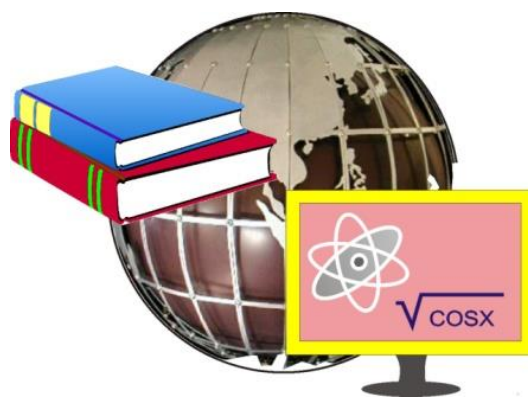


ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ  
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ  
РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

СЕМЕЙ ҚАЛАСЫНЫҢ ШӘКӘРІМ АТЫНДАҒЫ МЕМЛЕКЕТТІК УНИВЕРСИТЕТІ  
ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ ШАКАРИМА ГОРОДА СЕМЕЙ



**Жаратылыстану, техникалық,  
әлеуметтік–гуманитарлық, экономикалық, ауылшаруашылық  
және ветеринариялық ғылымдар бойынша  
«ЖАСТАР ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ»  
XX ғылыми студенттік конференциясының  
МАТЕРИАЛДАРЫ**



**МАТЕРИАЛЫ**  
**XX научной студенческой конференции**  
**по естественным, техническим,**  
**социально-гуманитарным, экономическим,**  
**сельскохозяйственным и ветеринарным наукам**  
**«МОЛОДЕЖЬ И НАУКА»**

---

---

*5-7 сәуір 2017 ж., Семей*

УДК 378  
ББК 74.58  
Ж 31

**Бас редактор:**

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университетінің ректоры  
тарих ғылымдарының докторы **М.Г. Ескендіров**

**Редакция алқасы:**

**Е.П. Евлампиева**, ғылым бөлімінің жетекшісі, биология ғылымдарының кандидаты, доцент  
**З.Т. Семейская**, ғылым бөлімінің жоғары дәрежелі мамаңы

**Жаратылыстану, техникалық, әлеуметтік–гуманитарлық, экономикалық, ауылшаруашылық және ветеринариялық ғылымдар бойынша «ЖАСТАР ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ» XX ғылыми студенттік конференциясының материалдары:** – Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті, 2017. – 385 б.

Жинаққа математика мен физика, химия, биотехнология мен биологияның, қазақ, орыс және шетел филологиясы, психология және тарих, техника мен технологияның ветеринарияның зоотехнияның, экология мен экономиканың өзекті мәселелерін баяндайтын студенттер баяндамаларының тезистері енгізілген, олар университет қабырғасында оқып жүрген жастардың ғылыми ізденістерінің кендігін дәлелдейді.

Жинақ жоғары оқу орнының және колледждердің студенттеріне, сонымен қатар, гимназиялар мен мектеп оқушыларына пайдалы болмақ.

УДК 378  
ББК 74.58  
Ж 31

**Материалы XX научной студенческой конференции по естественным, техническим, социально- гуманитарным, экономическим, сельскохозяйственным и ветеринарным наукам «МОЛОДЕЖЬ И НАУКА»:** – Государственный университет имени Шакарима города Семей – 2017 г. стр. 385

В сборник включены тезисы докладов магистрантов, студентов и школьников, отражающие актуальные вопросы педагогики и психологии, математики и физики, химии, биотехнологии и биологии, техники и технологии, ветеринарии и зоотехнии, экологии и экономики, которые свидетельствуют о широте научных интересов обучающейся молодежи.

Сборник будет полезен как студентам вузов и колледжей, так и учащимся гимназий и школ.

© Семей қаласының Шәкәрім атындағы  
мемлекеттік университеті

## СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫЕ И ВЕТЕРИНАРНЫЕ НАУКИ

УДК: 619:616.98:578.832.1

Асимханов Е.Т.

Государственный университет имени Шакарима города Семей  
Научный руководитель: Т.Н.Блейм, кандидат ветеринарных наук

### ЭПИЗОТИЧЕСКАЯ СИТУАЦИЯ И ВЕТЕРИНАРНО-САНИТАРНЫЕ МЕРОПРИЯТИЯ ПРО БОЛЕЗНИ НЬЮКАСЛА В ТОО «ЭКО-БРОЙЛЕР»

*Болезнь Ньюкасла* (лат. Pseudopestisaviium), псевдочума птиц или азиатская чума птиц — вирусное заболевание птиц — главным образом, куриных — характеризующееся пневмонией, энцефалитом и множественными точечными геморрагическими поражениями внутренних органов. Возбудителем является РНК-содержащий вирус (NDV) из семейства Paramyxoviridae.[1]

Впервые её диагностировал на острове Ява и описал Краневельд в 1926 г. С 1927 г. её стали регистрировать в различных странах Азии, Америки и Европы. Затем в 1927 году английский исследователь Дойль обнаружил эту болезнь вблизи г. Ньюкасла и дал соответствующее название болезни.[2]

*Эпизоотическое состояние по болезни Ньюкасла в мире.* Согласно данным Всемирной организации здравоохранения животных (МЭБ), с 1 по 31 января 2017 г. в мире зафиксировано 916 очагов различных болезней животных. Болезнь Ньюкасла, на 2017 год, была зафиксирована в таких странах как Израиль и Румыния. [3]

На протяжении истории изучения болезни Ньюкасла, выделены четыре главных этапа, связанных со вспышками болезни в разных регионах мира. Первая зарегистрированная панзоотия началась в Юго-Восточной Азии в середине 1920-х гг. и на протяжении 30 лет распространилась по всему миру. В нее были вовлечены, по крайней мере, представители трех генотипов (II, III и IV).

Вторая панзоотия произошла на Ближнем Востоке в 1960-х гг. и распространилась на большинство стран вначале 1970-х гг. Проведенный моноклональный анализ установил тесные связи штаммов ВБН этой панзоотии с изолятами от импортированных попугаев. Позже это подтверждено при генетическом анализе гена F, на основании которого эти изоляты отнесены к генотипу V.

Данная панзоотия явилась отправной точкой для разработки профилактических вакцин и протоколов иммунизации, что в сочетании с санитарными мерами способствовало ограничению распространения болезни и его эффективному контролю в Северной Америке и в некоторых европейских странах. Однако, в остальных регионах мира, где доминирует свободное содержание птиц, болезнь Ньюкасла остается весьма актуальной инфекцией.

Начало и распространение третьей панзоотии остаются до сих пор невыясненными. Использование усовершенствованных вакцин позволило значительно ограничить распространение заболевания, но не смогло предотвратить трансмиссию вируса от вакцинированных вирусоносителей. Молекулярные исследования показали образование генетических вариаций вируса, так, на Тайване и в Индонезии в 1980-х выявлено наличие генотипа VII.

Этиологическим фактором четвертой панзоотии считается вариант ВБН, который поражает преимущественно голубей, и в настоящее время характеризуется как генотип VI. Вирус впервые выявлен на Ближнем Востоке в конце 1970 гг. и распространился в Европе в 1980 гг. среди не вакцинированных кур, которые заразились через контаминированные корма, загрязненные фекалиями голубей в Великобритании в середине 1980 гг.[4]

*Эпизоотическое состояние болезни Ньюкасл в Республике Казахстан.* В Республике Казахстан зафиксированы вспышки болезни Ньюкасл в Алматинской, Жамбылской и Северо-Казахстанской областях в 2010, 2012 и 2013 годах. Исследования показали, что вирус приводит к вспышкам как среди вакцинированных, так и не вакцинированных птиц. Заболевания среди вакцинированных птиц, возможно, произошла в результате снижения иммунитета.[5]

*Эпизоотическая ситуация по болезни Ньюкасла на птицефабрике «Восток-Бройлер».* На птицефабрике ТОО «Восток-Бройлер» на сегодняшний день эпизоотическая ситуация по болезни Ньюкасла стабильна. Поддержанию благополучного состояния на территории птицефабрики способствуют своевременное выполнение профилактических мероприятий. Конкретно для

предупреждения болезни Ньюкасла на птицефабрике проводят плановые вакцинации поголовья цыплят. Вакцинацию против болезни Ньюкасла проводят на 9 и 19 дни жизни цыплят. Для вакцинации используют вакцину из штамма «Ла-Сотта».

Вакцина против ньюкаслской болезни, живая, сухая, изготовлена из штамма «Ла-Сотта» представляет собой однородную сухую пористую массу светло-желтого или светло-коричневого цвета, легко растворяющуюся в воде или физиологическом растворе без образования хлопьев и осадка.

Живые, замороженные, сухие вакцины должны разводиться правильным разбавителем или как минимум физиологическим раствором.

При вакцинации через питьевую воду бутылочки с вакциной следует открывать под водой. Название вакцины и номер партии заносится в журнал учета, а пустые бутылки уничтожаются. Вакцинация через питьевую воду производится с использованием воды, не содержащей веществ, которые могут оказаться вредными для вакцины. Вакцина разводится в достаточном количестве воды, которая будет потреблена в течение 1 часа.

Поилки должны быть чистыми. Глубина воды должна обеспечивать контакт с ноздрями и веками. Для нейтрализации воздействия антисептика в воде используется индикатор-стабилизатор чикенблю.

Для гарантии, что вся вакцина будет потреблена в течение данного времени, птицам ограничивают доступ питьевой воды (примерно в течение 3 часов) перед вакцинацией, время зависит от температуры. [6]

Дозировка производится из расчета 1 доза на одну птицу. Так как одна ампула с вакциной содержит 2000 доз, а в одном корпусе содержится до 30 тыс. голов птицы, то для разведения в воде таких доз используют в количестве 15 ампул.

*Заключение.* На сегодняшний день в Республике Казахстан эпизоотическая ситуация стабильная. Это можно видеть на примере птицефабрики ТОО «Восток-Бройлер», где своевременные и правильно поставленные профилактические мероприятия приносят свои результаты для благополучия компании, страны, и непосредственно для народа Республики Казахстан.

#### ЛИТЕРАТУРА:

1. Болезнь Ньюкасла [Электрон. ресурс]. -2013. –URL: [https://ru.wikipedia.org/wiki/Болезнь\\_Ньюкасла](https://ru.wikipedia.org/wiki/Болезнь_Ньюкасла)
2. Ф.М.Орлов БОЛЕЗНИ ПТИЦ. Изд. 2-е, перераб и доп. М., «Колос», 1971. С.5
3. С 1 по 31 января 2017 г. в мире зафиксировано 916 очагов болезней животных [Электрон.ресурс]. - 2017. –URL: <http://www.agriacta.com/animals/s-1-po-31-yanvary-a-2017-g-v-mire-zafiksirovano-916-ochagov-boleznej-zhivotnyh-2017-02-02>
4. К.Х.Жуматов, М.Х. Саятов, К.О. Карамендин Генотипы вируса болезни ньюкасла диких и домашних птиц, Доклад №3, С.124
5. Эпизоотическая ситуация в Казахстане стабильная [Электрон.ресурс]. -2017. -URL: <http://www.kazakh-zerno.kz/novosti/agrarnye-novosti-kazakhstan/234723-epizooticheskaya-situatsiya-v-kazakhstane-stabilnaya-mskh>
6. Руководство по выращиванию бройлеров С. 57-58

ӘОЖ: 635.615-15

#### Жұманұлы М.

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті

Ғылыми жетекшісі: ауыл шаруашылық ғылымдарының магистрі, аға оқытушы Ахметова А.А.

#### МҰХТАР ШАРУА ҚОЖАЛЫҒЫНДА ҚАРБЫЗ ӨСІРУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ

Қарбыз (*Citrullus*) – асқабақ тұқымдасына жататын бір немесе көпжылдық өсімдік. Ең көп тараған бақша дақылдарының бірі. Дүниежүзінде 500-ден аса асханалық қарбыз сорттары өсіріледі. Жабайы түрі Африкада, Иранда, Орта Азияда, Ауғанстанда кездеседі. Қазақстанда Қызылорда, Оңтүстік Қазақстан, Жамбыл облысы, Шығыс Қазақстан, Батыс Қазақстан, Ақтөбе, Алматы облыстарында көбірек өсіріледі. Топырақтың ылғалдылығы мен ауа райының әртүрлі болуына байланысты бұл облыстарда өсірілетін сорттары да әртүрлі болады. Барлық аудандастырылған сорттары мәдени түрінен шыққан.

Кримсон глори F1- тасымалдауға қолайлы, ауруға төзімділігімен ерекшеленеді, 10-15кг жетеді.

Огонек - вегетациясы 71-87 күн, формасы шар тәрізді, қара қою жасыл түсті, дәмді, әрі шырынды, орташа салмағы 3 кг дейін жетеді.

Қарбызға ең жақсы ізашар болып көпжылдық шөптер, күздік бидай, сүрлеуге жүгері және біржылдық бұршақтылар болып табылады. Қарбызды алқа тұқымдасты және асқабақтық дақылдардан соң отырғызуға ұсынылмайды. Қарбыз оңай жылитын және жақсы ауаландырылатын және терең топырақ асты сулары бар құмды жерлерде жақсы өседі. Жерді дайындауды орған жерді сыдыра жыртудан бастайды. Екі аптадан соң 27-30 см тереңдікке сүдігер жасайды. Көктемде егісті 10-12 см тереңдікке тырмалайды және қопсытады. Екінші қопсытуды 8-10 см тереңдікке тікелей егер алдында жүргізеді.

Көшетті өсіру беретін өсімдік дамуындағы „өркен құрау“ арқасында, жерге дәнмен отырғызғанға қарағанда, бірінші жемістерді 10-20 күн бұрын алады. Сондай-ақ бұл әдіс көгеріп шығулардың зақымдануын болдыртпауға мүмкіндік береді. Көшет жасы 24-28 күннен аспау керек. Оны қоректі қыш құмыраларда уақытша үлдірлі жабындар, агроталшық пайдалану арқылы немесе жабын астында өсіреді. Сондай-ақ ерте орамжапырақ көшеттерін іріктеп алған соң көшетханаларды пайдалануға болады. Отырғызуды 2/3 топырақ қосындысымен толтырылған қыш құмыраларға 1 см тереңдікте отырғызады. Өсу мезгілінде 25—30°C температураны ұстап тұру керек. Көгерулер пайда болған уақытта температураны 6—9 күн бойына 16—18°C-ға дейін түсіреді. Өсімдіктің өсу мерзімінде күндіз температура 20—25°C, ал түнде 16—18°C болу керек. Көшетті аптасына 1-2 рет 1 м<sup>2</sup>-ге 10л суға 10—15 г аммиактық селитра есебінде қоректендіреді. Ауыстырып отырғызу алдында шамамен 10—12 күн бұрын көшетті, алдымен жылыжайды 1-2 сағатқа, кішкене жылыған соң 5-6 сағатқа ашып қою арқылы шындайды. Көшетті ауыстырып отырғызар алдында жылыжайды тәулік бойына ашық қалдырады.

Көшетті мамырдың аяғында ауыстырып отырғызады. Қоректендіру аумағы егу аймағына байланысты. Ерте қарбыздарды 140×70 см немесе 140+70×70 см (екі қатарлық сызба) сияқты сызбалар бойынша отырғызуға болады. Қатты өсетін кеш дұбараларға қоректенудің үлкен аумағы қажет. Оларды, сол ретте оңтүстік –шығыстың құрғақ аймақтарында қоректендірудің үлкен аймағын пайдаланады.

Минералды тыңайтқыштар мөлшерін, сәйкес қоректену элементтерінің топырақта қамтылуына сай және өсімдіктің өсу фазасына сай түзетіп отыру керек. Тыңайту бағдарламасын жасау кезде жерде элементтердің бар болуын, және әрекеттегі заттың шайылуын, минералдау кезінде жоғалуын есепке алу керек. Егер жер күзден жетерліктей қоректік заттармен құнарланбаса, онда жемістердің жаппай құрылуы кезінде натриялық селитрамен (300 кг/га) және калий сульфатымен (100—150 кг/га) суарумен қатар, қосымша қоректендіруді жүргізеді. Қарбыздың тікелей астына көң салуға ұсынылмайды, ол жемістің дәмдік сапасын бүлдіреді, олардың пісуін баяулатады және ауруларға қарсы тұрушылығын төмендетеді.

Вегетациялық мерзім бойына, барлығы, жердің 2-3 қопсылуын 8-10 см тереңдікке жүргізеді. Алғашқы екеуін — көшетті отырғызу алдында және кейін, ал үшіншісін — аталмыш шатрик фазасында — қарбыз өрімін құрмастан бұрын. Оны қоректендірумен біріктіреді.

Зиянкестердің ең қауіптісі - бақшалық шіркей. Сонымен қатар көбелек те қауіпті. Аурулардан ең көп таралғаны - антракноз. Ол жемістері мен сабақтарына зардап келтіреді, оларда қызғылт дағы бар басылған дақтар пайда болады. Антракнозбен күресу үшін мысалы, каллоидтық күкіртті пайдаланады. Аурулармен және зиянкестермен күресу үшін өз аймағыңызда тіркелген препараттарды пайдаланамыз.

Ылғалға қатысты қиын уақытта гүлденуден - жаппай жеміс құру уақыты саналады. Алғашқы рет өсімдікті 5-7 жапырақ құрған соң суарады, екінші рет - гүлдеуін бастағанда, үшінші рет- қажет болса, төртінші рет - жемістің құрылуы кезінде. Суару мөлшері 250—300 м<sup>3</sup>/га. Қарбызды тамшылық суармалау арқылы өсіру кезінде оны суаруды күн сайын, күніне 2 рет жүргізеді (жердің су сиымдылығына байланысты 1 сағат таңертең және 1 сағат, қоректендірумен қатар, кешке).

Жинауды қарбыз өнімінің өсуіне қарай іріктеу арқылы жүргізеді. Өнімнің пісуі жеміс аяғындағы мұртшасының кебуі арқылы, ерекше жылтырлығына қарай, саусақпен соққанда қатаң дыбыс шығуына немесе жеңіл басқанда жарылуына қарай анықталады

#### ӘДЕБИЕТ:

1. Сейітов И., СаудабаевТ., Әбдірашев Ш. Агрономия негіздері.-1991.
- 2.Қ.К.Әрінов, Н.И., Можаяев Н.А. Шестакова., М.Ә. Ысқақов, Н.А.Серикбаев «Өсімдік шаруашылығы практикумы (оқу құралы) Астана, 2004 ж.

**Махатай Б.С.**

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті  
Ғылыми жетекшілері: профессор Сейлгазина С.М., ассоц.профессор м.а. Джаманова Г.И.

### **ШЫРАЙГҮЛДІҢ ӨСІП ДАМУЫНЫҢ ДИНАМИКАСЫ**

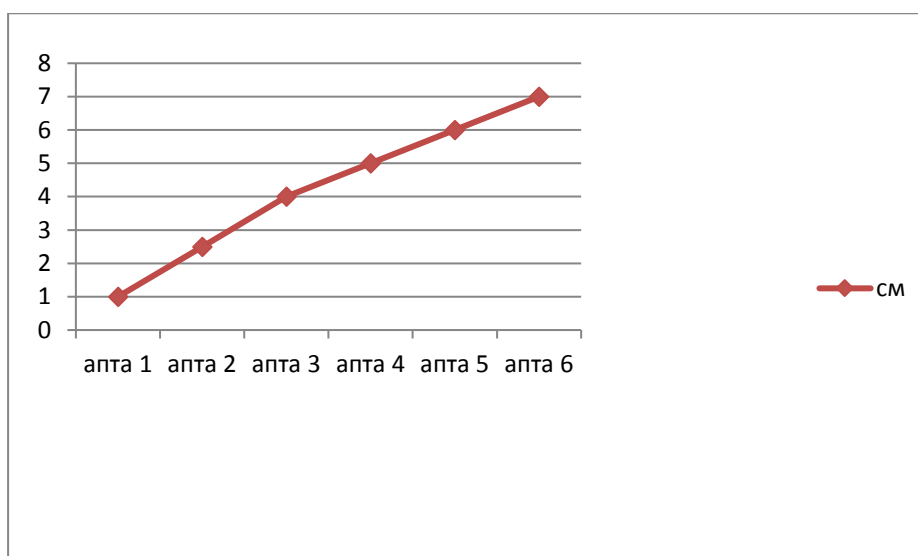
Елбасы Н.Ә.Назарбаев «Қазақстан-2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Жолдауында «Білім және кәсіби машық - заманауи білім беру жүйесінің, кадр даярлау мен қайта даярлаудың негізгі бағдары. Бәсекеге қабілетті дамыған мемлекет болу үшін біз сауаттылығы жоғары елге айналуымыз керек. Барлық жеткіншек ұрпақтың функционалдық сауаттылығына да зор көңіл бөлу қажет», - деп атап көрсетті [1].

**Шырайгүл**, петуния – алқалар тұқымдасына жататын көп не бір жылдық шөптесін немесе бұта тәрізді аспалы өсімдіктер туысы. Өсімдігің *петуния* атауы Бразилияның тупи-гуарани тіліндегі «petun», яғни «темекі, шылым» тіркесінен шыққан. Оңтүстік Американың тропикалық аймақтарынан тарқаған шырайгүлдің табиғи түрлері Бразилия, Боливия, Аргентина және Уругвайда өседі. 35 түрі белгілі. Биіктігі 20-30 см, кейде 60—70 см келеді. Бұл өсімдіктер жылу және жарық сүйгіш өсімдіктер. Оларды балкондарда, террасаларда, горшоктарда, жол жағалауында өсіруге пайдаланады. Шырайгүл күтім талғамайды және ұзақ гүлдеп тұрады. Сондықтан Оңтүстік Америкалық шырайгүл қала гүлзарларына сән беріп тұрады. Қазақстанда үлкен, түрлі-түсті әдемі гүлшанағы бар шырайгүлді қала көшелерін, саябақтарды, үйдің ауласы мен қылымаларды безендіру мақсатында отырғызады. Бұдан шырайгүлі қар түскенге дейін гүлдейді. Сабақтары түзу және екі үш өркеннен дамиды. Олардың ішінде аласа (20-30 см), сонымен қатар (60-70 см) биік түрлері кездеседі. Жасаушы өркендері домалақ, жасылтым, сары сызықтармен. Жапырақтары түрі, пішіні, көлемі жағынан әртүрлі болып келеді. Гүлі қарапайым, ірі, көбенесе жеке дара болып келеді. Гүл табақшасы бес бөліктен тұрады. Шырайгүл тұқым өте ұсақ болады. Шырайгүлдің таралу аймақтары. Оңтүстік Американың тропикалық аймақтарынан тарқаған шырайгүлдің табиғи түрлері Бразилия, Боливия, Аргентина және Уругвайда өседі [2].

Шырайгүлді жылыжайда өсіру технологиясы. Шырайгүлдің тұқымы көктемге дейін сатылып алынады. Ал топыраққа қақаған қыста, қаңтар айында егіледі. Шырайгүлдің тұқымы өте ұзақ өніп, көктейді. Бұл уақытта оны үнемі қопсытып, қажетті қоспалармен тыңайтылған суды құйып тұру керек. Ал наурызда өте кішкентай өскіндерді жеке стакандарға сиретіп отырғызады.

Шырайгүлді сәндік мақсатта пайдаланады. Көгалдандыру қала, ауыл, т.б. елді мекендерде ауаны тазарту, көлеңкелеу үшін ағаш, бұта, гүл, көгал өсіру. Құрылыс аяқталғаннан кейін жүргізілетін көгалдандыру жұмыстары мекен жайларға әсем көрініс береді, шудан, күннен, шаңнан, т.б. қорғайды, санитарлық гигиеналық рөл атқарады. Бағбандардың өмірінде шырайгүл үлкен рөл атқарады [3].

6 апта өткен соң, яғни біз төмендегі нәтижеге жеткен соң петуния гүлін арнайы құнарлы топырақ салынған стакандарға бір-бірлеп отырғызамыз да арнайы жылу және жарығы жақсы бөлмеге қоямыз. Стакандағы гүлдерді ары қарай су құйып күтім жасауды ұмытпаған жөн. 14 сәуір күніне дейін гүліміз 8-12 см аралығында өсіп қалды. Ары қарай күтімді жалғастырамыз. Біз ары қарай қолайлы температура болмайынша осылай бөлмеде күтім жасауды жалғастырамыз. Ендігі біздің жоспар мамыр айларының соңына қарай яғни 27-28 деріне қарай аулаға егуді бастаймыз. Өсімдігіміз вегетациялық кезеңінің біраз бөлігін өткізді ендігі жағдайда біз гүлімізді ары қарай әсемдендіру үшін аулаға, саябақтарға, горшоктарға егеміз. Аулаға егіп болған соң да ары қарай гүлімізді суғарып тұрған жөн. Біздің ендігі алдағы жоспарымыз петунияның ұзын түрлерін шамамен 1 метрге жететін түрлерін өсіріп, дамыту [4].



**Диаграмма 1. Шырайгүлдің өсіп дамуының динамикасы**

**Қорытынды.** Кең байтақ жеріміздің қай өңіріне барсақ та, көздің жауын алатын, сол өлкеге тән ерекше флора әлемін көруге болады. Сондай ерекше флоралардың бірі петуния. Біз петунияны керекті талапқа сай өсіріп, қажетті нәтижеге қол жеткіздік деп айта аламыз. Петуния гүлі қар түскенге дейін гүлдейтіндіктен біздің корпусты жоғары дәрежеде гүлдендіре аламыз. Ары қарай осы тақырыпта жұмыс жасап, ары қарай дамытуға тырысамыз.

#### **ӘДЕБИЕТ:**

1. Зонтов Г. В. Сирень к Новому году // Цветоводство. — 2008.
2. Калва В. А. О цветочных композициях // Цветоводство. — 2001.
3. Коваленко А. К. Бидермейер снова в моде // Цветоводство. — 2009.
4. Тамберг Т. Г., Васильева М. Ю., Петренко Н. А. Декоративные растения для приусадебного сада, — Л.: Лениздат, 2009.

УДК 630.632.4.01/08

**Ботаева Б., Мейіргазыева С.**

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті  
Ғылыми жетекшісі: асоц. профессор м.а. Джаманова Г.И.

### **ҚЫЛҚАНДЫ ТҰҚЫМДАСТАРДЫҢ АУРУЛАРЫНА ДИАГНОСТИКА ЖАСАУ**

Жұмыс кәдімгі қарағай тұқымының түрлі қоздырғыштарын зерттеуге негізделген. Зерттеудің өзектілігі мынада: кәдімгі қарағай бүгінгі күні біздің аймақта ең кең тараған қылқанды өсімдік басты тамыр жүйесі жақсы дамыған, тамыры жерге терең бойлаған, көбінесе саңырауқұлақтың майлы түрінің саңырауқұлақ – микориза түзгішін жұққызып ауырады. Қарағайдың көпшілігі жарық сүйгіш, сондықтан ашық жерлерде жақсы өседі, топыраққа талғампаз емес, суық пен құрғақшылыққа төзімді, бірақ қар көшкініне төзімсіз және сынғыш келеді; түтінге, ысқа және газға сезімтал [1].

Қоздырғыштар дегеніміз- адамдар, жануарлар мен өсімдіктерде әр түрлі ауру тудыратын организм түрлері. Олар суда, ауада, топырақпен тірі организмдерде сондай-ақ, адам денесінде де тіршілік етеді. Олар адам, жануар және де өсімдіктердің, басқада тірі организмдердің сау тінін зақымдап, әр түрлі аурулардың шығуына себеп болады. Қоздырғыштармен зақымдануды анықтаудың бірнеше диагностикалау тәсілдері бар. Олар макроскопиялық, микроскопиялық, микологиялық, физикалық және химиялық. Дұрыс диагностика жасау өсімдіктерді жаппай қырып жоятын, қауіп төндіретін ауруларды дер кезінде анықтауға, олармен күрес шараларын жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Ағаш тұқымдарының биотикалық және абиотикалық факторларға биологиялық тұрақтылығының теориялық негізі және оның арту жолдары қарастырылды. Қазіргі заманғы

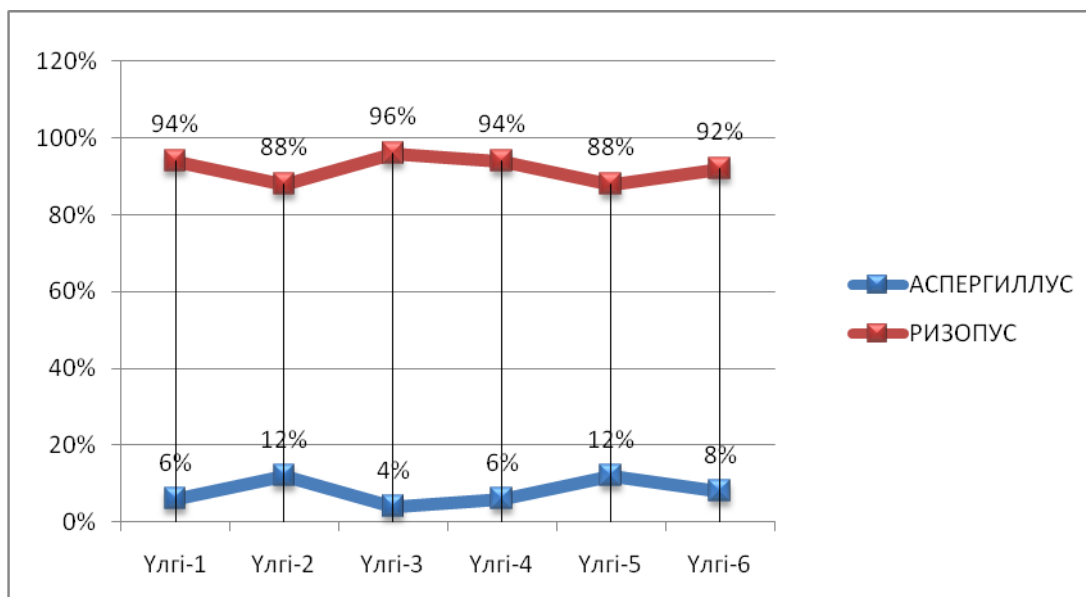
фунгицидтерді қоса алғанда, биологиялық препараттар, антисептиктер қолданылатын орман екпелері мен дайындалған сүректі қорғау, қадағалау түрлері және әдістері, ауру ошақтарын есепке алу, жұқпалы аурулардан орман екпелерін қорғау және емдеу шаралары, интеграцияланған жүйесін қорғау іс-шаралары жүргізілді [2].

Біз қарағай тұқымдарына зерттеу жасау кезінде микроскопиялық диагностикалау әдісін таңдадық. Тек осы микроскопиялық әдіс арқылы ғана қоздырғыш саңырауқұлақтардың түрін, олардың пішіні мен формасын, өсімдік тінінде патогеннің болуын анықтай аламыз. Жасалған зерттеулерге сәйкес қарағай тұқымдарынан дейтеромицеттер класына жататын аспергиллус және зигомицеттер класына жататын ризопус қоздырғыштарын анықтадық. Олар топырақта, тамақ өнімдерінде, басқада субстраттарда тіршілік ететін саңырауқұлақтар. Зерттеу жұмысымызда алынған үлгілердің зақымдану дәрежесі әлсіз, минимальді деңгейде. Әрбір үлгіде шамамен белгі бір көлемде болады [3].

Патогенді организмдердің өзгергіштігі және патогендік аурулардың зерттеу нысаны болып кәдімгі қарағай тұқымы табылады [4].

Кафедра зертханалары жағдайында үлгілерге бірдей шарттар қойылды: бірдей температура және үлгілерге бағытталған біркелкі жарық көздері қолданылды. Бақылау жасау барысында айқын өзгерістер 72 сағаттан кейін байқалды.

Біз мынадай деректерді анықтадық: (1-Диаграмма).



**Диаграмма 1. Үлгілердің зақымдану дәрежесі**

Осы кәдімгі қарағай тұқымы қоздырғыштарын анықтау жұмысын жүргізу барысында, микроскопиялық диагностика жасау арқылы кәдімгі қарағай тұқымынан аспергиллус және ризопус қоздырғыштарын анықтадық. Тұқымның бұл қоздырғыштармен зақымдану дәрежесі өте аз, әлсіз деңгейде екені анықталды.

Алдағы уақытта үздіксіз бақылау жүргізіп отырамыз.

#### **ӘДЕБИЕТ:**

1. Соколова Э.С., Семенкова Н.Г. Лесная фитопатология– Москва.-2001.
2. Цирюлик А.В., Шевченко С.В. Практикум по лесной фитопатологии. Киев. -2002.
3. Справочник по защите леса от вредителей и болезней,–Москва.-2000.
4. Шевченко С.В. Лесная фитопатология. –Москва.-2001.



## ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

УДК:371.13

**Насирденова Д.С.**

Государственный университет имени Шакарима города Семей.

Научный руководитель: А.Ю.Жанадилов, доктор сельскохозяйственных наук кафедры  
«Экологии и защиты окружающей среды»

### **СОСТОЯНИЕ ВОПРОСА ТБО В ВКО. СИСТЕМА СОРТИРОВКИ И ПЕРЕРАБОТКИ ВТОРСЫРЬЯ**

С точки зрения естественных наук, любое вещество теоретически может быть использовано тем или иным образом. Естественным ограничением использования является экономическая целесообразность использования. Появление мусора и отходов как явление легко объяснить с точки зрения теории управления. Основными факторами, влияющими на выбор системы удаления ТБО являются: условия образования отходов, система сбора, удаленность мест образования отходов от объектов по их переработке, уничтожению и размещению; экологическая обстановка, экономические возможности. Отходы появляются тогда, когда человек прекращает управлять ненужными ему материальными объектами (выбрасывает их), и эти объекты переходят в режим самоуправления - мусор начинает валяться и медленно разлагаться. В крупных городах и городских агломерациях используются различные системы удаления ТБО от мест образования до объектов по их переработке, уничтожению и размещению. Наиболее часто используются две системы - одноэтапная и двухэтапная. Одноэтапная подразумевает прямой вывоз ТБО от мест образования к объектам по их переработке, уничтожению и размещению. Сравнительный анализ эффективности одноэтапной (прямой) и двухэтапной систем удаления ТБО в крупных городах показал, что прямая перевозка эффективна при малой удаленности мест образования сбора отходов от объектов по их переработке. В этом случае собирающие мусоровозы используются так же как транспортные. Недостатками этой системы являются: увеличение числа транспортных расходов за счет использования в качестве транспортных средств собирающих мусоровозов малой и средней грузоподъемности; перегрузка транспортной сети города; удлинение порожних пробегов мусоровозов; большая эмиссия загрязняющих веществ в атмосферный воздух за счет использования большего числа автомашин (большого удельного расхода топлива на т/км); невозможность использования высокопроизводительной уплотнительной техники для уменьшения объемов перевозимых отходов. Двухэтапная система с применением МПС более эффективна в экономическом и экологическом отношении. Для выбора той или иной схемы двухэтапной транспортировки ТБО для каждого конкретного города анализируются основные элементы этой схемы и выбирается оптимальная конфигурация по экономическим, экологическим и технологическим критериям.

Как и во всем мире, в нашей области с ростом повышения благосостояния и покупательной способности населения, наблюдается увеличение объемов бытовых отходов. Ежегодно в области образуется более 400 тыс. тонн твердых бытовых отходов. Все производимые отходы в области складываются либо на специализированных площадках - полигонах, введенных в эксплуатацию еще в 40-60-х годах прошлого столетия и исчерпавших свои проектные мощности, либо в виде несанкционированных свалок. Характерной чертой распределения ТБО для Восточного Казахстана является тенденция накопления большего количества отходов в крупных населенных пунктах. При условии преобладания в области городского населения над сельским, количество накопленных отходов на душу населения в городах более значительно, чем в сельской местности. Вопросы утилизации или переработки твердых бытовых отходов, как в крупных городах, так и в сельской местности практически не решаются. Так на уровне выборочной сортировки ТБО в сельской местности из общего состава ТБО выделяются такие компоненты как пластик, древесина и другие горючие материалы которые используют в качестве топлива. В целом полигон ТБО образует с окружающей средой единую динамичную геоэкологическую систему с постоянно меняющимися и труднопрогнозируемыми параметрами, уникальную в каждом конкретном случае. На увеличение

объемов бытовых отходов влияет множество самых разнообразных факторов, среди которых основными являются повышение уровня жизни и численности популяции населения, увеличение темпов роста экономики. И вполне логично, что для сохранения экологической обстановки в населенном пункте требуется своевременное избавление от накопившихся отходов.

Существует около ста разновидностей технологий обезвреживания твердых бытовых отходов (ТБО). Самым простым и относительно дешевым методом обезвреживания твердых отходов является складирование на санитарных полигонах.

Складирование бытовых отходов в городах области производится на специализированные полигоны, эксплуатация обеспечивается работой организаций, обслуживающих их. Практически во всех сельских населенных пунктах все места складирования являются стихийными. Данные объекты для размещения отходов не обустроены, и не отвечают требованиям природоохранного законодательства. Выбор и отвод земельных участков под их размещение осуществляется лишь в отдельных случаях. Отсутствие решений о выделении территории и организации полигонов ведет к незаконному увеличению площадей земельных участков, занятых свалками. Так в ряде сельских районов, более чем в 10 раз увеличены площади, занятые под размещение отходов. Реальные цифры площадей, загрязненных территорий и объем накопленных отходов не установлены. Для их определения необходимо проведение инвентаризации мест содержания ТБО, что позволит наметить меры по ликвидации или рекультивации несанкционированных свалок, и определить суммы необходимые для проведения данных мероприятий. В процессе эксплуатации полигона твердых отходов, а также в течение продолжительного времени после его рекультивации происходит выброс газовых эмиссий в атмосферный воздух, образуются фильтрационные воды (фильтрат), а также изменение геопоказателей грунтов под телом полигона, что приводит к увеличению фильтрационной способностью грунтов и, как следствие, загрязнение грунтовых вод. Поэтому несомненный интерес и большое практическое значение имеет изучение состояния полигонов ТБО и их воздействия на окружающую природную среду.

*Бытовые отходы по своему составу фактически могут быть разделены на 3 категории:*

**1. Вторичное сырье** - этот вид ТБО может быть переработан в полезную продукцию с получением прибыли, или, как минимум, с компенсацией затрат на переработку за счет реализации получаемой продукции доля в общем составе ТБО 40%.

**2. Биоразлагаемые отходы** – могут быть переработаны в полезную продукцию (компост), но прибыль от ее реализации не может компенсировать затраты на переработку (доля в составе – около 30%).

**3. Неперерабатываемые или не утилизируемая часть** – в настоящее время либо не могут быть переработаны в полезную продукцию, либо затраты на такую переработку слишком велики. В лучшем случае, этот вид отходов можно безопасно «спрятать», подмешивая в качестве наполнителей в различные изделия. Доля в составе ТБО – около 30 %. Каждой из категорий соответствуют свои методы переработки и утилизации.

«Вторичное сырье»: выделение из общего потока, на всех стадиях от образования до транспортировки, сепарация, дальнейшая переработка.

«Биоразлагаемые»: аэробное или анаэробное компостирование с получением компоста, биогаза, и др.

3. Неутилизируемая часть: уменьшение объема (прессование, брикетирование), захоронение на полигоне; и временное складирование, использование в качестве наполнителей.

Анализ позволяет охарактеризовать ТБО области как перспективное в части наличия в них большого количества вторичного сырья и биоразлагаемых отходов. Ежегодно только в г.Семей образуется до 70 тыс. тонн бытовых отходов. Из общего количества ТБО 30% по весу и 50% по объему – это различные упаковочные материалы и другие компоненты, представляющих собой ценное перерабатываемое сырьё, из которых более 10% объема пластик (таблица 1). Абсолютное количество пластиковых отходов удваивается каждые 10 лет. Поэтому вопросы раздельного сбора отходов на бытовом уровне и получение из него вторсырья представляются очень важными. Однако, раздельная система сбора ТБО, которая предусматривает сбор отдельных фракций в отдельные контейнеры и требует предварительной сортировки образующихся отходов, находится в зачаточном состоянии - с 2014г. в Усть-Каменогорске ТОО «Экология и бизнес» начата реализация проекта по раздельному сбору ТБО. В рамках данного проекта было организовано 45 площадок.

**Скакова А.А.**

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті  
 Ғылыми жетекші: А.К.Сапакова, б.ғ.к., доцент м.а.

## СУЫҚ ТИУГЕ ҚАРСЫ ДӘРІЛІК ӨСІМДІКТЕРДЕГІ ҚОРҒАСЫН ЖӘНЕ МЫСТЫҢ ҮЛЕСІН ХИМИЯЛЫҚ БАҒАЛАУ

**Ғылыми зерттеу жұмысының өзектілігі:** Мыңдаған жылдар бойы адамзат өмірінде әртүрлі аруларымен күресуге дәрілік өсімдіктерді пайдаланды. Қазіргі таңда әсіресе Қазақстан аумағында адамдар ауырған жағдайда суық тиуге қарсы дәрілік өсімдіктерді көп қолданады. Дәрілік өсімдіктер (лат. *Plantae medicinalis*), шипалы өсімдіктер – медицинада және мал дәрігерлігінде емдеу және аурудың алдын алу мақсатында қолданылатын өсімдіктер. Дәрілік өсімдіктердің емдік қасиеті олардың құрамында стероид, тритерпен, алкалоид пен гликозидтердің, витаминдердің, эфир майлары мен тұтқыр заттар сияқты түрлі химиялық қосылыстардың болуына байланысты. Қазақстанда өсетін алты мыңнан астам өсімдік түрінің бес жүздей түрі дәрілік өсімдіктерге жатады. Дәрілік өсімдіктер кептірілген шөп, тұнба, қайнатынды, шай, ұнтақ, т.б. түрінде қолданылады. Дәрілік өсімдіктердің құрамында химиялық элементтер бар соның ішінде приоритетті ауыр металдардың бірі қорғасын мен мыс [1,2, 3].

**Ғылыми зерттеу жұмысының мақсаты:** Суық тиуге қарсы дәрілік өсімдіктердің құрамындағы мыс пен қорғасынды зерттеу.

**Ғылыми зерттеу жұмысының міндеттері:**

- "Зерде" фирмасының суық тиуге қарсы дәрілік өсімдіктерінің құрамындағы мыс пен қорғасынды зерттеу.
- Дәрілік өсімдіктердің құрамындағы мыс пен қорғасынның жиналу ерекшелігі, өсімдіктердің морфологиялық және систематикалық ерекшеліктеріне тәуелділігін зерттеу.
- Дәрілік өсімдіктердің құрамындағы мыс пен қорғасынға химикалық-экологиялық баға беру.

**Зерттеу әдісі:** фотоколориметриялық дитизон әдісі

**Зерттеу нысаны:** (Зерде) фирманың дәрілік өсімдіктерінің бес түрлі үлгілері алынды: пармелия, түймедақ, өгейшөп, қызыл мия, сәлбен. Пармелия, түймедақ, өгейшөп, қызыл мия, сәлбен жоғарғы тыныс алу мүшелерінің функциональды жағдайын жақсартуға мүмкіндік береді.

**Заттарды зерттеу әдістері** Зерттеу объектісі ретінде (Зерде) фирманың дәрілік өсімдіктерінің бес түрлі үлгілері алынды: пармелия, түймедақ, өгейшөп, қызылмия, сәлбен.

Зерттелген өсімдіктердің құрамындағы мыс пен қорғасынды (муфель пешінде 450 °С температурада құрғақ күлге айналғаннан кейін, тұз қышқылында ерітілген) КФК-3 электрофотоколориметрді пайдалана отырып Г.Я. Ринькис жазбаларындағы фотоколориметриялық дитизон әдісімен анықтадық. Әдістің сезгішігі -0,01 мг/мл, ал стандарттық ауытқуы - ± 4,8 % [4].

Бұл әдіс  $CCl_4$  -тегі дитизон ерітіндісімен талданатын ерітіндіні экстрациялау кезінде қорғасынның қызыл дитизонының түзілуіне негізделген.

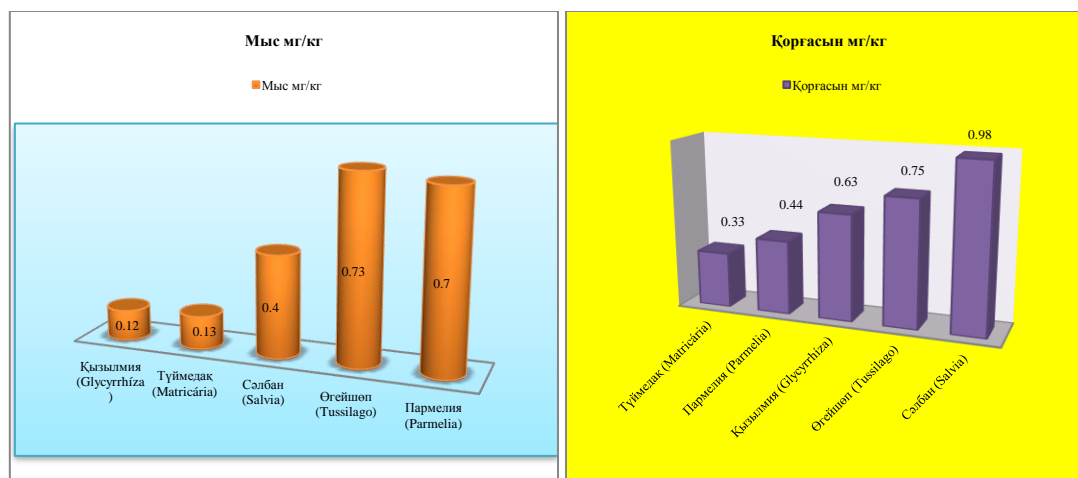
Қорғасын дитизонат ерітіндісі, зерттелетін ерітіндінің құрамындағы қорғасын ионының концентрациясына тәуелді, дитизон қалдығы мен бірге (жасыл түсті ерітінді)  $CCl_4$  қабатының - изимурудты-жасыл түстен интенсивті қызыл түске әртүрлі боялауларға өзгеріп отырды.

1-кесте. Өсімдіктердің құрамындағы мыс пен қорғасынның вариационды- статистикалық көрсеткіштері

Металл	$M \pm m$ , мг/кг	$K_v$	V %	Өсімдіктердің континентті құрамында, мг/кг	ШРК (10 мг/кг)
Мыс	0,40±0,3	0,12-0,73	74%	10	мөлшері - 25 есе төмен
Қорғасын	0,63±0,12	0,33-0,98	41%	2,5	16 есе

Ауыр металлдардың өсімдікте жиналуы, өсімдіктердің систематикалық және морфологиялық ерешеліктеріне және барлық элементтердің биологиялық ерешеліктеріне байланысты екені анықталған. (Сурет 1, 2)

Сурет 1, 2.



Зерттелінген дәрілік өсімдіктер тұқымдастығында ауыр металлдардың орташа мөлшері (mg/kg) ескеріледі.

**Қорғасынның мөлшері бойынша келесідей:**

Lamiaceae (0,98) > Fabaceae (0,63) > Asteraceae (0,54) > Parmeliaceae (0,44).

**Мыстың мөлшері бойынша келесідей:**

Parmeliaceae (0,7) > Asteraceae (0,43) > Fabaceae (0,35) > Lamiaceae (0,13)

2- кесте. Дәрілік өсімдіктердің морфологиясының құрамындағы мыс пен қорғасын

Өсімдіктің мүшелері	Металдардың мөлшері, mg/kg	
	Cu	Pb
Жапырақтары	0,54	0,87
Гүлдері	0,13	0,33
Тамыры	0,12	0,63
Шөбі	0,7	0,44

Кестеде көрсетілген мәлімет бойынша, дәрілік өсімдіктердің морфологиясының құрамындағы ауыр металлдардың болуы төмендегідей:

**Мыс бойынша:** шөбі > жапырақтары > гүлдері > тамыры

**Қорғасын бойынша:** жапырақтары > тамыры > шөбі > гүлдері

Д.А.Сабининнің көзқарасын ескере отырып, акропетік және базипетальді өсімдіктегі қорғасын мен мыстың орналасын сипаттамасын ескере отырып, зерттелетін өсімдіктердегі анықталған металлдар базипетальді тип бойынша жинақталады [5].

**Қорытынды**

Дәрілік өсімдіктердің биогеохимиялық экологиялық критерилары бойынша бағалануы анықталды, мыс пен қорғасынның құрамы бойынша зерттелінген әртүрлі дәрілік өсімдіктер экологиялық жағдайы жағынан қалыпты өсімдіктер болып табылады. ШРК (10 mg/kg) бойынша қорғасынның орташа мөлшері 16 есе, ал мыстың мөлшері - 25 есе төмен.

**ӘДЕБИЕТ:**

1. Мухитдинов Н.М., Мамурова А.Т. Дәрілік өсімдіктер. - Алматы: Дәуір, 2013.- 399 б.
2. Жалпы редакциясын басқарған профессор Е. Арын. Орысша-қазақша түсіндірме сөздік: Биология – Павлодар: 2007 - 1028 б.
3. Қорабаев Е.М., Заманбеков Н.А., Өтенов Ә.М., ж.б. Фитофармакология: оқу құралы. - Алматы: Нур-Принт. - 2009.- 215 б.

4. Ринькис Г.Я., Рамане Х.К., Куницкая Т.А. Методы анализа почв и растений. – Рига: Зинатне. 1987. – 174 с.
5. Панин М.С. Аккумуляция тяжелых металлов растениями Семипалатинского Прииртышья. – Семипалатинск: ГУ «Семей», 1999. – 309 с.

УДК: [546.47+546.56+546.81]:633.88

**Коркина В.Д., Келенцева К.Д.**

КГУ «СОШ №1 им. Н.Г. Чернышевского» г. Семей, 9 класс

Научный руководитель – О.Н. Сускина, учитель химии

КГУ «СОШ №1 им. Н.Г. Чернышевского»

Научный руководитель – А.К. Сапакова, и.о. доцента кафедры химии и географии,  
кандидат биологических наук ГУ им. Шакарима г. Семей

### **ХИМИЧЕСКАЯ ОЦЕНКА НЕКОТОРЫХ ЛЕКАРСТВЕННЫХ РАСТЕНИЙ НА СОДЕРЖАНИЕ ЦИНКА, МЕДИ И СВИНЦА**

С древности человек использует растения для лечения многих заболеваний. Республика Казахстан богата различными видами растений, многие из которых являются лекарственными. В настоящее время здоровье человека занимает особое место в научных исследованиях. В связи с этим изучение лекарственных растений имеет важное значение.

Актуальность исследования: Экологическое состояние окружающей среды постоянно изменяется. В связи с этим изменяется и растительный мир. Необходимо осуществлять постоянный контроль за состоянием окружающей среды, в том числе изучать меняющийся химический состав растений. Нужно систематически сравнивать содержание химических элементов в растениях с ПДК, чтобы сохранить это содержание в норме.

Цель исследования: Исследование некоторых лекарственных растений на содержание цинка, меди и свинца в сравнении с предельно допустимой концентрацией.

Задачи исследования:

1. Изучить по литературным источникам методику определения цинка, меди и свинца в лекарственных растениях [1].
2. Исследовать некоторые лекарственные растения фирм «Зерде», «ZAMONA RA'NO», «Фарм - продукт», «Красногорсклексредства» на содержание цинка, меди и свинца.
3. Показать результаты собственных исследований лекарственных растений на содержание цинка, меди и свинца в сравнении с предельно допустимой концентрацией.

Гипотеза: Если содержание цинка, меди и свинца в исследуемых лекарственных растениях превышает предельно допустимую концентрацию, то эти растения нельзя использовать в качестве лекарственного сырья.

Объект исследования: Лекарственные растения [2].

Предмет исследования: Химический состав растений на содержание цинка, меди и свинца.

Методы исследования:

1. Минерализация растений (сухое озоление) при температуре 450 °С.
2. Определение цинка, меди и свинца в растениях химическим дитизиновым методом с использованием фотоэлектроколориметра КФК-3 по прописи Г.Я. Ринькиса [3].
3. Вариационно-статистическая обработка результатов исследования по руководству Г.Ф. Лакина.

Новизна исследования: Впервые проведена сравнительная оценка содержания цинка, меди и свинца в некоторых растениях (трава чистотела, листья подорожника, почки березы, листья мяты, трава репешок) выбранных фирм.

Степень самостоятельности: Лабораторные исследования полностью выполнены авторами проекта в учебной лаборатории кафедры химии и географии Государственного университета им. Шакарима города Семей.

Вариационно-статистические показатели содержания цинка, меди и свинца в исследуемых лекарственных растениях представлены в таблицах №1 а,б.

**Таблица №1а**

**Вариационно-статистические показатели содержания цинка, меди и свинца в лекарственных растениях отечественной фирмы «Зерде»**

Элементы	n	Kv	M±m	V%
Цинк	5	13,00 – 28,80	22,54± 2,97	29%
Медь	5	0,28 – 6,35	2,88± 1,18	90%
Свинец	5	0,18 - 5,26	1,72 ±0,97	93%

Из данных таблицы №1а следует, что среднее содержание цинка в исследуемых лекарственных растениях отечественной фирмы «Зерде» составляет 22,54 мг/кг, что в 2,22 раза ниже ПДК (50 мг/кг). Среднее содержание меди составляет 2,88 мг/кг, что в 3,47 раза ниже ПДК (10 мг/кг). Среднее содержание свинца в исследуемых растениях составило 1,72 мг/кг, что в 5,81 раза ниже ПДК (10 мг/кг).

**Таблица №1б**

**Вариационно-статистические показатели содержания цинка, меди и свинца в лекарственных растениях зарубежных фирм**

Элементы	n	Kv	M±m	V%
Цинк	5	22,00– 42,00	32,80± 3,56	24%
Медь	5	0,73 – 4,53	1,86±0,73	87%
Свинец	5	0,14 - 3,88	1,91 ±0,74	85%

Из данных таблицы №1б следует, что среднее содержание цинка в исследуемых лекарственных растениях зарубежных фирм составляет 32,80 мг/кг, что в 1,52 раза ниже ПДК (50 мг/кг). Среднее содержание меди составляет 1,86 мг/кг, что в 5,38 раз ниже ПДК (10 мг/кг). Среднее содержание свинца в исследуемых растениях составило 1,91 мг/кг, что в 5,24 раз ниже ПДК (10 мг/кг).

Сравнение результатов показателей содержания цинка, меди и свинца в лекарственных растениях отечественной и зарубежных фирм

Название растения	Содержание Zn, мг/кг		Содержание Cu, мг/кг		Содержание Pb, мг/кг	
	Отечественная фирма	Зарубежная фирма	Отечественная фирма	Зарубежная фирма	Отечественная фирма	Зарубежная фирма
Трава чистотела	28,80	42,00	6,35	0,98	0,40	2,14
Листья подорожника	23,00	38,00	0,35	0,85	0,30	0,14
Почки березы	28,20	33,00	3,25	0,73	5,26	3,88
Листья мяты	19,70	22,00	0,28	2,20	2,48	2,98
Трава репешок	13,00	29,00	4,18	4,53	0,18	0,40

### Выводы

1. В проекте изучалась по литературным источникам методика определения цинка, меди и свинца в лекарственных растениях.

2. Исследованы некоторые лекарственные растения (чистотел, подорожник, береза, мята, репешок) на содержание цинка, меди и свинца. Гипотеза не подтвердилась, так как нами определено, что во всех исследованных лекарственных растениях содержание цинка, меди и свинца не превышает предельно допустимую концентрацию.

Среднее содержание цинка в исследуемых лекарственных растениях отечественного производства составляет 22,54 мг/кг, что в 2,22 раза ниже ПДК (50 мг/кг). Среднее содержание меди

составляет 2,88 мг/кг, что в 3,47 раза ниже ПДК (10 мг/кг). Среднее содержание свинца в исследуемых растениях составило 1,72 мг/кг, что в 5,81 раза ниже ПДК (10 мг/кг).

Среднее содержание цинка в исследуемых лекарственных растениях зарубежного производства составляет 32,80 мг/кг, что в 1,52 раза ниже ПДК (50 мг/кг). Среднее содержание меди составляет 1,86 мг/кг, что в 5,38 раз ниже ПДК (10 мг/кг). Среднее содержание свинца в исследуемых растениях составило 1,91 мг/кг, что в 5.24 раз ниже ПДК (10 мг/кг).

Наибольшее содержание цинка выявлено в чистотеле зарубежного производства; наименьшее - в траве репешок отечественного производства.

Наибольшее содержание меди выявлено в чистотеле отечественного производства; наименьшее - в листьях подорожника отечественного производства.

Наибольшее содержание свинца выявлено в почках березы отечественного производства; наименьшее значение - в листьях подорожника зарубежного производства.

3. Химическая оценка качества изученных лекарственных растений рассмотренных фирм соответствует установленным нормам ПДК цинка, меди и свинца.

Все исследованные растения можно использовать в качестве лекарственного сырья.

#### ЛИТЕРАТУРА:

1. Болтабекова З. В. Фармакогностическое исследование по стандартизации новых лекарственных средств на основе травы Melissa лекарственной / З. В. Болтабекова. — Самара : СамГМУ, 2003. — 24 с.
2. Гончарова Т.А. Энциклопедия лекарственных растений. — М.: Дом МСП, 1997.
3. Ринькис Г.Я. Методы анализа почв и растений/ Г.Я. Ринькис, Х.К. Рамане, Т.А. Куницкая – Рига: Зинатне, 1987. – 174 с.

УДК: 543.25: 551.578

**Турдиматова Н.М.**

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті  
Ғылыми жетекші: З.Н. Кеңесбекова, оқытушы.

#### ҚАРДЫҢ ҚЫШҚЫЛДЫЛЫҒЫН ЖӘНЕ ТОКСИКАЛЫҒЫН АНЫҚТАУ

**Ғылыми жобалық зерттеу жұмысының өзектілігі:** Қар қабатында атмосфераға қарағанда көп зиянды заттар болуы мүмкін. Қар бір көргенде аппақ таза болғанымен, жерге түскен қар таза болып саналмайды. Ластанудың көп үлесін өндіріс аудандарына және жол жиегіне, темір жол маңына түскен қар көрсетеді [1-2]. Экологиялық жағдай үшін үлкен қауіп қардың еру процесі болып табылады. Құрамында ауыр металдар, полимерлер, басқа зиянды заттар бар еріген қар мыңдаған километрге таралуы мүмкін. Тек заманауи қарды тазалау әдістері ғана аймақтардың ластануының алдын алады және табиғатқа таза көрік береді. Қар қабаты атмосфералық ауадан түсетін аэрозольді ластағыш заттардың эффективті жинақтаушысы болып табылады [3-4].

**Ғылыми жобалық зерттеу жұмысының мақсаты:** Ластанған аймақтарға түсетін қардың токсикалығын тәжірибе жүзінде анықтау.

**Ғылыми жобалық зерттеу жұмысының міндеттері:**

1. Қар сынамаларын алу.
2. Қардың қышқылдылығын анықтау.
3. Қардың токсикалығын анықтау.
4. Химиялық экологиялық баға беру.

**Зерттеу бағыты:** Химиялық экология

**Зерттеу әдісі:** Аналитикалық гравиметриялық әдіс

**Зерттеу нысаны:** Қар

**Қажетті құрал-жабдықтар мен реактивтер:**

1. Тұнбалар немесе су жинау мен сақтауға арналған ыдыстар;
2. Буландырғыш чашкалар;
3. Сулы монша;
4. Петри чашкасы;
5. Фильтр қағазы, пинцет, индикатор қағазы, ұсақ дән түрлері.

**Жұмыстың барысы:**

Тұнбаны жинайды, сулы баянда қайнатады, сұйықтықтың көлемі 6 мл-ден аспау керек. Қардың рН-ын анықтау. Бұл үшін сынауықтан 1 мл сұйықтықты пайдаланамыз, оған рН-мәнін анықтау үшін индикатор қағазын сұйықтыққа салып, оны түсінің өзгеруі арқылы индикатор қағазының шкаласы арқылы анықтайды.

**Қардың токсикалығын анықтау.**

5 мл-дей ерітінді олардың улылығын анықтау үшін қолданылады. Петри чашкасын стерильдеп, оның түбіне фильтр қағазын салып, 5 мл сұйықтықтан құяды. Фильтрлерге 50 дана ұсақ тұқымдарды; салат, мак, қыша, редис және т.б. себеміз. Петри чашкасын қақпақпен жауып +25<sup>0</sup>С - +26<sup>0</sup>С-қа термостатқа қоямыз. Бақылау – 5 мл дистильденген сумен фильтрі ылғалданған тұқымдары бар чашка бақылау кезінде тұқым 50 пайызға өссе, оларды санау керек. 100 пайыздан алып, бақылауды пайызбен белгілейді. Келесі градацияны қолданады.

Биотест ретінде өскеннен кейінгі партиядан алынатын бұршақ, фасоль өсінділерін алуға болады. Бұршақтардың көлемі тегіс болатындай екі дән жармақтарын кеседі. 200-250 мл көлемдегі химиялық стакан түбінде жатқан фильтр қағазын 5- мл тәжірибелік ерітіндімен дымқылдатады, түбіне дайындалған 5 бұршақты салады. Петри чашкасын қақпағымен жабады. 3 рет қайталайды. Бұршақтар 5-7 см биіктікке жеткенде, оларды өлшейді. Бақылау бұршақтар дистильденген су ішінде . есептеу тұқымдардың өсуінің биотестілеуіндегідей жүргізіледі.

**Зерттеу нәтижелері:**

Ертіс өзенінің, Абай даңғылының бойынан және Шәкәрім даңғылындағы жанармай бекетінің маңынан әртүрлі қар алып келтірілді. Қардың беткі, ортаңғы және төменгі қабаттардан алынып, толығымен араластырылып, сулы моншада еріттік.

Зерттеуге алынған сынамалар	рН көрсеткіші
1-ші сынама	10
2-ші сынама	9
3-ші сынама	9

Зерттеу барысында анықталды, анықтау барысында көрініп тұрғандай рН мәні 8-10 аралығында ауытқиды. Ұсынылғын нормативтермен салыстыру кезінде алынған қар әлдеқайда күшті сілтілік ортаны көрседі.

Қардың рН келесі өлшемдер қолданылады.

Күшті қышқыл – 3-4
Қышқыл – 4-5
Әлсіз қышқыл – 5-6
Нейтралды – 6-7
Әлсіз сілтілік – 7-8

Сілтілік Күшті сілтілік – 9-10– 8-9

Бұл көрсеткіштерді ұсынылған нормативтермен салыстыра түрде зерттелгенде сынамалар өте күшті сілтілікпен сипатталып тұр.

Зерттеуге алынған тұқым	Ең бастапқы саны	Өскен дәндер саны	Өскен дәндер, %
Бидай	20	14	70
Редиска	20	15	75
Салат	20	15	75

Зерттеу барысында дәндерінің қарға токсикалығы 60-80% аралығында жатқандықтан әлсіз болып саналады. Қардың өсімдіктерге токсикалығын қарай

• Улылығы жоқ – 100%
• Өте аз улылық – 80-90%
• Әлсіз – 60-80%
• Орташа – 40-60%
• Жоғары улылық – 20-40%
• Өте жоғары улылық 0-20%



Биотест ретінде өскеннен кейінгі партиядан алынатын фасоль өсімділерін зерттеу нәтижесінде:

Зерттелетін дән( үрме бұршақ)	Жалпы дәндер саны	Өскен дәндер саны	Өскен дәндер ,%
1 хим.стакан	5	3	70
2 хим.стакан	5	2	75
3 хим.стакан	5	3	75

**Қорытынды:**

Зерттеу нәтижесі бойынша қорыта айтатын болсақ, зерттеуге алынған қардың рН-ның ортақ мәні 9 –ға тең. Токсикалығына келетін болсақ, қардың токсикалығы 60-80 пайызды көрсетті. Демек біз зерттеуге алып отырған қар сынамалары әлсіз улылықты көрсетеді. Бұл қоршаған ортаға қатты зиян емес. Ал, биотест ретінде алынған 5 дәннің орташа есеппен 3 дәні 5-7 см-ге өсті. Бұл қар сынамаларының токсикалығы 60 пайызды көрсетті.

Жалпылай келе Семей қаласының қар жамылғысының рН 8-10 күшті сілтілік, өсімдіктерге токсикалығы әлсіз уытты екені анықталды.

**ӘДЕБИЕТ:**

1. Панин М.С. Загрязнение окружающей среды /–2011, - Б. 169
2. Алексеев В.А. Основные понятия и законы экологической геохимии / 2012, - Б. 133
3. Оспанова Г.С., Бозшатаева Г.Т. Экология. –А; «Экономика» / 2002, - Б. 249
4. Баешов А.Б., Дәрібаев Ж.Е., Шакиров Б.С., Мәдиев Ө.Қ., Сарбасова А.С., Тоқсейтова Г.М. Экология негіздері. –Түркістан, 2000, - Б. 260

ӘӨЖ: 371.3:908(574.42)

**Адришева М.С.**

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті  
Ғылыми жетекші: МукаевЖ.Т. химия география кафедрасының доценті

**ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫНЫҢ КӨЛДЕРІН РЕКРЕАЦИЯЛЫҚ ТҮРҒЫДАН БАҒАЛАУ**

Демалысты ұйымдастыруда су объектілері маңызды рөл атқарады. Демалу мен спорттың әртүрлі түрлерімен шұғылдану мүмкіндігі (жүзу, қайықтармен серуендеу, желкенді қайық, су шаңғысы, балық аулау және т.б.), жағалау ландшафттарының эстетикалық әсері су объектілерінің табиғи емдік орындары ретінде қарастыруға мүмкіндік береді [1].

Зерттеуге алынып отырған объектілерді (Алакөл, Марқакөл, Зайсан, Сібе, Оқуныки) рекреациялық іс-әрекет үшін функционалды бағалау С.В. Ахматовтың ұсынған әдісі бойынша жүргізілді(кесте 1)[2].

Кесте 1 - Су объектілеріндегі рекреация түрлері

Рекреациялық демалыс топтары	Рекреациялық демалыс түрлері
I. S-жағажай – шомылу демалысы	Шомылу, әуе ваннасын қабылдау т.б
II. B –кемелерді пайдалана отырып демалу (boat – қайық).	Bs – желкенді қайықпен демалу (sail – желкен). Bo – еспе қайықпен демалу (oar – еспе). Bm – моторлы қайықпен демалу (motor – қозғалтқыш).
III. F –балық аулау (to fish, fishing – балық аулау)	Fb – қайықтан балық аулау (boat – қайық) Fs – жағадан балық аулау (shore – жаға) Fi – мұз үстінде балық аулау (ice – мұз)
IV. H – аңшылық (to hunt – аңшылық, аң аулау)	Hw – суда жүзетін құстарды аулау (waterfowl –суда жүзетін құс)
V. E – экстрималды спорт түрлері	Ew – виндсерфинг (windsurfing) Ed – дайвинг (diving) Ek – кайтинг (kiting) Es – скейтрейсинг (skateracing)

Көлдердің рекреациялық жарамдылық коэффициенті келесі формула бойынша анықталды:

$$\sum_{ржк} = \sum_{түрі} + \sum_{ск} / 3 \quad (1)$$

$\sum_{ржк}$  – рекреациялық жарамдылықтың жалпы коэффициенті

$\sum_{түрі}$  – алынып отырған су объектісіндегі рекреациялық іс-әрекеттің саны

$\sum_{ск}$  – рекреациялық іс-әрекет түрлерінің сапасындағы коэффициент соммасы;

3 – рекреациялық шарттың сапасының ең жоғарғы баллы.

Көлдердің рекреациялық жарамдылық коэффициенті  $\sum_{ржк}$  7 – ден төмен болса рекреациялық әлеуеті төмен,  $\sum_{ржк}$  7 мен 14 аралығында болса рекреациялық әлеуеті орташа, ал еге  $\sum_{ржк}$  14-тен жоғары болса су объектілерінің жағдайы жоғары деп есептеледі. Барлық рекреациялық іс-әрекеттің 12 түріде өте жақсы коэффициентпен бағаланса, максималды рекреациялық коэффициент  $\sum_{ржк}$ -23 болады.

Рекреациялық демалыс түрлеріне беріліп отырған индекстер 3 баллдық шкала бойынша бағаланды.

Алакөл көлінің жиынтық рекреациялық жарамдылық коэффициенті (1) формула бойынша есептелді

$$\sum_{ржк}(S3+Bs1+Bo2+Bm3+Fb3+Fs1+Fi3+Hw3+Ew2+Ed1+Ek2+Es1)=12+25/3 =20.3$$

Жоғарыда келтірілген (1) формуласымен есептеудің нәтижелеріне сәйкес өте жақсы жағдай Алакөл көлінің су айдынында шомылуға ( S3), моторлы қайықпен серуендеуге (Bm3), қайықтан балық аулауға (Fb3), мұз үстінде балық аулауға (Fi3), суда жүзетін құстарды аулауға (Hw3), ал жақсы жағдай еспе қайықпен серуендеуге (Bo2), виндсерфинг (Ew2) пен кайтингке (Ek2) , сонымен қатар қанағаттанарлық жағдай желкенді қайықпен серуендеуге (Bs1), жағадан балық аулауға (Fs1), дайвинг( Ed1) пен скейтрейсингке (Es1) жасалғанын білуге болады.

Зайсан көлінің жиынтық рекреациялық жарамдылық коэффициенті (1) формула бойынша есептелді

$$\sum_{ржк}(S2+Bo1+Bm2+Fb3+Fs3+Fi3+Hw2)=7+16/3=12,3$$

Өте жақсы жағдай Зайсан көлінде балық аулаудың барлық түрлеріне (Fb3), (Fi3), (Fs3), ал жақсы жағдай су айдынында шомылуға (S2), моторлы қайықпен серуендеуге (Bm2), суда жүзетін құстарды аулауға (Hw2), сонымен қатар қанағаттанарлық жағдай еспе қайықпен серуендеуге (Bo2) жасалғанын білуге болады.

Марқакөл көлінің жиынтық рекреациялық жарамдылық коэффициенті (1) формула бойынша есептелді

$$\sum_{ржк}(S1+Bo1+Bm2+Fb3+Fs3+Fi3+Hw0)=7+13/3=11,3$$

Есептеу нәтижесінде өте жақсы жағдай Марқакөл көлінде балық аулаудың барлық түрлеріне (Fb3), (Fi3), (Fs3), ал жақсы жағдай моторлы қайықпен серуендеуге (Bm2), сонымен қатар қанағаттанарлық жағдай су айдынында шомылуға (S1), еспе қайықпен серуендеуге (Bo1) жасалғанын білуге болады.

Окуньки көлінің жиынтық рекреациялық жарамдылық коэффициенті (1) формула бойынша есептелді

$$\sum_{ржк}(S3+ Bm2+Fb1+Fs3+Fi2+Hw2)=6+13/3=10.3$$

Окуньки көлінде өте жақсы жағдай су айдынында шомылуға ( S3), жағадан балық аулауға (Fs3), ал жақсы жағдай моторлы қайықпен серуендеуге (Bm2), мұз үстінде балық аулауға (Fi2), суда жүзетін құстарды аулауға (Hw3), сонымен қатар қанағаттанарлық жағдай қайықтан балық аулауға (Fb1) жасалғанын білуге болады.

Сібе көлінің жиынтық рекреациялық жарамдылық коэффициенті (1) формула бойынша есептелді

$$\sum_{ржк}(S3+Bo1+Bm2+Fb1+Fs2+Fi2+Hw2+Ed3)=8+16/3=13.3$$

Есептеу нәтижелеріне сәйкес өте жақсы жағдай Сібе көлінде су айдынында шомылуға (S3), суы мөлдір болғандықтан дайвингқа (Ed3), ал жақсы жағдай моторлы қайықпен серуендеуге (Bm2), жағадан балық аулауға (Fs2), мұз үстінде балық аулауға (Fi2), суда жүзетін құстарды аулауға (Hw2),

сонымен қатар қанағаттанарлық жағдай еспе қайықпен серуендеуге (Bo1), қайықтан балық аулауға (Fb1) жасалғанын білуге болады.

Барлық көлдерде демалуға жақсы жағдай жасалған, дегенменде ең жоғары коэффициентпен Алакөл көлі бағаланды. Рекреациялық жарамдылық коэффициенті бойынша келесі Сібе көлі. Сібе көлінде маңызды рекреациялық демалыс түрлерін дамытуға болады. Олар шомылу мен экстрималды спорт түрі (дайвинг). Рекреациялық жарамдылығы жағынан келесі Зайсан көлі болып табылады. Зайсан көлінде негізінен балық аулау демалыс түрі өте жақсы дамыған. Марқакөл көлінің рекреациялық жарамдылығы төмен болып табылады. Себебі: Марқакөл көлінде де балық аулау ғана өте жақсы жағдай жасалған. Көлдерді рекреациялық тұрғыдан бағалау кезінде ең төменгі коэффициент Окуньки көлінде шықты.

Шығыс Қазақстан облысы туризм саласында өзінің әсем табиғи ерекшеліктерімен бәсекеге қабілетті болып табылады. Сондықтан да туризмнің негізгі жағажайлық, емдік-сауықтыру, экстрималды спорт түрлерін облыс аумағындағы ірі көлдерде дамытуға болады. Осы себептен біз облыс аумағындағы ірі көлдерді рекреациялық тұрғыдан бағалау арқылы, қай су айдынында туризмді дамытуға болатындығын анықтадық

#### **ӘДЕБИЕТ:**

1. Джаналеева К.М., Мукаев Ж.Т. Эколого-геохимическая оценка почв территориально рекреационных систем бассейна озера Алаколь // Вестник КазНТУ им. К.И.Сатпаева. – 2014.-№4. С. 33-40
2. Ахматов С.В. Основные положения рекреационной лимнологии // Вестник Томского гос. универ. – 2010. – №3. – С. 169-171.

ӘӨЖ: 37:91:004

#### **Берикханов Б.Н.**

Семей қаласының Шәкәрім атындағы Мемлекеттік университеті  
Ғылыми жетекшісі : Химия және география кафедрасының доцент м.а. Мукаев Ж.Т.

#### **ГЕОАҚПАРАТТЫҚ ЖҮЙЕНІҢ БІЛІМ БЕРУ САЛАСЫНДАҒЫ МАҢЫЗЫ**

Қазіргі уақытта ақпарат қолданылмайтын қызмет түрінің қандай да бір саласын атау қиын. Ақпараттық технология кез келген ғылымның ажырамас бөлігі болып келеді. Оны түрлендіре отырып, шексіз жетілдіруге ұмтылуда. Жер жөніндегі ғылымдарда ақпараттық технологиялардың негізінде географиялық ақпараттық жүйелер – (ГАЖ) деген сияқты ұғымдар пайда болды.

Геоақпараттану – бұл географиялық ақпараттық жүйелерді ғылыми дәлелдеу, жобалау, құру, пайдалану және қолдану туралы ғылым, ол – технология және өндірістік әрекет. ГАЖ 1960 жылдардың басында құрылды. Қазір өнеркәсібі дамыған елдерде мыңдаған ГАЖ бар: олар геодезия және картографияда, кадастрда, ресурстарды басқаруда, табиғат пен экологияны қорғауда, экономикада, тіпті саясатта да қолданылады [1].

ГАЖ – бұл кеңістіктік-үйлестіруші деректерді жинауды, сақтауды, өңдеуді, кіруді, бейнелеуді және таратуды қамтамасыз ететін ақпараттық жүйе.

ГАЖ-нің мәні – қалай болғанда да деректерді жинауға, деректер қорын құруға, оларды компьютерлік жүйелерге енгізуге, сақтауға, өңдеуге, түрлендіруге болады. Пайдаланушы сұранысы бойынша ол мәліметті көбінесе картографиялық пішінде беруге, сонымен қатар кесте, график, мәтіндер түрінде шығаруға да мүмкіндік береді. [5]

Геоақпараттық жүйелер бірнеше ғылымдардың тоғысуынан, әдетте сандық картографиялау мен автоматты басқару жүйелерінен, жоспарлау мен ғылым салалары бойынша ғылыми-зерттеулерден құрылады. ГАЖ – жалпы географиялық карталар мен экологиялық, кадастрлы және ГАЖ-нің құрылуына байланысты көптеген басқа да деректерден құралған ақпаратты біріктіреді. [2]

Геоақпараттық жүйелердегі деректер, өздерінің географиялық жағдайының негізінде біріктірілген тақырыптық қабаттардың жинағы түрінде сақталады. Геоақпараттық жүйелердің векторлы және растрлы дерек модельдерімен жұмыс істеу тәсілі мен мүмкіндігі – кеңістіктік ақпараттарға қатысты кез келген міндеттерді шешуде өте тиімді. Геоақпараттық жүйелер басқа ақпараттық жүйелермен тығыз байланысты, әрі олардың деректерін, нысаналарды талдау үшін қолданады. ГАЖ үлкен көлемді деректерді дұрыс, тез басқара алады. [4]

Геоақпараттық жүйелердің ерекшеліктері:

1. Пайдаланушыға қолайлы кеңістіктік деректердің бейнеленуі – кеңістіктік деректерді, сонымен қатар қабылдауға аса қолайлы үшөлшемді өлшеудегі деректерді картографиялау; ол сұраныстардың құрылымы мен олардың кезекті талдамасын жеңілдетеді.

2. Деректерді мекеме ішінде интеграциялау – геоақпараттық жүйелер компанияның әртүрлі бөлімдерінде немесе тіпті бір аймақтағы мекеменің түрлі қызмет салаларында жинақталған деректерді біріктіреді. Жинақталған деректер мен олардың бірыңғай ақпараттық массивке интеграциясын ұжымды түрде пайдаланудың, едәуір бәсекелестік артықшылығы бар. Ол геоақпараттық жүйелерді пайдалану тиімділігін жоғарылатады.

3. Дәлелді шешімдерді қабылдау – кеңістіктік деректермен байланысты кез келген құбылыс туралы есеп беруді талдау және құру процесін автоматтандыру, шешімді қабылдау тәртібін жеделдету мен оның тиімділігін жоғарылатуға мүмкіндік береді.

4. Картаны құрудың қолайлы құралы – геоақпараттық жүйелер, ғарыштық және аэрофототүсірім деректерінің мағынасын түсіндіруге тиімді және белгілі бір жердің құрылып қойған жоспарларын, сызбанұсқаларын, сызбаларын пайдаланады. ГАЖ картамен жұмыс істеу процесін автоматтандыра отырып, уақытша ресурстарды үнемдеп, жердің үшөлшемді моделін құрады. [1]

ГАЖ-нің мүмкіндіктері қазіргі кезде ұлғайып дамып келуде. ГАЖ келесі мүмкіндіктерге ие:

- Берілген территорияда қандай объектілердің бар екенін көрсету.
- Объектінің нақты орналасу жерін көрсету( кеңістік тұрғысынан)
- Берілген аумақтағы объектінің тығыздығы мен таралуыын көрсету.
- Белгілі бір уақыт аралығындағы берілген территориядағы өзгерістерге анализ жасау.
- Берілген территорияға өзгеріс енгіген жағдайдағы өзгерістің модернизациясын жасай алу.

[3]

ГАЖ-нің білім беру саласында өзінің артықшылықтары жетерлік. ГАЖ білім алушылардың пәнге деген қызығушылығын арттырады, ынтасын ашады. Және өз жұмыстарын жасау барысындағы, сызба немесе картамен жұмыс кезінде сапалылықты арттырады және сызба жұмыстарының жылдамдығы мен нақтылы болуына көмектеседі. Білім алушылардың ғылыми жұмыстар жасау кезінде жаңа мүмкіндіктері мен жаңа бағыттарға итермелейді. Бірақ кемшіліктерінде бар, техникалық ресурстардың компьютерлердің жетіспеушілігі, тапшылығы. ГАЖ-нің бағдарламаларын орнатудағы қыйыншылықтар мен кедергілер. Және білім беру саласындағы білікті мамандардың тапшылығы. Қазіргі кезде бұл кемшіліктердің де шешілу жолдары табылды. Компьютерлердің білім бөлімдерінде жетіспесе оларды смартфондармен ауыстыру және оларға арналған Explorer for ArcGis бағдарламасын білім беру саласында пайдалану. Бұл бағдарлама оқу процесіне қажетті барлық нормативтерге жауап беретіндігімен ерекшеленеді. Сонымен қоса бұл бағдарламаның IOS Және Android аперативті жүйелеріне де келе береді. Және білім алушылардың практикалық білімін дамыту үшін онлайн 30 күндік ArcGis програмасының кез келгенімен білімін шыңдауға болады. Осы арқылы біз жоғарыда көрсетілген кемшіліктерді жоя аламыз.

Геоақпараттық жүйелердің мүмкіндіктері әртүрлі қызмет салалары мен түрлі тапсырмаларды шешу үшін қолданылуы мүмкін. ГАЖ-ды пайдаланудың кейбір мысалдары: маркштірлік іс, геодезия және картография, ақпараттық жер жүйесі, халықтың тұрмыс тіршілігін бақылау, әкімшілік аумақтық басқару, телекоммуникация, инженерлік коммуникация мен желілер, көлік мұнай-газ кешені, экология , орман шаруашылығы, экология, климатология кейінгі кезде экономикалық , саяси және тағы басқалары.[6]

Сонымен қорыта келгенде ГАЖ өзінің даму сатысының басына енді келді. Қазіргі уақытта ақпаратты тез ғана емес ол ақпараттың нақтылы болуының маңызы зор. Сондықтан қазірден бастап ГАЖ нің менгерілуіне оның оқу процесінің негізгі ажырамас бөлігі болуы қажет. ГАЖ нің білім беру саласында алатын орны белгілі бір жүйеге келтірілген, және білім беру процесінің үзілмес бөлігіне айналуы міндетті. Бұл жүйе білім алушылардың өз мүмкіндіктерінде шыңдай түсуге алып келеді. Білім алу процесіндегі негізгі ерекшеліктері: ақпараттың нақтылығы, реттеліп қалыпқа келтірілген нақтылық, практикалық жұмыстардың жылдам әрі оңай жасалуы, жаңа ғылыми бағыттардың ашылуы, жаңа технологияларды пайдалану, геоақпараттарды мекеме ішінде отырып алу , қабылдау, өңдеу мен ақпараттанудың негізгі бағыттары болып табылады. Сонымен қатар қазіргі кезде бұл саланы меңгеру барысында теориялық білімді дамытуға да оқулықтар мен құралдар жеткілікті. Жаңа ақпараттық жүйелерді білім жүйесінде пайдалану көптеген дамыған мемлекеттерде бұрыннан қолданылып келеді. Біздің елімізде білім саласында ақпараттану бағытын дамытуға ГАЖ нің пайдасы орасан зор болмақ.

## ӘДЕБИЕТ:

1. Қ. Б. Рысбекова, С. Т. Солтабаева Геоақпараттық жүйе негіздері Алматы 2008. Бет 5-16.
2. Цветков В.Я. Геоинформационные системы и технологии. М.: Финансы и статистика, 1998. Бет 32-41.
3. А.А.Евдокимов, доцент, к.т.н., ХНАДУ, И.М. Патракеев, доцент, к.т.н., Национальная академия городского хозяйства ГИС-ОБРАЗОВАНИЕ. МИФ ИЛИ РЕАЛЬНОСТЬ.
4. Королев Ю.К. Общая геоинформатика. М., 1998. Бет 12-16.
5. Кошкарлов А.В., Тикунов В.С. Геоинформатика. Картгеоцентр, 1993. Бет 58-61.
6. Берлянт А.М. Геоинформатика: наука, технология, учебная дисциплина Вестник моск. ун-та. Сер. Географич.- 1992.-№2. Бет 16-23.

УДК: 625.75

### Ноян Б.Н.

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті  
Ғылыми жетекші: Шулгаубаев Е.Қ. А. М., химия және география кафедрасының оқытушысы

## ШЫҒЫС – ҚАЗАҚСТАН АВТОКӨЛІК ЖОЛДАРЫНЫҢ ҚЫСҚЫ МЕРЗІМДЕ ҚАР БАСУ МӘСЕЛЕСІ

Қазіргі заманда әлем экономикасында жаһандану процесстері қарқынды жүріп жатыр. Сол себепті экономиканың барлық салаларың бір-бірімен үзбей жұмыс атқаруың қамтамасыз ету адам алдында тұрған ең маңызды мақсаттардың бірі. Салаларды бір-бірімен байланыстырып отыратын жүйе – транспорт жүйесі. Әр сала өз мәселелерімен көзге түседі. Транспорттық жүйе ерекше емес. Осы ғылыми-зерттеу жұмысымызда біздің облысымызға тән ерекше бір мәселелердің бірі – автокөлік жолдарының қыс айларында қар басуы мәселесін қарастырдық [1].

Ғылыми-зерттеудің **мақсаты**: Шығыс-Қазақстан облысында қысқы мерзімде жолдардың қар басу мәселесін зерттеу.

Қойылған мақсатқа жету үшін, келесі **міндеттер** қойылды:

- Тақырып бойынша әдебиет көздерімен танысу;
- Шығыс Қазақстан облысы жолдарының қысқы мерзімде қар басуының негізгі себептерін анықтау;
- Жолдарды қар басуынан пайда болатын мәселелерді қарастыру;
- Мәселені шешу жолдарын қарастыру.

Статистика мәліметтеріне бағынсақ, дамыған мемлекеттердің барлығы транспорттық жолдардың биік сапасымен және үлкен ұзындылығымен ерекшеленеді. Яғни, дамыған экономика мен сапалы транспорттық жүйе тікелей байланыста. Осы себептен транспорттық жүйеге, әсіресе транспорттық жолдар жағдайына аса мән беру қажет. Зерттеу жұмысының **өзектілігі** осыдан туындайды.

Зерттеу жұмысының **объектісі** – транспорттық (автокөлік жолдары).

Ғылыми-зерттеу жұмысымыздың **пәні** – Шығыс Қазақстан облысының климаттық ерекшеліктері.

Автокөлік жолдарын қар басу мәселесін шешудің ең тиімді тәсілі – қар тоқтатқыш құралдарды қоладану.

Қар тоқтатқыш құралдар қызмет көрсету мерзіміне сәйкес қысқа мерзімді және ұзақ мерзімді түрлеріне бөлінеді. Қысқа мерзімді құралдарға жыл сайын ауыстырылып отырылатын траншеялар, ағаштан жасалатын қозғалмалы қалқандар, полимерді материалдардан жасалған торлар. Ұзақ мерзімді құралдарға үнемі қолданылатын қардан қорғайтын екпе ағаштар, темірбетонды қорғауларды жатқызады [2].

Қардан қорғайтын құралдардың арасында ең кен қолданылатындар – қар тоқтатқыш қорғаулар мен торлы қалқандар. Олар келесі талаптарға сәйкес болу керек: тасымалдау және жөндеу жұмыстарының қарапайымдылығы, төмен температураларға шыдамдылық, бағасының арзандығы, аз салмақты, механикалық әсерлерге тұрақтылық, орнату мен жинаудың ыңғайлығы. Қар тоқтатқыш қалқандарды әр-түрлі материалдардан жасайды (көбінесе ағаштардан). Биіктігі 1,5-2 м болады. Оларды жел бағытына перпендикулярлы түрде орналастырады [2].

Жолдарды қар басу мәселесі жергілікті мәселе ғана емес, жалпы мемлекеттік деңгейде қарастырылатын сұрақтардың бірі. Өйткені аймақтар араларында жылдан жылға тауар айналымы, жолаушылар қозғалымы көбею түсінде. Сондықтан мәселені шешудің жолдары келешекте қажетті қолдау табады деген үміттеміз [2].

Ғылыми-зерттеу жұмысты атқару үстінде біз келесі мәселелермен кездестік: тақырып бойынша ғылыми дереккөздердің жетіспеушілігі, қазақ тілінде ақпараттың жоқтығы. Осы жұмысымызда біз автокөлік жолдарының экономикадағы маңыздылығын көрсеттік, қысқы мерзімде жолдардың жабылуы мен олардың себептерін анықтап шешу жолдарын ұсындық.

#### **ӘДЕБИЕТ:**

1. Н.А. Крючек, В.Н. Латчук, С.К. Миронов. Безопасность и защита населения в чрезвычайных ситуациях. М.: НЦ ЭИАС, 2000.
2. С.П. Хромов "Метеорология и климатология": - Спб, Гидрометеиздат, 1983
3. Ю.Г. Семехин. Безопасность жизнедеятельности для гуманитариев. - Ростов н/Д: Феникс, 2003.

УДК: 91:504.06 (574.42/2С)

#### **Отар Е.Б.**

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті  
Ғылыми жетекші: Нурпейсова А. М., химия және география кафедрасының аға оқытушысы

### **СЕМЕЙ ҚАЛАСЫНЫҢ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ЖАҒДАЙЫН ЖАҚСARTУДАҒЫ КӨГАЛДАНДЫРУДЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ**

Қазіргі кезде экологиялық жағдайы тәуір деп айтарлықтай аймақ Қазақстан жерінде жоқ десе, артық айтқандық болмас. Алайда, олардың ішінде экологиялық шырғалаңның шырмауына мықтап түскен – Семей қаласы. Осы орайда экологиялық хал-ахуалды жақсартудың шұғыл шараларын ұйымдастырудың керек екенін де түсінеміз. Экологиялық мәселелерге келгенде, жастар да қарап қалмай өз үлестерін қосу керек деп есептеймін. Себебі экологиялық проблемаларды шешу бұл жаппай халықтық іс. Біз бұл баяндамада қолайлы экологиялық жағдай жасау мақсатында көгалдандыру жұмыстарының ерекшеліктерін айтқымыз келеді. Жұмысымыздың негізгі мақсаты: Семей қаласының экологиялық жағдайына баға бере отырып, көгалдандыру жұмыстарын жүргізудің маңыздылығын ашып көрсету.

Семей қаласы - Шығыс Қазақстан облысының батыс өңіріндегі екінші орындағы ірі қала болып табылады. Ол Ертіс өзенінің екі жағасына орналасқан. Аумағы – селолық округтерді қосқанда 27,5 мың шаршы метр. Халық саны-311 000(2011ж). Семей қаласының экологиялық жағдайына әсер ететін факторлар: 1) Семей полигоны; 2) Зауыттардың болуы (8); 3) Автокөліктің көбеюі [1].

Көгалдандыру– қала, ауыл, тағы басқа елді мекендерде ауаны тазарту, көлеңкелеу үшін ағаш, бұта, гүл, көгал өсіру. Көгалдандыру жұмыстары мекенжайларға әсем көрініс береді, шудан, күннен, шаңнан, тағы басқа қорғайды, санитарлық-гигиеналық рөл атқарады. Ғылыми деректер бойынша белгілі бір аймақтың 15%-ы көгалдандырылса, шаң-тозаңның мөлшері 20%-ға кемиді, 35%-ға өсімдік өсірілсе, шаң 50%-ға азаяды, ал 65%-ға өсірілсе, шаң 95%-ға кемиді [2]. Жол жағалауларына отырғызылған ағаш пен бұталар, гүлдер мен көгалдар ауадағы көмір қышқыл газды сіңіріп, ауаны оттегімен байытады, шуды азайтып, мекенжайды желден, күннен және шаңнан қорғайды. 1 га жасыл алқап 1 сағатта ауадан 8 кг көмір қышқыл газын бойына сіңіреді. Кейбір ағаштар өздері айналасына тарататын фитонцидтері арқылы ауадағы зиянды микроорганизмдерді жойып, оны адамның денсаулығына қолайлы иондармен байытады. Мұндай ағаштар: қылқан жапырақты қарағай, шырша, Сібір балқарағайы т. б. жатады [3].

Елбасы Н. Назарбаев 2005 жылдың 18 ақпанындағы жолдауында елімізді көркейтуге, баспана орындарын ұлғайту және студенттерді жазғы демалыстарда жұмыспен қамтуды ұйымдастыруға бағытталған «Жасыл ел» бағдарламасын жүзеге асыру туралы алғаш рет сөз қозғаған. Елбасының бастамасын жүзеге асыру мақсатында 2005 жылдың 25 маусымында Қазақстан Республикасының Үкіметінің №632 қаулысымен «Жасыл ел» бағдарламасы кең ауқымда қарастырылып, жүзеге асырылуға бекітілген. Ағымдағы жылы Шығыс Қазақстан облысының «Жасыл ел» еңбек жасақтарының жастары Семей қаласындағы «Электротехника колледжі» КМҚК базасында өз

қызметтерін бастады. Аталған бағдарлама аясында 2016 жылдың 1 маусымындағы ақпаратқа сәйкес, «Жасыл ел» еңбек жасақтарының қатарына қосылуға ТЖКББ жүйесі 19 оқу орындарынан 200 студент ниет білдірген.

Мемлекеттің немесе қаланың экологиялық жағдайын жақсарту үшін әрбір адамзаттың бойында табиғатты қастерлеу қасиетін ояту керек, яғни экологиялық мәдениетті қалыптастыру, әрбір адам қаланы тазалау, көгалдандыру бойынша жүргізіліп жатқан іс-шараларға белсенді қатысуы керек. Егер әрбір азамат, әсіресе жастар елді мекендерді тазарту және ағаш отырғызу жұмыстарына қатысатын болса, тек қана Семей қаласы ғана емес, сонымен қатар әр ауыл, аудан, қала және олармен бірге бүкіл еліміз де көркейе түседі.

#### **ӘДЕБИЕТ:**

1. Бейсенова, Р.Р. Экология және тұрақты даму.- Алматы: Эверо, 2014.- 80-85 б.
2. Қуатбаев, А.Т. Экология және қоршаған орта проблемалары.- Алматы: Қазақ ун-ті, 2011.- 265-272 б.
3. Сәтімбеков, Р. Қазақстанда ерекше қорғалатын табиғи аумақтар және биоалуантүрлілік.- Алматы: Эверо, 2015.- 120-125 б.

УДК: 57.28.0

#### **Кабидолдинова Н.Т.**

Шәкәрім атындағы Семей мемлекеттік университеті

Ғылыми жетекшісі: Карипбаева Н.Ш. – биология ғылымдарының кандидаты. Шәкәрім атындағы Семей мемлекеттік университетінің биология кафедрасының доценті.

### **СЕМЕЙ ҚАЛАСЫН КӨГАЛДАНДЫРУДАҒЫ ДЕКОРАТИВТІ ӨСІМДІКТЕРДІҢ ТҮРЛЕРІ, СИСТЕМАТИКАЛЫҚ, ЭКОЛОГИЯЛЫҚ, БИОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

Адамзат өсімдіктер байлығын пайдаланудың алғашқы кезеңінде олардың жемістерін, тұқымдарын, түйнектерін, пиязшықтарын және тамырсабақтарын жинастырып өз қажетіне жаратқан, яғни тағам ретінде пайдаланған. Кейін қоғамның тұрақты қалыптасуына байланысты олардың әсемдіктеріне де көңіл бөлініп, тұрғын орындарды әдемі гүлді, декоративті қасиеті бар өсімдіктермен безендірді. Осы уақыттан бастап, пайдалы өсімдіктердің ішінде әсемдік беретін өсімдіктер тобы пайда болды.

Әсемдік қасиеті бар өсімдіктердің пайдалылығы, олардың көркемдігімен ғана шектелмейді, олар қалалар мен ауылдарды безендіріп, ауасын тазартады, яғни көгалдандыруда пайдаланылатын өсімдіктер адамға қажетті оттегінің мөлшерін үнемі толықтырып отырады. Ауада жай көзге көрінбейтін алуан түрлі микробтар тобы болады. Олардың көпшілігі адамның денсаулығына зиян келтіреді. Қалалар мен селоларда осы микроорганизмдердің тіршілігіне кері әсер ететін, яғни эфир майлы хош иісті, фитонцидті активті заттарды бөлетін декоративті өсімдіктер пайдаланылады. Сондықтан ірі қалаларды көгалдандырудағы гүлзарларға қойылатын талап екі міндетті атқаруға тиісті: біріншіден – қалаға әсем көрік беру; екіншіден – ауа атмосферасын тазарту. Осы негізде гүлзарларды жасауда әсем қасиеті бар өсімдіктердің көптүрлілігіне ерекше көңіл бөлінеді.

Қазақстанның табиғи климаттық жағдайларының әр түрлі болуына байланысты, республика аймағын көгалдандырудың ассортименттерін таңдау және құру өте күрделі проблема болып саналады. Қазақстанда көгалдандыру жұмыстары әсем гүлді өсімдіктерді интродукциялауды, яғни басқа жерлерден әкелінген гүлді өсімдіктерді Республиканың климаттық жағдайларында өсіруге байланысты зерттеуді талап етті. Қазақстан қалаларының көпшілігі қысы аязды, жазы қуаңшылықты жерлерде орналасқан, сондай қалаларының бірі – Семей қаласы, мұнда декоративті өсімдіктердің композицияларын құру және пайдалану жұмыстары белгілі бір жүйелерге қойылмаған. Сондықтан, ғылыми жұмысының негізгі өзекті мәселесі ретінде Семей қаласы бойынша өсірілетін әсем гүлді өсімдіктердің ассортименттерін, өсу ерекшеліктерін зерттеу таңдап алынды.

Ғылыми жұмыстың мақсаты Семей қаласы бойынша өсірілетін біржылдық және көпжылдық әсем өсімдіктердің түрлерін зерттеп, олардың экологиялық, биологиялық, морфологиялық сипаттамаларын құру.

Ғылыми жұмыстың зерттеу нәтижесінде Семей қаласында 34 бір жылдық әсем гүлді өсімдіктердің өсірілетіндігі анықталды, олар систематикалық тұрғыда 16 тұқымдас өкілдері. Түр

жағынан декоративті өсімдіктерге бай күрделігүлділер мен крестгүлділер тұқымдасы болып табылады.

Гүлзарларды құруда гүлдердің мөлшері, түсі, гүлдеу уақыты сияқты ерекшеліктер зерттелді. Семей қаласында интродукцияланған бір жылдық әсем гүлді 34 өсімдіктің 10-ы ірі гүлді, 10-ы орташа, 14-і ұсақ гүлді. Бір жылдық декоративті өсімдіктердің гүлдерімен қатар әсемділігі ретінде жапырақтарының пішіні, түсі және бұтақтану ерекшеліктері айрықша орын алады.

Семей қаласының климаты қуаң әрі қатаң болғандықтан гүлзарларда өсірілетін өсімдіктердің экологиялық өсу ерекшеліктеріне ерекше көңіл бөлінді, біз зерттеген 34 өсімдіктің 23-і ылғал сүйгіш, 11-і қуаңшылыққа төзімді.

Біздің қаламызда интродукцияланған бір жылдық әсем гүлді өсімдіктер 7 географиялық ортадан шыққан, олардың 4- еуі *Азияда*, 5- еуі *Африкада*, 5- еуі *Солтүстік Америкада*, 8-і *Оңтүстік Америкада*, 6- ауы *Орталық Америкада*, 4-еуі *Европада*, 3- еуі *Жерорта теңізі маңында* таралған.

Семей қаласының әртүрлі гүлзарларында кездескен көпжылдық әсем гүлді өсімдіктерге систематикалық сараптама жасағанда, біз зерттеген 17 өсімдіктің 8 тұқымдасқа жататындағы анықталды. Бұл тұқымдастарды өзара салыстыра келгенде көпжылдығы жағынан алғашқы орында күрделігүлділер 5-түр (29,4%), лалагүлділер 4-түр (13,5%), сарғалдақтылар 3-түр (17,65% ), қалған тұқымдастар 1,2 (29.45 %) туыстас өкілдерінен тұрады.

Семей қаласының гүлзарларындағы көпжылдық әсем гүлді өсімдіктердің гүлдеу ұзақтығы, уақыты біркелкі емес. Гүлзарларда ерте көктемде (мамыр айында), жаз айларында және күз айларында гүлдейтін түрлер кездеседі. Ерте көктемде гүлдейтін өсімдіктерге: *лалагүлділер*, *таушымылдық*, *қызғалдақтар*, *құртқашаштар*, күз айларында *нарғызгүл (георгина-dahlia)*, *хризантема* сияқты түрлер гүлдейді. Қалған өсімдіктердің жаппай гүлдеуі жаз айларында жүреді.

Семей қаласының гүлзарларында кездестірілген көпжылдық әсем өсімдіктердің экологиялық сыртқы өсу ерекшеліктері бірдей емес. Біз зерттеген 17 көпжылдық әсем гүлді өсімдіктердің 10 түрі ылғал, жарық сүйгіш өсімдіктер. Олар ашық жерлердегі гүлзарларда егілсе жиі суаруды қажет етеді. Сонымен қатар, жиі суаруды қажет етпейтін ксерофитті 7 түр бар.

Көпжылдық әсем өсімдіктерді өсіру тұқыммен қатар вегетативті жолмен жүзеге асырылады. Біз анықтаған 17 өсімдіктің 3-еуі пиязшықты, 5-еуі түйнекті таушымылдық (пион-*раeonia*), нарғызгүлдер (георгина-*dahlia*), лалагүлдер (лилейные-*lilaceae*), баршынгүлдер (гладиолус-*gladiolus*), қалғандары тамырсабақты. Бұл өсімдіктердің ішінде қызғалдақтар (тюльпан-*tulipa*), таушымылдықтар (пион-*раeonia*), құртқашаш (ирис-*iris*), шөмішгүл (водосбор-*aguilegia*), лилейник (лилейник-*heterocallis*) Семей климаттық жағдайында қыстап, өзінің жер астындағы вегетативті, әсем мүшелерін сақтайды. Сондықтан, оларды гүлзарларда қалдыруға болады. Қалған көпжылдық әсем өсімдіктерді (нарғызгүл-георгина-*dahlia*, канна-*canna*, хризантема-*chrysanthem*, баршынгүл-гладиолус-*gladiolus*) гүлзарлардан қазып алып, олардың түйнектерін немесе тамырсабақтарын төменгі температурада сақтайды. Ерте көктемде оларды қайтадан гүлзарларға отырғызады. Сондықтан бұл өсімдіктер гүлзарларды құруда егу, күтуге байланысты еңбекті қажет етеді.

Семей қаласының әртүрлі гүлзарларында ірі әрі әсем гүлшоғырлы көпжылдық өсімдіктер пайдалануда, оларға: канна (канна-*саппа*), раушан (роза-*rosadea*) жатқызуға болады. Бұл өсімдіктер арқылы қаламыздың әкімшілік алаңы безендірілген. Қаланың органғы алаңдарында ірі гүлшоғырлы: баршынгүл (гладиолус-*gladiolus*), флокс (флокс-*floks*), айдар шөп (шток роза-*alcea*), нарғызгүл (георгина-*dahlia*) сияқты көпжылдық әсем өсімдіктерді көбірек өсірсе, қала көрінісі өте әдемі болар еді.

Біз зерттеген Семей қаласының гүлзарларындағы 17 түрдің гүлдеу ұзақтығы, уақыты біркелкі емес. Гүлзарларда ерте көктемде (мамыр айында), жаз айларында және күз айларында гүлдейтін түрлер кездеседі. Ерте көктемде гүлдейтін өсімдіктерге: ландыш (ландыш-*convallaria*), лалагүл (лилия-*lilium*), таушымылдық (пион-*раeonia*), қызғалдақ (тюльпан-*tulipa*), құртқашаш (ирис-*iris*) жатқызуға болады. Күз айларында нарғызгүл (георгина-*dahlia*), хризантема (хризантема-*chrysanthemum*) сияқты түрлер гүлдейді. Қалған өсімдіктердің жаппай гүлдеуін жаз айларында байқадық.

Семей қаласының гүлзарларында кездестірілген көпжылдық әсем өсімдіктердің экологиялық сыртқы өсу ерекшеліктері бірдей емес. Біз зерттеген 17 өсімдіктің біраз түрі ылғал, жарық сүйгіш өсімдіктер. Олар ашық жерлердегі гүлзарларда егілсе жиі суаруды қажет етеді. Сонымен қатар Семей қаласында жиі суаруды қажет етпейтін ксерофитті түрлер де бар. Оларға құртқашаш (ирис-*iris*), қызғалдақ (тюльпан-*tulipa*), гайлардия (гайлардия-*gailardia*), лалагүл (лилия-*lilium*) жатады.



Семей қаласы қатаң континентальді климаттық белдеуде жатқандықтан зерттеу жұмысының бір саласы өсімдіктердің суыққа, аязға төзімділігін анықтау болды. Біз зерттеген 17 өсімдік суыққа төзімді болғанымен, аязға төзімсіз, сондықтан оларды күз кезінде гүлзарлардан қазып алып, қыста үй астындағы бөлмеде сақтау керек. Оларға: нарғызгүлдің (георгина-dahlia) түйнекшөптері, хризантема (хризантема-chrysanthemum) тамырсабақтары, раушангүлдің (роза-gosadea) тамырлары, каннаның (канна-canna) тамыр сабақтары жатады. Бұл өсімдіктердің вегетативті мүшелері топырақта қалса, -35°, -40°С үсіп кетеді. Қалған көпжылдық өсімдіктерді қыс кезінде гүлзарларда тастайды, бірақ үстін топырақпен жабу қажет.

Семей қаласын көгалдандыруда солитер, рабатка, клумба сияқты гүлзарлар типтері ғана кездеседі, оларда өсірілетін асортимент саны өте аз. Осыған байланысты мектептерде, басқа да мекемелердің айналасын көгалдандыруда гүлзарлардың әртүрлі элементтерін пайдаланумен қатар, декоративті өсімдіктердің жаңа түрлерін пайдалану қажет.

#### ӘДЕБИЕТ:

1. Головкин Б.Н. «Декоративные растения СССР: справ.-определитель» / Головкин Б.Н., Китаева Л.А., Немченко Э.П.: Мысль, 1986.
2. Бессчетнова М.В. «Интродукция декоративных цветочных растений». Алма-ата: Наука, 1983.
3. Бессчетнова М.В., Исаева Б.К., Уварова Е. И., Ларионова Н.И., Малдыбекова К.С., Кокорев А.А. «Интродукция многолетних и однолетних цветочных растений». Алма-Ата: Наука, 1989.
4. Плотникова Л.С. «Лучшие декоративные растения в дизайне сада». Фитон+, 2007.
5. Савва В.Г. «Интродукция однолетних декоративных растений в Молдавию», Кишинев, 1986.

УДК 592

**Елубекова Е.Б.**

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті  
Ғылыми жетекшісі: Қуанышбаева М.Ф.

#### ОМЫРТҚАСЫЗДАР - АДАМ МЕН ЖАНУАРЛАРДЫҢ ЗИЯНКЕСТЕРІ РЕТІНДЕ

Зиянкес жануарлар – адам мен жануарлар организмінде паразиттік тіршілік ететін организмдер, әртүрлі ауру қоздырғыштарын тарататындар немесе тіршілік әрекеттері арқылы қолайсыз жағдайлар тудырушылар. Бұл зиянкес жануарлардың адамға, ауылшаруашылық жануарларына келтіретін зияны көп. Қазіргі кезде ғылыми мәліметтер бойынша Жер шарында 60000-ға жуық зиянкес омыртқасыз және омыртқалы жануарлардың түрлері белгілі. Бұларға негізінен кенелер, бауыраяқты ұлулар, жұмыр құрттар, жалпақ құрттар, кемірушілер және т.б. жатады [1].

Кейбір жануарлардың жағымсыз жақтары олардың улы болуынан да көрінеді. Жануарлардың улы болуы - эволюция барысында дамыған, тіршілік үшін күресте пайда болған маңызды механизмдердің бірі. Омыртқасыздар улы заттарды (зоотоксиндерді) қорғану және шабуыл жасау мақсатында қолданады.

Бунақденелілердің арасында адам мен омыртқалы жануарлар үшін қан соратын гематофагтардың да орны ерекше. Қансорғыш омыртқасыздар үй жануарларының қанын сорып, олардың жалпы өнімділігіне, түсіміне әсер етіп, ауыл шаруашылығына көп кедергі келтіреді. Ал, адамдардың болса жазғы уақыттарда дұрыс тынығуына әсер етіп, қолайсыз жағдайлар тудырады.

Зиянкестердің адам мен жануарлар өміріне деген қауіптілігіне қарамастан, олардың өздері де қорғауды қажет етеді. Шаруашылық қызметінің нәтижесінде біздің ғаламшарымызды мекендейтін жануарлардың түрлері азайып барады және бұл үрдіс басқаларға қарағанда, зиянкестерге де тікелей қатысы бар. Оларды қорғау, кем дегенде, екі аспектіден тұрады: адамға пайдасы бар, улы заттардың иесі болып табылатын түрлерді (мысалы, шағатын аппараттары бар жарғаққанаттылар); өсімдік тозандандырушылар түрлерін (мысалы, бал арасы, түкті ара); зиянкестердің санын реттейтін жыртқыш паразит түрлерін қорғау (мысалы, қазғыш аралар) және осы биоценозға жататын, сыртқы ортаға бейімделу қабілеттіліктері бар түрлерді қорғауға алу [2]. Осыған байланысты, адам мен жануарлардың зиянкес омыртқасыз жануарларымен күрес жолдары да дұрыс жолға қойылуы тиіс.

Зерттеу жұмысының мақсаты: Абай ауданы өңірінің адам мен жануарлардың зиянкес омыртқасыздарының түрлік құрамын, экологиясын анықтау және олармен күрес жолдарын қарастыру.

Зерттеу материалдарды 2016 жылдың көктем, жаз және күз мезгілдерінде Шыңғыстау өңірінің Қарауыл, Медеу, Саржал, Сүлеймен жайлауы елді мекендерінде маңайында жинастырылды. Зерттеуге алынған омыртқасыздарды анықтау үшін әртүрлі анықтағыштар пайдаланылды [3] [4].

Шыңғыстау өңірінде кездесетін адам мен жануарлар зиянкес омыртқасыздарының түрлік құрамы бойынша мәліметтер 1 - кестеде көрсетілген. Осы кестеге сәйкес, бірінші топ жануарлары, жирен тарақан, көк ет шыбыны, ет жасыл шыбыны, кәдімгі жасыл өлексе шыбыны, бөлме шыбыны, үй шыбыны, күздік күйдіргі шыбын әртүрлі аурулардың қоздырғыштарын тасымалдаушылар болып табылатындықтан, олардың эпидемиологиялық маңызы бар.

Келесі топтызылдауық маса, кәдімгі безгек масасы, дақты маса, жайылым кенесі, кәдімгі жауын сонасы, кәдімгі алтынкөз сонасы, нағыз шіркейлер – қансорғыштар тобын құрайды. Олар, сонымен қатар, тек қан сорып қана қоймай, адам мен жануарлардың әртүрлі қауіпті ауруларын тасымалдауы да мүмкін.

Ал, үшінші топқа өздері белгілі бір аурулардың қоздырғыштары болып табылатын паразиттер - қой таспа құрты, жылқы аскардасы, жылқы қарын бөгелегі, ірі қара терісінің бөгелегі, бас биті, мысық бүргесі, вольфарт шыбыны, төсек қандаласы жатады. Олар өз алдына әртүрлі деңгейде зиян келтіреді.

Ең соңғы топ – әртүрлі аллергиялық әсер тудырушылар. Яғни, олардың шаққанынан адамдар көп зардап шегеді. Бұған тарантул, бақша арасы, бізгек ара, ағаш тескіш ара, жер арасы, кәдімгі ара, кәдімгі шершень жатқызуға болады.

### Шыңғыстау өңірінде кездесетін адам мен жануарлар зиянкес омыртқасыздары

Кесте 1

Ауруды тасымалдаушылар	Қансорғыштар	Паразиттік омыртқасыз жануарлар	Аллергиялық әсер тудырушылар
Жирен тарақан <i>Blattella germanica</i>	Ызылдауық маса * <i>Culex pipiens</i>	Жылқы аскардасы <i>Parascaris equorum</i>	Тарантул <i>Lycosa</i>
Күздік күйдіргі шыбын*** <i>Stomoxys calcitrans</i>	Кәдімгі безгек масасы * <i>Anopheles maculipennis</i>	Таспа құрт <i>Moniezia expansa</i>	Ағаш арасы <i>Xylocopa valga</i>
Көк ет шыбыны <i>Calliphoravicina</i>	Дақты маса * <i>Aedes cantans</i>	Бас биті** <i>Pediculus humanus capitis</i>	Кәдімгі шершень <i>Vespa crabro</i>
Ет жасыл шыбыны <i>Lucilia sericata</i>	Жайылым кенесі* <i>Dermacentor marginatus</i>	Киім биті** <i>Pediculus humanus</i>	Кәдімгі ара <i>Vespula vulgaris</i>
Кәдімгі жасыл өлексе шыбыны <i>Lucilia caesar</i>	Кәдімгі алтынкөз сонасы * <i>Chrysops relictus</i>	Мысық бүргесі** <i>Ctenocephalides felis</i>	Бізгек ара <i>Eumenssp.</i>
Үй шыбыны <i>Muscina stabulans</i>	Кәдімгі жауын сонасы* <i>Haematopota pluvialis</i>	Төсек қандаласы** <i>Cimex lectularius</i>	Жер арасы <i>Bombus terrestris</i>
Бөлме шыбыны <i>Musca domestica</i>	<i>Hybomitra acuminata</i> *	Вольфарт шыбыны <i>Wohlfahrtia magnifica</i>	Бақша арасы <i>Bombus hortorum</i>
	<i>Tabanus sabuletorum</i> *	Ірі қара терісінің бөгелегі <i>Hypoderma bovis</i>	
	Нағыз шіркей * <i>Simulium ornata</i>	Жылқы қарын бөгелегі <i>Gasterophilus equorum</i>	

Ескертпе: \* ауруды тасымалдаушы және қансорғыш зиянкес омыртқасыз жануарлар

\*\* қансорғыш және паразиттік зиянкес омыртқасыз жануарлар

\*\*\* ауруды тасымалдаушы және аллергиялық әсер тудырушы зиянкес омыртқасыз жануарлар

Қорытынды. Шыңғыстау өңірінде кездесетін адам мен жануарлардың зиянкес омыртқасыздардың 32 түрі жинастырылды, олар 17 тұқымдас, 10 отряд, 4 класс, 3 типке біріктірілді: Жалпақ құрттар, Жұмыр құрттар және Буынаяқтылар.

Зерттеу нәтижелері бойынша, қосқанаттылар (Diptera) отрядының түр жағынан және сан жағынан басым екендігі көрінеді. Зерттелген түрлердің арасында бұл отрядтың түрлері зиянкес омыртқасыздардың 50 пайызын құрайды.

Ауылшаруашылық жануарларына, олардың ішінде қой малына қауіпті жалпақ құрттардың өкілі мониезия *Moniezia expansa* басқа түрлерден қарағанда көп мөлшерде кездестірілді. Дене тұрқы 6 м-ге жететін таспа құрт өкілі, негізгі иесі қой болып табылады. Бір отардың 5 қойынан гельминттердің бірнеше экземплярлары табылған. Отардағы қой санының басы 1000-нан 2000-ға дейін барады. Бұл паразитпен барлық қойлар зақымдалуы мүмкін болғандықтан, қой шаруашылығына үлкен зардап әкеледі. Мониезияның аралық иесі – топырақ кенесі (орибатидтер). Үй жануарлары қоректенген кезде шөппен бірге орибатидтер асқазан, ішек жолдарына түсіп, мониезия ауруын тудырады. Сонымен қатар, зерттелген өңірде жылқы қарын бөгелегі, ірі қара терісінің бөгелектерінің жылқы және ірі қара малдарына тигізетін зардабы өте жоғары.

#### ӘДЕБИЕТ:

1. Орлов Б.Н., Гелашвили Д.Б., Ибрагимов А.К. «Ядовитые животные и растения СССР» М: Высшая школа 1990 г
2. Дәуітбаева К.Ә., Есенжанов Б.Е., Сапарғалиева Н.С., Нұртазин С.Т. «Жануарлар алуантүрлілігі» – Алматы: ЖШС 2011
3. Мамаев В.А., Медведев Л.Н., Правдин Ф.Н., «Определитель насекомых Европейской части СССР» 1976 г
4. Горностаев Г.Н., «Насекомые СССР» 1970 г

УДК 594.382

**Есмағамбетова А.Қ.**

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті  
Ғылыми жетекшісі: Қуанышбаева М. Г.

### ЗЕРТХАНАЛЫҚ ЖАҒДАЙДА АХАТИНАНЫ ӨСІРУ ЖӘНЕ КӨБЕЙТУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Алып ахатина (лат. *Achatina fulica* - отаны Африка, кейінірек оңтүстік-шығыс азияға әкелінген. Қазіргі таңда ахатина ұлуының таралу аймағы шектелінген) – Өкпелі ұлулар класс тармағына жататын, құрылық бауыраяқты ұлу. Тропикалық климат елдерінде кең таралған, жоғары инвазиялық түр. Басқа ұлуларда кездесетін инвазиялық аурулардың алдын алу жұмыстарын осы ахатиналарда жүргізеді. Олар табиғи жағдайда жақсы көбейе алады, кейде бақшаларға, құрылыс нысандарына зиян келтіреді, сондықтан кейбір мемлекеттерде оларды табиғатқа еркін жібермей, үй жануары есебінде ұстайды. Жас ахатиналар, негізінен шіріген өсімдіктермен қоректенсе, ал ересек ұлулар өсімдік шаруашылығына зиян келтіріп, өсімдіктің жас өсімдіктерін жеп, зақымдайды [1].

Зерттеу жұмысының мақсаты: зертханалық жағдайда ахатинаны өсіру және көбейту жұмыстарын жүргізу.

Зерттеу объектісі - алып ахатина *Achatina fulica*. Зертханалық жағдайда өсіру үшін 16 ахатина 2016 жылдың тамыз айында террариумға орналастырылды. Ұлуларға террариумді таңдауда, оның құрамында уландырғыш материалдар болмауы қажет, ол шыны материалдан жасалғаны дұрыс.

Ахатинаны өсіру барысын бақылап отыру және көбейту жұмыстары 2016 жылдың күз, қыс және 2017 жылдардың көктем, қыс айларында жүргізілді.

Ахатина ұлуларын зерттеу барысында бақылау күнделігі басталынды. Бұған бір жылда болған өзгерістерді белгіленіп отырды. Күнделікке ұлулардың дене ұзындығын, салмағын, тіршілік процесіндегі өзгерістері тіркелінді. Бұл мәліметтер 1- кестеде көрсетілген.

#### *Ахатинаның өсу барысында дене мөлшерінің өзгерістері*

Кесте – 1

Есепке алу күні	Денесінің ұзындығы (см)		Салмағы (гр)		Жасы (айлар)
05.08.16	1 см		2,2 гр.		1 ай
05.09.16	2,2 см	+1,2*	4,5гр.	+2,3гр**	2 ай
05.10.16	3,4 см	+1,2*	6,9 гр.	+2,4 гр**	3 ай
05.11.16	4 см	+0,6*	8,1 гр.	+1,2 гр**	4 ай
05.12.16	5,1 см	+1,2*	10,9 гр.	+2 гр**	5 ай
05.01.17	5,9 см	+0,8*	13,4гр.	+2,5гр**	6 ай

05.02.17	6,5 см	+1,1*	15,5 гр.	+2,1 гр**	7 ай
05.03.17	7,9 см	+1,4*	16,9 гр.	+2,1гр**	8 ай
05.04.17	9,3см	+1,4*	19 гр.	+2,1 гр**	9 ай
05.05.17					10 ай
		1,1		2,08	

Ескертпе: \* ай сайын денесінің ұзындығының өлшемі (см);

\*\* ай сайынғы дене салмағының мөлшері (гр).

Ахатиналарға жүргізілген бақылау нәтижелері бойынша, олардың бірқалыпты өскенін байқауға болады, дене ұзындығын ахатина айына 1 см-ге дейін қосатыны, ал дене салмағын 2 гр-ға көтеріп отырғаны байқалды.

Ахатина ұлуын зертханалық жағдайда ұстап отырудың негізгі бір маңызды жағы - оның қоректендірілуі. Оның дұрыс өсіп, көбеюі үшін өсімдіктекті қорекпен, жануартекті ақуыздармен және минералды қоректермен үстемелеу жұмыстары жүргізілді, оның нәтижелері 2-3 кестелерде көрсетілген.

#### *Ахатина ұлуларына қажетті өсімдік түрлері*

Кесте – 2

№	Өсімдік түрлері	Массасы	Ахатина азық еткені	Ахатинаның азық етпегені
1.	Сәбіз	40 гр	28 гр	12 гр
2.	Қияр	40 гр	35 гр	5 гр
3.	Қызанақ	40 гр	20 гр	20 гр
4.	Банан	40 гр	10 гр	30 гр
5.	Тәтті бұрыш	40 гр	17 гр	23 гр
6.	Орамжапырақ	40 гр	28 гр	12 гр
7.	Асқабақ	40 гр	25 гр	15 гр
8.	Салат жапырақтары	40 гр	40 гр	0 гр

2-ші кестеге сәйкес, ахатина ұлуларының ең сүйсініп қорек ететін өсімдік түрлері салат жапырағы мен қияр екенін көруге болады. Одан кейінгі орындарда сәбіз, орамжапырақ, асқабақ көкөністері.

#### *Ахатина ұлуларына қажетті жануартекті ақуыздар*

Кесте – 3

№№	Қорек түрлері	Массасы	Ахатиналардың қорек еткені	Ахатиналардың қорек етпегені
11.	Гаммарус	100 гр	100 гр	0 гр
22.	Тауық еті	100 гр	20 гр	80 гр
33.	Ұнтақталған сүйек ұны	100 гр	50 гр	50 гр

3-ші кестеге сәйкес, ахатина ұлуларына жануартекті ақуыздардың ішінде ұнамдысы кептірілген өзен шаяндары екені байқалады. Тауық етін аса жарата қоймайды.

Табиғи жағдайда өмір сүретін ахатиналар жарты жылда көбеюін бастайды, бір ахатина барлық өмірінде 100 мың жұмыртқаға дейін салады, 10 жылға дейін өмір сүреді. Ал, зертханалық жағдайда мұндай былқылдақденелілер 6 мың-ға дейін жұмыртқа салатынын байқадық.

Қорытынды. Ахатина адам өмірінде басқа да тірі нысандар сияқты әртүрлі мақсатта қолданылады:

- ахатинаны адамдар үйлерінде тірі объект ретінде террариумда ұстайды;
- кейбір елдерде ахатина маңызды ақуызды азық көзі болғандықтан, оны адам тағамға пайдаланады;
- медицинада ахатинаны тері ауруларын емдеу үшін қолданады (мысалы, псориаз, күйіктерді емдеу, бронхит, көкжөтел, силикоз сияқты тыныс алу жүйелерінің ауруларын емдеу және т.б.):

- косметологияда ахатинаны терінің құрылымын жақсарту, тыртықтарды кетіру үшін қолданады. Жалпы, ахатина адам үшін қолда ұстап, өсіруге қолайлы объект.

#### ӘДЕБИЕТ:

1. Краснов И. С. Гигантские улитки – ахатины. Опыт успешного содержания и разведения в домашних условиях. – М.: ООО «Аквариум Принт», 2006. – 100 с.
2. Иванов А.В., Класс брюхоногих моллюсков // Руководство по зоологии. Т.2. Беспозвоночные. – М: Наука, 1988. –436 с.
3. Юный зоолог-сборник, - Красноярск: РИМП «Вита», 1996. – 338с.

УДК: 594

#### Қасен Ж.М.

Шәкәрім атындағы Семей мемлекеттік университеті  
Ғылыми жетекшісі: Карипбаева Н.Ш. – биология ғылымдарының кандидаты. Шәкәрім атындағы Семей мемлекеттік университетінің биология кафедрасының доценті.

### ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫНЫҢ ЭНДЕМДІ ӨСІМДІКТЕРІ

Қазақстан флорасының өзіндік ерекшеліктері бар, солардың бірі эндемді өсімдік түрлерінің кездесуі. Эндемді өсімдіктер дегеніміз - белгілі бір географиялық аймақта ғана кездесетін өсімдік түрлері. Бұл ұғым түр, туыс, тұқымдас түрлер бір флоралық аймақта ғана таралады дегенді білдіреді.

Эндемді түрлер белгілі бір аймақтың шектеулі ғана ареалына таралады, сонымен қатар бір флоралық аймақты бірнеше геоботаникалық аудандарда таралуы мүмкін. Осыған байланысты эндемизмнің 2 түрі болады:

1. Тар эндемизм
2. Кең эндемизм

Эндемизмнің табиғаты екі жақты болады: 1 - ші ареалдың шектеулігі, бұрынғы кең ареалдың қысқаруымен сипатталады, 2 - ші түрдің біртіндеп эндемизм ареалының шектелуі, түрдің бұл геоботаникалық ауданда жақында ғана пайда болуымен сипатталады, яғни эндемді түр кеңірек таралуға үлгермеген.

Бірінші жағдайда өте ертеде пайда болған түрлер туралы айтылады, оны палеоэндемизм деп атап, оған жататын түрлерді полеоэндемді түрлер деп атайды. Палеоэндемді түрлер реликті түрлер болып табылады. Эндемді түрлердің сақталуы олардың таралу аймағы мен бірлестігіне тікелей байланысты, себебі флора құрамының әртүрлі болуына тіршілік ету жағдайларының әртүрлілігі әсер етеді. Қазақстан бойынша эндемді өсімдіктердің таралуын алғашқы рет зерттеген ботаник Н.В.Павлов, ол батыс Тянь-Шяньда жүргізген ғылыми флоралық зерттеулері бойынша 17-18 % өсімдіктер эндемді түрлер тобын құрайды [1].

Эндемді өсімдіктерді зерттеуде В.П.Голоскоков зерттеулері бойынша «Қазақстан флорасында» 760 эндемді түрлер бар және осы түрлер 47 (барлығы 126) тұқымдасқа, 199 (барлығы 1022) туысқа біріккен. Эндемизмнің жалпы салыстырмалы проценті жоғары емес және ол 14%-тен аспайды (13,9%). Бұл Н.В.Павловтың зерттеулер нәтижесінен төмен болып шықты [2, 3].

Б.А.Быков Қазақстан флорасында кездесетін 17 реликтілі эндемді өсімдіктердің морфологиялық сипаттамасын жасаған және географиялық таралу ареалдарын анықтаған.

Қазақстан флорасында эндемді тұқымдастар, яғни тек қана республика территориясында кездесетін тұқымдастар жоқ. Туыс деңгейіндегі эндемизм көне реликтілік, түрлік деңгейдегі эндемділік жас, яғни кейіннен пайда болған [4].

Қазақстан флорасында эндемді түрлерді ғылыми тұрғыда зерттеу жұмыстары басталды. Олар Қазақстанның 29 барлық флоралық аудандарында кездеседі, бұл туралы «Қазақстан флорасында» ақпараттар бар, бірақ эндемді өсімдіктердің геоботаникалық аудандарда таралуы туралы мәліметтер жоқ. Осыған байланысты «Қазақстан флорасын» және басқада ғылыми еңбектерді пайдалана отырып Шығыс Қазақстан облысының 6 геоботаникалық аудандарында таралған эндемді өсімдік түрлерінің кадастрын құрып, оларды систематикалық, экологиялық, биологиялық тұрғыда зерттедік. Зерттеу нәтижелері Шығыс Қазақстан облысындағы эндемді өсімдік түрлерінің санын, таксономиялық дәрежесін, өсу ортасын, маңызын т.б. ғылыми деректерді берді. Сонымен қатар эндемді түрлер Қазақстан бойынша қорғауға алынған өсімдік топтарына жатады. Эндемді өсімдіктерді зерттеу

келешекте «Қазақстанның Қызыл Кітабына» кіретін өсімдіктердің жаңа түрлерін анықтауға мүмкіншілік береді.

Ғылыми жұмыстың негізгі мақсаты: Шығыс Қазақстан флорасында кездесетін эндемді өсімдіктерді зерттеу. Зерттеу жұмысының мақсатына байланысты бірнеше міндеттер қойылды, солардың бірі Қазақстан флорасы бойынша Шығыс Қазақстан облысында эндемді өсімдіктердің кадастрын құру. Біздің зерттеуіміз бойынша Шығыс Қазақстан облысының 6 геоботаникалық ауданында 181 эндемді өсімдік түрлері таралған, олар 28 тұқымдасқа жататын, 79 туыстас өкілдері. Эндемдерге бай тұқымдастарға бұршақ, астық, тарандар, алаботалылар, крестгүлділер тұқымдастары т.б жатады.

Шығыс Қазақстан облысының эндемді өсімдіктеріне экологиялық өсу ерекшеліктері зерттелді, біз анықтаған 181 өсімдіктің 102 түрі ксерофитті, қалған 79 түр мезофитті немесе аралық ксеромезофитті түрлерді құрайды. Ксерофитті түрлердің көпшілігі Балқаш-Алакөл, Қазақтың Шығыс шоқылы геоботаникалық аудандарында таралған, көптеген түрлердің таралу ареалдары шектелген.

Мезофитті және ксеромезофитті эндемді түрлердің көпшілігі Ертіс өңірінде, Алтай және Тарбағатай таулы аймақтарындағы ылғалды жерлердегі өсімдік бірлестіктерінде кездеседі.

Эндемдерге бай тұқымдастарға бұршақ, астық, тарандар, алаботалылар, крестгүлділер тұқымдастары т.б жатады. Солардың ішінде бұршақ тұқымдастарында 39 эндемді өсімдік түрлері бар, ол біз зерттеген геоботаникалық аудандардағы эндемді өсімдіктердің 22%-ін алып жатыр. Бұршақ тұқымдастарының ішінде астрагалдарда эндемді түрлер өте көп, олар бұршақ тұқымдас эндемдердің 61%-ін құрайды.

Шығыс Қазақстан облысының әртүрлі геоботаникалық аудандарындағы, әртүрлі өсімдік типтерінде эндемді өсімдіктердің түрлері жиналып, анықталды. Эндемді өсімдіктердің геоботаникалық аудандарда таралуына салыстырмалы сараптама жасалды. Зерттеу нәтижесі Балқаш - Алакөл ауданында (18) 87 түрдің, Тарбағатай ауданында (23) 50 түрдің, Қазақстан Шығыс шоқылы ауданында (11) 46 түрдің, Оңтүстік Алтайда (22) 27 түрдің, Ертіс өңірінде (3) 18 түрдің, тізбекті қарағайлы орманда (4) 12 түрдің кездесетінін көрсетті, яғни Шығыс Қазақстан облысының көптеген геоботаникалық аудандарында эндемді өсімдіктер белгілі бір деңгейде таралған, солардың ішінде кейбір түрлер бірнеше геоботаникалық аудандарда кездеседі.

Эндемді өсімдіктердің геоботаникалық аудандарда таралу ареалдарын зерттеу нәтижелеріне сараптама жасалынды, зерттеу қорытындысы эндемдерге бай геоботаникалық аудан ретінде Балқаш - Алакөл және Тарбағатай аудандарын көрсетіп отыр. Эндем түрлері аз кездесетін ауданға Еріс бойында орналасқан тізбекті қарағайлы орман жатады.

Ғылыми жұмыстың мақсатына байланысты анықталған эндемді өсімдіктер облыс аймағында 5 түрлі өсімдік типтерінің құрамында таралған. Біз анықтаған 181 эндемді өсімдіктердің 62 түрін (34%) дала өсімдік типінде, 45 түр (25%) шалғын, 44 түрін (24%) таулы өсімдік типтерінде, 15 (8%) орманды өсімдік типтерінде кездеседі.

Шығыс Қазақстан облысының эндемді өсімдіктеріне экологиялық өсу ерекшеліктері зерттелді, біз анықтаған 181 өсімдіктің 102 түрі ксерофитті, қалған 79 түр мезофитті немесе аралық ксеромезофитті түрлерді құрайды. Ксерофитті түрлердің көпшілігі Балқаш-Алакөл, Қазақтың Шығыс шоқылы геоботаникалық аудандарында таралған, көптеген түрлердің таралу ареалдары шектелген.

Мезофитті және ксеромезофитті эндемді түрлердің көпшілігі Ертіс өңірінде, Алтай және Тарбағатай таулы аймақтарындағы ылғалды жерлердегі өсімдік бірлестіктерінде кездеседі.

Шығыс Қазақстан облысының әртүрлі геоботаникалық аудандарында жиналған эндемді өсімдіктердің гүлдеу уақыты бірдей емес, олардың ішінде 89 түр (49,2%) ерте көктемде гүлдейді, яғни эфемер-эфемероидтар, 91 түр (50,3%) жаз айларында 1 түр (0,5%) күз айында гүлдейді, ол алабұталар тұқымдасына жататын аз гүлді бұйырғын (*Anabasis pauciflora*).

Эндемді өсімдіктердің көпшілігінің табиғатта және адам өмірінде маңызы өте зор. Олардың ішінде тағамдық, малазықтық, дәрілік, декоративті, техникалық түрлер көптеп кездеседі. Шығыс Қазақстан облысының эндемді өсімдіктерінің ішінде 62 түр (34,2%) дәрілік, 55 түр (30,4%) малазықтық, 47 түр (26%) әсемдік, 10 түр (5,6%) техникалық, 7 түр (3,8%) тағамдық маңыз атқарады.

Зерттеу жұмысы Шәкәрім атындағы Семей мемлекеттік университетінің биология кафедрасы жүргізіп отырған «Шығыс Қазақстан облысының эндемді өсімдіктері» тақырыбындағы ғылыми жұмыстың құрамдас бөлігі болып табылады. Сондықтан, зерттеу нәтижелерін кафедраның ғылыми және практикалық жұмыстарында пайдалануға болады. Сонымен қатар зерттеу жұмысындағы кадастр, гербарий жинақтамасы ботаника курсын оқытуда көрнекті құрал ретінде пайдалануға болады.

## ӘДЕБИЕТ:

1. Быков Б.А. Ареалы некоторых эндемов Казахстана. В кн.: Ботанические материалы гербария института ботаники АН КазССР. 1966. Вып. 4.
2. Голоскоков В.П. Эндемичные растения Казахстана и их охрана. В кн.: Материалы совещания по охране объектов растительного мира республик Средней Азии и Казахстана. Ташкент. 1971.
3. Голоскоков В.П. Особенности видового эндемизма во «Флоре Казахстана». В книге.: Ботанические материалы гербария института ботаники АН КазССР. 1969. Вып. 6.
4. Павлов Н.В. Эндемизм флоры Западного Тянь-Шаня. // Ботанический журнал. 1970. Т. 55 - № 9.

УДК 57.28.0

**Мухаметжанова Н.К.**

Шәкәрім атындағы Семей мемлекеттік университеті

Ғылыми жетекшісі: Н.Ш. Карипбаева, биология ғылымдарының кандидаты, Шәкәрім атындағы Семей мемлекеттік университетінің биология кафедрасының доценті

### **СЕМЕЙ АЙМАҒЫНДАҒЫ ҚЫНАЛАРДЫҢ ТҮРЛЕРІ, ОЛАРДЫҢ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ӨСУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

Қыналар жер шарының барлық бөліктерінде таралған. Оны солтүстік суық аудандардан бастап қайнаған ыстық шөлді жерлерден кездестіруге болады. Олардың географиялық таралу заңдылықтары толық зерттелмеген. Алғашқы еңбектер негізінен қынаның систематикасы мен нәубетат (флора) бағытында зерттеліп келді. Тек кейінгі жылдарда қыналардың белгілі бір географиялық зонада таралуына ерекше көңіл бөлінуде. Өсу ортасына, төсемігіне байланысты қыналар бірнеше экологиялық топтарға бөлінеді.

*Эпигейлі қыналар* жер бетінде орналасқан. Семей аймағында кездесетін қыналардың ішінде 11 түр (30 %) осы экологиялық топқа жатады. Орналасу жағдайына қарай эпигейлі қыналар екіге бөлінеді. Жер бетінде орналасқан қыналар ашық жерлерде, орманды жерлерде де өседі. Семей аймағында ашық жерде өсетін қыналарға *Жалған пельтигера (Peltigera spuria)*, *Им пельтигерасы (Peltigera canina)*, *Альпілік кладония (Cladonia alpicola)*, *Шоғыршақ кладония (Cladonia uerteillata)*, *Пишінсіз кладония (Cladonia deformis)*, *Жұқа кладония (Cladonia tenuis)* жатады. Бұл қыналар басқа жоғарғы сатыдағы гүлді өсімдіктер өсе алмайтын қолайсыз жағдайларда, құнарсыз топырақта өседі.

Ашық жерлерде, құрғақ далада, жартастарда, ұсақ тау жыныстарында, биік таулы аудандарда кездесетін қыналардың өздері екі топқа бөлінеді. Бірінші топты жел арқылы бір орыннан екінші орынға ауысып жүретін көшпелі қыналар құрайды. Оған Семей аймағында кездесетін қыналардың ішінде *Кезеген пармелия - Parmelia vagens* жатады.

Екінші топқа жер бетіне бекініп тіршілік ететін түрлеріне далалы аймақтағы эпигейлі қыналардың қаспақты, жапырақты формалары тараған. Біз зерттеген қыналардың ішінде құмды топыраққа бейімделген түрлеріне *Мүсінді кладония (Cladonia grasis)*, *Қызыл жемісті кладония (Cladonia coccifera)*, жатады.

Орманды жерлерде кездесетін эпигейлі түрлеріне зерттелген қыналардың ішінен *Орман кладониясы (Cladonia sulvatica)*, *Бұғы кладониясы (Cladonia rangiferina)* жатады. Олар көлеңке және ылғалсүйгіш қыналар.

Эпифитті қыналарға ағаш діңінде, бұтақтарында өсетін қаспақты, жапырақты, бұталы формалар жатады. Кейбір қаспақты қыналар ағаш қабығының астында да өседі, оны гипофлеодты деп атайды. Ал ағаш қабығында өссе, оны эпифлеодты деп атайды. Семей аймағындағы қыналардың ішінде эпифитті түрлеріне 17 түр (46 %) жатады.

Зерттелген қыналардың ішінде жиі таралған жапырақты, бұталы түрлеріне *Үстрицалық псорра (Psora ostreata)*, *Шаушақты кладония (Cladonia fimbriata)*, *Бұйра кладония (Cladonia crispata)*, *Бүршікті кладония (Cladonia coniocraea)*, *Бороздалы пармелия (Parmeliaceal sulcata)*, т.б. жатады. Бұл қыналардың кейбіреулері ағаштың түбіне немесе бұтағына не орта жеріне бейімделген. Ағаш қабығының белгілі бір бөліміне бейімделу, оның физикалық және химиялық қасиеттеріне, ылғалдылығына, жарыққа байланысты. Эпифитті қыналар ылғалды уақытта қабыққа ауаның келуін, қиындатып, бунақденелілердің жиналуына, саңырауқұлақтың өсуіне кедергі жасайды. Эпифитті қыналардың көпшілігі қайың мен шырша, қарағай, қандыағаш, емен, терек сияқты ағаштарды мекендейді.

*Эпиксильді қыналарға* өңделген, не қабығы жоқ шірі бастаған ағаштарда тіршілік ететін көптеген қаспақты, жапырақты және бұталы қаналар жатады. Біз зерттеген қыналардың ішінде 2 түр осы экологиялық топтың өкілдері. Қаспақты эпиксильді түріне *Қызғылт сары калоплака (Caloplaca aurantica)*, бұталы эпиксильді түріне *Мүйізді кладония (Cladonia cornuta)* жатады.

*Эпилитті қыналар* деп тасты төсеміктерде өсетін түрлерді айтады. Бұл экологиялық топқа зерттелген қыналардың ішінде 6 түр (16 %) жатады. Олар көбінесе таулы аймақтарда кең таралған. Эпилитті қыналарға негізінен қаспақты түрлер жатады. Олардың ішінде жапырақты, бұталы түрлері де кездеседі. Қаспақты эпилитті қыналардың төсемікке таралуы әр түрлі, біреулері жартастарда не ірі тастарды тұтас жауып, оларға сарғыш, жасылдау, қызғылт сары, қоңыр, қара және басқа түс береді. Екінші бір жағдайда аздаған жерде қаспақты қынаның бірнеше түрі өсіп, әр түрлі түсті болып жатады. Қаспақты формалардың төсемікке тұтастай еніп жататын *эндолитті түрлері* де кездеседі. Семей аймағында кездесетін қыналардың ішінде қаспақты түрлеріне *Қарайған веррукария (Verrucaria nigrescens)*, *Соредиялы лецидея (Lecidea glomerulosa)*, *Қабырға калоплакасы (Caloplaca murrorum)* жатады. Эпилитті қыналардың ішінде ізбесті қосылыстары бар төсеміктерде тіршілік ететін түрлерін *кальциефильді (Көркем гаспарриния -Gasparrinia elegans)*, ал ізбесті қосылыстары жоқ кремнеземді төсемікте өсетін қыналар түрлерін *кальциефобты* деп атайды. Оған *Географиялық ризокарпон (Rhizocarpon geographicum)* жатады. Эпилитті қыналар алғашқы уақытта тау жынысының жұмсақтау бөлімінде кейінірек, біртіндеп қатты бөліміне қарай ауысады. Эпилитті қыналар түрлі кірпіште, черепицаларда да өседі.

*Амфибитті қыналар* деп суға тақау, ылғалы мол топырақтарда өсетін түрлерді айтады. Биологиялық жағынан бұл қыналар толық зерттелмеген. Семей аймағында кездесетін қыналардың ішінде бұл экологиялық топқа жататын 1 түр кездеседі. Оған *Өзендік дерматокарпон (Dermatocarpon aquaticum)* жатады.

Ғылыми жұмыстың тақырыбына және мақсатына байланысты қыналарды зерттеу жұмыстары далалы, орманды экотоптармен қатар Шыңғыстау, Делбегетей, Қалбатау, Семей-Тау сияқты таулы аймақтарда жүргізілді.

Семей аймағы бойынша, жоғарыда көрсетілген өсімдік типтерінен қынаның 37 түрі жиналып, анықталды, оларға систематикалық, ботаникалық, экологиялық тұрғыда және таралуы мен маңызына байланысты салыстырмалы зерттеу жұмыстары жүргізілді. Семей аймағында таралған қыналарға жасалған систематикалық сараптама, олардың 9 тұқымдас, 16 туыстас өкілдері екендігін көрсетті.

Қыналар түрлерін систематикалық тұрғыда салыстырмалы зерттеу Кладония (Cladonia) және Пармелия (Parmelia) тұқымдастарының көптүрлі болып келетіндігін айқындады. Бұл тұқымдастарға жапырақты және бұталы қыналар жатады, олар далалы және орман өсімдік бірлестіктерінде кең таралған. Бұл тұқымдастарға жататын түрлер Семей аймағында кездесетін қыналардың 45,9 % құрайды. Қалған тұқымдастар 1-2 туыстас және түрлерден тұрады, олар Семей аймағындағы таралған қыналардың 45,1 % құрайды.

Семей аймағында 5 тұқымдасқа, 8 туыстасқа жататын 8 қаспақты қына түрлері жиналды, олар бұл аймақтағы қыналардың 21,6 % құрайды. Қаспақты қыналар таулы аймақтарда кең таралған.

Қыналарды зерттеуде олардың морфологиялық құрылыс ерекшеліктеріне, олардың ішінде таллом типтеріне ерекше көңіл бөлінді. Семей аймағында таралған қыналар таллом типтеріне байланысты 3 топты құрайды. Олардың ішінде жапырақты қыналардың саны 17 (50 %), бұталы қыналар 12 (32,4 %), қаспақты қыналар саны 8, яғни 21,6 % құрайды.

Семей аймағындағы қыналардың экологиялық өсу ерекшеліктері зерттелді, зерттеу нәтижелері бойынша бұл аймақта қыналар 5 экологиялық топтарды құрайды, олардың ішінде эпифитті 17 түр (46 %), эпигейлі 11 түр (30 %), эпилитті 6 түр (16 %), эпиксильді және амфибитті 3 түр (8 %).

Семей аймағында таралған қыналардың 37 түрін ботаника курсына «Қына» тақырыбын оқытуда аймақтық компонент ретінде пайдалануға болады, бұл тақырып бойынша оқу әдістемесі жасалынды.

#### ӘДЕБИЕТ:

1. Абдрахманов О. Өсімдіктер систематикасы. Төменгі сатыдағы өсімдіктер. 3 – басылым - Астана: "Фолиант" баспасы, 2012 ж.
2. Оскнер А.М. Флора лишайников, 1-2. 1968 г.
3. Определитель лишайников., СССР вып 4. 1977 г.



Жакенов Ж.К.

Государственный университет имени Шакарима города Семей.  
 Научный руководитель: Б.Н. Прохоров, старший преподаватель кафедры ТМФКиС

### ТЕХНИЧЕСКАЯ ПОДГОТОВКА ЮНЫХ ФУТБОЛИСТОВ

В возрасте 7-8 лет производится не отбор, а набор мальчиков, способных по состоянию здоровья заниматься спортом: не физкультурой, а именно спортом. Главное средство тренировки футболистов – физические упражнения. Они многообразны, и их выбор диктуется задачами, которые ставятся в тренировке.

Начинать работу с детьми нужно не с обучения «игре в футбол»: научить играть невозможно. Основная задача тренера – создать такие условия, чтобы определить способность ребят учиться и думать. Дать детям всестороннюю двигательную подготовку, используя в занятиях элементы гимнастики и акробатики, баскетбола, гандбола и футбола. Предложить детям широкий и разнообразный объем движений, не столько научить, сколько предложить, как можно больше футбольных движений, не сосредотачиваясь на деталях.

Чем раньше и больше разнообразных движений будет в арсенале двигательной подготовленности ребенка, тем лучше будет усваиваться техника футбола.

Для совершенствования двигательных качеств и навыков юных футболистов используются:

- упражнения для общего и специального развития двигательных качеств;
- упражнения для обучения технике владения мячом и совершенствования в ней;
- упражнения для разучивания новых и совершенствования знакомых тактических приемов, комбинаций и систем игры.

Физические упражнения оказывают значительное воздействие на организм, улучшают координацию движений, увеличивают силу, быстроту движений, выносливость и ловкость, расширяют круг двигательных навыков и умений. При этом совершенствуется деятельность сердечно-сосудистой, дыхательной и других систем организма, и, следовательно, повышается спортивная работоспособность.

Содержание занятий по физической подготовке составляют упражнения, способствующие общему и специальному развитию физических качеств. Занятия по физической подготовке проводятся на протяжении всего года, но их содержание изменяется в зависимости от задач, решаемых на том или ином этапе годового цикла тренировки.

Занятия по физической подготовке решают задачи общей и специальной физической подготовки. Если занятие решает задачу общей физической подготовки, его примерное содержание может быть таким; разминка, бег с высоким подниманием бедра, прыжками, семенящий, старты, бег с ускорениями, заключительный бег и ходьба.

В занятиях юных футболистов по формированию базовой техники игры, игроки выполняют упражнения, направленные на овладение техническими приемами игры и совершенствование в них (таблица 1).

Таблица 1

Упражнения для совершенствования в технике владения мячом

Основные приемы техники	Примерные упражнения
Прямые резаные удары по мячу серединой и внутренней стороной стопы, носком и пяткой	Удары ногой по неподвижному или катящемуся мячу в цель и на дальность Удары ногой по летящему мячу Удары ногой по мячу в цель и на дальность от ворот
Остановка мяча подошвой, серединой, внутренней и внешней стороной стопы	Остановка различными способами мяча, катящегося по земле, после отскока от земли
Ведение мяча носком, внешней и внутренней стороной подъема	Ведение мяча одной ногой (попеременно правой и левой) со сменой скорости
Ловля мяча руками в различных исходных положениях (стоя, сидя,	Ловля мяча, бросаемого партнером с различных дистанций двумя руками

лежа)	Ловля мяча, отражаемого от стенки двумя руками Ловля мяча, падающего сверху, двумя руками Подвижные игры: «борьба за мяч» и т.п.
-------	--

Основные приемы техники	Примерные упражнения
Выбрасывание мяча	Броски мяча правой и левой рукой от плеча, снизу на дальность и точность Игра в баскетбол, ручной мяч
Вбрасывание мяча	Вбрасывание мяча из-за боковой линии прямо, влево, вправо на свободное место
Отбивание мяча руками в различных исходных положениях (сидя, стоя, лежа)	Отбивание мяча, посылаемого партнерами с различных дистанций, одной или двумя руками Спортивные игры: ручной мяч

Занятия проводятся на протяжении всего цикла тренировок как на открытых площадках и футбольных полях, так и в закрытых помещениях.

Таблица 1.2

#### Упражнения для совершенствования в тактике игры

Основные приемы тактики	Примерные упражнения
Передачи мяча: дугообразные, длинные, средние, короткие, по земле, по воздуху	Передачи мяча в парах, тройках Игровые упражнения 1х3, 2х4

Примерное занятие по технике игры складывается из: разминки; произвольных упражнений с мячом; ударов по мячу; ударов по воротам; игры в баскетбол.

#### ВЫВОДЫ

- Физическое развитие юных футболистов и совершенствование техничного мастерства находятся в прямой зависимости от средств и методов спортивной тренировки.
- Важнейшим фактором, обеспечивающим физическое развитие футболистов и совершенствование техничного мастерства, является сознательный творческий подход футболиста и тренера к решению поставленных задач.

#### ЛИТЕРАТУРА:

1. Годик М.А. Командные, групповые и индивидуальные футбольные упражнения и их соотношение в тренировках юных футболистов / Годик М.А., Шамардин А.И., Халиль И. // Теория и практика физ. культуры. - 2005. - № 5-6.
2. Деркач А.А., Исаев А.А. Педагогическое мастерство тренера. – М.: ФиС, 1991.
3. Спортивные игры и методика преподавания: Учебник для пед. фак. институтов физ. культуры / Под. ред. Портных Ю.И. – Изд. 2-е, перераб. и доп. – М.: ФиС, 1996.

УДК: 376.352.372.879.6

**Кравцова Л. А.**

Государственный университет имени Шакарима города Семей  
Научный руководитель: Мурсалимов Р. М. старший преподаватель кафедры ТМФКиС

#### АДАПТИВНАЯ ФИЗИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА ДЛЯ ДЕТЕЙ С НАРУШЕНИЕМ ЗРЕНИЯ В ДОШКОЛЬНОЙ ОРГАНИЗАЦИИ

Многочисленные исследования в последние десятилетия свидетельствуют о том, что в современном обществе отмечается существенное ухудшение состояния здоровья детей. Количество детей с нарушением осанки достигает 60-80%, плоскостопия – 40%, у 70% детей отмечается замедление созревания скелета, 50% детей имеют аномалии зрения. Сохранение и укрепление здоровья детей становится самой актуальной проблемой нашего времени. Одним из прямых показателей, наиболее адекватно отражающих состояние здоровья, является их физическое развитие.

Современные дети хуже развиты физически, обладают сниженными адаптационными возможностями, меньшей силой и выносливостью.

### **Современные требования к адаптивной физической культуре в ДО.**

На современном этапе развития специальных (коррекционных) учреждений для детей с нарушением зрения требования к организации адаптивной физической культуры предусматривают создание здоровьесберегающей и коррекционно-развивающей среды образовательного учреждения. Коррекционно-развивающая среда специализированного дошкольного учреждения для детей с нарушением зрения имеет коррекционную направленность, она решает задачи коррекционной помощи и организации условий, соответствующих задачам исправления, преодоления и сглаживания трудностей социализации детей с нарушением зрения. Это предполагает не только проведение оздоровительных медицинских мероприятий, но и реализацию реабилитационных задач в рамках профилактической работы, предупреждающей возникновение вторичных отклонений в состоянии здоровья дошкольников. Адаптивная физическая культура предусматривает введение специальных средств и методов, способствующих повышению функциональных возможностей, укрепляющих опорно-двигательный аппарат, развивающих и восстанавливающих зрение и зрительно-двигательную ориентировку. Создание вышеописанных условий в процессе адаптивной физической культуры детей с нарушением зрения предусматривает соблюдение некоторых требований. К первостепенным можно отнести: гигиенические, педагогические и психологические требования.

### **Развивающая среда к адаптивной физической культуре.**

Коррекционно-развивающая среда в специальных дошкольных организациях является важным реабилитационным и социально-адаптивным средством воспитания и развития детей с отклонениями в развитии, так как она решает задачи коррекционной помощи и организации условий, соответствующих задачам исправления, преодоления и сглаживания трудностей социализации детей с нарушением зрения.

Усвоение навыков движений, овладение правильными способами их обогащения и применения в жизненных ситуациях составляет большую трудность у детей с нарушением зрения. Такие дети не могут оценить значение движений в окружающем мире предметов и действий, поэтому уделяется большое значение взаимосвязи физической культуры с другими видами коррекционно-педагогической деятельности.

Для улучшения процесса усвоения двигательного навыка детьми с нарушением зрения используются как вербальные, так и невербальные средства общения. Сочетание речи и движения вне зависимости от уровня развития ребёнка будет способствовать достижению желаемого результата. Так, например, восприятие речи на слух позволяет незрячему ребёнку соотнести слова с теми предметами, действиями, которые они обозначают.

Активное использование осязательной способности детей с остаточным зрением способствует развитию у них тактильных ощущений, мелкой моторики рук, а также является дополнительной информацией для распознавания признаков предмета или действия. Использование во время образовательной деятельности упражнений зрительного тренинга окажет благоприятное влияние на сохранение остаточного зрения, коррекцию зрительного восприятия, а также на развитие глазодвигательной координации и других функций глаза.

Восприятие материала у детей с нарушением зрения осуществляется преимущественно осязательно-слуховым способом. В связи с этим систематический звуковой контроль в процессе двигательной деятельности помогает компенсаторному развитию слухового восприятия. Звуковые сигналы могут частично заменить зрительную информацию. Источник звукового ориентира целесообразно устанавливать на уровне лица занимающегося, ввиду того, что на этой высоте он наиболее хорошо воспринимается.

Развитие зрительного восприятия, ориентировки и координации во время двигательной деятельности даёт возможность развивать компенсаторные способности детей. Наглядность в обучении лиц с нарушением зрения является специфическим средством развития их познавательных возможностей и эстетического воспитания, служит источником новых знаний и формирования представлений об окружающем мире.

Для повышения активности зрения, зрительно-двигательной ориентации стандартное физкультурное оборудование (гимнастические палки, обручи, скакалки) имеет специальные метки в виде ярко окрашенной точки диаметром от 5 до 30 мм. Применяются специальные пособия с метками для сосредоточения на предмете, точного воспроизведения действий, его зрительного анализа (колокольчики, звуковые сигналы). На канатах, веревках, шнурах также имеются обозначения в виде

полоски или бантика, с помощью которых дети ориентируются при выполнении ОРУ, находят место для прыжков, определяют расстояние до объекта и т.д.

В раздел Оздоровительно развивающий упражнений введены спецзадания на развитие мелкой моторики рук и ног, формирование микроориентировки.

**Упражнения для пространственного восприятия, ориентировки и точности движений.**

Ходьба и бег между предметами, с последующим изображением пути по схеме; по нарисованному плану-схеме. Ходьба и бег на звуковой сигнал, за звуковым сигналом в ограниченном пространстве. Нахождение и прятанье предметов по словесному описанию. Построения и перестроения по ориентирам и без них.

**Упражнения на координацию.** Выполняются движения в разных направлениях; в разном темпе, с по очередным или одновременным отведением ног, рук; из разных исходных положений. Выполнение упражнений с использованием зрительного самоконтроля за согласованностью движений.

**Упражнения зрительно-двигательной ориентации.** Упражнения проводятся при выключении центрального и периферического зрения. Выполнение основных видов движений на метание, лазанье, прыжки в длину, равновесия и участие в играх.

**Упражнения на формирование осанки и стопы.** Фиксация тела в правильном положении у стены, повороты с палкой, балансирование с грузом на голове, в положении лежа, стоя на коленях и др. Использование оборудования для формирования стопы и укрепления свода, в поддержании тонуса мышц ног и мышечного корсета, для спины и пресса.

**Упражнения на расслабление мышц.** Используются упражнения для снятия зрительного утомления (физминутки, таблицы), коррегирующая гимнастика. Релаксационные упражнения для организма при внешних признаках утомления.

**Игровые упражнения и игры.** Используются спортивные и подвижные игры. Катание, скольжение, элементы футбола, баскетбола, хоккея, тенниса. С бегом, прыжками, эстафеты, соревнования.

Содержание спортивных и подвижных игр предусматривает задачи развития зрительно-двигательных навыков в коррекционных условиях с опорой на компенсаторные взаимосвязи.

Не следует забывать и о поощрении успешного выполнения движения, проявлении внимания к реакции занимающихся на физическую нагрузку и предупреждении травматизма в процессе занятий физическими упражнениями.

Таким образом, создавая в процессе адаптивной физической культуры комплексную здоровьесберегающую, коррекционно-развивающую среду и предъявляя к ней вышеописанные требования, мы формируем благоприятные условия для повышения двигательной активности, коррекции нарушений в двигательной сфере, для компенсации нарушенных функций, раскрытия резервных возможностей, развития самостоятельности, переноса в повседневную жизнь необходимых двигательных навыков и умений, гармонизации физического и психического компонентов здоровья детей. А, в целом, повышаем уровень качества жизни детей с депривацией зрения и формируем адаптационные способности к жизнедеятельности в социуме.

**ЛИТЕРАТУРА:**

1. Айрапетова В.В. Актуальные проблемы воспитания // Педагогика. 2010. № 5. С. 104-109.
2. Анохина И.А. Индивидуальный подход в физкультурно-оздоровительной работе ДОУ: Методические рекомендации. 2006
3. Клевенко В.М. Быстрота как развитие физических качеств М., 2009

Адришева М.С.

Государственный университет имени Шакарима города Семей  
Научный руководитель: А.А.Мохир, преподаватель кафедры ТМФКиС

### **ЗНАЧЕНИЕ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ В СЕМЬЕ И ИХ ВЛИЯНИЕ НА ОБЩЕЕ РАЗВИТИЕ РЕБЕНКА**

Все мы прекрасно знаем, что воспитание детей происходит не только в дошкольных и школьных детских учреждениях, но и дома, в семье. Именно поэтому в каждой семье, желающей вырастить здоровых и умных детей, необходимо заботиться об их правильном физическом развитии. Но взрослые должны контролировать физическое состояние не только своих детей, но и самих себя. Если вся семья будет вести правильный образ жизни, то дети будут расти здоровыми, а у их родителей будет гораздо меньше проблем со здоровьем, бабушки и дедушки будут жить дольше, не придется принимать множество лекарственных препаратов, которые, как известно, «одно лечат, а другое калечат». Таким образом, чем больше семей будут культурными в физическом плане, тем здоровее и умнее будет население всей нашей страны в целом [1].

Нужно всегда помнить, что здоровье – великое благо и достояние всего общества. Недаром народная мудрость гласит: «Здоровье – всему голова!» Быть здоровым это счастье для каждого человека. Некоторые семьи о здоровье не думают. Как правило, молодость и здоровье сопутствуют друг другу.

Все члены семьи должны неуклонно соблюдать правила, от которых зависит их здоровье. Нужно всегда помнить, что главное в занятиях физической культурой, спортом – систематичность и регулярность.

В совместных семейных занятиях физкультурой кроются огромные возможности и для повышения воспитательного потенциала семьи, улучшения отношений родителей с детьми. Физкультура и спорт раскрепощают родителей и детей, увеличивают «потенциал доверия» семьи [2].

Определенную часть забот о физическом воспитании ребенка берет на себя школа, но кроме школьных уроков физкультуры физическая активность школьника должна обязательно дополняться ежедневной утренней зарядкой и двумя-тремя домашними тренировочными занятиями в неделю.

Семейные тренировки строятся на основе систематического выполнения предлагаемых учителем физкультуры домашних заданий или являются самостоятельными занятиями родителей с детьми.

Вообще понятие «физической культуры» весьма многогранно. Оно включает в себя

- вышеупомянутую двигательную активность
- рациональное питание
- правильный режим дня, и др.

Для того, чтобы ребенок в семье вырос здоровым, прежде всего родители должны вести здоровый образ жизни. Также родители должны знать особенности роста и развития детей, возрастную динамику деятельности нервной, дыхательной, сердечнососудистой и других систем организма ребенка.

Правильная физическая или двигательная активность является одним из главных условий для сохранения и поддержания здоровья и правильного развития. Движение свойственно каждому человеку без исключения, без него нормальное функционирование организма невозможно. Врачам давно известно, что малоподвижные дети нередко отстают в развитии, они быстрее других устают, страдают нарушениями сна и т.д. Следовательно, здоровый человек из такого ребенка уже не вырастет. Статистические данные показывают, что ограничение физической активности повышает заболеваемость и смертность как детей, так и взрослых. Последствия недостаточной двигательной активности могут быть следующие:

- атрофия мышечной и костной ткани;
- уменьшение жизненной емкости легких;
- нарушения деятельности сердечнососудистой системы;
- застой крови в конечностях;
- ненормальная деятельность центральной нервной системы;
- неправильный обмен веществ и др [3].

В процессе написания данной работы было опрошено 36 семей о том, интересуются ли родители успехами своих детей по физическому воспитанию, следят ли они за выполнением утренней зарядки, за поддержанием режима дня, принимают ли родители активное участие в физическом развитии.

В результате исследования было выявлено, что только 65% из опрошенных сами занимаются спортом и вовлекают в активное участие детей. 36% ходят в секции по разным видам спорта: по волейболу, футболу, теннису, баскетболу, гимнастике. 64% детей не посещает никакой спортивной секции, где родители ограничиваются только уроками физического воспитания, которые проводятся в школах, и считают, что этого вполне достаточно. У 47% семей дети придерживаются режима дня, а вот выполняют утреннюю зарядку всего 20%. Дети - это 100%, соблюдают дома правила личной гигиены. В результате этого опроса мы выяснили, что большинство родителей не помогают детям овладению техникой движений, укреплению здоровья, развитию физических качеств, установлению добрых, доверительных отношений между друг другом.

Для исследования нашей работы мы взяли двух 9 классников Нурыма и Мади. Чтобы исследовать их развитие, мы взяли у них антропометрические показатели.

Антропометрическое обследование детей и подростков производится стандартным инструментарием по общепринятой унифицированной методике.

Изучая антропометрические показатели, мы использовали «Индекс Кетла». Индексы физического развития – это показатели физического развития, представляющие соотношение различных антропометрических признаков, выраженных в априорных математических формулах.

Метод индексов позволяет делать ориентировочные оценки изменений пропорциональности физического развития. Индекс – величина соотношения двух или нескольких антропометрических признаков[3].

Этот индекс рассчитывается по формуле :

**Индекс Кетле = Масса тела \ длина тела (см).**

*Норма для юношей – 350-400 г/см;*

**Мади - индекс кетла = 53 000 г/173см =306г\см**

**Нурым - индекс кетла = 66 000г/180см =366 г/см**

Используя индекс Кетла, мы узнали точное развитие ребенка. Развитие Нурыма нормально для его возраста. А развитие Мади не соответствует норме. Это значит что, физическая культура, влияет на развитие ребенка.

Культура семейная и физическая — нерасторжимое диалектическое единство. Культура физическая — составная часть семейной. Роль физкультуры в семье воспринимается по разному. Многие родители относятся к этому положительно. Дети усваивают образ жизни родителей, в семье закладываются основы многих умений и привычек, вырабатываются оценочные суждения и определенной мерой определяется жизненная позиция подрастающего поколения. Это определенной мерой касается и отношения к физической культуре, к активному использованию ее средств в быту — для укрепления здоровья, всестороннего развития и содержательной организации досуга.

Некоторые родители, к сожалению, ставят под сомнение ценность занятий физическими упражнениями и целесообразность расходования времени на этот вид деятельности. В частности, о том, как строить мосты, вести математические расчеты, говорить тяжело: разговор угасает через недостаточность знаний.

Подводя итог вышесказанному, можно утверждать, что наша гипотеза о том, что если развитию физических навыков и физической культуре в семье уделять внимание, то это способствует формированию интереса к занятиям физкультурой.

В результате мы поняли и увидели, что дети занимаясь спортом быстро развиваются. И конечно же будут расти здоровыми. Используя разные методики и примеры, я рекомендую всем родителям дать детям физическое воспитание.

#### ЛИТЕРАТУРА:

1. Книга учителя физической культуры. – М.: Просвещение, 1973. – 304 с.
2. Ковалев Л.Н. Спорт в семейном воспитании детей. – М.: Знание, 1999. – 328 с
3. Реймерс Н.Ф. Спорт в современной семье. – М.: Дрофа, 2004. – 532 с.
4. [https://www.syl.ru/article/174588/new\\_kak-opredelit-indeks-ketle](https://www.syl.ru/article/174588/new_kak-opredelit-indeks-ketle)

**Маулетова А.К.**

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университет  
Ғылыми жетекші: аға оқытушы Асылханов Н.А.

**ҚЫСҚА ҚАШЫҚТЫҚҚА ЖҮГІРУ ӘДІСІН ҮЙРЕТУ**

Қысқа қашықтыққа – 100,200,400 м және 110 м кедергілі қашықтық жатады .

Қысқа қашықтыққа жүгіргенде төменгі сөре жағдайында тұрады .

Қысқа қашықтыққа жүгіру неғұрлым қарқындылықпен орындалатын циклдің жаттығулар түріне жатады . Спринтрлік жүгіріске тек 100,200,400 м ғана емес, сондай-ақ қыста жеңіл атлетикалық манежде өткізілетін 30,50,60 , 300 м секілді қысқа қашықтықтағы жүгіріс те жатады .

Тұтас қозғалыс - жүгіру адымы тіреу және ұшу фазасынан тұрады . Тіреу мен тірексіз қалыптардың кезектесуі жүгірудің ерекшелігі болып табылады . Сондай-ақ жүгіру жылдамдығы жүруші адымының алшақтығы мен жиілігіне сәйкес болады . Жылдам жүгірістің ұзақтығы қозғалыстың шапшаңдығы мен қарқынына байланысты . Жылдамдық өскен сайын жүгіруші қозғалысы демалуымен салыстырмалы түрде алғандағы фаза ұзақтығы төмендейді , нәтижесінде - қозғалыс еркіндігіне тәуелді болатын жылдам жүгірістің сақтау мүмкіншілігі төмендейді . Және де спринте жақсы нәтижеге жету үшін спортшының бойы мен салмағы шешуші роль атқармайды . Бұған жеңіл атлетиканың даму тарихы куә . Ірі халықаралық сайыстарда жоғары спорттық жетістіктерге қол жеткізген Дж Оуенс (1), А.Мерчисон, Р.Хейес, А.Хари, К.Льюис, В.Борзов, А.Корнелюк, В.Муравьев, В.Савин және тағы басқа да қысқа қашықтыққа жүгіретін спортшылардың бойы , салмағы , дене бітімі жағынан өзара айтарлықтай ерекшеліктері болған . Ал жерлестеріміз Әмин Тұяқов пен Ғұсман Қосанов жарыс жолына шыққан күндері спорт әуесқойлары жандарын шүберекке түйіп жүрді десекте артық болмас.

Қысқа қашықтыққа жүгіру шартты түрде 4 фазаға бөлінеді: старт , старттық екпіндеп жүгіру , қашықтық бойынша, мәреге жету .

Старт. Спринтерлік жүгіруде неғұрлым жоғары жылдамдыққа қол жеткізу үшін төменгі стартшы қолын жерден ажыратқаннан кейін оның денесі тіректен ілгерілейді.

Жүгірістің тез қарқындылығы үшін старт колодкалары пайдаланылады . Ол спортшы үшін қапыл серпіліс кезінде берік тірек , әрі аяқ иіні үшін ыңғайлы бұрыш қызметін атқарады.

Төменгі старттық бірнеше нұсқасы бар. Бұлардың ішінде неғұрлым көп тарағаны қарапайым старт. Мұнда алдыңғы колодка старттық сызықтан 1-1,5 табан өлшемі аралығында (30-50см), ал артқысы алдыңғысынан бір жіліншік кейін орналасады .

Алдыңғы колодканың тірек бетінің бұрышы 40-50 градус, ал кейінгісі 60-80 градусқа тең. Колодка осьтерінің ара қашықтығы 18-20 см-ге тең. Жақындатылған стартта артқы колодкаға біртабан жақын болады. Алшақ старт кезінде алдыңғы колодка старт сызығынан біртабан ілгері орналасады. Бұл кезде тірек бетінің бұрышы да өзгереді : колодка старттық сызыққа жақындаған сайын бұрыш кішірейеді, ал алыстаған сайын сәйкесінше үлкейе түседі . Колодкалардың старт сызығынан алшақтауы немесе оған жақын болуы спортшының дене бітіміне, жылдамдығына, күшіне және т.б. ерекшеліктеріне байланысты.

«Стартқа» деген бұйрық бойынша жүгіруші колодкалардың алдына келіп , старт сызығына қолын таяйды және күштірек аяғын алдыңғы колодкаға тіреп, екінші аяғын артқысына тақайды . Артқы тізерлеп бүгіп спортшы қолын өзіне қарай тартып екі иығы ара қашықтығына сәйкес старт сызығына дәлме -дәл қояды . Бұл сызық бойында спортшының бармағы мен өзге саусақтары екі айырылып орналасады . Кеудені тік ұстап, басты кеуде бойынша түзеу керек . Осындай қалыпта дене салмағы екі қолға , алдыңғы аяқ табанына , артқы аяқтың тізесіне тең үлеседі.

«Дайындал» бұйрығы бойынша спортшы бөксесін иығынан сәл жоғары деңгейге ақырын көтереді, артқы аяқ тізесін жерден ажыратып аяғын түзейді , сөйтіп дене салмағы қолға ғана артылады. Табан колодканың тірек бетіне нық тию керек. Ал кеуде бұрынғысынша тік ұсталады.

Дайындалу кезінде тізе буынының иілу бұрышы маңызды . Серпуші аяқ тізесінің буын бұрышы 65-100, ал артқы аяқтың иілуіне 100 -120 ең оңтайлы қалып деп саналады. Жылдамдық пен күш деңгейі неғұрлым жоғары болса , иіні бұрышы соғұрлым аз болады.

Бас кеудеге қатысты түзу қалпында сақталады. Спортшы көп аса сіреспей , төмен қарап тұруы керек. Өз қалпына назар аудару қажеттілігі маңызды .

Атуды естіген бойда / немесе басқа да спорттық белгі берілген де/ жүгіруші алға қарай ұмтылады . Бұл ұмтылыс аяқтардың қарқынды серпілісі мен екі қолды кезек-кезек сермеуден басталады . Спорттық колодкаларға екі аяқтың салмағы бір уақытта түседі . Артқы аяқ сәл ғана бүгіліп, жамбас бойымен алға шығады ; сонымен бірге алдыңғы аяқ тез арада жазылып, денені алға қарай серпеді . Старт кезінде дене қимылы барынша шапшаң болу керек .

Старт бұйрығы берілгеннен кейін ең жоғары жылдамдыққа старттық екпіндеу кезінде қол жетеді. Әдетте бұның ұзындығы 20-25 м. Старттық екпіннің тиімділігіне старттан кейінгі ең алғашқы адымдардың жасалу әдісі мен алшақтығы ықпал етеді. Тым жиі адымдар тез жылдамдық алуды қамтамасыз ете алмайды , сондай-ақ тым алшақ адымдар да нәтиже бермейді . Алғашқы адымдар шамамен былайша үдейді : бірінші адым (алдыңғы старттық колодкадан жасалған) 3,5-4 табан, екінші адым да 3,5-4 табан, үшінші адым 4-тен 4,5-ке дейін , төртінші 4,5 -тен 5 табан, бесінші адым 5-тен 5,5-ке дейін, алтыншы адым 5,5-тен 6 табан алшақтыққа дейін болады. Старттық екпін кезінде адымдардың бірте-бірте алшақтауымен қатар , кеуде де тікеле бастайды. Екпіндеу спортшы өз жылдамдығының 90-95%-ына қол жеткенге дейін жүреді .

Қашықтық бойына жүгірген кезде спортшы неғұрлым жоғары жылдамдық алып , оны ұзағырақ сақтауға тырысады. Жүгіру жылдамдығы көбіне спортшының ұтымды қозғалысы мен еңтікпей жүгіре білуіне байланысты. Жоғары жылдамдықты сақтау үшін адым алшақтығы мен жиілігін сәйкестендіре білу керек. Әдетте ерлер арасындағы озық спринтерлердің адым алшақтығы 210-250 см (8-9 табан өлшемі) болса, әйелдер арасындағы үздік спринтерлердің адым қашықтығы 185-215 см , ал адым жиілігі секундына 5-5,5 қадам болады.

Аяқ жерге тигенде табанның алдыңғы бөлігі негізгі қызмет атқарады. Серпілген кезде серпуші аяқтың жамбас, тізе, тобық буындары жазылады . Жүгірген кезде жамбас ілгері-кейін белсенді қимылдайды. Екі қолда жүгіріс кезінде сермеліп толық қызмет атқарады. Спринтердің қозғалыс ұтымдылығы оның жүгіріс барысында аса маңызды қызмет атқармайтын мүшелердің бұлшық еттеріне күш салмауында, яғни жеңіл, еркін жүгіріп, ынтықпаудың амалын жасау қажет.

Жүгіріс барысында жоғары жылдамдықты қашықтық бойынша сақтау керек және мүмкіндігінше мәре сызығына жақындаған кезде жылдамдықты барынша үдете түскен дұрыс. Жүгіріс спортшының кеудесі мәре сызығы бойымен жүргізілген вертикалды шалған кезде аяқталады. Оны тезірек шалу үшін соңғы адымдарда алға қарай төспен ұмтылу керек, бұлшық өзі де «төспен ұмтылу» әдісі деп аталады. Бұның басқа да тәсілі бар, яғни жүгіруші мәреге жетер кезде иіліңкіреп, сол мезетте бір қабырғасына бұрылып лентаны қарымен шалады . Мәреге ұмтылу техникасын меңгермеген жүгірушілер мәре сызығынан бар жылдамдығымен жүрігіп өтуді үйрену керек.

#### **ӘДЕБИЕТ:**

1. Төтенай Базарбек. Дене тәрбиесі: Оқулық . 2-басылым.-Астана:Фолиант, 2012.-160 б.
2. Бег на короткие дистанции.// Под ред. Л.В.Бортенева, М.: ФиС, 1967.-6.
3. Бег на короткие дистанции.// Под ред. В.С.Топчияна, М.: ВНИИФК, 1985.-18.

УДК: 372.3.37.018.1

**Сайлаубекова А.Е.**

Государственный университет имени Шакарима города Семей  
Научный руководитель: Мурсалимов Р. М. старший преподаватель кафедры ТМФКиС

#### **ПРОБЛЕМЫ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ ДЕТСКОГО САДА С СЕМЬЕЙ ПО ФИЗИЧЕСКОМУ ВОСПИТАНИЮ**

*...Физическое воспитание – это  
То, что обеспечивает здоровье  
И доставляет радость»  
Крэттен*

Народная мудрость гласит: “Здоровье всему голова”, “Здоровью цены нет”.

Современные родители отдают большее предпочтение, умственному развитию своих детей, стремясь научить их быстрее писать, читать, считать, забывая при этом, что на формирование мыслительных способностей ребёнка влияет именно физическая деятельность.



Вырастить ребенка сильным, крепким, здоровым – это желание родителей и ведущая задача, стоящая перед дошкольной организацией. Однако не все родители знают, как этого добиться. И в результате дети, особенно дошкольники, часто болеют, растут слабыми, физически плохо развитыми. К сожалению, к этому привыкли как к своеобразной норме. Маленький - значит слабый, - считают родители, - его надо охранять, защищать, оберегать, но защищают и оберегают чаще всего малыша не от того, от чего следует. Родители внимательно следят, чтобы ребенок не бегал слишком много и слишком быстро (вдруг вспотеет), не прыгал (как бы не ушибся), не лазал (а если упадет?!) и, к сожалению, не очень задумываются о том, что их чрезмерная заботливость не делает ребенка здоровым. Они часто забывают, что ключ к успеху в укреплении здоровья детей лежит в разумном физическом воспитании.

В детском возрасте формируются жизненно важные базовые, локомоторные навыки и умения, создается фундамент двигательного опыта, осваивается азбука движения, из элементов которой, в последствии формируется вся двигательная деятельность человека. Одним из определяющих факторов формирования здорового поколения, способного к активной деятельности, учению, труду, было и остается физическое воспитание.

Как укрепить и сохранить здоровье детей?

Актуальность проблемы обуславливается поиском новых форм и методов сотрудничества детского сада, и семьи в плане физического воспитания и оздоровления детей. Также актуальной является проблема повышения уровня физкультурной грамотности и компетенции родителей.

Почему вообще возникла эта проблема? Многие считают, что занятия физкультурой – это далеко не главное в жизни детей, да и что греха таить, родители не всегда и сами ведут здоровый образ жизни. Понятно, что вся неделя занята работой, в выходной хочется полежать на диване, а дети – так ведь есть телевизор, планшет и пр.

Для того чтобы наглядно продемонстрировать состояние физического развития и подготовленности, следует показать родителям как проходят физкультурные занятия и утренняя гимнастика их детей. Просмотр должен вызвать большой интерес у родителей. Ведь некоторые из них и не подозревают, что их ребенок слабо развит.

Только посредством тесного взаимодействия детского сада и семьи могут быть реализованы благоприятные условия на совместную деятельность по сохранению и укреплению здоровья ребенка, формированию здорового образа жизни. Фундамент здоровья ребенка закладывается в семье, а важным элементом семейного воспитания является физическое воспитание. Это способствует не только укреплению здоровья и развитию ребенка, но установлению благоприятного семейного микроклимата.

Для повышения интереса детей к физической культуре необходимо тесное взаимодействие педагогов с семьями воспитанников.

Что нужно использовать для взаимодействия детского сада с семьей?

Отвечая на этот вопрос, мы ставим перед собой следующие задачи:

- воспитывать у детей интерес к здоровому образу жизни
- повышать роль семьи в физическом воспитании и оздоровлении детей;
- способствовать развитию творческой инициативы родителей в формировании у детей устойчивого интереса к физической культуре;

Таким образом, можно прийти к выводу, что необходимо использовать такие формы работы с родителями, в которых они выступают заинтересованными участниками педагогического процесса. Это позволяет повысить уровень физической культуры детей, используя потенциал каждого ребенка.

Для достижения положительного результата, нужно использовать такие традиционные формы работы с семьей, как:

**1. Беседы** — индивидуальные и групповые — в основном носят индивидуальный характер. Беседы лаконичны, значимы для родителей, побуждают собеседника к высказыванию. Обсуждаются характерные особенности ребёнка, возможные формы организации совместной деятельности дома, на улице, а так же рекомендуется литература по развитию движения у детей.

**2. Открытые физкультурные занятия для родителей** — дают возможность наглядно продемонстрировать состояние физического развития детей и их физическую подготовленность. Родители знакомятся с большим перечнем доступных упражнений и подвижных игр, способствующих развитию у детей двигательных навыков. Осваивают методы обучения упражнениям, чтобы в результате повторений закрепить приобретенные навыки.

**3. Консультации.** Целью консультаций является усвоение родителями определённых знаний, умений, помощь им в разрешении проблемных вопросов.

**4.Родительские собрания** – позволяют наладить более близкий контакт с семьёй воспитанников, обсудить интересующие вопросы, обменяться мнениями в том или ином направлении работы дошкольного учреждения, наметить дальнейшие планы.

**5.Анкетирование**– необходимо для выявления значимости отдельных факторов, предусматривающие получение разнообразных данных, сведений и характеристик. Они позволяют изучить культуру здоровья семьи, выявить индивидуальные особенности детей для построения дальнейшей работы с ними и внедрения эффективных программ физкультурно-оздоровительной направленности в семью.

**6.**Для родителей, которые всегда спешат, можно предоставить информацию в форме экспресс - **листочков**. Листочки разнообразны по содержанию, такие как: «игры с мячом», «поиграем всей семьей», где родители смогут узнать, какие движения можно разучить с ребенком, о правилах той или иной игры.

**7.Составление альбомов «Наша спортивная семья».** Данная форма работы способствует повышению интереса детей к физической культуре и спорту, к выполнению физических упражнений, к утренней зарядке. А так же, детям предлагается прокомментировать фотографии, рассказать о спортивных увлечениях и достижениях своих близких.

Особенность используемых форм работы заключается в том, что они носят не только консультативную, но и практическую направленность и являются системными мероприятиями с участием родителей, воспитателей и детей.

### **ЗАКЛЮЧЕНИЕ**

Создание благоприятных педагогических условий для физического воспитания детей только в рамках дошкольного учреждения не является достаточно эффективной мерой. Ведь часть времени активного бодрствования дети проводят в семье, и на родителей ложится особая ответственность за организацию физкультурно-оздоровительной работы с ними. Для реализации проблемы взаимодействия образовательного учреждения и родителей целесообразно использовать не только хорошо зарекомендовавшие себя формы традиционного информирования родителей о способах физического развития дошкольников, но и нетрадиционные формы.

Семья и дошкольные учреждения – два важных института социализации детей. Их воспитательные функции различны, но для всестороннего развития ребенка необходимо их взаимодействие.

### **ЛИТЕРАТУРА:**

1. Айрапетова В.В. Актуальные проблемы воспитания // Педагогика. 2010. № 5. С. 104-109.
2. Анохина И.А. Индивидуальный подход в физкультурно-оздоровительной работе ДОУ: Методические рекомендации. 2006
3. Клевенко В.М. Быстрота как развитие физических качеств М., 2009
4. Педагогические советы/авт.-сост. И.М.Бушнева. 2012
5. Радуга: программа воспитания, образования и развития детей от 2 до 7 лет в условиях дет.сада / авт.-сост. Т.И. Гризик, Т.Н. Доронова, Е.В. Соловьёва, С.Г. Якобсон; М.: Просвещение, 2010

УДК: 371.13

**Нурмухаметова Р.Б.**

Государственный университет имени Шакарима города Семей  
Научный руководитель: Р.М.Мурсалимов

## **СОВРЕМЕННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В ФИЗКУЛЬТУРНО–ОЗДОРОВИТЕЛЬНОЙ РАБОТЕ С ДЕТЬМИ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА**

Формирование жизнеспособного подрастающего поколения - одна из главных задач развития страны. Здоровье - не всё, но всё без здоровья ничто! Если есть здоровье - человек радуется, спокойно живет, работает, учится, ходит в детский сад. Без здоровья нельзя жить, любить, нельзя быть красивым, обаятельным. Первые шаги к здоровью, стремление к здоровому образу жизни, к познанию самого себя, формированию культуры здоровья делаются в дошкольном учреждении. Катастрофическое состояние здоровья детей требует систематической работы по здоровьесбережению, оптимальному использованию материального, интеллектуального, творческого ресурсов дошкольного учреждения.

В наше время, в эпоху научно-технического прогресса, когда дети вместо подвижных игр на улице предпочитают игры виртуальные, отсутствие двигательной активности приводит к крайне негативным последствиям для их здоровья.

Дошкольный возраст является благоприятным периодом для выработки правильных привычек и формирования здорового образа жизни, которые в сочетании с обучением дошкольников приемам совершенствования и сохранения здоровья приведут к положительным результатам.

По данным Минздрава РК всего около 40% детей можно считать условно здоровыми. В статье 8 «Закона о правах ребенка в Республике Казахстан» говорится: «Право ребенка на охрану здоровья обеспечивается пропагандой и стимулированием здорового образа жизни, созданием благоприятной окружающей среды, необходимой для здорового развития ребенка».

В своем Послании народу от 17.01.2016г. Президент РК Н.А. Назарбаев определил ценностные ориентиры, и в частности, «готовность дошкольного образования к сохранению здоровья ребенка, обеспечение необходимой коррекции недостатков развития. В Послании сказано: «Развитая страна в 21 веке- это активные, образованные и здоровые граждане».

Конечно, в каждом дошкольном учреждении проводятся утренняя гимнастика, физкультурные занятия и досуги. Это является только 20% двигательной нагрузки, необходимой дошкольнику. Намотившаяся в последние годы устойчивая тенденция ухудшения здоровья дошкольников, увеличения количества детей с нарушениями психического и речевого развития, нарушением осанки, плоскостопием, ожирением диктует необходимость поиска механизмов, позволяющая изменить эту ситуацию.

В работе с дошкольниками по моему мнению нужно использовать следующие здоровьесберегающие технологии: Фитбол-аэробика или фитбол гимнастику, степ-аэробика, дыхательная гимнастика, игровой стретчинг, психогимнастика и др

Важное место на занятиях по физической культуре занимают специальные **дыхательные упражнения**, которые обеспечивают полноценный дренаж бронхов, очищают слизистую дыхательных путей, укрепляет дыхательную мускулатуру. С помощью дыхания можно расслаблять, восстанавливать организм после физической нагрузки и эмоционального возбуждения.

**Фитбол-аэробика или фитбол гимнастика** для детей- один из самых эффективных методов профилактики и коррекции нарушения осанки. Так как нарушение осанки является наиболее распространенным заболеванием опорно-двигательного аппарата у детей, и относится к числу сложных и актуальных проблем. то из большинства здоровьесберегающих методик наиболее используемы те, что направлены на ее решение. Проведение гимнастики с мячом дает очень хорошие результаты – улучшение осанки и координации, стимуляции мышечной системы и вестибулярного аппарата, снижение лишнего веса и укрепление позвоночника.

Специальные массаж и гимнастика на надувных эластичных мячах разного диаметра помогают расширить возможности воздействия на организм ребенка. В отличие от общепринятых методик, гимнастические упражнения на таких мячах, позволяют создать наиболее оптимальные условия для правильного положения мышц, а также для улучшения равновесия и двигательной координации. Упражнения с этими мячами способствуют созданию сильного мышечного корсета вокруг позвоночника, развитию выносливости, ловкости, улучшению работы внутренних органов, улучшают общее самочувствие, повышают эмоциональный тонус, создают оптимальные условия для правильного положения туловища, способствуя улучшению осанки и профилактики ее нарушения.

Дети нуждаются в дополнительных физических нагрузках на определенные группы мышц. Для решения этой проблемы используем **игровой стретчинг** — это специально подобранные упражнения на растяжку мышц, проводимые с детьми в игровой форме. Методика игрового стретчинга основана на статичных растяжках мышц тела и суставно-связочного аппарата рук, ног, позвоночника, позволяющих предотвратить нарушения осанки и исправить ее, оказывающих глубокое оздоровительное воздействие на весь организм.

Упражнения выполняются без воздействия со стороны, т.к. человеческое тело само себе тренер. Самоманипулирование телом в медленном, а значит, безопасном ритме наиболее эффективно. У детей исчезают комплексы, связанные с физическим несовершенством тела, неумением им управлять. Помимо этого дети приобретают запас двигательных навыков, которые позволяют им чувствовать себя сильными, красивыми, уверенными в себе, создают чувство свободы.

Занятия игровым стретчингом с детьми от 4-х лет показывают стабильно высокие результаты: дети гораздо меньше болеют, становятся более открытыми для общения не только со взрослыми, но и между собой. А близкие и понятные детям образы сказочного мира позволяют легко выполнять

непростые физические упражнения. Упражнения направлены на профилактику различных деформаций позвоночника, укрепление его связочного аппарата, формирование правильной осанки. Кроме этого, развиваются эластичность мышц, координация движений, воспитываются выносливость и старательность.

**Степ-аэробика** – это еще один способ компенсировать дефицит движения, также широко используемый нами в физкультурно-оздоровительной работе с детьми. Аэробные циклические упражнения, направлены, прежде всего, на коррекцию плоскостопия, а также на развития общей выносливости и оздоровления организма ребенка. Кроме того, такие индивидуальные снаряды как степы делают занятия по физической культуре более интересными и насыщенными и доставляют детям большое удовольствие. Бодрая, ритмическая музыка, которой сопровождаются занятия степ-аэробикой, создает у детей хорошее настроение и повышает эмоциональность деятельности.

Очень важно, чтобы каждая из рассмотренных современных технологий имела оздоровительную направленность, а используемая в комплексе здоровьесберегающая деятельность в итоге сформировала бы у ребенка стойкую мотивацию на здоровый образ жизни, полноценное и полноценное развитие. Эффективность оздоровительной деятельности во многом зависит от знания педагогами условий и образа жизни семей их воспитанников, а также от комплексного подхода к ее организации с учетом имеющихся условий и профессиональных навыков коллектива. Лучше делать меньше, но профессионально, чем много, но некачественно.

Все знают, что заставить ребенка заниматься физическими упражнениями очень трудно. Но не все понимают, как это необходимо, поскольку наши дети, как было сказано выше, постоянно испытывают дефицит движения.

ӘЖК 796. 817 (=512.122)

**Хаметова М.Ж.**

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университет  
Ғылыми жетекші: аға оқытушы Уразбаев М. Т.

## **ҚАЗАҚ КҮРЕСІНІҢ ОҚУ – ЖАТТЫҒУ ҮРДІСІН ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК НЕГІЗДЕРІ**

Күрес – жаттығушылардың денсаулығын нығайтып, олардың жан – жақты дамуына ықпал жасайтын спорт түрі. Бұл міндет күреспен айналысушылардың жаттығу кезінде және күнделікті өмірлерінде белгілі бір талаптарды сақтаған жағдайда ғана жақсы шешіледі. Жаттығулардың жүйелілігін, гигиеналық талаптарды, еңбек және демалыс тәртібін сақтама, жаттығулар пайда орнына зиянын келтіреді.

Күрестің негізгі мақсаты (еркін, грек – рим, қазақ күресі) – дене тәрбиесі және спорттың түрлі құрылымында өздік жұмыстарына керекті кәсіби – педагогтық білімді, дағды мен шеберлікті қалыптастыру. Қазақ күресінің тарихы ұлтымыздың өмір тарихымен тығыз байланысты. Балуандардың күш сынасуы ат жарысы, ақындар айтысы сияқты қазақ халқы өнерінің ажырамас бір бөлігі болып саналады. Қазақтар күш иесін «алып», «толағай», «балуан» деп атап, оларды ерекше қасиет қонған адамдар ретінде таныған.

Күрес – үлкен өнер. Оны жалықпай үйренген адам ғана менгеріп сан қилы құпияларына қаныға алады. Күресте күштің ролі ерекше. Дегенмен, сол бір күш қайнарын аялай біліп, әрдайым көзін ашып, шырықтырып тұрмаса, күндердің күнінде ол саркылып қалуы да мүмкін. Бірақ бұдан күреспен тек қана күштілер ғана айналысуы керек деген ұғым тумаса керек. Күшті палуан деген сөзде көп мағына жатыр. Ол – күштілік, төзімділік, батылдық және басқа да сан түрлі тамаша қасиеттерді бойына жинақтаған нағыз сайып – қыран. Жоғарыда айтқанымыздай, бұл қасиеттерді бір арнаға түсіруге, бойға жинақтап, тас – түйін зор күшке айналдыруға ерекше ықылас, ізденіс керек. Ол ізденіс сан түрлі жаттығудан тұрады. Бір жолғы жекпе – жекке он минут уақыт беріледі. Бар болғаны он минут алайда жекпе – жек кезінде осы бір аз ғана уақыттың өзі палуанға үлкен сын. Өйткені сенің жаттығу кезіндегі төккен терің, жинаған тәжірибенің нәтижесі осында көрінеді, осы белдесуде сынға түседі. Сондықтан да жаттығулар кезінде осы уақытқа өзіңді – өзің іштей дайындағаның дұрыс. Бойдағы бар қасиетін, күш жігерін осы 10 минут уақытқа еркін жететіндей болуы керек.

Тұңғыш рет қазақ күресі 1938 жылы Алматыда өткізілген колхозшылардың республикалық спартакиадасының бағдарламасына енгізілді. Ұлттық күрестен сайысқа түсушілердің қарасы көп болғандықтан, оларды үш топқа бөліп тастады. Жеңіл салмақтағылар – 65 келіге дейінгі, орта

салмақтағылар – 76 келіге дейінгі, аса ауыр салмақтағылар – 76 келіден жоғары салмақ дәрежелерінде белдесті. Бұл спартакиадада Семей облысының балуандары: С.Адасқанов, К.Алтыбасаров және И.Түменов республика жеңімпаздары атанды. Бұл спартакиада Ел мықтыларының есімін көпке танытумен бірге, ұлттық күрес өнерінің өрісін кеңейтуге жол ашты.

Бүгінгі таңда қазақ күресінен үш Әлем, екі Еуропа, алты Азия біріншіліктері болып өтті.

Қазақ күресінің негізгі әдістері:

1. Шалу түрлері: алдынан, артынан, жанынан, қырқа шалу, іштен шалу.
2. Аяқтан қағу (тобықтан қағу): сыртынан, артынан, алдынан, ішімен.
3. Ілу – өкшемен, аяқ ұшымен.
4. Орау (іштен шалу).
5. Арқадан асыра лақтыру.
6. Иықтан асыра лақтыру.
7. Кеудеден асыра лақтыру.
8. Өңгеріп лақтыру.
9. «Диірмен» әдісі.
10. Жамбастан отырып әдіс жасау.

Қазақ күресінде ХХ ғасырдың басына дейін балуандарды салмақ дәрежесіне немесе жас ерекшеліктеріне қарай бөлу болмаған. «Күш атасын танымас» деген қағидамен күрескен.

Буыны қатып, күші толған әр адам өзінің күш – жігерін сынау үшін күреске еркін қатысуына мүмкіндігі болған. Күреске шығушы күрес алаңына келіп, өзімен кімнің белдесуге шығатынын күтіп отырады. Онымен күреске шықпақ адамдар қанша болса, бәрімен күреседі.

Салмақ дәрежесіне, жас ерекшеліктеріне қарай бөлу ХХ ғасырдың 20 – жылдарынан бастап ене бастады.

Палуан жарыс кезінде өзіне тән салмаққа ғана сайысқа түсуге үйренеді. Алайда жаттығу кезінде әр қилы салмақтағы жігіттермен жиі күресу де аса пайдалы. Ал жаттықтырушы көбінесе өзінің шәкірттерін қай салмақ дәрежесіне күресетіндігін жарыс алдында хабарлауға тиіс.

Жарысқа қатысушылар жас ерекшеліктері бойынша төмендегідей топтарға бөлінеді:

- Жеткіншектер (12 – 13 жас);
- Кіші жастағы жасөспірімдер (14 – 15 жас);
- Ересек жастағы жасөспірімдер (16 – 17 жас);
- Жасөспірімдер (18 – 19 жас);
- Ересектер (20 жастан жоғары).

Жарыс басталғанда бір салмақ дәрежесінде бәсекеге түскен палуандар жарыс аяқталғанша осы салмақ дәрежесі бойынша белдесулер өткізуі керек. Жарысқа қатысушы палуандардың салмағы әр күн сайын өлшеніп тұрады. Палуан өлшенуге белгіленге уақыттан кешігіп қалса, ол жарысқа жіберілмейді. Егер палуанның салмағы келесі күні көрсетілетін салмақ дәрежесінен асып жатса, палуан жарыстан шығып қалады және оның жекелік немесе командалық орны есептелінбейді.

Сонымен қатар қазақша күресте палуанның палуаны анықталады. Халқымыз мұндай палуандарды «Түйе палуан» деп атайды. Бұл құрметті атақты жарыс жарыстың соңғы күні өткізіледі. Бұған салмақ дәрежесіне қарамастан барлығы қатыса алады. Ескертуге тиісті бір жағдай, палуанның дәрігерден медициналық анықтамасы болуы керек. Онсыз палуан күресіне жіберілмейді.

Бүгінгі күнде қазақ күресінің оқушылардың арасында жаппай дамытылуы және ересектердің спорттық шеберлігін арттырудың маңызды шаттарының бірі болып табылатынын білеміз. Қазақ күресі жөнінде жасөспірімдер арасында спорт мектептері және еріктілер арасында ұйымдастырылатын көптеген қоғамдық жұмыстар жүргізіліп жатыр. Жоғарыда зерттеу жүргізген «Қазақ күресінің оқу – жаттығу процесін ұйымдастыру және жүргізу» тақырыбындағы баяндамалық жұмысымда төмендегідей қорытынды шығардым:

1. Қазақ күресінің бүгінгі күндегі көрсеткіштеріне қарай отырып ертеңгі күніне болжам жасалынып, спортшыларды іріктеу басшылыққа алынуда.

2. Қазақ күресі бойынша жасөспірімдерді тәрбиелеу, жаттығу кезінде жоғарғы жетістікке жетелейтін спортшыларды даярлау жүйесі жасалынып әрі нәтижелі болуы үшін қажетті шарттар анықталды. Олар ұйымдастырушылық – педагогикалық, әдістемелік, техникалық – экономикалық, педагогикалық – психологиялық әрбір шартқа қатысты құраушылардың болуы, орындалуы толық мәнді балуан даярлаудың негізін қалайтыны теориялық тұрғыдан сипатталды.

3. Халықаралық деңгейге жеткен спорт түрі қатарындағы қазақ күресін оқытудың техникалық әдістерін оқытуды жетілдіру. Оның негізгі теориялық және әдістемелік негізін дамыту бағытында жұмыстар жүргізіліп зерттелді.

Баяндамалық жұмыста зерттеу жұмысының нәтижелері бойынша мынадай ұсыныстар берілді:

- жалпы орта мектептерде оқушылардың дене мәдениетін қалыптастыру жұмыстарын ұйымдастыруда оқу – тәрбие жұмыстарының маңызын жүйелі, мақсатты, кешенді жетілдіру тұрғысынан қарау, қазақ күресінің әдістерін оқыту барысында заманға сай бейнекөріністер мен суреттерді қолдану;

- күресте ойыншыларға техника – тактикалық әдістерді оқытумен қатар физика – психологиялық дайындықтарын жетілдіру.

- қазақ күресін оқытуға арналған нұсқаулықтар дайындап, дамытуға арнайы бағдарлама қабылдап, күрес мектептерін ашу.

#### **ӘДЕБИЕТ:**

1. Байдосов К.Р. Казахская национальная борьба. Алматы: Мектеп, 2007.
2. Матушак П. Ф., Мухиддинов Е. М. Казахша күрес. Алматы: Рауан, 2005.
3. Таникеев М.Т. Казахские национальные виды спорта. Современные проблемы. Алматы. 2001.
4. Матушак П.Ф. Наследники Кажымукана. Алматы: Казахстан, 2009.
5. Матушак П.Ф., Жолымбетов О. и др. Казахша күрес: Методическое пособие. Алматы: Казахстан, 2003.
6. Мухиддинов Е.М. Казахша күрес. Алматы: Казахстан, 2004.
7. Матушак П.Ф. Батыры на ковче. Алматы: Рауан, 2002.
8. Рахимкулов М.Р. Казахша күрес: Правила соревнований. Алматы: Каз. гос. Изд – во, 2007.
9. Қазақша күрес. Жарыс ережесі. Алматы: Туран. 2002.

# ФИЗИКА-МАТЕМАТИКА ҒЫЛЫМДАРЫ

## ФИЗИКО-МАТЕМАТИЧЕСКИЕ НАУКИ

УДК 372.851.2

**Ерқанат Әлихан**

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университетінің  
«5В010900» - математика мамандығының студенті, Семей, Қазақстан  
Ғылыми жетекшісі – Тайболдина Қ.Р.

### 8 СЫНЫП АЛГЕБРА ОҚУЛЫҒЫНА ТАЛДАУ

Қазіргі кезде барлығымыз білетіндей мектеп курсына арналған алгебра және геометрия оқулықтары жеткілікті. Бірақ осы оқулықтардың саны көбейгенімен спасының да жоғалып бара жатқаны жасырын емес.

Мектеп қабырғасында жүрген оқушылар қай оқулықтан оқитынын біле алмай шаршаса, ұстаздар оқушыларыма кімнің жазған оқулығынан оқытсам тиімді? Қай оқулықтағы мысалдармен берілген тақырыпты жылдам әрі тиянақты түсіндіре алам?- деп шаршауда. Жалпылама айтқанда мектептерде оқулықтың бір негізділігі қалыптаспауда. Сондықтан да мектеп оқулықтарына зерттеу жасап, қай автордың жазған оқулығы мектеп курсына оқуға тиімді, мемлекеттік жалпы білім стандартына сай?- деген сұраққа жауап іздеп көрдік.

Зерттеу нысаны ретінде 8 сыныпқа арналған екі оқулықты қарастырдық.

1.А.Н. Шыныбеков. 2012 жыл, «Атамұра» баспасы.

2.А.Абылқасымова, И.Бекбаев, А.Абдиев, З.Жұмағұлова, 2012жыл, «Мектеп» баспасы.

**Шыныбеков:**

**Бұл оқулық IV тараудан және математиканы тереңдетіп оқытуға арналған есептерден тұрады.**

**I.Квадрат түбірлер.**

§1.2 тақырыпшадан, 2 мысал, «Қайталау жаттығуларына» - 3 есеп, «А» - 10, «В» - 9, «С» - 7. §2. 2 тақырыпша, 2 мысал, 3 - қайталау есептері, «А» - 9, «В» - 9, «С» - 8 есеп (2 есеп \*-мен берілген, бұл қабілеті ерекше оқушыларға арналған тапсырма). §3. 3 тақырыпша 3 мысал, «А» - 9, «В» - 10, «С» - 7 (3 есеп ерекше қабілетті оқушыларға арналған) есеп, қайталау есептеріне - 5 есеп. §4. 2 тақырыпша, 9 мысал, «А» - 10, «В» - 16, «С» - 10 (2 есеп \*), қайталау тапсырмаларының - 3 есеп. §5. 2 тақырыпша, 2 мысал, «А» - 7, «В» - 10, «С» - 5 (2\*-лы) және қайталау есептеріне - 4 (1 қабілетті оқушыларға арналған). Тарауға қосымша есептерге жалпы - 20 есеп берілген.

**Әбілқасымова: V тараудан тұрады.**

§1. 2 анықтама, теорема және оның дәлелдеуі, «А» - 4, «В» - 6, «С» - 3. §2. 4 мысал, 2 анықтама берілген. «А» - 10, «В» - 8, «С» - 5. §3. Теорема берілген, оның 2-еуі дәлелдеумен. 6 мысал берілген. «А» - 8, «В» - 6, «С» - 7. §4. 5 мысал берілген. «А» - 14, «В» - 10, «С» - 4. §5 «А» - 4, «В» - 4, «С» - 7. Тарауды қайталауға арналған тест 29 есеп.

**Шыныбеков:**

**II.Квадрат теңдеулер.**

§1. 2 тақырыпша, 3 мысал, «А» - 8, «В» - 9, «С» - 8 (оның 4-уі \*), қайталау есептеріне 3-есеп берілген. §2. 2 тақырыпша, 6 мысал, «А» - 18, «С» - 12, қайталау есептеріне арналған-3 есеп. «В» тобына арналған деңгейлік тапсырма берілмеген. §3. 2 тақырыпша, 4 мысал. «А» - 7, «В» - 11, «С» - 9 (оның екеуі \*), қайталау есептеріне - 3 есеп. §4. 2 тақырыпша, 2 мысал, «А» - 6, «В» - 4, «С» - 8, қайталау есептеріне - 3. §5. 2 тақырыпша 3 мысал, «А» - 7, «В» - 9, «С» - 11, қайталау есептері-2. §6. 2 тақырыпша, 5 мысал, «А» - 4, «В» - 4, «С» - 6 (1 \*). II тарауға арналған қосымша есептерге-16 есеп берілген.

**Әбілқасымова:**

**Квадрат теңдеулер.**

§1. 4 мысал, «А» - 6, «В» - 5, «С» - 4. §2. 3 мысал, «А» - 6, «В» - 7, «С» - 6. §3. 2 теорема дәлелдеуімен, 2 мысал. «А» - 6, «В» - 7, «С» - 10. §4. 2 мысал, «А» - 5, «В» - 6, «С» - 5. §5. 2 мысал, «А» - 4, «В» - 4, «С» - 5. §6. 3 мысал, «А» - 6, «В» - 12, «С» - 8.

Тарауды қайталауға арналған тест тапсырмасында 25 есеп.

**Шыныбеков:**

**III.Квадраттық функция тарауы.**

§1. 3 тақырыпша, 2 мысал, «А» - 6, «В» - 6, «С» - 6 (1 есеп \*), қайталау тапсырмаларының -2 есебімен қамтылған. §2. 3 тақырыпша 3 мысал, «А» - 10, «В» - 12, «С» - 7. қайталау есептеріне тапсырма берілмеген. §3. 4 тақырыпша, 6 мысал, «А» -10, «В» -14, «С» -9 (6\*) есеп берілген. §4. 2 тақырыпша, 6 мысал, «А» - 4, «В» - 5, «С» - 6. (3 есеп қабілетті оқушыларға арналған), қайталау есептеріне-2 есеп. III тарауға қосымша есептерге- 14 есеп.

**Әбілқасымова:**

**Квадраттық функция.**

§1. 4 мысал. «А» - 6, «В» - 5, «С» - 6. §2. 2 мысал. «А» -7, «В» - 5, «С» - 7. §3. 2 мысал. «А» - 6, «В» - 6, «С» - 2. Тарауды қайталауға арналған тест тапсырмасында 25 есеп.

**Шыныбеков:**

**IV.Квадраттық теңсіздіктер.**

§1- тақырыпшасы қабілеті жоғары оқушыларға арналған, тақырып-30 есепті қамтиды, 8 мысал, «А» - 8, «В» -10, «С» - 10, қайталау есептеріне-2. §2. 4 тақырыпша, 6 мысал, «А» - 7, «В» - 10, «С» -11, қайталау есептеріне- 3 есеп берілген. §3. 2 тақырыпша, 2 мысал, «А» - 8, «В» - 8, «С» - 8. қайталау есептеріне -2. §4. 2 тақырыпша, 2 мысал, «А» - 5, «В» - 6, «С» - 5. (1 есеп \*), 2- қайталау есептеріне берілген. §5. 2 тақырыпша, 1 мысал. «А» - 6, «В» - 7, «С» -3. қайталау есептеріне- 4 тапсырма берілген. IV тарауға қосымша есептер саны - 36.[1]

**Әбілқасымова:**

**Квадраттық теңсіздіктер.**

§1. 6 мысал, «А» - 6, «В» - 6, «С» - 5. §2. 3 мысал. «А» - 7, «В» -13, «С» -5. Тарауды қайталауға арналған тест тапсырмасында 25 есеп берілген

**Әбілқасымова:**

**V-тарау. Ықтималдық теориясы және математикалық статистика туралы алғашқы мағұлматтар:** 2 тақырып, 12 жаттығу бар.

**Математиканы тереңдетіп оқытуға арналған қосымша материалдар тарауында:** жалпы- 57 мысал, оның 19- I тарауына, 38- II тарауына берілген: I тарау: §1-ге мысал берілмеген, §2 және § 4-ке 1 мысалдан, §3, §5, §8-ге 4 мысалдан, §6-ға 2, §7-ге 3 мысал; II тарау: §1-ге мысал берілмеген, §2 және §10-ға 3 мысал, §3, §4, §5, §7, §8-ге 4 мысалдан, §6-ға 5, §9-ға 7 мысал берілген.[2]

Қорыта келе, жалпы зерттеу бойынша: Шыныбековтің оқулығында 264 бет, 1005 есеп, 38 тақырып, 56 тақырыпша, 15 анықтама мен 132 мысал берілген.

Әбілқасымованың оқулығында 143 бет, 432 есеп, 38 тақырып, 7 анықтама, 46 мысал берілген.

Екі оқулықты салыстыра отырып, мектеп курсына екі оқулықты бірдей пайдалану керек деген тұжырымға келдім. Өйткені Әбілқасымова жазған оқулық өте ықшамды және есептер саны өте аз. Бұл оқушылардың тақырыпты жеткілікті түсінуіне мүмкіндік жасай алмайды. Және мектеп курсын жақсы білетін кейбір қабілетті оқушылар үшін есептер өте жеңіл. Осы мәселенің шешімін Шыныбековтың оқулығынан табуға болады. Шыныбековтың оқулығының басты ерекшелігі, есептердің күрделілігі, әрі көп есеп шығару арқылы тақырыпты жеткілікті түсінуге болатындығы. Егер мектеп курсынан Әбілқасымова оқулығы алып тасталынып, тек Шыныбековпен оқытылса, ол оқушыларға ауырлық тудырады. Есептердің қиындығы математика пәніне қызығушылығы аз оқушыларды жалықтырып, тақырыпты түсіне алмай қалуына себепші болуы әбден мүмкін. Сондықтан да мектеп курсына екі оқулықты да немесе олардан бір оқулық құрап шығарылса, оқушылардың деңгейіне, білім алуына байланысты салыстырып оқытуға тиімді болады.

**ӘДЕБИЕТ:**

1. А.Н. Шыныбеков. 2012 жыл, «Атамұра» баспасы.
2. А.Абылқасымова, И.Бекбаев, А.Абдиев, З.Жұмағұлова. 2012 жыл. «Мектеп» баспасы  
Математиканы оқытудың теориясы мен әдістемесі [Текст] / А. Әбілқасымова, А. К. Көбесов, Д. Р. Рахымбек, Ә. С. Кенеш. - Алматы: Білім, 1998. - 208 б. - ISBN 5-7667-2354-7 : 200 т.
3. Бидосов Ә. Орта мектепте математиканы оқыту методикасы. (Жалпы методика). Алматы, «Мектеп», 1989.



**Молдабаева А.А.**

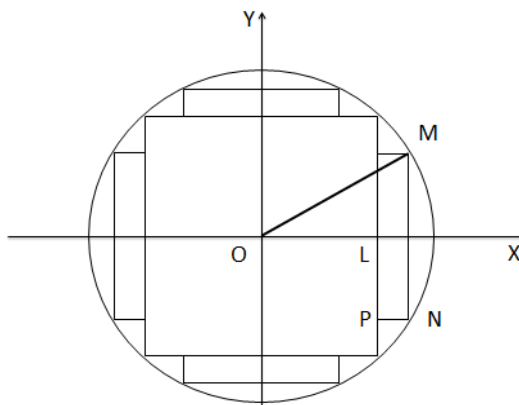
Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті  
 Ғылыми жетекші: Ш.Г.Сагитова, математика және МОӘ кафедрасының аға оқытушысы

**ӨНДІРІСТІК ЕСЕПТЕРДІ ШЕШУДЕ МАТЕМАТИКАЛЫҚ АНАЛИЗ  
 ЭЛЕМЕНТТЕРІНІҢ ҚОЛДАНЫСЫ**

Бүгінгі таңда білім беру жүйесінде өзгерістер болып жатыр. Әсіресе, математиканы оқыту мақсаты мен міндетіне ерекше назар аударылуда. Мектеп оқушылары үшін мемлекеттік стандарт бойынша тек білім алып қана қоймай, сондай-ақ олардан математиканың күнделікті өмірдегі қолданысын да білу талап етіліп отыр. Себебі, табиғаттың рухани және материалдық байлықтарын ұқыпты игеруде өлшеп, есептеп, саралап алмай мәселені шешуге тіптен болмайтыны өзінен-өзі белгілі. Осыған орай, біз математикалық анализ элементтерінің қолданысын көрсету өзекті деп ойлаймыз.

Төменде шынайы өмірде кездесетін өндірістік бірнеше есептер келтірілген.

*1-мысал. Ағаш кесетін жақтауларда* (олар ағашты түзу кесуге арналған) дөңгелек ағашты әдетте шаршы брус және 4 тақтайшаны көлденең қимасының ауданы ең үлкен болатындай етіп кеседі (1 – сурет ). Диаметрі  $d$  болатын дөңгелек ағашты кескенде тақтайшалардың қалыңдықтары қандай болады? [1]



1 – сурет

Шешуі: Суретте көрсетілгендей координат жүйесін аламыз.  $M$  нүктесі тақтайшаның қабырғасында орналасқан. Егер  $\angle MOL = \alpha$ , онда  $M$  нүктесінің координаталары:  $x = r \cos \alpha, y = r \sin \alpha, r = \frac{d}{2}$  болады. Тақтай ені  $MN = 2y$ , қалыңдығы  $PN = x - OL = x - \frac{r}{\sqrt{2}}$ , демек, тақтайдың көлденең қимасының ауданы  $S(\alpha) = 2r^2 \sin \alpha \left( \cos \alpha - \frac{1}{\sqrt{2}} \right) \left( 0 \leq \alpha < \frac{\pi}{4} \right)$ .

Туындысын табамыз:

$$S'(\alpha) = 2r^2 \sin \alpha \left( 2 \cos^2 \alpha - \frac{1}{\sqrt{2}} \cos \alpha - 1 \right).$$

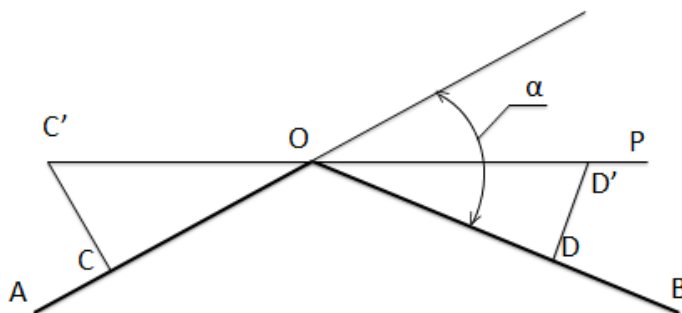
Туынды  $\left[ 0; \frac{\pi}{4} \right]$  аралығында тек  $\alpha_0$  нүктесінде нольге тең болады. Мұндағы,  $\cos \alpha_0 = 0,906$  және  $S(\alpha_0) > 0, S(0) = S\left(\frac{\pi}{4}\right) = 0$ . Демек,  $S$  функциясы  $\alpha_0$  нүктесінде ең үлкен мәнге ие болады, сондықтан тақтайдың қалыңдығы бұл кесуде

$$PN = r \left( \cos \alpha_0 - \frac{\sqrt{2}}{2} \right) = 0,10d.$$

Табылған қатынастар тәжірибе үшін маңызды болып табылады. Ол ағашты кеспес бұрын, алынған тақтайлар стандартқа сәйкес келетіндігін, яғни берілген дөңгелек ағашты осылай кесу қолайлылығын анықтайды.

*2-мысал. Дөңестегі көрініс.* 2 – суретте  $AOB$  сынық сызығы  $\alpha$  сыну бұрышымен автокөлік жолының қисық бетін бейнелейді.  $C$  нүктесіндегі автомобиль жүргізушісі ( $C'$  – жүргізуші көзінің көру деңгейі),  $OB$  аймағында ұзындығы бойынша  $POB$  бұрышының сыртында болатын кедергілерді

ғана көре алады. Жеңіл көліктердің жүргізушілері жолдың осыаймағында бір-бірінен қандай қысқа қашықтықта қарсы келе жатқан көлікті көре алмайды?[2,3]



2-сурет

Шешуі: Қарсы келе жатқан көліктердің бір-біріне көріне басталу мезеті  $C'OD'$  сызығы түзу болатындай  $C$  мен  $D$  нүктенің орналасуымен сипатталады.  $C$  нүктесінің орнының өзгеруі  $D$  нүктенің де орнының өзгеруіне әкеледі, демек,  $r=OC+OD$  көліктердің көріне басталу мезетіндегі арақашықтық та өзгереді. Ал біз  $C$  нүктенің қандай орналасу жағдайында  $r$  ең кіші мән қабылдайтыны қызықты.

$C$  нүктесінің орналасуы  $\angle C'OC'$  бұрышының шамасымен анықталады.

Айталық,  $\angle C'OC' = x$  болсын.  $CC' = DD' = d$ . Онда

$$r(x) = \frac{d}{\operatorname{tg} x} + \frac{d}{\operatorname{tg}(\alpha - x)}.$$

$\alpha$  және  $x$  ақырсыз аз болса,  $\operatorname{tg} x \approx x$ ,  $\operatorname{tg}(\alpha - x) \approx \alpha - x$  ( $\alpha$  және  $x$  бұрыштардың радиандық өлшеуі). Сондықтан  $r(x)$  үшін жол мамандары қарапайым формуланы қолданады:

$$r(x) = \frac{d}{x} + \frac{d}{\alpha - x}$$

$r$  функциясы  $(0; \alpha)$  интервалында анықталған.  $r$  функциясының туындысын тауып, оны жалғыз сындық  $x = \frac{\alpha}{2}$  нүктесінің оң жағынан және сол жағынан таңбасын зерттеу керек.  $r$  функциясы  $x = \frac{\alpha}{2}$  нүктесінде ең кіші мән қабылдайтынын анықтаймыз және ол мынаған тең:  $\frac{4d}{\alpha}$ .

Сонымен, қарсы бағытта кездескен жеңіл көлік жүргізушілері  $\alpha$  сыну бұрышымен дөңесте  $\frac{4d}{\alpha}$  қашықтыққа жақындамайынша бір – бірін көрмейді, мұндағы  $d=1,2$  м. Бұл табылған нәтиже жолдарды жобалау тәжірибесінде ескеріледі. Егер  $r < \frac{4d}{\alpha}$  болса, онда жолдың дөңестігін төмендетеді.

Жалпы, жоғары оқу орындарында математикалық анализ курсы бойынша оның кейбір элементтерінің, атап айтқанда, туынды, анықталған интеграл, еселі интеграл, сандық және функциялық қатарлардың т.с.с. қолданысы оқу бағдарламасына сай оқытылады. Аталған мақалада математикалық анализ элементтерінің өндірістік есептердегі қолданысын қарастырдық. Мұндай есептерді қарастыру және оларды шешу жолдарын оқып-үйрену білім алушылар үшін маңызды болып табылады.

#### ӘДЕБИЕТ:

1. Петров В.А. Математический анализ в производственных задачах: Учеб. пособие для студентов заоч. отд-ний физ.-мат. фак. пединститутов / Моск. гос. заоч. пед. ин-т. – М.: Просвещение, 1990. – С. 19-20
2. Бируля А.К. Проектирование автомобильных дорог. – М., 1961. – С. 31-32
3. Моргунов В.И. Эффект обучения на производстве: Экономический и математический анализ. Москва, Моск.гос.университет.– М., 2012. – С. 25-26

### ПРИМЕНЕНИЕ ПРОИЗВОДНОЙ ПРИ РЕШЕНИИ ПРОИЗВОДСТВЕННО-ПРАКТИЧЕСКИХ ЗАДАЧ

Исторически понятие производной возникло из практики. Скорость неравномерного движения, плотность неоднородной материальной линии, а также тангенс угла наклона касательной к кривой и другие величины явились прообразом понятия производной. Возникнув из практики, понятие производной получило обобщаемый, абстрактный смысл, что еще более усилило его прикладное значение. Создание дифференциального исчисления чрезвычайно расширило возможности применения математических методов в естествознании и технике. [1]

В настоящее время понятие производной находит большое применение в различных областях науки и техники.

Производная относится к числу математических понятий, которые носят межпредметный характер и широко применяются в физике, химии, биологии и так далее. Приведем несколько наиболее интересных на наш взгляд задач. [2, 3]

*Пример 1.* Предприятие производит  $X$  единиц продукции. Установлено, что зависимость финансовых накоплений от объема выпуска задается формулой:

$$f(x) = -0,02x^3 + 600x - 1000.$$

Определить максимально возможную величину финансовых накоплений. [4]

*Решение:*

1) Из экономического смысла переменной определяем, что она должна быть неотрицательной, т.е.  $x \in (0, \infty)$

2)  $f'(x) = -0,06x^2 + 600$

3)  $f'(x) = 0$  при  $x = 100$  и  $x = -100$ , критическая точка  $x = -100$  не удовлетворяет экономическому смыслу задачи, и в дальнейшем рассматриваться не будет.

4)  $f(x) = f(100) = 39000$  максимум

*Вывод:* финансовые накопления предприятия растут при увеличении объема производства до 100 единиц, достигая суммы 39000 ден. единиц. При этом дальнейший рост производства нецелесообразен, т.к. он приведёт к сокращению финансовых накоплений.

*Пример 2.* Цементный завод производит  $X$  тонн цемента в день. По договору он должен ежедневно поставлять строительной фирме не менее 20 тонн цемента. Производственные мощности завода таковы, что выпуск не может превышать 90 тонн в день. Определить:

1) при каком объеме производства удельные затраты производства будут наибольшими (наименьшими);

2) выгодно ли строительной фирме быть единственным партнёром завода. [3]

Функция суммарных затрат имеет вид:  $K = -x^3 + 98x^2 + 200x$ .

*Решение:*

1. При данном объеме производства удельные затраты составят:

$$f(x) = \frac{K}{x} = -x^2 + 98x + 200$$

2. Наша задача сводится к отысканию наибольшего и наименьшего значений функции на промежутке  $[20, 90]$

3.  $f'(x) = -2x + 98$  Критические точки:  $f'(x) = 0$

$$f'(x) = -2x + 98 = 0, \quad x = 49, \quad 49 \in [20, 90]$$

4.  $f(20) = 1760, \quad f(49) = 2601, \quad f(90) = 920,$

*Вывод:* 1) наибольшая величина затрат на единицу продукции составит 2601 ден. единицу при выпуске 49 тонн цемента в день, а наименьшая 920 ден. единиц при выпуске 90 тонн цемента в день.

2) фирме не выгодно быть единственным потребителем цемента, т.к. она переплачивает за товар.

Вопрос: каковы должны быть ближайшие шаги руководства заводом?

Ответ: срочный поиск новых потребителей, иначе завод рискует потерять и тех клиентов, которых имеет.

Таким образом, при выпуске 49 тонн цемента в день удельные издержки максимальны, это экономически не выгодно, а при выпуске 90 тонн в день минимально, следовательно, можно посоветовать работать заводу на предельной мощности и находить возможности усовершенствовать технологию, так как дальше будет действовать закон убывающей доходности. И без реконструкции нельзя будет увеличить выпуск продукции.

В физике производная применяется в основном для вычисления наибольших или наименьших значений каких-либо величин.

*Пример 3.* Тело массой 8 кг движется прямолинейно по закону  $S = 2t^2 + 3t - 1$ . Найти кинетическую энергию тела ( $\frac{mv^2}{2}$ ) через 3 секунды после начала движения. [5]

*Решение:* Найдем скорость движения тела в любой момент времени:

$$v(t) = S'(t) = (2t^2 + 3t - 1)' = 4t + 3$$

Вычислим скорость тела в момент времени  $t = 3$ :

$$v(t = 3) = 4 \cdot 3 + 3 = 15 \text{ (м/с)}.$$

Определим кинетическую энергию тела в момент времени  $t = 3$ :

$$\frac{mv^2}{2} = 8 \cdot \frac{15^2}{2} = 900 \text{ (Дж)}.$$

*Пример 4.* Автомобиль приближается к мосту со скоростью 72 км/ч. У моста висит дорожный знак «36км/ч». За 7 сек до въезда на мост, водитель нажал на тормозную педаль. С разрешаемой ли скоростью автомобиль въехал на мост, если тормозной путь определяется формулой [6]

$$S = 20t - t^2.$$

*Решение.* Найдем производную  $s'(t) = 20 - 2t$ , а так как нам нужно найти скорость за  $t = 7$  сек до моста, т.е. скорость в момент времени  $t = 7$  сек.

$$\text{Находим } s'(7) = 20 - 2 \cdot 7 = 6.$$

Зная, что  $v(t) = s'(t)$ , т.е.  $v(7) = s'(7) = 6$  м/с.

*Ответ:* Да, т.к. скорость через 7 сек. будет равна 6 м/с.

Рассмотренные выше примеры практических задач, дают нам ясное представление значимости производной для их разрешимости.

Трудно назвать научную область, в которой бы не применялись методы дифференциального исчисления, в общем, и задачи с использованием производной, в частности.

#### ЛИТЕРАТУРА:

- 1 Крамор В.С. Повторяем и систематизируем школьный курс алгебры и начала анализа. Учебное пособие. – Москва: Просвещение, 2008. – С. 269-310
- 2 Терешин, Н. А. 2000 задач по алгебре и началам анализа 10 класс. – Москва: Просвещение, 1998. – С. 213
- 3 Ивлев Б.М. Дидактические материалы по алгебре и началам анализа для 11 класса – Москва: Просвещение, 2009.- С.113
- 4 Солодовников А.С. Математика в экономике. – Москва: Финансы и статистика, 2005. –С.463-464
- 5 Дорофеев, Г. В. Сборник заданий для подготовки и проведения письменного экзамена по алгебре и началам анализа за курс средней школы. 11 класс. – Москва: Дрофа, 2007.–С. 157
- 6 Абылкасымова, А. Е. Алгебра и начала анализа. Учеб. Для 11 кл. естеств.-мат.напр. общеобразоват. шк. – Алматы: «Мектеп», 2007. –С. 205-207

Тоқтасынова Қ.Т.

Семей қаласының Шәкірім атындағы мемлекеттік университетінің  
«5В010900» - математика мамандығының студенті  
Ғылыми жетекшісі – Ерденова А.Қ.,

### ЛОГАРИФМДІК ТЕҢСІЗДІКТЕРДІ ШЕШУ ӘДІСТЕРІ

Теңсіздіктерді шешудің көптеген әдістері бар. Олар: тепе-тең көшу, теңсіздіктерді аралықта шешу, алмастыру, интервалдардың жалпылама әдісі және т.б. Сонымен қатар, теңсіздіктерді шешу үшін бірқатар стандартты емес әдістерді қолдануға болады: рационалдан құтылу әдісі, бағалау әдісі, атап айтқанда, классикалық теңсіздіктерді пайдаланып шығару.

Енді осы әдістерге тоқталайық, алдымен тепе-тең көшу әдісін қарастырайық. Теңсіздіктерді шешу кезінде түрлендіруді пайдаланса, теңсіздіктің шешімдер жиыны не өзгермейді, не кеңейеді. Сондықтан да, теңсіздікті түрлендірудің қайсысы тепе-тең және қандай жағдайда олардың болатындығын білу маңызды.

Негіздері тұрақты логарифмдер қолданылатын мысалдардан бастайық. Айталық, логарифмдік теңсіздікті

$$\log_a f(x) \leq \log_a g(x)$$

түріне келтірдік делік. Бұл теңсіздікті шешу үшін төмендегі схемалардың біреуін қолданамыз. Егер  $a > 1$ , онда

$$\log_a f(x) \leq \log_a g(x) \Leftrightarrow \begin{cases} f(x) \leq g(x) \\ f(x) > 0 \end{cases} \quad (1)$$

Егер  $0 < a < 1$ , онда

$$\log_a f(x) \leq \log_a g(x) \Leftrightarrow \begin{cases} f(x) \geq g(x) \\ g(x) > 0 \end{cases} \quad (2)$$

Логарифмдік теңсіздікті (1)-(2) схеманы қолданып шешудің негізінде  $(0; +\infty)$  жиынында  $y = \log_a t$  функциясының монотондылық қасиеті жатыр:  $a > 1$  болғанда функция өспелі, ал  $0 < a < 1$  болғанда функция кемімелі болады. Теңсіздіктегі белгісіздің анықталу облысын аралықтарға бөліктеу кейбір теңсіздіктерді ықшамдауға көмектеседі. Бұл жағдайда теңсіздіктер әрбір аралықта жеке жеке есептелінеді.

Мысал 1. Теңсіздікті шешіңіз

$$\frac{\log_4(2-x) - \log_{14}(2-x)}{\log_{14}x - \log_{49}x} \leq \log_4 49.$$

Шешімі. Теңсіздіктің екі жағы да анықталатын  $x$  мәні келесі шарттармен беріледі:

$$\begin{cases} 2-x > 0 \\ x > 0 \\ \log_{14}x - \log_{49}x \neq 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x < 2 \\ x > 0 \\ \log_{14}x \neq \log_{49}x \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x < 2 \\ x > 0 \\ x \neq 1 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} 0 < x < 1 \\ 1 < x < 2. \end{cases}$$

Осындай  $x$ -тар үшін берілген теңсіздіктің сол жағын түрлендіреміз:

$$\begin{aligned} \frac{\frac{1}{2} \log_2(2-x) - \frac{\log_2(2-x)}{\log_2 14}}{\frac{\log_2 x}{\log_2 14} - \frac{\log_2 x}{\log_2 49}} &= \frac{\log_2(2-x) \cdot \left(\frac{1}{2} - \frac{1}{\log_2 14}\right)}{\log_2 x \cdot \left(\frac{1}{\log_2 14} - \frac{1}{\log_2 49}\right)} = \frac{\log_2(2-x) \cdot \left(\frac{\log_2 14 - 2}{2 \cdot \log_2 14}\right)}{\log_2 x \cdot \left(\frac{\log_2 49 - \log_2 14}{\log_2 14 \cdot \log_2 49}\right)} \\ &= \frac{\log_2(2-x) \cdot (\log_2 14 - 2) \cdot \log_2 7^2}{\log_2 x \cdot 2 \cdot (\log_2 7^2 - \log_2 14)} = \frac{\log_2(2-x) \cdot (\log_2 7 - 1) \cdot \log_2 7}{\log_2 x \cdot (\log_2 7 - 1)} \\ &= \frac{\log_2(2-x)}{\log_2 x} \cdot \log_2 7. \\ \frac{\log_2(2-x)}{\log_2 x} \cdot \log_2 7 &\leq \log_4 49 \Leftrightarrow \frac{\log_2(2-x)}{\log_2 x} \leq 1 \end{aligned}$$

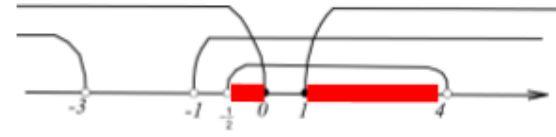

Екі жағдайды қарастырамыз. 1.  $0 < x < 1$  болсын. Онда  $\log_2 x < 0$ , сондықтан соңғы теңсіздік  $\log_2(2-x) \leq \log_2 x$  теңсіздігіне тең. Бұл жерден  $2-x \geq x \Leftrightarrow x \leq 1$ . Қарастырылып отырған аралықта мынаны аламыз:  $0 < x < 1$ .

2.  $1 < x < 2$  болсын. Онда  $\log_2 x > 0$ , сондықтан соңғы теңсіздік  $\log_2(2-x) \geq \log_2 x$  теңсіздігіне тең. Бұл жерден  $2-x \leq x \Leftrightarrow x \geq 1$ . Қарастырылып отырған аралықта мынаны аламыз:  $1 < x < 2$ . Алынған екі жауапты біріктіріп, мына жауапты  $x \in (0; 1) \cup (1; 2)$  аламыз. Енді негізінде айнымалысы бар логарифмдік теңсіздікті шешуді қарастырайық, яғни  $\log_{h(x)} f(x) \leq \log_{h(x)} g(x)$

түріндегі теңсіздік. Алдында айтып өткеніміздей, берілген теңсіздік тепе-тең теңсіздік жүйесімен бірдей.

$$\log_{h(x)} f(x) \leq \log_{h(x)} g(x) \Leftrightarrow \begin{cases} h(x) > 1 \\ 0 < f(x) \leq g(x) \\ 0 < h(x) < 1 \\ 0 < g(x) \leq f(x) \end{cases} \quad (3)$$

Мысал 2. Теңсіздікті шешіңіз:  $\log_{|x+2|}(4 + 7x - 2x^2) \leq 2$ . Бұл мысалды тепе-тең көшу мен рационалды шешу әдісімен салыстырып шешейік:

Тепе-тең көшу	Рационалды
$\log_{ x+2 }(4 + 7x - 2x^2) \leq 2$ $\log_{ x+2 }(4 + 7x - 2x^2) \leq \log_{ x+2 }(x + 2)^2$ $\begin{cases} 0 <  x + 2  < 1 \\ 4 + 7x - 2x^2 \geq (x + 2)^2 \\ (x + 2)^2 > 0 \end{cases}$ $\begin{cases}  x + 2  > 1 \\ 4 + 7x - 2x^2 \leq (x + 2)^2 \\ 4 + 7x - 2x^2 > 0 \end{cases}$ $\left[ \begin{cases} [0 < x + 2 < 1,] \\ [-1 < x + 2 < 0] \end{cases} \right]$ $\left[ \begin{cases} 4 + 7x - 2x^2 - x^2 - 4x - 4 \geq 0, \\ x + 2 \neq 0, \end{cases} \right]$ $\left[ \begin{cases} [x + 2 > 1,] \\ [x + 2 < -1,] \end{cases} \right]$ $\left[ \begin{cases} 4 + 7x - 2x^2 - x^2 - 4x - 4 \leq 0, \\ 4 + 7x - 2x^2 > 0 \end{cases} \right]$ $\left[ \begin{cases} [-2 < x < -1,] \\ [-3 < x < -2] \end{cases} \right]$ $\left[ \begin{cases} 3x - 3x^2 \geq 0, \\ x \neq -2 \end{cases} \right]$ $\left[ \begin{cases} [x > -1,] \\ [x < -3,] \end{cases} \right]$ $\left[ \begin{cases} 3x - 3x^2 \leq 0, \\ (4 + 7x - 2x^2 > 0,) \end{cases} \right]$ $\left[ \begin{cases} [-2 < x < -1,] \\ [-3 < x < -2] \end{cases} \right]$ $\left[ \begin{cases} x(x - 1) \leq 0, \end{cases} \right]$ $\left[ \begin{cases} [x > -1,] \\ [x < -3,] \end{cases} \right]$ $\left[ \begin{cases} x(x - 1) \geq 0 \end{cases} \right]$ $\left[ \begin{cases} 2 \left(x + \frac{1}{2}\right)(x - 4) < 0 \end{cases} \right]$	$\log_{ x+2 }(4 + 7x - 2x^2) \leq 2$ $\log_{ x+2 }(4 + 7x - 2x^2) \leq \log_{ x+2 }(x + 2)^2$ $\begin{cases}  x + 2  > 0, \\  x + 2  \neq 1, \\ 4 + 7x - 2x^2 > 0, \\ ( x + 2  - 1)(4 + 7x - 2x^2 - x^2 - 4x - 4) \leq 0 \\ x + 2 \neq 0, \\ x \neq -1, \\ x \neq -3, \\ 2 \left(x + \frac{1}{2}\right)(x - 4) < 0, \\ (x + 2 - 1)(x + 2 + 1)(-3x^2 + 3x) \leq 0 \end{cases}$ $\left[ \begin{cases} x \neq -3 \\ x \neq -1 \\ x \neq -2 \\ -\frac{1}{2} < x < 4 \end{cases} \right]$ $\left[ \begin{cases} x(x + 1)(x + 3)(x - 1) \geq 0 \\ -\frac{1}{2} < x \leq 0 \\ 1 \leq x < 4 \end{cases} \right]$
<p>Бірінші жүйенің шешімі жоқ. Екінші жүйенің шешімі төменде көрсетілген:</p> $\left[ \begin{cases} -\frac{1}{2} < x \leq 0 \\ 1 \leq x < 4 \end{cases} \right]$  <p>Жауабы: <math>\left(-\frac{1}{2}; 0\right] \cup [1; 4)</math></p>	 <p>Жауабы:  <math>\left(-\frac{1}{2}; 0\right] \cup [1; 4)</math></p>

## ӘДЕБИЕТ:

1. Алгебра және анализ бастамалары: Жалпы білім беретін мектептің қоғамдық-гуманитарлық бағытындағы 11-сыныбына арналған оқулық / А.Е. Әбілқасымова, және т.б.– Алматы: «Мектеп» баспасы, 2007.-160 бет
2. Методика преподавания математики в средней школе: Общая методика: Уч. пос. для студ. пед. инст-в по спец. 2014 «Математика» и 2105 «Физика» / А. Блох, Е.С. Канин и др. Сост. Е.С. Черкасов, А.А. Столяр.-М.:Просвещение, 1985.-336 с
3. МАТЕМАТИКА ЕГЭ 2011 (типовые задания С3) Методы решения неравенств с одной переменной Корянов А.Г., г. Брянск, Прокофьев А.А., г. Москва

УДК 372.8

### Жамбулатова Ә.Ж.

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті  
Ғылыми жетекшісі: И.С.Мусатаева, п.ғ.к., Информатика ж/е АТ кафедрасының доценті м.а.

## РОБОТТЕХНИКАСЫН ОҚЫТУ НЕГІЗІНДЕ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ОЙЛАУ ҚАБІЛЕТІН ДАМУЫ

Роботтар – қарқынды дамып келе жатқан болашақтың жоғарғы технологияларының бірі. Робот техникасы – роботтарды әзірлеу мен оларды қолданумен, сонымен қатар, оларды басқару үшін компьютер жүйелерімен, сенсорлық кері байланыс және ақпаратты өңдеумен байланысты техника саласы. Қазіргі кезде роботтар өміріміздің көптеген саласына, атап айтқанда, ғарышты игеру, денсаулық сақтау, өндіріс, қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету, қорғаныс ісі және басқа да салаларға еніп үлгерді.

Жаңа ҚР мемлекеттік орта білім стандарттарына сай Роботтехникасын оқыту мектеп информатикасы курсының мазмұнына енгізілген. Сондықтан, берілген курстың ролін қарастырған өте актуалды болады. Қазақстан Республикасында өнеркәсіптің жеделдетіле индустрияландырылуы, жаңа технологиялардың қарқынды дамуы өскелең ұрпақты жоғарғы білікті техникалық сала мамандары ретінде даярлауды талап етеді. Роботтехника элементтерін мектеп пәніне кірістіру арқылы оқушыларды қызықтыруға, оқу қызметін түрлендіруге, топтық оқытудың белсенді әдістерін қолдануға, тапсырмаларды практикаға бағыттап шешуге мүмкіндік береді. Нақты роботтарды бағдарламалау арқылы оқушылар математика заңдылықтарын оқулықтың беттерінен ғана емес, қоршаған әлемде де көре алады. Lego Mindstorms NXT конструкторларын қолдану арқылы мектеп пәндеріне жаңаша көзқараспен қарауға мүмкіндік береді. Роботтарды бағдарламалау, кибернетика, физиология мен психология саласынан мұғалімнің арнайы дайындығы және әдістемелік материалдардың бар болуымен, информатиканың математика және физикамен пәнаралық қатынастарын оңай ұйымдастыруға мүмкіндік береді.

Бүгінде роботтехникасының конструкторлары химия, физика, биология, математика, физика, тіршілік қауіпсіздігі негіздері пәндерінен демонстрациялық оқу эксперименттерін өткізуде қолданылады. Бұның барлығы баланы нақты әлем заңдарымен таныстыруға мүмкіндік береді.

Бірақ, роботтехниканы білім беру үрдісіне енгізуде бірқатар кедергілер бар. Роботтехниканы оқытуда жүзеге асыру үшін қосымша сабақтарды ұйымдастыруға уақыт қажет, және сабаққа жаңа технологияны енгізу үшін уақыт қажет болғандықтан, оқу бағдарламасын қайта құруды қажет етеді.

Қазіргі кезде бұл мәселелерді ішінара түзетуге келеді. Соңғы кездерде жаңа технологияны жекелей түрде үйренуге болатын және роботтармен жұмыс істеуді үйрететін көптеген қашықтықтан оқыту курстары құрылған. Мұндай курстар қолжетімді теориялық материалдар, практикалық тапсырмалар, туындаған мәселелер бойынша кеңес беруді ұсынады. Оларды оқушылар сабақ кезінен бос уақытта оқи алады.

Сонымен қатар, роботтехникасының білім берудің әр сатыларында әртүрлі мақсаты болады. Сондықтан, оқушылардың жас ерекшеліктеріне байланысты әртүрлі типті конструкторлар қолданылу, әртүрлі іс-шаралар өткізу, түрлі тақырыптарды зерттеу ұсынылады. Бүгінде, бұл роботтехникасы бойынша арнайы үйірмелер, факультатив және элективті курстар ұйымдастыру арқылы жүзеге асыруға болады.

Бастауыш сыныптарға құрастыруды және бастапқы техникалық модельдеуді қарастыруға болады. Ол үшін Lego конструкторларның кез келген модификациясын және нұсқаулық бойынша 12

модельді құрастыруға мүмкіндік беретін «WeDo» конструкторын қолдануға болады. Компьютермен бағдарламалау арқылы оқушы өз модельдеріне парасат бере алады.

Орта буын сыныптарында роботтардың модельдеу және бағдарламалау деңгейі жоғарылай түседі. Негізгі құрал ретінде ЛЕГО-ның Mindstorms NXT конструкторлары ұсынуға болады. Vernier датчиктерін қолдану арқылы әртүрлі заттарға түрлі эксперименттер жасауға болады.

Жоғары буын сыныптарында бағдарламалауды зерттеу тереңдетіледі және роботтехникасының кешенді жобалауының қиындық деңгейі өседі. Робототехниканың кешенді дамуының бір нұсқасы болып сандық бағдарламалармен басқарылатын станоктар саналады. Жоғары сынып оқушылары үйрене алатын бағдарламалау тілі болып LabVIEW табылады. [1].

Роботтехникасын оқыту үшін оқытушылар жаратылыстану-ғылыми бағыттағы математика, физика, информатика және т.б. пәндер бойынша робот техникасы, инженерлік дизайн және технология негіздерін зерттеуі қажет.

Практикалық жобаларды орындау принципіне негізделіп құрастырылатын курста робот техникасы және инженерлік жүйелерді жобалау саласы бойынша білім негіздері мен дағдылары меңгертілуі керек. Оқушылар курс барысында әртүрлі есептерді шығару үшін роботтардың үлгілерін әзірлейді, оларды жасау техникасын бағдарламалайды және роботтар құрастырады. Курстың теориялық материалдары практикалық бөлігімен сәйкестендірілетін болады. Оқушылар 2 немесе 3 адамнан тұратын топта жұмыс жасай, күрделі роботтарды жинақтай және тестілеуден өткізе алады. Курс жұмысын роботтар жарысымен аяқтауға болады. [2]

Оқытушылар өз сабақтарында білім алушылардың инженерлік, конструкторлық, шығармашылық қабілеті мен әлеуетін арттыруға мүмкіндік беретін алдыңғы деңгейлі LEGO® MINDSTORMS® EV3 оқу конструкторлары пайдалануына болады.

#### **Курс соңында оқушылар:**

- робот техникасы дамуының тарихы және білім негіздері туралы;
- роботтардың қабылдау, жоспарлау, жауап берулеріне қатысты негізгі тәсілдерін *білуі қажет.*

#### **Роботтехникасы сабағында оқушылар:**

- түрлі мақсаттағы міндеттерді жүзеге асыру үшін роботтарды жобалай;
- робот техникасы жүйелеріндегі датчиктер мен моторларды қолдана;
- қарапайым роботтарды басқара;
- жоспарланған концепцияларды сипаттай және таныстыра;
- LEGO® MINDSTORMS® Education EV3 және LEGO® Digital Designer бағдарламаларында жұмыс жасай ала;
- математика, физика, геометрия және информатика пәндерінде алған теориялық білімдерін робот техникасы жүйелерінде қолдана;
- алған білімдерін топтық және жобалық тапсырмалар кезінде қолдана;
- бірнеше дереккөзден алынған ақпараттарды синтездей т.б. жұмыстарды *жүзеге асыра алуы керек.*

#### **Оқушылар курс соңында:**

- білім алуға арналған конструкторларды пайдалану арқылы роботтарды жинастыруға, модельдеуге және құрастыруға;
- роботтарды визуалды графикалық ортада бағдарламалауға;
- топтық, зерттеушілік және эксперименталды жұмыстарды жасауға *дағдыланылады.*

#### **Оқушылар курс соңында:**

- алгоритмдеу және бағдарламалау арқылы роботтар секілді күрделі жүйелерді модельдеуге болатынын;
- робот техникасы курсы бойынша алған білімі ғылым, техника, медицина, білім беру және мәдениет салаларының дамуына ықпал ететінін;
- робот техникасы курсына алған есептеу және ойлау дағдыларын әртүрлі жағдайда туындаған күрделі жайттарға талдау жасау кезінде қолдануға болатынын;
- құрастыру, модельдеу және бағдарламалау дағдыларын пайдалану адамның түрлі салалардағы қызметін жеңілдету және жақсарға қажетті құрал-жабдықтар жасауға және тың ойлардың пайда болуына ықпал ететінін *түсінеді.*

Мектепте робототехника оқушыларға 21 ғасыр технологияларын көрсетеді, олардың коммуникативті қабілеттерінің дамуына ықпал етеді, өзара қарым-қатынасты дамытады, өздік шешім



кабылдай білу, олардың шығармашылық потенциалын ашады. Оқушылар өздігінен құрып немесе ойлап тапқанда жақсы түсіне бастайды. Робототехника бойынша іс-шараларды ұйымдастыруда бұл факт жай ғана есепке алынбайды, расымен де қолданылады.

#### ӘДЕБИЕТ:

1. Ершов М.Г. Роль образовательной робототехники в формировании инженерного мышления школьников. - электрондық ресурс – URL:<http://confer.cschool.perm.ru/tezis/Ershov.doc>
2. Никитин К.Д. Основы робототехники. -электрондық ресурс - URL:<http://www.bibliotekar.ru/7-robot/1.htm>

УДК:371.13

#### Жарылқасын А.Б.

Семей қаласының Шәкәрім атындағы Мемлекеттік университеті  
Ғылыми жетекші: Рысжанова А.С. Информатика және ИТ кафедрасының аға оқытушысы

### ИНТЕРАКТИВТІ ПРЕЗЕНТАЦИЯ ЖАСАУ

**Интерактивті презентация** - бұл , экрандағы объектіні таңдауға тәуелді презентация болып табылады. Слайдтағы әрбір объекті ол мәтін болсың, кескін немесе графикалық форма болсың іс-әрекет жасайтындай жасауға болады. Ол іс-әрекет презентацияны көрсетілім жасағанда әрекет ете алады.

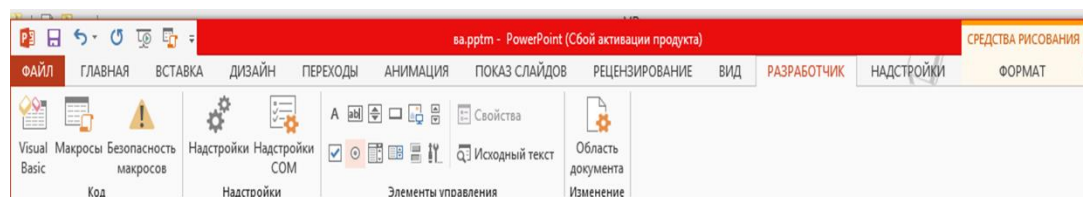
Интерактивті презентацияны жасаудың әртүрлі жолдары бар. Соның ішінде мен интерактивті презентацияны Microsoft PowerPoint және Visual Basic-тің ықшамдалған нұсқасы Microsoft Visual for Application (қолданбалы Визуал Бейсик) арқылы жасауды қарастырдым.

Интерактивті презентация жайлы айтпас бұрын алдымен Microsoft PowerPoint және Visual Basic жайлы тоқталайық.

**Microsoft PowerPoint** – Microsoft Office-тің құрамындағы, көрмелік мәліметтер дайындауға арналған программа. Программа қарапайым болғандықтан, онымен жұмыс жасаған өте жеңіл қолайлы болып табылады. PowerPoint бағдарламасы арқылы мәтіні, кескіндері, суреттері, сызбалары, анимациясы, диаграммалары, бейнелері мен т.б. бар слайдтарды жасауға, қарап шығуға және көрсетуге болады.

Ал, Visual Basic-ке келетін болсақ. Қазіргі уақытта программалаудың кең тараған программалау тілі - **VISUAL BASIC**. Visual Basic - Microsoft компаниясының өнімі. Ол шағын бағдарламалар жасауға арналған бағдарлама және бағдарламалау тілінің ең оңайы. WINDOWS ортасында визуальды графикалық интерфейсті пайдаланып жұмыс істейтін программалау тілі. Visual Basic-тің ықшамдалған нұсқасы Microsoft Word, PowerPoint, Excel, Access және т.б. қолданбалар құрамына енгізіледі. Microsoft Visual Basic арқылы Microsoft Office –тің әрі қарай жетілуіне сенім арттыруға болады және ол Клиент-Сервер технологиялары арқылы құрылып мәліметтер қорын басқарады. Visual Basic пакеті қолданбалы интерфейстер құру үшін стандартты ортаны ғана емес сонымен қатар есептерді шешуге де өзінің қолайлы ортасын ұсынады. Visual Basic –тің бір жақсысы, ол дайын кітапханалардан процедураны шақырып ала-алады.

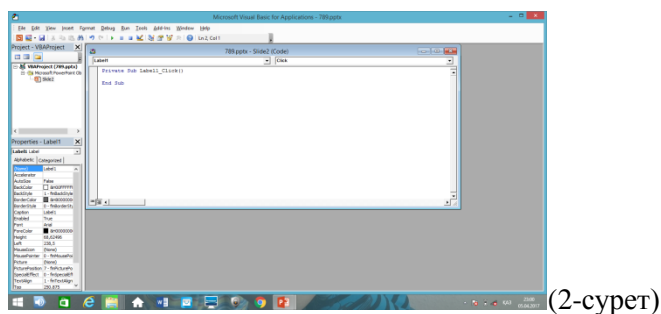
Енді, интерактивті жасалу жолдарын қарастырайық. Кез келген PowerPoint бағдарламасында Visual Basic бағдарламасы жоғарғы меню тақтасында шығып тұрмайды. Бағдарламаны жоғарғы менюға іске қосы үшін белгілі бір баптаулар жасауды қажет етеді. Ол үшін **ПАРАМЕТРЫ - НАСТРОИТЬ ЛЕНТУ - РАЗРАБОТЧИК** батырмалары арқылы баптауларын жүргіземіз.



(1-сурет)

Барлық баптауларды жасағаннан кейін жоғарғы меню тақтасында **РАЗРАБОТЧИК** бөлімі пайда болады. (1-сурет)

Разработчик бөліміндегі БАСҚАРУ ЭЛЕМЕНТІНДЕГІ кез келген объектіні қойып тышқан батырмасын екі рет шертсек, **Microsoft Visual Basic for Applications** терезесі ашылады. (2- сурет)



(2-сурет)

Слайд бетіне объектілер қойлағаннан кейін жанама менюда да өзгерістер пайда болады. Мысалы, Сохранить как рисунок, Страница свойства т.б.

Интерактивті презентация жасау барысында кез келген объектіге команда жазу арқылы әрекет жасатуға болады.

Мысалы, ақпарат өлшем бірліктерін шығару үшін 2 мәтін жолы, 1 батырма қажет. Батырмаға жазылатын команда төмендегідей.

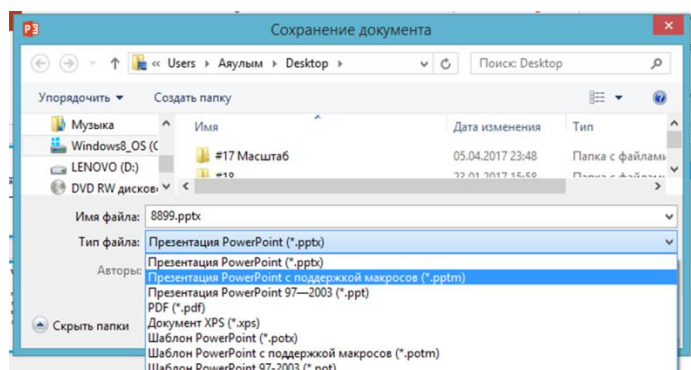
```
Private Sub CommandButton1_Click()
бит = Val(TextBox1.Text)
байт = бит / 8
TextBox2.Text = байт & "байт"
TextBox1.Text = Val(TextBox1.Text)
End Sub
```



### Интерактивті презентация жасауда есте сақтау қажет:

Интерактивті презентацияның барлық батырмалары басқа компьютерде ашқан кезде жұмыс істеу үшін макростардың орындалуын қосу қажет. Меню жолындағы РАЗРАБОТЧИК бөлімінде БЕЗОПАСНОСТЬ МАКРОСОВ арқылы қарай ВКЛЮЧИТЬ ВСЕ МАКРОСЫ

Және интерактивті презентацияны жасап болғаннан кейін файл түрін *Презентация PowerPoint с поддержкой макросов (\*.pptm)* тандау қажет. (4-сурет)



(4-сурет)

Қортындылайтын болсам, интерактивті презентация– бұл , экрандағы объектіні тандауға тәуелді презентация болып табылады. Слайдтағы әрбір объекті ол мәтін болсын, кескін немесе

графикалық форма болсын іс–әрекет жасайтындай жасауға болады. Ол іс–әрекет презентацияны көрсетілім жасағанда әрекет ете алады.

#### **ӘДЕБИЕТ:**

1. Информатика :оқу құралы / Н.В. Королёва, Н.В. Кайдаш. - Алматы : Бастау, 2012. - 504 б.
2. Информатика Оқу құралы / Е.А. Нысанов, П.А. Қожабекова.- Алматы: Эверо, 2015.- 204б.
3. КоксД.,ЛамбертД. Microsoft PowerPoint 2013. Шаг за шагом. - Москва: Эком, 2014 ж – 496 б
4. Уоллес Вонг Microsoft Office 2013 для чайников – Москва : Диалектика, 2014 ж. – 400 б
5. В. Леонтьев «Office 2016. Новейший самоучитель» Эксмо, 2015 год, 368 бет.

УДК:371.13

**Төлеуханова А.С.**

Семей қаласының Шәкәрім атындағы Мемлекеттік университеті  
Ғылыми жетекші: Сембаев Т.М. Информатика және ИТ кафедрасының оқытушысы

### **КОМПЬЮТЕРЛІК АРХИТЕКТУРА ПӘНІН ОҚЫТУДА ҚОЛДАНЫЛАТЫН ӘДІСТЕР**

Қазіргі кезде мектептегі оқу процесіне сабақтың қалыптасқан дәстүрлі түрлерінен басқа, дәстүрлі емес түрлері де пайда болуда. Ол, әрине қоғамның жаңару, жетілдіру жағдайында білім беру саласын реформалаумен тығыз байланысты іске асуда. Оқыту жұмысын ұйымдастырудың мұндай дәстүрлі емес түрлері көбіне оның жеке әдістеріне негізделіп құрылуда. Ондағы мақсат әрбір сабақтың оқу тәрбиелілік мүмкіндіктерінің мол екенін көрсете отыра, оны жаңа сапалық сатыға көтеру.

**КОМПЬЮТЕР АРХИТЕКТУРАСЫ** – дербес компьютерді құрастырудың жалпы принципі; командалар жүйесі мен мәлімет сақтауды ұйымдастыру, басқа жерге ақпарат жөнелту, енгізу-шығару, басқару құрылғыларын, пайдаланылатын интерфейс құралдарын сипаттау жүйелерінен тұрады.[3]

**Әдіс** (метод) дегеніз –әр ғылымның тек өзіне ғана тән арнаулы зерттеу жолы, амалы. Яғни ол –әр ғылымның өз нысанын теориялық тұрғыдан зерттеуде қолданылатын амал-тәсілдердің жиынтығы.[2]

#### **Джигсо әдісі**

Джигсо әдісі 1971 жылы америкалық ғалым Эллиот Аронсон ойлап тапқан. «Джигсо» әдісі арқылы оқушының логикалық қабілетін дамыту.Джигсо – ұжымдық оқыту әдісі. Мақсаты – жалпы мәселені алдымен жұпта, сосын ұжымда талқылау. Бұл жағдайда әрбір оқушы бір сәт өзін мұғалім ретінде сезінеді, оқуға деген жауапкершілігі артады.

Әдісті қолдану төмендегіше ұйымдастырылады. Алдымен ұжым 4 адамнан тұратын топтарға бөлінеді. Бұл “жанұя” топтар деп аталады. Содан кейін 1, 2, 3, 4-ке санау арқылы 1-лер бөлек, 2, 3, 4 өз алдына “жұмыс” тобын құрайды. Оқуға ұсынылатын материалдың тақырыбы талқыланған соң осы мәтінді түсіну қажет екендігі ескертіледі. 4 логикалық бөлікке бөлінген мәтіннің 1-бөлігін 1-лер, 2-бөлігін 2 санын алғандар, 3, 4 нөмірлі топтарға оқуға тапсырылады. Жұмысты бастамас бұрын оқушыларға “жұмыс тобында” мәтіннің тиісті бөлігін жақсы меңгеру қажеттілігін, өйткені сол бөлікті “жанұя топ” оқушыларына түсіндіруге жауапты екенін, мәтінді тұтас түсіну әр оқушының ыждағаттылығына байланысты екенін түсіндіру қажет.[2]

Келесі кезекте ұжым мүшелері бастапқы топтарымен қайта табысып, өздерінің үйреніп келген бөліктеріндегі мазмұнды ортаға салады. Осылайша ұжым мүшелері бірін-бірі оқытуға, сол арқылы ойлауға үйренеді.

ДЖИГСО стратегиясы мазмұнды жоғары табыспен меңгеру, оқығанды есте сақтау үшін өте тиімді. Оқушының оқуға деген қызығушылығы артады, ұжымда жақсы қарым-қатынас қалыптасады, саналы тәртіп орнайды. Сондай-ақ, мұғалімді, мектеп қызметкерлерін түсіну, оларға деген дұрыс көзқарасқа үйренеді.

Бұл әдісті қолдануға тақырып ретінде «Компьютердің енгізу-шығару құрылғылары » тақырыбын алайық. Бұл әдісті қолдану арқылы сабақ өткізу біршама оңайлайды. Сабақ барысында уақыт тиімді пайдаланылып, оқушылар бір-бірлеріне түсіндіргеннен кейін тақырып мазмұны оңай түсіндіріледі.[2]

Бұл әдістің артықшылығы

- Уақыттың тиімді пайдаланылуы
- Тақырыптың оңай жеткіз білулік

- Білім алушыларды топтық жұмысқа баулу
- Бұл әдістің кемшілігі:
- Білім алушылардың білімнің толығымен бағалай алмауда
- Білім алушылардың барлығының тақырыпты меңгеруін біле алмауда

#### **«Кубизм» әдісі**

Мысалы өз сабағымда жие пайдаланатын «Кубизм» әдісі мен үшін өте тиімді болып саналады. Тақырыпты жан-жақты қамтуға мүмкіндік туғызады. «Кубизм» әдісі тақырыпты ашудың жолкөрсеткішін, алгоритімін бейнелейді.[1]

- 1-қыр Сипаттаңыз
- 2-қыр Салыстырыңыз
- 3-қыр Ассоциация құрыңыз
- 4-қыр Талдау жасаңыз
- 5-қыр Ұсынысыңыз
- 6-қыр Дәлелдеңіз

Мұғалім оқушыларға белгілі бір тақырыпты ашу үшін, мәселені шешуде бірігіп топқа қарай кубиктің әр қырын таңдап алады. Өтілетін тақырып әр қырынан ашылады, жан-жақты сипатталады.

Кубик қырлары бойынша жұмыс ауызша, жазбаша, аралас түрде жүруі мүмкін.

Бұл әдісті қолдану үшін «Компьютер архитектура » бір бөлімі пәнінің Жүйелік болк құрылғысың алайық.

1-қыр Сипаттаңыз: Бұл бөлімде біз Жүйелік болк жалпы сипаттамаларын айтамыз. Яғни оның қызметін, мүмкіндіктерін және т.с.с..

2-қыр Салыстырыңыз: Бұл бөлімде Жүйелік болктардың айырмашылықтарын және түрлеріне шолу жасалады.

3-қыр Ассоциация құрыңыз: Бұл бөлім ең қызық бөлімдердің бірі. Бұл бөлімде білім алушы ассоциация жасау арқылы барлық тақырыпқа қатысты мәліметтері естеріне сақтайды. Мысалы : Жүйелік блокпен Адам миының ұқсастығы.

4-қыр Талдау жасаңыз: Бұл бөлімде білім алушылар сабақ барысында алған білімдер сарайды, алған білімдерін бекітеді, топпен жұмыс жасалады.

5-қыр Ұсынысыңыз: Бұл бөлімде білім алушылар жүйелік блок тақырыбының құрылысы туралы ой қозғайды, оның кемшіліктері туралы пікірлерің айтады және оны түзету жолдарын ұсынады.

6-қыр Дәлелдеңіз: Бұл бөлімде білім алушылар мен мұғалім сабақты бекітіп, білім алушылардың білімдерің толықтырады.

Бұл әдістің артықшылығы

Тақырыпты өту барысында жаңа тақырып материалдары толығымен қамтылады. Білім алушыларды толығымен тақырыпты түсінуге мүмкіндік берілген.

Қорыта айтқанда, бұл екі әдіс компьютер архитектурасы пәнінің оқытуда тиімді. Бұл әдістер арқылы тек уақыт үнемдеп қана қоймай, оқышулардың сабақ тақырыбын толық меңгеру мүмкіндігі болады. Сабақ өткізген мұрағалімге де тиімді әдіс болып табылады және компьютер архитектурасы пәнінің оқытуда жетекші әдістердің бірі .

#### **ӘДЕБИЕТ:**

1. Бөрібекова Ф.Б., Жанатбекова Н.Ж. Қазіргі заманғы педагогикалық технологиялар Алматы – 2014. 78-80 б.
2. Полот Е.С., Бухаркина М.Ю., Моисеева М.В. Новые педагогические и информационные технологии в системе образование –М. : Издательский центр «Академия», 2013. – 272б.
3. Халықова К.З. , Информатиканы оқыту әдістемесі Алматы – 2012. 156-159 б.

**Абеу А.А.**

Государственный университет имени Шакарима города Семей  
Научный руководитель: С.Т. Умирбаева., старший преподаватель кафедры информатики и ИТ

**СОЗДАНИЕ ВИДЕОУРОКОВ ПО РАЗДЕЛУ «ИНФОРМАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ»**

Современное образование требует от учителя знания не только традиционных методик и форм обучения, но и новых образовательных технологий, направленных на активное включение учащихся в процесс «добывания» знаний. Если раньше инструментом преподавателя были указка, мел и голос, то сейчас это дистанционное образование, интерактивные доски, компьютеры, планшеты, фото - и видео-аппаратура и многое другое. Как здесь не потеряться среди многообразия новых методов, форм и средств обучения? Ответ прост - осваивать и внедрять новые современные методики в области компьютерных технологий.

Многие учителя используют современные компьютерные технологии, но, как правило, это существует на уровне простейших мультимедийных технологий: презентаций. Презентация – день вчерашний. Любой ученик средней школы умеет обращаться с презентациями. Да и без объяснений учителя презентация является простым набором материала. На сегодняшний день это всего лишь стандартный инструмент, облегчающий труд учителя на уроке, но никак не подспорье в при изучении или повторении нового материала отстающими, дистанционщиками, либо лицами с ограниченными возможностями здоровья.

Как подать теоретический учебный материал всем обучающимся на равных условиях? Одним из возможных выходов может являться использование на уроках информатики такого современного средства обучения как видеорок. Их активное распространение во всемирных телекоммуникационных сетях дает возможность учителю свободно и легко вносить изменения, дополнения в содержание учебного материала в зависимости от потребностей учащихся. Актуальность проблемы связана с тем, что в условиях информатизации и глобальной коммуникации абсолютно всех сфер жизни общества, требуется внести изменения в систему организации и проведения учебного процесса [1].

Видеороки облегчают работу учителя, освобождают его от ненужной лишней информации при объяснении материала, так как можно воспользоваться демонстрацией прикладных программ. А ученикам не нужно записывать в конспект прикладную информацию (например: команды, закреплённые за инструментами приложения, диалоговые окна настройки параметров), которую можно запомнить, просмотрев видеорок несколько раз, к тому же ими можно пользоваться дома при работе с заданиями. У учителя нет необходимости многократно повторять материал, т.к. он может использовать видеороки для персонального объяснения отстающим ученикам или ученикам пропустившим занятия. Видеороки решают также проблему с подготовкой домашней работы при отсутствии учебников [2].

Достоинствами видеороков, являются: во-первых, их мобильность, во-вторых, доступность в связи с развитием компьютерных сетей, в-третьих, адекватность уровню развития современных научных знаний. С другой стороны недостатком является то что, создание видеороков требует постоянного обновления материала, особенно от учителей информатики, связанного с бурно развитием современных информационных технологий [3].

Видеороки позволяют более успешно решать следующие задачи:

- развивать образное мышление учащихся, благодаря представлению визуальной информации;
- развивать творческое мышление учащихся за счёт использования динамичных методов обработки и предоставления информации;
- выявлять познавательный интерес учащихся, опираясь на естественную тягу школьников к компьютерной технике и новым технологиям;
- разрабатывать новые методы обучения, ориентированные на индивидуальные познавательные потребности личности, давая шанс каждому ученику освоить учебную информацию [4].

Во время прохождения педагогической практики мы совместно с учителем информатики СОШ № 9 Войновой О.Б. использовали видеороки как нестандартную форму обучения. Из этого

небольшого опыта можно отметить, что использование видеоролков повышает интерес обучающихся к предмету, снижает рутинность восприятия и обработки учебной информации.

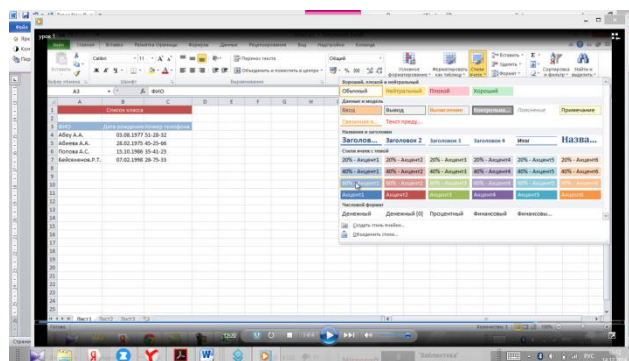
Как у будущих учителей информатики у нас была возможность на занятиях сформировать практические умения разрабатывать презентации и видеоролки образовательного назначения, что способствует созданию предпосылок для эффективного использования образовательных возможностей мультимедиа технологий в учебном процессе.

Эффективность видеоролков зависит от того, каким образом и в сочетании с каким инструментарием их будет использовать учитель. Все зависит от применяемых способов и форм применения этой технологии. При методически грамотном подходе к реализации видеоролков в учебном процессе учащиеся приобретут умение находить и использовать информацию самостоятельно, анализировать полученные знания.

Новейшие информационные технологии, в частности видеоролки являются перспективным направлением в обучении учащихся. Особенно можно выделить, что применение видеоролков в учебном процессе позволяет не только сообщать фактическую информацию, снабженную иллюстративным материалом, но и наглядно демонстрировать те или иные процессы, которые невозможно показать при использовании стандартных методов обучения; видеоролки дают больше возможностей обучающемуся для самостоятельной работы, позволяют выбирать глубину изучения темы.

Видеоролки, мы разрабатывали с помощью программы Camtasia Studio

Camtasia Studio является самой эффективной и приемлемой программой для создания видеоролков. Так как это одна из лучших программ для создания презентаций и видеоролков. Первое впечатление при ее изучении — очень сложная! Но с первых шагов понимаешь, что это не так, что все достаточно просто и самое главное — очень надежно. Суть программы заключается в захвате действий на экране. Вы готовите презентацию, демонстрируете ее на экране своего компьютера, сопровождаете голосом. При необходимости переходите на показ «живого» экрана. И возвращаетесь к презентации. При чем, если Вы случайно оговоритесь, или ошибетесь, или закашляете — то ничего страшного не произойдет. Просто при редакции видео все огрехи можно убрать. Опытные пользователи просто еще раз повторяют ошибочную фразу правильно. При редакции, Вы можете оживить свое видео наложением музыки, которая есть в библиотеке программы. Вам также предложат выбор заставок и написание титров. Еще очень интересны возможности по приближению, и выделению особых зон экрана. Вы можете встроить динамические переходы между частями видео или слайдами презентаций. А так же при демонстрации экрана можете использовать различные указки и выделения. Примеры создания видеоролков с помощью Camtasia Studio: «Создание таблицы в MS Excel», «Ключевое поле. Схема данных» приведены ниже.



#### ЛИТЕРАТУРА:

1. Ахмедова А.М., Хабибуллина Г.З. Подготовка учителей физики и информатики к использованию электронных средств обучения // Ученые записки ИСГЗ. 2014. №1-2(12). С.130-134.
2. Гончарова М. И. Видеоролки на уроках информатики. URL: <http://multiurok.ru/marikursk/blog/vidieouroki-na-urokakh-informatiki.html>
3. Марченко В. А. Применение компьютерных технологий на уроках физики в школе URL: [https://infourok.ru/primenenie\\_kompyuternyh\\_tehnologiy\\_na\\_urokah\\_fiziki\\_v\\_shkole-371008.htm](https://infourok.ru/primenenie_kompyuternyh_tehnologiy_na_urokah_fiziki_v_shkole-371008.htm)
4. Чеченкова М. В. Использование информационно- коммуникационных технологий на уроках иностранного языка URL: [https://infourok.ru/ispolzovanie\\_informacionno-kompyuternyh\\_tehnologiy\\_na\\_urokah\\_inostrannogo\\_yazyka-132555.htm](https://infourok.ru/ispolzovanie_informacionno-kompyuternyh_tehnologiy_na_urokah_inostrannogo_yazyka-132555.htm)



Сарғызова А.М.

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті  
 Ғылыми жетекші: Г.Е. Берікханова, «Информатика және ақпараттық технологиялар»  
 кафедрасының доценті

### ЖОҒАРҒЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫНДА MOODLE БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІН ОҚУ ҮРДІСІНДЕ ҚОЛДАНУДЫҢ МҮМКІНШІЛІКТЕРІ

Электронды курс құру – студенттердің өздік жұмысын оқып, белгілі бір жаттығуларды орындауды және бұл материалдың басқа да оқу материалын түсінуге бағытталған тәжірибелік дағдыларды қалыптастыруды және материалды түсінуді бақылау іс-шараларын орындауды ұйымдастыруға арналған процесс.

Оқытушы Moodle жүйесінде материалдың қандай түрде берілу керектігін, білім алушылардың қызметін қалай ұйымдастыру керектігін шешеді. Оқытушы білім алушылардың қызметін ұйымдастыруға педагогикалық курс құру үшін және дұрыс жоспарлануы жауап береді.

Moodle электронды ортасында оқытушы курс орналастыруы үшін жүйеде тіркелу процедурасынан өтуі керек. Кейін Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университетінің қашықтықтан оқыту сайтына авторизация жасауы қажет. Ол үшін <http://cdo.semgu.kz/login/index.php> сайтына кіріп, жоғарғы жақтағы «Кіру» сілтемесін басып, администратор берген логин мен парольді клавиатура көмегімен енгізеді. Сайтқа кіргеннен кейін оқытушы оқу курстарын құру және өңдеу мүмкіндігіне ие болады.

Moodle электронды оқу ортасында барлық қатысушылардың рөлдерінің градациясы қарастырылады. Жүйеде тіркелген және авторизация жасаған оқытушы оқу модулінің материалдарын орналастыруы, өңдеуі, оқу процесін бақылауда ұстау үшін администратор оған «Teacher» «Non-editing teacher» рөлін меншіктейді. Оқытушыға автоматты түрде студент рөлінде уақытша қосылуға мүмкіндік беретін «Student» рөлі меншіктеледі.

Рөлдерді алмастыру экранның жоғарғы бұрышында рөлдерді алмастыру панелінде жүзеге асады. Moodle жүйесінде жұмыс істейтін оқытушы сайтта қандай рөлде кіріп отырғанын білуі тиіс. Оқытушы «Teacher» рөлін «Student» рөліне алмастырып, студент көзқарасымен орналасқан материалдарды тексеруі керек.

Курс құрудың іс-әрекетінің алгоритмі:

1. Жаңа курс құру үшін «Администрирование» → «Курсы» → «Добавить/Редактировать курсы» тандап, төменгі жағындағы «Добавить курс» батырмасын шерту керек.

2. Пайда болған «Редактировать настройки курса» формасын толтыру керек. Ол келесі баптаулардан тұрады:

- «Негізгі» параметрлер блогы:

Категория – құрылатын курсқа сәйкес келетін категорияны көрсетеді. Бұл студенттерге курсты оңай табу үшін курс рубрикасының қандай тематикаға жататынына әсер етеді.

Толық аты – экранның жоғарғы көрініп тұратын атауы.

Қысқа аты – курстың қысқартылған атауы.

Курс ID-нөмері – тек сыртқы жүйеде қолдануға керекті курстың идентификациялық нөмері. Бұл өрісті бос қалдыруға болады.

Қысқаша сипаттамасы – курс туралы ақпарат, оның мақсаты, құрылымы, ұзақтығы.

Курс форматы – сабақты ұйымдастыру формасын және курстың парағындағы материалдың орналасуын анықтайды. Курс форматта заңдастырылуы мүмкін:

1) «Құрылым» - белгілі бір сабақ кестесіне байланыспаған курстың тематикалық модульдердің тізбегі ретінде ұйымдастырылған форма.

2) «Күнтізбе» - курстың нақты басталу және аяқталу уақыты белгіленген жұмыс кестесі негізінде ұйымдастырылған форма. Курс парағының әрбір аптада пайда болған секциясында берілген уақыт айналымында оқуға берілетін материалдар орналастырылады.

3) «Форум» - үлкен форум негізінде ұйымдастырылған форма. Курс ретінде ғана емес, үлкен хабарламалар тақтасы ретінде пайдалануға болады.

Апта/тақырып саны – курс модулінің санын анықтайды. Құрастырушы белгілеген курс форматына байланысты бұл цифр апта санын («Күнтізбе»), содан кейін («Құрылым») форум бөлімдерін («Форум») білдіреді.



Курстың басталу мерзімі – курсты оқудың басталу уақытын белгілейді. Егер «Күнтізбе» форматы қолданылса, онда алғашқы апта блогында осы өріске бапталған күн көрініп тұрады.

Көрінбейтін секцияларды көрсету – «Толығымен көрінбейтін», «Сығылған түрде» селекторлары. «Күнтізбе» форматында өткен және кейінгі апталар көрініп тұруы керек.

Жаңалықтар – барлық студенттер көруі тиіс хабарламаларды орналастыру үшін мүмкіндік беретін арнайы форум. Курстың басты парағында қанша жаңалық көрсетілетінін көрсету керек. Егер «0» мәнін берсе, жаңалығы бар жақтау көрінбейді.

Бағалауды көрсету – «Иә», «Жоқ» селекторлары. Көптеген модульдер бағалау жүргізуге мүмкіндік береді. Үнсіз келісім бойынша бағалау нәтижелері «Оценки» бөлімінде қарастырылуы мүмкін.

Әрекеттер туралы есепті көрсету – «Иә», «Жоқ» селекторлары. сссс курстың алғашқы бетінде студенттердің барлық әрекеттері автоматты түрде көрініп тұрады.

Жүктелетін файлдың максималды өлшемі – курс шеңберінде жүктеуге болатын файлдың максималды өлшемін көрсетеді.

Бұл МЕТАКУРС па? - «Иә», «Жоқ» селекторлары. Егер «Иә» селекторын таңдасақ, онда белгілі бір басқа курс қатысушыларына рұқсат беретін жалпы облыс ретінде пайдаланылуы мүмкін.

- «Жазылым» блог параметрі:

Жазба әдісі – «Үнсіз келісім бойынша сайт» (Internal Enrolment) селекторы. Бұл ішкі тіркелуді білдіреді.

Үнсіз келісім бойынша рөл – оқушыға (үнсіз келісім бойынша «Student») бөлінетін таңдалған рөл.

Өзін жазуға болатын курс – студенттердің курсқа өздігімен жазылу мүмкіндігін анықтайды.

Басталу уақыты – оқудың басталу уақытын орнатады. Бұл опцияны өшіруге болады.

Аяқталу уақыты – оқудың аяқталу уақытын орнатады. Бұл опцияны өшіруге болады.

Оқу ұзақтығы – кусты оқу ұзақтығын анықтайды. «Шектеусіз» немесе 1-ден 365-ке дейінгі нақты күндер саны.

- «Топтар» блог параметрі:

Топтық әдіс – селектор:

- «Топ жоқ» - оқушылар топқа бөлінбейді, әрбір оқушы үлкен қоғамдастық мүшесі болып табылады;

- «Бөлек топтар» - әрбір топ оқушыларына олардың топтары жалғыз сияқты болып, басқа топтың оқушыларының жұмысы көрінбей тұрады;

- «Қолжетімді топтар» - әрбір топ оқушылары тек өздерінің тобының шеңберінде жұмыс істейді, бірақ, басқа топтардың да жұмысын көре алады.

Шамамен – «Иә», «Жоқ» селекторлары. Егер «Иә» селекторын таңдасақ, таңдалған топтық режим осы курстың барлық элементтеріне тағайындалады. Бөлек курс үшін режимді өзгерту мүмкін болмайды.

- «Қолжетімділік» блог параметрі:

Қолжетімділік – «Курс қол жетімді», «Курс қол жетімді емес» селекторлары. Курсты өңдеу кезінде жасыруға мүмкіндік береді, яғни курстар тізімінде бұл курс көрінбейді. Тек оқытушы мен администратордың ғана кіруге рұқсаты бар.

Кілттік сөз – курс қатысушыларының құрамын бақылайтын орта. Егер құрастырушы бұл опцияны пайдаланбаса, сайтта есептік жазба құрған әрбір пайдаланушы курсқа жазылу құқығына ие. Егер құрастырушы бұл өрісті енгізсе, курсқа жазылу үшін әрбір пайдаланушы құпия сөз болып табылатын сандар тізбегі немесе фразаны енгізуі тиіс.

Қонақ үшін қолжетімді – құрастырушы қонаққа курсқа жазылуға мүмкіндік бере алады.

- «Аударым» блог параметрі:

Үнсіз келісім бойынша тілі – курс оқытудың жүргізу тілін көрсетеді: «Қазақша», «Русский», «English».

Ережеге сәйкес, электронды курс құру бірнеше бөлімдерден тұрады. Әрбір бөлімі теориялық және практикалық бөлімдерден құралуы керек. Бұл мақалада курсты жасауға дайындық ретінде көптеген блок параметрлерінің қысқаша сипаттамасы келтірілген.

## ӘДЕБИЕТ:

1. Кравченко Г.В., Волженина Н.В. Работа в системе Moodle: руководство пользователя: [http://phys.bspu.by/newmoodle/pluginfile.php/806/mod\\_resource/content/2/Пособие\\_Moodle.pdf](http://phys.bspu.by/newmoodle/pluginfile.php/806/mod_resource/content/2/Пособие_Moodle.pdf).
2. Белозубов, А.В. Система дистанционного обучения Moodle [Текст]: учебно-методическое пособие/ А.В. Белозубов, Д.Г. Николаев. – СПб., 2007. – 108 с.

УДК: 536.1

**Өкенова А.Е., Бақытжанова Р.Б.**

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті  
Ғылыми жетекші: Абдухитова О.Т., физика кафедрасының аға оқытушысы

### **ҚАЗАҚТЫҢ ҰЛТТЫҚ МҰРАСЫ – КИІЗ ҮЙДЕ ФИЗИКА ЗАҢДЫЛЫҚТАРЫНЫҢ КӨРІНІС ТАБУЫ**

Физика пәні - табиғатты, табиғат құрылыстар мен заңдарын пайдалануды зерттейтін ғылым. Ғұламалар айтып кеткендей, киіз үйден қазақ халқының аспан әлеміне, есептеу жүйесіне, физикалық заңдылықтарына, табиғат заңдылықтарын біліп, олармен тұрмыс-тіршілікте санасу жолдарын білу, экономикалық біліктілігіне, мәдениет пен өнердегі талғамы-жалпы өмір тәжірибесіндегі іске бейімділігі аңғарылады. Басқа елдердегідей емес, бұл ағаш, киіз, ши, әрі көшпелі (жылжымалы) құрылыс түріне жатады. Киіз үй әлемге белгілі, яғни әлемдегі ең тез құрастырылып, тез жығылатын үй. Ол ауа райының қандай жағдайында да пайдалануға өте ыңғайлы, ішіне жарық жақсы түседі, ауа алмасу талапқа сай, жел-дауылға шайқалмайды, берік, төбесі жадағай емес, күмбез болып келеді. Осының бәрінің себебін физика тұрғысынан қарастырсақ.

#### **Киіз үй материалдарының физикалық қасиеттері.**

Киіз үй қаңқасы түгел ағаштан – берік ағаштан (қайыңнан, талдан) жасалады. Киіз үйдің ағаштарын (уық, кереге, шаңырақ, күлдіреуіш) деформациялайды. (Деформация – дене пішінін немесе көлемінің өзгеруі.) Қайың мен тал басқа ағаштармен салыстырғанда деформациялауға, яғни июге, бұруға, қысуға, созуға ыңғайлы, бір жағынан берік, қатты жақсы материал болып табылады. [1]

Үйшілер кептірілген ағаштарды алып қидың малмасына (диффузия процессі жүреді) немесе ыстық шоқ араластырылған күлге (жұмсарту, балқыту) салып балқытады, яғни ағаштарды пластикалық деформацияға ұшыратады. [1; 2]

Пластикалық деформация – сыртқы күштердің әсері тоқтағаннан кейін жойылмайтын деформация, яғни ағаш берген қалыпты сақтап қалады. Үйшілер ағаштарды тезге салып түзетіп алады, кейін морға салып кереге, уыққа, күлдіреушке лайықтап ырғаққа салынып, белгілі бір үлгі, жобаға келтіреді. Кейін ағаштарды қызыл түсті жосамен бояйды және өсімдік майымен майлайды. Ағаш – кеуек дене, суды, ылғалды жақсы сіңіреді. Ылғалданған ағаш беріктік қасиетін жоғалтады. Судың жұғу қасиеті ағашқа зиян, ал май қабаты ағашты судың ылғалдықтың сіңіуінен сақтайды. Сол заманнан қазақ бабаларымыз судың майлы беттерге жұқпайтынын біле отырып, ағашты майлаған. Судың майлы бетке жұқпау себебін ғылыми түрде дәлел келтірсек: сұйықтың молекулалары бір-біріне майдың молекулаларынан гөрі күштірек тартылады. [1]

#### **Киіздің жылу өткізгіштігі.**

Киіз үйдің негізгі құрылыс материалы – киіз болып табылады. Синтетикалық материал айналасына оң зарядталған өріс тудырады. Ол өріс адамның ағзасына қолайсыз әсер етеді. Ал киіз – табиғи материал. Киізді қой жүнін сабалап, біріктіріп жасайды. Жүннің бір талшығын микроскоп арқылы қарастырғанда, қылдың қуыс каналы бар екенін анықтауға болады. Жүнге ыстық су құйып және механикалық әрекет нәтижесінде ширатады, көлемі  $V$  кішірейеді, тығыздығы артады. Киіз басудың ең жоғарғы тығыздығы  $\rho=0,55 \text{ г/см}^3$ . [3]

Жүннің жылу өткізгіштігі нашар, өйткені қалай сабаласа да, жүн талшықтарының арасында бірталай ауа болады. Ауаның жылу өткізгіштігі нашар болады, өйткені ауа молекулалары бір-бірінен алыс орналасады да, энергияның бір молекуладан екіншісіне берілуі қиынға соғады. Сондықтан киіз үй аптап шілдеде сая, ызғырықта жылы баспана болады.

Киіздердің, баулардың жиектерінің беріктік шегін арттыруға шүберекпен, түйенің шұйда жібімен арнайы әдіптейді. Жылқының қылы, түйенің шұйдасы ең беріктік шегі максимал материалдар. Металл материалдардан жасалған арқандар ат қылынан жасалған арқандардан беріктік шегінен кем болып жатады. Баулар қысыммен киіздерді ұстап тұратын болған. [1]

Үй киіздерін әзірлеп болғаннан оны ақ бормен немесе күйген сүйекпен борлайды. Бұл әдемі ақ түс береді, әрі киіздердің берік болуына, су, жылу, суық өтпеуіне едәуір әсер етеді. Киіз үй ақ түсті болуы – жарық шағылдыру қабілеті өте жоғары болатынын бабаларымыз білген. Ақ түс қара түстен 13 есе, сары, көгілдір түстерден – 2,5 есе артық. Қазақ көшпелі халық болғандықтан уақытының көбін ашық аспан астында өткізеді. Ал, күн сәулесінің ультракүлгін бөлігі атмосфераның жоғарғы қабаттарында нашар жұтылатындығынан адам ағзасына елеулі әсер етеді. Мөлшері нормадан асса әсері денсаулыққа қауіпті. Ал ақ киіз атмосферадағы түрлі сәулелердің, магнит, электр өрістердің, жылу алмасуының т.с.с. зиянды әсерінен қорғайды. [3]

Қандай ыстық болса да киіз үйдің ауасы таза, салқын болуы конвекцияға байланысты. Конвекция – (латын сөзі конвекцио – тасымалдау деген сөзінен) жылудың газдың ағыны арқылы тасымалдануы. Бауымен керіліп туырлық көтерілсе сырттан үйге кірген ауа қайтадан жоғары өрлейді, өйткені жылы ауа ұлғаяды. Ұлғайған ауаның тығыздығы суық ауаның тығыздығынан кем болады, сондықтан жылы ауа қабаты өрлей жоғары көтеріледі. Жылы ауаға суық ауа тарапынан жоғары қарай әсер ететін архимедтік күш жылы ауаға төмен қарай әсер ететін ауырлық күшінен артық болады. Сонымен конвекцияда жылы ауа ағыны жоғары көтеріліп, салқын ауа оның орнын басады. Ошақтың дәл үйдің центріне орналасатының түтін тарту күші сол центрде көп болатындығымен түсіндіріледі. [3]

Механикада дене орнықты болу үшін ауырлық центрінен жүргізілген тік сызық тіреу бетін қиып өтуі тиіс және ауырлық центрі неғұрлым төмен болған сайын дененің орнықтылығы арта түседі. Киіз орнықтылығы біріншіден киіз үйдің тіреу беті өте үлкен, екіншіден ауырлық центрінен жүргізілетін тік сызықты ұзындығы тіреу бетінің радиусынан әлдеқайда кіші болғандықтан киіз үй төбесі уықтармен сырғауылдар жоғары сақина шаңыраққа бекітілгенде, күмбезденіп жасалады. Киіз үйдің басқа елдің баспанасымен салыстырғанда төбесі жадағай емес, аққыш пішінді етіп жасалған, яғни ата–бабаларымыз күмбездің аэродинамикалық қасиеті жоғары екенін білген. Дауылды күндері үй шайқалмас үшін оған салмағы бар зат байланады. Желбауға диірмен тастары, бөшке байлаған. Шаңыраққа салмақты зат ілулі тұрғасын бүкіл үй сүйектеріне қосымша салмақпен әсер етеді. Дауылда үйдің орнықтылығы, мықтылығы артады.[2]

Сыздан қорғану үшін еденді жеңіл ағаш қалқандардан құрастырады, оның үстіне киіз кілемдер - текеметтер мен сырмақтар төселеді. Жер қыртысында қисапсыз көп каппиларлар болуының нәтижесінде су жоғары көтеріліп, интенсивті түрде буланады.[3] Сондықтан үйлердің табанын дымқылдануынан изоляциялаған. Қазіргі кезде целлофан, линолиум сияқты заттар төсеп барып, текеметтер жаяды. Үй іргесін шөппен бітеп, айналасын қамыспен шалылап қоралайды. Көбінесе қопалы, қамысты жерді паналайтындықтан жел де көп болмайды. Әрқашан қоныс аударғанда таза жерге тігілген үйдің саф ауасы аспан, жер, сумен астасып, қасиетті қара шаңырақтың киесі адамның көкірегіне нұрлы сәулесін құйған.

**Қорытынды:** Киіз үй – көшпенділер үшін табиғаттай сұлу, кеңістікке үйлесімді шағын әлем. Бұл ретте киіз үйді адамзат баласының ұзақ тарихында жасалған материалдық мұраларының ішіндегі бірдей айғақтарының бірі деп қарауға болады. Киіз үйдің ішіне кіргенде іргесі төңіректегі көкжиекті, уық – шаңырағы аспан күмбезін елестетсе, ішкі – сыртқы безенген көркі әсем табиғатты жоқтатпайтындай әсерге бөлейді. Киіз үй сан мен сапаны қамтыған тағылымы биік, танымы терең, табиғи көркем туынды.

Қорыта айтсақ, ата–бабаларымыз табиғатпен келісе отырып, ойын физика ғылымымен ұштастыра білген. Физика ілімімен танысқаннан кейін, қызыға келе, қазақтың қасиетті шаңырағы – киіз үйдің физикалық заңдылықтарын қарастырып өттік. Осылайша, біздер, дәстүрлі қазақ көшпелі қоғамының материалдық мәдениет және физика-математика саласындағы үлкен жетістігі – киіз үй деп анық айта аламыз.

#### **ӘДЕБИЕТ:**

1. Әбдіқас Тәжімұратов «Шебердің қолы ортақ».-Алматы: «Қазақстан», 1977
- 2.«Шеберлердің сиқырлы қаласы», 2004.
- 3.Физика: учеб. для 9 кл./ Буховцев Б.Б., Климонтович Ю.Л., Мякишев Г.Я.-М.: Просвещение, 1982. - 272 с.

## Мәдениет Қ.

Государственный университет имени Шакарима города Семей  
 Научный руководитель: А.Т. Рахимбердина, старший преподаватель кафедры физики

### ЖАРТЫЛАЙ ӨТКІЗГІШТЕРДЕГІ ОПТИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ФОТОЭЛЕКТРЛІК ҚҰБЫЛЫСТАР

**Жартылай өткізгіштер** деп өзінің меншікті электрлік кедергісінің шамасы бойынша металлдар мен изоляторлардың ортасында орын алатын заттардың тобын айтады. Жартылай өткізгіштерге германий, кремний, селен элементтері жатады. Қазіргі заттың құрылысы туралы теория бойынша әрбір атом электрондар бұлтына оранған ядродан тұрады. Бұл көзге көрінбейтін атомды қатпар – қатпар қабаттардан тұратын пияздай құрылысы бар деп ойша көзге елестетуге болады. Әрбір энергиясының шамасы белгілі қабат *энергетикалық деңгей* немесе *энергия* деп аталады.

Атомдардың бір – бірімен байланысының арқасында көрші атомдардың электрондарының рұқсат етілген энергетикалық деңгейлері бұрынғы орындарынан жылжып, өте жақын орналасқан жылысқан энергия деңгейлерін құрады. Атомдардың бір – бірімен байланысынан туған осындай тығыз оранласқан энергия деңгейлерінің тобын *рұқсат етілген зона* деп атайды. Рұқсат етілген зоналар тыйым салынған зоналармен, яғни электрондар болмайтын энергия деңгейлері бөлініп тұрады. Температура  $1 - 273\text{K}$  тең болғанда электрондары жоқ рұқсат етілген зона *бос зона* деп аталады. Сыртқы әсердің арқасында атомның электрондары бір деңгейден екінші деңгейге өтуі мүмкін, бұл атомның қозу процесі. Қозу процесі кезінде энергия деңгейлерінде электрондар тұрақтай алатын бос зона *өткізгіштік зонасы* деп аталады. Қорыта айтқанда, қатты заттың энергетикалық спектрінде негізінен үш түрлі зоналар болды: рұқсат етілген зоналар, тыйым салынған және өткізгіштік зоналар. [1]

Рұқсат етілген зоналарда  $0^0\text{K}$  температурасында барлық энергия деңгейлері электрондармен толығымен толықтырылған зонаны *валенттік зона* деп атайды. Тыйым салынған зонаның қасиеті оның ішінде электрондар орналаса алатын ешқандай энергия деңгейі жоқ. Өткізгіштік зона – жартылай толған немесе біртұтас толмаған зона – оның ішінде орын алған электрондардың энергиясының мәні сондай, олар мысалға сыртқы электр өрісінің әсерінен одан да жоғары энергетикалық деңгейге көшіп кетуге, немесе тіпті атомдық байланыстан босанып кетуге және қатты заттың ішінде қозғалып жүруге де шамалары келеді.

Қатты заттардың ішкі құрылысын энергетикалық зоналармен сипаттау *зоналық теория* деп аталады.

$1\text{ см}^3$  қатты денеде  $10^{22} - 10^{23}$  атом болады, олардың барлығы бір-бірімен өзара әсерлеседі, ендеше олардың зона ішіндегі энергетикалық деңгейлері де соншама болады. Зоналардың ені шамамен  $1\text{ эВ}$ , олай болса зоналар ішіндегі деңгейлер арасындағы ара қашықтық  $\Delta E \cong \frac{1}{10^{22}} \cong 10^{-22}\text{эВ}$ .

Мұны тұтас спектр деуге болады, сондықтан электрондар бір деңгейден екінші деңгейге зона ішінде еркін өте алады.

Валенттік зонаның электрондармен толтырылу дәрежесі мен тыйым салынған зона еніне байланысты үш түрлі жағдай болуы мүмкін: ( $T = 0\text{ K}$  болған кезде).

1. Валенттік зона электрондармен толығымен толтырылмаған немесе валенттік зона келесі бос зонамен жабылады. Егер зона ішінде бос деңгейлер болса, ондай зона өткізгіштік зона деп аталады. Бұл металдарға тән.

2. Валенттік зона толығымен толтырылған. Электрон кристалда орын ауыстыру үшін оған  $\Delta E$  -ден кем энергия бермеу керек. Бұл да металдар.

3.  $\Delta E \cong 0,01 - 2\text{ эВ}$ . Мұндай заттар жартылай өткізгіштер деп аталады.

4.  $\Delta E = 3 - 10\text{ эВ}$  ондай заттар диэлектриктер деп аталады. [2]

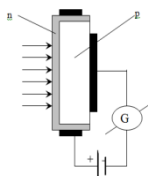
ЖӨ техникада қолданылуы  $n$  және  $p$  – типті кристалдардан тұратын құрылымды қолданумен байланысты.

#### $p - n$ ауысудағы фотоэлектрлік құбылыстар

Қарастырылған  $p - n$  ауысуда алғашқы фототоктың пайда болу эффектісі фотогальваникалық эффект деп, ығысуы әрқашан теріс болатын режимде жұмыс істейтін диод - фотодиод деп аталады.

Егер фотоқабылдағыш сыртқы сыртқы ығысусыз жұмыс істесе, онда ол фотоэлемент режимінде жұмыс істейді деп атайды. Бірқатар  $p-n$  ауысулар кері ығысулар кезінде жұмыс істемейді, сондықтан оларды тек фотоэлементтер ретінде ғана қолданылады.

2- сурет. Фотоэлемент құрылысы (схема түрінде) және оны қосу сызбанұсқасы



2-суретте фотоэлементтің жұмыс істеу принципі көрсетілген.  $p$ -типті жартылай өткізгіштің бетіне диффузия әдісі арқылы  $n$ -типті өткізгіштікке ие жұқа қабат жағады.  $p$  және  $n$  қабаттар арасында  $p-n$  ауысу пайда болады. Жарық болмаған кезде, ол тепе-теңдік күйде болады және онда биіктігі  $e|U_k|$  тепе-теңдік потенциалық тосқауылы қалыптасады. Ауысуды жарықтандырған кезде  $p$ -типті бөлікте электронды - кемтіктік жұп генерацияланады.  $p$ - типті бөлікте пайда болған электрондар  $p-n$  ауысуға диффузияланады. Нәтижесінде  $n$ - бөлік теріс, ал  $p$ - бөлік оң зарядталады.  $p-n$  ауысуда қосымша потенциалдар айырмасының жарықталынуы деп алынған  $U_\phi$  фото электр қозғаушы күш деп аталады. Егер  $p-n$  ауысуға контактілердің көмегімен ішкі тізбек қоссақ, онда фото электр қозғаушы күш электр тоғын тудырады. Сонымен, фотоэлементте жарық энергиясының электр энергиясына айналуы тікелей жүреді. [3]

Фотоэлементтер жарық энергиясынан электр энергиясын алатын құрылғы ретінде немесе жарық ағындарының интенсивтігін өлшеуге қолданылады.

#### **Фотоөткізгіштік**

Фотоөткізгіштік — электрмагниттік сәуле әсерінен заттың электр өткізгіштігінің өзгеруі.

Фотоөткізгіштік электрмагниттік сәуленің жұтылуы нәтижесінде жартылай өткізгіштердегі немесе диэлектриктердегі электрондардың энергетикалық деңгейлерге тарала орналасуының өзгеруі салдарынан болады. Оның концентрациялық фотоөткізгіштік және қозғалғыштық фотоөткізгіштік деп аталатын түрлері бар.

Фоторезисторлардың жұмыс әрекеті фотоөткізгіштік құбылысына негізделген. Техникада кеңінен қолданылыс тапқан Фотоөткізгіштік жартылай өткізгіштер:  $CTe$ ,  $Si$ ,  $Se$ ,  $CdS$ ,  $CdSe$ ,  $KnSb$ ,  $CTaAs$ ,  $PbS$ , т.б[4]

**Қорытынды:** Металдармен салыстырғанда жартылай өткізгіштер электр тоғын аз өткізеді, ол сәулелену кезінде жарық энергиясының ағымымен өзгере алады. Радиолампалармен салыстырғанда жартылай өткізгіштер құралдардың көлемі мен салмағы аз, электрлік және механикалық беріктігі жоғары болады, олар ұзақ уақыт қызмет ете алады және электр энергиясын аз пайдаланады. Осындай қолайлы қасиеттеріне орай жартылай өткізгіштерді қазіргі кезде, радиотехникалық аппаратураларда және заманауи нанотехнологияларды жасауда қолданылады.

#### **ӘДЕБИЕТ:**

1. Епифанов Г.И. Физика твердого тела. –М: ВШ, 1977.-С.248-259
2. Пәрімбеков З.А., Рахимбердина А.Т. Қатты денелер физикасы.-Семей:Тенгри, 2013.С.99-128
3. Ансельм А.И. Введение в теорию полупроводников.-М.:Наука, 1978.-С.336-394

**Бейсекенов Р.Е., Карымсаков А.**Государственный университет имени Шакарима города Семей  
Научные руководители: Н.А. Дюсюпова, учитель физики средней школы №7,  
Б.С. Желдыбаева, к.п.н., и.о.доцента кафедры физики**МОДЕЛИРОВАНИЕ ПЕТЛЕОБРАЗНОГО ДВИЖЕНИЯ ВНЕШНИХ ПЛАНЕТ**

В настоящее время на основании последних научных достижений в астрономии, становится возможным проверить истинность гелиоцентрической системы и законов Кеплера. Теперь возможно сделать третий шаг на пути к Истине. Напомним, что согласно «гелиоцентрической концепции» все планеты Солнечной системы обращаются по замкнутым эллиптическим орбитам [1], и первый закон Кеплера гласит: «Каждая планета обращается вокруг Солнца по эллипсу, в одном из фокусов которого находится Солнце». Второй закон Кеплера утверждает: «Радиус-вектор планеты за одинаковые промежутки времени описывает равные площади», т.е. закон количественно определяет скорости движения планет по эллипсу. Идентичные определения движений планет можно найти и в любом современном учебнике, пособии и справочнике по астрономии, а также во всех научных статьях, посвящённых данной тематике.

Рассмотрим планету Земля в качестве объекта исследования. Известно, что астрономический (тропический) год начинается тогда, когда проекция Солнца приходит в определённую точку созвездия Овна и заканчивается через (округлённо) 31556926 секунд, когда проекция Солнца вновь приходит в ту же самую точку. Из последних данных, полученных в результате наблюдений спутника COBE (USA), известно, что Солнечная система движется в пространстве относительно «фоновое, реликтового» излучения со скоростью примерно 366 км/сек. Считая скорость движения Солнца равной 366 км/сек, можно рассчитать длину пути Солнца за год. Эта длина равна 11549834920 км. Понятно, что Земля и все другие тела, входящие в поле притяжения Солнца, тоже двигаются в пространстве вместе с ним. Но в своём движении вперёд они одновременно и обращаются вокруг Солнца (точнее, вокруг его траектории). А это значит, что Земля, планеты и все тела солнечной системы двигаются в пространстве вращательно-поступательно, то есть по винтовым траекториям. Но винтовую линию не следует смешивать со спиралью, это совершенно различные кривые. Первая представляет собой линию точки, движущейся по поверхности цилиндра, линия, описывающая объём, а вторая - это линия, описываемая точкой, движущейся с равномерно увеличивающимся радиусом вокруг центра вращения, линия плоская!

Возникает вопрос: «Можно ли называть орбиту Земли «замкнутым эллипсом», если годовой отрезок её траектории представляет собой винтовую линию, конец которой отстоит от начала более чем на 11,5 млрд. километров?». Среднее расстояние от Земли до Солнца равно 149,6 млн. километрам. Из этого получается диаметр обращения Земли, который равен 299,2 млн. километрам. Теперь можно легко построить (в соответствующем масштабе) модель движения Земли в пространстве за период, равный одному году. Для этого нужно разделить длину пути Солнца за год (при скорости движения равной 366 км/сек) на диаметр обращения Земли. Это отношение 38,6. Т.е., взяв цилиндр диаметром 1 см и длиной 38,6 см и нанеся на его поверхность винтовую линию, получим наглядную модель траектории Земли за год. Вместо цилиндра можно изготовить подобную винтовую модель-линию из подходящего материала, например, проволоки. Солнце проходит за год при скорости движения, равной 366 км/сек, расстояние в 11549834920 км, но Земля проходит больший путь, т.к. движется по огибающей. Земля должна двигаться быстрее Солнца, чтобы «успеть» прийти в плоскость проекции Солнца в точку Овна. Далее выполним расчёты и получим: 1. Винтовая линия, развёрнутая на плоскость, становится гипотенузой, длина которой равна квадратному корню суммы квадратов катетов, где катеты – это длина годового пути Солнца и длина обращения Земли, равная 939964522 км. Тогда длина годовой траектории Земли равна 11588020540 км. Значит, Земля проделывает в пространстве путь длиннее Солнца на 38185620 км;

2. Скорость движения Земли составляет величину 367,21 км/сек. Земля движется на 1,21 км/сек быстрее Солнца. Из этих расчётов и рассуждений вытекает вывод, что «эллипсоидная (замкнутая!) орбита» Земли есть воображаемая проекция винтового движения Земли на условную плоскость, перпендикулярную траектории Солнца. Далее можно выполнить расчёты моделей движений других планет солнечной системы в пространстве. Возьмём сидерические периоды обращений планет в долях к земному тропическому году, принятому за единицу, и разделим их на усреднённые диаметры их обращений. Из полученных отношений становится возможным построить

наглядную модель годового отрезка движения в пространстве любой планеты Солнечной системы, например, Юпитера.

Возьмём цилиндр диаметром 1 см и длиной 88,01 см, нанесём на его поверхность винтовую линию. Полученная линия будет приблизительной траекторией годового движения Юпитера в пространстве. Для сравнения годовых траекторий Земли и, например, Юпитера необходимо сделать соответствующий пересчёт. Приняв диаметр обращения Земли за 1 см, длину цилиндра нужно делать равной 38,6 см. Тогда диаметр цилиндра Юпитера следует сделать равным 5,2 см, а длину цилиндра (шага) Юпитера - равной 457,652 см. Таковы масштабные соотношения траекторий Земли и Юпитера.

Поскольку стало ясно, что движения тел солнечной системы не представляют собой «замкнутые эллиптические» линии, значит, соответственно, необходимо пересмотреть и истинность «секторов равного обмётывания» Кеплера. Вообще, в винтовых движениях планет их существование просто невозможно, винтовая линия не есть плоскость. Однако «сектора равного обмётывания» иногда полезны при практических расчётах.

Планеты не строго равномерно двигаются по своим орбитам [2]. Из этого можно сделать вывод, что годовые отрезки винтовых траекторий планет не являются равномерными, симметричными линиями. Земля, например, после прохождения точки «осеннего равноденствия» начинает «заходить» вперёд Солнца и оно тогда «подбегает» к Земле. Кульминация (перигелий) «забегания» Земли вперёд Солнца приходится на период «зимнего солнцестояния». После этого Земля выходит на позицию, перпендикулярную траектории Солнца. Эта позиция приходится на период «весеннего равноденствия». После прохождения точки «весеннего равноденствия» Земля начинает «отставать» от Солнца и оно «убегает» от Земли до периода «летнего солнцестояния» (кульминация-апогелий). Затем Солнце своим притяжением «начинает подтягивать» Землю к себе и она, в период «осеннего равноденствия», вновь выходит на позицию, перпендикулярную траектории Солнца. Далее, двигаясь по инерции, вновь опережает Солнце. Такие «забегания и отставания» Земли приводят к тому, что зимы в её северном полушарии короче, а летние периоды длиннее по количеству дней.

Итак, выяснили, что планеты движутся вместе с Солнцем вперёд, в будущее гораздо быстрее, чем обращаются вокруг траектории Солнца, причём скорости движения «околосолнечных тел» в пространстве (относительно Солнца) – больше. Земля, например, имеет скорость обращения равную всего лишь 29,786 км/сек, а поступательную, вместе с Солнцем, 366 км/сек., то есть в 12,287 раза быстрее, и движется на 1.21 км/сек быстрее Солнца.

Также известно, что масса Солнца составляет 99,866% массы всей солнечной системы, всех тел, её составляющих. Зная это, возможно сомневаться в том, что именно Солнце своей гравитацией «тащит» все тела, находящиеся в поле его притяжения, и, в основном, именно оно определяет скорости их движений. Совершенно ясно, что если бы Солнце имело другую скорость движения в пространстве, то и планеты тоже имели бы другие скорости своих движений. И если бы не притяжение Солнца, то «солнечная система» давно бы уже перестала существовать. Исходя из этого, теперь появляется полное основание называть структуру рассмотренного крошечного объёма Вселенной, «гелиодинамическая планетарная система».

Концепция «Гелиодинамической системы» позволяет человечеству осознавать движения «околосолнечных тел» так, как это есть на самом деле. Структуру солнечной системы теперь можно представлять себе истинной, в динамике и объёмно. Следует понять, что все «эллипсы и плоскости» движений планет не соответствуют «тому, что мы наблюдаем» (Н.Коперник) и являются устаревшими представлениями либо упрощениями, удобными для практических расчётов. На самом деле, все объекты, входящие в солнечную систему, и, конечно же, все её планеты, двигаются по траекториям, представляющим разнообразные винтовые линии. К такому выводу подводят современные данные астрономии и их логическое осмысление.

#### ЛИТЕРАТУРА:

1. Рябов Ю. А. Движение небесных тел. — М.: Наука, 1988
2. Нугаев Р. М. Коперниканская революция: интертеоретический контекст // Вопросы философии. — 2012., № 3. С. 110-120.

**Ақылбекова Р.Қ.**

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті  
Ғылыми жетекші: Желдыбаева Б.С., п.ғ.к., физика кафедрасының доцент м.а.

## **ФИЗИКАНЫ ОҚИТУДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ СЫНЫПТАН ТЫС ЖҰМЫСТАР АРҚЫЛЫ ЛОГИКАЛЫҚ ОЙЛАУЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ**

Оқу жоспарынан тыс үйде немесе зертханада, сабақтан тыс уақытта мұғалімнің жетекшілігімен, бірақ оқушының өз ынта еркімен әрі олардың қалаулары бойынша орындалатын дербес оқу жұмысы сыныптан тыс жұмыс деп аталады.

Сыныптан тыс сабақтың міндеттері ішінен педагогикалық маңызы бар, мынадай түрлерін бөліп алуға болады:

1. Оқушылардың жұмыс істеуге бейімділігін анықтау және осыған байланысты олардың теориялық білімдерін іс жүзінде қолдана білуі.

2. Физикалық экспериментті қолдана білу және оқулықпен, ғылыми кітаптармен өз бетімен жұмыс істей білуді оқушылардың бойына сіңіру.

3. Физика сабағында оқушылардың алған білімдерінің беріктілігін нығайту, кеңейту және тереңдету.

4. Өз еркімен қабылданған міндеттемелерін орындауда оқушылардың жауапкершілік сезімін нығайту, мектеп мүлкіне ұқыптылықпен қарауға тәрбиелеу.

5. Мұғалімнің оқушыларға өз ықпалын нығайту.

Физика ғылымының өз ерекшеліктеріне байланысты сыныптан тыс жұмыстар тәлімдік және практикалық сабақтар түрінде жүргізілуі мүмкін. Мектеп тәжірибесінде кең орын алған жалпы физикалық заттың құрылысы теориясын тереңірек оқып үйренуден, ғылыми-физиктердің өмірбаянымен, физикалық жаңалықтармен, т.б. танысуға мүмкіндік бар. Физикалық конференцияларда, физикалық оқуларда оқушылардың өздері дайындаған көрнекті құралдарын көрсете отырып, баяндамалар жасауын құба-құп қабылдау қажет. Оқушылар жазған баяндамалары мен дайындаған көрнекті құралдарын сыныпта оқу жұмысында және сыныптан тыс сабақтарда қолдануды ойластыру қажет.

Сыныптан тыс тәлімдік сабақтар оқытылатын курспен мазмұндас болуы тиіс. Енді, олардың негізгі сабақтармен байланысын қарастырайық.

1. Сыныптан тыс сабақта оқушылар бағдарламада қарастырылған түсініктер шеңберін кеңейтпейді, ол тек осы түсініктердің қалыптасуына мүмкіндік жасайтын бақылаулар санын көбейтеді, қосымша фактілермен танысады. Сыныптан тыс сабақтарда (оның қандай түрі болмасын) тақырыпты оқып үйренуге байланысты оқушыларда жаңа қосымша түсініктер қалыптасуы мүмкін, олар дәл осы уақытта өтіп жатқан бағдарлама материалын жақсырақ меңгеруге көмектеседі.

2. Сыныптан тыс сабақтарда әрине, орта мектеп бағдарламасында қарастырылған кейбір теориялық мәселелерді де оқып үйренуге болады және оқушылардың оқығандарын іс жүзінде қолдану мақсатында, мысалы, физикалық құралдардың жұмыс істеу принципімен танысуда іске асыруға болады.

3. Сыныптан тыс сабақтар бағдарламалық сабақтарды тереңдетуді жүзеге асыруы тиіс.

4. Негізінен, өткенді қайталайтын сыныптан тыс сабақтар жалпы шолу түрінде жүруі мүмкін.

Сыныптан тыс сабақтарды ұйымдастыру формаларының әр алуандылығын мынадан көруге болады: а) жеке сабақтар; ә) арнайы сабақтар; б) үйірмелер; в) әртүрлі физикалық қоғамдардағы сабақтар; г) физикалық олимпиадалар; д) физикалық кештер.

Оқушыларды сыныптан тыс жұмысқа тарту әдістерінің бірі оқушыларға теориялық және іс-жүзілік жұмыстарды орындаумен байланысты тапсырмалар беру. Айталық, қандай да бір физикалық құбылыстың немесе заңдылықтың ашылуы туралы баяндама жасау немесе қарапайым құрал дайындау, қайсы бір құрастырма немесе схема дайындау, т.б. Егер оқушылар физикаға деген ықыласы күшейе түссе, онда оларға сыныптан тыс сабақтардың жоспары бойынша жаңа тапсырма беруге болады. Жас техниктер үйірмесі білім беру жөнінен бірінші орында тұру керек. Бұдан басқа физикалық білімге қатысы бар конструкторлық, физикалық құралдарды дайындау, электротехникалық, радиотехникалық үйірмелерде жұмыс істеуі мүмкін.

Сыныптан тыс сабақтарды қызықты ұйымдастыру формасының бірі «Жас физиктер» қоғамы. Үйірменің өз ішінде немесе секцияда өзін-өзі басқару, оқушылардың өздері қолдап отыратын қатаң тәртіп болған жағдайда ғана бастама көрсету мүмкінділігі қамтамасыз етілуге тиіс.



Физиканы оқытуда артта қалушылықты жою мақсатында бір сыныптың оқушыларын біріктіруді мектеп тәжірибесінде кейде үйірме деп атайды. Осылай жүргізілетін сабақтар да сыныптан тыс деп аталады. Үйірмелерде оқушылар сыныптан тыс жұмысты өз еркімен, ерекше бағдарлама бойынша олардың мүдделеріне сай жүргізеді. Әдістемесі азды-көпті басқаша жасалған әдеттегі сабақтардан өзгеше болып келетін үйірмелердің жұмысын басқару да едәуір күрделірек болуы ықтимал. Үйірме мүшелерінің саны 10-12 адамнан аспауы керек. Егер мұғалім сыныптан тыс жұмыстағы оқушылар санын көбейткісі келсе, бірнеше үйірме ұйымдастыруы қажет. Үйірмені сыныптан тыс жұмысты физика әуесқойларынан құрамдаған жөн. Үйірмеде өзін-өзі басқаруға мүмкіндік берілгені және өздеріне-өздері қызмет етуді жолға қойғаны дұрыс. Осы мақсатпен үйірме мүшелері топбасы сайлайды және үйірме ұйымында кезекшілік орнатады. Егер үйірме мектепте бірінші рет ұйымдастырылса, онда үйірме мүшелері оқытушымен бірге ішкі тәртіп ережелерін және ұйымдастыру құрылымын белгілей отырып, үйірме туралы «Ереже» дайындайды. Топбасы үйірме жұмыстарын ұйымдастыруға жауап береді. Ол жұмыс уақытында кабинетте тәртіп болуын, үйірме сабақтарына оқушылардың үздіксіз келуін бақылап отырады.

Аспаптар мен құрал-жабдықтарды дайындау кезекші үйірме мүшелерінің міндетіне кіреді. Кезекшілер үйірме мүшелерінің өтініші бойынша алдын-ала мұғаліммен келісіп, сабақтардың арасындағы үзілісте, не басқа бір бос уақытында қажетті жабдықтарды, не көмекші құралдарды әзірлеп қоюға тиіс. Топбасы бақылауымен жұмсалған саймандардың, басқа да лаборатория заттарының есебі жүргізіледі. Үйірме мүшелерінің кезекшілігі мен сабақтардың кестесі жалпы жиналыста бекітіледі, ал оның қалай орындалуын топбасы бақылайды.

Экскурсия – оқушыларды нақтылы заттармен және құбылыстармен табиғи күйінде таныстыру қамтамасыз ететін оқу формасы. Олар белгілі оқу материалын өтуге байланысты, немесе сыныптан тыс жұмыс жоспары бойынша өткізіледі. Физикалық экскурсиялар оқу жұмысын жандандырады, оқушылардың оқуға деген құштарлығын арттырады, олардың білім құмарлығы мен талаптылығын күшейтеді. Оқу жылы ішінде экскурсия өткізу үшін арнаулы күндер бөлінеді. Бұл күні оқушылар мектепте оқымайды. Оқу процесінде алатын орнына байланысты экскурсиялардың үш түрі бар: алдын-ала өткізілетін, ілеспелі және қорытындылау мақсатында өткізілетін экскурсиялар.

Ауылдық жерлердегі су бөгеттері, сумен қамтамасыз етуге, немесе егістікті суғаруға арналған насос станциялары, суландыру, немесе құрғату жүйелері, жасанды жауын жаудыру қондырғылары мен жел двигательдері – мұның бәрі оқушылар үшін жасалатын экскурсиялардың тамаша объектілері. Олар физика заңдарын түсіндіруге және ауыл шаруашылығының энергетикасымен таныстырудың тамаша жолы. Мұндай экскурсияларға 1-2 сағат уақыт берілуі тиіс.

Кешенді экскурсиялар – бір-біріне байланысты пәндер бойынша (физика және химия, физика және математика, т.б.) сабақтардан өткізілетін экскурсиялар түрі. Онда оқушыларға бір объектілерден пәнге байланысты қандай мәселелерге назар аудару керектігі жөнінде тапсырмалар беріледі. Бұл экскурсиялардың қай-қайсысына да баратын объектілер алдын-ала белгіленеді. Ауылдық мектептерде ондай экскурсиялық объектілер: жылу станциялары, аудандық трактор станциясы, аудандық трактор шеберханасы, ұстахана, гараждар, электр және телефон станциялары т.с.с.

7-сыныпта өткізілуі мүмкін бір экскурсияның мысалын келтірейік. *Экскурсия тақырыбы:* Оқушылардың физикадан алғашқы теориялық білімдерін нығайту. Бұл экскурсия 7-сыныптың физикасының бағдарламалық материалдарының бірінші және екінші тарауы толық оқылғаннан кейін өткізіледі. Сөйтіп, мұнда осы екі тараудың материалдары бірдей қамтылады.

*Экскурсия мақсаты:* Оқушыларға қысымды арттыру және кеміту тәсілдерін, Паскаль заңының, қатынас ыдыстар принципінің техникада қолданылуын іс жүзінде көрсету және насостардың құрылысымен, жұмысымен, манометрлермен, т.б. аспаптармен таныстыру.

*Экскурсия нәтижесі.* Әртүрлі өндірістерге барып, оларды зерттей отырып, оқушылар ғылыми-техникалық білімдерін ұлғайтады, тереңдете түседі, түрлі бақылаулар жасайды және бірсыпыра бағалы қорытындылар тиянақтайды, екінші сөзбен айтқанда өндірістік экскурсиялардан кейін оқушылар мектепте оқытылатын оқу материалын шын ынтасымен игеріп, мағынасын түсініп, терең ұға бастайды.

#### ӘДЕБИЕТ:

1. Сариева А.К. Білімді бекітуде оқушылардың іс-әрекеттерін дамыту. //ИФМ.– №5 – 2001. –10-11 бб.
2. Сейітқалиева К.М. Оқушыларды шығармашылық іс-әрекеттерге үйрету мәселелері. //ИФМ. – №2. – 2008. –23-25 б.

**Алкенова Н.Ж.**

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті  
Ғылыми жетекші: Желдыбаева Б.С., п.ғ.к., физика кафедрасының доцент м.а.

### **«ӘР ТҮРЛІ ОРТАДАҒЫ ЭЛЕКТР ТОҒЫ» ТАРАУЫН ОҚЫТУДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ФИЗИКАЛЫҚ ҰҒЫМДАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ**

Физикалық ұғымды нақтылау сол ұғымның мазмұнын байытып, оның мәнін анықтайды, басқа ұғымдармен байланыстарын және қатынастарын толығырақ ашады. Оқушылардың физикалық ұғымдарын қалыптастыру негізінде физикалық құбылыстардың мазмұнын құрастыруда келесі критерийлер басшылыққа алынды [1]:

- физикалық құбылыстар мазмұнының оқу үдерісінде проблемалық, дамыта оқыту принциптерін жүзеге асыратындай болып құрылуы;
- физикалық құбылыстар мазмұнының оқу бағдарламасында берілген оқу материалынан асып кетпеуі;
- оқушылардың білім сапасын арттыру үшін оқу бағдарламасынан тыс жатқан ұғымдардың және заңдылықтардың қажет болмауы;
- физикалық құбылыстар мазмұнының бағдарлы болуы, яғни физикалық білімнің өндірістегі, өнеркәсіптегі, техникадағы, табиғат құбылыстарындағы, үй-тұрмысындағы орнын көрсету мен айқындау мақсатын көздеуі;
- физикалық құбылыстар мазмұнының оқу материалының бірыңғай мазмұнымен тұтас байланыста болуы әрі оқушының дара-тұлғалық, психологиялық және іс-әрекеттік құрылымының ерекшеліктерін есепке алып іріктелуі;
- физикалық тапсырмаларды құрастыруда ғылым мен техника жетістіктері және алдыңғы қатарлы озық тәжірибе нәтижелерінің ескерілуі;
- физикалық тапсырмалар мазмұнының ақыл-ой мен іс-әрекеттің түрлі амалдарын меңгеруге мүмкіндік беруі.

Ұғым деп физикалық заттар мен физикалық құбылыстарға тән ортақ белгілері бар тиянақталған ой қорытындысын айтамыз. Физикалық ұғымдар жүйесіне барлық құбылыстар, бүкіл физикалық заттардың қасиеттері, тіпті, материяның жеке түрі, мысалы, физикалық өрістердің түрлері, физикалық шамалар, т.б. жатады. Физикалық ұғымдарды меңгермейінше физикалық заңдар мен заңдылықтарды, теорияларды білу мүмкін емес.

Сонымен, ұғым дегеніміз – болмыстағы бар заттардың және құбылыстардың физикалық қасиеттерін, олардың арасындағы қарым-қатынастарды анықтау жолында пайда болған таным, немесе болмыстың бейнесі. Физиканы оқыту барсында ғылыми зерттеулер мен адамның іс-жүзілік өмір тіршілігінде кеңінен қолданып жүрген ұғымдардың мазмұны біртіндеп ашылады.

Белгілі бір ұғымды меңгеру үшін оқушылар белсенді ойлау арқылы ұғымдар негізін жинақтау тиіс. Сөйтіп, оқушылар салыстыру, абстаркциялық ой қорыту және жалпылау сияқты іс-әрекеттерді орындайды. Олай болса, ұғымдарды қалыптастыру оқушылардың ойлауын дамыту нәтижесінде жүзеге асады.

Ұғымдарды беру мен қалыптастыру барысында ұғымның тікелей анықтамасы берілуі маңызды. Анықтама дәл осы ұғымның шынайы бейнесін, мән мағынасын, нақты белгілерін көрсету тиіс.

Әдіскер ғалымдардың зерттеулеріне сүйене отырып ұғымды меңгерудің төрт деңгейі белгіленеді[2].

Бірінші деңгей: оқушылар тек бір нысанды басқаларынан айыра алады, бірақ оның жеке белгілерін көрсете алмайды.

Екінші деңгей: оқушылар ұғымның белгілерін көрсете алады, бірақ мәнді белгілерін мәнсіз белгілерінен айыра алмайды.

Үшінші деңгей: оқушылар барлық мәнді белгілерді меңгерген, бірақ ұғым әлі жалпыланбаған.

Төртінші деңгей: ұғым жалпыланған, ұғымның басқа ұғымдармен байланыстарын меңгерген және оны кез келген жағдайға пайдалана алады.

Мектептің 8-сынып оқушылары әр түрлі ортадағы электр тоғы тарауымен алғаш таныс болады. Тұрақты электр тоғынан кейінгі ең елеулі және танымал тарау – әр түрлі ортадағы электр тоғы.

Әр түрлі ортадағы электр тоғы тарауын өткенде ең алдымен металдардағы электр тоғына тоқталып, содан кейін газдардағы электр тоғын, яғни электр тоғының газ арқылы өту процесін газ разряды айқындалады. Жеткілікті жоғары температурада электрондардың металдан шығу құбылысы термоэлектрондық эмиссия толық ашылғаннан кейін, вакуумдегі электр тоғы арасындағы айырмашылықтар туралы мәселені неғұрлым тереңірек қарастырған абзал, өйткені бұл білім көптеген құбылыстарды түсіндіруге мүмкіндік береді. Практикада диодтар мен триодтар кеңінен қолданылатынын баса айтып отырған дұрыс.

Тұздардың, қышқылдардың және сілтілердің ерітінділері, сонымен қоса тұздар мен металдардың қорытпалары электролиттер туралы мағлұматтар беріледі. Су ерітінділерінде зат молекулаларының иондарға ыдырауы электролиттік диссоциация ұғымдары тереңдетіледі, электролит арқылы электр тоғы өткенде, электродтарда зат бөліну процесі электролиз екені қалыптастырылып, электролиттердегі электр тоғы иондардың реттелген қозғалысы қарастырылады.

Металдар мен диэлектриктердің қасиеттерінен өзгеше біршама электрлік қасиеттері бар және олардың арасында аралық орынға ие болатын заттарды шалаөткізгіштер екендігін зерделеу керек болып табылады.

Өткізгіштер таза шалаөткізгіштердің меншікті өткізгіштігі мен кемтіктік (р типті) және электрондық (п типті) қоспалық өткізгіштігімен ерекшеленетінін баса назар аударуды қажет етеді. Шалаөткізгіштердегі электр тоғы электрондар мен кемтіктердің қозғалысын білдіретінін зерделей келе, р және п типті шалаөткізгішті кристалдар бір жақты өткізгіш қасиетіне ие болатындығын нақтылайды. Таза шалаөткізгіштердің өткізгіштігі меншіктік өткізгіш деп аталатынын оқушылар меңгеруі керек.

Физикалық ұғымдардың құрылымдық жүйесіне сәйкес, мысалға әр түрлі ортадағы электр тоғы ұғымдарының құрылымы мен құрамын келтірейік:

1. Әр түрлі ортадағы электр тоғына байланысты ұғымдар: металдарда, сұйықтарда, газдарда, вакуумде, шалаөткізгіштерде және т.б.

2. Шамаларға байланысты ұғымдар: меншікті заряд, электрхимиялық эквивалент, бөлініп шыққан заттың массасы, және т.б.

3. Құбылысқа байланысты ұғымдар: термоэлектрондық эмиссия, электролиттік диссоциация, электролиз, және т.б.

4. Приборларға байланысты ұғымдар: транзистор, екі электродты электрондық шам (диод), үш электродты электрондық шам (триод), электронды-сәулелік түтік және т.б.

5. Өлшем бірліктерге байланысты ұғымдар: Кл/кг, кг/Кл, Ом, Кл/моль, және т.б.

Ұғымдар арасындағы байланыстарды және қатынастарды, жалпы ұғымдар жүйесін тиімді меңгеру үшін жүйелілік тәсілін қолданудың маңызы зор. Жүйелілік тәсілінің негізгі бір функциясы логикалық, яғни ғылыми ұғымдар жүйесі элементтерінің арасында логикалық байланыс орнату болып табылады. Оқушылар бойында ұғымдарды қалыптастырудың бірден бір тиімді жолы қалыптастырылатын ұғымдар арасындағы логикалық байланыстарды ашып көрсету болып табылады.

Физикалық ұғымдардың құрылымдық жүйесіне сәйкес «Әр түрлі ортадағы электр тоғы» тарауы ұғымдарының құрылымы мен құрамын көрсетуге болады:

1) *Металдардағы электр тоғына байланысты физикалық ұғымдар*: еркін электрондар, меншікті заряд, металл өткізгіш, асқынөткізгіштік және т.б.

2) *Газдардағы электр тоғына физикалық ұғымдар*: газдың иондануы, плазма, соққы иондау, тәж разряды, ұшқын разряд, солғын разряд, найзағай және т.б.

3) *Жартылайөткізгіштердегі электр тоғына байланысты физикалық ұғымдар*: өткізгіш, диэлектрик, меншікті және қоспалы өткізгіш, температура, кемтіктік, донорлық, диод, акцепторлық, транзистор, электронды-кемтіктік ауысу және т.б.

4) *Вакуумдегі электр тоғына байланысты физикалық ұғымдар*: термоэлектрондық эмиссия, триод, диод, электронды-сәулелік түтік, үдеткіш кернеу, және т.б.

5) *Электролиттердегі электр тоғына байланысты физикалық ұғымдар*: электролиз, электролиттік диссоциация, Фарадей тұрақтысы, аккумулятор, электрохимиялық эквивалент, гальваникалық элементтер, гальванопластика, және т.б.

#### ӘДЕБИЕТ:

1. Шамало Т.Н. Учебный эксперимент в процессе формирования физических понятий. – Москва: Просвещение, 2000.-95 с.
2. Қарамурзин А. Физика пәнінен әр түрлі ортадағы электр тоғын оқыту процесін ұйымдастыру. – Алматы: Мектеп, 2010 ж. – Б. 20-22.

**Маметекова Д.Т., Шулембаев Б.Б., Дюсюпова Н.А.**

Государственный университет имени Шакарима города Семей

Научный руководитель: М.Ж. Байжуманов, старший преподаватель кафедры физики

## ГЕНЕРАТОР ВАН ДЕ ГРААФА И ЕГО ПРИМЕНЕНИЕ

В различных областях науки и техники используются ускорители заряженных частиц – электронов, протонов, ионов. Эти ускорители могут быть построены на различных принципах. В том числе, на электростатическом принципе. Одним из типов генераторов, построенных на таком принципе, является генератор Ван де Граафа.

Генератор Ван де Граафа — генератор высокого напряжения, принцип действия которого основан на электризации движущейся диэлектрической ленты. Первый генератор был разработан американским физиком Робертом Ван де Граафом в 1929 году и позволял получать разность потенциалов до 80 киловольт. В 1931 и 1933 им же были построены более мощные генераторы, позволившие достичь напряжения в 1 миллион и 7 миллионов вольт соответственно [1].

### Конструкция и принцип действия.

Конструкция генератора бывает вертикальной и горизонтальной. Наиболее распространённой является установка с вертикальным расположением.

В состав такого генератора входят:

- Бесконечная диэлектрическая резиновая или шёлковая лента,двигающаяся со скоростью 20 – 40 м/с.
- 2 шкива. Нижний шкив выполнен из металла и вращается электродвигателем, а верхний шкив изготовлен из диэлектрика, например, акрилового стекла.
- Полый металлический электрод в виде полусферы, внутри которого находится верхний шкив. Этот электрод укреплен на изоляторе.
- Источник высокого напряжения.



Нижний шкив заземлён. На электрод, находящийся вблизи этого шкива, подаётся высокое напряжение. На небольшом расстоянии от верхнего и нижнего шкифов установлены электроды, выполненные в виде щётки или гребёнки. Верхний электрод соединён с полый полусферой.

### Принцип работы прибора.

Под воздействием высокого напряжения в воздушном слое, находящемся между нижним щёточным электродом и нижним шкивом, образуются положительно заряженные ионы. Эти ионы притягиваются к металлическому шкиву, оседают на диэлектрической ленте, и транспортируются к полюсу полусферическому электроду. С помощью верхнего щёточного электрода эти ионы снимаются с лент и попадают на поверхность сферического электрода. С течением времени происходит накопление заряда и повышение потенциала этого электрода относительно Земли [2].

Максимальная величина получаемого напряжения определяется напряжением разряда, возникающего вокруг сферического электрода в результате ионизации окружающего электрод воздуха. При увеличении диаметра сферы это напряжение возрастает.

Для его увеличения в установках с относительно небольшой сферой прибор помещают в герметический корпус, который наполняется под давлением в 20 атмосфер газами с большой электрической прочностью. К таким газам относятся азот, фреон и другие газы. Такой корпус, выполненный из изоляционных материалов, служит также для обеспечения безопасности людей [3].

### Применение генератора Ван де Граафа.

Генератор Ван де Граафа часто применяются в исследованиях атома и в медицине.

В первом случае они используются для проведения ядерных реакций и для ввода частиц в ускорители. Такие установки есть в большинстве ядерных лабораторий, в которых исследователи имеют дело с частицами малых и средних энергий. В таких ускорителях под воздействием создаваемого генератором напряжения происходит формирование и ускорение пучков частицы.

Во втором случае генераторы применяются для лучевой терапии и исследований. При этом пучки частиц ударяются в мишень и создают жёсткое излучение.

Кроме того, такие генераторы могут быть использованы в качестве *учебных пособий* для демонстрации явлений электростатики, а также для исследования грозовых разрядов и ударов молнии.

Достоинства и недостатки прибора.

Достоинством генераторов Ван де Граафа состоят в том, что с их помощью можно получить пучки заряженных частиц, у которых имеются следующие качества:

- Непрерывность;
- Высокая интенсивность;
- Отличная стабильность по энергии. Эта характеристика пучка достигает величины 0,01%.
- Малая расходимость (менее тысячной доли радиана).

Недостатки генераторов:

- Ограничения по величине получаемых напряжений и энергий частиц;
- Повышенные требования к пробойному напряжению колоны и ленты;
- Трудности измерения сверхвысоких напряжений;
- Наличие вращающихся частей, уменьшающих надёжность устройства.

Генератор Ван де Граафа – это генератор статического электричества, он даёт очень высокие напряжения при очень малых токах в микроамперах. Благодаря этому, используя генератор Ван де Граафа, можно демонстрировать интересные опыты, например, электризацию человеческого тела, когда волосы «встают дыбом», и опыты в темноте, показывая электрические разряды в виде маленьких молний. Если человек встанет на изолирующую подставку, и дотронется до заряженной сферы генератора Ван де Графа, то его телу сообщится большой электрический заряд, и все волосы, получившие одноименный заряд, будут отталкиваться друг от друга и встанут дыбом [4].

#### ЛИТЕРАТУРА:

1. Darryl J. Leiter. Van de Graaff, Robert Jemison // A to Z of Physicists. — 2003. — С. 312.
2. Серегин С., Генератор Ван де Граафа // Юный техник – 2011 №3.
3. Генератор Ван де Граафа в физическом эксперименте // Физика в школе. - 1998. - № 6. - С.46-47.
4. Генератор Ван де Граафа // Физика в школе. - 1994. - № 6. - С.45-48.

ӘОЖ 378:371.13

**Қабдолла А.Т.**

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті  
Ғылыми жетекші: Маусымбаев С.С., п.ғ.д., физика кафедрасының меңгерушісі, профессор.

#### **АТОМИСТИКАЛЫҚ КӨЗҚАРАСТАРДЫ ПАЙДАЛАНУ АРҚЫЛЫ ФИЗИКАЛЫҚ ҰҒЫМДАРДЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖОЛДАРЫ**

«Атом» сөзі грекше бөлінбейтін деген мағына береді. Кез-келген зат өте ұсақ, одан әрі бөлінбейтін бөлшектерден тұрады; осы бөлшек атом деп аталады; әр заттың атомдарының мөлшері және геометриялық пішіні әртүрлі болады деген идея – атомистика, немесе атомизм идеясы – ең көне ғылыми идеялардың бірі (біздің дәуірге дейінгі V-I ғ. Канада, Левкипп, Демокрит, Эпикур). Бірақ бұл идея ұзақ уақыт бойы (XX ғасырдан астам) дерексіз, ойдан шығарылған идея болып келді, тек XX ғасырдың басында ғана тәжірибеде расталды, талай ғасырға созылған талас-тартыстан кейін, атомизм қазіргі табиғат жайлы ғылымдардың негізіне айналды.

Атом туралы ілім ерте заманнан-ақ басталған болатын. Гректің атақты философтары *Левкипп* (б.д.д. 500 жыл бұрын), *Анаксагер* (б.д.д. 500-428жж.), *Эмпедокл* (б.д.д. 492-432 жж.), Демокрит (б.д.д. 460-370 жж.), Эпикур (б.д.д. 341-270 жж.) дененің атомдық құрылысын дамытты.[1]

Біздің заманға дейін барлық заттар атомдардан тұратындығы туралы гипотеза енгізілген болатын. Қазақ ойшылдарының және ғалымдарының арасында атом деген ұғымды ғылыми тұрғыдан алғаш зерттеген ірі тұлғалардың бірі аса көрнекті ақын, ойшыл, философ және ағартушы Шәкәрім Құдайбердиев болды. Ол өзінің атомистикалық көзқарасын 1928 жылы аяқтаған «Үш анық» атты философиялық еңбегінде жариялаған еді. Осы еңбегінде Шәкәрім өзінің атом туралы ғылыми ізденісінің нәтижесін былай деп ортаға салады: «Ескі заманның білімділері әр нәрсенің түпкі негізі неден жаралғанын тексеріп, тәмам нәрсенің түпкі негізі төрт нәрсе деп білген. Онысы – от, су, топырақ, ауа. Олардан кейінгі білімділер ол төрт нәрсенің әр біреуі әлде неше негізден жаралғанын таба-таба жақынырақ кезде түпкі негізі сексен шамалы екенін тапты».

*Атомистика дегеніміз* – атом туралы ілім. Атом жайында көзқарас жүйесі тек Батыста ғана емес, Шығыста да ғылыми негізде қарастырылған болатын. Осы туралы Шәкәрім: «Әр дененің көзге

ілінбейтін кішкентай тараулардан қосылып жаралғанын тауып, ол кішкентайды қанша ұсақтаса да ақырында, тіпті бөлуге де келмейтін болады. Сол бөлінуге келмейтін түп негіздердің атын Европаша «атом» деп атап, арабша мадда немесе әсер деп атады. Біздің қазақша аты жоқ болған соң, бұл кітапта біз оны атом, мадда деп атаймыз. Сөйтіп барша нәрсе сол сексен шамалы атомдардың бір – біріне қосылғанынан дене жасап, әлде неше түрге түсіп, бірі – бірінен өршіп, жаралап жатқанын тапқан»-деп жаратылыстану ғылымына қатысты өзінің ұшқыр және алғыр ойын жария етеді[2].

Шәкәрімнің атомистикалық көзқарасын жоғары және орта мектептің физика курсының молекулалық, атомдық, ядролық және кванттық механика және статистикалық физика бөлімдерінде қолдануға болады.

Шәкәрімнің атомистикалық идеясын мектеп физикасында оқытуға келетін болсақ, мектеп бағдарламасында бұл мәселеге арнайы бөлінген сағат жоқ. Сондықтан, мектептің физика курсының молекулалық, атомдық, ядролық және кванттық бөлімдерінде қарастыруға болады. Бұл, әрине, атом ұғымына байланысты сабақтардың әсерлігін арттырып, физиканың дүниетанымдық мәселелеріне оқушылардың ынта-ықыласын арттырады. Сондай-ақ, бұл туралы кең ауқымда сабақтан тыс сабақтар өткізуге болады.

Шәкәрімнің атом туралы көзқарасын мектеп физикасында оқытудың негігі әдістерін ұсынбас бұрын, жалпы оқыту әдісіне педагогикалық шолу жасап өткен дұрыс болар. Оқыту әдістері көп тармақтан тұратын, ғылыми-практикалық ұғым. Оқыту әдістеріне ғылыми негізде талдау жасасақ, оған әртүрлі тұрғыдан анықтама беруге болады. Ондай тұжырымдардың барлығының көздейтін түпкі мақсаты – оқушылардың білім алуына тиімді жол мен әдіс-амалын анықтау екендігі белгілі. Мектеп өмірінде оқыту әдістерінің бірнеше түрлері қолданылады, сондықтан оларды классификациялау принциптері де әртүрлі. Оның ішіндегі бүгінге дейін ең дұрысы деп қабылданып келген принцип – оқушылардың алатын білім көздеріне және мұғалім мен оқушылардың бірлесіп жүргізетін қызметіне байланысты классификациялау. Бұл принцип тұрғысынан оқыту әдістері үш түрге бөлінеді:

1. сөзбен баяндау әдістері;
2. көрнекілік әдістері;
3. практикалық әдістер;

Шәкәрімнің атом туралы көзқарасын физика сабақтарында оқытуда мен сөзбен баяндау әдісін ұсынар едік. Сөзбен баяндау әдісі мұғалімнің ауызша түсіндіруі арқылы жүзеге асырылады. Оқушыларға берілетін білімдердің негізгі көзі мұғалімнің өзі, ал мұғалімнің қарекеті – сөзбен түсіндіру, оқушылардың қызметі – тыңдау, ойлану болып табылады. Мұғалімнің оқу материалын ауызша сөзбен баяндау әдісі әңгімелеу, әңгімелесу, лекция, түсіндіру арқылы жүргізіледі.

Мектеп физикасы бағдарламасында көрсетілген білімдер мен дағдыларды оқушыларға меңгертумен физиканы оқыту толық орындалады деп айтуға болмайды. Себебі, физикадан оқушылардың білімін тереңдетіп, олардың дағдылырын дамытумен қатар, пәнге деген қызығушылықтарын арттыру керек. Бұл міндетті нәтижелі шешудің бір жолы физикадан сабақтан тыс жұмыстарды дұрыс ұйымдастыра білу. Қазіргі заманғы ғылыми-техникалық прогрестің өте шапшаң қарқынмен дамуы және информация көлемінің жылдар сайын өсіп отыруы, әсіресе, ой еңбегін және оқыту процесін айрықша сапалық түрде жетілдіруді талап етіп отыр. Мұндай дүниежүзілік күрделі проблеманы шешудің түбегейлі бір жолы мамандардың және оқушы жастардың үздіксіз білім алуының жаңа формалары мен тәсілдерін ойлап шығаруға әкеліп соғады. Бұл жағдай оқушылардың өздігінен білім алып, өз бетінше шығармашылық түрде ойлануын дамытып, олардың оқуға деген шығармашылық түрде ойлануын дамытып, олардың оқуға деген ынта-жігері мен белсенділігін күшейтуді талап етуде. Осы мақсатта, кейінгі жылдары конференция-сабақ, семинар-сабақ сияқты сабақтың жаңа бір осы заман талабына сай формалары мектеп практикасына ендіріліп келеді. Сыныпта өтілетін осындай оқу конференциясы мен семинарлар оқушылардың өздерінің өз бетінше ізденіп, қосымша әдебиеттерді оқып, әр түрлі бақылаулар жасап, өлшеп, зерттеп, талдап, өзінше қорытынды жасауға, өз пікірін баяндай білуге, басқалардың ойларына сын көзбен қарауды үйретеді. Конференция және семинар сабақтар жоғары сыныптарда жылына 3-4 рет өткізілуі мүмкін. Конференция-сабақта білімді оқушылар өздігінен оқыған әдебиеттерден және олардың сыныпта жасаған баяндамаларынан алады. Мұғалім оқушыларға баяндамаларды бөліп беріп, оған тиісті әдебиеттерді көрсетіп (қажет болса тауып беріп), консультация береді, конференцияны ұйымдастырады, баяндамаларды талқылаттырады және қорытындылап, баяндамашыларға баға қояды. Оқу конференциясын негізінен физика-техникалық жаңалықтардың тарихы, физикалық приборлар мен техникалық қондырғылардың жұмыс принциптері, физикалық заңдардың өндірісте қолданылуы сияқты мәселелерге арнаған тиімді. Шәкәрімнің атом туралы көзқарастарын мектеп физикасында пайдаланудың және білім материалын ауқымды игерудің де ең тиімді жолы ретінде

сабақтан тыс жұмыстар ұйымдастырып, жоғары сыныптарда конференция немесе физикалық кеш, дөңгелек үстел өткізуді ұсынар едік. Бұл жұмыстарды өткізу алдын ала бір, бір жарым ай бұрын оқушыларға дайындыққа беріледі.

Сондықтан, оқушылардың физикалық ұғымдар аппаратын меңгеруге үйренуі, физиканы – оқытудың өзекті мәселелерінің бірі болып саналады. Физикалық ұғымдарды қалыптастыру – бұл ұзақ та күрделі жол, себебі, ол мұғалімнің басшылығы және оқушылардың өздерінің зор ынтасы арқылы жүреге асатын процесс.

Физикалық ұғымдарды қалыптастыру үдерісіндегі ең жауапты кезең – ұғымға анықтама беру, оның тұжырымдамасын түсіндіріп, талдау жасау. Ұғымға тұжырымдама беру логикалық ойлау тәсілінің нәтижесі болып табылады. Ал, ғылымда, оны табиғат құбылысын бақылап, зерттеп, танып білу үдерісінің қорытындысы деп санайды. Сондықтан, бұл кезеңге мұғалім ерекше көңіл бөлуі керек [3].

#### **ӘДЕБИЕТ:**

1. Жұманов К.Б. Атомдық физика негіздері. Алматы, 2000 ж. – Б. 9 – 10.
2. Маусымбаев С.С. Кванттық механика. Оқулық. Алматы, 2007. – Б.13.
3. Усова А.В. Формирование у школьников научных понятий в процессе обучения. – М.: «Педагогика», 1986. – 173 б.

УДК:374

**Мусина Д.Ш., Мазанбекова Г.Р.**

Государственный университет имени Шакарима города Семей  
Научные руководители: С.С. Маусымбаев, д.п.н., профессор, зав.кафедрой физики,  
Р.Р.Абдрахманова, доцент кафедры физики

### **ИЗГОТОВЛЕНИЕ ПРОСТЕЙШИХ ПРИБОРОВ НА ЗАНЯТИЯХ ФИЗИЧЕСКОГО КРУЖКА**

Физика является базовым предметом для технического образования после школы. Социальный спрос на технические специальности неуклонно возрастает, это требует качественной подготовки учащихся по предмету. Чтобы привить учащимся устойчивый интерес к предмету, дополнить и углубить те знания, которые они получают на уроках, а главное, учесть и развить их индивидуальные интересы и способности, необходимо работать с учащимися и во внеурочное время. Внеклассная (внеурочная) работа является составной частью учебно-воспитательного процесса, осуществляемого школой, учителем [1].

В то же время это должна быть работа не только с учащимися, уже проявляющими повышенный интерес к изучению физики и техники, но главным образом работа по привитию интереса к предмету, к учению вообще и по развитию способностей у большинства учащихся. Внеурочная (внеклассная) работа является естественным продолжением и дополнением основных форм работы учащихся на уроке и основывается на тех же общепедагогических принципах, что и учебная (классная) работа с детьми. Главными из них являются принципы доступности, научности и систематичности, а также принципы развивающего и воспитывающего обучения. Для внеурочной работы характерны также необходимость удовлетворения интересов и запросов учащихся, добровольность выбора ими вида работы, определенная самостоятельность участников работы, учет местных условий. Правильное сочетание урочных занятий с внеклассной работой способствует формированию познавательных интересов учащихся, позволяет активизировать весь учебный процесс, придавая ему творческий характер, теснее связывая с жизненной практикой, пробуждая у учащихся потребность пополнять свои знания путем самообразования. Эта связь является дополнительным резервом повышения качества знаний учащихся и воспитания у них инициативы, самостоятельности, чувства коллективизма и товарищества. Особенности содержания и организации внеклассной работы, в частности, являются: привлечение научной, научно-педагогической общественности (преподавателей вузов, студентов, аспирантов, научных сотрудников) к работе с учащимися; организация внеклассной работы по новым отраслям науки, техники (кружки по электронике, автоматике, кибернетике, вычислительной технике, голографии и т.п.); поиск новых форм, приемов организации внеклассной работы, способствующих привитию интереса к предмету, формированию и развитию активности и творческих способностей учащихся. Внеклассная работа может осуществляться в самых разнообразных видах и формах:



- индивидуальная работа - работа с отдельными учащимися с целью руководства их внеклассным чтением по физике и технике, подготовкой на этой основе рефератов, докладов и сочинений; руководство детским творчеством - конструированием, изготовлением моделей и приборов; работа с учащимися-лаборантами по подготовке демонстрационных и лабораторных опытов и оборудованию школьных кабинетов; помощь в решении задач повышенной сложности; руководство домашним экспериментированием и исследовательской работой учащихся и т. п.

- групповая работа - систематическая работа, проводимая с небольшим постоянным коллективом учащихся и направленная на удовлетворение определенных детских интересов, приобретение новых знаний и практических умений.

Одной из основных форм внеклассной работы является предметный кружок: физический, физико-технический, технический. Это связано с тем, что кружок работает регулярно с постоянным составом учащихся и позволяет руководителю решать широкий круг учебно-воспитательных задач не эпизодически, а в определенной системе в течение всего учебного года (и даже нескольких лет). Три главных направления внеклассной работы - образовательное, конструктивно-техническое и учебно-исследовательское - наиболее полно проявляются именно в работе кружков. Содержание занятий кружка общеобразовательного типа направлено обычно на углубление и расширение знаний и умений, получаемых на уроке. Наибольшей популярностью в структуре технического творчества пользуется электронное направление, что вызвано внедрением электронных автоматических устройств во все сферы науки, производства и быта. Работа в физическом кружке позволяет с помощью простых наблюдений и опытов расширить «круг общения» ребят с физическими приборами и тем самым сделать процесс формирования у них экспериментальных навыков более эффективным. Школьник приобретает умения выдвигать идеи технического воплощения физических законов, практический опыт измерения параметров разной бытовой техники и выполнения расчетов на основе их значений; навыки проявлять элементы технического мышления. Как и сам процесс изготовления некоторых самодельных приборов и проведение опытов с ними, так и применение для опытов предметов обихода имеют огромное и методическое, и педагогическое значение.

Вопрос о подготовке учащихся к практической жизни может и должен решаться не только на уроках, но и при домашних занятиях по физике, заключающихся в постановке и проведении учениками некоторых опытов и наблюдений [2]. Именно при домашних экспериментальных занятиях изготовление простейших самодельных приборов является совершенно необходимым, составляя одну из важнейших частей практической работы. В составе любого класса среди учащихся всегда находятся ребята с ярко выраженной склонностью к «мастерству», понимая под этим изготовление физических приборов или технических моделей. Изготовление самодельных приборов обычно сопровождается более глубоким и, главное, действенным ознакомлением с начальными сведениями по физике и технике. Учащиеся прибегают для пополнения знаний к чтению научно-популярной литературы и обращаются, с соответствующими вопросами к учителю. Воспроизведение опыта на построенном учащимся приборе или приведение в действие изготовленной технической модели способствуют повышению интереса к физике и её техническим приложениям. При конструировании и изготовлении самодельных приборов происходит не только развитие «ума» учащихся, но и их «рук», что входит в задачи обучения физике. Учащиеся при изготовлении сколь угодно простого прибора обрабатывают те или иные материалы, используя при этом инструменты, и тем самым приобретают некоторые практические навыки. При этом учащиеся получают представление о принципах действия простейших инструментов и могут сознательно объяснять некоторые из приёмов, применяемых для обработки материалов.

Изготовление самодельных приборов, помимо свойственного трудовым процессам большого воспитательного значения, внушает учащимся «веру в свои силы» и создаёт у них чувство законной гордости своей работой, в особенности, когда они видят применение своих приборов.



Рисунок 1

Обычно для очистки воздуха от пыли применяют сложные и громоздкие механические фильтры, имеющие низкую производительность. Заметно увеличить производительность и уменьшить размеры воздухоочистительных установок можно, применив электронный пылеуловитель. Техника часто выходит из строя по причине поломки какой-нибудь одной детали, а всё остальное остаётся исправным. Поэтому можно, например, позаимствовать моторчик и другие нужные нам детали из своего старого кассетного магнитофона, проигрывателя, музыкального центра или детской игрушки. Таким образом, был изготовлен пылесос



своими руками (рисунок 1). Такого вида пылесосы отлично подойдут для уборки в мастерской, на рабочем столе, чистки клавиатуры, в машине или в труднодоступных местах. Компактность и портативность обеспечивают широкий спектр условий использования. Они могут работать как от блока питания, так и от аккумуляторной батареи. Причём, этот прибор можно легко переносить с места на место не только в пределах квартиры, но и использовать, к примеру, в гараже для чистки сидений и панелей в салоне автомобиля.

Другой пример изготовления простейшего прибора - USB-светильник. Для изготовления прибора использовали бокс для CD-дисков, светодиоды, CD-диск, провода. Светильник можно использовать как элемент декора, фонарик-ночник, для этого светильника нет необходимости в подключении к розетке, значит, можно взять светильник в поход. Изготовленный источник света может быть использован при выращивании рассады. Для лучшего влияния световых потоков на растения, требуется правильно располагать светильники над посадками, выдерживая расчетное количество и расстояние над растениями. Светильник, изготовленный из светодиодов, практически не нагревает воздух, поэтому располагать осветительную систему допускается непосредственно над рассадой.



Рисунок 2

#### ЛИТЕРАТУРА:

1. И.Я Ланина «Развитие интереса к физике», М, Просвещение, 1999
2. Я.И Перельман «Занимательная физика», Чебоксары, 1994

УДК:374

**Абдуллина А.Д., Данилова А.**

Государственный университет имени Шакарима города Семей  
Научные руководители: Н.А. Дюсюпова, учитель физики средней школы №7,  
Г.А. Муздыбаева, преподаватель кафедры физики

#### КРИСТАЛЛЫ, СПОСОБЫ ИХ ВЫРАЩИВАНИЯ

Каждый из нас при слове «кристалл» представляет крупные, прозрачные, яркие или бесцветные многогранники с идеальными блестящими гранями. Однако, в природе такие кристаллы встречаются не очень часто. Намного чаще встречаются разные зёрнышки неправильной формы, песчинки, обломки. Но все они обладают теми же свойствами, что и совершенные, крупные, красивые кристаллы. Этим свойствам они обязаны своему внутреннему строению: кристаллы от аморфных тел отличает существование кристаллической решётки в их внутреннем строении. Насколько кристаллические вещества распространены в природе, можно судить по тому, что практически все горные породы состоят из кристаллов, вся земная кора совокупность горных пород.

Кристаллы обладают рядом особенных свойств. Анизотропность, т.е. неодинаковость физических свойств кристаллов (твёрдость, прочность, теплопроводность, электропроводность, скорость распространения света) по разным направлениям. Частицы, образующие кристаллическую структуру по непараллельным направлениям, отстоят друг от друга на разных расстояниях, вследствие чего и свойства кристаллического вещества по таким направлениям должны быть различными. Характерным примером вещества с ярко выраженной анизотропностью является слюда. Кристаллические пластинки этого минерала легко расщепляются лишь по плоскостям, параллельным его пластинчатости. В поперечных же направлениях расщепить пластинки слюды значительно труднее. Другим примером анизотропности является кристалл минерала дистена. В продольном направлении его твёрдость равна 4,5, а в поперечном – 6. Анизотропность проявляется и в том, что при воздействии на кристалл какого-либо растворителя скорость химических реакций различна по различным направлениям. В результате каждый кристалл при растворении приобретает свои характерные формы. В то же время изотропность – свойство поликристаллов, обратное анизотропии, ею обладают только поликристаллы. Так как объём монокристалликов значительно меньше объёма всего поликристалла, то все направления в нём равноправны. Например, металлы одинаково проводят тепло и электрический ток во всех направлениях, так как являются поликристаллами. Большинство строительных материалов являются поликристаллами, поэтому они выдерживают,

например, нагрузки в любом направлении. Монокристаллы же могут быть сверхтвердыми при одном положении, и очень хрупкими в другом.

Однородность кристаллов выражается в том, что любые элементарные объемы кристаллического вещества, одинаково ориентированные в пространстве, абсолютно одинаковы по всем своим свойствам: имеют один и тот же цвет, массу, твердость и т.д. Таким образом, всякий кристалл есть однородное, но в то же время и анизотропное тело. Однородность присуща не только кристаллическим телам. Твердые аморфные образования также могут быть однородными. Но аморфные тела не могут сами по себе принимать многогранную форму.

Способность к самоограничению проявляется в том, что любой обломок или выточенный из кристалла шарик в соответствующей для его роста среде с течением времени покрывается характерными для данного кристалла гранями. В то время как стеклянный шарик подобными свойствами не обладает. Кристаллы одного и того же вещества в зависимости от условий образования могут отличаться друг от друга своей величиной, числом граней, ребер, формой граней. При неравномерном росте кристаллы получаются, например, сплюснутыми, вытянутыми. Неизменными при этом остаются углы между соответствующими гранями растущего кристалла. Эта особенность кристаллов вещества известна как закон постоянства граничных углов. При этом величина и форма граней у различных кристаллов одного и того же вещества, расстояние между ними и их число могут меняться, но углы между соответствующими гранями во всех кристаллах одного и того же вещества остаются постоянными при одинаковых условиях давления и температуры. Закон постоянства граничных углов объясняется тем, что все кристаллы одного и того же вещества тождественны по внутреннему строению, т.е. имеют одинаковую структуру. Согласно этому закону кристаллы определенного вещества характеризуются своими определенными углами. Так что измерением углов можно доказать принадлежность исследуемого кристалла к тому или иному веществу. На этом основан один из методов диагностики кристаллов. Еще одна особенность кристаллов выражается в том, что при нагревании кристаллического тела температура повышается до определенного предела. При дальнейшем нагревании вещество начинает плавиться, а температура некоторое время остается постоянной, так как вся энергия (все тепло) идет на разрушение кристаллической решетки.

С химической точки зрения вырастить кристалл можно из разных солей, но проще всего вырастить кристалл в домашних условиях из обычной поваренной соли (её химическое название хлорид натрия  $\text{NaCl}$ ). Попытка раскрасить какими-либо красителями раствор, из которого растет кристалл, не даст никакого результата. Кристалл все равно не окрасится. Как показал наш опыт, процесс выращивания кристалла из соли в домашних условиях не требует каких-то особых знаний, химических реактивов и препаратов. В каждом доме имеется пищевая (поваренная) соль, которую употребляют в пищу. Если посмотреть на соль под увеличением, то увидим, что она состоит из прозрачных кубиков. Это и есть кристаллы соли. Далее задача состоит лишь в том, чтобы придать красивую форму этим кристаллам.

Приступая к выращиванию кристалла из соли, надо приготовить раствор соли. Для этого наливают воду (лучше дистиллированную) в любую небольшую ёмкость и помещают ее в емкость побольше, в которой также находится вода, но теплая, градусов  $50^{\circ}$ - $60^{\circ}$  С. Чтобы получить воду названной температуры, можно порекомендовать смешать одну часть необходимого объема только что вскипевшей воды и две части воды комнатной температуры. Это и будет примерно  $50^{\circ}$ - $60^{\circ}$  градусов. Затем насыпают соль в маленькую емкость и, помешав, оставляют минут на пять. За это время емкость с водой нагреется, а соль полностью растворится. Затем добавляют еще соли, снова перемешивают и оставляют до полного растворения. Эту процедуру нужно продолжать до тех пор, пока соль не перестанет растворяться в воде. В итоге получится насыщенный раствор соли. Далее осторожно переливают насыщенный раствор в такую же по объему емкость. При этом необходимо следить за тем, чтобы нерастворившаяся соль не попала в новую емкость. После описанных действий в пакете с солью надо выбрать кристаллик покрупнее и осторожно положить на дно емкости с насыщенным солевым раствором.



Рисунок 1

Через пару дней можно заметить рост кристалла, в последующие дни кристалл будет все больше увеличиваться. Чтобы ускорить процесс выращивания кристалла,

через несколько дней можно достать увеличившийся кристалл из раствора, погрузить его заново в приготовленный насыщенный раствор соли. Так он будет расти гораздо быстрее (рисунок 1).

Каждую зиму на землю падают миллиарды снежных кристаллов. Их холодное совершенство и абсолютная симметрия поражают. Снежинки (снег) - твердые атмосферные осадки, состоящие из ледяных кристаллов различной формы, при этом не обнаружено ни разу двух одинаковых. Изучал образование снежинок японец Укихиро Накайя и в результате выделил 41 тип снежинок, составив первую классификацию. Он вырастил первую «искусственную» снежинку и выяснил, что величина и форма образующихся кристаллов льда зависят от температуры воздуха и влажности.

Есть такие вещества, и природные, и искусственные, которые в определенном диапазоне температур текучи, как жидкости, но сохраняют внутренний порядок составляющих их частиц-молекул, присущий твердым телам. При понижении температуры они превращаются в твердые кристаллы, при нагревании становятся обычными жидкостями. Эти вещества объединяют в себе свойства кристаллов и жидкостей. Образуются они из органических цепочек, похожих на полимеры. Удлиненная форма этих мельчайших частиц определяет необычные качества жидких кристаллов. Известно несколько тысяч органических соединений, образующих жидкие кристаллы, молекулы которых имеют удлиненную или дискообразную форму. Однако при температурах ниже критической, которая у каждого вещества своя, в жидкости возникает выделенное направление, вдоль которого начинают ориентироваться оси молекул. В результате образуется жидкий кристалл с характерной анизотропией свойств. Частицы жидких кристаллов способны по внешнему сигналу менять свою ориентацию. При наблюдении за сменой цифр на табло микрокалькулятора или часов, там происходит похожий процесс – на определённые участки подаётся электрический сигнал и они изменяют свою прозрачность. Жидкие кристаллы играют немаловажную роль в нашей жизни. Многие современные приборы и устройства работают на жидких кристаллах. К таким относятся часы, термометры, дисплеи, мониторы и прочие устройства.

#### ЛИТЕРАТУРА:

1. Будаев А. Г., Третьякова Н. В. Выращивание кристаллов в домашних условиях // Юный ученый.- 2015. - №1. - С. 66-68

УДК:372.8

**Попов Д.Ю., Батраков А.**

Государственный университет имени Шакарима города Семей  
Научные руководители: Н.А. Дюсюпова, учитель физики средней школы-лицея №7,  
Р.Р. Абдрахманова, доцент кафедры физики

#### ПРОЯВЛЕНИЕ РЕАКТИВНОГО ДВИЖЕНИЯ В ТЕХНИКЕ, ПРИРОДЕ, БЫТУ

Важным случаем практического применения закона сохранения импульса являются реактивный движение, т.е. движение, которое возникает при отделении от тела некоторой его части с определенной скоростью. Идея использования реактивного движения для осуществления космических полетов принадлежит русскому ученому К.Э. Циолковскому (1857–1935). Основу реактивного движения составляет закон сохранения импульса замкнутой механической системы. Изучение реактивного движения в курсе физики имеет не только прикладное значение, но и методическое, так как показывает способ, позволяющий изменить скорость тела, не прилагая силу. При реактивном движении тело приобретает ускорение за счет изменения массы самого тела (содержащегося в нем топлива). Традиционно при изучении реактивного движения на лекционных и практических занятиях рассматривается формула о предельной скорости, которую может развить ракета после истечения из нее всего топлива. Динамика разгона ракеты существенно зависит от динамики истечения топлива. Вербальное рассмотрение особенностей разгона ракет требует развитых навыков исследования физических процессов. В курсе физики реактивное движение с учетом простейших случаев разгона ракеты может быть исследовано в лабораторном практикуме при выполнении работ по изучению физических моделей на компьютере, в процессе наблюдения в природе и быту [1].

Использование в учебном процессе компьютерных моделей позволяет сделать процесс изучения реактивного движения не только наглядным, но и динамичным. Целенаправленная разработка компьютерной модели реактивного движения для лабораторного практикума дает

возможность в удобном для обучающихся темпе и последовательности изучить динамику движения, например, ракеты при различных режимах вытекания топлива (при линейном и экспоненциальном уменьшении массы топлива); самостоятельно воздействуя на модель, выявить взаимосвязь массы и размеров сопла ракеты с максимальной скоростью, которую она может развить, и временем разгона. Одним из результатов выполнения работы является обоснованный вывод о предпочтительном режиме вытекания топлива. Подобная методика позволяет интенсифицировать процесс обучения, углублять теоретические знания в области реактивного движения, развивать навыки научных исследований и физическую интуицию обучающихся.

Известно, в замкнутой физической системе геометрическая сумма импульсов тел до взаимодействия равна геометрической сумме импульсов этих тел после взаимодействия. В случае незамкнутой системы импульс тел системы не сохраняется. Однако если в системе существует направление, по которому внешние силы не действуют или их действие скомпенсировано, то сохраняется проекция импульса на это направление. Кроме того, если время взаимодействия мало (выстрел, взрыв, удар), то за это время даже в случае незамкнутой системы внешние силы незначительно изменяют импульсы взаимодействующих тел. Поэтому для практических расчетов в этом случае тоже можно применять закон сохранения импульса.

Экспериментальные исследования взаимодействий различных тел - от планет и звезд до атомов и элементарных частиц - показали, что в любой системе взаимодействующих тел при отсутствии действия со стороны других тел, не входящих в систему, или равенстве нулю суммы действующих сил геометрическая сумма импульсов тел действительно остается неизменной.

Принцип реактивного движения известен очень давно. Родоначальником реактивного движения можно считать шар Герона. Твердотопливные ракетные двигатели - пороховые ракеты появились в Китае в 10 в.н.э. На протяжении сотен лет такие ракеты применялись сначала на Востоке, а затем в Европе как фейерверочные, сигнальные, боевые. Наблюдать реактивное движение очень просто. Надуйте детский резиновый шарик и отпустите его. Шарик стремительно взвевается вверх. Реактивная сила действует лишь до тех пор, пока продолжается истечение воздуха. При стрельбе из орудия возникает отдача - снаряд движется вперед, а орудие - откатывается назад. Снаряд и орудие - два взаимодействующих тела. Скорость, которую приобретает орудие при отдаче, зависит только от скорости снаряда и отношения масс взаимодействующих тел.

В конце первого тысячелетия нашей эры в Китае изобрели реактивное движение, которое приводило в действие ракеты - бамбуковые трубки, начиненные порохом, они использовались как забава. Один из первых проектов автомобилей был также с реактивным двигателем и принадлежал этот проект Ньютону. Принцип реактивного движения находит широкое практическое применение в авиации и космонавтике. В космическом пространстве нет среды, с которой тело могло бы взаимодействовать и тем самым изменять направление и модуль своей скорости, поэтому для космических полетов могут быть использованы только реактивные летательные аппараты, т.е. ракеты. Идея использования ракет для космических полетов была предложена ещё в начале нашего столетия русским учёным К.Э. Циолковским. Он разработал схему ракетного двигателя на жидком топливе, предложил многоступенчатую конструкцию ракеты, высказал идею о возможности создания целых космических городов на околоземной орбите, показал, что единственный аппарат, способный преодолеть силу тяжести - это ракета, т.е. аппарат с реактивным двигателем, использующим горючее и окислитель, находящиеся на самом аппарате. Реактивное движение присуще медузам, кальмарам, осьминогам и другим живым организмам [2]. Оно используется не только в технике, авиации, космонавтике, военном деле, но и в быту.



Рисунок 1



Рисунок 2

Медузы, каракатица, осьминог (рисунок 1) - одни из самых древних и многочисленных хищников на нашей планете! Тело медузы на 98% состоит из воды и в значительной части составлено



из обводнённой соединительной ткани – мезоглеи, функционирующей как скелет. Основу мезоглеи составляет белок коллаген. Студенистое и прозрачное тело медузы по форме напоминает колокол или зонтик (в диаметре от нескольких миллиметров до 2,5 м). Большинство медуз двигаются реактивным способом, выталкивая воду из полости зонтика. Многие морские животные пользуются для передвижения реактивным движением. Все они используют реакцию выбрасываемой струи воды, отличие состоит в строении тела, следовательно, в способе забора и выброса воды. Морские моллюски гребешки, обычно спокойно лежащие на дне, при приближении к ним их главного врага – морской звезды – резко сжимают створки своей раковины, с силой выталкивая из неё воду (рисунок 2). Таким образом, используя принцип реактивного движения, они всплывают и, продолжая открывать и захлопывать раковину, могут отплывать на значительное расстояние. Если же гребешок не успевает спастись своим реактивным бегством, морская звезда обхватывает его своими «руками», вскрывает раковину и поедает содержимое.

В южных странах произрастает растение под названием "бешеный огурец"(рисунок 3). При созревании семян окружающая их ткань превращается в слизистую массу. При этом, в плоде образуется большое давление, в результате чего плод отделяется от плодоножки, а семена вместе со слизью с силой выбрасываются наружу через образовавшееся отверстие. Сами огурцы при этом отлетают в противоположном направлении. Стреляет бешеный огурец более чем на 12 м



Рисунок 3

автоматического полива.

Проявлением реактивного движения в быту может служить фейерверк. Принцип действия фейерверка в следующем: подожженный фильтр дает задержку перед стартом снаряда для того, чтобы можно было покинуть опасную зону и подводит пламя к задерживающему фитилю и поднимающему заряду. После воспламенения поднимающего заряда вся конструкция под действием реактивной силы поднимается на заданную высоту. Соответственно, объем топлива, заложенный в поднимающий заряд, определяет высоту взрыва всей конструкции. Содержимое обычно представляет смесь пороха с металлическим порошком и другими химическими элементами, задающими скорость, цвет и форму горения. Примером проявления реактивного движения в быту может служить система

#### ЛИТЕРАТУРА:

1. Мусин А.А. // Физика в школе, 1988, № 5, с. 71-72.
2. Ламбрианиди К.А. Физика и живая природа // Физика в школе, 1991, № 4

УДК: 371.13

**Максимова З.М., Кибатбаев Д.**

Государственный университет имени Шакарима города Семей

Научные руководители: Н.А. Дюсюпова, учитель физики средней школы-лицея №7,

Ф. С. Джелилова, преподаватель кафедры физики

#### ФОНТАН ГЕРОНА: ПРИНЦИП РАБОТЫ И ИЗГОТОВЛЕНИЕ

Это водяное устройство было известно еще 2000 лет тому назад. Тем не менее, в наши дни мало кто задумывается о том, как оно работает. Ведь сейчас в продаже имеется много домашних фонтанчиков самого разного вида. Но особенность этого фонтана в том, что он работает безо всякого двигателя, и его можно сделать своими руками. Любители самоделок будут рады узнать, что это устройство можно смастерить быстро и просто [1].

Цель изобретения – доказать всему миру, что Фонтан Герона не миф и не примитивная конструкция, а реальная, практически возможная, конструкция, которую пытаются разгадать вот уже 2000 лет.

Принцип работы и изготовление.

Для начала надо подготовить материалы и разобраться в принципе его работы. Простой фонтан Герона своими руками сделать совсем несложно. Да и состоит он всего из двух емкостей для воды, трубок и чаши.

Все эти предметы соединяются между собой и, благодаря существующей на Земле гравитации, происходит выталкивание струи воды над поверхностью чаши. Также действует фонтан Герона в полном соответствии с законами гидронеуматики. Если использовать «умные» термины, то в основу работы фонтана Герона положен принцип гидронеуматики – работу по выталкиванию воды вверх струей производит воздух и сама жидкость. Естественно, дело здесь не обходится без гравитации, благодаря которой в системе фонтана создается необходимое давление. Такой фонтан состоит минимум из трех емкостей.

- Чаша. Назовем ее точкой отсчета – стартом, с которого жидкость начинает свое движение в системе фонтана Герона. Это обычная открытая емкость, изготовленная по типу миски или тарелки. Из нее по тонкой трубке вода поступает в пустую емкость, расположенную в самом низу фонтана.

- Нижняя пустая емкость. Она служит для достижения двух целей. Во-первых, стекающая с чаши вода сжимает содержащийся в ней воздух и тем самым создает давление, необходимое для выталкивания воды струей вверх. И, во-вторых, в ней собирается вода, которая создает это давление (то есть та, которая стекает вниз). Здесь она и остается до следующей «перезарядки» фонтана.

- Верхняя емкость – в заряженном состоянии она с водой. Именно эта жидкость и выталкивается наружу в виде тонкой струи воды. Выталкивается она благодаря сжатому воздуху – давлению, образовавшемуся в нижней колбе. Этот воздух по тонкой трубке поступает в верхнюю колбу, вытесняя оттуда жидкость, которая изливаясь фонтанчиком, снова попадает в чашу, откуда, опять-таки, стекает в нижнюю колбу.



Каждая емкость фонтана служит для определенной цели. Фонтан Герона начинается с чаши. Она представляет собой миску, наполненную водой, из которой отходит тонкая трубка, направленная в нижнюю емкость. Именно по ней вода начинает свое движение. Эта емкость пуста. В ней накапливается вода, которая, поднимаясь вверх, создает давление воздуха, поднимающегося по тонкой трубке, и попадает в верхнюю емкость, наполненную водой. Отсюда воздух выталкивает воду, которая движется по трубке в чашу с водой и создает струю, что видно над поверхностью жидкости. Фонтан Герона может работать очень долго, но емкости приходится менять местами. Потому что нижняя емкость постепенно наполняется водой, а верхняя – воздухом, а значит, перестает создаваться нужное давление.

В чем секрет? Возможно, вы удивитесь, прочитав сейчас о том, как можно сделать фонтан своими руками. Ведь в этой модели используется пластмасса, а 200 лет назад ее еще не изобрели. Все просто. Мы использовали стеклянные емкости. Для начала Герон провел эксперимент. Налил воду в стеклянную бутылку, затем заткнул ее пробкой, в которой проделал отверстие. В это отверстие он вставил трубку, достигающую до дна бутылки. Поставив эту конструкцию на солнце, Герон принялся наблюдать за ней. Солнце начало нагревать бутылку, и вода устремилась по трубочке вверх. Причем, чем сильнее грело солнце, тем больше вытекало воды. Тогда Герон взял увеличительное стекло и направил его на бутылку, чтобы усилить действие солнечных лучей. Нагретая вода высокой струей вырвалась по трубке из бутылки. Это натолкнуло Герона на мысль о том, что вода может двигаться по кругу, поднимаясь из бутылки и возвращаясь в нее. Тогда он стал думать над тем, как сделать так, чтобы вода самостоятельно возвращалась обратно в емкость. Далее он придумал поместить внутрь одного сосуда еще два. Третий сосуд был пустым, а второй – наполненным водой. Вода поступает в третий сосуд, создавая давление воздуха, от которого она поднимается вверх по трубке, расположенной в середине третьего сосуда. Из второго сосуда вода начинает движение в третий, расширяясь при нагревании солнечными лучами. В итоге зрители видят бьющую струю фонтана над поверхностью чаши. Первый свой фонтан Герон разместил в храме [2].. В то время это было похоже на чудо, потому что никто не мог объяснить, как работает этот фонтан, ведь не было видно ни механических устройств, ни труб, с помощью которых могла бы закачиваться вода.

#### Особенности сборки

Итак, принцип действия фонтана Герона понятен, теперь остается разобраться с тонкостями и вариантами его сборки. Различных конструкций существует несколько. Например, закрытый фонтан Герона для помещений. Преимущество такого фонтана заключается в двух вещах: во-первых, он весьма компактный и, во-вторых, он собирается так, что вода не вступает в контакт с окружающим

воздухом. Вода не разбрызгивается, и все действие происходит в одном прозрачном корпусе, разделенном на секции, которые соединены друг с другом трубками. Мало того, еще одним из немаловажных преимуществ такой системы фонтана является элементарная «перезарядка» – все, что для этого необходимо сделать, это перевернуть установку как песочные часы, дождаться пока вода перельется в нужную емкость и перевернуть его обратно. Как только это будет выполнено, фонтан заработает снова. В технологическом плане это весьма сложная конструкция для изготовления – собрать можно, но перед этим желательно потренироваться на упрощенном варианте. Заодно и разобраться с принципом работы. Это даст возможность вносить в конструкцию свои дополнения [3].

Изобретение Герона до сих пор интересно нашим современникам. Особенно оно удивляет детей, которые еще не знакомы с законами физики. Современные изобретатели постепенно совершенствуют проект Герона. Добавляют к нему что-то новое, улучшают его свойства и, конечно же, придумывают что-то свое. Например, можно увеличить высоту струи, если соединить между собой несколько емкостей, тогда давление суммируется и выталкивает струю воды на большее расстояние. Еще придумывают различные способы «перезарядки» фонтана. Хорошо бы было сделать так, чтобы человеку не пришлось принимать участие в этом процессе. В наше время даже школьник может смастерить фонтан Герона своими руками. Можно декорировать это изобретение и установить у себя на даче или в квартире, удивляя гостей.

#### **ЛИТЕРАТУРА:**

1. [http://virtuallab.by/publ/interesnye\\_stati/interesnye\\_stati/geronov\\_fountain with his own hands/2-1-0-92](http://virtuallab.by/publ/interesnye_stati/interesnye_stati/geronov_fountain_with_his_own_hands/2-1-0-92)
2. Техника: Энциклопедия/ Оформл. Серии Л. Яковлева.– М. ООО 2000.–399с.- (Детская энциклопедия).
3. Я. И Перельман ТРИАДА–ЛИТЕРА Москва, 1994 год.– 117с.

# ТЕХНИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР

## ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ

ӘОЖ:528.94

**Баянбек Р.Б.**

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті  
Ғылыми жетекшілері: Г.С. Сейтказина, «Геодезия және құрылыс» кафедрасының аға оқытушысы, Г.Б. Тоқтағанова, Қорқыт Ата атындағы ҚызМУ жаратылыстану және аграрлық технологиялар факультетінің аға оқытушысы

### ҚЫЗЫЛОРДА ОБЛЫСЫНЫҢ (ЖАҢАҚОРҒАН АУДАНЫ) СУАРМАЛЫ ЕГІНШІЛІГІНДЕГІ ТОПЫРАҚ ЖАМЫЛҒЫСЫН ЭКОЛОГИЯЛЫҚ-ГЕОГРАФИЯЛЫҚ МОНИТОРИНГ ЖҮРГІЗУ АРҚЫЛЫ БАҒАЛАУ ЖӘНЕ ТОПЫРАҚ ЖАМЫЛҒЫСЫН ТҰЗДАНУ ТИПІ БОЙЫНША КАРТОГРАФИЯЛАУ

Ауыл шаруашылығы Қызылорда облысы экономикасының басты саласы болып табылады. Сондықтан, облыстың шаруашылығын дамыту ауыл шаруашылығы, әсіресе суармалы егістік жерлерді пайдалану негізінде қалыптасқан. Қазіргі таңда егістік алқаптардың тиімсіз орналасуынан, оларды шектен тыс пайдалану барысында тыңайтқыштар мөлшерін арттыру салдарынан ондағы топырақ жамылғысының тұздану мөлшері күннен күнге молайып барады. Сондықтан Қызылорда облысындағы (Жаңақорған ауданындағы) суармалы егістік алқаптардағы топырақ жамылғысын экологиялық-географиялық мониторинг жүргізу арқылы зерттеп, тұздану деңгейін төмендету шараларын ұсыну бүгінгі күннің өзекті мәселесі болып отыр.

Облыстың суармалы жерлерінің топырақ жамылғысының мелиоративтік жағдайын көпжылдық бақылаулардың нәтижелері суармалы жерлерді пайдаланудың барысында карашіріктің және қоректену элементтерінің қорларының азаюын, топырақтардың су-физикалық қасиеттерінің нашарлауын, топырақтардың эрозияға ұшырауын, тұздану және сорлану процестерінің өскендігін, топырақтардың құнарлығының төмендеп отырғандығын көрсетіп отыр. 2013 жылы Қызылорда облысының аумағы бойынша тұзданған суармалы жерлердің ауданы 225940 га, олардың ішінен әлсіз тұзданған - 87574 га, орташа тұзданған -73302 га және қатты және өте қатты тұзданған жерлер - 65064 га құрады [1].

Ауыл шаруашылығына пайдаланатын жерлердегі топырақтарды бөлу үшін бірегей критерийлер белгіленген, олар мелиоративтік даярлық пен агротехникалық іс – шаралар (дренаж, шаю, химиялық өңдеу, хардпендтерді механикалық жою және т.б.) барысында ауылшаруашылық дақылдары үшін топырақтардың жарамдылығын анықтау кезінде есепке алынуы тиіс.

Тұздану деңгейі бойынша классификациялау сұрақтары топырақтардағы тұздарды анықтау тәсілімен бірге шешіледі, осы мақсаттарда толық және қысқартылған сулы ерітінді сараптамасында  $\text{CO}_3$ ,  $\text{HCO}_3$ ,  $\text{NO}_3$ ,  $\text{Cl}$ ,  $\text{SO}_4$ ,  $\text{Ca}$ ,  $\text{Mg}$ ,  $\text{Na}$  мен қатты қалдық анықталады. Қысқартылған сараптамада  $\text{HCO}_3$ ,  $\text{Cl}$ ,  $\text{Na}$  анықталады, бұл кезде тұздану деңгейі бойынша бөлу үшін 1-кестені пайдалануға болады. Мұнда алынған көрсеткіштер далалық бақылаулармен келісіледі [2].

Кесте 1 - Қысқартылған сулы ерітінді сараптама нәтижелері бойынша тұздану деңгейіне қарай топырақтар классификациясы

Тұздану деңгейі	$\text{HCO}_3$	$\text{Cl}$	$\text{Na}$	$\text{HCO}_3$	$\text{Cl}$	$\text{Na}$
	100 г топыраққа шаққанда мг. экв.			Құрғақ топыраққа шаққандағы, %		
Аз тұзданған	1-2	0,2-1	1-2	0,061-0,122	0,01-0,035	0,023-0,046
Орташа тұзданған	2-4	1-2	2-4	0,122-0,244	0,035-0,070	0,046-0,092
Қатты тұзданған	4-8	2-4	4-8	0,244-0,488	0,070-0,140	0,092-0,184
Аса қатты тұзданған	>8	>4	>8	>0,488	>0,149	>0,184

Осы тұжырымды негізге ала отырып, Жаңақорған ауданына қарасты Жаңарық және Өзгент елді мекендерінің суармалы жерінің 8 жерінен беткі және 50 см-тендіктен 16 топырақ үлгілері



алынды. Алынған топырақ үлгілері Жаңақорған аудандық санитарлық-эпидемиологиялық зертханасына жіберіліп, ол жерден алынған топырақ үлгілерінің тұздану көрсеткіші анықталды. Алынған зерттеу нәтижелері бойынша тұздану көрсеткіші төмендегі кестеде (кесте 2) бейнеленген. Жаңақорған ауданына қарасты Жаңарық және Өзгент елді мекендерінің суармалы жерлері бойынша әлсіз тұзданған жер көлемі 29%, орташа тұзданған жер көлемі 33,5 %, жоғары деңгейде тұзданған жер көлемі 37,5 % құрады. Аумақта тұзданбаған жер қалмаған.

Кесте 2 - Жаңақорған ауданы топырағының тұздану деңгейі (мг/экв)

Топырақ үлгісін алған орын	Тереңдігі, м	Өлшемі бірлігі	Катиондар			Аниондар			105° құрғақ қалып	Топырақтың тұздану деңгейі	Топырақ грунтының тұздану типі
			Ca <sup>++</sup>	Mg <sup>++</sup>	Na+K	HCO <sub>3</sub>	Cl	SO <sub>4</sub>			
Жаңарық	Беткі қабат	%	0,018	0,052	0,220	0,018	0,023	0,63	0,961	Әлсіз тұзданған	Сульфат.
	50 см тереңдік	%	0,021	0,055	0,246	0,012	0,033	0,69			
Өзгент	Беткі қабат	%	0,036	0,104	0,451	0,036	0,049	1,267	2,057	Орташа тұзданған	Сульфат.
	50 см тереңдік	%	0,042	0,110	0,492	0,024	0,067	1,334			
Жаңарық	Беткі қабат	%	0,017	0,054	0,240	0,016	0,026	0,59	0,959	жоғары тұзданған	Сульфат.
	50 см тереңдік	%	0,022	0,058	0,253	0,014	0,037	0,57			
Өзгент	Беткі қабат	%	0,034	0,106	0,454	0,039	0,045	1,259	2,045	Жоғары тұзданған	Сульфат.
	50 см тереңдік	%	0,043	0,120	0,488	0,026	0,064	1,339			

Осы алынған нәтижелер және ауданның суармалы жерлерінің бірнеше жерінен алынған топырақтың үлгісі негізінде Жаңақорған ауданының экологиялық топырақ картасы құрастырылды. Картада тұзданған топырақ үш негізгі деңгеймен бағаланған: әлсіз, орташа және жоғары деңгейде тұзданған топырақ (2-суретке сәйкес).

Зерттеу нәтижесінде Қызылорда облысы, Жаңақорған ауданының суармалы жерлеріне экологиялық-географиялық мониторинг жүргізіліп, топырақ жамылғысы тұздану типі бойынша топтастырылды; зерттеу жүргізілген аймақтан алынған топырақ үлгілері бойынша тұздану типіне карта құрастырылды.

Суармалы егістік жерлердегі топырақтың тұздық режимдерін жақсарту үшін төмендегідей жолдар ұсынылады:

1. Егістік жерлердің құрылымын қайта қарастыру және қайта құру;
2. Су бөлу және суды пайдалану үрдісін басқаруды жақсарту;
3. Озық технологияларды, техникалық және конструктивтік шешімдерді енгізу;
4. Коллекторлық-дренаждық суларды тазарту және ауыл шаруашылығында пайдалану.



## ӘДЕБИЕТ:

1. Нұрғызарынов А. Атыраулық экотоптардың химиялық экологиясы (Сырдың төменгі ағысы). – Қызылорда: «Тұмар», 2003. – 168 б.
2. Нұрғызарынов А., Токтамысов Ә., Айдаров О., Құрманбаев Р. Жаңа атыраулық (Қазалы оазисі) топырақ жамылғысының антропогендік өзгеруі // Жор. «Хабаршы». – 2005. – № 1. – 13-15 б.

УДК 528.9

**Исабекова К.С., Сембаев Е.Н.**

Государственный университет имени Шакарима города Семей  
Научный руководитель: Н.А.Кудеринова, к.т.н.,  
зав. кафедрой «Геодезия и строительство»

### **МЕДИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКОЕ КАРТОГРАФИРОВАНИЕ ВОСТОЧНО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ**

В настоящее время медико-географическое картографирование в Казахстане находится в стадии разработки теоретических основ и методов. Развитие данного направления взаимосвязано с медико-географическими исследованиями модели конкретного региона, что немислимо без использования картографического метода исследований, следовательно, без медико-географических карт. Разработка медико-географических карт актуальна для отображения результатов исследований, а также с целью получения новых знаний и сведений о здоровье населения. [1]

Целью нашей работы является разработка содержания и технологии создания региональных медико-географических карт, необходимых для решения вопросов организации здравоохранения и улучшения здоровья населения Восточно-Казахстанской области в конкретных геопространственно-временных координатах.

Восточно-Казахстанская область - крупнейший промышленный регион республики. Здесь функционируют мощные предприятия горнодобывающей и металлургической промышленности; крупнейшие заводы по производству цветных и редких металлов. В период интенсивного развития цветной металлургии 1940-1950 гг. в Восточном Казахстане сформировалась база строительной индустрии, которая в настоящее время представлена трестами "Алтайсвинецстрой", "Ленингорксвинецстрой", "Зыряновскстрой" с собственными базовыми предприятиями во всех промышленных зонах области. Кроме того, работают предприятия строительных материалов: цементный завод, комбинат нерудных и дорожностроительных материалов, кирпичные заводы.

Таким образом, территория области испытывает колоссальную антропогенную нагрузку: ежегодно в ее атмосферу выбрасывается более 400 тысяч тонн вредных веществ, в водоёмы и водостоки поступает около 350 млн.м<sup>3</sup> сточных вод, а в различных хранилищах скопилось около одного млрд. тонн твёрдых отходов. В перерабатываемых рудах кроме свинца, цинка, меди содержатся и другие элементы. Есть также источники поступления лития, таллия, ниобия, бериллия и др. Одним словом, в воздухе, воде и почве области зарегистрировано около 100 загрязняющих веществ. Содержание этих токсикантов превышает норму в 1,5-5 раз по таллию, бериллию, цинку, меди, в 10 и более раз по бору, свинцу, хрому, ванадию, никелю, алюминию. [1]

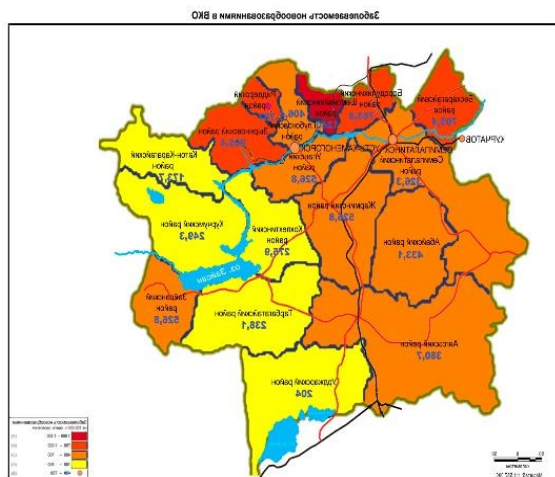
В ходе научно-исследовательской работы были поставлены задачи: проанализировать отечественный и зарубежный опыт создания медико-географических карт; изучить особенности природы и медико-географической обстановки картографируемого региона; провести анализ организации здравоохранения в Восточно-Казахстанской области; разработать систему медико-географических карт Восточно-Казахстанской области, их легенды и тематическое содержание.

Практическая значимость данной работы непосредственно связана с решением самых главных задач общества – укрепления и улучшения здоровья населения. Составленные нами карты представляют и уточняют современную картину заболеваемости населения ВКО онкологическими заболеваниями, показывают пути улучшения организации здравоохранения. Основой служили данные взятые из статистического сборника «Здоровье населения республики Казахстан и деятельность организаций здравоохранения» [2]. Была разработана серия медико-географических карт Восточно-Казахстанской области, представляющая разные аспекты медико-географической обстановки -от количества заболеваемости населения новообразованиями до состояния организации здравоохранения в программе MapInfo. В перспективе планируется созданию карты по заболеваниям с разделением по типам и обеспеченностью медицинской помощью.

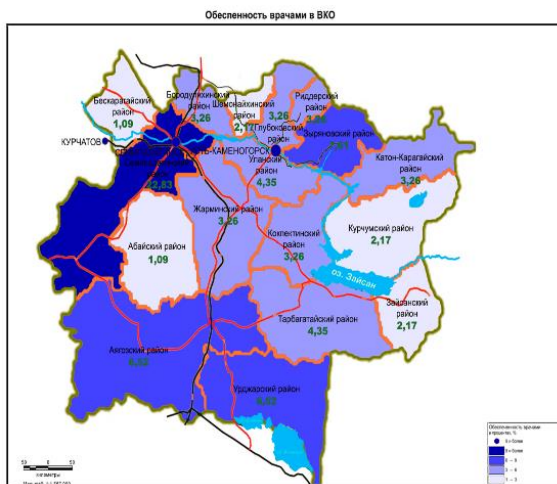
Медико-географическое картографирование, как отрасль науки в Казахстане начала развиваться в конце 1990-го года. Ранее данному вопросу уделялось недостаточно внимания, тематических карт по распределению заболеваемости в источниках найдено не было. Медико-географические карты в западных странах, России произошли в 60-ых годах XX в. К ним можно отнести: «Медико-географическая оценка территории. Здравоохранение» (атлас Забайкалья, 1967 г.), «Медико-географические условия и здравоохранение» (атлас Сахалинской области, 1967 г.), карта «Ландшафтно-маляриогенные зоны» в атласе Таджикской ССР, 1968 г.и т.д.[3,4].

Медико-географическая карта Восточно-Казахстанской области заболеваемости онкологии на 100 000 чел. является картой узкой тематики. Разработка легенды карты включает такие показатели как количество случаев заболевания новообразованиями на 100 000 тыс. чел. Отбор элементов тесно увязан с назначением и спецификой содержания тематических карт. При проектировании данной карты был применен способ количественного фона. Этот способ всегда сопряжен с районированием по количественному признаку. В качестве графических средств был использован цветовой фон. Окраска выполнялась по шкале, т.е. интенсивность усиливается или уменьшается в соответствии с изменением признака. На карте можно увидеть, что наиболее подвержены новообразованием Шемонайхинский, Бескарагайский, Бородулихинский, Риддерский районы, наименее Катон-Карагайский, Кокпектинский, Курчумский, Тарбагатайски, Урджарский районы.

Карта «Обеспеченность Восточно-Казахстанской области медицинским персоналом и учреждениями здравоохранения» представляет собой карту, показывающую долю регионов в обеспеченности медицинским персоналом и учреждениями здравоохранения. На карте можно увидеть, что самая высокая обеспеченность в городах Семей, Усть-Каменогорск и Аягоском районе, а низкая обеспеченность в Бескарагайском, Абайском, Уланском, Шемонайхинском районах. [2].



**Рисунок 1.** Медико-географическая карта Восточно-Казахстанской области заболеваемости новообразованиями на 100 000 чел.



**Рисунок 2.** Карта обеспеченности Восточно-Казахстанской области медицинским персоналом и учреждениями здравоохранения

Таким образом, медико-географическое картографирование Восточно-Казахстанской области направлено на оздоровление местности, на предупреждение возникновения и распространения болезней человека, а также наиболее рациональной организации медицинского обслуживания населения на данной территории. Разработка и создание медико-географических карт вносит большой вклад в медико-географическую изученность всего мира. Данные карты могут использоваться при создании разных видов тематических карт других регионов. Также, они используются при разработке планов и целевых программ экономического и социального развития территории, а также для разработки рекомендаций по оздоровлению и сохранению здоровья населения.

#### ЛИТЕРАТУРА:

1. Жаркинов Е.Ж. Состояние экологической ситуации в Восточном Казахстане и актуальные задачи научных исследований в этом регионе. Е.Ж. Жаркинов, В.Н. Голдобин, Ш.Д. Дюсупов, А.О.

- Балтаева // Медицина: Опыт, проблемы, перспективы: Сб. научно-практических статей.- Усть-Каменогорск: Изд-во ВКГУ, 1999. – С.27-32
2. Статистический сборник «Здоровье населения республики Казахстан и деятельность организаций здравоохранения» // Астана, 2016: Издательство Медианформ, 2016.
  3. Степанова Н.К. Разработка содержания, методики и технологии создания региональных медико-географических карт. – Москва, 2007.
  4. Степанова Н.К. Медико-географическое картографирование: цели, задачи, практическая реализация. // Сб. научно-практических статей.– Москва, 2009: Издательство МИИГАиК, 2009.- С. 143-147

ӘОЖ: 528.92

**Меңдыбаева М.Б.**

Семей қаласының Шәкәрім атындағы Мемлекеттік университеті  
Ғылыми жетекші: Г.С. Сейтказина, «Геодезия және құрылыс» кафедрасының аға оқытушысы

## **COREL DRAW БАҒДАРЛАМАСЫНДА СОЛТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫНЫҢ 1: 2 500 000 МАСШТАБТАҒЫ КАРТАСЫН ЖАҢАРТУДЫҢ ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ ЖОБАСЫ**

*Карта... Оған қарап, тамашалау өте оңай, ал жұмыста қиыны оны құрастыру  
(Григорий Анисимович Федосеев)*

Алғашқы рет геоақпараттық жүйелерді (ГАЖ) құрудың бірінші жұмыстары 60 – жылдардың ортасында Канада және Швецарияда басталған.

ГАЖ-дің негізінде ақпараттық – бағдарламалық кешен құрылады. Бұл жүйе арқылы келесі жұмыстарды атқаруға болады: мәліметтерді қайта өңдеу, кеңістіктік – координаттық байлау, тарату және көрсету.

Қазіргі дамыған елдерде мыңдаған ГАЖ бар, олар экономикада, саясаттануда, экологияда. қоршаған ортаны қорғау және басқаруда, жер кадастрында, ғылымда, білім беруде қолданылады [1].

Әртүрлі масштабтағы карталарды жаңарту үшін жаңа технологияның енгізуіне байланысты ГАЖ-де келесі бағдарламалық қамтамасыздандырулар қолданыста: GeographicTransformer, MapInfoProfessional, EasyTrace, CorelDRAW, FramePainter және басқалары. Әр бағдарламалық қамтамасыздандырудың өзіндік артықшылықтары мен кемшіліктері бар. Жобаны жүзеге асыру үшін - Corel Draw бағдарламасы таңдап алынды.

CorelDRAW – машиналық графиканың нағыз шедеврлерін жасау үшін қолданылатын компьютерлік дизайнердің құралы. Түрлі-түсті көркемдеулерді; күрделі сызбаларды, қарапайым карта мен пландарды сызуда, кітаптар мен журналдар мұқабаларының фигуралық кітапталарын, фотографиялық шын және фантастикалық шын емес бейнелейлерді; дайын бейнелеулерді редакциялау үшін, графикалық Web-беттерді құру үшін, т.б. жасау үшін қолданылатын қолайлы игеруге қарапайым құрал [2].

Жобаның мақсаты Солтүстік Қазақстан облысының 1: 2 500 000 масштабтағы картасын жаңартудың технологиялық сызбасын құру, орыс тіліндегі елді-мекендерді қазіргі аттарына сай жаңарту болды.

Жобаны орындау барысында Corel Draw бағдарламасының мүмкіндігіне сәйкес ұсақ масштабты карталарды жаңартудың технологиялық жобасы құрылып, технологиялық жоба арқылы Солтүстік Қазақстан облысының 1: 2 500 000 масштабтағы картасы жаңартылды.

Corel Draw бағдарламасында Солтүстік Қазақстан облысының 1: 2 500 000 масштабтағы картасын жаңартудың технологиялық жобасы төмендегідей кезеңдерден тұрды (1-кесте):

– *Тапсырыс алу*

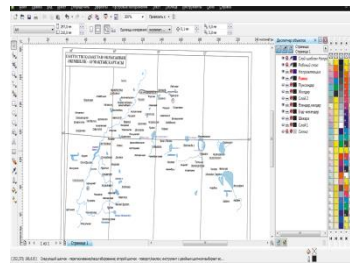
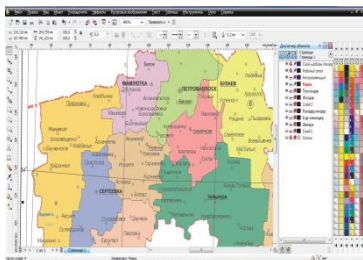
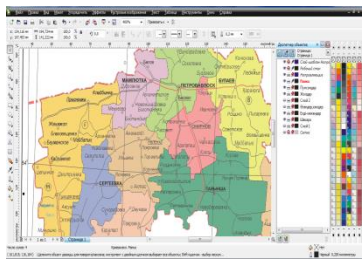
*1. Редакциялық дайындық кезеңі*

- Құрастырылатын аудан негізін сканерлеу (растрлық бейне алу)  
Бағдарламалық қамтамасыздандыруды таңдау (Corel Draw бағдарламасы).

- Жаңартылып құрастырылатын картаға қажетті материалдарды жинастыру (физикогеографиялық, экономикалық жағдайы, әкімшілік жағдайы, шекаралық ерекшеліктері, картографиялық мағынады материалдар, ғарыштық суреттер, Солтүстік Қазақстан облысының елді-мекендерінің каталогы).

– Қажетті маман саны: 1- геодезия-картография маманы.

- Берілген мерзім – 3 жұмыс аптасы.
- Құрал жабдықтану: ДК, сканер.



## II. Жаңартылатын

## карта түпнұсқасын құрастыру

Қабаттарды құрған кезде “Құралдар” – “Нысандар диспетчеры” мәзірінен таңдаймыз. Тізімнен “қабат құрастыру”. Бұл жерде қабаттарды өзгертуге, өшіруге, көшіруге, қабаттар реттілігін өзгертуге, көрінбестей жауып қоюға болады. Немесе қабаттар белгісін таңдап құрамыз.

Әрбір қабат бойынша бөліп топтастыру, қабаттарға атау беру (сурет 1):

- Елді-мекендер (пунсон, атауы).
- Жолдар. Қатынас жолдарының барлық түрлері мемлекеттің халық шаруашылығына, әскери істе ерекше маңызды. Сол себептен картада осы элементтердің мазмұны ерекше көңіл бөлінді.
- Гидрография. Негізінен карталарда бейнеленетін гидрографиялық бейнелерге: теңіз, көл, өзен, канал, әртүрлі су қоймалары, т.б. жатады. Гидрографияны карталарда дұрыс көрсету үшін картографияланатын аудан ерекшеліктерін терең зерттеу керек.

- Шекара.
- Аудандық бояу.
- Сыртқы безендірілуі.
- Өзіндік тексеру. Тексеріс барысы өзіне қосады:

а) Арақашықтық бойынша масштаб дәлдігін анықтау. Ол үшін анықталған екі елді мекен бойынша ғарыштық суреттен арақашықтық өлшемі алынады және карта бойынша дәл сол екі аралық өлшемі алынады. Кейін төмендегі формула бойынша масштаб есептелінеді:

$$M = lk / dM \quad (1)$$

б) Басшы маманның тексеруі.

## III. Басылымға дайындау

- Өзіндік тексеріске карта түпнұсқасын басылымдау.
- Корректүра жасау.
- Жаңартылған карта түпнұсқасын басылымға дайындау (формат, масштаб тексеру, дәлдікті бағалау).

## IV. Басылымдау

- Карта тиражын көбейту.

Сурет 1. Corel Draw бағдарламасында Солтүстік Қазақстан облысының 1 : 2 500 000 масштабтағы картасының елді-мекендер, жолдар, гидрография қабаттары

Кесте 1 - Corel Draw бағдарламасында Солтүстік Қазақстан облысының 1: 2 500 000 масштабтағы картасын жаңартудың технологиялық жобасы

I	Тапсырыс алу. Редакциялық дайындық кезеңі	<ol style="list-style-type: none"> <li>1. Құрастырылатын аудан негізін сканерлеу (растрлық бейне алу).</li> <li>2. Бағдарламалық қамтамасыздандыруды таңдау (Corel Draw бағдарламасы).</li> <li>3. Жаңартылып құрастырылатын картаға қажетті материалдарды жинастыру.</li> <li>4. Жұмысты ұйымдастыру (карта құрастыру өндірісін ұйымдастыру, карта жаңарту процесстерінің жүйелігі бойынша сұрақтарды зерттегеннен кейін техникалық нормалау).</li> </ol>
---	--	--



II	Жаңартылатын карта түпнұсқасын құрастыру	<ol style="list-style-type: none"> <li>1. Әрбір қабат бойынша бөліп топтастыру, қабаттарға атау беру.</li> <li>2. Өзіндік тексеру.</li> <li>3. Басшы маманның тексеруі.</li> </ol>
III	Жаңартылған картаны басылымға дайындау	<ol style="list-style-type: none"> <li>1. Өзіндік тексеріске карта түпнұсқасын басылымдау.</li> <li>2. Корректуралар жасау.</li> <li>3. Жаңартылған карта түпнұсқасын басылымға дайындау (формат, масштаб тексеру, дәлдікті бағалау).</li> </ol>
IV	Жаңартылған картаны басылымдау	<ol style="list-style-type: none"> <li>1. Карта тиражын көбейту.</li> </ol>

#### ӘДЕБИЕТ:

1. Берлянт А.М. Картография: ЖОО арналған оқу құралы. – М.: Аспект Пресс, 2001. – 336 бет
2. Дунаев В.В. CorelDraw X5. - СПб.: Питер, 2011. – 239 бет

УДК: 691.544

**Мухаметжанова Ш.Ш, Кадрбекова И.Е.**

Семей қаласы Шәкәрім атындағы мемлекеттік университет  
Ғылыми жетекші: аға оқытушы Г.О.Садвақасова

#### ҚҰРЫЛЫС ЖӘНЕ СӘУЛЕТ ҮШІН ИННОВАЦИЯЛЫҚ ШЕШІМДЕР

Қазіргі таңда жарық, су, ауа және түстің көмегімен ерекше, бірегей дизайн құруға болады. Сондай дизайнды құруға арналған материалдың бірі «i.light» түссіз цементі.

«i.light» түссіз цементі бұрын сонды ешкім көрмеген, мүлдем жаңа материал. Табиғи және жасанды жарық беру қабілеттілігі ғана емес, сонымен қатар бөгет сыртында орналасқан бейнелер мен объектілерді көруге мүмкіндік береді. Бұл түссіз эффекттің әсері, материалдарды шайыр, полимер және инновациялық ерітіндімен қаптау арқылы жүзеге асады. Жарықты бағыттап, басқарып, түрліше өзгертуге мүмкіндік береді. Шайыр қоспалары және цемент негізінде құралған панелдер, бөлменің интерьері мен экстерьерін байланыстырып, табиғи және жасанды жарық өткізе отырып, ғимарат ішінде ыңғайлы әрі жұмсақ климат құрып, сыртқа жарықтың нақты түсуіне жағдай жасайды. Күн батысымен қабырғалардың айқындығы байқала бастайды. Қабырғалар жарықтың кедергіден өтуіне мүмкіндік беріп, ғажайып көрініс тудырады.[1]

Жалпы бұл материалды 2010 жылы Шанхайда өткен EXPO-да итальяндық сәулетші Джанпаоло Имбригидің жобасын іске асыру барысында алғаш рет халыққа ұсынылған болатын.(1-сурет)



1-сурет. Итальяндық павильон. Шанхай, EXPO-2010

Шанхайдағы қолданылған панелдердің өлшемі 500×1000×50 мм бола тұра, айқындылық деңгейі сыртқы бетінің 18-20 % құрайды.

Келесі инновациялық материалдың түрі «i.idro DRAIN» –су өткізгіштік қабілеті жоғары инновациялық бетон қоспасы.Бұл өнім арнайы әзірленген қоспаның арқасында, бетон қабатының мықтылығына қарамастан, су өткізгіштігі табиғи топыраққа қарағанда 100 есе жоғары болады.

Бұл өнімнің артықшылықтары неде?

- Аса жоғары инертті материалдар мен арнайы іріктелініп алынған цементтің арқасында кең ауқымды түсті сәулеттік жабындарды алу мүмкіндігі бар.
- Ашық қуыстары қардың тез еруін жылдамдатады.
- Жауын-шашын суларының ағынын біршама төмендетеді.
- Қысқы уақытта жер бетінің мұздауын болдырмайды және судың жол бетінде ұзақ тұрып қалуының алдын алады.

«i.idro DRAIN» –су өткізгішілік қабілеті жоғары инновациялық бетон қоспасы негізінен автотұрақтарда, жаяу жүргіншілер жолында, гольф алаңындағы жолдарда, велосипед жолдарында, бассейн борттарында және тағы басқа көптеген жерлерде қолданылады.

«i.idro DRAIN» бетон өнімі Қазақстанда енді ғана өндіріліп, дамып келе жатқан инновациялық өнімдердің бірі.[2]

«Shymkent Build-2015» халықаралық көрмесінде 40 компания өздерінің құрылыс материалдары, терезе технологиялары, керамика және тастан жасалған өнімдерін таныстырды. Бұл көрмеге тек Қазақстаннан ғана емес, Украина, Түркия, Ресей және Италиядан мамандар келген болатын. Мұнда ЭКСПО-2017 құрылысында қолданылатын құрылыс материалдары көрсетілді. Өндірушілер өз жобасымен шетелдік инвесторларды таң қалдыра алды. Мұнда шыныдан жасалған берік арматура да, түссіз цемент те бар. «Шымкент цемент» компаниясы кәдімгі асфальтпен салыстырғанда отқа төзімді және экологиялық жоғары өткізгіш қабілетті бетонды ұсынды. Сонымен қоса мұндай жол жабындарын кез келген түсте жасауға болады.[3]

Итальяндық «Italcementi» компаниясы «TX Active» атты жаңа цементтің түрін ойлап тапты.

TX Active принциптері бойынша жұмыс істейтін өнімдер:

- Зиянды заттардың ауада таралуын азайтады,
- Фимараттардың эстетикалық қасиеттерін ұзақ уақыт бойы сақтайды.

TX Active жолдарда, тротурада, жабын ретінде, аландарда, тұрақтарда, темірбетон элементтерінде, кірпіш және бетондық блоктарда, сонымен қоса бояуларда, бітеу, тегістегіш ретінде де қолданылады.



2-сурет. Air France- штаб-пәтері. Париж

Italcementi мамандары 2000 жылдан бері TX Active цементін асфальт, үй-жайларды әрлеуге қолданып, жетілдіп айтарлықтай жетістіктерге қол жеткізеді. Бұл материалды Бергамо қаласы Борго Палаццо көшесі және Париж қаласындағы Air France- штаб-пәтерін салуда қолданылған (2-сурет). Компаниясының мамандары бұл цементті қолданса, ауаның ластануының 50% төмендетілетіндігін нық сеніммен айтып отыр.[4]

#### ЛИТЕРАТУРА:

1. Omkar M. Innovative Transparent Cement From Italcementi. URL: <http://thedesighhome.com/2011/01/innovative-transparent-cement-from-italcementi/>
2. Прозрачный бетон — декоративный материал будущего. URL: <http://tehnobeton.ru/beton/vidy/prozrachnyj.html>.
3. «Прозрачный» цемент. URL: <http://bookplants.ru/prozrachnyj-tsement>
4. Инновационная цементная продукция Italcementi. URL: <http://ultradizz.ru/architecture/1080-innovacionnaya-cementnaya-produkciya-italcementi.html>

**Нукешова А., Ғайнуллаев Е.,**  
Семей қаласының Шәкәрім атындағы Мемлекеттік университеті  
Ғылыми жетекші: Жұмаділов І.Т.

## **ҚАЗІРГІ ЕУРОПАЛЫҚ СТАНДАРТТАРҒА СҮЙЕНЕ ОТЫРА, ҚАЗАҚСТАН ҚҰРЫЛЫСЫНДА BIM-ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ**

Бұрын сәулетшілер тапсырыс берушілердің жобаларын сызбалар сызу арқылы көрсететін. Әрине бұл қажырлы еңбек пен уақытты талап етеді. Бүгінгі таңда бұл сала ілгерілеп, дәстүрлі сызбалардың орнын 3D моделдеу әдісі басты. BIM технологиясы 3 өлшемді кеңістікте немесе ғимараттарда ақпараттарды моделдеу арқылы көрсететін жобалар. Ғимараттарды ақпараттық модельдеу жүйесіне (Building Information Modeling) жататын бұл пәннің мақсаты – білім алушыларға ақпараттық модель құру әдістерін және тәсілдерін үйретеді. Ғимараттарды ақпараттық модельдеу жүйесі элементтер мен олардың өзара байланыстарына толық сипаттама жасайды және Revit бағдарламасында жоба интеллектуалды объектілер мен элементтердің жиынтығы ретінде ұсынылады. Білім алушы осы жүйені меңгеру арқылы жобадағы объектіні шынайы өмірдегі нұсқасына максималді жақындатылған түрде көре алады, сондай-ақ, эксплуатациялық сипаттамаларына дәл болжам жасауға мүмкіндік алады. Revit Architecture бағдарламасында жоба интеллектуалды объектілер мен элементтердің жиынтығы ретінде ұсынылады. Берілген объектілер мен элементтер параметрлік атрибуттарға ие. Revit плаформасы жобалау мен құжаттамалардан бөлек ғимаратты тұрғызу кезінде болатын күштерді есептейді. Ғимараттарды ақпараттық модельдеу концепциясы есептеуіш техниканың архитектуралық жобалаудағы рөлін түбірімен өзгертеді. Revit Architecture бағдарламасы - жобалау процесін шынайылыққа максималды жақындауға мүмкіндік беріп, ғимараттың ақпараттық моделі жоба туралы негізгі ақпаратты құрайды.

BIM технологиясы (Ғимараттарды Ақпараттық Модельдеу) сандық түрде ғимараттардың бір немесе бірнеше нақты виртуальдік модельдерін құрастыруға мүмкіндік береді. Модельдерді пайдалану мұқият талдау мен бақылауды қамтамасыз етіп, жобалау үдерісін оның барлық кезеңдерінде жеңілдетеді. Аяқталған, осы компьютерлік модельдер конструкцияның нақты геометриясын және материалдарды сатып алу, конструкцияларды жасау және құрылыс жұмыстарын жүргізу үшін барлық қажетті мәліметтерді қамтиды.

BIM (Ғимараттарды Ақпараттық Модельдеу) – инженерлік-құрылыс саласында пайдаланылатын, жобалаудың ең заманауи және жетілдірілген технологиясы.

BIM технологиясының мәні: пайдаланушы ғимараттардың үш өлшемді ақпараттық моделін құрайды. Сол ақпараттық моделдегі әрбір элементтің көптеген техникалық қасиеттері бар. Осындай ақпараттық моделдің кез келген элементінің өзгеруі жобаның барлық бөлімдерінде – жоспарларда, кесінділерде, фасадтарда, 3d моделдерінде көрінеді.

Ғимараттың ақпараттық моделінде қарапайым геометриялық өлшемдерден басқа, пайдаланылатын материалдардың құрылымы, олардың тығыздығы, жылу өткізгіштігі және өзге де физикалық қасиеттері туралы мәліметтер болуы мүмкін. Ғимараттың ақпараттық моделін сауатты құрастырған соң, сызбалардың барлық түрлерін, тізімдеме кестелерін, ғимараттардың ерекшеліктері мен экспликацияларын қоса алғанда, жобаланатын ғимарат бойынша айтарлықтай барлық жобалық құжаттаманы автоматты түрде алуға болады.

«BIM технологиясы (Ғимараттарды Ақпараттық Үлгілеу) ғимараттардың сандық түрдегі бір немесе бірнеше нақты мүмкіндікті үлгілерін құрауды болжайды. Үлгілерді пайдалану жобалаудың барлық кезеңінде мұқият талдау және бақылауды қамти отырып, жобалау процесін жеңілдетеді. Аяқталғаннан кейін бұл компьютерлік үлгілер нақты геометриялық конструкцияларды және материалдарды сатып алу, конструкцияларды әзірлеу және құрылыс жұмыстарын жүргізу үшін барлық қажетті деректерді қамтиды». BIM қысқармасындағы I әрпі – Information (ақпарат) сөзінің бірінші әрпі - Ғимараттарды Ақпараттық Үлгілеу технологиясының мәнін бейнелейтін өте маңызды белгі. BIM бағытындағы бағдарламалық қамтамасыз ету – үлкен көлемді ақпаратпен жұмыс істеу нақтылығын және қабілеттілігін, өзге шешімдермен үйлесімділігін талап етеді, олай болмаған жағдайда бірлескен жұмыс процесін қамтамасыз ету күрделі міндет болады.

НЕГЕ BIM? - BIM-ді пайдаланушы күнтізбелік жоспарлау, смета құру және қауіп-қатерлерді талдау, сонымен қатар құрылыс процесіне қатысушылардың өзара тығыз іс-әрекеті мен объектілерді аса жетілген басқару турасындағы тиімділіктерге қол жеткізе алады. Ғимараттың технологиялық үлгісі конструкцияның виртуалды түптұлғасын беретіндіктен, BIM сондай-ақ құрылыс басталғанға



дейін түрлі шешімдерді алдын ала бағалау және байқап көру мүмкіндігін береді. Жобаға қатысушылар конструкцияның барлық өзгешеліктерін жақсы түсінеді, ол өз кезегінде оның нақтылығына және толықтығына кепілдік беруге көмектеседі, сонымен қатар шығындылығы және өзге параметрлері турасында баламаларды байқай және бағалай алады. BIM технологиясы жобаға қатысушылар арасында ақпаратпен тиімді алмасу, жоғары сапа үшін көптеген қошеметке ие бола алады.

Ал BIM технологиясын бір мемлекетке енгізу оңай шаруа емес. Оны енгізу үшін шетел тәжірибиесі негізінде Қазақстанда ұсыныс қолдану туралы жасауға болады. Ал шетел тәжірибиесіне көз салсақ BIM Америкадан бастап дамып Европа және Қытай елдеріне дейін жалпыласқан. Бұның ішінде Қытай дүние жүзіндегі ең үлкен құрылыс нарығына айналып отыр. 2010 жылдан бастап қазірге дейін BIM-нің Қытайдағы ең тез дамыған кезеңі болды. Осы жылы "жаңалық жүлдесі" атты BIM жобалау жарысы тұңғыш рет жүргізіліп, 100 ден астам компания мен 200 ден астам BIM-жобалары қатысқан. Ал қазірге дейін 5 жыл ішінде жылдан жылға дамып көптеген нәтижелерге қол жеткізді. Бұл құрылыс саласындағы бір үлкен техникалық төңкеріс болып саналады. Ол жаңаланып өзін -өзі кемелдендіріп отыруы қажет. Сондықтанда BIM бір мемлекетте кеңінен таралып табан тіреп тұруы үшін ұзақ жылдарды қажет етеді. BIM техникасын жалпыластыруға тек ғана компаниялар ғана емес, мемлекеттегі бүкіл жоғарғы оқу орындары бірге ат салысу керек. Қытайда жоғарғы оқу орындары студенттер мен магистранттардың BIM-ға деген қызығушылығын арттыру үшін, арнайы BIM жаңалық жарату орталығы құрылған. BIM технологиясы мен айналысқан компаниялар бірлесіп қаржы шығарып, жоғары оқу орындарынан тіпті де көп BIM дарындыларын тәрбиелеуге көмек жасады, әр жылы түрлі жарыстар өткізіліп, жүлделі болғандарды марапаттап, қызығушылығын арттырған, осы арқылы компаниялар болашақта өздеріне керекті кадрлар қалыптастыру үшін осындай әрекетке барып отыр.

2015 жылы 22 қыркүйек күні "Қытайдың BIM бағдарламасы, экологиялық ортасы" атты жиналысы Пекинде болып өтті. Мұнда Қытайдың тұңғыш рет өздері жасап шыққан BIM жүйесінде қолданылатын ең жаңа бағдарламаларын жариялады. Бұл жиналыста көптеген шетел компаниялары және құрылыс саласындағы мындаған инженерлер мен мамандар қатысып, барлығы бірлесіп, BIM экологиялық ортасын құруға келісті. BIM қытайдағы құрылыс саласында көптеген қолайлылық туғызған, кірісті үнемдеткен, экономиканың дамуына өзіндік үлес қосқан бағдарлама болып отыр.

Қорыта келе ең алдымен Қазақстандағы студенттердің BIM-ді тану дәрежесімен іс- жүзіндегі қолданылу жағдайын білу үшін студенттер мен мамандар арасында сауалнама жүргізуді және осы арқылы көптеген студенттер бір немесе екі BIM технология қосымшаларын білетінін, бірақ өздерінің қолдана алмайтынын және оған қызықпайтынын, сонымен қатар студенттердің BIM-нің болашақтағы маңызын түсініп жетпегендігін білдік. Ал қатысты органдар мен компанияларға келсек, олар әлі BIM-ді қолданбаған, бірақ оның маңыздылығы және болашақта BIM арқылы жұмыс істейтініне көздері жеткен. Сауалнама нәтижелерін ескере отырып, Қазақстанның жалпы жағдайы жайлы SWOT талдауы жасалды (1 кесте):

Кесте 1

<b>Күшті жақтары</b>	<b>Әлсіз жақтары</b>
Мемлекеттің тиімді саясаттары	Дарындылардың жетіспеуі
Мүмкіндіктері	Қауіптері
Көптеген адамдардың жұмыспен қамтамасыз етілу орайын арттыру	Түрлі экономикалық дағдарыстар

#### **ӘДЕБИЕТ:**

1. «Архитектурное проектирование общественных зданий и сооружений» учебное пособие / А. Л. Гельфонд. – Москва: Архитектура-С, 2007 – 8-43стр.
2. «Жилые здания» учебное пособие / И. А. Шерешевский. – Москва: Архитектура-С, 2005 – 24-56стр.

**Жанымханова А., Тулешова К.,**  
Семей қаласының Шәкәрім атындағы Мемлекеттік университеті  
Ғылыми жетекші: Жұмаділов І.Т.

## **СЕМЕЙ ҚАЛАСЫНЫҢ ҚАЗІРГІ ҚАЛА ҚҰРЫЛЫСЫ МЕН СӘУЛЕТІ ПРОБЛЕМАЛАРЫ МЕН ШЕШУ ЖОЛДАРЫ**

Ертіс өзенінің екі жағасына орналасқан Семей қаламыздың негізі 1718 жылы қаланған болатын. Семей қаласы Қазақстанның солтүстік – шығысында, Сібір шекарасында орналасқан. Қала сонымен қатар Семипалатинск орыс атауымен де белгілі.

Ол Ертіс өзені бойында Алматыдан 1000 километр солтүстікте және Ресейдің Омбы қаласынан Оңтүстік – Шығыста 700 километрде орналасқан. Бүгінгі күнгі Семей – ол шамамен 400 000 адам халқымен шулы студенттік қала. Сонымен қоса Семей қаласының бірнеше көрікті, сәулетті жерлері бар:

«Өлімнен де күшті» мемориалы - 1991 жылдың 29 тамызында ҚР Президенті Н.Ә.Назарбаев Семей ядролық полигонын жабу туралы Жарлыққа қол қойды. 2001 ж. 29 тамызында Семейдің «Полковничий» аралында Семей ядролық полигонның құрбандарына арналған «өлімнен де күшті» ескерткіш қойылды. Ескерткіш жобаның авторы Шота Уәлиханов..

Қос мұнарлары мешіт - сәулетші Болбатов, инженер поручик Манашев, 1856 - 1862 жж. - құрылысы және сәулет ескерткіші. XIX ғ. мұсылмандық сәулет үлгісі. Мешіт татар көпесінің қаржысына түрік жобасымен салынған. Мешіт жұмыс істеп тұр.

Ямыш қақпасы - Бекіністің үш қақпасынан сақталған батыс Ямыш қақпасы 1773ж. қақпа және оның қабырғалары инженер капитан И.Г.Андреевтың басшылығымен салынды. Ямыш қақпасы - XVIII ғ. (1776 ж.). Қала құрылысы және сәулет ескерткіші.

Семейдің аспалы көпірі, және тағы сол сияқты.

Невзоровтар отбасы атындағы мұражай - Қала құрылыс және сәулет ескерткіші (көпес Степановтың бұрынғы үйі), 1827 жыл. Революциядан кейін ғимаратқа жеке мемлекеттік мекемелер орналасқан.

Тарихи-өлкетану мұражайының ғимараты (бұрынғы губернатор үйі) - 1856 ж. қала құрылысы және сәулет ескерткіші. Сәулетшінің есімі белгісіз. Революцияға дейін ғимаратта әскери

1718 жылы бірінші қоныстану болды, онда орыстар Ертіс өзенінің бойында бұзылған буддистік монастырьдің жанына қамалдың ірге тасын қалады. Монастырдан жеті ғимарат сақталып қалған, ол Семипалатинск – Семь палат деп аталған (кейіннен қаланың атауы). Қамал қардың еруінен жиі су тасқынына ұшыраған, Ертіс жағалауын су шайғандықтан 1778 жылы қамал су тасқыныны болмайтын жерлерге ағын бойымен жоғары 18 километрге ауыстырылған болатын. Орта Азияның көшпенді халқы мен дамушы Ресей империясы халықтары арасындағы негізінен өзен саудасы қызметін көрсететін қамал жан жағына кішкене қала өсті. Түркістан және Сібір темір жолы құрылысы қаланы Орта Азия мен Сібір арасындағы сауданың маңызды кешені етті.

Сол уақыттан бері әлі күнге дейін қаламыз дамып келе жатыр. Жаңадан тұрғын үйлер салынуда. Мысалы, 2016 жылы барлық қаржы көздерінен санағанда - 12 көп қабатты тұрғын үйлер берілді. 574 пәтер жалпы аумағы 82,959 мың. кв. м. Сомма = 7,353 млрд. тг

2015 жылыға (80,394 мың. кв.м.) қарағанда 3,1 % ға артқан.

• Облыстық бюджеттен 4 үй ауданы -17,198 мың. кв. м. (198 кв.) Юность, Утепбаева, Жанасемейская-Победа, Карменова көшелері бойында берілді;

• 4 үй АО «СПК «Ертіс» қаражаты есебінен ауданы 20,808 мың. кв. м. (243 кв.) Театральная, Мелькомбинат ауд., Мелькомбинат, үй.1, Утепбаева көшелері бойында;

- 1 үй АО ИО «КИК» бойынша – 5,058 мың. кв. м. (54 кв.) Новостройка көш;

- 3 үй коммерциалдық бағыт бойынша ауданы – 9,433 мың. кв. м., (79 кв.) Уранхаева -

Кабанбай батыра, Лермонтова, Уранхаева көшелері бойында;

- Жеке меншік тұрғын үй құрылысы ауданы - 26,857 мың. кв. м.;

- Әлеуметтік маңызы бар құрылыстар (Дастенова көш. аудан) – 3,605 мың. кв.м.

- 2016 жылы инженерлік коммуникациялық желілерге бөлінген қаражат – 668,218 млн. тг

Қаладағы жаңа бой көтеріп жатқан «Қарағайлы» ауданы Бас жоспары

- 21 800 адамға шақталған

- Аумағы 147 га

- 98 көп қабатты тұрғын үйлер ауданы - 653,5 мың. кв. м

- «Абай арена» ойын сауық кешені
- 120 орынға арналған аурухана
- 7 жатахана

Жалпы сомма 2,803 млрд. тенге.

Десек те, қолға алынбай бос қалып, қала көркін бұзып тұрған ғимараттар да бар. Сол себепті біз қаламыздағы проблемаларды шешу жолын іздеп жоба бастадық. Ғимараттарды аралап суретке түсіріп, қаламыздың бас архитекторынан сұхбат алып мәлімет жинадық. Біздің жобамыздың басты мақсаты Шетел архитектурасын мысалға ала отырып, ескі ғимараттарды жаңартуға көңіл аудару, бос тұрған ғимараттарды жөндеп, халық игілігіне беру (мысалы Аяқ киім фабрикасы), қала ішіндегі атмосфераға зиянды заводтарды қала сыртына шығару және жаңа өндіріс зауыттарын ашуға инвестиция тарту, қала сәулеті мен құрылысына сол арқылы қаражат көзін қамтамасыз ету, жаңа талаптарға сай көркейту, қала көркін келтіретін мосттың маңайына әсем сауықтыру орындары мен демалыс аймағын жасақтау.

Слайдтан көріп тұрғандарыңыздай бұл Шәкәрім даңғылында орналасқан, 2 рет өртенген Зоовет институт. Бұл ғимараттың бос тұрғанына ұзақ уақыт болды. Бірақ бүгінгі күнге дейін жөндеуден өтпеген. Қала орталығына жақын орналасқандықтан қала көркін бұзып тұр.

Біздің ұсынысымыз бұл ғимаратты қайта жөндеуден өткізіп, халқымыздың тарихын, дінін, салт-дәстүрін ғаріптейтін галерея немесе музей ашу тиімдірек болады.

Қаламыздағы тағы бір проблемаларының бірі қала көркі болып тұрған әдемі мостымыздың астындағы ескі үйлер.

Бұл проблеманы шешудегі біздің ұсынысымыз сол үйлердегі отбасыларды жатақхана, қонақ үйлерге көшіріп, ұзақтығы жылға созылатын жаңадан қонақ үй, тұрғын үй кешендері, демалыс орындарын салу. Құрылыс аяқталған соң сол жердегі тұрғындарға тиісінше үй беру. Және кезекте тұрған отбасыларға.

Келесі біздегі өзекті мәселе қала ішіндегі зауыттар. Олар қала тұрғындарына, атмосферамызға айтарлықтай зиянын тигізіп жатыр.

Оларды қала сыртына қарай шығару арқылы жоғарыдағы мәселені шешуге болады.

Шәкәрім даңғылы қаланың орталағында орналасқандықтан қозғалыс та, кедергі де көп болады. Бұл проблеманы жою үшін көліктер еркін қозғалатындай кеңейтуіміз қажет.

Ескі аяқ-киім фабрикасы бос тұрғанына біраз уақыт өтсе де әлі ескеріліп жөндеген жоқ.

Аяқ-киім фабрикасын жөндеуден өткізіп, аяқ-киім зауытын қайта ашу керек. Пайдасы халық жұмыспен қамтамасыз етіледі, өзімізден шығарылғандықтан халыққа тиімді бағада жеткізіледі.

Қорығылай келе, мемлекетіміздің рухани астанасы аталатын Семей қаласының қазіргі заманға сай, тұрғындардың өмір сүруіне қолайлы тіршілік ортасына айналады деп үміттенеміз. Жасаған зерттеулерімізбен, айтылған ұсыныстарымыз іс жүзінде қолдау табады деген ойдамыз. Қаланың құрылыс сәулет саласына алдағы уақытта жас ғалымдар, зерттеуші-студенттер ретінде, түрлі мәселелерін шешуге тырысып, үлесімізді қосамыз деген үміттеміз.

#### **ӘДЕБИЕТ:**

1. «Архитектурное проектирование общественных зданий и сооружений» учебное пособие / А. Л. Гельфонд. – Москва: Архитектура-С, 2007 – 8-43стр.
2. «Жилые здания» учебное пособие / И. А. Шерешевский. – Москва: Архитектура-С, 2005 – 24-56стр.

ӘОЖ: 691

**Разуева Д.Т., Сәбиқан А.М., Қалиев А.А.**

Семей қаласының Шәкәрім атындағы Мемлекеттік университеті

Ғылыми жетекші: Жумадилов И.Т.

### **ҚАЗАҚСТАН ҚҰРЫЛЫС ИНДУСТРИЯСЫНДА ЖАСАНДЫ МӘРМӘРДІ ҚОЛДАНУ ПЕРСПЕКТИВАСЫ МЕН ЖАСАУ ТЕХНОЛОГИЯСЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

Бетоннан жасалатын мәрмәр - әр түрлі мақсаттарда пайдалану үшін оңай болып келетін, өндірісінде қарапайым материал. Таңқаларлықтай сұлулығы бар табиғи тасқа ұқсайтын материалды не үшін өндіру қажеттілігі бар екенін барлығы түсіне бермейді, сондықтан да алдымен оның неге соншалықты бағалы екенін түсіндірген дұрыс болады.

Мәрмәр – ғимараттар мен үй-жайлардың ішін безендіру үшін қолданылатын бірегей материал. Мәрмәр тек қана сирек кездесетін материал ғана емес, сондай-ақ қаржылық жағынан өте қымбат материал, сондықтан барлығы бірдей оны әрлеу жұмыстарына қолдануға қолы жете бермейді.

Сапалы мәрмәр қоры қиын жерлерде орналасқан, ал оның алынуы тауға көтеріліп орнатылатын арнайы техникалардың көмегімен орындалады. Материалдың алынуы сияқты жеткізілуі мен өңдеуі де оның құнын арттырады [1].

Құрылыс индустриясында үнемі жанданып отыратын жаңа технологияларды қолдану арқылы, құрылысқа қажетті материалдардың әртүрлілігі айтарлықтай кеңейіп келеді. Бетоннан дайындалатын мәрмәнді қазір қымбат тұратын құрылғыларды қолданбай, үй жағдайында немесе зертханада өз қолымызбен дайындауға мүмкіндік бар.

Табиғи мәрмәнді жасанды түрін кең ауқымда қолдануға болады: тұрғын үйлердің сыртқы әрлеу жұмыстарында, ландшафт дизайнында, колонналарды тұрғызғанда, балюстрад, тротуарларда, фонтандарда, вазалар мен гүл ыдыстарының жақтауларында.

Бетоннан дайындалатын бұйымдардың көптеген өзіндік артықшылықтары бар. Ол ең алдымен тұтынушылардың кең көлеміне әр түрлі жеткізілуде қол жетімділігі.

Табиғи мәрмәр – өте қымбат. Сондықтан бетоннан дайындалатын жасанды мәрмәр таңдауы тиімді болу керек. Табиғи тасқа көбірек ұқсайтын нұсқасын алу үшін үй жағдайларында да қолдануға болатын көптеген технологиялар бар.

Ең қарапайым технология – құм мен цемент қоспасы бар формалардан аламыз. Осы технология нәтижесінде алатын үлгіміз берік, ылғал өткізбейтін, сырт көрінісі шынайы мәрмәрға ұқсас болып келеді. Бірақ, ескеретін жағдай – жұқа плиткалар сынғыш, ал қалыңырақ плиткалар ауыр болып келеді. Осы тас материалдан үстелшелер жасауымызға болады, бірақ жиһаздар плитканың салмағын көтере алатындай көлемді болуы керек. Жіңішке үлгісін алу үшін негізіне ағаш үстелшелерді аламыз [2].

Нәтижесінде табиғи тастан айырмашылығы аз болатын плита алу үшін – алдын ала жұмысқа қажетті құрал-жабдықтар мен материалдарды дайындап алған дұрыс. Бояғыштар мен пластификаторларды цемент қоспасымен араластыруға қажетті полиуретан немесе басқа материалдың формасы болуы міндетті. Құрылыстық араластырғышқа бұрғылау саптамалары мен қалақша қажет болады.

Бетоннан дайындалатын мәрмәнді дайындау үшін, мынандай материалдар қажет болады:

- Маркасы М400 немесе одан жоғары цемент;
- су;
- пластификатор С-3;
- полиуретан формасы;
- ұсақ дәнді құм;
- полиэтилен пленкасы;
- пигментті қоспа;
- толтырғыш түріндегі ұсақ малтатас;
- бұрғылау және саптама-миксер.



Сурет 1. Жасанды мәрмәнді зертханада дайындау процесі

Мәрмәнді қандай технологиямен дайындаған жақсы екенін біз оны қандай нақты жағдайларда қолданатынымызға байланысты шешеміз. Зертханалық жағдайда жасанды мәрмәнді дайындау келесі сатылардан тұрады:

1. Бірінші саты – дайындау кезеңі. Форманы немесе формаларды тазалап жуып, кептіріп алуымыз қажет. Ол кез-келген өлшемде болуы мүмкін, мысалы: ас үй қабырғасына арналған плиткаларды дайындауға болады. Қоспаны алуымыз үшін құм мен цемент сияқты құрғақ заттарды бірыңғай болғанша араластыру керек. Қажетті құрамды алғансоң барлық артық суын ағызып, пластификацияға қажетті заттарды қосамыз. Араластыру бірыңғай массаны алғанша жалғаса береді.

2. Судың қалған бөлігін құямыз, кейіннен бояғыштарды қосамыз. Оларды әрбір жерге қосамыз. Осылайша ерітінді табиғи тасқа көбірек ұқсас бейнеде болады.

3. Форманы қоспамен толтыру. Бояғыштар цемент массасы бойынша жолақтарға бөлінгенде құрамды дайын деп санауымызға болады. Енді технологиялық процесстің маңызды фазаларына көшуімізге болады. Форманы қабаттары мен түбінде майысқан жерлері болмас үшін міндетті түрде тегіс бетке қоюымыз керек. Оған қоспаны құямыз. Плитаның үсті тегіс және артық жерлері болмас үшін қалақтың көмегімен түзулейміз. Осыдан соң беті тегістеліп, полиэтиленмен жабылады.

4. Жасанды тас плитканың өлшемі үлкен болған сайын, оның ішінде бос орындар пайда болып, сынуы мүмкін. Сондықтан құрамды біркелкі қылатын виброүстелді міндетті түрде қолдануымыз керек. Ол жоқ болған жағдайда массада ауа көпіршіктері аз болуы үшін, араластыру кезінде миксерді массада алмаймыз.

5. Формаға құйылған масса 10 тәулік тұрады. Цементпен жасалатын басқа жұмыстар сияқты процеске араласуымызға болмайды. Қоспаны жиі ылғалдандырып қажеті жоқ, бетон массасының қалыңдығынан сұйықтықтың тез шығып кетуін болдырмайтындай полиэтилен пленкасымен жауып қоямыз. Плита толық қатайғаннан соң оны аударып форманы шешіп аламыз.

Бетон мықтылығын арттыру үшін, оны қосымша сыммен нығайтуға болады. Оларды құм-цемент массасы қоспасы құйылмай тұрып формаға орнатады.

Сапалы бетонды алу үшін технология аса қиын болуы керек деп ойлаудың қажеті жоқ. Барлық қажетті жұмыстарды үй жағдайында да орындауға болады.

Нәтижесінде кеуектілігі аз, химиялық жағдайларға төзімді, суға тұрақты материал пайда болады. Плитаны керек болған жағдайда жылтыратуға болады, ол үшін оның беткі жағын кезекпен бірінші спиртпен, мөлдір лакпен, қайта спиртпен өңдейміз. Спиртті тек лакталған қабат кепкеннен соң қолданамыз, ал лактың кепкенін күтпесекте болады.



Сурет 2. Бетоннан жасалған жасанды мәрмәр

Зерделей келе, жасанды мәрмәрді Қазақстан құрылыс индустриясында қолдану өте тиімді деп санаймыз. Және бұл жоба біздің теориялық білімімізді практикалық тұрғыда іске асыруымызға, болашақта шағын бизнесімізді ашуға үлкен мүмкіндік береді.

#### ӘДЕБИЕТ:

1. «Құрылыс материалдары» оқу құралы / С. Қ. Хамзин, Ф. Б. Әбдішүкір. – Астана: Фолиант, 2007 – 139 б.
2. Ковров Д.Д. Мрамор из бетона. (электронды ресурс) - 2015 - URL:<http://tolkobeton.ru/beton/mramor-iz-betona.html>

**Толеукадыров Е.Т., Сабырбаева М.Е.**

Государственный университет имени Шакарима города Семей  
Научный руководитель: Г.О.Садвакасова, старший преподаватель кафедры  
геодезии и строительства

## **ПРИМЕНЕНИЕ ЭНЕРГОЭФФЕКТИВНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В СТРОИТЕЛЬСТВЕ ЖИЛИЩНОГО ОБЪЕКТА В ГОРОДЕ СЕМЕЙ**

13 января 2012 года Президент Казахстана Нурсултан Абишевич Назарбаев подписал закон «Об энергосбережении и повышении энергоэффективности».

Законом предусматривается создание правовой базы по вопросам энергосбережения и повышения энергоэффективности, осуществлению финансирования мероприятий за счет бюджетов всех уровней. Кроме того, документом регламентированы нормы по установлению компетенции госорганов на проведение модернизации производства, хранения, транспортировки и потребления энергоносителей, проведение контроля и надзора за эффективным использованием энергетических ресурсов, установлению мер ответственности за соблюдение норм закона в сфере энергосбережения и энергоэффективности [1].

Одним из действенных способов уменьшения влияния человека на природу – энергосберегающие технологии. Современная энергетика, основанная, в первую очередь, на использовании ископаемых видов топлива (нефть, газ, уголь) оказывает наиболее массивное воздействие на окружающую среду. Начиная от добычи, переработки и транспортировки энергоресурсов и заканчивая их сжиганием для получения тепла и электроэнергии – все это весьма пагубно отражается на экологическом балансе планеты.

Проектом предусматривается строительство 3-х этажного жилого дома, площадью 1000 квадратных метров, состоящего из крупно-панельных блок-секций серии «КПД-330». При строительстве данного объекта была использована каркасно – монолитная технология с применением таких материалов как газобетон в качестве ограждающих конструкции. Перекрытия и колонны выполняются монолитным железобетоном. То есть, устанавливается опалубка идет армирование затем заливается бетон. Таким образом, мы получаем не только прочную конструкцию но и в экономическом плане остаемся в плюсе, в плане того что основной материал при возведении газобетон является не дорогостоящим, доступным материалом, что уменьшит затраты на возведение данного объекта. В настоящее время в ВКО, для возведения объектов применяется силикатный кирпич. В зимнее время 40% тепла уходит через стены. Так как, коэффициент теплопроводности силикатного кирпича равен 0,7 Вт/м<sup>0</sup>С, а коэффициент теплопроводности газобетона равен 0,08 Вт/м<sup>0</sup>С. Газобетон является теплоизоляционным материалом в следствие его пористости, а также экологически чистым.

В основу планировки блок-секций положено конструктивно-планировочное решение крупно-панельных жилых домов, с учетом оснастки комбината железобетонных изделий ТОО «Фирма Азия». При строительстве будет максимально использованы материалы отечественно производства. Дом имеет близкую к меридианальной ориентации продольного фасада здания. Крыша чердачная плоская с организованным внутренним водостоком. Наружная отделка выполняется с устройством системы навесных вентилируемых фасадов в соответствии с паспортом цветового решения фасадов. Устройство системы навесных вентилируемых фасадов с применением композитных листов выполняется по утеплителю минераловатной внахлест и защищается ветрогидрозащитной мембраной. Оконные блоки деревянные, стеклопакет энергосберегающий, при изготовлении которого используется специальное стекло с напылением слоев оксидов металлов, придающим стеклу уникальные теплоотражающие свойства [2].

Одновременно параллельно с общими двойными системами сегодня существуют эффективные технологии очистки воды, уже использовавшейся в отдельных агрегатах санузлов, для последующего вторичного применения, когда, например, сточная вода умывальников, ванны и душевой кабины фильтруется, из нее удаляется мыло и загрязнения, и она направляется в сливной бачок унитаза или на иные технические нужды, например, для мойки автомобиля или поливку сада. Такие системы подходят для индивидуальных домов, отдельных квартир, небольших гостиниц, клубов и пр. Результаты проведенных экспериментов показали, что по фактическому потреблению ресурсов такие системы дают экономию до 50 % в обычных жилых домах и до 40 % в гостиничном бизнесе и сфере торговли. Основные преимущества – полная автономность системы водоснабжения

при абсолютной невозможности перекрестного загрязнения питьевой и технической воды, отсутствие химических реагентов и вредных субпродуктов, существенная энергетическая эффективность (для питания электронасоса используется источник постоянного тока напряжением 12 Вт), возможность использования солнечной энергии, полностью автоматический цикл очистки.

В здании запроектированы системы хозяйственно-питьевого и горячего водопровода. На вводе в здание предусмотрено устройство индивидуального теплового пункта. Система вентиляции механическая, с синхронизированным регулируемым притоком и вытяжкой. В техническом чердаке установлены рекуператоры производительности 2300 м<sup>3</sup>/ч, по одному на подъезд. Для эффективного использования тепловой энергии в систему вентиляции добавлен пластинчатый рекуператор, позволяющий использовать 60% тепла удаляемого воздуха, и система регулирования вентиляции, с возможностью полного блокирования системы вентиляции при отсутствии человека в квартире. Снижение расхода тепловой энергии на подогрев приточного воздуха планируется снизить за счет рекуперации тепла на 60%, за счет регулирования воздухообмена на 30%. Также преимуществом такой системы является более качественная работа системы вентиляции, и избежание проблем которые возникают при естественной вентиляции, возможность фильтрации приточного воздуха, возможность установки центрального кондиционера [3].

Общедомовое освещение – с использованием стационарной солнечной электростанции. Солнечные модули монтируются на крыше здания. Зарядные устройства, аккумуляторные батареи, инверторы устанавливаются в специальном помещении. Установленная электрическая мощность солнечных модулей – 2 кВт. Расчетная годовая выработка электрической энергии за счет прямого преобразования солнечной радиации = 4530 кВт ч

Система вторичного использования воды устанавливается в шкафу под раковиной. Она рассчитана на 20 литров воды. В бак попадает вода из раковины в ванной, очищается и уходит в сливной бачок унитаза для вторичного использования. Система состоит из двух элементов: контроля наполнения сливного бочка и бака под раковиной. Контроль наполнения сливного бочка перекрывает поступление в бачок чистой воды, позволяя ему наполняться водой из-под раковины. Но это не означает, что в сливной бачок не может поступать свежая вода. Система Greywater фильтрует воду, которая уходит в раковину и затем использует ее для слива в туалете, потенциально экономия в домохозяйстве 20000 литров питьевой воды ежегодно. Система очень проста в установке, можно установить ее самостоятельно. Она работает при помощи небольшого насоса с напряжением в 12 вольт, а приблизительная стоимость затрат на ее использование – менее одного доллара в год.

Регуляторы температуры отопления с середины прошлого века активно используются на Западе. Они предназначены для экономии расходов на отопление. И снижения температуры обогрева помещения. Некоторые квартиры отапливаются так интенсивно, что их хозяевам приходится распахивать окна даже в тридцатиградусный мороз. В таких случаях основной задачей является нормализация температурного режима и создание комфортной для человека жилой среды. Впрочем, в последние годы вопрос экономии ресурсов постепенно выходит на первый план, и устройства, помогающие сократить расходы на содержание жилья, становятся все более востребованными. Термостаты снабжены датчиком температуры и процессором. Управление потоком теплоносителя основано на показателях датчика. А процессор позволяет запрограммировать терморегулятор для радиатора на подходящий для дома режим работы. Можно настроить минимальную мощность отопления в течение буднего дня, когда все члены семьи заняты делами вне дома, и повышение температуры к вечеру, чтобы вернуться в теплые комнаты [4].

Дополнительные затраты на энергоэффективные и энергосберегающие материалы составляют около 50 млн. тенге при общей стоимости проекта 200 млн. тенге. В настоящее время производится анализ возможности снижения стоимости 1 м<sup>2</sup> за счет применения различных строительных систем с целью выхода на стоимость в 100 тыс. тенге за 1 м<sup>2</sup> с тем, чтобы при использовании всех энергоэффективных мероприятий, стоимость не превышала 150 тыс. тенге за 1 м<sup>2</sup> (использование технологий несъемной опалубки, трехслойных стеновых теплоэффективных блоков и т.д.).

#### ЛИТЕРАТУРА:

1. Закон Республики Казахстан № 541-ІУ «Об энергосбережении и повышении энергоэффективности» от 13.01.2012 г.
2. Афанасьева О.К. Архитектура малоэтажных домов с использованием возобновляемых источников энергии. – М., 2007. – С. 24-26



3. Табунщиков Ю.А., Бродач М.М., Шилкин Н.В. Энергоэффективные здания. – М.: АВОК-ПРЕСС, – С. 37-39
4. Данилевский Л.Н. Принципы проектирования и инженерное оборудование энергоэффективных жилых зданий. – Минск, Бизнесофсет. 2011. – С. 375

ЖОЖ: 004.65

**Азаматова Ә.Т**

Шәкәрім атындағы Семей Мемлекеттік Университеті

Ғылыми жетекші: Жаксыгулова Д.Д «Ақпараттық жүйелер» кафедрасының аға оқытушысы

### **«СТУДЕНТ» МҚ**

Нарықты тиімді басқарусыз елестету мүмкін емес. Ақпаратты өңдеу жүйесі маңызды категория болып табылады. Бұндай жүйе келесідей талаптарды қанағаттандыру керек:

• жұмыстың қорытындылары бойынша жалпы және/немесе нақтыланған есептерді алуды қамтамасыз ету;

- маңызды көрсеткіштердің өзгеру үрдістерін оңай анықтауға мүмкіндік беру;
- уақыт бойынша сыншыл ақпараттарды маңызды кідіріссіз алуды қамтамасыз ету;
- деректердің толық және нақты саралауларын орындау.

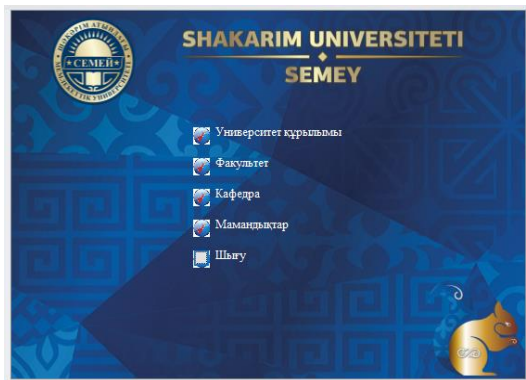
Бүгінгі күні мәліметтер қоры ақпараттық процестердің компьютерлік қамтамасыз ету негізін құрайды, ал бұл ақпараттар адамдардың қызмет сфераларының барлығын қамтып отырады. Сондықтан мәліметтер қоры бүгінгі күнде ең басты ақпарат көзі болып табылады.

Құжаттар айналымының электрондық технологияларын пайдалану ақпаратты сақтаудың сенімділігін, олардың өзектілігін арттырады, қажетті мәліметтерді жедел түрде тауып алу жылдамдығын арттырып, ең бастысы мекеменің функционалдық мүмкіндіктерін кеңейтетін болады.

Ақпаратты өңдеуді жеңілдету үшін автоматтандырылған ақпараттық жүйелер құрылады. Әрбір ұйымның, мекеменің жұмысын компьютер көмегімен басқару үшін мәліметтер қорын пайдаланатын қолданбалы бағдарламалар – автоматтандырылған ақпараттық жүйелер жазылады.

Мәліметтер қоры дегеніміз - ақпаратты сақтауға және жинақтауға арналған ұйымдасқан құрылым. Ең алғаш мәліметтер қоры ұғымы жанадан қалыптасқан кезде онда шындығында мәліметтер сақталған. Бірақ қазіргі кездегі көптеген мәліметтер базасын басқару жүйелері өздерінің құрылымдарында тек мәліметтерді ғана емес, сонымен қатар олардың тұтынушылармен және басқа да ақпараттық - программалық кешендермен қарым - қатынасының әдістерін де қамтиды. Сондықтан біз қазіргі заманғы мәліметтер базасында тек мәліметтер ғана емес, ақпарат та сақталады деп айта аламыз.

Бұл мәліметтер қорында Студент туралы барлық ақпарат толық көрсетілген. Мәліметтер қоры-әкімшілік құрылым, факультет, кафедра, мамандықтар деген бөлімдерді қамтиды. Оның әрбір құрылымына жеке бөліктер кіреді. 1-суретте мәліметтер қорының басты беті көрсетілген.

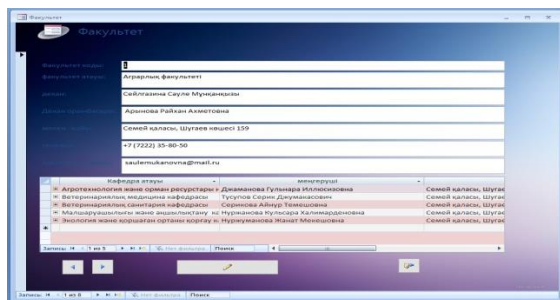


1-сурет.

Мәселен, Әкімшілік құрылымы, Әкімшілік құрылымы-Ректор офісі-ғылыми кеңес деген бөлімдері қамтылған. Олардың әрбіреуі кесте және форма түрінде еңгізілген. Ерекшелігі, бұл мәліметтерді

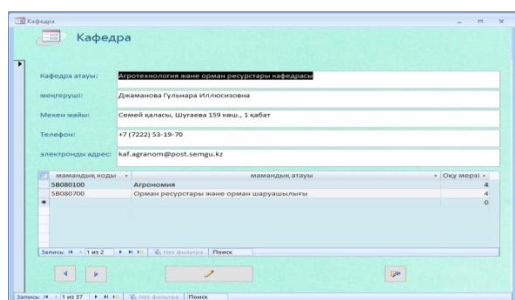


өзгертуге, мәлімет қосуға, өшіруге және басып шығаруға мүмкіндік береді. Келесі құрылымда, факультет туралы ақпарат қамтылған . Университеттің факультеттері туралы мәлімет жинақталған. 2-суретте көрсетілгендей.



2- сурет

Бұл кестеде Word түрінде ақпараттарды көре аламыз. Яғни, факультеттердің тарихы, құрылымы, жалпы факультет туралы толық ақпараттарды қамтиды. Келесі құрылым кафедра туралы ақпараттан тұрады. Бұл құрылым 3-суретте кесте және форма түрде көрсетілген.



3-сурет

Мәліметтер қорының құрылымдарының әрбіреуі кестеден, формадан, есеп беруден тұрады. «Студент» МҚ тиімділігі:

- Жинақтылығы;
- Жылдамдығы және өте аз күш жұмсау;
- Ақпараттың дәлдігі;
- Мәліметтер қорын орталықтан басқару(негізгісі).

«Студент» Мәліметтер қорының мүмкіндіктері:

- Мәліметтер қорына жаңа бос файлдарды қосу;
- Бар файлдарға жаңа мәліметтерді қосу;
- Мәліметтерді іздеу;
- Мәліметтерді өзгерту;
- Мәліметтерді жою;
- Мәліметтер қорында бар файлдарды жою.

«Студент» МҚ ЖОО-ның оқытушыларын әрі студенттерін ақпаратпен қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

### ӘДЕБИЕТ:

1. Т. Коннолли, К. Бегг. Базы данных: проектирование, реализация и сопровождение. - Диалектика, 2000.
2. Авторів Коллектив.Базы данных: конспект лекций. – Эксмо, 2007.
3. Емельянова, Н.З. Основы проектирования автоматизированных информационных систем: учеб.пособие / Н.З. Емельянова, Т.Л.Партыка, И.И. Попов. – М.: ФОРУМ: ИНФРА-М, 2005. – 416 б
4. Сергеев А.П. Самоучитель.-Microsoft Office2007. М.:Санкт-Петербург.Киев,2007 ж. б. 432.
5. В.Я. Гельман. Медицинская информатика. Питер. 2001 ж. 145-186 б.
6. Дж. Куртер, А. Маркви. MS Office 2000. Москва.2001 ж. 357-428 б.
7. ҚазҰМУ: оқытушы Жакипова Ш.А. Қолданбалы программалық жабдықтама. Мәліметтер қорымен Теориялық бөлім. [Электрон. ресурс].- <http://infoaliya.ru/http--463002setupru>

**Аманжолова Ж.Р., Газизова К.Б.**

Семей қаласының Шәкәрім атындағы Мемлекеттік университеті  
Ғылыми жетекші: Д.Д. Жаксыгулова, ақпараттық жүйелер кафедрасының аға оқытушысы

### **«АҚПАРАТТЫҚ-КОММУНИКАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР» ФАКУЛЬТЕТІНІҢ МӘЛІМЕТТЕР БАЗАСЫ**

Оқу орнының жұмыс тиімділігі бірқатар факторларға байланысты, олардың ішіндегі ең маңыздысы ақпараттық ресурстардың оқу үдерісіндегі рөлі болып табылады.

Кез келген деканаттың сәтті жұмыс істеуі үшін, ең негізгі шарт, ақпарат алмасу орындалуы қажет. Қазіргі таңда, көптеген деканаттардың компьютерлермен толық жабдықталуына қарамастан, мәлімет алмасу үдерісі оптималды емес.

Деканат қызметкерлеріне күнделікті студенттердің контингентін есептеу және факультетте оқу үдерісін қамтамасыз етуге байланысты үлкен көлемдегі жұмыс атқаруға тура келеді. Бұл ретте ақпаратты әр түрлі форматта ұсыну да талап етіледі. Оқу, тәрбие бөлімін автоматтандыратын мәліметтер базасын енгізу – қазіргі кезде маңызды, әрі басым бағыт [1].

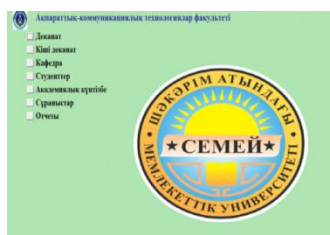
ЖОО-да оқу үдерісін басқару кезінде шешілетін міндеттердің көлемдерінің өсуіне және күрделенуіне байланысты факультеттегі кафедралар және басқа да құрылымдық бөлімдерді бір жүйеге біріктіретін бірыңғай ақпараттық білім беру ортасын құру қажеттілігі туындайды. Мақалада «Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар» факультетінің деканат жұмысын автоматтандыру аспектілері қарастырылған. Қызметкерлердің жұмысын оңтайландырудың тиімді құралы ретінде электрондық мәліметтер базасын деканатқа ендіру мүмкіндігі талқылануда. Бұл мәселенің толық шешімі күрделі және көп сатылы үдеріс нәтижесінде орындалуы мүмкін. Дегенмен, электрондық деканатты ендіру бірінші кезеңнің өзінде-ақ деректерге қол жеткізудің уақытын біршама қысқартуға мүмкіндік береді, қайталанудың орын алмауын, сонымен қатар, есепті жасауды, деректерді статистикалық өңдеуді жеңілдетеді.

Инновациялық университеттің жұмысы мамандарды даярлау сапасын арттыру жағдайында деканаттың қызметін жетілдіру бойынша, соның ішінде олардың жұмысын автоматтандыру негізінде алдына жаңа міндеттерді қояды. Қазіргі заманғы оқу орындарының факультеттік деканатының элементтері бір-бірімен үнемі әрекеттесетін ашық жүйе болуы керек. Бұл мәліметтер базасы факультеттің барлық студенттері жайлы ақпаратты жинау және есепке алудың көп деңгейлі жүйесін, бірыңғай ақпараттық кеңістікті құруды, факультеттің барлық бөлімдері арасында қолжетімді, тиімді ақпарат алмасуды қамтамасыз ететін байланыстырушы жүйе болуы керек. Деканаттағы жұмысты басқару моделі ақпаратты енгізу, өңдеу, жою, баспаға шығару және сұрыптауға арналған техникалық және бағдарламалық құралдардың жиынтығынан тұрады.

Жұмысты автоматтандырмас бұрын, алдымен, университетке түсер алдында студенттердің әрқайсысы жайлы толық ақпарат беретін жеке іс-қағаздары түріндегі электрондық құжаттардың жетілген жүйесін құрау керек. Электрондық деканат жұмысының алғашқы кезеңінде бастапқы мәліметтерді енгізу және электрондық жеке іс-қағаздарды құрастыру - жұмыс жасауды көп қажет ететін бөлігі.

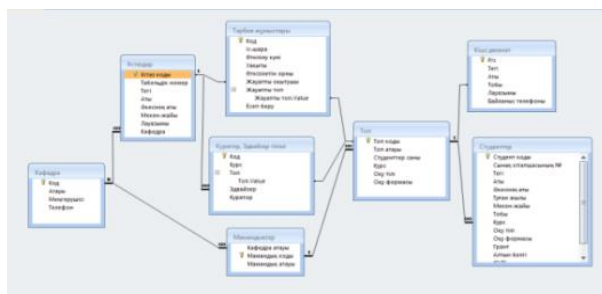
Ақпараттық жүйелердің заманауи формасы мәліметтер базасы болып табылады. Мәліметтер базасы – бұл арнайы түрде орналасқан және форматталған мәліметтер, яғни электрондық архив. Мұндай мәліметтер құрылымымен жұмыс істеу үшін арнайы құралдар: мәліметтер базасын басқару жүйелері қолданылады [2]. Біз бұл жобада Microsoft Office құрамына кіретін Access қосымшасын пайдаландық.

Электрондық деканат жүйесін іске қосқанда мәліметтер базасының басты беті шығады (1-сурет).



1-сурет

«Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар» факультетінің мәліметтер базасының бөлімдері: деканат, кіші деканат, кафедра, студенттер, академиялық күнтізбе, сұраныстар, есептер. Деканат бөлімінде деканат құрамы жайлы ақпарат көрсетілген. Кіші деканат бөлімінде оның құрамы және жыл бойы атқаратын іс-шаралары қамтылған. Кафедра бөлімі үш қосымша беттен тұрады: кафедра, ұстаздар, тәрбие жұмыстары. Кафедра қосымша бетінде мамандықтар, топтар, студенттер тізімі бір-бірімен байланысқан (2-сурет). Ұстаздар қосымша бетінде факультеттің оқытушылары және эдвайзерлер, кураторлар тізімі көрсетілген. Сонымен қатар, мұнда факультеттің жыл бойы өткізетін тәрбие жұмыстарының кестесіне есеп беру функциясы, яғни кез келген құжат, сурет, презентация немесе кестені қосу мүмкіндігі қарастырылған. Студенттер бөлімі арқылы «Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар» факультетінің білім алушылары туралы толық ақпаратты көруге болады.



2-сурет

Біздің мәліметтер базасының басты функциясы болып оқу және тәрбие барысы туралы ақпараттарды сақтау және өңдеу, сонымен қатар, үш қатысушы: әкімшілік – оқытушы – студент арасындағы қарым-қатынасты автоматтандыру болып табылады. Деканат істерін автоматтандырудың мүмкіншіліктері:

- Деканат қызметкерлерінің жұмысына кететін уақытты біршама азайтуға мүмкіндік береді, яғни ақпаратты өңдеуге, студенттердің деректерін іздеуге, т.б.;
  - Оқу үдерісі кезеңіндегі деректермен іс-әрекеттерді жеңілдетуге мүмкіндік береді;
  - Қажет құжаттарды баспаға шығару үшін дайындықты автоматтандыруға мүмкіндік береді.
- Мәліметтер базасы оқу үрдісінің ұйымдастырылуын қамтамасыз етеді:
- Факультет құрамы: студенттер, оқытушылар, методисттер, кафедра меңгерушілері жайлы ақпараттарды сақтау және өңдеу;
  - Оқу және тәрбие жоспарын басқару (академиялық күнтізбе, мамандықтар, оқу жоспарына өзгерістер енгізу);
  - Мекемедегі оқу барысын басқару және ақпаратты сақтау (топ түрлері, ағымдағы оқу жоспары, күнтізбені құру және бақылау).

Мәліметтер базасының атқаратын міндеттері: ұстаздар құрамы, топтар тізімі, ақылы және тегін түрде оқитындар, жатақханада тұратындардың тізімін есепке алу.

Мәліметтер базасын жасау барысында келесі жұмыстар түрі жасалды:

- Мәліметтер базасының құрылымы құрылды;
- Мәліметтер базасы деректерді жинау, сақтау, іздеу және өңдеуге бағыттталып жасалды.

Құрылған мәліметтер базасы барлық қажетті функциялармен қамтылған және талапқа сай жасалған. Дайын мәліметтер базасы оптималды жоспар бойынша тестіленді.

«Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар» факультетінің мәліметтер базасының инфологиялық моделіне заттық саланың формальді сипаттамасы кіреді. Ол мәліметтер базасы бойынша маман иесі болып табылмайтын қолданушыларға да оңай, әрі жеңіл оқылады.

#### ӘДЕБИЕТ:

1. Что такое деканат в университете? [Электрон.ресурс]. – 2014. – URL: <http://life-students.ru/что-такое-деканат-в-университете/> (дата обращения: 15.03.2017).
2. Коннолли Т., Бегг К. Базы данных. Проектирование, реализация и сопровождение. Теория и практика. — 3-е изд. — М.: Вильямс, 2003. — С 44

**Калистратов А.А., Мухаметжанов Т.А.**

Государственный университет имени Шакарима города Семей

Научные руководители: Т.М. Бекмухаметова, старший преподаватель кафедры информационных систем, Е.С. Сергиенко, старший преподаватель кафедры информационных систем

### **АРМ РУКОВОДИТЕЛЯ НИРС**

Внедрение автоматизированных информационных систем в деятельность различных учреждений создает возможности для повышения качества документационного обеспечения управления и позволяет повысить производительность и качество управленческого труда. Достаточно актуальным является вопрос автоматизации различных видов деятельности преподавателей и сотрудников учебных заведений.

Целью работы является создание приложения для автоматизации работы руководителя научно-исследовательской работой студентов на кафедре. Приложение должно автоматизировать операции по ведению документооборота и должно предусматривать решение следующих задач:

- Ввод и редактирование данных в таблицу базы данных (ТБД) «Группы».
- Ввод и редактирование данных в ТБД «Студенты».
- Ввод и редактирование данных в ТБД «Преподаватели».
- Ввод и редактирование данных в ТБД «Кружки».
- Ввод и редактирование данных в ТБД «Конференции».
- Ввод и редактирование данных в ТБД «Доклады».
- Ввод и редактирование данных в ТБД «Награды».
- Поиск данных по некоторым критериям в ТБД.
- Передача данных в MS Excel.

Создание приложения было реализовано при помощи среды визуального объектно-ориентированного программирования Microsoft Visual Studio C#, использование которой позволяет создавать и эффективно использовать различные базы данных. Приложение работает с таблицами БД формата MS Access.

Первоначально загружается главное окно приложения, которое имеет меню для доступа к выполнению всех операций (рис. 1).

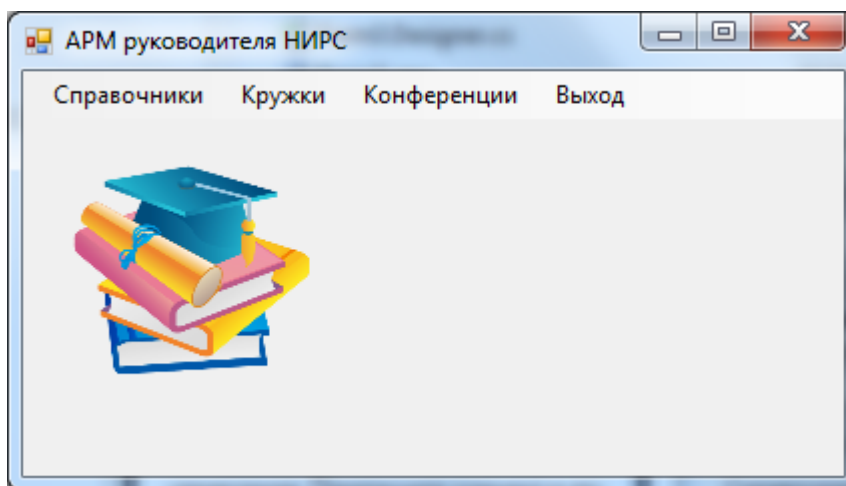


Рисунок 1. Главное окно приложения

Команда меню «Справочники» служит для ввода и редактирования данных в таблицы базы данных: «Группы», «Студенты», «Преподаватели».

Команда меню «Кружки» служит для доступа к информации о работе научных студенческих кружков.

Команда меню «Конференции» содержит команды для выполнения различных операций с данными о работе научных студенческих конференций (рис. 2).

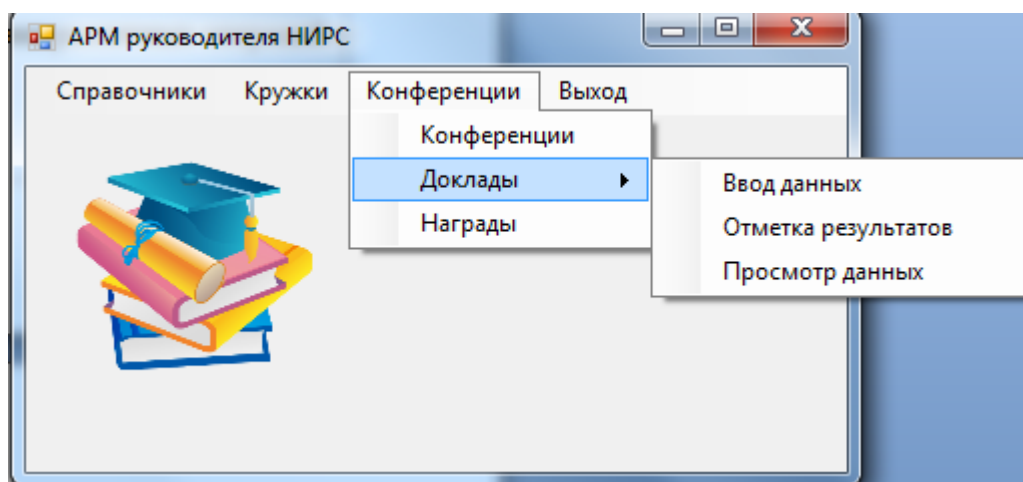


Рисунок 2. Состав команд меню «Конференции»

Чтобы ввести данные о заявленных докладах участников научной студенческой конференции, нужно выполнить команду «Конференции / Доклады / Ввод данных» (рис. 3).

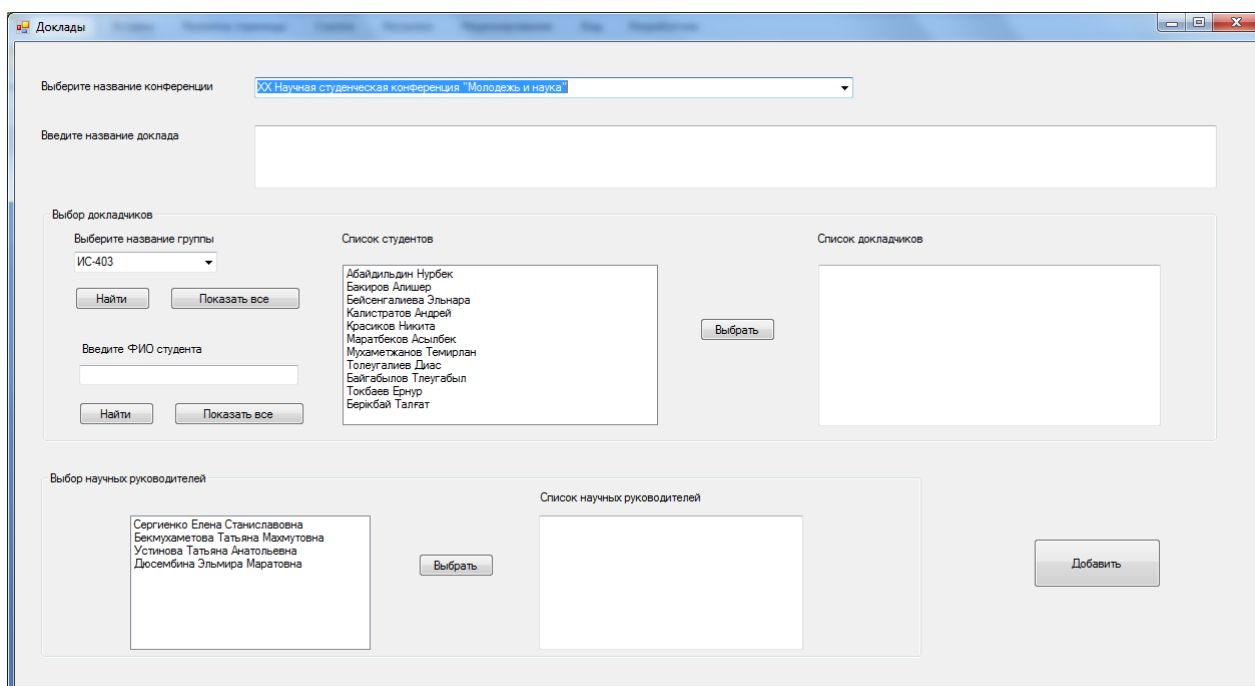


Рисунок 3. Окно для ввода данных о заявленных докладах участников научной студенческой конференции

Открывшееся окно содержит элементы для ввода необходимых данных.

Выполнив команду «Конференции / Доклады / Отметка результатов», можно заполнить данные о результатах работы конференции.

Для просмотра всех сведений о работе научных конференций нужно выполнить команду «Конференции / Доклады / Просмотр данных». Окно содержит элементы для выполнения поиска данных по некоторым критериям. С помощью кнопки «Печать» найденные сведения можно передать в приложение MS Excel для дальнейшей обработки и вывода на печать.

Таким образом, было разработано приложение, которое служит для поддержки управления документацией по научно-исследовательской работе студентов.



**Акангалиева С.М.**

Государственный университет имени Шакарима города Семей  
Научный руководитель: Т.А. Устинова, магистр, старший преподаватель  
кафедры информационных систем

## **АЛЬТЕРНАТИВНОЕ ТОПЛИВО ДЛЯ АВТОМОБИЛЕЙ**

Транспорт – один из важнейших элементов материально-технической базы общественного производства и необходимое условие функционирования современного индустриального общества, так как с его помощью осуществляется перемещение грузов и пассажиров. Наряду с преимуществами, которые обеспечивает обществу развитая транспортная сеть, ее прогресс сопровождается также негативными последствиями – отрицательным воздействием транспорта на окружающую среду, и прежде всего на тропосферу, почвенный покров и водные объекты. В среднем вклад отдельных видов транспортных средств в загрязнение атмосферы следующий: автомобильный – 85%, морской и речной – 5,3%, воздушный – 3,7%, железнодорожный – 3,5%, сельскохозяйственный – 2,5% [1].

Современный автомобиль – пример неэкологичного транспортного средства, поэтому проблемы и пути повышения экологичности транспорта различных видов наиболее целесообразно рассмотреть на примере автомобильного транспорта [2].

Автомобиль отрицательно воздействует практически на все составляющие биосферы: атмосферу, водные, земельные ресурсы, литосферу и человека. Выхлопы от автотранспорта распространяются на улицах города вдоль дорог, оказывая вредное воздействие на пешеходов, жителей расположенных рядом домов и растительность. В Астане, Таразе, Караганде, Павлодаре, Петропавловске, Усть-Каменогорске и Шымкенте вклад автомобильного транспорта в загрязнение атмосферного воздуха составляет 20-40%, а в городах Актюбинске, Алматы, Атырау, Костанай и Семей превышает 50% от общего [3].

Одним из путей экологизации автомобильного транспорта является перевод его на альтернативные виды топлива. Под собирательным термином альтернативные топлива понимаются, в принципе, все вещества, способные гореть, которые с большим или меньшим успехом могут быть использованы вместо классических топлив из нефти и углей в двигателях внутреннего сгорания или в энергетических установках. Первоначально основным назначением альтернативных топлив считалась замена ими топлив из традиционного нефтяного сырья, ресурсы которого ограничены [4].

На сегодняшний день уже активно применяется несколько видов альтернативного топлива

**Природный газ** представляет собой альтернативный вид топлива, которое полностью сгорает и уже сейчас повсеместно доступно потребителям многих стран за счет снабжения природным газом домов и производственных объектов. При использовании в транспортных средствах, работающих на природном газе (автомобилях и грузовиках со специально спроектированными двигателями), природный газ дает значительно меньше вредных выбросов, чем бензин или дизельное топливо.

**Диметилэфир** является производной метанола, который получается в процессе синтетического преобразования газа в жидкое состояние. За счет применения этого альтернативного топлива снижается уровень шума двигателя, при этом повышается его надежность. К основным недостаткам данного эфира можно отнести меньшую теплоту сгорания и меньшую плотность. Все это приводит к увеличению расхода топлива. У этого вещества очень плохие смазывающие свойства.

**Метанол** – весьма эффективное топливо для двигателей с принудительным зажиганием благодаря его высокому октановому числу. Метанол может быть использован как самостоятельное топливо, так и в качестве добавки к бензину. Во всех случаях его применение позволяет снизить токсичность выхлопных газов двигателя. Одной из особенностей метанола, ограничивающих его применение, является способность легко диффундировать через некоторые полимеры, что вызывает необходимость специального подбора материалов для топливопроводов. Добавки метанола к бензину в целом способствуют улучшению токсических характеристик автомобиля [5].

**Этанол** (еще называется этиловым спиртом или хлебным спиртом) – альтернативный вид топлива, его можно смешивать с бензином для получения топлива с более высоким октановым числом и меньшим содержанием вредных веществ в выбросах по сравнению с чистым бензином. Этанол производится за счет брожения зерновых продуктов таких как: кукуруза, ячмень или пшеница; и дистилляции. Также его можно производить из многих видов трав и деревьев, хотя здесь

технология будет более сложной, в таком случае его называют биоэтанолом. Стоимость этанола в среднем гораздо выше себестоимости бензина.

**Биодизельное топливо** представляет собой альтернативный вид топлива на основе растительных масел или животных жиров, даже тех, которые остаются в ресторанах после приготовления пищи. Двигатели транспортных средств можно модифицировать так, чтобы можно было сжигать биодизельное топливо в чистом виде; биодизельное топливо можно также смешивать с углеводородным дизельным топливом и использовать в неадаптированных двигателях. Биодизельное топливо безопасно, поддается биохимическому разложению и снижает содержание веществ, загрязняющих воздух таких как, твердые примеси, монооксид углерода и углеводороды.

**Электричество** может использоваться в качестве альтернативного вида топлива для транспортных средств с питанием от аккумуляторных батарей, или работающих на топливных элементах. Работающие от батарей электрические транспортные средства накапливают энергию в батареях, которые заряжаются путем подключения транспортного средства к стандартному источнику питания. Транспортные средства на топливных элементах работают на электрической энергии, которая вырабатывается за счет электрохимической реакции, имеющей место при соединении водорода и кислорода. Топливные элементы производят электроэнергию без внутреннего сгорания и загрязнения окружающей среды [6].

**Водород** является эффективным аккумулятором энергии. Применение водорода в качестве топлива возможно в разнообразных условиях, что может дать существенный вклад в мировую энергетику, когда ресурсы ископаемого топлива будут близки к полному истощению. Водород может найти применение в качестве автомобильного топлива в зависимости от многих экологических и экономических факторов, в первую очередь от истощения природных ресурсов [7].

**Солнечная энергия** используется в качестве топлива для так называемых солнечных автомобилей. Принцип данного изобретения заключается в том, что электромобиль заряжается не от электрической, а от солнечной энергии (солнечные батареи). Днем «солнечный автомобиль» может передвигаться посредством использования энергии солнца, а ночью — от обычной аккумуляторной батареи. Данная концепция находится в начальной стадии своего развития и много доработок еще предстоит сделать в этой сфере [8].

Растущий интерес к альтернативным видам топлива для автомобилей обусловлен следующими принципами: меньше выбросов, усиливающих смог, загрязнение воздуха и глобальное потепление; производятся из неисчерпаемых запасов; любое государство может повысить энергетическую независимость и безопасность.

Таким образом, исследование и применение альтернативных качественных или экологически чистых видов топлива для автомобилей является основным направлением снижения загрязнения окружающей среды.

#### ЛИТЕРАТУРА:

1. Исследование процесса формирования пылегазовых примесей в атмосфере территории прилегающих к котельной [Электрон. ресурс]. – URL: <http://privetstudent.com/kursovyye/kursovyye-po-ekologii/page,3,1848-issledovanie-processa-formirovaniya-pyle-gazovyh-primesej-v-atmosfere-territorii-prilegayuschih-k-kotelnoy.html> (дата обращения: 4.04.2017).
2. Введение. Транспорт – один из важнейших элементов материально-технической базы общественного [Электрон. ресурс]. – URL: <http://mybiblioteka.su/tom2/4-37130.html> (дата обращения: 4.04.2017).
3. Мырзабекова Д.М. Транспортные средства – источник загрязнения окружающей среды [Электрон. ресурс]. – URL: [http://www.rusnauka.com/10\\_NPE\\_2008/Tecnic/29645.doc.htm](http://www.rusnauka.com/10_NPE_2008/Tecnic/29645.doc.htm) (дата обращения: 4.04.2017).
4. Альтернативные виды топлива [Электрон. ресурс]. – URL: <http://www.ecoloclub.ru/ecenops-506-1.html> (дата обращения: 4.04.2017).
5. Альтернативные виды топлива [Электрон. ресурс]. – URL: [http://www.map.asmap.ru/4\(68\)\\_06/toplivo.htm](http://www.map.asmap.ru/4(68)_06/toplivo.htm) (дата обращения: 4.04.2017).
6. Восемь видов альтернативного топлива [Электрон. ресурс]. – URL: [http://www.newchemistry.ru/printletter.php?n\\_id=354](http://www.newchemistry.ru/printletter.php?n_id=354) (дата обращения: 4.04.2017).
7. Толстенко А.В., Резчик Н.В., Козыркина С.В. Водород как альтернативное топливо [Электрон. ресурс]. – URL: [http://www.rusnauka.com/NPM\\_2006/Tecnic/5\\_tolstenko.doc.htm](http://www.rusnauka.com/NPM_2006/Tecnic/5_tolstenko.doc.htm) (дата обращения: 4.04.2017).
8. Альтернативные виды топлива для автомобилей [Электрон. ресурс]. – URL: <http://www.epochtimes.ru/alternativnyye-vidy-topliva-dlya-avtomobilej-99020029/> (дата обращения: 4.04.2017).

**Дэлелханова М.М.**

Государственный университет имени Шакарима города Семей  
Научный руководитель: Т.А. Устинова, магистр, старший преподаватель  
кафедры информационных систем

## **ЭКОЛОГИЧЕСКИЙ ЧИСТЫЙ ТРАНСПОРТ XXI ВЕКА**

Наша цивилизация развилась, благодаря транспорту. С незапамятных времен транспорт играл важную роль, постоянно развиваясь и совершенствуясь.

Произошедшая в XX веке научно-техническая революция, рост населения, урбанизация и множество других факторов вывели его развитие на совершенно новый уровень. Чем более совершенными были средства перевозки людей и грузов, тем ощутимее был прогресс. В нашу жизнь прочно вошли самолета, поезда, автомобили.

Однако, одновременно с этим появилась и проблема: огромное количество транспортных средств стало причиной ухудшения экологической обстановки в масштабах всей планеты. Именно поэтому все большее внимание обращается сегодня на развитие экологических видов транспорта [1].

**Велосипед** – это один из наиболее распространенных видов транспорта. Он доступен по цене практически каждому. Велосипеды бывают нескольких видов: дорожный, шоссейный, горный, курьерский, туристический, трековый. От данного вида транспорта не исходят никакие вредоносные выхлопы, газы. Велосипедом легко и удобно пользоваться как в сельской местности, так и в городе [2].

**Самокат** – данное средство передвижения удобное, простое в использовании. При необходимости его можно сложить и хранить дома, соответственно проблема с парковкой решается сама собою. Существует большое количество разнообразных видов самокатов, а некоторые предназначены исключительно для взрослых. От этого средства передвижения существует множество преимуществ: обеспечивает физическую нагрузку и позволяет избежать автомобильных пробок. Самокат можно по праву считать самым безопасным, удобным средством передвижения.

Набирает популярность относительно новый вид передвижения как **сигвей** или **гироскутер**. По своим характеристикам – это сбалансированное средство передвижения является двухколесным, оснащено электроприводом и внешне напоминает колесницу. Оно предназначено для передвижения стоя. В переводе с английского «segway» означает «следуй за». Его также называют электрическим самокатом. Для полноценной работы данного транспорта ему требуется подзарядка от аккумулятора, однако совершенно нет нужды в таком виде топлива, как бензин. Нет заправки жидким топливом, соответственно нет вредоносных выхлопов в атмосферу. К преимуществам сигвея можно отнести: бесшумность, простоту управления и экологичность [3].

**Моноколесо (сегвил)** – электрический самобалансирующийся самокат, имеющий только одно колесо и подножки, расположенные по обе стороны от него, впервые появилось в 2012 году в США. Оно оснащено мощным электромотором (250—2000 Вт) и гироскопами, необходимыми для автоматической балансировки. Когда питание включено, гироскопы выравнивают колесо относительно оси, поддерживая этим баланс. Также в самокате установлены акселерометры и разнообразные сенсоры. Управление транспортным средством происходит посредством изменения наклона тела: при отклонении назад сегвил тормозит или меняет направление, при переносе центра тяжести вперед – ускоряется. Когда самокат останавливается, водитель должен опираться на ногу. Наибольшее распространение получил этот вид транспорта в Китае.

В настоящее время выпускаются **воздухомобили (пневмомобили)**, так называются автомобили, имеющие пневматический двигатель, для работы которого используется сжатый воздух. Накопление энергии происходит посредством нагнетания его в баллоны. Затем, проходя через систему распределения, сжатый воздух попадает в пневмодвигатель, который и приводит машину в движение. Таким образом, при езде на малой скорости или на небольшое расстояние, подобный автомобиль использует только воздух, не нанося вреда окружающей среде.

**Электрический привод** – это самый быстроразвивающийся вид экологически чистого транспорта. Несколько тысяч электромобилей уже ездят по дорогам мира. Причем, будущий электромобиль не будет иметь такие большие габариты и стоимость, это будет, скорее, некое подобие рикши с кабиной или с обычным автомобильным кузовом из пластика. В среднем, чтобы электромобиль мог конкурировать с бензиновым ему нужно весить в четыре раза меньше. Основная проблема электромобилей – аккумуляторы. Электродвигатель имеет КПД больше бензинового. Его



ресурс намного выше, а сложность изготовления небольшая. К тому же ему не требуется КПП. Сейчас большинство серийных электромобилей производится с литиевыми аккумуляторами. Они имеют очень высокую стоимость. Как альтернатива предложены серно-натриевые аккумуляторы.

### **Городской экотранспорт**

Всем известны такие виды экологического транспорта, как троллейбус и трамвай. Они оба работают от электричества и предназначены для перевозки пассажиров.

**Трамвай** – один из первых видов городского общественного транспорта, появился еще в начале XIX века, тогда он приводился в движение с помощью конной упряжке.

**Троллейбус** появился в виде первой экспериментальной троллейбусной линии в 1882 году, так же в Германии. Причем вначале троллейбусы эксплуатировались только, как дополнительный транспорт к трамваю. Трамвай и троллейбус – виды пассажирского транспорта, приводимые в движение с помощью электричества. Однако они обладают разными возможностями и техническими характеристиками. Трамвай имеет много общего с поездом. Это касается и внешнего вида в целом, и металлических колес, и способа передвижения – по рельсам. Троллейбус же сродни автобусу: та же форма кузова, те же резиновые шины, то же используемое для перемещения дорожное полотно. Расположенные на крыше обоих видов транспорта токоприемники также отличаются своей формой: у трамвая они ромбовидные, у троллейбуса – прямые. Троллейбус использует для движения два провода с разными полюсами. У трамвая роль второго провода играют рельсы. Заземление, которое обеспечивается при этом, делает трамвай более электробезопасным средством передвижения [1].

**ЭКОбусы** представляют собой городской общественный транспорт будущего поколения. Его можно использовать не только в городах с троллейбусным движением, но на маршрутах, где невозможно проложить троллейбусные линии (этому способствует унификация «ЭКОбуса» с троллейбусом).

«ЭКОбус» незаменим в курортных городах, поскольку там ширина городских улиц не позволяет организовать троллейбусные маршруты, а автобусы и маршрутные такси сильно загрязняют окружающую среду. Да и во многих небольших городах СНГ «ЭКОбус» мог бы стать хорошей альтернативой автобусу. Так как в основе привода «ЭКОбуса» используется электрическое тяговое оборудование, данный транспорт легко и быстро приживется в троллейбусных парках и сделает эти муниципальные предприятия по мобильности и экономике конкурентоспособнее традиционных автоколонн [4].

Сегодня большое внимание уделяется экологической безопасности. Для контроля над текущим состоянием окружающей среды проводятся всевозможные исследования. Ученые пытаются найти целесообразное решение возникших разноплановых проблем. Разумным выходом они считают использование экологического транспорта, характеризующегося минимальным воздействием на окружающую среду. Помимо вышеприведенных существует еще множество типов транспорта, которые не вредят окружающей природе, не загрязняют воздух и помогают человеку вести здоровый образ жизни [5].

В заключении можно отметить, что уже сегодня нужны целенаправленные природоохранные меры по защите окружающей среды. И одна из них: это использование более экологически чистых видов транспорта. Причем такие средства передвижения более дешевые, нежели автомобиль, управлять ими намного легче, нет пробок на дороге и с парковкой затруднений нет. В наиболее продвинутых странах мира многие постепенно отказываются от дорогостоящих машин в пользу доступных велосипедов, самокатов, которые помогают не вредить природе, ведь от чистого воздуха так же зависит наше здоровье.

### **ЛИТЕРАТУРА:**

1. Экологически чистые виды транспорта [Электрон. ресурс]. – URL: [http://сезоны-года.рф/экотранспорт.html (дата обращения: 6.04.2017)].
2. Виды экологически чистого транспорта и польза от него [Электрон. ресурс]. – URL: https://smarty.sale/kz/news/102 (дата обращения: 6.04.2017)].
3. Экологически чистые виды транспорта [Электрон. ресурс]. – URL: http://www.healthforma.ru/vneshnie-vozdjejjstvija/299-jekologicheski-chistyje-vidy-transporta.html (дата обращения: 6.04.2017)].
4. Экологический транспорт [Электрон. ресурс]. – URL: http://gorod.esco.agency/soderzhanie-zhurnala/rubriki-novogo-nomera/45-transport/335-ekologicheskij-transport (дата обращения: 6.04.2017)].
5. Экологически чистый транспорт [Электрон. ресурс]. – URL: http://www.ecosystemaspb.com/stati/ekologicheski-chistyj-transport (дата обращения: 6.04.2017)].

**Бұғыбай Ж.Т.**

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті  
Ғылыми жетекші: Д.Н. Нургалиев, магистр

### **ЭНЕРГИЯ ТАПШЫЛЫҒЫНАН ШЫҒУДЫҢ ЖАҢА ӘДІСІ**

19–20 ғасырлары өндірістердің күрт алға дамуы энергия көздерінің қажеттігін айқындады. 20 ғасырдың аяғында бізге бұрыннан белгілі энергия көздері күрт алға дамыған елдерде өндірістің энергия көздерін қамти алмайтыны белгілі болды. Жер бетінде адам саны күрт өсті. 1960 жылы адам саны 3 миллиард адамды құрады, ал 2000 жылы 6 миллиард, келешекте 10–12 миллиард адамды құрауы мүмкін. Адамның «ыңғайлы өмір сүруін» қамтамасыз ету үшін, жылдан жылға энергия көздерін тұтыну сұранысы да көбеюде.

Қазіргі кезде өнделетін энергияның 85 % органикалық отынды өндеу арқылы (көмір, мұнай және табиғи газ) алады. Бұдан да дәл көрсеткішті

Қазіргі кезде энергияға деген сұраныс органикалық отынды жағу арқылы жүзеге асуда. Ол – көмір, мұнай және табиғи газ. Мұның бәрі қоршаған ортаны ластайды, көптеген көмірқышқыл газын бөледі. Ол болса атмосфераның көміртекті балансын бұзады және климаттың өзгеруіне әкеп соғады.

Көмірқышқыл газы концентрациясының өсуі инфрақызыл сәулелердің көбеюіне және Жер бетіндегі орташа температураның өсуіне (булану эффектісіне) әкеп соқтырады.

Ең қолайлы және тиімді энергия көздерінің бірі болып термоядролық синтез саналады. Ол барлық қажет энергияны толығымен қамтамасыз ете алады. Ақырғы он жылда термоядролық зерттеулердің күрт өскені байқалды. Физикалық тұрғыдан экспериментаторларға қиындықтар туа бастады, қондырғының бағасы да күрт өсті, есептеулерде дәлдіктің сұранысы жоғарғы дәрежені қажет етті және де жаңа ақпараттар көптеп пайда болды.

Термоядролық энергетиканың басты артықшылықтарын атап өтейік:

– қордың ұзақ уақытқа жетуі (литийдің жер бетінде бірнеше мың жылдарға жетсе, ал су астында миллиондаған жылдарға жетеді);

– аз активацияға түсетін конструкция, әсіресе V, Cr, Si, Al;

– ядролық қауіпсіздік жағынан оңай (плазмадағы жанармайдың көлемі 1 грамм);

– термоядролық бланкетте қол жетерлік жоғарғы температура алынады, оның көмегімен ПӘК жоғары болады;

– ядролық материалдың таратылуы да қиыншылық туғызбайды.

Халықаралық бірлесу арқылы ИТЭР реакторын салу жүзеге асуда, ол физика төңірегінде аса ірі кооперациялардың бірі болып саналады. Физика плазма бойынша алдыңғы қатарлы үш мемлекет – Ресей, АҚШ, Жапония және де біріккен Еуропа қосылып, толық масштабты келешекте қолданылатын термоядролық реактордың прототипін құрастыруда.

Қазақстанда да термоядролық реакторды зерттеу жұмыстары жүзеге асырылуда. Осы мақсатта Ресеймен біріге Қазақстандық материаловедтық токамак (КТМ) құрастырылуда, оның басты мақсаты материалдың шыдамдылығы және диверторлық пластинканың энергетикалық жүктемеде жұмыс істеу режимін тексеру, яғни ИТЭР-ге және келешек салынатын энергетикалық термоядролық реакторларға зор үлес.

Алайда алға қарай дамуға токамактың қуатын, интенсивті жылу ағының және қолайлы диверторлық пластиналарын жетілдіру қажет.

Ол үшін токамак КТМ көптеген мүмкіншіліктерге ие. Олардың бірі болып плазмалық токтың шамасын түрлендіру және қуатты қосымша қыздыру саналады [1].

Токамакта камераның қабырғаларын плазмадан магнит өрістері оқшауландырады. Токамақтағы магниттік өріс басты қозғаушы күш болып табылады:

1) тороид катушкалары тордың өстері бойымен бойлай ұзына магниттік өрісін құрады;

2) плазма бойынша бағытталған ток ағымдары өз айналасында магниттік өріс құрайды.

Бұл екі өрістердің сомасының нәтижесінде бұрандалы магнит өрісі пайда болады.

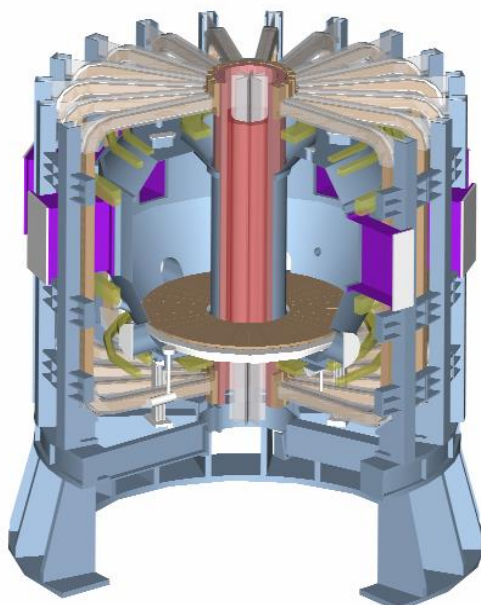
Алайда, плазманы ұстап тұруға әлі де жеткіліксіз. Мұндай конфигурациялардаулькен радиус торларына күш әсер етіп, плазмалық бау жан-жаққа шашырап кетуші еді;

3) полоидальді орамдар арқылы алынған магнит өрісі бұл күшті жұту үшін пайдаланылады.

Плазмалық тордың ортаңғы сызығын бойлай бағытталған магнит өрісі шексіз бұрандалы тәріздес магнит өрісін тудырады.

Сонымен токамакта тоқты шексіз ұстап тұру мүмкін емес және қысқа уақыт ұстап тұруға 20 тороидальді катушкалар мен индуктор жеткіліксіз. Тоқты ұстап тұру үшін қосымша полоидальді орамдар орналастырылады. Полоидальді орамдар бойымен ток жүреді, яғни плазма жан-жаққа шашырауына мүмкіншілік бермейді. Сонымен қатар камера ішінде плазманың орналасуын бақылау және плазмалық тордың қимасының қалпын реттеу болып саналады [2].

Қазақстандық материалтану токамақы – КТМ (1-ші сурет) болашақ ИТЭР-дің бағдарламасында Ресейдің әріптесі ретінде жобаны қолдауға Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың шешімі бойынша Шығыс Қазақстан облыстың Курчатов қаласында салынууда, сонымен бірге ғылым, заманауи техниканың бағыттары және технологияларын елімізде дамыту және мамандандырылған ғылыми және инженерлік кадрларды дайындау болып табылады.



1-ші сурет. Токамак КТМ

Токамак КТМ – бұл материалдарды зерттеу және сынауға арналған экспериментальді термоядролық қондырғы. КТМ құрылысы жағынан шар тәрізді, басты артықшылығы сыйымды және қолдануға ыңғайлылығы.

Токамак КТМ-ның басты мақсаты ретінде экспериментальді зерттеулерде материалдарды және конструкциялық бірінші қабырғаның қорғанысын, диверторлық пластинаны және диверторлық түйіндерді сынауға бағытталған. Токамак КТМ стендті база орталығы болып табылады, онда бірінші қабаттың қорғанысын және токамакта жұмысқа жарамды диверторлық пластиналарды және 0,1 МВт/м<sup>2</sup>-тан 20 МВт/м<sup>2</sup>-қа дейінгі диапазонда энергия ағынының әсерлесуін зерттейді. Сонымен бірге вакуум камерасына жедел қол жеткізу және жоғарғы вакуумды жоғалтпай диверторлық пластиналарды алмастыру мүмкіншілігі. Нәтижесінде токамак КТМ материалдану реакторлары ішінде әлемде бірінші технологиялық токамак мәртебесіне ие. Жобаланған параметрлер салынып жатқан ИТЭР бағдарламасына және де ДЕМО бағдарламасына, сонымен қатар болашақта салынатын энергиялық термоядролық реакторларға және басқа да экспериментальді реакторға зор үлесін қосуда.

#### ӘДЕБИЕТ:

1. Физико-технические основы управляемого термоядерного синтеза / В. А. Глухих, В. А. Беляков, А. Б. Минеев.– С.: Издательство Политехнического университета, 2006.– 348 с.
2. Основы физики управляемого термоядерного синтеза: учебное пособие / Ф.Б. Баимбетов, Ж.Р. Жотабаев, Т.С. Рамазанов.– Алматы-Курчатов, 2004.– 232 с.

**Нариманов Т., Төлегенов А.**

Усть-Каменогорский колледж экономики и финансов  
Научный руководитель: Сембина Ш.К.

## **ҚАЛАНЫҢ ЭКОЛОГИЯСЫ МЕН АДАМ АҒЗАСЫНА АВТОКӨЛІК ҚОҚЫСТАРЫНЫҢ ӘСЕРІ**

Адамның денсаулығының төмендеп, ауруға шалдығуын ағзаның ортаға толық бейімделе алмауымен, қолайсыз әсерлерге берген теріс жауабы ретінде қарастыру керек. Қала ортасы адамның басты сапасы — оның денсаулығына қолайсыз әсер етеді. Атмосфераның, судың, азық-түлік өнімдерінің, күнделікті қажетті заттардың өнеркәсіп пен транспорттың қалдықтарымен ластануы, электромагниттік өріс, вибрация, шу, ауаның дезионизациялануы, тұрмыстың химияландырылуы, шектен тыс көп ақпараттардың ағыны, уақыттың жетіспеуі, гиподинамия, эмоциогенді қысым, дұрыс тамақтанбау, зиянды әрекеттердің кеңінен таралуы — осылардың барлығы қосылып адамның денсаулығын нашарлатады. Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының (ВОЗ) анықтамасы бойынша, денсаулық дегеніміз — бұл тек аурудың болмауы емес, ол толық физикалық, психологиялық және әлеуметтік қолайлылық. Ауаның ластануы табиғаттан және адам әсерінен болады. Бензин мен керосин адам ағзасына тыныс жолдарымен кіріп, одан ішек қарын арқылы қанға өтеді. Сөйтіп орталық жүйке тамырына әсер етеді, уландырады. Атмосфера ауасы өмір тіршілік үшін аса маңызды, тіршілікке нәр береді. Сондықтан атмосфераны ауаны ластанудан қорғау әр адамның мақсаты, міндеті болуы тиіс. Атмосфераны ластаушылардың түріде көп -ақ. Соның бірі автокөлік екені белгілі.

Атмосфера ауасын ластайтын негізгі факторлардың бірі автокөлік болып табылды. Автокөлік бөліп шығаратын газдың құрамында шамамен 200 зат бар. Оның бірі түгелдей жанған немесе шала жанған көмірсутектер. Машина жылдамдығын баяулатқан кезде жанбайтын көмірсутегінің тотығының мөлшері 6,9% -ға дейін артады. Бұдан машинаны баяулатып жүру жиі болғандықтан қала ауасы көміртегінің тотығы көп бөлініп шығады. Бұл зат адам ағзасынан енетін болса, қан гемоглобинімен байланысып, оттегінің ұлпаларға жеткізілуіне кедергі жасайды.

Бүгінгі таңда автокөлік көптеген қалаларда бірінші орындағы ластаушы көзге жатады.

Автокөліктердің пайдаланған газдары атмосфераның төменгі қабатына түсіп, адамның тыныс жолдарына әсер етеді. Мысалы, қалада 500 мыңға жуық автокөлік бар. Оның әрқайсысы 1кг бензин жағу үшін 200л оттегін қолданады. Бұл дегеніміз— адамның бір тәулікте жұтатын оттегінің көлемінен де жоғары. Орта есеппе шаққанда автокөлік жылына 15мың шақырым жүргенде 1,5-2т жанар-жағармай және 20-30т оттегін жағады. Автокөліктердің пайдаланған газдарында зиянды заттардың көп болуы себебі – автокөліктердің төмен техникалық дейгейі, ескілігі, қозғалтқыштардағы ақауларды анықтау құралдарының жоқтығына байланысты. Ауаның ластануының негізгі себебі жанармайдың толық және біркелкі жанбауында. Оның 15%-і ғана автомобиль қозғалысына шығындалады, ал 85%-і ауаға ұшып шығады.

Транспорттың дамуы проблема тудырады. Жыл сайын әлем бойынша көлік апатынан 0,2 млн адам қаза болады, 0,5 млн адам мүгедек, 10 млн адам жарақат алады. Әлемде ауданды қолдану бойынша, қаланың үштен бір бөлігі жол мен автотұраққа кетеді.

Біз бүкіл әлемдегі жақсы қалада өмір сүріп жатырмыз, табиғи-климатикалық жағдайы керемет, қоршап жатқан табиғи байлықтар сан алуан, бұған қарамастан біз түтінмен дем аламыз.

Қоршаған ортаға жағымсыз әсер ететін бірден бір негізгі фактордың бірі болып көлік құралдарының жасы мен тұтынатын отынның сапасы болып табылады. Қазақстандағы автокөлік құралдарының басым бөлігі 10 жыл мерзімнен артық пайдаланылған. Жағымды үлгі ретінде 2013 жылмен салыстырғанда 2016 жылы елде сол уақытта көлік құралдарының өскендігін ескере отырып, көліктің атмосфералық ауаға ластағыш заттар шығарындыларының 20%-ға азайған Беларусь тәжірибесін алуға болады. Шығарындылардың азаюы негізінен отын сапасына қатысты біршама қатаң стандарттарды енгізу, отын сапасын жақсарту арқылы қол жеткізуге болады. Яғни қазір Беларусь дизель отындары үшін кг 10 мг аспайтын күкірт құрамы мен бензин сапасын осы стандартқа жеткізу жоспарланатын Еуро5 стандарттарын қолданады. Беларусь тек қана жолдарда кептелісті болдырмау көзқарасымен емес және бұдан әрі қоршаған орта мен халық денсаулығына автокөлік әсерін азайтуға мүмкіндік беретін сонымен қатар, жолдарда қозғалысты оңтайландыруға мүмкіндік беретін интеллектуалды көлік жүйесін енгізуді бастады.

Республиканың жер үсті көлік магистралдарының ұзындығы 106 мың км. Оның 13,5 мың км – магистралды темір жолдар, 87,4 мың км – қатты жабындылармен жалпы пайдаланудың автомобиль

магистралдары, 4 мың км – өзен жолдары. Қазіргі таңда елді мекендерді жүйелі автобустық хабарламамен қамту 75%-ды құрайды. Қазақстан Республикасында 34 автовокзал (31 жеке, 4-уі талаптарға сәйкес емес) мен 138 автобекет (100% жеке, 72-сі талаптарға сәйкес емес) қызмет жасайды.

Жолаушылар айналымы әртүрлі көлік түрлерін реттеу және дамыту үшін аса маңызды. 1990 жылдан бастап 2016 жылға дейінгі кезеңде Қазақстан Республикасында жолаушылар айналымы 2,8 есе артты. Егер 1990 жылы жолаушылар айналымы 91241 млн. жкм құраса, 2016 жылы 251251 млн. жкм құрады. Қазақстан Республикасында жолаушылар айналымының негізгі үлесін автомобиль және қалалық электр көлігі құрайды. Қазақстанда жолаушылар айналымының 86-85%-ының ең көп үлесін автомобиль жолаушылар айналымы алады.

2015 жылы 49 бензин партияларын тексергенде 12 партиясы норматив талаптарына сай шықпағандығы анықталды. Бұның өзі кәсіпкерлердің адал, таза еместігін, бір күнгі түскен табысы-өзінің балалары мен жақындарынан қымбат екендігін байқатады. Бұл тұста бізге тұрғындардың экологиялық мәдениеті мен сауаттылығы жолында жұмыс жасау керек.

Ауданда тек жеңіл автокөлік қана жүріп қоймай, жүк тасушы автокөліктер, тепловоздар, тракторлар да жүреді. Олардың бір бензинмен жүретін болса, екінші біреуі дизельді отынмен жүреді. Қазіргі кезде автокөліктер пайдаланатын жанармайлардың сапасы да әр түрлі. Сапасы төмен жанармайдың арзандығына қызығып пайдаланатын автокөлік иелері қоршаған ортаға қаншама зиян келтіріп жатқанын біле бермейді.

Автокөліктер табиғи газбен жүрсе, тиімді болар еді. Газды пайдалану саны 1985 жылы — 512 болса, 1995 жылы — 1838 — ге жетті. Біздің зерттеу жұмысымыздағы нәтижеге сүйенсек, Шығыс Қазақстан облысында соңғы 4 жылда автокөліктер ауаға бөлінген зиянды заттардың 65-75 пайызын құрайды. Бензин қозғалтқышымен қамтамасыз етілген көліктер 1500 км жүргенде 4350 кг оттекті жұмсайды. Орташа есеппен 1 автомобиль 4 кг көмірқышқыл газын бөліп шығарады.

Тек бір ғана жеңіл машина жыл сайын атмосфераға 600—800 кг көміртек оксидін, 200 кг-ға жуық жанып үлгермеген көмірсулар және 40 кг-ға жуық азот оксидін шығаратышы есептелген. Автокөліктердің пайдаланылған газында 300-ге жуық зиянды құрауыштар болады. Бұлардың кейбіреулерінің канцерогендік (қауіпті ісік туғызатын) зардаптары болады. Осы мысалдардан автокөліктердің қоршаған ортаны ластайтын негізгі себепкері екені білінеді. Франция, АҚШ, Германия тәрізді бірқатар шетелдерде атмосфераның ластануының 50—60 пайызы автокөліктің үлесіне келеді. Елбасымыздың айтуынша, 2015 жылға дейін автокөліктер газбен жүруі тиіс. Бензинге қарағанда газ таза әрі өте арзан.

Автокөліктердің адам ағзасына, қоршаған ортаға тигізетін осыншалықты зиянды әсерлерін біле тұра біздің мынадай ұсыныстарымыз бар:

- 1) Экологиялық таза жанармайлар ойлап табылса.....
- 2) Қазіргі автокөліктерден бөлінетін зиянды заттарды ұстап қалатын сүзгіштер орналастырылса.....
- 3) Салауатты өмір салтын қалыптастыруда автокөлік орнына велосипед қолданылса.....
- 4) Велосипед жүргізуге арналған жолдар және оған арналған тұрақтар салынуы қарастырылса.....
- 5) Экологиялық таза отын пайдаланатын автомобиль қозғалтқыштарын жасаса.....

#### ӘДЕБИЕТ:

1. Суржинов Д.В. Гигиеническая оценка риска нарушения здоровья населения промышленного города от воздействия факторов окружающей среды-2007.-34с.
2. Газета «Караван». ВКО проблемы и тревоги/ Экологические Проблемы г.Усть-Каменогорска – 1 май 2009г
3. Вестник КАСУ №6-2011. Оценка факторов загрязнения атмосферного воздуха в городе Усть-Каменогорске
4. Экология: Учебник для студентов высш. и сред.учеб.заведений, обуч.по техн.спец.и направлениям/Л.И.Цветкова, М.И.Алексеев: Химиздат, 2008-550с.
5. Интернет ресурстары – 2016 жылғы мәліметтер.

Сахариева А.М.

Семей қаласының Шәкәрім атындағы Мемлекеттік университеті  
Ғылыми жетекші: Д.Н. Нурғалиев, магистр, «Техникалық физика және жылуэнергетика»  
кафедрасының аға оқытушысы

**СВИ-1 МАРКАЛЫ ВОЛЬФРАМ**

Аналитикалық таразы - бұл кез келген ғылыми-зерттеу зертханасында маңызды өлшеу құралы болып табылады. Аналитикалық таразы өнеркәсіп және ғылыми-зерттеу және тәжірибелік жұмыстарда және басқа да көптеген салаларда қолданылады. Оны тіпті азық-түлік зерттеу, сапасын бақылау үшін пайдаланылады. Қазіргі уақытта, осы таразы фармацевтік өнімдер, қажетті ультра нақты параметрлерін қабылдау, жұқпалы аурулардың диагностикасы, биологиялық материалдарды зерттеуде, сондай-ақ фармакология медициналық зертханаларда қолданылады.



1-сурет. XA82/220/2X маркалы аналиткалық таразы.

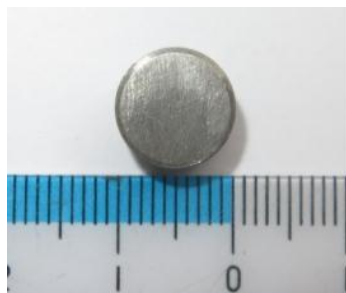
Техно – химиялық таразыда заттың салмағын 0,01 грамға дейінгі дәлдікпен анықтауға болады. Бұл таразыда синтез жұмыстарында бастапқы алынған зат пен реакциядан шыққан заттарды өлшеу жиі қолданылады.

Үлгілердің массасын анықтау үшін XA82/220/2X маркалы аналитикалық таразымен жұмыс жасалынды (1-сурет). Бұл жұмыста вольфрамның ауадағы және судағы массасы есептелінді. Берілген масса бойынша тығыздықты табамыз [1].

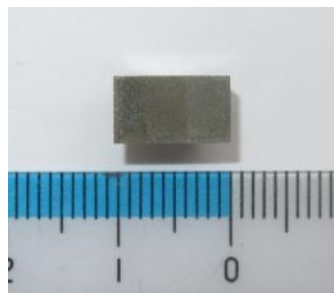
$$\rho = \frac{M_{\text{ауа}} \times \rho_{\text{сy}} - M_{\text{сy}} \times \rho_{\text{ауа}}}{M_{\text{ауа}} - M_{\text{сy}}} \quad (1)$$

Зерттеу нысаны СВИ-1 маркалы вольфрам болып алынды.

Вольфрам СВИ-1 шыбығы электрэррозионды станоктың көмегімен кесіліп алынған үлгілірдің жалпы көріністері 2-суретте көрсетілген.



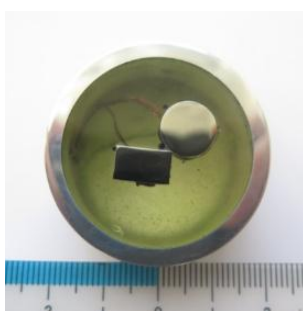
а-көлденең үлгі СВИ-1



б-көлбеу үлгі СВИ-1

2-сурет. Құюға дайын үлгілер

Вольфрам СВИ-1 үлгісін кесіп алған соң, үлгі эпоксидті шайырмен құйылды. Үлгі дайын болған соң, кесуден кейінгі қалған зақымдарды өшіру үшін тегістеу процесі жүргізілді. Тегістеуден кейінгі бетте қалған қисықтарды деформациясыз жою үшін жылтырату процесі жүргізілді. Вольфрам СВИ-1 үлгісін қоспасы жылтырату үшін алмаз және алюминий оксиді пасталарын қолданылды. Үлгіні жылтыратудан кейінгі жалпы көрінісі 3-суретте көрсетілген.



3-сурет. Үлгіні жылтыратудан кейінгі жалпы көрінісі

Жылтырату процесінен кейін, үлгінің микроқұрылымын шығару үшін ерітіндімен өндеудің химиялық әдісі қолданылды.

*Үлгінің массасы мен тығыздығын анықтау.* Үлгілердің тығыздығын анықтау үшін аналитикалық таразы арқылы бірінші және екінші үлгінің ауадағы және судағы массасын өлшенді. Осы екі масса арқылы (1) формула арқылы тығыздық есептелінді. Вольфрам СВИ-1 көлденең үлгісінің орташа массасы 7,85131-ге тең болды, ал стандарттық ауытқуы 0,00033 болды. Вольфрам СВИ-1 көлбеу үлгісінің массасы 4,05134-ге тең, ал стандарттық ауытқуы 0,00023 болды.

*Микроқұрылымдық талдау.* Үлгінің массасы мен тығыздығы анықталған соң, микроқұрылымдық талдау жасалынды.

Қорытынды сынау барысында түйіршіктің көлемін анықтау үшін негізгі 2 әдіс қолданылады: есептеу әдісі; түйіршіктің қиылысу аймағын есептеу әдісі.

100× есе үлкейткендегі сызық ұзындығы 60 мм құрайды, яғни ол шлифтың 0,6 мм негізгі ұзындығына сәйкес келеді. Сонда  $\sum L = 0,6 \cdot 4 = 2,4$  мм. Әрбір түзумен түйіршіктің қиылысқан шекарасының саны  $n_1=15$ ,  $n_2=16$ ,  $n_3=19$ ,  $n_4=16$ . Қиылысқан шекарасының жиынтық саны  $\sum n = 15+16+19+15 = 65$ . Түйіршіктің шартты орташа диаметрін анықтаймыз  $d_{ysl}$ , мм [2].

$$d_{ysl} = \frac{2.4}{65} = 0.037$$

Үлгілердің тығыздығын анықтап болған соң, келесі мақсаттың бірі микроқаттылықты анықтау. Микроқаттылықты арнайы – микроқаттыметрдің көмегімен есептелді.

Заманға сай құрылымның зерттеу әдістерін және ядролық энергетикадағы қолданылатын конструкциялық материалдардың физика-механикалық қасиеттерін анықтауды оқып-меңгердім. Сондай-ақ, МЕТАМ ЛВ-41 оптикалық микроскоп пен микротвердомер ПМТ-3М, ХА82/220/2Х маркалы аналитикалық таразы, тегістеу және жылтырату станогы құрылғыларының жұмыс принципі менгердім және игердім. Берілген үлгілердің массасы мен тығыздығы анықталды. СВИ-1 маркалы вольфрам қоспасының көлденең және көлбеу қималарының металлографиялық шлифтері дайындалды. Әр түрлі микроқұрылымды талдау әдісін қолдану арқылы зерттеліп отырған үлгінің түйіршіктерінің ауданы және диаметрі анықталды. СВИ-1 маркалы вольфрам қоспасының көлденең және көлбеу қималары бойынша микроқаттылығы анықталды және анықталған статистикалық көрсеткіштер бойынша сараптама жасалды.

Осы тәжірибеден мен конструкциялық материалдарды металлографиялық зерттеу әдістерін, үлгінің микроқаттылығын анықтауды және құрылымын зерттеуді үйрендім.

#### ӘДЕБИЕТ:

1. Prime Chemicals Group, магазин химических реактивов и лабораторного оборудования URL: <http://www.pcgroupru/> (дата обращения: 15.06.2016).
2. ТУ 48-19-39-85 Прутки и проволока вольфрамовые

**АҒЫНДЫ СУЛАРДЫ ТАЗАРТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ**

Ағынды су– атмосфералық жауын–шашын немесе өнеркәсіптік кәсіпорындардан және елді мекендерден кәріз жүйесі арқылы жүргізілген, адамдардың өмір сүру салдарынан ластанған сулар. А.с. гетерогенді күрделі жүйе болып саналады, оның құрамында болатын органикалық және минералды қоспалар ерімейтін, коллоидті және еритін түрде кездеседі.

Құрамы мен пайда болған түріне байланысты ағынды су негізгі үш категорияға жіктеледі: шаруашылық-тұрмыстық, өндірістік және атмосфералық. Өндірістік ағынды судың құрамы технологиялық процестер мен қолданылатын материалдар түріне және шикізаттың химиялық қасиеттеріне тәуелді. Өндірістік ағынды су ластанған және нормативті таза (тазалаудан өткізіп қайта пайдалануға жататын) болып ажыратылады.

Ағынды суларды тазарту, кез келген технологиялық процесс секілді бірнеше сатыдан тұрады. Тазарту құрылысының құрамы тазартылуға түсетін ағынды сулардың сипаттамасына және мөлшеріне, оларды қажетті тазарту дәрежесіне, тазартылған ағынды суларды және тұнбаларды қолдану әдістеріне және тұрғылықты жағдайларға байланысты екендігін атап өткен жөн. Су қоймасына төгілетін өндірістік ағынды суларды тазартудың қажетті дәрежесін анықтағанда, жүзгіндердің мөлшеріне, ОБҚтолық шамасына, ағынды сулардың еріген оттегін пайдалану шамасына, су қоймасының температурасына, зиянды заттардың шектелген рұқсат етілген концентрациясына, қышқылдар мен сілтілердің су қоймасына төгілетін ағынды сулардағы рұқсат етілген мөлшеріне және де басқа да көрсеткіштеріне байланысты есептейді. Тазарту сатысының саны және түрі тазартылатын судың құрамы мен тазартылу сапасына қойылатын талаптарға тәуелді:

➤ Бірінші сатыда ағындар механикалық тазарту қондырғыларынан өтеді: торлар, құм ұстаушылар, бірінші тұндырғыштар. Бұл қондырғылардан өткен су құрамындағы бейорганикалық ластағыштардың көп бөлігінен: сынған шынылар, құрылыс қалдықтары және т.б. тазартылады.

➤ Екінші сатыда механикалық тазартылған сулар биологиялық тазартуға ұшыратылады. Мұнда аэротенкаларда белсенді балшықтағы микроағзалардың көмегімен органикалық және кейбір бейорганикалық ластағыштардың көмірқышқыл газы мен суға ыдырауы жүреді.

Ағынды суларды тазартудың флотациялық әдісі. Флотация әдісі ағынды суларды мынадай қоспалардан: беттік активті заттардан, мұнай және мұнай өнімдерінен, майлардан және әр түрлі талшықты материалдардан тазарту үшін қолданылады. Тазарту процесі «бөлшек – ауа көпіршігі» комплексі түзілуінен тұрады, бұл комплекс ластаушы заттармен бірге, сұйықтың бетіне көбік түзіп қалқып шығады, одан соң көбікті сұйықтың бетінен бөліп алып тастайды. Егер сұйық бөлшекке жұкпаса ғана, оған ауа көпіршігі жақсы жабысады. Суда диспергирленген қатты немесе газ бөлшектерінің сумен жұғысу дәрежесі жұғылудың шеткі бұрышы арқылы сипатталады.

Ағын суларды тазалау үшін физико-химиялық әдісті қолдану биохимиялық әдісті қолданумен салыстырғанда бірнеше ерекшеліктерге ие болады:

1. ағын судан биохимиялық токсинді тотықпайтын органикалық ластануды жою мүмкіндігі;
2. терең және тұрақты тазалау дәрежесі;
3. жабдықтар санын азайту;
4. күштің өзгеруіне сезімталдықты азайту;
5. толық автоматтандыруға мүмкіншілік.

Ағынды сулардың құрамында минералды және органикалық қосылыстардың әр түрлі жиынтығы барлығын атап өткен жөн. Ағынды сулар құрамындағы ластаушы заттары еріген, коллоидты және ерімеген түрде болатын күрделі системалар болып табылады. Өндірістік ағынды сулардың құрамы алуан түрлі және өндірістің түріне, қабылданған технологиялық процеске байланысты болады. Өндірістік ағынды сулардың құрамы алуан түрлі болғандықтан, оларды тазарту үшін физика- химиялық, химиялық және биологиялық әр түрлі әдістер қолданылады. Жауын-шашын сулары – атмосфералық жауын-шашындардан түзіледі. Оларға мұз және қар ерігенде түзілген сулар да жатады. Атмосфералақ ағынды сулардың ерекшелігі оның үздіктілігінде және су шығыны мен су сапасы қатты өзгеріп отырады. Көшелерді жуған сулар, фонтандардың сулары сапасы жағынан атмосфералық ағынды суларға жақын, сондықтан осы сулармен бірге шығарылады.



Ағындарды суларды тазартудың заманауи технологиясы биологиялық тазарту сатысында тек еритін және ерімейтін органикалық ластағыштар ғана емес, сонымен қатар биогенді элементтердің (азот және фосфор) жойылуын қамтамасыз етеді. Тазарту немесе алдын ала тазартуда қажетті көрсеткіштерге қол жеткізу үшін ультрасүзгіш мембраналы технологияны пайдалану перспективі бағыт болып табылады. Мембраналардың қызмет ету мерзіміне кері әсер ететін қоспалардың қатары бар. Кей жағдайларда бұл қоспалар суды алдын ала дайындау сатысында жойылады, мысалы, ионалмасу фильтрлері көмегімен, бірақ көптеген елдерде бұл тәсіл тиімділігі төмен немесе экономикалық тұрғыда тиімсіз болып табылады. Әмбебап, әрі көп жағдайда пайдаланымдық шығындары жағынан тиімді әдіс - мембраналарға арналған арнайы тұнбатүзгіш (антискалант) ингибиторларды қолдануға болады. Қазіргі кезде мембраналы технологияның айқын артықшылықтарына қарамастан, оның жобалауда және ғимараттарда орнатылуы мембраналардың қымбаттылығына және процестің толық зерттелмегендігіне байланысты салынбауда. Ал шет елдерде мембраналы технология өнімділігі 600 мың м<sup>3</sup>/тәул. жететін тазарту ғимараттарында қолданылуда.

Ағынды суларды тазартуда жаңа ғимараттардың құрылуынсыз және энергиясығымды жабдықтарды орнатуда азторенкалардағы немесе биосүзгіштердегі суды тазартудың классикалық сұлбасындағы екіншілік тұндырғыштарды қолдану ең перспективті болып табылады. Екіншілік тұндырғыштар суды тек белсенді балшық немесе биоқабықтан механикалық бөліп қана қоймай, сонымен қатар суды ластанудың қалдығынан да тазарту үшін қолданылады. Екіншілік тұндырғыштарда микроағзалардың автотрофты-гетеротрофты мүшесі - перифитонның дамуына қолайлы орта түзіледі, бұл тек тазарту ғимараттарында ғана емес, сонымен қатар тазарту ғимараттарында да органикалық заттар мен биогенді элементтердің трансформациясы бойынша қуатты кешен болып табылады. Перифитонмен ауыр металдардың жиналуы белсенді балшықтағы процестердегідей (сорбция және биоаккумуляция процестері есебінен) жүреді, дегенмен гидробионттардың әр түрлілігіне, көбіне ағзалардың- седиментаторлардың, сонымен қатар балдырлардың үлесінің жоғарылауына байланысты сорбция және аккумуляция процестері белсенді балшыққа қарағанда қарқынды жүре алады.

Ағынды суларды өндеудің инновациялық технологиясы - осы мәселені шешудің кілті, себебі ол қайта қолдану мақсатында, ағынды суларды тазартуға (қалпына келтіруге) мүмкіндік береді. Инновациялық технологияның қосымша артықшылықтарына: қалдықтардың болмауы, тазарту ғимараттарының және санитарлы- қорғау аймақтары аудандарының қысқартылуы жатады.

#### ӘДЕБИЕТ:

1. Волков С. В. Обеззараживание сточных вод ультрафиолетовым излучением / С. В. Волков // Водоочистка. - 2012. - № 4. - 22-27 бб.
2. Смирнов А. М. Инновационная технология доочистки стоков / Смирнов А. М. // Водоочистка. - 2011. - № 11. 8 Саблий Л.А. Использование анаэробно-аэробного биореактора для очистки сточных вод / Л.А. Саблий // Водоочистка. - 2013. - № 6. - 19-23 бб
3. Душкин С.С. Прогрессивные технологии в области очистки природных и сточных вод / С.С. Душкин // Водоочистка. - 2011. - № 11
4. Бродский В. А. Анализ перспективных физико-химических методов обработки и обезвреживания воды, содержащей высокотоксичные химические вещества и микроорганизмы / В.А. Бродский, Е.С. Кондратьева, Р.В. Якушин, А.Ю. Курбатов, Ю.М. Артёмкина // Химическая промышленность сегодня. - 2013. - № 2. - 52-56 бб.

УДК:620.91

**Саматова Б.К., Букумбаева Т.А., Зейноллаева А.А.**

Семей қаласының Шәкәрім атындағы Мемлекеттік университеті

Ғылыми жетекші: А.Н. Шалаганова «Техникалық физика және жылуэнергетика»

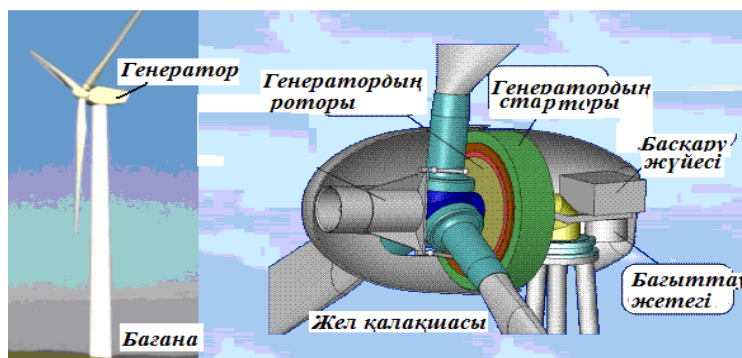
кафедрысының аға оқытушысы, магистр

#### **ЖЕЛ ЭЛЕКТР СТАНЦИЯЛАРЫНЫҢ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ МӘСЕЛЕЛЕРІ**

Жел энергетикасы — жел энергиясын механикалық, жылу немесе электр энергиясына түрлендірудің теориялық негіздерін, әдістері мен техникалық құралдарын жасаумен айналысатын жаңартылатын энергетиканың саласы. Елбасы «Қазақстан – 2050, Стратегиясы – қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Жолдауында: «Біз энергияның баламалы түрлерін өндіруді

дамытуға, Күн мен желдің энергиясын пайдаланатын технологияларды белсенді енгізуге тиіспіз», - деген еді. Сондықтан энергия қорларын үнемдеу бүгінгі күннің аса маңызды міндеттерінің біріне айналды. Жел энергиясы халық шаруашылығына ұтымды пайдалану мүмкіндіктерін қарастырады. Елімізде арзан электр энергия көздерін іздеу мақсатында, «Қазақстанда 2030 жылға дейін электр энергиясын өндіруді дамыту туралы» мемлекеттік бағдарламаға сәйкес, жел күшімен өндіретін электр энергиясы қуатын халық шаруашылығына қолданудың тиімді жолдары қарастырылуда. Қазақстанда жел күшімен алынатын электр энергиясы қуатын кеңінен және мол өндіруге болады. Жел энергетикасы - энергетиканың негізі бола отырып және де энергетикалық дамудың басты бағытына айналып, "баламалы" категориясынан шықты [1].

Жел энергетикасы қондырғысы — жел ағынының кинетикалық энергиясын энергияның басқа түріне түрлендіретін техникалық құрылғылар жиынтығы.



Сурет 1– Жел генератор құрылысы

Барлық жел қозғалтқыштарының жұмыс істеу принципі біреу-ақ, онда желдің әсерінен қозғалатын желдоңғалағының қалақшаларының қозғалысы электр энергиясын өндіретін генераторының айналып тұратын білігіне беріледі [2].

Қазақстандағы жел электр станцияларының қолайлы жақтары: жел электр станциялары зиянды шығындыларымен қоршаған ортаны ластамайды; белгілі бір жағдайларда сарқылтын энергия көзінен қарағанда тиімді болып табылады; жел-сарқылмайтын табиғи ресурс.

Қазақстандағы жел электр станцияларының қолайлысыз жақтары: жел – табиғаттан тұрақты емес; сапалы жел генераторлары өте қымбат; жел электр станциясы тележүргізілуге және байланыс жүйелерінің жұмысына әсер етеді; 40 дБ-дан асатын дыбыстар адам организміне зиян келтіреді; құстар жел қондырғысының ең биіктігінде қонақтайды.

Жел электр станцияларының негізгі мәселесі – жел табиғатының тұрақсыз болуы. Сондықтан жел электр станцияларының қуаты әр уақытта әр түрлі болып келеді. Бір жел энергия станциясынан белгілі бір тұрақты мөлшердегі электр энергиясын алу мүмкін емес. Жел қондырғысының металл бөліктері айнағанда қуатты дыбыс тербелістерін туғызады, сол маңайдағы радиотолқындармен жұмыс істейтін телевизиялық радио және радарлық құрылғыларға кері әсерін тигізеді. Әрине телевизиялық немесе радио ретрансляторын орнату қиын емес, бірақ та бұл арзанға түспейді [3].

Қазақстан жел энергетикалық ресурстарға бай. Кейбір аудандарда желдің ағыны орташа есеппен 15 м биіктікте 27-36 м/с құрайды. Жоғары жел потенциалымен кем дегенде 10 аудан бар, олардың орташа жел жылдамдығы 8-10 м/с.

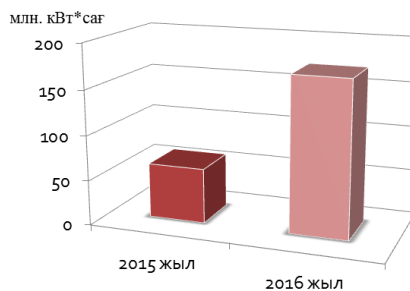
Географиялық орналасуы жағынан Қазақстанның жел энергетикалық әлеуеті де жоғары. Жел энергетикасы бойынша даму бағдарламасы аясында жүргізілген зерттеулер Қазақстанның бірқатар өңірлерінде, яғни 50 мың шаршы метрге тарта аумақта желдің жылдамдығы 6 м/с – тан асатынын дәлелдеп берді. [4] Бұл ретте Жоңғар қақпасының жел энергетикалық ресурстары мен Балқаштың климаттық жағдай ерекше маңызға ие. Балқаш өңірінде Сарыарқаның аңыздық желі үздіксіз соғып тұрады. Әсіресе жел энергиясы елімізде үлкен өнеркәсіптер мен алыс жерлерге тасымалдау үшін қолдануға ең тиімді энергия түрі.

Қазақстанның техникалық қолданылуы жел энергетикалық потенциалы жел энергетикалық құрылғыларын дәстүрлі қолдану 3 млрд кВт\*сағ бағаланады. Ең маңызды жел энергетикалық ресурстар Жоңғар Қақпасы болып табылады.

Басқа келешегі зор аудандардан Ерейментау (Ақмола обл.), Форт Шевченко (Каспий теңізі жағалауы), Қордай (Жамбыл обл.) және т.б айтуға болады. Электр энергияға және қуат

түрлендіргіштерге сұраныс жоғарылағаннан кейін тарифтер жоғарылауда және қазіргі кезде кейбір аудандарда 1 кВт\*сағ-қа 7 теңгеден асып тұр, бұл жел энергетикасын қолдану коммерциялық жағымды екенін көрсетеді, үлкен емес елді мекендерден бастап энергиямен жабдықтау.

№	Аумақтың атауы	Жел жылдамдығы, м/с (80 м жоғары)	Жел электр станция қуаты, мВт
1	Жонғар қақпасы	10,1	50-250
2	Шелек қақпасы	8,01	50-300
3	Қордай	6,06	20
4	Жүзімдік-Шаян	7,61	50-350
5	Астана	7,25	20
6	Ерейментау	8,09	50-500
7	Қарқаралы	5,91	10
8	Арқалық	7,52	10-50
9	Атырау	7,88	50-100
10	Форт-Шевченко	8,43	50



2015 жылы 61 млн. кВт\*сағ      2016 жылы 172 млн. кВт\*сағ

Сурет 2 - Жел электр станцияларын салу құрылысына зерттелген аумақтар

Сурет 3 - Ерейментау жел электр станциясының қуаты

ҚР табиғи-климаттық жағдайына жасалған анализ бойынша тек 2-3% аймақта желдің жылдық орташа жылдамдығы 5 м/с жоғары. Сәйкесінше Қазақстанның көп бөлігінде (90-95% аймақта) ЖЭҚ қолдану тиімсіз, кейбір бөліктеріне жел жылдамдығы 12-15 м/с қажет. Елдің көп бөлігіне (80-85% аймаққа) ЖЭҚ қолданған жөн, оларда өндірімді жұмыс желдің жылдамдығы 2,5-3,0% құрағанда басталар еді, ал жел жылдамдығының жұмысы 7-9 м/с-тан аспайтын еді.

Қазақстанда жаңа жел энергетикалық қондырғыларды енгізу экономикалық орындылығын жөн көреді. Сонымен қатар, бүгін Қазақстанда жел энергиясын дамуына және кенінен пайдалануына бірқатар кедергілер бар. Бұл мемлекеттік қолдаудың болмауы, жел энергиясын бағдарламасы және өнеркәсіп, инфрақұрылым мен білікті кадрлардың жетіспеушілігі инвестициялау үшін ынталандыру дамытудың болмауы.

#### ӘДЕБИЕТ:

1. Программа по развитию электроэнергетики Республики Казахстан на 2010 – 2014 годы.
2. Шефтер Я.И, Использование энергии ветра. 2-е изд. перераб. и доп. М.: Энергоиздат, 2013. 200 с.
3. Бетц А. Энергия ветра и её использование посредством ветряных двигателей: Пер. с нем. / Под ред. Д.М. Беленького. Харьков, 2013. 53
4. Национальная Программа развития ветроэнергетики в Республике Казахстан до 2015г. с перспективой до 2024г.

УДК: 620.91

**Тұрғара А.Н., Сералиева А.С.**

Семей қаласының Шәкәрім атындағы Мемлекеттік университеті  
Ғылыми жетекші: А.Н. Шалаганова «Техникалық физика және жылуэнергетика»  
кафедрасының аға оқытушысы, магистр

### ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАДАҒЫ САРҚЫЛМАЙТЫН ӘР ТҮРЛІ ЭНЕРГИЯ КӨЗДЕРІ

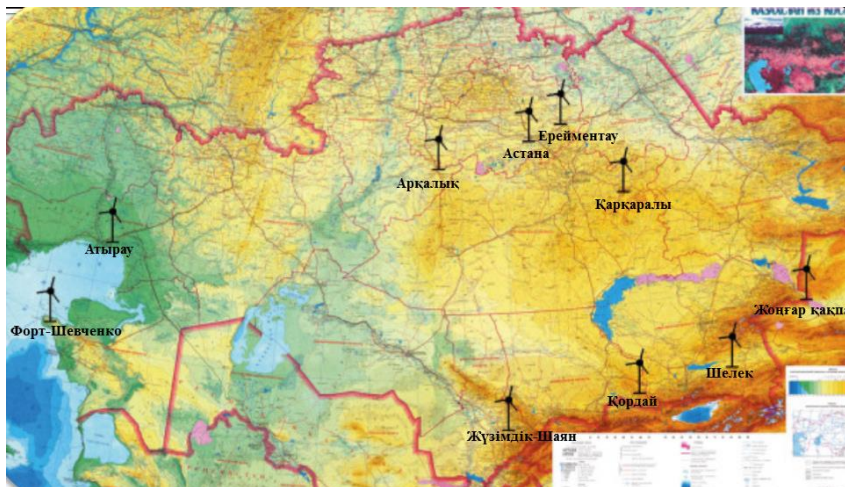
Қазақстанда электр қуатының 1% жетпейтін көлемі табиғи қуат көздерінен өндіріледі. Ал дамыған елдерде әр бесінші киловатт-сағатты жасыл энергетика береді.

Елімізде «жасыл» энергетика кенжелеп қалғанымен, Астанада өтетін «Экспо – 2017» халықаралық көрмесі «Болашақ энергиясы» деп аталды.

Сарқылмайтын энергия көздері: жел, күн энергиясы, су ағынының энергиясы жатады

*Жел энергиясы.* Жел энергиясы атмосферадағы кинетикалық энергиясын электр энергиясы, жылу энергия түрлеріне айналдыру үшін қолданылады. Оның қуаттылығы генератор қалақтарының ауданына тәуелді. Жел энергиясын өндірудің ең тиімді жерлері жағалау аймақтары және биік тау шыңдары. Жел генераторлары іс жүзінде қазбалы жанар-жағар май қолданбайды, сондықтан мұнай үнемдеуге мүмкіндік береді.[1]

Желэнергетикасы дамуы, энергия жетіспейтін аудандарға қуаныш әкелгенмен, оның зиянды да әрекеті бар. Желқондырғылардың айналып тұратын қалақшалары, механизмі, айнала ортаға дыбыс шуын шығарады, 40 децибелдан асатын дыбыс толқындары, адам организміне зиянда әрекетін тигізеді.



Сурет 1 - Қазақстан Республикадағы жел энергиясын қолданатын аймақтары

ҚР жел электростанцияларының аймақтары: 2015 жылы желтоқсанында Ақмола облысы Ерейментау жел электростанциясы; 2014 жылы Жамбыл облысы Қордай жел электростанциясы.

Жел энергиясын қолдануға қолайлы аймақтар: оңтүстік аймақ - Алматы, Жамбыл, ОҚО; батыс аймақ - Маңғыстау және Атырау обл.; солтүстік аймақ - Ақмола обл. орталық аймақ - Қарағанды обл. [2]

*Күн энергиясы.* Күн – энергияның аса қуатты күші. Біздің заманымызда табиғи таза энергия қоры – күн энергиясын пайдаланудың негізгі екі бағыты бар: ішкі энергияға түрлендіру арқылы жылумен қамтамасыз ету және электр энергиясына түрлендіру.

Күн энергиясының артықшылықтары: күн энергиясы бәріне бірдей қолжетімді; ол сарқылмайды; қоршаған ортаға қауіпсіз. [3]

Күн энергиясының кемшіліктері: ауа райы мен тәуліктің уақытына тәуелді; күн энергиясын алу үшін қолданылатын құрылғылардың қымбаттылығы; оны шағылдыратын бетті периодты түрде тазалап отыру қажет; электр станциясының жанында атмосфера ысып кетеді; энергияны аккумуляциялау қажет.

Еліміздің барлық аймақтары қолайлы соның ішінде ОҚО, Қарағанды, Қызылорда, БҚО, Жамбыл обл., Ақмола және Астана.



Сурет 2 - Қазақстан Республикадағы күн энергиясын қолданылатын аймақтары

*Гидроэнергия.* Гидроэнергия – халық шаруашылығы мақсатына пайдаланылуы мүмкін ағын су мен суқойма суларының әлеуетті энергиясы. Гидроэнергия энергияның жаңартылатын көздеріне жатады, оны пайдалануда қоршаған орта айтарлықтай ластанбайды.

Су электр станциялары - су ағымының әлеуетті энергиясын электр энергиясына айналдыруға қолданылады. Су электр станциялары көбінесе өзен бойында тұрады және су қоймаларын құра отырып салынады.

Оңтүстік-шығыс Қазақстанның су энергетикасы қорлары негізінен Іле өзені және Балқаш көлі мен Алакөлдің шығыс бөлігі алаптарында орналасқан. Оңтүстік Қазақстан аумағындағы Сырдария, Талас, Шу, т.б. өзендерінің қосынды энергетикалық потенциалы 23,2 млрд. кВт сағатқа тең. Солтүстік және Орталық Қазақстанда су энергетикасы қорларының негізгі үлесі Есіл өзенінде, Торғай үстіртіндегі өзендер тобында және Теңіз бен Қарасор көлдері алабында шоғырланған. Қазіргі кезде Қазақстан су электр станцияларының қуаты 2270 МВт-қа тең. Оларда жылына 8,32 млрд. кВт сағ. электр энергиясы өндіріледі.[4]

Су электр станцияларының артықшылықтары: су мен ауаның ластануы болмайды; ГЭС генераторларын қолдану өте оңай; ГЭС өнімділігін бақылау оңай; жасанды су қоймаларындағы суды жууға; жүзуге, суаруға және ауыз суы ретінде пайдалануға болады.

Су электр станцияларының кемшіліктері: ГЭС құрылысы ұзақ әрі қымбат; су қоймалары үлкен алаңдарды алады; ГЭС құрылысы жазық аймақтарда тиімсіз; ұзақ құрғақшылық ГЭСтегі электр энергиясын өндіруді азайтады, не тоқтады; қоймаларыда су деңгейі тұрақсыз; қойма суға ерітілген оттегіні төмендетеді; қойма балық уылдырық шашу циклын бұзуы мүмкін.

*Қорытынды.* Қуат жетіспеушілігі мәселесін шешудің бір амалы – қуатты үнемдеу. Қуатты үнемдеуге бағытталған шаралар Қазақстандағы нағыз балама қуат көздері болып табылады.

Көмірсутегі қорларының таусылу кезеңінде бұл жел, күн, су энергиялары – құндылығы ерекше бізге табиғаттың берген сыйы десе де болады.

#### ӘДЕБИЕТ:

1. Большая энциклопедия знания «Эксмо». Москва, 2015г.
2. Непорожный П.С., Попков В.Н. «Әлемнің энергетикалық қорлары», 1995ж.
3. “Қазақстан” ұлттық энциклопедиясы. Мақала: Күн батареясы. – 5-том, Алматы, 2003. - б 127.
4. “Қазақстан” ұлттық энциклопедиясы. Мақала: Фотоэлемент. – 9-том, Алматы, 2007. – б. 227-228.

УДК: 663,8

**Асхатова М.А., Жанылханов А.Ж., Рахимжанова Н.Т.**

Государственный университет имени Шакарима города Семей

Научный руководитель: М.Г. Смагулова, старший преподаватель, С.С. Тoleубекова, и.о. доцента кафедры стандартизации и биотехнологии

### **РАЗРАБОТКА ТЕХНОЛОГИИ СОКА НА ОСНОВЕ КОРНЯ СОЛОДКИ С ДОБАВЛЕНИЕМ ФРУКТОВ**

Все продукты питания растительного происхождения являются лечебно-профилактическими и способны продлить жизнь человеку. Фрукты и овощи содержат необходимые вещества, но есть один недостаток — они содержат трудно перевариваемую клетчатку, что не всегда полезно людям с язвенной болезнью желудка, энтероколитами. В этом случае соки просто незаменимы. Важным свойством сока является отсутствие вредных химических веществ. Все вредные вещества остаются в клетчатке, а полезные вещества переходят в сок. Сок вымывает из организма токсины, шлаки, улучшает иммунитет, способствует быстрому заживлению ран, активизирует ферменты. [1]

Лечебный эффект часто бывает таким быстрым и выраженным, что человек надолго забывает о применении лекарственных препаратов.

Сок — жидкость или суспензия, естественным образом содержащаяся в фруктах, ягодах, овощах и т. п. Жидкость также часто выжимают из перечисленных продуктов, получая чистый сок. Сок — жидкий продукт, полученный из фруктов или овощей путем механического воздействия и консервированный физическими способами, кроме обработки ионизирующим излучением.

Фруктовый сок — сок, полученный из доброкачественных спелых, свежих и сохраненных свежими благодаря охлаждению фруктов, несброженный, но способный к брожению, предназначенный для непосредственного употребления в пищу или для промышленной обработки.



Овощной сок — сок, полученный из съедобной части доброкачественных овощей, несброженный или подвергнутый молочнокислому брожению, предназначенный для непосредственного употребления в пищу или для промышленной переработки. [2]

Овощные и фруктовые соки — это богатый источник сахаров: глюкозы, фруктозы, сахарозы, мальтозы, рафинозы, целобиозы, галактозы. В овощных соках меньше органических кислот, именно поэтому они более пресные на вкус, но зато богаче минеральными веществами, такими, как калий, натрий, кальций, железо и др. Помимо этого, именно овощные соки очень эффективно восстанавливают организм в кризисных ситуациях и являются низкокалорийным продуктом питания — их можно использовать для похудения и нормализации обмена веществ. Фруктовые соки, как правило, имеют более высокую калорийность, поскольку в них больше сахара, но они и великолепно очищают организм. Более того, при физических нагрузках такие соки нужно комбинировать с фруктовыми: морковь и яблоко в виде сока будут наиболее доступным и быстрым источником восстановления сил после утомительной работы. [2,3]

При разработке морковно-яблочного сока с добавлением экстракта корня солодки мы изучили полезные свойства ингредиентов входящих в него. Употребление сока положительно влияет на иммунную систему человека, способствует укреплению костей и зубов, предотвращает возможные нарушения функционирования щитовидной железы. Входящий в него бета-каротин при поступлении в организм трансформируется витамин А. Наряду с бета-каротином, который так же включает в себя витамины: С, В, Е, D, К, содержит белки, калий, фосфор, цинк, алюминий, натрий, марганец, железо, медь, селен, и много других микроэлементов. Напиток нормализует работу клеток мозга, выводит свободные радикалы, способствует обновлению и омоложению клеток, борется со склеротическими проявлениями в сосудах, участвует в окислительных процессах и защищает клетки от разрушения.

Высокое содержание органических кислот способствует улучшению пищеварения, стимулирует выработку пищеварительного сока, увеличивает его кислотность. Пектин благотворно влияет на кишечник, очищает его от токсинов, вредных веществ, шлаков, налаживает перистальтику и избавляет от задержки кала в организме. [5]

Наличия в составе экстракта коря солодки наделяет напиток отхаркивающими, противовоспалительными, противоаллергическими, обволакивающими, спазмолитическими, мочегонными и слабительными свойствами.

Разработанный нами напиток можно применять для лечения вирусных инфекций дыхательных путей: бронхита, тонзиллита, трахеита, фарингита, при воспалении легких, при коклюше, туберкулезе. Эффективен при повреждении слизистой желудочно-кишечного тракта, от язвы желудка и двенадцатиперстной кишки, при колите и гастрите с повышенной кислотностью, при заболевании печени, желчевыводящих путей, при воспалении почек, надпочечников, мочевого пузыря.

Биологически активные вещества, содержащиеся в составе сока, улучшают работу сердечно-сосудистой системы, способствуют снижению уровня вредного холестерина в крови и уменьшению холестериновых бляшек кровеносных сосудах.

При разработки этого сока мы постарались выбрать ингредиенты максимально доступные в нашем регионе, с наилучшими полезными свойствами и экономически выгодные для всех классов населения. Наш сок можно так же приготовить и в домашних условиях.

При исследовании продукта был проведен анализ органолептических показателей сока. Внешний вид продукта темно-оранжевый, однородный, с ярко-выраженным фруктово-овощным ароматом, и сладким вкусом.

Морковно-яблочный сок с добавлением экстракта корня солодки можно применять для детей дошкольного возраста и старше.

Не применять продукт людям с аллергической реакцией на любой из компонентов сока.

Корень солодки имеет чрезвычайно богатый состав. В нем содержатся минеральные соли, органические кислоты, пектины, сапонин, крахмал, камедь, слизь, глюкоза, флавоноиды, сахароза, аспарагин, глицирризин, витамины и минералы. Особую ценность растению придают уникальные соединения, оказывающие действие, сходное с действием гормонов надпочечников, которые наделены мощным противовоспалительным свойством. Кроме этого польза солодки заключается в том, что она способна оказывать ранозаживляющее, спазмолитическое, обволакивающее, противомикробное, жаропонижающее, противовирусное и отхаркивающее действие.

Однако медицина не единственная сфера, использующая солодку. Данное растение с успехом применяется еще и в пищевой промышленности. Из него готовят суррогаты сахара, маринады, всевозможные экстракты, сиропы или как мы сок. На западе огромной популярностью пользуются

изготовленные из солодки лакричные конфеты. Растение играет роль пенообразователя в слабоалкогольных и безалкогольных напитках (коле, квасе, пиве). Иногда его листья добавляют даже в салаты и супы.

Корень солодки является весьма распространенным народным средством для лечения разнообразных заболеваний. Самолечение — опасно для здоровья! Учитывая, что прием солодки может принести и пользу, и вред, перед приемом средств из нее необходимо проконсультироваться с врачом.

Отвар приготовленный из корней солодки, нормализует функционирование нервной системы, помогает в борьбе с быстрой утомляемостью и хронической усталостью, нормализует сон. Растение положительно влияет на гормональную систему и повышает устойчивость организма к дефициту кислорода.

Применять солодку можно для решения не только внутренних, а еще и наружных проблем. Она показывает хорошие результаты в борьбе со многими кожными заболеваниями – дерматитами, экземой, грибок, аллергическими дерматитами, нейродермитами, пузырьчаткой, ранами и ожогами. В подобных случаях средства из растения используются для компрессов и протираний.

В домашних условиях из солодки можно готовить настои, чай, сиропы и отвары, также из нее можно добывать целебный сок.

Сок корня солодки рекомендован при язвах и гастритах. Его готовят из свежих корней. Принимается он следующим образом – грамм сока разводится в половине стакана воды (горячей), затем получившееся средство делится на три части и выпивается в течение дня.

Отвар солодки. Такое средство подходит для лечения большинства вышеперечисленных заболеваний. Для его приготовления 10 грамм высушенного и измельченного корня положите в эмалированную емкость, туда же поместите стакан кипятка. Состав выдержите четверть часа на водяной бане, оставьте минут на сорок для настаивания, после процедите и добавьте к средству кипяченую воду, так чтобы его объем достиг 200 миллилитров. Принимать отвар следует по столовой ложке до пяти раз в день. Разовая доза может быть увеличена до двух ложек, в этом случае принимать средство нужно трижды в день. Курс полторы недели, его продолжительность может быть изменена в зависимости от вида заболевания. [4]

#### ЛИТЕРАТУРА:

1. Онегов А. «Искусство быть здоровым», «Лечитесь травами» -Москва: «Молодая Россия», 1992.– С. 63-65
2. Петленко В.П. «Валеология человека», -Минск, 1996г. 25-27
3. Польза и вред морковно-яблочного сока, состав, приготовление, как принимать. <http://www.rasteniya-lecarstvennie.ru/18229-morkovno-yablochnyy-sok-polza-vred-sostav-prigotovlenie-kak-prinimat.html>.
4. Солодка, или лакричник: польза и вред сладкого корня  
Подробнее: <http://www.kakprosto.ru/kak-931502-solodka-ili-lakrichnik-polza-i-vred-sladkogo-kornya#ixzz4eDJtRoee>
5. Морковно-яблочный сок - польза и вред Источник: <http://womanadvice.ru/morkovno-yablochnyy-sok-polza-i-vred>

УДК 637.5.03

**Ерболова Ж.Е., Ермекова Г.Е.**

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті  
Ғылыми жетекшілері: А.К. Мустафаева, т.ғ.к., ТӨМА кафедрасының доценті;  
Н. Мұратжанқызы, магистр, оқытушы.

#### ТҮШПАРА ӨНДІРУ АППАРАТТАРЫН ТАЛДАУ

Елімізде жартылай фабрикаттарды тұтыну жылдан жылға өсуде. Жартылай фабрикаттарға: фарш, котлет, түшпара, мұздатылған көкөністер мен жеміс-жидектер және т.б. жатады. Түшпара ежелден бері келе жатқан тойымды және өте дәмді тағамдардың бірі. Мұздатылған түшпараны көп уақытқа дейін сақтауға болады, соның өзінде ол өзінің сапасын жоғалтпайды. Мамандардың айтуынша мұздатылған өнімдерде консервідегі өнімдерден карағанда витаминдер мен минералдық заттар көбірек сақталады. Консервілеу кезінде өнімнің биологиялық құндылығының жоғалуы 40

пайыздан жоғары, ал мұздатылған өнімде 30 пайыздан көп емес. Мұздатылған өнімдердің сапасына оның өлшемі, формасы және мұздату кезіндегі мұз кристалдарының таралуы әсер етеді [1].

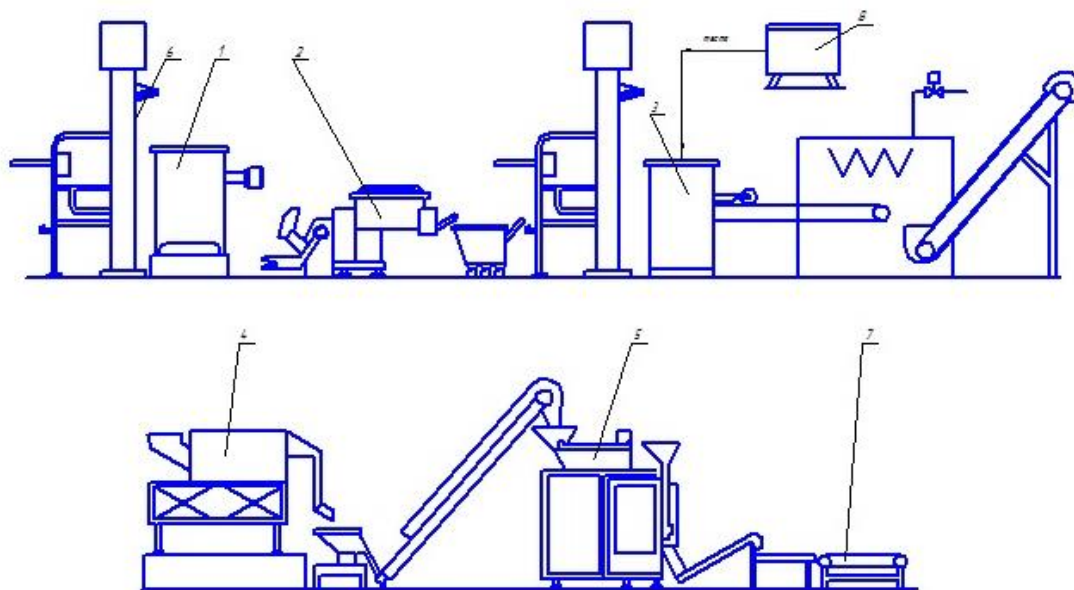
Түшпараны өндірудің технологиялық процесі келесі операциялардан тұрады (1 сұлба):

- дайындық операциясы,
- мөлшерлеу-қалыптау операциялары,
- сонымен қатарқатыру және ормадау операциялары.

Дайындық процесі келесі қондырғыларда жүргізіледі:

- ет кескіш машиналарында, араластырғыштарда және т.б.,
- ал мөлшерлеу және қалыптау операциялары қолмен (үй жағдайында) және арнайы құралмен немесе өндірісте түшпара жасайтын машиналарда (1 сурет).

Алғаш рет 1935 ж. Алексеев қолмен өндіру технологиясын тура қайталайтын түшпара жасайтын машинаны ойлап тапты. Ол көп ұялы жабылатын штамп түрінде болды. Штамп ашық тұрған кезде қамыр таспасы беріледі де, оған ет турамасының белгілі бір мөлшері түсіп тұрады.



1 сұлба – Түшпара өндіретін машина-аппараттың сұлбасы

1 – ет тартқыш, 2 – фарш араластырғыш, 3 – түшпара аппараты, 4 – дөңгелектеу барабаны, 5 – буып-түю автоматы, 6 – көтеру-лақтыру құрылғысы, 7 – таспалы тасымалдағыш, 8 – қамыр илегіш.

Штамп плитасы бір рет айналған кезде ет турамасы қамырмен жабылады, ал келесі айналымда оны штамптың қозғалмайтын бөлігі арқылы басып түшпараның қалыпталуы жүреді. Бұл машинаны қолдану қолмен қалыптаумен салыстырғанда еңбек өнімділігін айтарлықтай арттырған жоқ [2].

Қазіргі кезде түшпара өндіретін негізгі құрылғылардың алуан түрі бар. Солардың ішінде көп танымал бірнеше моделдеріне талдау жасайық.

Түшпараны дайындайтын GL120-5B моделді автомат (Қытай). Түшпараны дайындайтын машина GL120-5B типі қарапайым құрылымды және ыңғайлы функциялы: қамырдың қалыңдығы мен фарш көлемі машинаның ауыспалы басқа құрылғысымен ауыстырып отыруға болады. Негізгі техникалық параметрлер мен ерекшеліктері: Өнімділігі 108-140 кг/сағ, түшпара салмағы ~16-18 грамм, қуаттылығы 1500 Вт, салмағы нетто 160 кг, габариттік өлшемі 990x470x1150 мм. Артықшылықтары: Жөнелділігі, сапасы, электр энергисын тұтынудың үнемділігі, конструкциясының қарапайымдылығы, жуу кезінде жеңілділігі және жоғары қуаттылығы. Кемшіліктері: Ескі модель болғандықтан шығарылатын өнімнің түрлерін түрлендіру қиын. Және басқа аппараттарға қарағанда оның бөлшектерін табу оңай емес.





1 сурет – Әртүрлі түшпара қалыптайтын ауыспалы барабандар

Түшпараны дайындайтын HLT-700 XL моделді көп функционалды автомат (Қытай). Шығарылатын өнімнің көп түрлілігі (18 түрге дейін), жоғары сапалылығы, беріктігі жоғары, сенімділігі, қуаттылығы жоғары, бірақ бағасы жоғары. Өнімділігі 250 кг/сағ, түшпара салмағы 11-14 грамм, қуаттылығы 4 кВт, габариттік өлшемі 1100\*570\*1700 мм [3].

Түшпараны дайындайтын АП250(350) моделді автомат (Ресей). Өнімділігі 350 кг/сағ дейін, түшпара салмағы ~3-25 грамм, қуаттылығы 3,1 кВт, салмағы нетто 250 кг, габариттік өлшемі 840x760x1900 мм. Сенімділіктің жоғары деңгейі, барабанның ауысымдылығы, өнімділігі жоғары, құрылғыларының тот баспайтын болаттан жасалуы, қамырдан қалатын қалдықтардың минималдылығы, санитарлы өңдеу жылдам, әрі оңай. Кемшілігі: Бұл машина аппаратын өндіруге өте көп уақыт кетеді, бағасының жоғарылығы, түшпара үшін фарш біртекті және сусымалы болуы қажет.

Осы түшпара өндіру аппараттарының ішінде менің ойымша, техникалық сипаттамасы жағынан тиімдісі түшпараны дайындайтын АП250(350) моделді автоматы.

Қорыта келгенде, жергілікті жердегі шикізат көздерін пайдалана отырып күнделікті тағам ретінде түшпара жартылай фабрикасын тұтыну жолдарын қарастыру, технологиялық өңдеу жабдықтарын жетілдіру және түшпара өндіруге арналған жаңадан технологиялық жабдығын құрастыру. «Көптеген позициялар бойынша біз әлемде ірі экспорттық өнім өндірушілердің бірі бола аламыз. Бұл, әсіресе, экологиялық таза тағамдарға қатысты. «Made in Kazakhstan» бренді сондай өнімдердің эталоны болуға тиіс» деп елбасымыз өз жолдауында айтқандай, біз сол талаптарға сай жұмыс жасау жолындамыз.

#### ӘДЕБИЕТ:

1. Пелеев А.И. «Технологическое оборудование мясной промышленности». М.: Пищевая промышленность, 1971
2. Еренгалиев, А. Е. Технологическое оборудование мясной промышленности // учеб. пособие для студ. механических и технологических спец.: Семипалатинский государственный университет им. Шакарима, Семипалатинск - 2002. - 134 с.
3. URL: <https://agrozavod.ru/>

УДК: 371.13

#### Кабдылжар Б.К.

Государственный университет имени Шакарима города Семей  
Научные руководители: А. Е. Еренгалиев, к.т.н., профессор,  
М.М. Акимов, к.т.н., доцент, заведующий кафедрой МАПП

#### СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ КУТТЕРОВ ДЛЯ ИЗМЕЛЬЧЕНИЯ ФАРША

Куттер – очень распространенная на предприятиях мясной промышленности машина, которая служит для окончательного тонкого измельчения мяса, предназначенного для выработки вареных колбас, сосисок, сарделек. Конструктивной особенностью измельчающего механизма современных куттеров является наличие быстровращающегося ножевого устройства с комплектом серповидных ножей, которые могут быть с несколькими режущими кромками.

Основная причина низкой степени измельчения сырья - неправильно подобранный и заточенный нож. Известно, что вид ножа, его форма, правильная заточка режущей кромки, число ножей и их расположение в ножевой головке, а также расстояние между куттерными ножами очень сильно влияют на степень измельчения фарша, его температуру нагрева, функционально - технологические свойства, продолжительность куттерования, а также на длительность эксплуатации как ножевой головки, так и самого куттера.

Основным требованием к любому режущему инструменту является сохранение остроты режущей части и геометрических форм рабочего органа в течение наиболее длительного времени, то есть инструмент должен обладать достаточной жесткостью и высокой износостойкостью [1].

Как показано на рисунке 1, процесс резания в куттерах отечественного и зарубежного производств осуществляется серповидными ножами, режущая кромка которых выполнена в виде кривой, построенной по определенной спирали.

Были исследованы: спираль Архимеда с уравнением  $\rho = \alpha \cdot \varphi$  и логарифмическая спираль с уравнением  $\rho = \rho_0 \cdot e^{k\varphi}$ .

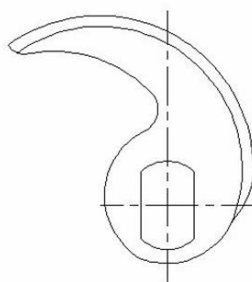


Рисунок 1. Схема куттерного ножа с серповидной режущей кромкой

**Система куттерных ножей с универсальным профилем Ножи для вареной колбасы.** Процесс измельчения при изготовлении варёной колбасы происходит на скорости до 580 км/ч (160 м/с). При такой скорости ножи должны измельчать, эмульгировать и перемешивать сырьё.

Нож для варёной колбасы обладает очень гармоничными характеристиками резки.

➤ Отогнутая часть лезвия обеспечивает высокую степень эмульгирования, наилучшее качество смеси и высокую стойкость.

➤ Вытянутая часть лезвия обеспечивает высокую степень измельчения и очень хорошее расщепление белков.

Не менее важным для осуществления технологического процесса измельчения мяса для вареных колбас является и угол заточки лезвия ножа. Ведь заточить его нужно так, чтобы с одной стороны обеспечить качественное резание, с другой - стойкость ножа в процессе работы.

Максимальную стойкость режущей кромки ножа при качественном измельчении мясного сырья обеспечивает его угол заточки  $\alpha = 27-30^\circ$ . Увеличение этого угла ( $\alpha > 30^\circ$ ) снижает качество измельчения и резко увеличивает скорость нагрева фарша, так как резко повышается лобовое сопротивление вхождения ножа в фарш. Уменьшение угла ( $\alpha < 27^\circ$ ) снижает стойкость режущей кромки ножа, на ней появляются сколы и загибы и куттерный нож очень быстро выходит из строя.

Отличительной чертой вареных колбас высших сортов является наличие в сырье в основном только мышечной ткани. Хрящи, соединительная ткань и другие более прочные включения отсутствуют. Это создает хорошие условия для обработки сырья куттерным ножом с лезвием в виде незначительно изогнутой линии, где преобладает нормальная составляющая резания, а, следовательно, создаются благоприятные условия для измельчения мышечной ткани.



Рисунок 2. Нож для вареной колбасы

Вареные колбасы, сосиски, сардельки II сорта готовят из более жесткого и имеющего много соединительной ткани мясного сырья. Поэтому для его обработки необходима нормальная составляющая силы резания - для измельчения мышечной ткани и ее касательная составляющая - для измельчения соединительной ткани. В этом случае более подходит куттерный нож с лезвием в виде ломаной линии, вписанной в кривую второго порядка (рис. 3).

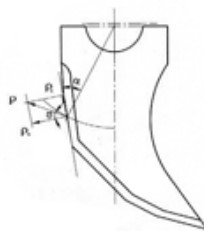


Рисунок 3 Куттерный нож с линией лезвия в виде ломаной линии

**Ножи для фарша тонкого помола.** Эти ножи используются для приготовления фарша с высокой тонкостью помола.

- Вытянутая форма ножа обеспечивает быстрее измельчение.
- Это позволяет достигать очень высокой степени помола.
- Мясной белок максимально расщепляется.

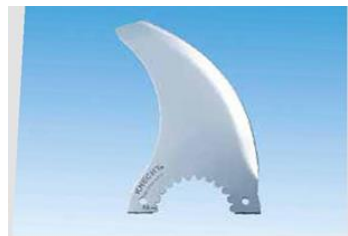


Рисунок 4. Нож для фарша тонкого помола

Таким образом, система куттерных ножей с универсальным профилем обладает рядом преимуществ по сравнению с серийно выпускаемыми ножами:

- обеспечивается равномерность измельчения продукта по длине режущей кромки;
- за счет трансформации угла заточки снижается лобовое сопротивление внедрения лезвия ножа в продукт;
- уменьшение угла заточки лезвия по мере увеличения расстояния от оси вращения ножа до прямолинейного участка режущей кромки позволяет уменьшить длину режущей кромки, что приводит к уменьшению боковой поверхности ножа и снижению темпов роста температуры обрабатываемого продукта.

#### ЛИТЕРАТУРА:

1. Груданов, В. Я. Новые куттерные ножи для измельчения мясного сырья / Груданов В.Я., Иванова И.Д., Бренч А.А. / Мяс. пром-сть. – 2003. – № 4 – С. 33-35

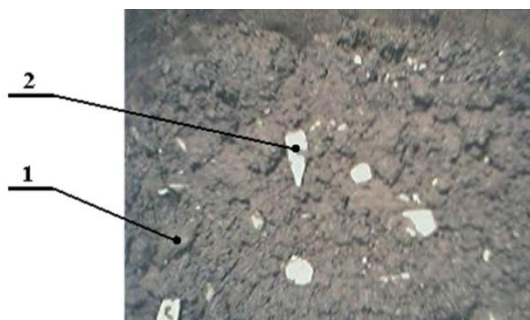
Қалиоллаев Д.К.

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті  
 Ғылыми жетекшілері: А.Л. Касенов, ИТФ деканы, т.ғ. д, профессор; Ж.Х. Тохтаров, техника  
 ғылымдарының магистры, аға оқытушы.

### ҚҰРҒАҚ МАЛ ЖЕМІН ӨНДІРУДІҢ ЗАМАНАУИ БАҒЫТЫ

Қазіргі таңда ет өңдеу кәсіпорындарында көбінесе құрғақ мал жемін сусымалы ұнтақ түрінде өндіреді. Бұлай өндіру жемді сақтауда оттегімен тез байланысып, бұзылуына, сөйтіп малдың ағзасына қауіпті заттардың туындауына себепкер болса, ал тасымалдауда, арнайы қаптарға салудың қажеттілігі туындайды. Осының салдарынан өнімді мөлшерлеу, өлшеу, тігу, таңбалау, қаптарды реттеп жинау тәрізді операциялардың атқарылуы еңбек күшінің көп жұмсалуын қажет етеді. Осындай операцияларды атқаруда ұшқан шаң бір жағынан жұмысшылардың ағзасына зиян келтірсе, екінші жағынан өндірістегі жабдықтар мен қабырғаларға қонып, өздігінен тұтанатын өрттің болу қаупін тудырып, жұмыс істеу жағдайын қиындатады. Сондықтан құрғақ мал жемі өнімін түйіршік түрінде өндірген тиімді, яғни қосымша термопластикалық қалыптау (түйіршіктеу) процесінің орындалуының қажеттілігі туындайды.

Құрғақ мал жемі өндірісінің негізгі процестерінің қатарына престау процесін жатқызуға болады. Шыжықтан майды бөліп алуда престау процесін қолдану, центрифугалау және экстракциялау процестеріне қарағанда, экономикалық және меншікті энергия шығыны жағынан тиімді [1].

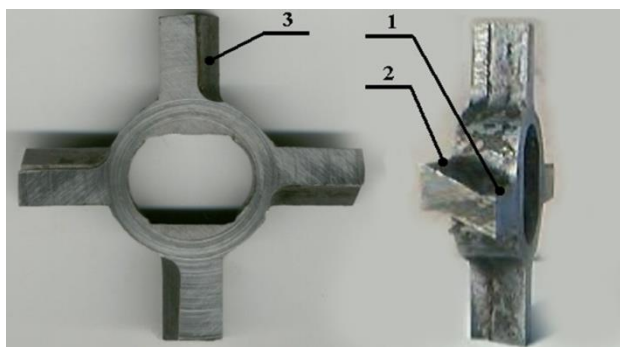


1 – сурет. Ет-сүйекті шыжық: 1 – ірі ет кесектері, 2 – сүйек қалдықтары.



2 – сурет. Престеліп, түйіршіктелген құрғақ мал жемі.

Бірақ белгілі пресс жабдықтарын қолдану, басқа кең көлемді өнім өндіру жабдықтарындай металл, электр мен жылу энергиясын және т.б. шығындарды көп жұмсауы сияқты ортақ кемшіліктер кездеседі. Сонымен қатар жабдықтың негізгі кемшілігіне, престауде және престелгеннен кейін шикізаттың физикалық қасиеттері мен технологиялық жағдайлары процестің және құрғақ мал жемі өнімінің талаптарын қанағаттандыра бермеуінде.

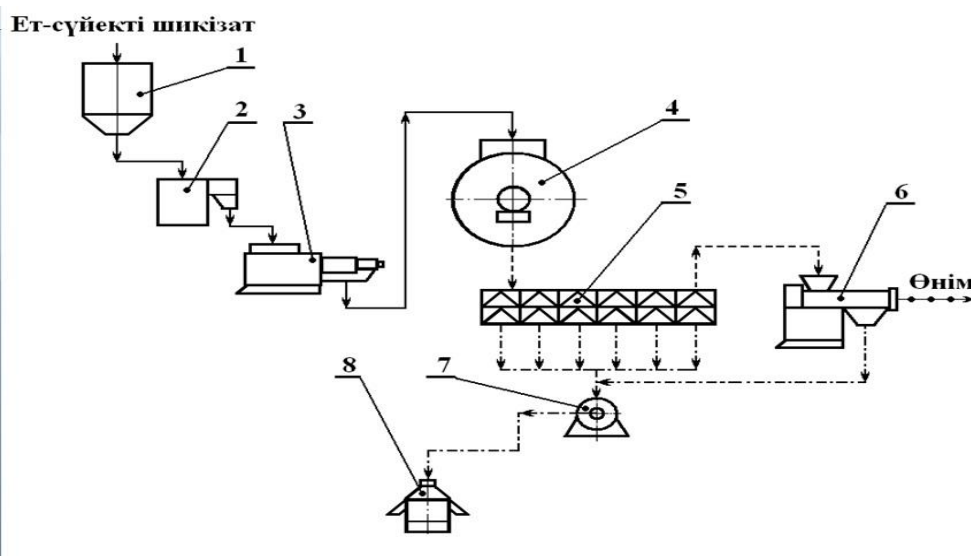


3 – сурет. Тәжірибелік пышақ. 1-майдалаушы тормен 900 -та қилысатын кесу жиегі; 2-қабылдаушы тормен қилысатын кесу жиегі; 3-престауші, сықаушы бет.

Осының салдарынан жабдықтағы өнімділіктің төмендеуі, престоуден кейін желіде қосымша өңдеу операцияларының орындалуы мен операцияаралық шикізат шығындарының және еңбек күшінің артуы. Сондықтан құрғақ мал жемі дайындау технологиясы желісіндегі пресс жабдығын талаптарға сай орта және шағын өндіріс орындарына арнап қайта жабдықтау, бүгінгі заман қажеттілігіне байланысты туындап отырған мәселелердің бірі.

Көбінесе құрғақ мал жемін сусымалы ұнтақ түрінде өндіру сақтауда, тасымалдауда өздігінен тұтанатын өрттің болу қаупін тудырып, жұмыстың санитарлық-гигиеналық жағдайын төмендетіп, қосымша операциялардың атқарылуы мен еңбек күшінің көп жұмсалуын қажет етеді. Осы тұрғысыда құрғақ мал жемі өнімін түйіршік түрінде өндірген тиімді (1, 2 сурет).

Ондай жағдайда, престоу процесінен кейін ұсақтау мен елеу процесінің қажеттілігі жоғалады. Осының арқасында біз өнімді өңдеу уақытын азайтуға және энергия шығындарын аз жұмсалуына қол жеткіземіз.



4 – сурет. Құрастырылған пресс жабдығы негізінде ұсынылатын құрғақ мал жемін өндірудің технологиялық желісінің сұлбасы.

1-шікізатты қабылдау шанағы; 2-магнитті сепаратор; 3-алдын-ала ұсақтағыш;  
4-гроизантальды қазандық; 5-сүзгі; 6-пресс; 7-сорғы; 8-сепаратор.

Престоу процесінің кезінде ЕСШ-тың майлылығының пышақтар құрылмалары тәуелділігі зерттеліп бұрамалы тәрізді пышақтың құрылмасының шикізаттың жоғарғы температурасына арналып жасалмауынан шикізаттың ұсақталуы нашарлап, кері ығысуы, энергиялық, технологиялық шығындарының артуы және өнімділіктің төмендеуі байқалды. Бұрама тәрізді пышақтың осындай кемшіліктерін ескере отырып, зерттеу объектісі ретінде құрылымы жағынан симметриялы тәжірибелік пышақ құрастырылып жасалды.

Тәжірибелік пышақтың құрылмасы, Пышақтың кесу жиегі 1 майдалаушы торға бұрышы 90° бағытта қилысатындай жасалынған. Пышақтың майдалаушы торға бұрышы 90° бағытта қилысатын кесу жиегі 1 айналыс осьтегі бойлық ұзындығы, престоу, сықау беттінің 2 айналыс осьтегі бойлық ұзындығының үштен біріне тең келетіндей жасалынған.

Тәжірибелік пышақтың құрылмасы симметриялы, яғни пышақ қабылдаушы, майдалаушы торларға қатысты екі жақ құрылмасы орын ауыстырғанымен, жұмыс істеу қабілеттілігін жоғалтпайды. Тәжірибелік пышақтың бұндай ерекшелігі пышақтың жұмыс істеу мерзімін ұзартады.

Бұндай ерекшелік ұсақтау процесінің жақсы жүруіне көмектесіп, бұрама тәрізді пышаққа қарағанда жұмыс істеу мерзімін және жүздерінің өздігінен қайралу мүмкіндігін екі есеге ұзартады.

#### ӘДЕБИЕТ:

1. Қабылов Б.Б. Ет өнімдері өндірісінің механикалық өңдеу жабдықтары. - Семей: Шәкәрім атындағы Семей мемлекеттік университеті, 2009. – 186 б.

**Сакенова А.**

Семей қаласының Шәкәрім атындағы Мемлекеттік университеті  
 Ғылыми жетекшілер: Б.Б. Кабулов, т.ғ.к., доцент, ТӨМА кафедрасының профессоры  
 А.К. Мустафаева, т.ғ.к., ТӨМА кафедрасының доценті

**МАЙДА ҰСАҚТАУҒА АРНАЛҒАН ҮЗДІКСІЗ МАШИНАЛАРДЫҢ ҚҰРЫЛЫМДАРЫ**

Ет және ет өнімдерін майда ұсақтауға арналған ұсақтағыштар ұсақтағыш механизмінің құрылысына байланысты келесі тәртіппен жіктеледі:

- роторлы,
- көп пышақты,
- көп дискілі,
- барабанды,
- аралас.

Роторлы ұсақтағыштар ұсақтағыш механизміндегі қозғалатын статордан және айналмалы ротордан тұратын машиналарды жатқызуға болады. Көп пышақты ұсақтағыштар - айналмалы барабанның немесе тұрықтың ішіндегі білікте құрастырылатын әртүрлі пішінді пышақтардан тұрады. Көп дискілі ұсақтағыштардың бұлардан айырмашылығы: олардың ұсақтағыш механизмі - көп тісті дисктер жиынтығы немесе тізбектей орнатылған көп тесікті торлар жұбы. Барабанды ұсақтағыштар үлкен жылдамдықпен айналатын перфорирленген барабаннан құралған. Ал аралас ұсақтағыштар - жазық, цилиндрлі, конусты тор түрінде орындалған жеке пышақ және пышақтардың жұбынан құралады. Не болмаса пышақты, кавитациялық, дезинтеграторлық құрылғыдан тұрады [1].

Мысалы: роторлы ұсақтағыштарға «Stephan» (Германия) фирмасының кескіш механизмдерінің құрылысы бірдей, бірақ техникалық - экономикалық көрсеткіштері және орналасуы бойынша өзгеше МСМ-Д60, МСУ-10А толассыз әрекетті микрокуттерлерді жатқызуға болады. МСН-Д60 микрокуттерлерде ұсақтағыш механизм көлденең, ал МСУ-10А микрокуттерде тік орналасқан. МСН-Д60 микрокуттерлері платформалы - арбашадан, тиегіш бункерден, ұсақтағыш механизмнен, фаршөткізгішті түсіргіштен, жетектен және электрқалқаннан тұрады.

Ұсақтағыш механизм – екі бөлшек жиынтығынан тұрады. Олардың әрқайсысы қоректендіргіш шнекті айналмалы ротордан, аралық сақина және қоғалмайтын ротордан құралған. МСУ-10А микрокуттері станинадан, электрқозғалтқыштан, ұсақтағыш механизмінен, тиегіш шанақтан және түсіргіш түтікшеден тұрады. Оның ұсақтағыш механизмі қоректі айналмалы ротордан, аралық сақина және қозғалатын статордан тұрады. Фарштың ұсақтағыш дәрежесін - арнайы аралық сақиналар көмегімен іске асатын статорлық сақиналардың тістерінің арасындағы саңылауларды өзгерту арқылы реттеуге болады.

«NAGEMA» (Германия) фирмасы материалдарды ұсақ дәрежеге дейінгі ұсақтауға, эмульгирлеуге және гомогендеуге арналған КМ 3 және КМ 4 коллоидты диірмендерін жасап шығарды.

«NAGEMA» фирмасының коллоидты диірмендерінің техникалық сипаттамасы

	КМ 3	КМ 4
Өнімділігі, кг/м <sup>3</sup>	200-500	400-1000
Қозғалтқыштың қуаты, кВт	10	22
Қозғалтқыштың айналым саны, айн/мин	2900	2900
Ауқымды өлшемдері, мм	560x530x1100	660x660x1300
Масса, кг	300	450

«МАСУКО САНГЕ КО...ЛТД» (Жапония) фирмасының «Масколлоидер» микроұсақтағыштары көпшіліктің қызығушылығын тудырады. Ол шикізатты - өте пайдалы тамақ өнімі болып саналатын аса майдалауға, ұнтақтауға арналған. Микроұсақтағыш тек тамақ өнеркәсібінде емес, сонымен қатар өнеркәсіптің химия, фармацевтика және мұнай саласында да қолданылады.

Осыған қоса роторлы ұсақтағыштарға жататын «Продмаш» (Украина) Полтава зауытының К6-ФКМ коллоидты диірмендерін айта кеткен жөн. Бұл диірмен әртүрлі пісірілген шұжық өнімдері үшін фаршты дайындауға етті аса майда ұсақтауға арналған.

Коллоидты диірмен тиегіш шанақтан, винтті қалақшадан, бұрандалы гайкадан, кескіш механизмнен, түтікшеден және жетектен тұрады. Кескіш механизмнің үстіңгі, ортаңғы және астыңғы дисктері тұратын статоры және роторы бар.

Машинаның өнімділігі — ротор мен статор арасын дағы сақиналық саңылаумен реттелетін шикізатты ұсақтау дәрежесінен тәуелді. Жетек электрқозғалтқышпен жұмыс істейді. Көп пышақты ұсақтағыштың үлгісі ретінде «Karl Schnell» (Германия) фирмасының эмульситаторын айтуға болады. Ол «тор-пышақ» кесу жүйесінің көмегімен етті ұсақтауға арналған.

Эмульситатор ұсақтау сапасын, фракцияларға мүмкіндігінше аз болуды, қалыпты температуралық режимді, кескіш механизмдегі саңылауды реттеуді, пайдаланудың ыңғайлылығы мен қарапайымдылығын қамтамасыз ете алады. Эмульситатор торы тесіктерінің диаметрі 0,5-18 мм болады.

Ет және ет өнімдерін майда ұсақтауға арналған машина Қазақстанда шығарылған. Ол паштет, крем, пісірілген шұжық, тұшпара және басқа өнімдер өндірісінде алдын-ала тор тесіктерінің диаметрі 3-5 мм еттартқышта ұсақталған ет және ет өнімдерін майда ұсақтауға арналған. Машина тамақ өнімдерін дайындау жүйесімен қатар, асханаларда, ресторандарда, қоғамдық тамақтандыру орындарында және фермерлік шаруашылықтарда қолданылады. Бұл машина:

- шикізаттың біртектілігінің және дисперстілігінің жоғары болуын;
- ұсақтау дәрежесін реттеу мүмкіншілігін;
- шикізатты толық ұсақтауды қамтамасыз ете алады.

Машинаның құрылғысына: қаңқа, белдемше, пышақты басының тұрығы, ротор, бұрандалы сақина және түсіргіш.

Қаңқа жоғарғы жағында электрқозғалтқыш және ұсақтағыштың жұмысшы бөлігі орналасатын плитасы арасында орналасқан фланец болып табылады. Белдемшенің үстіңгі бөлігінде пышақты головканың тұрығын бекітуге және бұруға арналған құрылғы орналасқан.

Белдемшенің цилиндрлі бетінде қақпақпен жабылатын терезесі бар. Ол ұсақтағыш муфтасына қызмет көрсетуге арналған. Пышақты бастың тұрығы негізгі жұмысшы орган болып табылады. Оның ішінде шикізатты ұсақтап, түсіргіш канал және гусак арқылы қабылдағыш ыдысқа түсіруге болады. Пышақты бастың үстіңгі бөлігінде бұрандалы сақинаға арналған бұранда, ал бүйір бетінде гусакты бекітуге арналған фланецті түсіргіш канал орналасқан. Пышақты головканың тұрығында — шкаласы 0-ден 1 мм дейін, бөлгіш өлшемдері 0,055 мм сызғыш орнатылған. Осы шкалаға байланысты бұрандалы сақина бұрылған кезде қозғалмайтын және қозғалмайтын сақина тәрізді тісті пышақтардың арасындағы саңылауды өзгертуге болады. Ротор — пышақты головканың тұрығында орналасқан қозғалмайтын сақина тәрізді тісті пышақтарға, шнекке қозғалыс беретін білік болып табылады.

Ротор білігінің ұшына - қозғалмайтын сақина тәріздес тісті пышақтар жиынтығы, шнек, гайканың көмегімен бекітілген. Ротор білігінің екінші ұшы жалғастырғыш арқылы электр қозғалтқышқа жалғанған. Бұрандалы сақина келесі бөлшектерден тұрады: тиегіш шанақтан, қозғалмайтын пышақтар обоймасынан және бағыттағыш сақиналардан тұрады.

Тиегіш шанақ - төменгі жағында бұрандалы сақинаға орнатуға арналған фланеці бар конус болып табылады.

Қозғалмайтын пышақтар обоймасы - үстіңгі жағынан сақина обоймасымен бекітіліп, обойма тұрығына орнатылған сақина тәріздес тісті пышақтар пакеті болып табылады. Қозғалмайтын пышақтар обоймасы бұрандалы сақинаға болттардың көмегімен бекітіледі. Бағыттауыш сақина қозғалмайтын және қозғалмайтын пышақтар арасындағы саңылауды анықтауға арналған. Бағыттауыш сақина — бұрандалы сақинаға винттердің көмегімен бекітіледі.

Машинаның жұмыс істеу тәртібі келесідей: электрқозғалтқышты қосқан кезде, алдын-ала тор тесіктерінің диаметрлері 3 мм еттартқышта ұсақталған ет тиегіш шанаққа салынады. Бұл кезде шикізат айналып тұрған шнектен кескіш механизмге беріледі де, ортадан тепкіш күш әсерінен қозғалмайтын пышақтардың тістерінің арасындағы саңылаудан өтеді. Бұдан кейін шикізат екінші қозғалмайтын пышаққа өтіп, ортадан тепкіш күш әсерінен бұл пышақ тістердің арасындағы саңылаудан келесі пышаққа беріледі. Ұсақталған өнім түсіргіш дисктің көмегімен түсіру каналына лақтырылады.

Әр пышақты жұппен өнімді екі циклды өңдеу себебінен қарқынды ұсақтау және ұсақталған өнімнің қалыпты өлшемін алуға болады.

#### ӘДЕБИЕТ:

1. Қабылов Б.Б. Ет өнімдері өндірісінің механикалық өңдеу жабдықтары. - Семей: Шәкәрім атындағы Семей мемлекеттік университеті, 2009. – 186 б.



## **ДӘРІЛІК ӨСІМДІКТЕР ҚҰРАМЫНДАҒЫ САПОНИНДЕРДІ ЖӘНЕ ФЛАВОНОИДТАРДЫ ЖҰҚА ҚАБАТТЫ ХРОМАТОГРАФИЯ ӘДІСІМЕН АНЫҚТАУ**

Сапониндердің жалпы санын тазалаудың кеңінен таралғаны – хроматографиялық әдістер. Сапониндердің жалпы санын хроматографиялық тазалау алюминий оксидінде, силикагельде, белсендірілген көмірде жүргізіледі[1].

Сапониндер - өсімдік гликозидтері тобына жататын азотсыз күрделі органикалық қосылыстар. Өте активті сапониндер – сапотоксиндер деп аталады. Олар жыланның уында кездеседі, бірақ өсімдік құрамындағы сапониндер адам өміріне зиян емес. Сапониндер 2 топқа бөлінеді: үштерпенді және стероидты. Үштерпенді сапониндер аморфты заттар, анық балқу температурасы болмайды. Үштерпенді сапониндер нейтральдық және қышқыл қосылыстар болуы мүмкін. Олар төрт типке жатады: бета-амирин, гама-амирин, лупеол, фриделин және дамаран. Стероидты табиғи күрделі гликозидтердің қатарына жататын органикалық қосылыстар болып саналады. Стероидты гликозидтердің екі типті түрі болады: спиростан және фууростан. Спиростанол қатарына жататын гликозидтердің (монодесмозидтер) стероидты молекуласының алты циклді сақиналары бар[2].

Сапониндердің тритерпенді тобының болуы оның медицинада күш-жігерді қалпына келтіруге, қақырық түсіргіш, зәр айдағыш, бүйрек ауруларында қолданылады. Стероидты сапониндер қан қысымын төмендететін, жүрек қызметіне есер ететін қасиеттері пайдаланылады. Осыған орай олар қандағы холестериннің мөлшерін азайту, атеросклероз ауруын емдеу үшін, сондай - ақ стероидты гормондары синтездеу үшін де қолданады[3].

Флавоноидтар – табиғи полифенолды қосылыстардың класына жатады. Олар табиғатта жиі кездеседі. Оның құрамында көптеген әр түрлі бояушы пигменттер болады (флавоноидтар, флавонолдар, антоциондар, және т.б.). Флавоноидтарды класстарға бөлу мынадай белгілі топ бойынша жүргізіледі: пропан бөлігін тотығу дәрежесі бойынша, гетероциклдік шамасы бойынша, фенилдік орынбасардың жағдайы бойынша және т.б.[4].

Флавоноидтар – табиғи полифенолды қосылыстардың класына жатады. Олар табиғатта жиі кездеседі. Оның құрамында көптеген әр түрлі бояушы пигменттер болады (флавоноидтар, флавонолдар, антоциондар, және т.б.). Флавоноидтарды класстарға бөлу мынадай белгілі топ бойынша жүргізіледі: пропан бөлігін тотығу дәрежесі бойынша, гетероциклдік шамасы бойынша, фенилдік орынбасардың жағдайы бойынша және т.б.[5].

Медицинада флавоноидтар жүрек-қан тамырларын емдеуге, спазмолитикалық, қабынуға қарсы, микробтарға қарсы, қатерлі ісікке қарсы дәрілік заттар ретінде пайдаланылады.

**Жұмыстың өзектілігі:** Хроматография әдісімен көптекті заттардың кез келген агрегат күйдегі және кең концентрациялы диапазондағы қоспасын таңдауға болады. Хроматография әртүрлі объектілерді сандық және сапалық тұрғыдан талдауға, қосылыстың физикалық-химиялық қасиеттерін оқып-үйренуге кейбір реакциялардың кинетикасын зерттеп білуге мүмкіндік береді.

**Жұмыстың мақсаты:** Дәрілік өсімдіктер құрамындағы сапониндерді, флавоноидтарды жұқа қабатты хроматография әдісімен анықтау және сапониндердің көбік санын есептеу.

### **Жұмыстың міндеттері:**

Жұқа қабатты хроматография, сапониндер, флавоноидтар және оларды анықтау үшін қолданылатын әдістер туралы әр түрлі дереккөздерден ақпараттар жинақтап, теориялық білімді қалыптастыру.

Эксперименттік бөлімдегі әр түрлі тәжірибелерді жасап, нәтижелерін талдау.

Қорытынды жасап, дәрілік өсімдіктердегі сапониндердің және флавоноидтардың медицинадағы қолданысын қарастыру.

### **Сапониндерді анықтауда зерттелген дәрілік өсімдіктер:**

*Қызыл мия (лат. Glycyrrhiza glabra)* – бұршақ тұқымдасы, мия туысына жататын көпжылдық шөптесін өсімдік.

*Қырықбуын (лат. Equisetum)* — қырықбуындар тұқымдасына жататын мәңгі жасыл, көп жылдық шөптесін өсімдіктердің тұқымдас тармағы.

Екі дәрілік өсімдіктердегі сапониндер сапалық және сандық анализ бойынша анықталды. Сапалық анализде, көбіктүзілу реакциялары жүргізілді, қызыл мия құрамында сапониннің мөлшері



қырықбуынға қарағанда көбрек екендігі осы реакциялардан айқын көрінді[3]. Сапалық анализді жұқа кабатты хроматография әдісімен жүзеге асырдым. Айқындағыш ретінде фосфорвольфрам қышқылы қолданылды. Сонда өсімдік құрамындағы сапониндер пластинка бетінде малина түсті дақ түрінде байқалды[6]. Қызыл мия экстрактысының қозғалғыштығы 54%-ға ал қырықбуынның қозғалғыштығы 57%-ға тең болды.

Жартылай сандық анализ жүргізілді, ол бойынша құрамында сапонині бар қызыл мия мен қырықбуын өсімдіктері көбіктену санына байланысты – төмен көбіктену саны тобына жататыны анықталды[7].

**Флавоноидтарды анықтауда зерттелген дәрілік өсімдіктер:**

*Түймедақ (лат. Matricaria chamomilla)* – астралылар тұқымдасына жататын бір жылдық шөп тектес өсімдік.

*Түйетікен (лат. Carduus)* – астралылар тұқымдасына жататын екі жылдық шөптесін өсімдіктер.

*Пияз қауызы (лат. Allium cepa)* – мариллистер тұқымдасы, жуа туысының ең көп тараған түрі.

**Өсімдіктің құрамындағы флавоноидтарды ЖҚХ әдісі бойынша сапалық және сандық анықтау**

Флавоноидтарды өсімдіктердің 70% спирттегі экстрактысында ЖҚХ әдісі бойынша сапалық анықтау жүргізілді. Ол үшін Sorbfil хроматографиялық пластинасына трафарет көмегімен алған экстрактыны тамыздық. Еріткіш ретінде н-бутанол-этанол-су (5:3:2) жүйесі қолданылды. Еріткіш экстракты деңгейіне жеткенше камера ішінде тұрды. Сосын пластина бетіне пульверизатор көмегімен 3% ванилин ерітіндісі сеуіліп, 100-105°C 3 мин кептіргіш шкафта кептірілді. Соңында УК-жарық (250 – 366 нм) аппаратына пластинканы салып, өсімдік құрамында флавоноид бар екені анықталды - ақ фонда сарғыш-жасыл түсті флавоноид дағы пайда болды. [8].

Өсімдік құрамындағы флавоноид - кверцетинді сандық анықтау жүргізілді. Ол үшін кверцетиннің 70% этанолдағы 0,05 мг/мл стандартты ерітіндісі пайдаланды. Пластинаға старттық сызық ортасына трафарет арқылы экстракт, ал екі шегіне кверцетиннің стандартты ерітіндісі тамызылды. Сонан кейін тәжірибе жоғарыдағыдай жүргізілді. Пайда болған кверцетин дақтарын пластинадан қиып алып, массаларын салыстыру арқылы есептеу жүргізілді. Түймедақ құрамындағы кверцетин мөлшері 0,15%; түйетікен құрамында 0,17%; пияз қауызында 0,16% екендігі анықталды. Яғни кверцетин мөлшері түйетікен шөбінде көбірек екені көрсетілді.

**ӘДЕБИЕТ:**

1. Мансұров, З.А. Химиядағы физикалық зерттеу әдістері: оқу құралы/ З. А. Мансұров; Б.Я Колесников. – 3-бас., өнд., толықт. – Алматы: Қазақ университеті, 2006. – 307 б
2. Бурашева, Г. Ш. Табиғи қосылыстар химиясының негіздері: оқу құралы/ Г. Ш. Бурашева, Б. Қ. Есқалиева, А. К. Умбетова: эль-Фараби атындағы ҚазҰУ. – Алматы: Қазақ ун-ті, 2013. – 302 б.
3. Киселева, А. В. Биологически активные вещества лекарственных растений Южной Сибири/ А. В. Киселева, Т. А. Волхонская, В.Е. Киселев; отв. ред. А. Г. Валуцкая – Новосибирск: Наука, 1991. – 135 с.
4. Боначаева В.И., «Флавоноиды, химия растительного сырья»/ Дренин А.А., Ботиров Э.Х., 2014 г, с 195-199.
5. Семенов А.А. «Очерк химии природных соединений». / Новосибирск: Наука, 2000.-300б
6. Физико - химические основы хроматографического разделения/ Я.И. Яшин.- М.: Химия, 1976. – 216 с.
7. Есқалиева, Б. Қ. Фитопрепараттар және табиғи биологиялық белсенді заттардың химиясы: оқу-әдістемелік нұсқау/ Б.Қ. Есқалиева; эль-Фараби атын. ҚазҰУ. – Алматы: Қазақ ун-ті. 2013. – 93 б.
8. Мұсабаева, Б.Х. Аналитикалық химия әдістері: оқу құралы / Б.Х. Мұсабаева; Семей қ. Шәкәрім атынд. МУ; ҚР БҒМ.- Семей: Интеллект, 2015.- 157б.

Бердалинова А.Н.

Государственный университет имени Шакарима города Семей  
Научный руководитель: Б.Х. Мусабаева, заведующая кафедрой химии, к.х.н., доцент**ОПРЕДЕЛЕНИЕ СВИНЦА В СНЕЖНОМ ПОКРОВЕ  
ФОТОТУРБИДИМЕТРИЧЕСКИМ МЕТОДОМ****Актуальность**

Одним из основных источников загрязнения среды является автотранспорт, так как в состав выхлопных газов входят угарный газ, оксиды азота и серы, углеводороды, соединения тяжелых металлов.

В результате выбросов автомобильных двигателей атмосфера обогащается рассеянным свинцом, оседающим на поверхность почвы в придорожной зоне. Наличие свинца в выхлопных газах объясняется тем, что тетраэтилсвинец ( $Pb(C_2H_5)_4$ ) добавляется в бензин в качестве антидетонатора. В 1 л бензина может содержаться около 1 г тетраэтилсвинца, который разрушается и выбрасывается в атмосферу.

**Цель**

Определение содержания свинца в снежном покрове фототурбидиметрическим методом для определения экологической загрязненности снежного покрова на территории города Семей.

**Задачи**

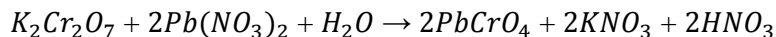
1. Подобрать методику исследования.
2. Определить содержание свинца в пробах снега, собранного на различном удалении от автодороги.
3. Сравнить полученные результаты и сделать выводы.

**Методика определения свинца в снежном покрове****Приготовление исследуемого раствора:**

Пробу снега взвесили, затем оттаяли при комнатной температуре. Талую воду выпарили досуха. Сухой остаток перенесли в тигель и сожгли в муфельной печи до получения белой золы. К охлажденной золе добавили 5 мл соляной кислоты, капилляром ввели 1 каплю пероксида водорода и выпарили досуха на кипящей водяной бане. Остаток обработали 1 мл ацетатного буферного раствора, нагревали 5 мин при  $100^{\circ}C$ , добавили 1 мл дистиллированной воды и профильтровали через влажный фильтр в мерный цилиндр. Прозрачную жидкость в цилиндре разбавили водой до 10 мл, перенесли в пробирку 1 мл полученного раствора, добавили 1 мл ацетатного буферного раствора, дистиллированную воду до 10 мл, перемешали, ввели 3 капли раствора дихромата калия и вновь перемешали. Таким образом, мы получили исследуемый раствор.

**Приготовление стандартного раствора нитрата свинца:**

На аналитических весах отобрали 0.16 г препарата, растворили в дистиллированной воде, перенесли в мерную колбу вместимостью 100 мл, подкислили азотной кислотой. Добавили дихромат калия. И в исследуемом растворе, и в стандартном растворе получили хромат свинца ( $PbCrO_4$ ), суспензию желтого цвета.



В три градуированные пробирки последовательно смешали 0.5, 0.75 и 1.0 мл приготовленного раствора нитрата свинца, добавили по 1 мл ацетатного буферного раствора и разбавили водой до 10 мл. В стандартных растворах содержится соответственно 0.01, 0.015 и 0.02 мг свинца.

Прибегая к методу фототурбидиметрии, измерили помутнение всех растворов. Полученные данные записали в таблицу:

	Стандартный раствор №1	Стандартный раствор №2	Стандартный раствор №3	Исследуемый раствор №1	Исследуемый раствор №2
q, мг	0,01	0,015	0,02	0,011	0,007
D	0,36	0,58	0,82	0,37	0,30
V, мл	0,5	0,75	1,0	1,0	1,0

По данным таблицы построили градуировочный график. По графику определили содержание свинца в растворах.

### Содержание свинца в анализируемых пробах

$$Q = \frac{q * V_1 * 1000}{V_2 * m}$$

q – количество свинца в стандартном растворе, мг

V<sub>1</sub> - объем анализируемого раствора, мл

V<sub>2</sub> - объем раствора, взятый для сопоставления со стандартным раствором, мл

m – проба анализируемого продукта, г

***Содержание свинца в пробе снега, взятого у дороги, составляет 42,5 мг/кг;***

***Содержание свинца в пробе снега, взятого в парковой зоне, составляет 24 мг/кг;***

#### Выводы

В результате проведенных анализов можно сделать следующие выводы:

- Снег является накопителем загрязнений, поэтому позволяет оценить степень загрязнения атмосферы и почвы.

- Талую воду в пробе снега, взятого у дороги, можно оценить как мутную, темно-серой окраски. Анализ снега на выявление химических загрязнителей показал присутствие тяжелого металла свинца. Это может быть связано с выбросами в атмосферу выхлопных газов автомобилей. ПДК содержания свинца в почве составляет 20,0 мг/кг. В исследуемом образце снега содержание свинца составляет 42,5 мг/кг, что в 2 раза превышает ПДК.

- Талую воду в пробе снега, взятого в зоне парка (отдаленного от автотрассы), можно оценить как слабо-мутную, светло-серой окраски. Анализ снега на выявление химических загрязнителей показал присутствие свинца в количестве 24.5 мг/кг.

Так как зона парка находится в отдалении от дороги, можно предположить, что главной причиной загрязнения снежного покрова является выхлопы автотранспорта.

#### ЛИТЕРАТУРА:

1. Бандман А.Л., Гудзовский Г.А., Дубейковская Л.С. и др. Вредные химические вещества. Неорганические соединения элементов I-IV групп; Под ред. Филова В.А. и др. Л.: Химия, 1988. - С. 71-73
2. Ляликов Ю.С. Физико-химические методы анализа. Издание 6-е, перераб. и доп. М., «Химия», 2003. – С.91-92
3. Вихарев А.А., Чемерис Н.А., Домина Н.Г. Физико-химические методы анализа. Под ред. Зуйкова С.А. и др. Л.: Химия, 1997. – С. 97-98

УДК: 541.64+678.744

**Есенбаев Н.Е.**

Научный руководитель: А.Н. Кливенко, доктор PhD

Государственный университет имени Шакарима города Семей, Республика Казахстан

### ПОЛУЧЕНИЕ ГЕЛЬ-ИММОБИЛИЗОВАННЫХ НАНОЧАСТИЦ СЕРЕБРА

Целью работы была разработка бактерицидного материала на основе наночастиц серебра и полимерного гидрогеля. Для достижения цели были поставлены следующие задачи: получение наночастиц серебра стабилизированных поливинилпирролидоном; получение иммобилизованных наночастиц серебра в матрице полиакриламидного гидрогеля.

Материалы:

Акриламид (АА), метиленбисакриламид (МБАА), AgNO<sub>3</sub> (чда), поливинилпирролидон (ПВП) марки чда, персульфат аммония (ПСА).

Методы исследования:

1) Синтез наночастиц серебра

50 мг AgNO<sub>3</sub> растворяли в 50 мл воды, в полученном растворе растворяли 50 мг ПВП. Полученный раствор нагревали с обратным холодильником в течение 20 минут. До изменения окраски раствора до темно-коричневого.

2) Получение гель - иммобилизованных наночастиц серебра

0,1025 г МБАА 4,5 мл раствора наночастиц серебра, к полученному раствору добавляем 0,8975 г АА. Затем добавляли 20 мг ПСА. После этого раствор продували аргоном в течение 15 минут. После продувания аргоном раствор нагревали на водяной бане при 70°C в течение 30 минут.

Результаты и их обсуждение:

Наночастицы серебра были получены методом полимерной стабилизации. Причем ПВП выступает в роли восстановителя и стабилизатора одновременно. На рисунке 1 изображены исходный раствор и полученный коллоидный раствор, содержащий наночастицы серебра.



Рисунок 1. Изображения исходного и конечного растворов при получении наночастиц серебра.

Как видно из рисунка 1 раствор наночастиц серебра, стабилизированных ПВП имеет характерную бурую окраску.

2) Получение геля –иммобилизованных наночастиц серебра. Полученный коллоидный раствор серебра был использован для синтеза гидрогель-иммобилизованных наночастиц серебра. Для этого был использован так называемый метод синтеза *insitu*, при котором наночастицы серебра иммобилизуются в сетку геля во время синтеза полимерной сетки. На рисунке 2 представлены фотографии гидрогелей с иммобилизованными наночастицами серебра.



Рисунок 2 – Получения геля-иммобилизованных наночастиц серебра

Как видно из рисунка 2 гидрогель с иммобилизованными наночастицами серебра имеет характерную окраску.

Полученные гидрогели с иммобилизованными наночастицами серебра планируется использовать в качестве бактерицидного материала в отношении золотистого стафилококка и кишечной палочки.

Выводы:

1. Получены стабилизированные ПВП наночастицы серебра;
2. Проведена иммобилизация полученных наночастиц в сетке полиакриламидного гидрогеля;
3. Планируется испытание на бактерицидную активность в лаборатории Агротехнопарк ГУ имени Шакарима.

## ЛИТЕРАТУРА:

1. Филиппова О. "Умные" полимерные гидрогели // Природа. – 2005. – Т. 8. – С. 7.
2. Лозинский В. И. Криогели на основе природных и синтетических полимеров: получение, свойства и области применения // Успехи химии. – 2002. – Т. 71, № 6. – С. 559-585.
3. Lozinsky V. I. A Brief History of Polymeric Cryogels // Polymeric Cryogels: Macroporous Gels with Remarkable Properties. – 2014. – Т. 263. – С. 1-48.

УДК: 541.64+678.744

**Есенаманова А.Б.**

Государственный университет имени Шакарима города Семей  
Научный руководитель: А.Н. Кливенко, доктор PhD

### **РАЗРАБОТКА БАКТЕРИЦИДНОГО МАТЕРИАЛА НА ОСНОВЕ ПОЛИМЕРНЫХ КРИОГЕЛЕЙ**

В последнее время полимерные материалы прочно вошли во все сферы человеческой деятельности от быта до высоких технологий. Особый интерес исследователей вызывает применение полимеров в медицине. Полимерные криогели, благодаря наличию особой морфологии и механической прочности, являются перспективным материалом для применения в медицине. В связи этим, наше исследование, посвященное разработке бактерицидного материала на основе полимерного криогеля является безусловно актуальным. Целью данной работы является разработка бактерицидных материалов на основе полимерных криогелей. Исходя из этого поставлены следующие задачи: получить полимер-стабилизированные наночастицы серебра; иммобилизовать полимер-стабилизированные наночастицы серебра в матрице полимерного криогеля; иммобилизовать цефазолин в матрице полимерного криогеля.

Экспериментальная часть

Оборудование и реактивы:

1. АА – акриламид;
2. МБАА – метиленбисакриламид;
3. Раствор  $\text{AgNO}_3$ ;
4. ПВП – поливинилпирролидон;
5. ПСА – персульфат аммония;
6. ТМЭД – тетраметилэтилендиамин, 10%
7. Цефазолин;
8. Водадистиллированная;
9. Vortex V-1 plus;
10. Криостат;
11. Обратный холодильник;
12. Пробирки;
13. Плоскодонные колбы на 100 мл;
14. Стакан на 100 мл;
15. Пипетки;
16. Стеклянные колонки.

Методика выполнения работы

Синтез наночастиц серебра

50 мг  $\text{AgNO}_3$  растворяли в 50 мл воды, в полученном растворе растворяли 50 мг ПВП (поливинилпирролидон). Полученный раствор нагревали с обратным холодильником в течение 20 минут. До изменения окраски раствора до темно-коричневого цвета.

Приготовление исходного раствора

0,1025 г МБАА (метиленбисакриламид) растворили в 13,5 мл дистиллированной воды. К раствору добавили 0,8975 г АА (акриламид). Перемешали раствор в Vortex V-1 plus. После полного растворения к раствору прилили 0,1 мл 10% раствор ТМЭД (тетраметилэтилендиамин). Далее раствор продули аргоном 15 минут. В заранее приготовленные и помещенные в криостат колонки (при температуре  $-12^\circ\text{C}$ ) прилили по 1 капле ПСА (персульфат аммония), и добавили по 1 мл приготовленного раствора. Колонки с раствором должны простоять в криостате 1-2 минуты. Колонки вытащили и поместили в морозильную камеру на 2-3 дня.

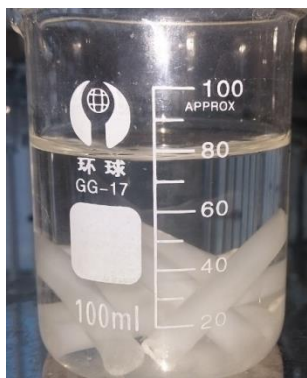
#### Приготовление криогелей с цефазолином

1 г порошка цефазолина растворили в 10 мл дистиллированной воды.

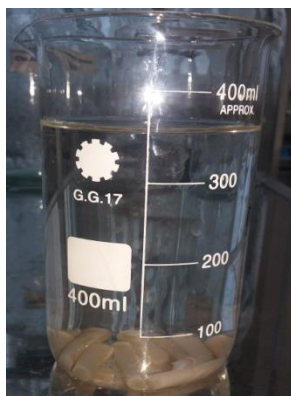
0,1025 г МБАА (метиленабисакриламид) растворили в 4,5 мл дистиллированной воды. К раствору добавили 0,8975 г АА (акриламид). Перемешали раствор в Vortex V-1 plus. К раствору добавили 4,5 мл раствора цефазолина и прилили 0,1 мл 10% раствор ТМЭД (тетраметилэтилендиамин). Далее раствор продули аргоном 15 минут. В заранее приготовленные и помещенные в криостат колонки (при температуре  $-12^{\circ}\text{C}$ ) прилили по 1 капле ПСА (персульфат аммония), и добавили по 1 мл приготовленного раствора. Колонки с раствором должны простоять в криостате 1-2 минуты. Колонки вытащили и поместили в морозильную камеру на 2-3 дня.

#### Приготовление криогелей с НЧС (наночастицы серебра)

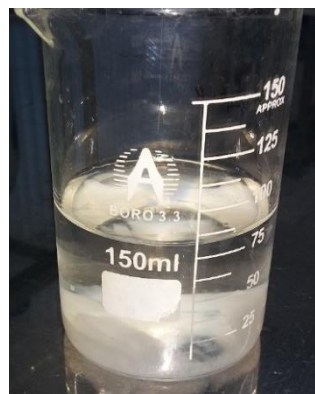
0,1025 г МБАА (метиленабисакриламид) растворили в 4,5 мл дистиллированной воды. К раствору добавили 0,8975 г АА (акриламид). Перемешали раствор в Vortex V-1 plus. К раствору добавили 4,5 мл раствора с наночастицами серебра и прилили 0,1 мл 10% раствор ТМЭД (тетраметилэтилендиамин). Далее раствор продули аргоном 15 минут. В заранее приготовленные и помещенные в криостат колонки (при температуре  $-12^{\circ}\text{C}$ ) прилили по 1 капле ПСА (персульфат аммония), и добавили по 1 мл приготовленного раствора. Колонки с раствором должны простоять в криостате 1-2 минуты. Колонки вытащили и поместили в морозильную камеру на 2-3 дня.



Акриламид



НЧС



Цефазолин

#### Выводы:

- Получены ПВП-стабилизированные наночастицы серебра;
- Наночастицы серебра иммобилизованы в матрице полиакриламидного криогеля;
- Проведена иммобилизация цефазолина в матрице ПАА-криогеля;
- Получены образцы бактерицидного материала на основе полимер-иммобилизованных наночастиц серебра и коммерческого антибиотика.

#### ЛИТЕРАТУРА:

1. Филиппова О. "Умные" полимерные гидрогели // Природа. – 2005. – Т. 8. – С. 7.
2. Лозинский В. И. Криогели на основе природных и синтетических полимеров: получение, свойства и области применения // Успехи химии. – 2002. – Т. 71, № 6. – С. 559-585.
3. Lozinsky V. I. A Brief History of Polymeric Cryogels // Polymeric Cryogels: Macroporous Gels with Remarkable Properties. – 2014. – Т. 263. – С. 1-48.

**Кабилова А.Ф.**

Семей қаласының Шәкәрім атындағы Мемлекеттік университеті  
Ғылыми жетекші: Б.Х. Мұсабаева, х.ғ.к., доцент, химия кафедрасының меңгерушісі

### ШҰЖЫҚТЫҚ ӨНІМДЕРІНДЕГІ КОНСЕРВАНТ МӨЛШЕРІН АНЫҚТАУ

**Мақсаты:** үш түрлі шұжықтық өнімдердің құрамындағы консервант - нитрит мөлшерін фотометрия әдісімен анықтау және стандарт талабымен салыстыру.

**Өзектілігі:** шұжықтық өнімдер балалардың және ересек адамдардың сүйікті тағамдарының бірінші тізімінде тұрады. Бірақ өнім құрамындағы консервант нитрит мөлшері шамадан тыс болса, денсаулыққа зиян келтіреді. Сондықтан, нитрит мөлшерін анықтау өзекті мәселе.

*Шұжықтық өнімдер*-ет фаршынан дайындалған, тұз дәмдеуіштер мен арнайы қоспалар қосылған, пайдаланғанға дейін жылумен өңделетін бұйымдарды айтады.

Шұжық жасау үшін негізгі шикізат ретінде сиыр және құс етінің барлық түрлері, дайындалған субөнімдер құрамында ақуызы бар жануарлар мен өсімдік тектес препараттар, жануар мен өсімдік майлары, жұмыртқа өнімдері, ұн, крахмал, балқытылған ірімшіктер қолданылады. Су, белок, майлар мен минералды заттар-еттің негізгі компоненттері болып табылады. Еттің құрамындағы ақуыздар мен майлар оның жоғарғы сапасын береді.

*Консерванттар.* Шұжықтық өнімдерге консервант ретінде түрлі дәмдеуіштер, эмульгаторлы тұз, шұжық құрамындағы майлар мен түрлі субөнімдердің тотықсыздануына қарсы қоспалар, қоюландырғыштар, бояулар, ароматизаторлар, дәм мен иісті күшейткіш модификаторлар, бояу фиксаторы және консервант ретінде нитрит қосады. Бұл қоспалар өнімнің сапасын сақтап, жарамдылық мерзімін ұлғайтады. Балғындық пен ерекше дәм береді [1].

*Нитриттер.* Нитраттар мен нитриттер ағзаға еттен жасалған тағамдармен түседі (шұжықтар, ысталған ет өнімдердері, ірімшіктер т.б.), бұл тағамдарға оларды консерванттар немесе түс (рең) беретін зат ретінде қосады.

#### Анализ объектісі:

1. «Петровские» шұжығы - ЖШС, «Рубиком» кәсіпорны, Қазақстан Республикасы, Павлодар қаласы
2. «Халал» шұжық өнімі - ЖШС «Арай EAST-FOOD» Қазақстан Республикасы, ШҚО, Семей қаласы
3. «Сытные» шұжық өнімі - ЗАО «Микояновский мясокомбинат», Ресей, Мәскеу қаласы

Осы алынған үш түрлі шұжықтардың 5 г өлшемесі химиялық стақанға жұқа етіп турап салып, 80°C су моншасында қыздырылды. Дайын ерітінді фильтрленіп, 500 мл колбаға құйылып, 100°C температурада 2 сағат қайнатылды. Суыған соң дистильденген сумен белгісіне дейін жеткізіп толтырылды. (бұл А ерітіндісі) [1]

А ерітіндісінен құрамында 0,2 г анализденетін өнім бар 20мл түссіз фильтрат алып, 50мл өлшегіш колбаға құйылды. Оған 2мл Грисс реактивін қосылып, ерітінді көлемін колба белгісіне жеткізіп, дистильденген сумен толтырады. (Б ерітіндісі). 1 сағаттан кейін КФК-2 фотоколориметрінде 540 нм толқын ұзындығында оптикалық тығыздығы өлшенді.

Нәтижесі:

Көлемдері 50мл 5 өлшегіш колба алып, натрий нитритінің стандартты ерітінділері мен Грисс реактивінен ерітінді жасап, олардың оптикалық тығыздығы өлшенді. [1,2]. Алынған нәтижелер бойынша калибровкалық график салынып, сол графиктен зерттелетін ерітінділердегі нитрит мөлшері анықталды.

Нитрит мөлшерін мына формуламен есептелді ( $Q$ , мг/100 г өнім) [1,3]

$$Q = q * 100 / 0.2$$

q- график бойынша табылған нитрит мөлшері, мг/0,2 г өнім

1. «Петровские» шұжық өнімінде

$$q = 0,00095 \text{ мг/0,2 г ;}$$

$$Q = 0,00095 * 100 / 0,2 = 0,475 \text{ мг/100 г}$$

2. «Халал» шұжық өнімінде

$$q = 0,0014 \text{ мг/0,2 г ;}$$

$$Q = 0,0014 * 100 / 0,2 = 0,7 \text{ мг/100 г}$$

3. «Сытные» шұжық өнімінде

$$q = 0,00145 \text{ мг/0,2 г ;}$$

$$Q = 0,00145 \cdot 100 / 0,2 = 0,725 \text{ мг/100 г}$$

### Қорытынды

Шұжық өнімдерінің балғындығын және қақталған еттің түсін сақтау үшін консервант ретінде нитрит қосады. Стандартқа сай 100 г өнімде нитрит мөлшері 20 мг –нан аспауы қажет. Жұмыс фотоколориметрия әдісімен жасалды. Фотоколориметрия –көрінетін жарықтың монохроматты сәулесін сіңіруді өлшеуге негізделген әдіс. Өнімдердегі нитрит мөлшерін анықтауда үш түрлі шұжық таңдап алынды. Жасалған анализ нәтижелері бойынша үш өнімде де нитрит мөлшері стандарт талабы сәйкес екені анықталды.

### ӘДЕБИЕТ:

1. Я.Коренман , Практикум по аналитической химии, оптические методы анализа / Я.Коренман // Оқу құралы. – Санкт- Петербург. 1894 ж. – 336 б.
2. Петрухин, О.М. Аналитическая химия. Физические и физико-химические методы анализа / О.М. Петрухин //М.: Химия, 2001. - 496 с.

ӘОЖ: 543.635

### Науырызбек С.

Семей қаласының Шәкәрім атындағы Мемлекеттік университеті  
Ғылыми жетекші: Б.Х. Мұсабаева, х.ғ.к., доцент, химия кафедрасының меңгерушісі

### ҚАР СУЫНДАҒЫ АУЫР МЕТАЛДАРДЫ ВОЛЬТАМПЕРОМЕТРИЯЛЫҚ ӘДІС АРҚЫЛЫ АНЫҚТАУ

*Мақсаты:* қар суындағы кейбір ауыр металдарды ( Cd , Cu , Zn , Pb , микрограмды мөлшерде) инверсиялық вольтамперометрия әдісімен анықтау.

*Жұмыс тақырыбының өзектілігі.* Күрделі табиғи объектілер құрамындағы ауыр металдарды, экологиялық ортадағы ластағыштар мөлшерін бағалау.

*Мақсат орындалу үшін келесі міндеттер қойылды:*

- 1 . Қар суындағы ауыр металдарды анықтау әдісін таңдау.
- 2 . Ауыр металдарды вольтамперметрия әдісімен сандық анықтау.
3. Алынған нәтижелерді санитарлық норма талаптарымен салыстыру.

Электродиттік ұяшықта поляризацияланатын индикаторлы және поляризацияланбайтын салыстырмалы электродтар көмегімен поляризациялық қисықтарды, яғни вольтамперограммаларды алуға негізделген әдістерді *вольтамперомерлік әдістер* деп атайды. Вольтамперограммалар анықталатын зат, яғни микроэлектродта тотығатын немесе тотықсызданатын депполяризаторлар туралы сапалық та, сандық та мәліметтер алуға, сонымен қатар электродтық процестердің сипаты туралы мәліметтер алуға мүмкіндік береді [1].

*Ауыр металдарды анықтау әдістері*

Ауыр металдардың мөлшерін әртүрлі электрохимиялық әдістермен – полярографиялық, потенциометриялық, кулонометриялық, кондуктометриялық, сондай-ақ айтылған әдістердің кейбіреуінде титрлеу арқылы, анықтайды. Ауыр металдарды анықтау үшін басқа әдістер де: фотометрия, рентгенофлуоресценция, инверсиялық вольтамперометрия т.с.с. қолданылады.

*Ауыр металдарды вольтамперометрлік әдіспен анықтау*

Мырыш, кадмий, қорғасын және мыс иондарын инверсиялық вольтамперометрия әдісімен анықтау кең таралған. Индикаторлы электрод ретінде көбінесе электрткізгіштің инертті бетіне сынап қабықшасын жағу арқылы дайындалатын , қабықшалы-сынап электродын пайдаланады. Сынапты химиялық немесе электрохимиялық жолмен жағады. Қабықтың қалыптасуы алдын ала немесе *in situ* режимінде – анықталатын элементтердің бір уақытта электрлі тұнуымен жүргізіледі. Ол үшін анализденетін ерітіндіге сынаптың (II) ерітіндісін қосады. Төсеме материалы ретінде күміс, кеуекті графит модификациясы – шыныкөміртект, пирографит, сондай-ақ кеуектілікті жою мақсатымен полимерлі материалмен сіңірілген графит қолданылады. Ауыр металдар индикаторлы электродта амальгама түрінде шоғырланады, содан кейін анодты токта амальгамадағы металдар тотығады [4].

Мырыш, кадмий, қорғасын және мысты құмырсқа қышқылы немесе натрий хлоридінің тұз қышқылды ерітіндісі фондында, индикаторлы электрод ретінде күмісті, графитті және айналмалы шыныкөміртекті дискті электродты қолдана анықтайды. Сынап қабықшасын алдын ала күміс электродын қолданып және графитті немесе шыныкөміртекті электродты қолданғанда *in situ* режимінде фондық электролитке сынап нитратын қосып дайындайды. Дайындалған үлгі



ерітіндісіндегі мырыш пен мыстың төменгі анықтау шегі 0,0005 мг/л, ал кадмий мен қорғасындікі 0,0001 мг/л. Қабықшалы-сынап электродын қолданудың кемшілігі болып мұқият механикалық дайындықтың міндеттелуі және анализді міндетті метрологиялық сипаттамамен қамтамасыз ету мақсатында эксплуатация үрдісінде олардың беттерінің регенерациялануы (қайта қалпына келуі) болып табылады [2].

Қазіргі кездегі вольтамперометрия – бұл сезімталдығы өте жоғары әдіс. Оны бейорганикалық, органикалық заттарды және басқа да объектілерді геохимиялық, биохимиялық, медициналық, фармацевтикалық талдауда қолдану мүмкіншілігі бар. Вольтамперометрия заттардың өте аз мөлшерін анықтаудағы ең қолайлы әдіс болып табылады. Оның *артықшылықтарының бірі* – бір уақытта бірнеше компоненттерді анықтау. Инверсиялық-вольтамперометрия әдісінің кемшіліктері: 8-10 сағат үздіксіз жұмыс істеу кезінде электродтың шектеулі мерзімі, электрод дайындау күрделілігі, қосымша электрохимиялық дайындықтың қажеттігі, вольтамперометрлік анализатордың шекті санының қолданылуы [1-3].

#### **Тәжірибелік бөлім**

Пайдаланылған реактивтер, химиялық ыдыс, ерітінділер мен құрылғы:

- 1 Конц. азот қышқылы (HNO<sub>3</sub>);
- 2 Конц. құмырсқа қышқылы (HCOOH) ерітіндісі ;
- 3 Сиымдылығы 50, 100 мл өлшегіш колбалар;
- 4 Сиымдылығы 100 мл химиялық стақандар;
- 5 Конустық колбалар;
- 6 Көлемі 0,1-0,2 мл, 5мл, 10мл пипеткалар;
- 7 Көлемі 25мл цилиндр;
- 8 Сиымдылығы 1000 мл фарфор стақандар;
- 9 Қызыл жолақты сүзгі қағазы;
- 10 ML 204 маркалы аналитикалық таразы;
- 11 Аналитикалық вольтамперометриялық СТА кешені;
- 12 Электр пеші.

Тәжірибе әдістемесі

Қар суындағы ауыр металдарды ИВ әдісімен анықтау әдістемесі

Саябақтан, жол жиегінен, Цемент зауыты маңынан 1 литр қар суын алып, қоңыр түстес құрғақ қалдық қалғанға дейін тартқыштың астында 300<sup>0</sup>С әлсіз электр пешінде қыздырады. Фондық электролит ретінде бос фарфор стақанын да қыздырады. Құрғақ қалдық қалғаннан кейін әрқайсысына 2 рет 1 тамшыдан конц. азот қышқылын тамызып, тағы 30 минут тартқыштың астында қыздырады. Сосын, суытып, үстіне 1 мл мөлшерден артық емес конц. құмырсқа қышқылын қосып, тұнбаны шыны таяқшамен ыдыста ерітіп, 3 рет қызыл жолақты сүзгі қағазымен фильтрлейді. Ерітіндіні сыйымдылығы 50 мл колбаға ауыстырады, белгісіне дейін дистильденген сумен жеткізеді. 3 колбада үлгі, 1 колбада фондық ерітінді. 1-колбада аралдан алынған таза қар суы, 2-колбада жол жиегінен алынған қар суы, 3- колбада цем. завод маңынан алынған қар суы, 4-колбада фондық ерітінді. Вольтамперометрлік анализаторда алдымен фонды, сосын үлгіні өлшейді.

#### **Қорытынды:**

1 Саябақтан, жол жиегінен және зауыт маңынан жиналған қар суынан мырыш, мыс және қорғасын ауыр металдары сандық анализ негізінде анықталды.

2 Саябақтан жиналған қар суынан : мырыш мөлшері 0,002071 мг/л, мыс мөлшері 0,000152 мг/л, қорғасын мөлшері 0,000452 мг/л құрады.

3 Жол жиегінен алынған қар суынан: мырыш мөлшері 0,02064 мг/л, мыс мөлшері 0,000342 мг/л, қорғасын мөлшері 0,01098 мг/л құрады.

4 Завод маңынан алынған қар суынан : мырыш мөлшері 0,001345 мг/л, кадмий мөлшері 0,000308 мг/л, қорғасын мөлшері 0,01393 мг/л құрады.

5 Вольтамперометрлік әдіс – сезімталдығы жоғары әдіс. Вольтамперометрлік әдіс арқылы судағы ауыр металдарды анықтауға болады.

#### **ӘДЕБИЕТ:**

1. Будников, Г.К., Основы современного электрохимического анализа / Г.К. Будников, В.Н. Майстренко, М.Р. Вяселев – М: Мир: Бином ЛЗ, 2005.- 592 с.
2. Васильев, В.П. Аналитическая химия. Лабораторный практикум / В.П. Васильев, Р.П. Морозова, Л.А. Кочергина. – М.: Дрофа, 2004.- С. 329-331.
3. Болысбекова, С.М. Химия биогенных элементов, учебное пособие/ С.М. Болысбекова - Семей, 2012- 120 с.

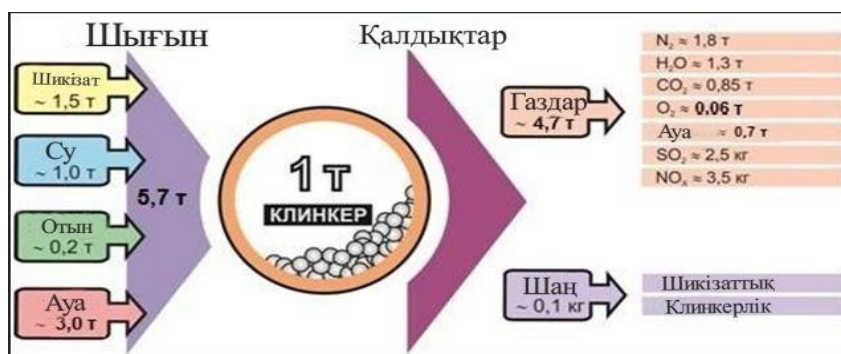
Сейтжағыпарова А.Е.

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті  
 Ғылыми жетекші: Ж.С. Қасымова, б.ғ.к., химия және химиялық технологиялар  
 кафедрасының доценті

### ЦЕМЕНТ ШАҢЫ УТИЛИЗАЦИЯСЫНЫҢ ХИМИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯСЫ

Қазіргі уақытта цемент өндірісі еліміздің экономикасын және құрылыс индустриясын дамытушы басты факторлардың бірі болып табылады. Цемент өндірісінің ғаламдық маңыздылығы портландцементпен анықталады. Соңғы 3 жылда отандық цемент өндірісі 13,2%-ға және портландцемент өндірісі 11,7 %-ға ұлғайды.

Цемент өндірісінің маңыздылығымен дамуына қарамастан, экологиялық көзқарастан келесі кемшіліктері бар: атмосфераға шығарылатын шаң және газтәрізді қалдықтар. Әлем бойынша цемент өндіру кәсіпорынынан қоршаған ортаға жылына 27 млн. т шаң бөлінеді. Цемент шаңы қоршаған ортаның барлық компоненттеріне кері әсерін тигізеді. Шаң мен бірге ауыр металдар қоршаған ортаға түседі. Көптеген ауыр металдар, олардың ішінде қорғасын, кадмий, бірінші класс - уыттылығы жоғары ластаушы металдарға жатады. Олар тірі организмдерде жинақталып, ұзақ уақыт бойы сақтала алады және аккумуляцияланған у ретінде әсер етеді [1]. Цемент өндірісінен шығарылған зиянды қалдық өндірістің технологиясында қолданылатын шикізат, жартылай өнім және өндірістен шығатын дайын өніммен тығыз байланысты. Сондықтан химик-технолог ретінде өндірістің экологиялық жағдайын, оны шешудің жолын химия - технологиялық тұрғыдан қарастыру маңызды (1-сурет).



1 – сурет. Ылғалды әдіс бойынша портландцемент клинкерін өндіруде қалдықтардың шығымы [2]

Цемент өндірісінен шығатын зиянды қалдықтарға себепті химия-технологиялық процестер:

- ізбестастың «декарбонизациясы»
- шикізат пен клинкерді қыздыруда отынның керекті температураға дейін жануы
- ауыр металдардың шикізат пен қоспалардың құрамында болуы.

Ғылыми жұмыстың мақсаты: «Семей цемент зауыты» мысалында цемент өндірісін экологизациялау мәселелерін қарастыру.

Біздің қаламызда қоршаған ортаға цемент өндірісінен 378,6 мың т шаң тасталынады. Қазіргі уақытта Семей Цемент зауытында шаң ұстайтын электрофилтрлар орнатылған. Олардың көмегімен орташа есеппен 80% шаң ұсталады, 20% шаң атмосфераға бөлініп шығады. Цемент шаңы өзінің сипаттамасы бойынша ашық-қоңыр түсті, 10 мкм-ге дейін полидисперсті ұнтақ болып табылады. Қазіргі таңда көптеген елдерде қол филтрін қолдану өте тиімді болып табылады. Қол филтрі ұсақтау қондырғыларын, құрғақ шикізатты немесе цементті ұнтақтау диірмендерінде, сондай ақ қаптау машиналарында және тасымалдау қондырғысында шаңсыздандыруда қолданылады.

Цемент өндірісінде электрофилтрдан шығатын шаңды утилизациялау қалдықсыз технологияны жетілдіруде рационалды әдіс қатарына жатады. Қазіргі уақытта цемент шаңын утилизациялау бірнеше жолдармен жасалады:

1) Шаңды клинкерге тікелей қосу болып табылады. Цемент шаңын клинкерге тікелей қосу арқылы утилизациялау қалдықсыз технологияны жетілдірудің бірден-бір жолы болып табылады. Сонымен қатар оның өңделуі мен тасымалдануына электроэнергия және отын шығындарының әлдеқайда төмен болуына себепші болады. Физико-механикалық зерттеулер нәтижесі бойынша 800°C

температурада цемент шаңын клинкерге тікелей қосып күйдіру арқылы беріктілік қасиеті жоғары өнім алуға болатынын көрсетеді. Бірақ цемент шаңы құрамындағы көп мөлшердегі сілтілік оксидтер өндірістің технологиялық параметрлеріне және өнім сапасына кері әсерін тигізеді (1-кесте).

1-кесте. Цемент шаңы мен клинкердің химиялық құрамы

Материал	Оксидтердің мөлшерлері, %								
	ППП	SiO <sub>2</sub>	Al <sub>2</sub> O <sub>3</sub>	Fe <sub>2</sub> O <sub>3</sub>	CaO	MgO	SO <sub>3</sub>	R <sub>2</sub> O	Σ
Цемент шаңы	22	12	3	2	40	0,3	10,7	10	100
Клинкер	-	24	5	3	66	1	0,5	0,5	100

2) Қазіргі таңда цемент шаңын силикатты кірпіш өндірісінде тікелей шикізатқа қосу арқылы пайдалануға болады.

3) Шыны өндірісінде шынының қасиетін нақты зерттеу мақсатында шихта құрамына цемент шаңын қосу маңызды әдістердің бірі болып табылmaq. Шихта құрамына цемент шаңын қосу арқылы сода, доломит, глиноземді аз мөлшерде алуға болады. Осының арқасында сапасын өзгертпей ақ арзан шихта алуға және шынының қайнау температурасын 900 °С-қа дейін төмендетуге болады. Цемент шаңын шихта құрамына енгізу өз кезегінде қымбат синтетикалық компоненттерді қолдануда алмастырылады және электрэнергия шығынын төмендетеді.

4) Цемент шаңын ауыл шаруашылықта хлорсыз калий тыңайтқышы ретінде қолдануға болады, себебі оның құрамында 1-3% K<sub>2</sub>O бар. Цемент шаңының топырақты құнарландыруда артықшылықтары: 1) құрғақ материал; 2) шығару және қолдануға қосымша жұмыстар қажетсіз; 3) өсімдікке қажетті микроэлементтер құрамында болады.

Орташа есептегенде әртүрлі мәдени дақылдарға шамамен 714 кг Семей цемент зауытының шаңын 1 га топыраққа, әсіресе төмен сілтілі, бейтарап, қышқыл топыраққа енгізу ұсынылады. Өсімдікте кейбір витаминдердің түзілуі калий элементінің қатысында өтеді. Мысалы, аммиактан азотты органикалық заттардың пайда болуына әсер ететін тиамин витамині калий қатысында түзіледі. Калий жетіспесе плазма коллоидтарының суды ұстап тұру қабілеті төмендейді, өсімдік сола бастайды. Калий ауыл шаруашылық дақылдарының суыққа және түрлі ауруларға төзімділігін күшейтеді. Ауыл шаруашылығы дақылдары вегетациялық дәуірінде калийді түрліше дәрежеде пайдаланады.

Цемент шаңын тиімді пайдалану үшін келесі өндеу шаралары жасалу қажет:

- 1) жоғары температурада цемент шаңын калий хлоридінің сулы ерітіндісімен өндеу;
- 2) цемент шаңының өлшенген түйіршіктеріне аз мөлшерде майлы заттарды қосып, қатты фазаның түрінде көбектенуі;
- 3) қатты және сұйық фазаларды бөлу;
- 4) сілтілік металдардың мөлшерін төмендету үшін қатты фазаны жуу;
- 5) калий хлоридінің кристаллизациясы үшін ерітіндіні суыту;
- 6) алынатын кристалдық затты бөлу.
- 7) қалдық ерітінді тұзбен қосымша қанықтырылады және қыздырылған түрінде цемент шаңының жана порцияларын өндеуге жіберіледі [3-4].

#### ӘДЕБИЕТ:

1. Челноков, А. А. К вопросу об эмиссии тяжелых металлов в атмосферу при производстве цемента // Цемент. -2000. -С. 45-50.
2. Беляева, В.И.Снижение выбросов пыли и вредных газов при обжиге цементного клинкера // Экология и промышленность России. - 2007. - № 2. - С. 25– 27.
3. Пыль цементного производства. Переработка и альтернативное применение [Электрон. ресурс]. – 2010. – URL: [http://forpsk.ru/index.php/stati/tematicheskaya-podborka/129-pyl-tsementnogo-proizvodstva-pererabotka-i-alternativnoe-primenenie\\_2010.htm](http://forpsk.ru/index.php/stati/tematicheskaya-podborka/129-pyl-tsementnogo-proizvodstva-pererabotka-i-alternativnoe-primenenie_2010.htm) (дата обращения: 12.03.2017).
4. Утилизация обжиговой пыли для получения цемента [Электрон. ресурс]. – 2015. – URL: [http://ua.coolreferat.com/\\_2015.htm](http://ua.coolreferat.com/_2015.htm) (дата обращения: 12.03.2017).

**СИНТЕЗ БРИКЕТНОГО ТОПЛИВА ИЗ ПРОМЫШЛЕННЫХ ОТХОДОВ**

Не одна отрасль промышленности не обходиться без отходов. Промышленные отходы или отходы производства - это остатки сырья, материалов, полуфабрикатов, образовавшихся при производстве продукции или выполнении работ и утратившие полностью или частично исходные потребительские свойства, а также попутные вещества, не находящие применения [1]. По данным Комитета экологического регулирования и контроля Республики Казахстан в 2016 г. было выброшено в окружающую среду около 43 млрд. т отходов производства и потребления, из которых лишь 5 % идет на переработку, остальное отправляется на захоронение. При размещении отходов негативное воздействие их на природную среду сопровождается нарушением ландшафта, загрязнением биосферы, истощением природных ресурсов, ухудшением здоровья и гибелью биоты. Поэтому на данный момент стоит актуальный вопрос об утилизации отходов без вреда окружающей среде.

Одним из экономичных и экологичных способов переработки промышленных отходов и отходов потребления на сегодняшний день являются получение топливных брикетов. Брикетные топливные - искусственно спрессованные куски различной топливной мелочи и слабо-структурных горючих ископаемых (антрацитовый штыб, каменноугольная мелочь, бурый уголь, торф и мелочь горючего сланца), отходов ряда отраслей промышленности и сельского хозяйства (древесные опилки, хвоя, щепка, солома, стебли подсолнуха и кукурузы). Изготавливается брикетное топливо геометрически правильной формы, различных размеров и веса. Используются брикетное топливо в быту, на промышленных предприятиях, на транспорте, в сельском хозяйстве для отопления, сжигания на электростанциях, в газогенераторных установках тракторов и др. Брикетное топливо хорошо зарекомендовало себя в странах ЕЭС, США и Канаде с 80-х гг. XX века. По данным аналитиков употребление брикетного топлива для выработки энергии вырастет в Европе с 12 млн. т и в 2020 г. уже будет составлять 21 млн. т [2, 3].

Главными преимуществами топливного брикета являются (таблица 1):

- Длительная продолжительность горения от 1 до 6 часов и постоянная теплоотдача (теплота сгорания - 420-500 ккал).
- Экологическая чистота (зольность - 0,02-0,15%).
- Экономичность (средняя стоимость - 650 тг/упак.).
- Практичность (пепел можно использовать в качестве удобрения).
- Применение в любых видах топливного оборудования.

Таблица 1 - Сравнительная характеристика зольности, влажности, теплотворности и стоимости брикетного и традиционного топлива

Вид топлива	Зольность, %	Влажность, %	Теплота сгорания, ккал	Стоимость, тг
Брикеты топливные	0,02-0,15	0,8-1	420-500	650 тг/упак.
Дрова березовые	0,3-1	4-5	150-190	11 000тг/м <sup>3</sup>
Уголь черный	2-4	1,2-2,5	390-550	12 000 тг/т

**Цель исследования:** использование технологии синтеза брикетного топлива с целью утилизации отходов производства и потребления.

В соответствии с целью были поставлены и решены следующие задачи:

- аналитический обзор отечественной и зарубежной литературы, патентной и технической документации по теме переработки отходов производства и потребления путем брикетирования;
- подбор сырья (отходов и связующего материала) для создания брикетного топлива;
- разработка принципиальной и технологической схем линии брикетирования.

**Результаты исследования:** По синтезу брикетного топлива было изучено несколько патентов [4-6] и рассмотрены принципиальные и технологические схемы производства (рис. 1-2).

В качестве сырья выбраны древесные опилки и стружки, в качестве связующих веществ - обычная глина или пластмассовые отходы.

Например: 1) глину смешивают с опилками в пропорции 1:10 по массе, разбавляют водой и тщательно перемешивают, прогреваются в течении 40 мин под давлением в диапазоне 0,5 - 12 МПа;

2) отходы деревообработки в виде опилок и стружки перемешиваются с измельченными до размера стружки термопластичными отходами полиолефинов в соотношении масс от 1:1 до 9:1 в.ч. прогреваются в течении 20 мин в диапазоне 200-220°С под давлением в диапазоне 0,2-2,2 МПа.



Рис.1 Принципиальная схема производства брикетного топлива

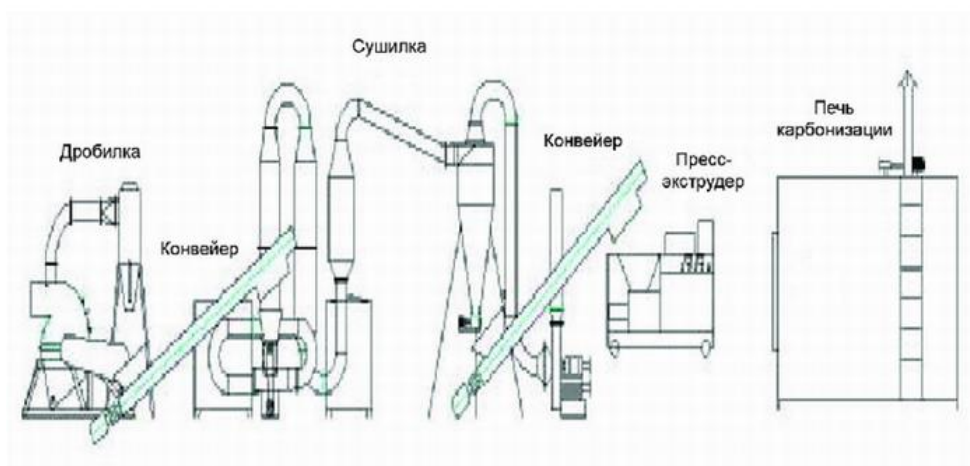


Рис.2 Технологическая схема производства брикетного топлива

#### Выводы:

1. Нами изучены литературные источники по утилизации промышленных отходов и отходов потребления в качестве брикетного топлива.

2. Согласно принципиальной схеме производства предложены сырьевые композиции и химическая технология их переработки в топливный продукт.

#### ЛИТЕРАТУРА:

1. Сметанин В.И. Защита окружающей среды от отходов производства и потребления. - М: «Колос». - 2000. – С. 5-15.
2. Ламзин И.В., Голдов А.В., Князев Я.И., Полозова И.А., Желтобрюхов В.Ф. Получение и использование альтернативного топлива из твердых бытовых отходов для цементной промышленности // Инженерный вестник Дона. - 2014. - № 2.- С. 18-20.
3. Никишанин М.С., Загруднинов Р.Ш., Сеначин П.К. Брикетирование местных топлив и отходов для систем энергообеспечения в сельской местности // Ползуновский вестник. – 2016. - №1.- С. 88-95.
4. Пат. 2298028 (РФ). Способ получения топливных брикетов / Головичев А.И, Никишанин М.С., Магера В.С., Жарков С.В.; заявитель и патентообладатель Головичев А. И, Никишанин М.С.; Заяв. 16.01.2006; Опубл. 27.04.2007.

5. Патент KZ.2002/0829.1 Способ получения топливных брикетов/Асылгажин Т.К., Кириллов В.Д., Топшиноев А.П., Яшкарлова М.Г.; заявитель и патентообладатель РГКП «Семипалатинский государственный университет имени Шакарима»; Заяв. 19.06.2002; Оpubл. 15.01.2004.
6. Пат. 2147029 (РФ), Топливный брикет и способ его получения/ Лурий Валерий Григорьевич; заявитель и патентообладатель Лурий В.Г.; Заяв. 05.04.1999; Оpubл. 27.03.2000.

УДК: 658

**Сыдыкова А.Т.**

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті  
Ғылыми жетекші: Турусбеков К.С. аға оқытушы

### **ДЕНЕ ДЕФОРМАЦИЯСЫНЫҢ КЕСУ ПРОЦЕССИНЕ ТИГІЗЕТІН КӨРСЕТКІШТЕРІ**

Кесу процесі – жылу бөлінумен, металл деформациясымен, кесуші аспаптың тозуымен және әр түрлі дірілмен қоса жүретін күрделі физикалық процесс(сурет-1). Кесу процессіндегі металл деформациясының заңдылықтарын және онымен қолданылатын құбылыстарды білу бұл процессті рационалды басқаруға, бөлшектерді сапалы, өнімді және үнемді пайдалануға мүмкіндік береді.

Дайындалып отырылған металл беті кесу процесі кезінде деформацияға ұшырайды. Өнделетін пластикалық металл (болат) серпімді деформациядан пластикалық деформацияға тез өтеді. Сынғыш металдарды өңдеу кезінде (шойын) бөлініп алынатын беті пластикалық деформациялаусыз өтуі мүмкін. Осылайша пластикалық металдарды кесу кезінде пластикалық деформация, ал сынғыш металдарды кесу кезінде серпімді деформация басым болады

Бұл суретте металлдады сүргілеуден өткізіп, жоңқалардың пайда болғанын көреміз. Бізде дайындама металдың өнделетін беткі қабаты. Оған белгілі бір Р күшінің әсерінен кесу аспабының алдында тұрған металл беті қысылады. Ал кейіннен негізгі металл массасынан ажырамай тұрған бөлігі жоғары қарай ығысады. Бұл процесс металл бөлшектерінің арасында қысым күшінің артуы болмаған кезде пайда болады. Осы уақытта деформацияланған жоңқа АВ жазықтығы бойынша қозғалады, ал соңғы кесу аспабының жоғарғы жағы қысуды жалғастырып, кейін келесі элементті жылжытады, яғни дайындамадан металл қабаты алынады. Осылайша кесу процесінің басында серпімдік кейіннен иілгіш пластикалық жоңқа пайда (сурет-2) болады.

Сынықтық жоңқа – сынғыш материалдарды ( шойын, қорғасын) кесуден пайда болады және жекешеленген бөлшектерден тұрады.

Элементтік жоңқа – бір-бірімен байланысты жекеленген элементтерден тұрады. Бұндай жоңқа қатты болат пен латуньның кейбір түрлерін өңдеу арқылы пайда болады. Кесу шарттарының өзгеруіне қатысты элементтік жоңқа құйылмалыға айналуы мүмкін немесе керісінше.

Құйылмалы жоңқа – пластикалық металдарды ( жұмсақ болат, латунь) жоғары кесу жылдамдығымен және 400-500°С төмен температурасында кесу кезінде пайда болады. Құйылмалы жоңқаның қалыптасуы кесу бұрышын төмендетуге және жоғары сапалы майландырылған- суытылған сұйықтығын шығаруға ықпал етеді.

Кесу процесі кезінде жоңқа мен аспаптың алдыңғы бөлігі және өнделіп жатқан деталь мен аспаптың артқы бөлігі деформацияға ұшырайды. Ол аспаптың жұмыс істеуіне кері әсерін тигізеді. Кесу процесінің күші үйкелістің мөлшеріне тәуелді. Үйкеліс кезінде адгезия пайда болып, жоңқаның аспапқа жапысуына әкелуі мүмкін.



Сурет-1. Металды кесу процесі



Кесуші аспап тек кесілетін қабатты ғана емес, өнделетін бөлшектің жоғарғы бөлігін деформациялайды. Металдың жоғарғы қатабының деформациясы әр түрлі факторларға тәуелді және оның тереңдігі жүздік үлестерден бірнеше миллиметрге дейін жетуі мүмкін. Деформация әсерінен беттік қабат нығаяды, оның қаттылығы артып, пластикалығы азаяды, яғни өнделетін беттің біріктірілуі жүреді. Өнделетін металл неғұрлым жұмсақ және икемді болса, соғұрлым біріктіру процесі үдемелі жүреді.

Металл дәрежесін кесу аспабынан өткенге дейін қаттылығы мен өндеуден кейінгі қаттылығын салыстыру арқылы алады. Кесу кезінде металл біртекті қалыптасады. Аспаптың алдыңғы жағында орналасқан қабаты өнделген қабаттарға қарағанда көп деформацияланады. Нәтижесінде жоңқа қаттылығы бастапқы металл қаттылығынан 1,5-2 есе жоғары болады.



Сурет -2. Жоңқа түзілуі

Кесуші аспап тек кесілетін қабатты ғана емес, өнделетін бөлшектің жоғарғы бөлігін деформациялайды. Металдың жоғарғы қатабының деформациясы әр түрлі факторларға тәуелді және оның тереңдігі жүздік үлестерден бірнеше миллиметрге дейін жетуі мүмкін. Деформация әсерінен беттік қабат нығаяды, оның қаттылығы артып, пластикалығы азаяды, яғни өнделетін беттің біріктірілуі жүреді. Өнделетін металл неғұрлым жұмсақ және икемді болса, соғұрлым біріктіру процесі үдемелі жүреді.

Металл дәрежесін кесу аспабынан өткенге дейін қаттылығы мен өндеуден кейінгі қаттылығын салыстыру арқылы алады. Кесу кезінде металл біртекті қалыптасады. Аспаптың алдыңғы жағында орналасқан қабаты өнделген қабаттарға қарағанда көп деформацияланады. Нәтижесінде жоңқа қаттылығы бастапқы металл қаттылығынан 1,5-2 есе жоғары болады.

Өндеу кезінде қаспақ әрдайым үгітіледі және қайтадан қалыптасады. Оның бір бөлігі жоңқамен бірге кетеді, ал басқа бөлігі өнделген бетке бастырылып қалады. Қаспақ бөлікшелерін жою кесуші жүздің ұзындығы бойынша тегіс емес жүреді. Бұл кесу тереңдігінің төмендеуіне әкеледі. Бұл құбылыстар әрқашан қайталанып, өнделген беттің сапасын нашарлатады. Өнделетін металдың икемділігі артқан сайын қаспақ өлшемдері жоғарылайды.

Кіші кесу жылдамдықтарындағы  $V = 5$  м/мин элементтік жоңқа мен төмен температурасының әсерінен қаспақ болмайды, ең үлкен қаспақ шамасы  $V = 10-20$  м/мин шамасына сәйкес келеді

Кесу процесі кезіндегі қаспақтан арылу үшін майландырылған- салқындатылған сұйықтықты қолдану керек немесе кесу аспабының жылдамдығын жоғарылату керек.  $V = 75$  м/мин дейін жоғарлатқан кезде кесу аспабында қатты металда да, сынғыш металда да қаспақ қалмайды.

#### ӘДЕБИЕТ:

1. Вильнер Г.С. Токарная обработка деталей //Технология машиностроения. – М., 2001. - №5.-с. 95-100.
2. Суслов А.Г. Научные основы технологии машиностроения / А.Г. Суслов, А.М. Дальский. – М: Машиностроение, 2002. -684 с.

**Маташев С., Постой Д.**

Государственный университет имени Шакарима города Семей  
Научный руководитель: С.С. Шахова магистр, старший преподаватель кафедры технология  
машиностроения и механика

### **ОПРЕДЕЛЕНИЕ МЕТОДОМ ПОЗИТРОННОЙ АННИГИЛЯЦИОННОЙ СПЕКТРОСКОПИИ ЭЛЕКТРОННЫХ СВОЙСТВ ПЕРЕХОДНЫХ МЕТАЛЛОВ И СПЛАВОВ НА ИХ ОСНОВЕ**

Работа посвящена исследованию переходных металлов, используемых в сталях действующих реакторов ВВЭР-440. В процессе эксплуатации реакторов этого типа происходит охрупчивание конструкционных материалов. Считается, что основной причиной охрупчивания корпусных реакторных сталей является образование нанокластеров, содержащих преимущественно медь и фосфор. В настоящее время определены режимы отжига для продления срока службы корпусов этих типов реакторов и проведен отжиг корпусов. Дальнейшая эксплуатация отожженных корпусов реакторов, определение возможностей повторного отжига корпусов требуют проведения дополнительных исследований состояния материала в отожженном и повторно облученном состояниях. Для обоснования разрабатываемых прогнозных моделей необходима экспериментальная информация об эволюции тонкой структуры радиационно-индуцированных состояний. В рамках международной программы PRIMAVERA проведены комплексные исследования материала корпусов реакторов ВВЭР-440 с использованием различных физических методик.

Методы позитронной аннигиляционной спектроскопии (ПАС) являются одними из эффективных неразрушающих методов исследования нанообъектов (вакансий, вакансионных кластеров), свободных объемов пор, полостей, пустот, их концентраций и химического состава в месте аннигиляции позитронов.

В последние годы комбинация этих методов широко и успешно используется для исследования радиационных дефектов в материалах атомной техники. Целью настоящей работы являлось исследование электронных и дефектных свойств переходных металлов входящих в состав реакторных сталей, путем измерения углового распределения аннигиляционных фотонов (метод УРАФ). Исследованы образцы переходных металлов, используемых в сварных соединениях сталей с различным содержанием фосфора, облученные нейтронами до флюенсов  $6 \times 10^{19}$  н/см<sup>2</sup>, облученные и отожженные. Для исследуемых металлов экспериментально определены такие важные характеристики металлов, как энергия Ферми, удельное число свободных электронов, приходящихся на один атом металла, их концентрация в зоне проводимости, размеры и концентрация радиационно-индуцированных дефектов. Исследовано влияние нейтронного облучения и последующего отжига на свойства конструкционных материалов, используемых в реакторах ВВЭР.

Позитронная аннигиляционная спектроскопия (ПАС) является современным методом изучения структуры вещества. Ее суть состоит в имплантации в исследуемый образец позитронов, образующихся в результате  $\beta^+$ -распада радиоактивного источника (как правило, ядер изотопов Na-22, Cu-64, Co-58, Ti-44) и последующей регистрации параметров аннигиляционного гамма-излучения. В позитронной спектроскопии позитрон выполняет функции зонда, аннигиляционные характеристики которого определяются свойствами среды, окружающей его в месте аннигиляции.

В веществе процесс аннигиляции позитронов может протекать как в свободных соударениях с электронами среды, так и через образование связанных состояний позитронов с электронами, атомами, молекулами и различными дефектами, при этом каждый канал аннигиляции вносит свой специфический вклад в экспериментальный аннигиляционный спектр. Естественно, для корректной интерпретации экспериментальных спектров ПАС необходимы надежные теоретические модели образования позитронных состояний, их взаимодействия с дефектами и продуктами радиолитической среды.

В настоящее время активно используются три основные разновидности ПАС: 1) регистрация временного распределения аннигиляционных фотонов (ВРАФ). Она состоит в измерении времени жизни каждого имплантированного в образец  $e^+$  (то есть интервала времени между регистрацией стартового гамма-кванта, испускаемого радиоактивным ядром - источником позитрона в момент  $\beta^+$ -распада, и одного из аннигиляционных фотонов с энергией 511 кэВ); 2) измерение углового распределения аннигиляционных фотонов (УРАФ). В этом случае регистрируется отклонение от 180 градусов угла разлета фотонов при  $2\gamma$ -аннигиляции; 3) измерение доплеровского уширения



аннигиляционной линии (ДУАЛ). Здесь измеряется отличие в энергии аннигиляционных фотонов (при  $2\gamma$ - аннигиляции) от 511 кэВ.

Метод ВРАФ дает сведения об электронной плотности в месте аннигиляции позитрона, а методы УРАФ и ДУАЛ дают информацию о распределении импульсов электронов среды. Таким образом, методики ВРАФ и УРАФ дополняют друг друга и позволяют экспериментально измерять параметры всех каналов аннигиляции позитронов в среде и тем самым получать развернутую информацию об электронных и дефектных свойствах среды. В проводящих средах дефекты (например, вакансии), как правило, обладают избыточным отрицательным зарядом и поэтому притягивают позитроны. Исследование методом ВРАФ облученных нейтронами образцов сталей реакторов ВВЭР-440 показало, что доля позитронов, захваченных радиационно-индуцированными дефектами, зависит от флюенса нейтронов и при больших флюенсах ( $\approx 10 \times 10^{20}$  н/см<sup>2</sup>) практически все позитроны захватываются дефектами и аннигилируют в них [18-19].

Сопоставление измеряемых времен жизни позитронов в исследуемых материалах с известными временами жизни в дефектах различного типа позволяет идентифицировать тип дефекта, а по измерению доли позитронов, аннигилирующих в этом дефекте, получать информацию о концентрации дефектов. Параметры угловых аннигиляционных спектров содержат информацию об энергии аннигилирующей позитрон-электронной пары.

Поскольку в процессе аннигиляции участвуют практически термализованные позитроны, то измеряемая энергия аннигилирующей позитрон-электронной пары определяется в основном энергией электронов атомов среды, окружающих дефект. Сопоставление измеряемой энергии с табличными значениями потенциалов ионизации дает информацию о химическом составе среды в месте аннигиляции позитронов, а энергия позитронов характеризует размер дефектов. Применение позитронной методики в атомной отрасли позволяет исследовать радиационно-индуцированные дефекты размером до одного кубического нанометра. Порог чувствительности ПАС в отношении подобных дефектов составляет примерно  $10^{14}$  см<sup>-3</sup>.

Метод позитронной аннигиляционной спектроскопии (ПАС) является одним из эффективных методов определения размеров нанобъектов (вакансий, вакансионных кластеров), свободных объемов пор, полостей, пустот, их концентраций и химического состава в месте аннигиляции позитронов в дефектных материалах. Установлено, что позитронная спектроскопия может с успехом применяться для исследования внутренних связей в металлах и, в частности, для исследования границ раздела кристаллитов.

#### ЛИТЕРАТУРА:

1. В.И.Графутин, Е.П.Прокопьев. Определение методом УРАФ электронных свойств переходных металлов. // Современные материалы и технологии. – 2012. – №3. URL: [www.es.rae.ru/mmt/145-470](http://www.es.rae.ru/mmt/145-470) (дата обращения: 26.03.2012).
2. О. М. Бритков, С. А. Гаврилов, В. И. Графутин, В. В. Калугин, О. В. Илюхина, Г. Г. Мясищева, Е. П. Прокопьев, С. П. Тимошенко, Ю. В. Фунтиков, Химия высоких энергий **41**, №1, 1 (2007)
3. Графутин В.И., Прокопьев Е.П. Применение позитронной аннигиляционной спектроскопии для изучения строения вещества. // Успехи физических наук, 2002, 172 (1), 67–83

# ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР

## ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

ӘОЖ:159.922.6

Апсат С.С.

Семей қаласының Шәкәріматындағы мемлекеттік университеті,  
Ғылыми жетекшісі: Мазтаева Л.С.  
Психология кафедрасының оқытушысы

### АУТОДЕСТРУКТИВТІ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚТЫҢ ЖЕТКІНШЕКТЕРДЕ КӨРІНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Қазіргі таңда, қоғамда шешілмей тұрған мәселелер өте көп. Солардың бірі – жасөспірімдер арасындағы аутодеструктивті әрекеттің орын алуы. Қазіргі өмірдің талабы мен қарқынының әлеуметтік-экономикалық өзгеруі салдарынан туындаған жанұядағы күрделі әлеуметтік-экономикалық күйзелістің, дағдарыстық ахуалдың артуын халқымыздың келешегі болып саналатын жап-жас өрендеріміз көтере алмайды. Осыған орай, жыл сайын жасөспірімдердің аутодеструктивті әрекеттерге қарқынды бейімделуі көкейтесті мәселеге айналып отыр.

«Аутодеструктивті» сөзі латыннан аударғанда-қалыпты жағдайдағы құрылымының бұзылуы деп атайды. Аутодеструктивті мінез-құлық – адамның қалыпты дамуына, дене бітімі мен психологиялық денсаулығына қауіп төндіретін мінез-құлық.

Аутодеструктивті әрекеттерді зерттеу үрдісі суицидология мен клиникалық психологияның негізгі теорияларына сүйенеді, осыған орай, Э.Шнейдман өз пікірін былай деп жеткізеді: "бұл әрекет, өзінің соматикалық немесе психикалық денсаулығына қандай да болмасын зақым келтіруге бағытталған". Бұл әлеуметтік мінез-құлық ережелері, психологиялық аспектілері мен жасөспірімдердің әлеуметтену мәселесі, жыныстық барабарлық мәселесі, бейімделу мен өзін-өзі реттеу, сонымен бірге әлеуметтік патологиялардың әртүрлі көрінісі сияқты кең ауқымды мәселелерді қамтиды.

Соңғы онжылдықта жастар арасында өз-өзіне қол салу 3 есеге өскен. Алдыңғы қатарлы суицид жасаушылардың отаны ретінде, басқасын айтпағанда көрші мемлекеттер Ресей мен Қытай және Қазақстанды айтуға болады. ЮНИСЕФ-тің жыл сайынғы зерттеуіне қарағанда Қазақстан Орталық Азияда жасөспірімдердің суицид бойынша алғашқы лекте келе жатыр. Мәселен 15-19 жастағы қыздар арасында бірінші орында тұр. Балалар мен жеткіншектер өлімі себептерінің арасында суицид екінші орында тұр. Жыл сайын 13-16 жас шамасындағы әрбір он екінші жеткіншек өз-өзіне қол салуға әрекеттенеді екен. Бозбалалар арасында аяқталған суицидтер саны бойжеткендер арасындағыға қарағанда 3 есеге артық. Басқа жағынан қарасақ – бойжеткен қыз балалар бозбалаларға қарағанда өз-өзіне қол салуға 4 есе жиірек әрекеттенеді, бірақ өлімге сирек әкелетін «жеңіл» түрін таңдайды екен. 2011 жылы «150» телефон нөміріне жасөспірімдердің өзіне-өзі қол жұмсау мәселесі бойынша 10 қоңырау келіп түскен болатын. Биыл алғашқы 2 айда оның саны 4-ке жетіп отыр. Қазіргі кезде Дүниежүзілік Денсаулық Сақтау Ұйымының дерегі бойынша Қазақстан елдегі азаматтарының өз өмірлерін қиюы бойынша әлемде үшінші орынды алады. Ал осыдан үш жыл бұрын деректер бойынша Қазақстан бесінші орында болған.

Қазіргі таңда қоғамда аутодеструктивті мінез-құлықтың көптеген түрлері таралуда. Аутодеструктивті мінез-құлықтың түрлері: адиктивті мінез-құлық, фанатикалық мінез-құлық, аутоагрессивті мінез-құлық, виктимді мінез-құлық, аутистік мінез-құлық, талғам қабылдауға тәуелділік. Аутодеструктивті мінез-құлыққа шалдығуға әсіресе жасөспірімдер көбірек бейім, себебі жас ерекшелік өзгерістер болып жатады – эмоцияналдық тұрақсыздық, әлеуметтік жағдайлардың күрт өзгеруі (олардан өзбеттілікті, жауапкершілікті талап ете бастайды), өмірлік тәжірибенің аздығы, «қак пен қараны» ажырата алмау, сонымен қатар жағымсыз экологиялық, экономикалық, әлеуметтік факторлардың әсері. Сондықтан аутодеструктивті мінез-құлықтың психологиялық алдын-алу шараларының жасөспірімдер маңызы зор. Психологиялық түзетуде және алдын-алу шараларында екі базалық бағытты бөліп көрсетуге болады – проблемалық-бағыттылық және дербес-бағыттылық. Бірінші күрделі жағдайды немесе мәселені шешуге бағытталса, екіншісінде – адамның тұлғалық көріністеріне, өзіне және өзінің мінез-құлқына деген көзқарастарына көңіл бөлінеді.

Жасөспірім кезеңі жалпы тұлға болып дамуындағы маңызды фаза. Жасөспірімнің өзіндік дамуының аса маңызды факторы – ауқымды әлеуметтік белсенділігі болып табылады. Ол белгілі бір үлгілер мен игіліктерді игеруге, үлкендермен және жолдастарымен, ақырында өзінің жеке басы мен өзінің болашағын және ниетін, мақсаты мен міндетін жүзеге асыру әрекеттерін жобалауға бағытталады. Жеткіншектік шаққа аяқ басқан баланың қалыптасуындағы түбегейлі өзгерістер сана-сезімнің дамуындағы сапалық өзгеріспен анықталады, мұның салдары бала мен ортаның арасындағы қатынастың бұзылуына жетелейді. Жасөспірім өзін ересекпін деп сезіне бастайды, яғни ол мұндай құбылысты айналадағылардан да талап етуге ұмтылады.

Н.В.Агазаде аутодеструктивті әрекеттерді төмендегідей топтастырады:

1. Жеке тұлғаға ықпалы ету бойынша: физикалық, психикалық, әлеуметтік, діни;

2. Құрылымдық мінездемелер:

- деңгейлі көрсеткіштер: идеаторлық, аффективті, сыртқы тәртіптік;

- орындау әдісі бойынша: тікелей, ұлғаймалы, жанама түрдегі, трансгрессивті.

Жеткіншектерде Аутодеструктивті мінез-құлықтың пайда болу себептері:

- мектептегі ұстаздар немесе сыныптастармен конфликтке түсу, жолдастарымен ұрыс-керіс;

- сәтсіз махаббат (сүйікті адаммен қоштасу немесе оның басқа біреуді ұнатып, оған назар аудармауы, опасыздық жасауы).

- ата-аналарының баланы түсінбеуі және оған зорлық көрсетуі (көп жағдайда жасөспірім болып жатқан жағдайда өзін кәналі сезінеді және ол туралы үлкендерге айтуға қорқады) отбасындағы күрделі психологиялық жағдай;

- моральдық күйзеліс (бір жерден зорлық-зомбылық пен мейірімсіздікті көруі);

- баланың есірткімен байланысты мәселелері. Есірткіге тәуелділік қаржы мәселесіне және құқық қорғау органдарымен проблемаға әкеп соқтырады;

- ғаламторда көп уақыт өткізу және ойынқұмарлық;

- жақын туыс адамдардың біреуінің өлуі;

- жасөспірімдік жүктілік. Барлық суицид жағдайлары 21% себептерінің біреуі.

Әрине, бұл барлық себеп түрлері емес, көптеген жағдайда көріп-естігеннен, болып жатқан жағдайдан адамның көңіл-күйі бұзылса, ал жасөспірім өзінің сезімтал, әлсіздігіне байланысты өзін-өзі өлтіруге баруы мүмкін.

Жеткіншектердің аутодеструктивті мінездің дайындық белгілері:

*Сөздік белгілер* - өзінің ішкі жан жағдайы туралы жиі айтады. Өз-өзіне қол салу тақырыбына әзілдейді. Өлім сұрақтарына күмәнді қызығушылық танытады.

*Қылықтық белгілер* - шаруасын тәртіпке келтіру, қоштасу, түбегейлі өзгерістер көрсетеді.

*Жағдаятты белгілер* - әлеуметтік оқшаулану, тұрақсыз жағдайда өмір сүреді, өзін зорлық-зомбылық құрбаны ретінде сезінеді, ауыр қайғыны басынан өткерді.

Жеткіншектерде аутодеструктивті мінез-құлыққа жиі ұшырайтындар:

- жақын адамдарының мәселелерінде өздерін кінәлі деп есептейтін жасөспірімдер;

- Тұлғааралық ғашықтық кикілжіндері бар жеткіншек қыздар;

- Ауыр соматикалық және психикалық ауруға шалдыққан жеткіншектер;

- Жағымсыз эмоцияларға байланған мазасыздануы жоғары жеткіншектер.

Алдын алу

Төмендегі белгілерге қатысты бала жағдайының дұрыс болмауы:

- серуендеуге құмары соқпау, ата-аналары және құрдастарымен тұйық болып, сөйлескісі келмеуі;

- Ашушаңдық, күйгелектік.

- Жасөспірім өз проблемасын айтқысы келмей, жасырған кезде, оның бос сөйлеп, сөзшен болуы.

- Жылауықтық, өз-өзіне сенімсіз, бүкіл әлемге өкпелі болуы.

Осы белгілер баланың аутодеструктивті мінез-құлыққа бейім екенін көрсетеді. Егер сіз осы белгілерді балаңыздың бойынан байқасаңыз, шара қолдануыңыз қажет. Депрессияға, стресске шалдыққан адам, өзіне көңілі ешқашан толмайды. Осыны пайдаланып, буыны бекіп, өмір туралы өзіндік дүниетанымы қалыптасып келе жатқан жастарды желкесінен алып, жолынан тайдыратын, үмітін үзетін, басқа түскен қиындықпен күресуіне жол бермейтін, өмірден түңілдіретін – осы суицид. Мәнді де сәнді өмір сүру, балаларымызды қызыққа, өмірсүйгіштікке баулу сіз бен біздің қолымызда.

## ӘДЕБИЕТ:

1. Е.Иманғалиев. Жеке тұлғаны әлеуметтік-психологиялық болжау әдістері.- Астана, 2008ж
2. З. Тебенова, К.С. Дамуында ауытқуралы бар балалар .- Караганда, 2006
3. Теплова Л.И. Тест умственного развития младших подростков. Руководство по работе с тестом. — М.: Обнинск, 2000

УДК: 159.2

**Асхатқызы А.**

Казахский государственный юридический инновационный университет  
Казахстан, г. Семей

Научный руководитель: Ф.Д. Избасарова, к.п.н. кафедры педагогики и психологии

### **К ВОПРОСУ ВОЗДЕЙСТВИЯ КОМПЬЮТЕРНЫХ ИГР НА ПРОЯВЛЕНИЕ УРОВНЯ АГРЕССИВНОСТИ ДЕТЕЙ**

В наш век – век высоких технологий каждый ребенок 3 от до 16 лет хотя бы один раз пробовал играть в компьютерную игру.

Компьютерные игры становятся частью индустрии развлечений, которая захватывает большое количество людей, преимущественно детей и подростков. Общество встречает новое увлечение неоднозначно: на фоне восхищения возможностями компьютера сквозит настороженность, а в ряде случаев - прямое осуждение.

Поэтому отношение к современным компьютерным играм двоякое: для кого-то – это бич, заболевание, но, с другой стороны, известно, что без игры невозможно «полноценное умственное развитие», – как утверждал В.А. Сухомлинский. И действительно, ведь именно через игру ребенок познает окружающий мир, понимает некоторые процессы, в нем происходящие. Тем более что современные компьютерные игры – это целый виртуальный мир, способный захватить ребенка полностью, целиком. Это мир со своими плюсами и минусами.

Нами было опрошено 80 человек: учащихся 3-х, 4-х, 5-х классов, в возрасте от 9 до 11 лет. Из них дома компьютер имеют 86%. Не имеют компьютер 21%, большая часть приходится на детей из 4-х классов (30%). Увлеченность играми тоже разнообразная: девочки предпочитают логические игры, рисование, игры-путешествия; мальчики предпочитают играть в игры, связанные со скоростью, насилием, стрельбой. Контроль со стороны родителей с возрастом ослабевает. Проанализировав успеваемость учащихся, мы пришли к следующему выводу: она тоже понижается с возрастом. Если в 3-х классах она снизилась у 21% учащихся, увлеченных компьютером, то в 5-м классе она понизилась у 40%.

Наблюдается и агрессивность со стороны учащихся в отношениях со своими сверстниками — 33%: 4 класс — 14% опрошенных; 5 класс — 33%.

Проблема зависимости от компьютерных игр стала сейчас широко подниматься психологами и педагогами. Разработана целая классификация игр, механизмы образования психологической зависимости от компьютерных игр и динамика формирования игровой зависимости.

Многочисленные исследования показывают, что у детей, увлекающихся компьютером, получены более низкие показатели интересов в гуманитарной области (музыка, искусство, литература), дети из «компьютерной» группы меньше читают и мастерят. Кроме того, они больше смотрят видео и телевизор и, как это ни парадоксально, больше занимаются спортом.

Когда говорят «компьютерные игры», то подразумевают широкий класс программ и технических устройств, на которые они инсталлированы. Выводы о влиянии компьютерных игр не учитывают в полной мере такие важные параметры, как содержание компьютерной игры и ее сложность, т. е. те когнитивные и моторные навыки, которых требует игровая деятельность. Даже начинающему пользователю ясно, что простые компьютерные копии традиционных карточных игр или лото имеют совершенно иное психологическое воздействие, чем игры, симулирующие реальную ситуацию (полет на самолете, путешествие по неизвестной стране и т. п.). Создание четкой классификации компьютерных игр по их психологическому содержанию могло бы приблизить нас к пониманию механизмов воздействия конкретной игры на пользователя.

Результаты опроса по методике Басса-Дарки. Средний показатель физической агрессии по экспериментальной группе – 6,65, косвенной агрессии – 5,33, вербальной агрессии – 8,56. Средний индекс агрессивности – 20,35.

Выявлены следующие формы агрессивных и враждебных реакций. Высокие значения получили: физическая агрессия (нападение) – использование физической силы против другого лица; вербальная агрессия – выражение негативных чувств, как через форму (ссора, крик, визг), так и через содержание словесных ответов (угроза, проклятье, ругань). При этом вербальная агрессия более выразительна, чем физическая. По критерию Стьюдента обнаруживаются значимые различия ( $p \leq 0,05$ )

На низком уровне – это обида (зависть и ненависть к окружающим, обусловленные чувством горечи и, гнева на весь мир за действительные или мнимые страдания); подозрительность (недоверие и осторожность по отношению к людям, основанные на убеждении, что окружающие намерены причинить вред). Испытуемым экспериментальной группы не присуще проявление агрессии из-за таких установок как обида и подозрительность.

В контрольной группе высокие показатели получили значения: чувство вины (выражает возможное убеждение в том, что обследуемый является плохим человеком, поступает злобно, наличие у него угрызений совести); проявление вербальной агрессии, хотя значение и меньше чем у экспериментальной группы; склонность к раздражению (готовность к проявлению при малейшем возбуждении, вспыльчивости, резкости, грубости). На низком уровне оказался показатель подозрительности.

Динамика развития компьютерной зависимости имеет следующий вид. Сначала идет адаптация человека к игре, человек «входит во вкус», а затем наступает период резкого роста и быстрого формирования зависимости от игры, причем величина зависимости достигает некоторого максимума, который зависит от индивидуальных особенностей личности. Далее сила зависимости на некоторое время остается устойчивой, а затем идет на спад и опять фиксируется на определенном уровне и остается устойчивой в течение длительного времени.

На основании этой динамики выделяют четыре стадии развития психологической зависимости от компьютерных игр:

1. легкой увлеченности;
2. увлеченности;
3. зависимости;
4. привязанности.

На стадии легкой увлеченности человеку начинает нравиться сама игра, компьютерная графика в ней, звук, сам факт имитации реальной жизни. На стадии увлеченности игра принимает систематический характер. Когда игроки становятся «заядлыми», возникает стадия зависимости, происходят изменения в самооценке и самосознании. Последняя стадия характеризуется угасанием активности человека, сдвигом психологического содержания личности в целом. Это самая продолжительная стадия, которая может длиться всю жизнь.

Бесспорно, проблема влияния компьютерных игр, содержащих сцены насилия, драк на формирование сознания детей не может рассматриваться однозначно. Играть в компьютерные игры с элементами насилия и совершать насилие в жизни – разные вещи. Однако несомненно, что интерактивное включение в процесс насилия вызывает неизбежное привыкание к нему, притупление чувства сострадания, сопереживания. Есть цель, которую надо достичь любым путем. В виртуальном мире ничего не стоит выстрелить в человека из пистолета или автомата, взорвать его гранатой, разрезать электропилой, разнести на части бомбой. Все-таки многое зависит от самого ребенка, от его характера, темперамента, наследственности, в плане предрасположенности к всплескам агрессии. Ведь все дети разные. Там, где один ребенок видит явный плохой поступок, другой даже не обратит внимание. Большую роль играет педагогическое воспитание, родительские установки, взгляды.

Так же нами в проведенном исследовании отмечено, что детям из экспериментальной группы нравится виртуально участвовать в агрессивных действиях, наблюдается тенденция эффекта эмпатии, то есть стремление виртуально испытать агрессию и сопереживать «плохому парню».

Данное исследование подтверждает тот факт, что компьютерные игры агрессивного характера являются одним из факторов, влияющих на агрессивное поведение детей. Компьютерные игры агрессивного содержания способствуют развитию агрессивных тенденций личности.

#### ЛИТЕРАТУРА:

1. Эльконин Д.Б. Психология игры. – М.: Владос, 1999. – 360с.
2. Детская психология // В.С. Мухина. – 2 изд. – М.: Апрель Пресс: ЭКСМО ПРЕСС, 2000. – 352с.
3. Ильин Е.П. Мотивация и мотивы. – СПб.: Питер, 2002. – 512 с.



**Буркитова Ж.М.**

Государственный университет имени Шакарима города Семей  
Научный руководитель: Г.С. Турсунгожинова к.псх.н., и.о. доцента кафедры психологии

## **ПОЛОЖИТЕЛЬНОЕ ВЛИЯНИЕ КОМПЬЮТЕРНЫХ ВИДЕОИГР НА ПСИХОЛОГИЮ ПОДРОСТКА**

Едва ли не на каждом шагу мы слышим о том, что играть в компьютерные игры вредно, поскольку эти игрушки не просто «вырывают» нас из реальности, но и вызывают устойчивую зависимость. Однако подобные факты не имеют под собой научного обоснования и официально не подтверждены. Зато польза от компьютерных игр доказана, и я хотела бы поделиться с вами этой информацией.

Игры улучшают координацию и память, развивают логическое мышление, внимательность, визуальное восприятие.

Лучшим подтверждением этому служит тот факт, что некоторые школы в Европе используют компьютерные игры (к примеру, Minecraft), чтобы развивать логическое мышление. В любой операционной системе от компании Microsoft есть стандартный набор игр, например сапер, пасьянс, солитер. Они также развивают логическое мышление и терпение.

Квесты развивают внимательность, так как в играх данного жанра игрок должен искать решения к сложным или простым задачам. Игры-стратегии (Heroes 3 или Warcraft) тренируют способности к анализу [1].

На форуме WOT один из игроков (под ником Asasinhope) написал, что увлечение играми даже спасло его жизнь: «Отскочил от машины у которой сорвало колесо, думаю чисто из-за реакции которую приобрёл в шутерах». Наглядный пример хорошей координации и быстроты реагирования.

Группа американских исследователей выяснила, что геймеры демонстрируют более высокий уровень визуального восприятия. Свою статью исследователи из Университета Калифорнии Дженни Дево, Даниэль Озер и Аарон Зайтц опубликовали в журнале Current Biology.

Видеоигры повышают самооценку, делают человека более уверенным в себе и целеустремленным.

Несколько лет назад ученый из Трентского университета Ноттингема Марк Гриффитс решил выяснить, какую пользу могут приносить игры. Ученый провел исследование, в ходе которого удалось выяснить, что игры развивают уверенность в себе. По словам ученого, «когда вы победили в игре, вы чувствуете себя хорошо - и это поднимает вашу самооценку» [2].

К такому же выводу пришел и ученый из Стэнфордского университета, что в Калифорнии, Робин Розенберг. Результаты исследований показали, что игры, в которых люди исполняют роль супергероев, помогают быть более полезными обществу и в реальной жизни.

Компьютерные игры развивают творческий потенциал и фантазию.

Выполняя различные задания, находя возможные способы решения поставленных задач, человек развивает свое творческое мышление и умение мыслить вне рамок.

Total Despair, игрок WOT считает, что «стратегические и тактические игры развивают глобальное мышление, больше уделяешь внимание мелочам. Для людей творческих профессий игры - порой, источник вдохновения, как и музыка, книги, фильмы. А еще, в моем случае, командная игра (в реалиях WoT я имею в виду взвод) - это лишний повод пообщаться с друзьями, с которыми географически не всегда выходит поддерживать регулярное общение».

Не даром ведь в Швеции к исследованию положительного влияния игр на детей подошли со всей креативностью - официально включили в школьную программу популярную игру Minecraft [3].

Шутеры и экшены – отличный способ выплеснуть негатив и агрессию.

Существует миф, который рассказывает, что шутеры и подобные компьютерные игры воспитывают жестокость и делают людей более агрессивными. На самом деле на сегодняшний день не существует ни одного официального подтверждения этой гипотезы. Даже наоборот.

«Жестокие видеоигры не делают подростков с психическими расстройствами агрессивными», – утверждают американские психологи, исследование которых опубликовано в научном журнале Journal of Youth and Adolescence. Игры, как и триллеры, к которым иногда так и тянется, будто сама собой, рука, хорошо защищают нашу психику от стресса, позволяя таким незатейливым образом высвободить накопившиеся эмоции.

«Большинство школьников, погружаясь в виртуальный мир, забывают о реальности. Азартно расстреливая 50 противников в минуту, подросток отдает себе отчет в том, что его враги – пиксели, они нарисованы. Невозможно научиться убивать человека, расстреливая пиксели. Подростку может быть интересно провести виртуальную операцию и посмотреть, что у человека внутри. Но так же увлеченно он разбирал в детстве машинку, желая понять, как она сделана», – объясняет возрастной психолог Тимур Мурсалиев.

Примечательно, что в той же Америке, где подростки повально играют в компьютерные игры – файтинги, шутеры и прочие экшены, за последние лет 10-15 количество убийств, совершенных подростками, согласно официальной статистике, снизилось на 44 процента. А социопаты, устраивающие стрельбу в школах и универсах, интересуются музыкой, кино и компьютерными играми гораздо меньше, чем их «здоровые» сверстники [4].

В заключение отметим, что видеоигры приносят пользу психике подростка. Он становится более стрессоустойчивым и ответственным, так как это увлечение требует времени, которого обычно у подростков не хватает.

#### ЛИТЕРАТУРА:

1. Дево Д., Даниэль Озер и Аарон Зайтц. Improved vision and on-field performance in baseball through perceptual learning. – Калифорния Риверсайд: Current Biology, 2014. – с. 146-147. [Электронный ресурс]. URL: [http://www.cell.com/current-biology/fulltext/S0960-9822\(14\)00005-0](http://www.cell.com/current-biology/fulltext/S0960-9822(14)00005-0)
2. Гриффитс М., Ортис де Гортари. А. Altered Visual Perception in Game Transfer Phenomena: An Empirical Self-Report Study. – Ноттингем: International Journal of Human-Computer Interaction, 2013. – с. 95-105.
3. Пшиченко М. О. Положительное и негативное влияние компьютерных игр на психику и здоровье человека. [Электронный ресурс]. URL: <http://sci-article.ru/stat.php?i=1451229806>
4. Розенберг Р. Our Superheroes, Ourselves. – Калифорния: PLOS ONE, 2013. – с. 232.

УДК: 159.34

**Умерзакова А.А.**

Қазақ инновациялық гуманитарлық – заң университеті

#### **БІЛІМ БЕРУ СУБЪЕКТІЛЕРІ ТҮРҒЫСЫНАН ЖОО ОҚЫТУШЫЛАРЫНЫҢ ТҮЛҒАЛЫҚ-КӘСІБИ ҚАСИЕТТЕРІ**

Қазіргі жаһандану жағдайында мемлекеттің әлемдік білім кеңістігіне енуі барысында болашақ мамандарды даярлаудың сапасын жақсарту мәселесіне баса назар аударылып отыр. Осы тұрғыдан Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев Ұлт жоспары «100 нақты қадам» бағдарламасында «Ұлттың дамыған мемлекеттердің отыздығына кіруі үшін адам капиталының сапасын көтеріп, кадрлардың бәсекелестік қабілетін арттыруымыз қажет» – деп, нақты тапсырмаларды міндеттеген болатын [1].

Осыған орай, ағымдағы заманауи білім беру әлемнің жетекші мемлекеттерінің бәсекеге қабілетті талаптарына және инновациялық даму моделінің стратегиялық дамыту бағытына сәйкес құрылуы қажет. Осы жағдай әлемдік білім беру кеңістігінде жан-жақты интеграциялық білімге құмар, күнделікті өзгерістерге тез бейімделетін, өз бетімен шығармашылық іс-әрекеттер жасай алатын, әлеуетті, зияткер ұлтты қалыптастыруды қажет етіп отыр.

Бұл болса, білім беру субъектілері бойында белсенділік, бастамашылдық, өзін-өзі жетілдіру, өзін-өзі анықтау, өзін-өзі белсендіру, өзбетімен шешім қабылдау сияқты тұлғалық-кәсіби қасиеттерін дамыту қажеттілігін арттырады.

Жоғары оқу орнындағы (ЖОО) білім беру субъектілерінің негізгілерінің бірі болып оқытушы екені белгілі. Ал заманауи педагогтың білім беруді ізгілендіруде, білім алушыларды оқыту мен тәрбиелеу үрдісінде олардың әлеуметтік рөлінің басымдығы маңызды болып табылады. Осыған байланысты олардың құзыреттілігінен, шығармашылығынан және тұлғалық-кәсіби қасиеттерінің дамуынан білім беру сапасын артуы мен нәтижелігі талап етеді [2].

Барлық уақытта да білім беру үдерісінің негізгі мақсаты болып халықпен, қоғаммен, өркениетпен жинақталған қоғамдық тәжірибені сақтау және әрі қарай дамыту табылды. Білім беру белгілі бір оқу орындарында білімдерді меңгеру, ақпараттарды жеткізу және қабылдау, аталған тәжірибені игеруді ұйымдастыру үдерістері арқылы жүзеге асырылады.



Қоғамның қазіргі кезеңіндегі білім беру біртұтас тұлғаны қалыптастыру мен дамытудың факторы және нәтижесі тұрғысынан анықталып отыр. Осыған орай кәсіби білім беру мемлекет тарапынан жүргізіліп жатқан реформаларды дамытудың маңызды стратегиялық бағыттарының біріне айналды.

Болашақ маманды кәсіби даярлау мәселесінің тиімді де табысты шешілуі білім беру үдерісінің субъектілеріне тәуелді екендігі анық. Тұлғаның таным субъектісі, еңбек субъектісі, қатынас субъектісі болып табылатындығы мазмұнды баяндалған. Сол талдаулар нәтижесінде біз зерттеу пәнімізге сәйкес педагогикалық сөздіктегі «субъект – іс-әрекетті өзгертіп, түрлендіре алатын, жеке көзқарасын айтатын, шешім қабылдап, өзінің іс-әрекеттерін бағалап, өзін өзгертіп, өзін-өзі жүзеге асыра алатын белсенді саналы адам немесе ұжым», делінген анықтаманы басшылыққа аламыз [3].

Өйткені мұнда субъектінің өзінің іс-әрекеттеріне есеп бере алатындығы, өзін-өзі тануға қабілеттілігі, өзінің санасы мен жауапкершілігі туралы айтылып тұр. Ол өзінің өткен, осы және келер шақтарын сәйкестендіре алады. Ал оның өзгеруі оның ойларына, өзіндік стратегиясына сәйкес жүзеге асырылады.

Субъект психологияда «белсенділіктің, тұтастықтың, автономдылықтық жоғары деңгейіндегі адамдар» деп түсіндіріледі. Ал бұл болса, бізге білім беру субъектісі туралы сөз қозғауымызға мүмкіндік береді.

Психологияда жан-жақты зерттеліп келген субъект категориясы (А.Н. Леонтьев, С.Л. Рубинштейн, К.А. Абулханова-Славская, А.В. Брушлинский) философиядағы (Аристотель, Декарт, Кант, Гегель) басты ұғымдардың бірі болып санады. Білім беру субъектісі мен субъектілерарасындағы қатынастарды зерттеуде біршама қиындықтар туындайды. Өйткені субъектілердің әрбірі басқа субъектімен және бір мезгілде «өзін-өзі» жасау атты ортамен қатынасқа түседі.

Осы мәселе ғылымда «субъект-субъектілік қатынастар» деп белгіленіп, педагогика мен психологиядағы маңызды және жете зерттеле қоймаған мәселе болып қалып отыр.

Ж. Пиаже субъектінің өзінің ішкі құрылымы өзіне түгелдей «бағынбайтындығын», өзін-өзі шындыққа айналдыратындығын, өз объектісі мен операцияларын өзі ұйымдастыратындығын айтады. Ал, біздің ойымызша, субъектінің ықпалды белсенділік пен қайта жасауға бейімділік сипаттары аса маңызды саналады. Белгілі бір сипаттарды бойына жинақтай алған субъектілікті жеке бір функция ретінде қарауға болады. Білім кеңістігіндегі субъектілік көпфункционалды саналады. П.Ф. Каптеревтің пікірінше: «білім беру үдерісіндегі субъектілер өзін-өзі дамытуға міндетті, оның ішкі қайрат-күші басқаның дамуының бастауы мен қуат беруші импульсы бола алады» деген қорытындыға келген [4].

«Адам - адам» типтегі мамандықтардың кәсіби әрекеті тиімділігінің субъективті көрсеткіштерін қарастырған Ю.Е. Якунин «субъект - іс-әрекет –объект - қоршаған әлем» ұғымының орнына енді «субъект – іс-әрекет, субъект - қоршаған әлемді» қойды. Субъект - еңбек субъектісі болып табылады, субъект – еңбекті тұтынушы, бірақ кәсіби әрекеттің субъектісі тек кәсіби маманы (субъект ғана бола алады, өйткені ол белсенді, барлық үдерісті жоспарлайды, реттейді, бақылап түзету енгізеді. Субъект - субъект қатынасына бағынышты іс-әрекеттер кейпінде ғана. Бірақ іс-әрекеттерінің мақсаттарына жететін ортақ нәтижелері екі субъектінің өзара біріккен іс-әрекеттеріне тәуелді [5].

И.А. Зимняя білім беру үдерісіндегі субъект категориясын психологиялық-педагогикалық тұрғыдан былайша сипаттайды:

- 1) субъект үшін объект қажет;
- 2) өзінің іс-әрекеті (танымдық немесе эксперименттік) формасында (құралдар, тәсілдер) субъект қоғамдық болып табылады;
- 3) қоғамдық субъектті жүзеге асырудың нақты жекелік өзіндік формасы болады; ұжымдық субъект әр индивидтің бойында және керісінше орын алуы мүмкін;
- 4) саналы реттелетін өзара әрекет әрқашан субъективті, сол әрекеттің өзінде субъекттің өзі де қалыптасады;
- 5) жекелік әрекеттің субъектісі – саналы іс-әрекеттенетін жан;
- 6) субъектілік өзге адамдармен қарым-қатынас барысында анықталады – белсенділік, біреуге баулушылық;
- 7) субъектілік қарым-қатынастың, іс-әрекеттің, өзіндік сана мен болмыстың ажырамас тұтастығы;

8) субъектілік өзара әрекеттен тыс жүзеге асырылмайды, динамикалық басталады, тұрақталады және өзгереді;

9) субъектілік-интрапсихикалық категория.

И.А. Зимняяның тұжырымдауынша субъектінің іс-әрекеттеріне мақсат қоя білу, жоспарлау, орындаушылық іс-әрекеттер, өзін-өзі бақылау, өзін-өзі бағалау жатады. Осыған сәйкес білім беру субъектісі тұрғысынан ЖОО оқытушыларының кәсіби іс-әрекетте мақсат қоя білуі, жоспарлай алуы, оны жүзеге асырудың тәсілдерін білуі, өзбетімен нәтижелерін бағалауы, кәсіби әрекеттің талаптары мен өзінің мүмкіндіктерін білуі, қиыншылықтар пайда болғанда оларды талдау және жеңу жолдарын таба білуі сынды қасиеттермен сипатталады [6].

Сонымен білім беру субъектісі дегеніміз оның іс-әрекетінің нәтижесі, ортаны өзгертуші, оны жасаушы немесе түрлендіруші. Өзіндік әрекеттер жасай алған адам субъектінің мәніне айналады. Адам өмірінде осы өмірдің субъектісіне айналатын белгілі бір сәті (жол басы) болады. Мүмкін тұлғаның даму динамикасы осындай сәттен басталып, «субъектілік» іс-әрекетке түседі, соның нәтижесінде тұлға ретінде дамығаны байқалады. Ал бұл әрекет субъектілік қарым-қатынастар (яғни, эмпатиялық, фасилиттенген) арқылы өзіндік ішкі жағдайдың табиғатына сай туындауы тиіс. Осыған орай, білім беру кеңістігіндегі субъект-субъектілік қатынастарды түсіну негізінде білім мен тәрбие пассионарлықты (баланың еңбектегі, танымдағы, еркін рухты тұлға ретінде қалыптасуындағы жекелей әлеуметтік қажеттіліктерін дамыту) жүзеге асыруға болады, сондай-ақ синергиялықты (үдеріске қатысушы – мұғалім, оқушы, ата-ана арасындағы өзара әрекеттесуден туындайтын энергетика) өркендетуге де мүмкіндік туындайды.

Зерттеу проблемасына қатысты ғылыми әдебиеттер талдау барысы ЖОО оқытушыларының тұлғалық-кәсіби қасиеттерін тұтас тұрғыдан зерттеудің маңыздылығын байқатты. Өйткені оқытушылардың бойынан көрініс алып қалатын жағымсыз қасиеттерді болдырмау білім беру үрдісін әлеуметтікпсихологиялық тұрғыдан кешенді қамтамасыздандыруға арналған ғылымиәдістемелік құралдарды талап етеді.

Осы айтылғандардың барлығы, ЖОО оқытушыларының тұлғалық-кәсіби қасиеттерін дамытуда мынадай қарама-қайшылықтардың бар екендігін көрсетті:

- ЖОО-да педагогикалық іс-әрекеттегі қарым-қатынасты ізгілендіру қажеттілігі мен оқытушылардың басым бөлігінің оны жүзеге асыра алмауы арасында;

- ЖОО-ның педагогикалық іс-әрекеттегі қарым-қатынасты ізгілендіруде оқытушылардың тұлғалық-кәсіби қасиеттерін тұтастық тұрғыдан зерттеу қажеттілігі мен оның ғылыми-практикалық тұрғыдан жеткіліксіз зерттелгендігі арасында;

- ЖОО оқытушыларының тұлғалық-кәсіби қасиеттерін тұтастық тұрғыдан қарастыруда өзін-өзі белсендірудің маңыздылығы мен оның ғылымиәдіснамалық негіздерінің жасалмауы арасында;

- ЖОО оқытушыларының тұлғалық-кәсіби қасиеттерін дамытуға арналған психотехнологияны қолдану қажеттілігі мен олардың жеткілікті өңделмеуі, сонымен қатар мақсатты, жүйелі жүзеге асырылмауы арасында.

Бүгінгі күні барлық елдер жоғары сапалы білім жүйесімен жұмыс істеуде. Өйткені Қазіргі заманда елдің бәсекеге қабілеттілігі оның азаматтарының парасаттылығымен анықталады, сондықтан білім беру жүйесі болашақтың талабына сәйкес дамуы тиіс. Оқытушыларды заманауи әдіс-тәсілдермен оқытып, ой-өрісі кең, саналы, еркін азамат етіп тәрбиелеу ғана емес білім беру субъектілерінің тұлғалық-кәсіби қасиеттерін дамыту қажеттілігі де осы себептен туындап отыр. Оқытушы бойындағы тұлғалық-кәсіби қасиеттерін дамыту маңыздылығы да міне, осында.

#### **ӘДЕБИЕТ:**

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы, 15.08.2007.
2. Краевский В.В. Общие основы педагогики. - М.: Издательский центр «Академия», 2005. - 256 с.
3. Поваренков Ю.П. Психологическая характеристика профессиональной толерантности учителя // Вопросы психологии внимания: сб. науч. трудов / под ред. проф. В.И. Страхова. – Саратов: изд-во Саратов. ун-та, 2003. – Вып. 21. – 256 с.
4. Лернер И.Я. Дидактические основы методов обучения. - М.: Педагогика, 1981. - 186 с.
5. Развивающее обучение в вузе: [Сб.ст.]/ Тюмень гос.ун-т; [Редкол.: Загвязинский В.И. (Отв.ред.) и др.] - Тюмень: ТГУ, 1983-112 с.
6. Колесникова И.А. Педагогическое проектирование Учеб. пособие для высш. учеб. заведений. - М.: Издательский центр Академия, 2005. - 288 с.

**ВЕРБАЛДЫ ЕМЕС ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС ҚҰРАЛДАРЫ АРҚЫЛЫ  
ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ІС-ӘРЕКЕТТІ БАСҚАРУ ЖОЛДАРЫ**

Тұлғаның дамуы мен қалыптасуы өте күрделі, ұзақ қарама-қайшылықты үдеріс. Сыртқы ықпалдар мен әсерлердің тиімділігі тұлғаның дамуында оның жеке даралық ерекшеліктерін анықтайтын ішкі күштер мен үдерістерге байланысты. Демек тұлғаның дамуы мен қалыптасуына ықпал ететін бірден бір сыртқы күштер - қарым-қатынас болып табылады. Қарым-қатынас тұлғаның индивидуалды білімі мен шығармашылық қабілетін, ізденушілік іс-әрекетін талап ететін бағыт болғандықтан, осы тұрғыда психологиялық жұмыстарды жүзеге асыру, қарым-қатынас белсенділігін арттыру, коммуникативтілігін жетілдіру – танымдық іс-әрекеттің дамуына тікелей әсер еткендігін негіздейді. Сол себепті, әсіресе бәсекелесу жағдайында педагогикалық іс-әрекетті басқару қызметінде тұлғалардың вербалды емес қарым-қатынастың тиімді формаларын меңгеруі қазіргі таңда маңызды болып табылады.

Қарым-қатынастың бірлескен іс-әрекеттегі тұлғаның танымдық іс-әрекетіне әсерін С.М. Жақыпов, Н.Қ. Тоқсанбаева, қарым-қатынастың адамның творчестволық іс-әрекетінің ерекшеліктеріне байланыстылығы С.Қ. Бердібаева және шетел ғалымдары қарым-қатынасты феномен ретінде қарастырған. А.А. Леонтьев, қарым-қатынасты оқытуды жалпы әдіснамалық тұрғыдан көп деңгейлі талдаған Б.Г. Ананьев, психологиядағы қарым-қатынас мәселесін Б.Ф. Ломов, адамдардың бірлескен қарым-қатынастағы дара және топтық тәжірибелерін психикалық үдерістер ретінде Н.Н. Обозова, қарым-қатынастың вербалды емес жағын қарастырған В.А. Лабунская, А.Г. Асмолов. Сондай-ақ қарым-қатынасты әлеуметтік және педагогикалық психология тұрғысынан Е.Г. Луковская, Г.У. Солдатова, М.И. Лисина, Э. Берн қарым-қатынас психологиясы, А.М. Құдиярова, С. Елеусізова, Е.Е. Смирнова, В.А. Горянин вербалды емес қарым-қатынастың гендерлік аспектілері, З.М. Нуржанова дене тілі Аллан Пиз, Барбара Пиз және т.б. еңбектерінде қарастырылған.

Психологтардың жұмысы негізінен оқушының басқа оқушылармен, оқытушымен және ата-анамен қарым-қатынастардың нақты мәселелерін шешуге бағытталады. Психологиялық қызметтің басты нысанасы – психикалық денсаулық жағынан көмектесіп баланың оқуға құштарлығын ашып, қоғамдық, тұлғалық және жеке қасиеттерін қалыптастырып сондай-ақ, баланың жан-жақты дамуына әсер ету болып табылады. Сонымен қатар, педагогтың да жұмысының жүйесі бір жағынан, жүйенің күрделілігі сияқты білім алушының (оқушы, студент) тұлғалығын қарап шығуды, өзінің ие болған әр түрлі бағыттарын айқындауын, тұлғаның жеке ішкі белсенділігін қалыптастыруды, жеке даралық қабілетін дамытуды, оған жан-жақты ықпал етуді қамтамасыз етсе, ал басқа жағынан оқушының барлық қырлары мен қасиеттеріне және оның дамуына көмек үшін бағыттап жүргізіледі. Ол әрине сөз арқылы беріледі, ең бастысы білім алушыны танып білу, оның ийын толық оқи алу қабілеттінің басым болуында. Ол педагогтың вербалдық емес сигналдарды меңгеру шеберлігі болып табылады.

Зерттеудің тәжірибелік-эксперименттік жұмыстардың нәтижелері бойынша біз педагогикалық іс-әрекетке қатысушы субъектілердің вербалдық емес қарым-қатынас туралы білімдерді пайдаланудың маңыздылығын мойындағанын, оның күнделікті тұрмыстық өмірде және кәсіби қызметте қолданудың тиімділігінің қаншалықты қажетті екендігін айтады. Бұл мәселені шешудің тиімді жолдарын анықтауға арнайы ұйымдастырылды. Оның мақсаты вербалдық емес қарым-қатынас туралы білімдерді дамыту мен ережелерді меңгеруді қалай қалыптастыруға болатынын анықтау. Осыдан сондай сауалнама нәтижесі мынаны көрсетті: экспериментке қатысатын тұлғалардың 22% - арнайы курстарға қатысу десе, 15% - осы тақырыпта кештер ұйымдастыру, ал 15% - телерадио-ақпарат құралдарын қолдану, 8% - күнделікті іс-әрекеттер ықпал ететіндігін жеткілікті деп санаса, 20% интернет арқылы, ал 20% басым көпшілігі педагогтар арнайы психологиялық түзету-дамыту жұмыстары қажет деген ұсыны берді. Сол себепті біз арнайы түзету-дамыту бағдарламасын жоспарлау мен ұйымдастыруды мақсат еттік. Ал тақырып пен қойылған мақсатты жүзеге асыруға арнайы негізделген түзету-дамыту жұмыстарының келесі формалары негізінде жүргізілді: психотехникалар, тесттік тапсырмалар, диагностикалық әдістемелер, топтық тренингтік жаттығулар, іскерлік-танымдық ойындар, түрлі тақырыптағы пікірталастар, психологиялық ситуациялар. Ал вербалдық емес қарым-қатынасқа бағытталған арнайы түзету-дамыту бағдарламаны сапалы әрі қолжетімді етіп жүргізу барысында тақырыпты ашу, білімді тереңдету мақсатында қысқаша теориялық түсініктеме берілді.

Бағдарламаның мазмұны педагогикалық іс-әрекетті басқару үдерісінде вербалдық қарым-қатынастың ықпалы арқылы дамыту, вербалдық емес қарым-қатынастың психологиялық ерекшеліктерін ашу негізінде жүзеге асырылды. Олар, біріншіден, педагогикалық іс-әрекеттегі тұлғааралық өзара ақпарат алмасу үдерісін дамыту:

- жалпы қарым-қатынас туралы түсініктерін қалыптастыру;
- вербалдық емес қарым-қатынас құрылымы мен құралын қарастыру;
- вербалдық емес қарым-қатынастың әр түрлі стильдерінің қолданылуы туралы түсінік беру;
- вербалдық емес қарым-қатынаста қандай да бір стильдерді тану дағдыларын дамыту өзіндік ойды жеткізу жолдарын жетілдіру;
- өзара қарым-қатынастық үйлесімді байланысын қалыптастыру, тілдік және тілдік емес қарым-қатынас құрылымдарын дамыту;
- вербалдық емес қарым-қатынаста ара-қашықтық зоналарын қарастыру.

Екіншіден, үйлесімді тұлғааралық өзара әрекеттесуді ұйымдастыру:

- педагогикалық іс-әрекетке белсенділігін арнайы дамыту мақсатқа бағытталған вербалдық емес қарым-қатынас барысында дамыту;
- вербалдық емес қарым-қатынас арқылы коммуникация процесін дұрыс құру (ақпарат беруде вербалдық емес қарым-қатынас техникаларын қолдануы);
- өзара әрекеттесу барысында өзге адамның ішкі күйін ым-ишара тілі арқылы дұрыс түсіну.

Үшіншіден, ым-ишара тілі арқылы субъектілердің бір-бірін қабылдауы және соның негізінде өзара түсінушілікті дамыту:

- қарым-қатынастың перцептивті компоненттері (қабылдау) туралы жағымды түсінік қалыптастыру;
- дене тілі арықлы тұлғааралық қабылдаудың негізгі феномендерін дамыту.

*Қысқаша диалогқа жаттығулар.* Қатысушылар бір оқушы біреуі мұғалім болып бөлінеді. Жүргізуші диалогтың тақырыбына дайындалуға 5 минут беріледі. Сосын олар ролдерін ауыстырады. Қиындатылған түрі – жүргізуші кіріспе тапсырма береді, мұғалімнің дайындалмаған әсеріне негізделеді.

*Жест тандау.* Белгілі бір ситуацияға байланысты ыммен түсіндіру тапсырылады және оны түсіну керек. Қатысушылар екіден бөлініп, бір-біріне ыммен түсіндіреді. 2-шісі не айтқанын түсіндіреді. М.О. Кнебельдің ұсынған жаттығуы «айна» деп аталады. 2 адам бір-біріне қарап тұрады, біреуі айнаға қарайды, ал 2-шісі оны қайталайды.

*Педагогикалық іс-әрекеттегі этюдтік жағдайларды ыммен көрсетеді.* Сіз жана сабақты түсіндіріп бастайсыз. Оқушылардың рөлін, әріптестерін оқиды. Тындаушылар сіздің ымдарыңызды түсініп бағалауы керек. Сөйтіп педагогқа тән ымдарды анықтайды: тақта алдындағы, оқушыны шақырғанды т.б. Сонымен қатар мимикаға байланысты жаттығулар жүргізілді. Қатысушылар екіден бөлініп, он жақты мимикалық, тапсырмалар береді. Кейіннен ролдарын ауыстырады.

*Педагогикалық қарым-қатынасты басқару.* Сіз өзіңіз сынып жетекшімен деп ойлаңыз және сізге сабақтан кейін сыныпты металалом жинауға ұйымдастыру керек.

Мектеп көлемінде IX сыныптың оқушысы өзінің сыныптасымен билеуге келіспеді және ол дөрекі жауап берді – ол қызбен сөйлесіңіз. 9-шы сынып оқушысы әдебиетті оқыдан бас тартып, берілген материалды оқымайды, сабаққа бармайды, ол техникалық маман тандадым маған әдебиеттің керегі жоқ деп айтады, - сіз онымен сөйлесіп, керек екенін түсіндіріңіз.

Үзілісте жоғарғы сынып оқушысы, 2-ші сынып оқушысын ренжітті – жоғарғы сынып оқушысымен сөйлесіңіз.

*Сыныппен сөйлесу алдында шығармашылық көңіл-күйді қалпына келтіру.*

Маяковскийдің шығармашылығы туралы сабақ өткізуіңіз керек деп ойлаңыз. Өзіңізді сабаққа дайындауыңыз керек. Ойша конспекке көз жүгіртіп өтініңіз. Егер осы тақырыпта сабақ жүргізуге көңіліңіз тартпаса, тақырыпта, тақырыптың жоспарында сізді қызықтыратын нәрсе іздеп көріңіз. Сіз сыныпқа кіріп, айта бастадыңыз... Сабақты алдын-ала ойластырып болғаннан кейін оны ойын ретінде өткізіп көру керек. Мұғалім өзінің шабытын пайдалана білу керек. Ойлап көріңіз, сіздің бүгін сабақ беруге зауқыңыз соқпай тұр. Қарым-қатынас алдында өзіңіздің шығармашылық көңіл-күйіңізді дайындаңыз.

Ситуацияға байланысты іс-әрекет жасаңыз «Егер де: менің көңіл-күйім жақсы болса мен сыныпқа асығатын едім» және т.б. Күш жігеріңізді арттыруға тырысыңыз. Тез-тез жүріңіз, сізде педагогикалық жоспарыңыз мол, қолыңыздағы портфеліңіз ауыр, оның ішінде сапалы оқулықтар бар.

Сіз коридорда келе жатырсыз, балараға күлімдеп қараңыз. Енді болатын сабақтағы қызықты көріністерді ойланыз. Сыныпқа кіріп, сабақты бастаңыз.

Бұл жаттығулардың барлығы бұлшық етке байланысты. Бұл жаттығулар басқа сабақтарда да қайталанатын және өзін-өзі жүйелі түрде дайындау болып табылады. Оқушыларға үйде конспект жазу сүйеніп отырып, творчестволық сезімін оятады және сабақты жақсы, әрі сапалы бастауға мүмкіндік туғызады.

Вербалды емес коммуникация дыбыстық сөзбен қатар адамдардың қарым-қатынасының маңызды құралы болып табылады. Вербалды емес коммуникация – бұл мәнерлі қозғалыс, ым, заттарды қолдану. Оның құралы қарым-қатынас мүмкіндігін мәнерлі етеді және ықшамдам едәуір кеңейтеді.

Қатысушылар әрекеттерінің уақыт бойынша үйлесімді болуы қарым-қатынас процесінің маңызды сипаты болып табылады. Қарым-қатынастың соңғы кезеңінде бірлескен іс-әрекет нәтижелерін сәйкестендіру, оларды бақылау және түзеу жүзеге асырылады. Ол жеке алғанда, қарым-қатынас процесінде түсініктер, шешімдер, принциптер мен бірлескен әрекет стратегияларының үйлесімді қалыптасуынан байқалады. Қарым-қатынас процесінің нақты динамикасы қарым-қатынас тақырыбы мен оған қатысушы адамдар ерекшеліктеріне байланысты.

#### ӘДЕБИЕТ:

1. Құдиярова А. М.. Қарым-қатынас психологиясы (оқу құралы). – А., 2006. – 40 б.
2. Лабунская В. А. Невербальное поведение. – Ростов - на - Дону: издательство Ростовского университета, 1986. – 135 с.
3. Копыленко О.М. Ступени восприятия и понимания речи. Вопросы исследования речемыслительной деятельности // «Психология». - Алма-Ата, 1977. (Выпуск VII). - 100 с.

УДК: 163

**Омиртаева А.А.**

Қазақ инновациялық гуманитарлық – заң университеті

#### СУИЦИД – ӘЛЕУМЕТТІК-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ФЕНОМЕН РЕТІНДЕ

Адамзат тарихында өз-өзіне қол салудың себептері мен әдістері өзгеріп, күрделеніп отырды және өз еріктерімен өмірден өту индет сияқты тарай бастады. Өзіне-өзі қол салудың қазіргі уақытта да кең етек жая бастауы алаңдатарлық жайт.

«Өзін-өзі өлтіру» термині орыс тілінде славян-грек-латын мектебінің жетекшісі, алғашқы орыс газетінің редакторы және Мәскеу типографиясының директоры Федор Поликарпов-Орлов 1704 жылы құрастырған «Үш тілді лексикон» сөздігінде пайда болған еді [1].

Жалпы, «суицид» термині алғаш рет Thomas Brownның 1635 жылы жазылып, 1642 жылы жарыққа шыққан «Religio Medici» атты кітабында қолданылды. Бірақ D. Daube, Д. Хайд, С. Блох сияқты ғалымдардың пікірі бойынша бұл термин тек XII ғасырда пайда болды [2].

Оксфордтық сөздікте 1651 жылдан бастап болып, ұзақ уақыт қолданыста болса да, «суицид» термині іс жүзінде әдебиетте дараланбады. «Үш тілді лексикон» сөздігінде «өз-өзін өлтіру» «суицид» деп аударылмайды, «homicidium manu propria sedes manu propria» деп аударылады.

Алғашқы әдебиеттерде суицид мәселесі, Ежелгі Мысырда өз көрінісін тапты, «Көңілі қалғанның өз жанымен талқылысы» атты поэтикалық шығарманы, зерттеушілер осы кезеңге жатқызады.

Тұтастай алғанда, ежелгі дәуірде өз-өзін өлтіруге үзілді кесілді қараған жоқ. Бұл құбылыстың себебін түсінумен ғана шектелмей, өмірден өз еркімен кету мүмкіндігін заңдық және моральдық тұрғыдан қарастыра білді. Грек мемлекетінің заңы бойынша суицидқа бару ұят және үлкен күнә деп саналған. Ежелгі Фива да өзіне қол салушыларды өлім кезіндегі сияпаттарын көрсетпеген және қарғағап сілеген. Афины заңы бойынша өзіне қол салушылардың қолдарын кесіп алып, денесінен бөлек жерлеген.

Кейінірек адамның бұл өмірден өз еркімен кету құқығын Руссо, Вольтер, Монтескье қолдады. XVIII ғасырда француз энциклопедистері мен материалистерінің өз-өзін өлтіруді қолдаулары, діни дүниетанымның құрсауынан босаған адамның «табиғи құқығы» деп аталатын философиялық ұстанымның бір бөлігі болды [3].

Орта ғасырда да өзіне-өзі қол салу азайған жоқ, дегенмен көптеген авторлардың айтуынша христиандықтың таралуымен оның саны сирей түсті. Орта ғасырдағы христиандық діни нанымға сай, өзін-өзі өлтіру кісі өлтіруден де ауыр жаза деп саналған, өзін-өзі өлтірген адам тек өзінің тәніне ғана емес жанына да зиян жасайды, ал басқа біреуді өлтірсе тәніне зиян жасайды деген түсінік болған. Дәстүр бойынша, өзін өлтірген адамды шіркеулік ырымдарсыз жерлеген, тіпті ол ақылынан алжасқан адам болса да. Зайырлы заң өз-өзіне қол салуға шіркеудің ұстанымымен және каноникалық құқықтың рухымен нәрлене отыра өзін-өзі өлтіруге тіптен қатал қарай бастады. Бретаниде жергілікті заңға сәйкес өзіне-өзі қол салып өлтірушілердің аяғынан төмен қарай асып қоятын болған және түние мүлкін тәркелеген. Лиллада өзін өлтіруші әйел адамдардың денелерін аспаған, оларды өртеген. Тарихта өздерін өлтіргендердің денелерін қорлаулар туралы, олардың ерекше жерленуі туралы көптеп жазылған. Осындай ерекше бір жерлеудің түрі өзін өлтірген адамның денесін өлген малды салатын арбаға салып, оларды өлекселерді жерлейтін жерге жерлеген. Америкада ұлы депрессия кезінде, Ресей күйреген 90-шы жылдары, Берлин қабырғасы құлағанда Шығыс Германияда да өзін өлтіру көбейді. Онда не себепті өзін өлтіру жағынан ХХ ғасырда Батыстың дамыған елдері алдарына жан салмады. Батыс еуропаның ит басына іркіт төгіліп жатқан бай елдерінде өз қолынан қыршын кету қаптаған. Батыс еуропада орын алған бұл жайттарға «жағдайы болмады, сосын солай істеуге мәжбүр болды» деген тәпсір жүрмейді. Әдетте адам баласы жас кезінде – тәжірибесінің жоқтығынан дүниенің болмашы кедергісіне ұрынып, опық жегенде торығып өліп кетеді. Орта жаста өзіне көңілі толмай торығып барып бақиға еркімен аттанады, қарттық келгенде алдағы сүреңсіз өмірден қорқып барып өзіне қол салады. Бұлардың бәрі «өмірден шаршадым», «өлімнен қорқатын ештеме де қалған» жоқ деген желеулермен өледі екен.

Бұл мәселеге философтар әр түрлі қарап келген. Сократтан Ницшеге дейін өмір сүрген ойшылдар өзін-өзі өлтіруде азаттыққа жетудің жарқын жолы деп санаған. Ницше Эпиктеттің «Есіңде болсын есік әманда ашық» деген пікірін былайша қайталапты. «Өзіңді өзің өлтіріп тастау туралы ой кез келген қорқынышты түндерді мұңсыз өткізуге жұбаныш бола алады». Расында да өмір шіркін ауырлап, қызықсық боп, мұң мен қайғыға толып кетсе оны ары қарай сүре беріп не керек? Өз өмірімізге өзіміз қожа емеспіз бе? Оны қашан аяқтасақ та өзіміз білеміз. «Ешкімді де зорлап өмір сүргізбейтін болғандықтан та Құдайға мың да бір рақмет айталық», деп бір заманда Сенека пақыр өліп кеткен екен. Өзін-өзі өлтіруге қарсы болған пікірлердің де өзіндік көне тарихы бар. Жалпы мұндай қатерлі әрекетке түбегейлі қарсы шыққандар діни көзқарас иелері. Әсіресе Христиан және Ислам ойшылдары. Әулие ғұламалардың пікірінше өзіңе қол салу рұқсат етілмеген Құдайдың жұмысына араласқанмен бірдей күнәлі іс. Кімнің қашан өмірден өтерін бір Құдай ғана біледі. Р. Моуди өзіне қол салып ғайыптан тірі қалған бір келіншектің аман қалғаннан соңғы пікірін жазады. «Бұл дегеніңіз Құдайдың берген сыйлығын бетіне лақтырғанмен бірдей өрескел қылық» деп жазады. Моудидың осы келтірген дәлелі дін ғұламаларының пікірімен сәйкес келеді. Яғни өзін өзі өлтіру Құдайға жақпайтын жаман қылық. Орыстың ұлы ойшылдарының бірі Достоевский дінге қатты сенетін тақуа кісі еді. Ол ХІХ ғасырдағы орыс қауымының күйреуі кезіндегі көзі ашық сауатты орыс жастарының өзін-өзі жаппай өлтіре бастаған рухани апатқа қарап қабырғасы қайысатын. Ол өліп кеткен бейбақтарға асқан жанашырлықпен былай деп үн қататаны. «Сүйкімді де қайырымды бауырларым. Қайда бара жатсындар? Тас қараңғы, тас меңіреу мола сендерге қайдан ғана сүйкімді болып көрінеді? Көктемнің күнінде аспанға жарқырап шыққан ғажайып күнге қарасандар еді. Талдар бүршік атып гүл жайнады. Осынша ғажаптан ләззат алмай жатып өмірден шаршап, абыройсыз өліп барасындар». Бұл енді дінге сенетін тақуа адамның әсерлі сөзі. Бірақ елдің бәрі дінге сене бермейді ғой. Сонда қалай адам дінге сенбесе олардың өзін өлтіруі қалыпты нәрсе ме? Бұл жерде мәселе жақсылық пен жамандықты айыруға келіп тірелетін секілді. Людвиг Витгенштейн «Егер өзін өзі өлтіруге рұқсат болса онда барлық нәрсеге рұқсат деген сөз. Ал барлық нәрсеге рұқсат етілмеген болса, онда өзін өлтіруге де рұқсат жоқ» [4].

Атақты психотерапевт Виктор Франкл бұл мәселені түбегейлі шешу үшін кез келген адамға оның өмірінің мәні мен тағдырының өте бағалы екендігін ұқтыру арқылы шешуге болады дейді. В. Франкл өзіне-өзі қол салып тірі қалған адамдарды емдеумен айналысқан. Ол әр бір ауру пациентін ауруханадан шығарар кезде оларға мынадай сұрақ қоятын. «Сіз енді өзіңізге қол салмайсыз ба? Өлмейтін болсаңыз не үшін өмір сүретініңізді айтып береңізші» деп өтінетін. Егер адамдар расында өмірдің бағалы екендігін жан дүниесімен тебірене отырып айтып, оның құндылықтары туралы тереңірек толғайтын болса Франкл оны «жазылды» деп босататын. Ал егер олар ойдан өтіріктер құрастырып, өмірдің шындығына жанаспайтын көр-жерді құрап мәнсіз әңгімелер айта бастаса «Тағы да жата тұрыңыз» деп емдеу мерзімін соза беретін. Сондықтан да суицид проблемасын түбегейлі шешу үшін мәселені міндетті түрде «Адам өмірінің түпкі мәні неде? Адам не үшін туылады? Өмір

сүруге құлшынысты тоқтаусыз оятып тұратын қуаныштың сарқылмас қайнар көзі не нәрсе?» деген аса маңызды рухани сұрақтарға дұрыс жауап беру керек. Сонда ғана рухани оянысқа түскен пенде өмірінің әр бір минут, сағатын аса сақтықпен пайдаланып, барынша мәнді өмір сүруге ұмтылады [5].

Заман өзгеріп, ғылым мен техника жетіліп, қоғам алға қарай дамыған сайын адамзат өмірінің күннен күнге қуанышы мен рахаты арта түсудің орнына қиындығы мен қайғысы молайған көріністері қылаң беруде. Кей жағдайда адам баласының бұл өмірдегі түрлі қиындықтардан шығар жол ретінде тек өз-өзіне қол жұмсауды таңдауы байқалып отыр. Ғылым тілінде «суицид» деп аталатын бұл құбылыстың біздің қоғамымызда қарқынды түрде етек ала бастауы алаңдатпай қоймайды. Өзін-өзі мерт ету – қазіргі күннің ең басты шешімі табылмай жатқан мәселелерінің бірі болып отыр. Суицидті зерттеу объектісі етіп қарастырған ғалымдар оның шығу төркінінің психологиялық, әлеуметтік және рухани себептерге тікелей байланысты екендігін айтып, дабыл қағуда.

#### ӘДЕБИЕТ:

1. Рудаков В.Е. Поликарпов-Орлов, Федор Поликарпович //Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: в 86 т. (82 т. и 4 доп.). - СПб., 1890-1907.
2. Хайд Д., Блох С. Этические аспекты работы с пациентами с суицидальными наклонностями / Этика психиатрии: Сб. статей. пер. с англ. - Киев: Сфера, 1998. - С. 185-200.
3. Морлей Д. Руссо. Серия «Из наследия философской мысли: великие философы» пер. с англ. - 2-е изд. - М.: Либроком, 2012. - 480 с.
4. Витгенштейн Л. Избранные работы / Пер. с нем. и англ. В. Руднева. - М.: Издательский дом «Территория будущего», 2007. - с. 440.
5. Франкл В. Сказать жизни "Да": психолог в концлагере. Пер. с нем. - М.: Смысл, 2004. – 173 с.

УДК: 152

**Шуакбаева Ж.Р.**

Қазақ инновациялық гуманитарлық – заң университеті

#### **ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ТРЕНИНГ – ТҰЛҒАНЫҢ ИНТЕЛЕКТУАЛДЫ БЕЛСЕНДІЛІГІН ДАМУ ТҰРАЛЫ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ**

Қазіргі таңдағы білім берудің барлық сатыларындағы түбірлі өзгерістер оқыту процесіндегі жаңаша көзқарасты, білім берудің жаңа тиімді технологиясының, белсенді оқыту әдістерінің кеңінен енуін туындатып отыр. Еліміздің болашағы өскелең ұрпақтың рухани байлығы мол, білімді, кәсіби біліктілігі жаңалыққа сай жоғары дәрежеде болуын қажет етіп отырғаны белгілі.

Айта кететін нәрсе, оқытушының студентпен өзара әрекеттесуі формасының жүйесі оқу үдерісінде өзгеріске ұшырайды. Өзіндік реттелу деңгейінің өзгерілуі логикасында, оқу тапсырмаларын шешуде студенттердің оқытушылардан алатын көмегінен студенттердің белсенділігінің өсуіне әкелді. Белсенділік өзіндік реттелу пәндік оқу әрекеттерінде және мұғалімдермен серіктесу бағытында пайда болады.

Қабілет дамуының ұсынылған тұжырымдамалық сұлбасы мынадай түрде болады. Белсенділіктің басым көпшілігі көбінесе үлкендер тарапынан болаиын нышандар жалған бірлескен іс-әрекетке қосылғанда, алғашқы қабілетке айналады. Соңғысының қалаптасуы бала дамуының біршама алға жылжығанын индивидуалды іс-әрекеттің қарапайым актілерін жасауға мүмкіндіктің пайда болғанын көрсетеді. Келесі сатыда мұндағы атқарушы белсенділіктер үлкендер мен бала арасында теңдей болатын алғашқы қабілет бірлескен іс-әрекетке қосылады. Бұл жерде осы процеске бұрын қосылмаған нышанның қабілетке айналуы мен алғашқыларының бірігуі негізінде қосымша қабілеттіліктің қалыптасуы жүреді. Қосымша қабілеттің пайда болуы баланың индивидуалды іс-әрекеттің одан да күрделі актілерін жүзеге асыруға мүмкіндігі бар екенін білдіреді. Ары қарай осы айналымдар бірнеше қайталанады және олар адамның әлеуметтік айқындамаларының ауысуымен сәйкес келуі мүмкін.

Өзекті мотивтер мен қажеттіліктер шегінен шыға отырып түсіндіруге болмайтын, іс-әрекет субъектісінің қосымша белсенділігіне себепкер болатын осыған ұқсас психологиялық механизмдерді біз «интеллектуалды белсенділік» құбылысын көруге бейімбіз.

«Креативтік өрістің» көмегімен әр түрлі мәселесі жағдайларды үлгілей отырып, автор ойлауды түрткісі болып табылатын мәселені бір сыналушылар өздігінен құра алып, интеллектуалды

бастамшылықты танытқанын, ал басқаларының интеллектілік бастамшылығы болмағандықтан, мұны орындай алмағанын байқайды. Соңында С.М. Жақыпов интеллектілік бастама – тұлғаның мотивациялық құрылымының және тұрақты ақыл-ой қабілетінің факторы деген қорытындыға келді [1, 198-199 б.].

Оқытушылардың жұмыстарына негіз үшін алынған үлгі, практикалық жұмыс істейтін психологтарда құрылған бейненің инварианттық (қалдық) бөлігімен толық сәйкес келмеуі мүмкін. Қателік пен бұл айырмашылық ғылым мен практиканың арасындағы өзгешелік ретінде белгіленуі мүмкін.

Кәсіби хабардарлық, авторлық ұжымның диссертациялық зерттеулеріне сәйкес, өзгешеліктердің байланысының арқасында құрылады: а) кәсіби іс-әрекеттің жақсы құрылған бағдарланған негіздері; б) субъектілік - өзінің таңдаулары мен жеке іс-әрекетінің нәтижелері үшін өзіне жауапкершілікті алумен сипатталатын тұлғалық позиция. Сол себептен маманның кәсіби қалыптасуында негізгі міндетті білімдер мен олардың тәжірибені игеруі үшін оқытудың бірінші кезеңінде жүргізетін және тұлғалық психодинамиканы қамтамасыз ететін клиенттік практика болып табылады [2, 51-52 б.].

Әрбір кәсіби іс-әрекет қызметкерден қиындықтарды жеңу қабілеттілігін, әрекеттерді орындауға байланысты іскерлікті, білімділікті, шеберлікті, еріктік қасиеттерді және өзіне белгілі қатынасты талап етеді. Кәсіби іс-әрекеттің тиімді, жемісті нәтижесіне жету үшін аталған тұлғалық қасиеттер маңызды роль атқарады.

Осы қасиеттердің негізінде жатқан мотивация кәсіби іс-әрекеттің тиімділігіне тікелей әсер етеді. Адамда іс-әрекеттің әрбір түрі көп мағыналы мотивтерден тұрады. Кәсіби іс әрекеттің өзіндік ерекшелігі мотивтердің пайда болуына, олардың құрылымдық деңгейіне, өзара қатынасқа түсуіне байланысты болады.

Қазіргі қоғамда жан жақты компетенттілікті қамтитын, іс-әрекеттің әртүрлі түрлерін игерген мамандықтарға қажеттілік өсуде. Осыған байланысты жоғары білім жүйесі студенттер үшін білім мүмкіндіктері диапазонын кеңейтуде. Қосарлы мамандықтар енгізілуде, олардың ішінде ерекше орынды шет тілдері иемденеді. Мамандықтарды қосудың мұндай әйгілілігі ЖОО-ға түсушілер үшін қазіргі жағдайда шет тілін білу өмірлік маңызды екендігін куәландырады.

Қазіргі заманғы білім беру технологиялары өздерін психиканың тұрақты сипаттамаларының, әдетте жобалап түсіндірілетін, индивидуалды ерекшеліктерді есепке алусыз елестете алмайды. Сонымен қатар мұғалім әрқашан қалыптасып, дамып келе жатқан баламен жұмыс істейді және сондықтан оқыту стратегиясын сәйкес бейнеде тұрғызу үшін оның даму ерекшеліктерін білгісі келеді.

Зерттеушілердің әртүрлі себептер бойынша және ғылымда назарын өздеріне аударумен белгілі, толық индивидуалдылықты түсіну үшін орталық болып табылатын, психиканың дамуы және тұрақтылықтың қосарлану мәселесі.

Барлық теорияда анық немесе жасырын түрде өзінің негізін қалаушы геометриясы берілген теориялық құрылымның шектеулері мен мүмкіндіктері сияқты мүмкін құрылымның барлық спектрін анықтайтын аксиоматикалық фундаменті қатысатын болғандықтан, көрініс үшін геометриялық метафоралармен араластыру болып табылатын бұл мәселенің психологияда көптеген шешу нұсқалары белгілі. Даму және тұрақтылықтың кездесуі мәселесін шешудің ең көп тараған әдісі психологиялық өзгермейтін ядро және қозғалатын қабыққа мүшелеп бөліну. Бұл нұсқаны туыс парадигмалардың әртүрлі есімдері арқылы көру қиын емес: «тума және жүре пайда болған», «тұқымқуалаушылық және орта», «табиғи және әлеуметтік», «генотип және фенотип» және т.б. Икемді қозғалмалы қабық бір жағынан, жетіспеушіліктерді толықтыру, екінші жағынан, сенімді қабық ретінде қызмет ету әдісімен реттей отырып, өзгермелі амбивалентті әлемде бейімделу қызметін атқарады деп болжалады. Зерттеушінің міндеті жиі-жиі ядро мен қабық арасында шекараны мүмкіндігінше дәл жүргізуге, психиканың тұрақты параметрлеріне жататындарды орнату дегенге саяды [3, 31 б.].

Әлеуметтік психологиялық тренингтердің әр түрі–сензитивті, оқытып жаттықтырушы, өнер–би, арт (сурет) тренингтердің–мектеп жасына дейінгі балаларға тигізетін психологиялық әсері әлі де болса кеңейтіле зерттелмеген. Ал қазақ балаларымен жүргізілетін тренингтер ерекшеліктері осы күнге дейін назардан тыс қалып отыр. Осыларды ескере отырып, біздің зерттеу жұмысымыз 5-6 жастағы қазақ балаларының қарым–қатынасын тренингтік әдістермен жетілдіру жолдарын қамтиды.

Тренингте индивидке жаңа қоршаған ортаның тұлғаралық байланысты қалай құру керек, ол бөтен мәдениеттің құндылығын, нормаларын, рөлдік құрылымдарын қалай меңгере алады деген сұрақтарға жауап беруге болады. Сондай дағдыларға ие болу жетістігі бар бейімделу үшін



психологиялық стресстен шығуы, тұлғаралық қатынасты құруы және жергілікті тұрғындармен нәтижелі қарым-қатынас жасауы туралы мәселелерді қолдандық.

Сонымен танымдық белсенділік адамның өмірлік іс-әрекетінің, әсіресе білім, ғылым, өнер салаларында бөлінбейтін біртұтас бөлшегі. Топта үйлесімді қарым-қатынас орнауы үшін адамның, оқушының, маманның және т.б. іс-әрекетін сапалы ұйымдастыру, ақпаратты жүйелеу, оны қабылдауға жағдай жасай отырып, бағыт, бағдар беру болып табылады. Оның дәлелі ретінде психологиялық тренингтер жүргізу арқылы тұлғаның танымдық белсенділігін дамытуға тиімді қол жеткізуге болады.

#### **ӘДЕБИЕТ:**

1. Голованова А.А. Коммуникативная креативность субъекта как фактор эффективности группового решения задач. 19.00.01- к.п.н. автореф. Казань, 2003. - 24 с.
2. Доценко Е.Л., Андреева О.С., Просекова В.М., Шевцова Т.С. Проблемы профессионального и личностного развития студентов. // Психология в вузе. 2007, № 3. – С. 51.
3. Бугрименко А.Г. Внутренняя и внешняя учебная мотивация у студентов педагогического вуза. // Психология в вузе. 2006, № 3. - 131 с.

ОӘП: 7472

#### **Қабылғалиева А.**

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті  
Ғылыми жетекшісі: п.ғ.к. Кулмышева Н.А. психология кафедрасы

### **БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМДЕРДІҢ ДЕОНТОЛОГИЯЛЫҚ ДАЯРЛЫҒЫ**

Ұстаздың деонтологиялық даярлығының компоненттері оның педагогикалық қызметіндегі дербестік іс-әрекет стилінде көрініс табады. Әрбір мұғалімнің педагогикалық қызметінің дербестік іс-әрекет стилін анықтау – оның деонтологиялық әлеуетінің, кәсіби шеберлігінің қалыптасуының маңызды шарты болып саналады. Дербестік іс-әрекет стилі ұғымына адамның табиғи ерекшеліктеріне сәйкес табысты еңбекті қамсыздандыратын міндеттер, әдіс-тәсілдер, тактикалар жүйесі жатады. Мысалы, екі педагог бірдей жағдайда нақты бір әдісті қолданғанымен, нәтиже түрліше болады. Мұның өзі мұғалім мен оқушылардың қарым-қатынас стиліне байланысты. Қарым-қатынас стилі дегенді педагог пен оқушылардың әлеуметтік-психологиялық өзара әрекетіндегі дербес-психологиялық ерекшеліктері деп түсіндіріледі.

А.К.Маркованың түсіндірмесі бойынша, ұстаздың іс-әрекет стилі педагогикалық қызметке қойылатын талаптарға оның мүмкіндіктерінің сәйкес келуіне байланысты ерекшеленеді. А.К.Маркова мен А.Я.Никонованың айқындаған оқыту іс-әрекетінің стилдерінің топтамасын келтіре кетейік: эмоционалды-импровизациялық, эмоционалды-әдістемелікті, парасатты-импровизациялық және парасатты-әдістемелікті. Бірінші мен төртінші өзара қарама-қарсы стильдер[1].

Эмоционалды-импровизациялық стильге ие ұстаздардың іс-әрекетін жоғары деңгейдегі шапшаңдық, оқытудың көп әдістерін қолдана білуі, оқушылардың шығармашылықты, белсенді әрекеттеріне дем бере алуы сипаттайды. Мұндай ұстаз қайталау, пысықтау, білімді бақылау әрекеттерін «ұсақ-түйек» санап, мән бермейді, көбіне сабақта қызықты материалмен шұғылданып, өзгесін оқушылардың өздеріне іздестіруді ұсынады. Ол өз іс-әрекетіне рефлексия жасауға, нәтиже шығаруға көп көңіл бөлмейді.

Парасатты-әдістемелікті стильде жұмыс істейтін ұстаз оқытудың нәтижесіне бағдарланады, ол педагогикалық үдерісті анық жоспарлап, басқарып отырады. Қайталауға, пысықтауға, оқушылардың білім, дағды, икемділіктерін бақылауға көп көңіл бөледі. Жұмыс темпі баяу, оқыту әдістерінің спектрі шамалы, рефлексиялық қабілеті дамып жетілген болады.

Эмоционалды-әдістемелікті және парасатты-импровизациялық стильдер жоғарыда жазған екеуінің орта аралығында болады.

Деонтологиялық даярлығын асыру үшін ұстаз өзінің жүйке жүйесінің ерекшелігін біліп соған сәйкес дербес қарым-қатынас стилін қалыптастырғаны жөн. Сонымен қатар өзін-өзі жан-жақты танып-біліп, табысты қызметке сәйкес жетілдіруі қажет. Ұстаздың дербес стилін білу мектеп әкімшілігіне де пайдалы. Табиғатына сәйкестенбейтін іс-әрекет стилін мұғалімге зорлап міндеттеу ойлаған нәтижеге жеткізбейді.

Қызметінің ерекшелігіне сәйкес ұстаз тұлғасының деонтологиялық сипаттамасын оның деонтологиялық даярлығының компоненттері арқылы ашу, педагогтың этико-деонтологиялық

сипатына сәйкес қасиеттердің, әсіресе, пайдалы дегендерінің таңдалуы, ұстаздың деонтологиялық даярлығын қалыптастыру мүмкін екендігін көрсетеді.

Адамзат ұстазға арналған өте көп педагогикалық «кеңестерді», «рецептерді» сақтаған. Соның ішінде, ең маңызды кеңес – мұғалімнің қоғамдағы өз орнын анықтай білу қажеттілігі.

Қорыта келгенде, оқытушы өзінің сыртқы бейнесі арқылы да, өзінің ұстаздық ісі, адамгершілігі арқылы да, балалармен достық қарым-қатынас орнатуы арқылы да, өз оқушыларына ақылшы, тәрбиеші болу арқылы да үлгі болуы керек. Сонда ғана ол оқушылардың алдында беделді болады. Мұғалім бойында мұның бәрін болдыруға жетелейтін құдіретті күш – парыздылық сана-сезімі, деонтологиялық әлеуеті.

Ұстаздың деонтологиялық даярлығын қалыптастыру түсінігіне негіз болатын ойшылдардың ақылдарын келтіре кетейік. Адамның ой-сезімін, мінез-құлқын тәрбиелеп, жетілдіру арқылы оны бақыт жолына салу мәселесіне бірнеше күрделі еңбектерін тікелей арнаған орта ғасырдағы Шығыстың әйгілі ойшыл философы Әл-Фараби болды. Әл-Фараби «Бақытқа жету жолына меңзеу» деген тамаша еңбегінде кісінің жан дүниесін жетілдіру мәселесін философиялық тұрғыдан зор білгірлікпен жан-жақты да, терең зерттеп, талқыға салады. Мұнда Әл-Фарабидің айтуынша, бақыт – әр адамның көздейтін мақсаты, үлкен игілік. Сол мақсатқа жетуге мүмкіндік беретін адамда үш түрлі тамаша табиғи қабілеті бар. Ол: а) ерекше жаралған дене құрылысы; ә) жан құмарлықтары; б) ой парасаты [2]. Бұл қабілеттер өзінен-өзі табиғат тудырған қалпында бақытқа жеткізбейді. Бірде түгелдей жақсылық нәтижесін берсе, енді бірде керісінше болуы мүмкін. Мұндай кездейсоқтықты жеңудің жолы – аталған үш қабілеттің әрқайсысын дұрыс жолға бағыттап тәрбиелеу, терісін оңдап, дұрысын ілгері дамыту, сол арқылы адамның мінез-құлқы мен ой-парасатын оларды саналы түрде үнемі дұрыс нәтиже тудыратын дәрежеге көтеру.

Мұны іске асыру, бір жағынан, адамның өзіне байланысты болса, екінші жағынан арнайы тәрбиеге тәуелді. Сонымен Әл-Фарабидің бұдан мың жылдан бұрын айтылған кеменгерлік ойлары бүгінге дейін маңызын жоғалтқан жоқ дей отыра, біз оларға ұстаздың деонтологиялық даярлығын қалыптастыру үдерісі негізделеді демекпіз.

Ұстаздың деонтологиялық даярлығын қалыптастыруды жеке тұлғаның сан қырлы білім алып, тәрбиеленуі тұрғысынан қарастыруға болады. Мұндай білім алу парыздылық сана сезім, таным және ерік үдерістерінің нәтижесі болып табылатын парыздылық месел мен кәсіптік мінез-құлық тәсілдерінің синтезімен, болашақ ұстаздың мінез-құлқындағы кәсіптік деонтологияға деген тұрақты көзқарасымен; өзін-өзі икемдеу, жетілдіру көрінісімен сипатталады [3].

Осыған орай, педагогикалық мамандықтағы студенттің деонтологиялық даярлығын қалыптастыру оған болашақ кәсіби қызметіне сәйкес парызының мазмұнын игертіп, түсіндіре отырып, санасын тәрбиелеу. Яғни, осы парызға сәйкес студенттің болашақ қызметі аясында міндеттерін орындауы оның ішкі сарынының, сезімдерінің, сенімдерінің, ойларының негізінде жүреді.

Ұстаздың деонтологиялық даярлығына кәсіптік қызметін деонтологиялық талаптарға сәйкес атқаруға қажетті білім, біліктілік деңгейі, санасының дайын болу күйі жатады. Деонтологиялық даярлығы қалыптасқан жағдайда мұғалім өз мінез-құлқын, әрекеттерін парыздылық сезімге бағындыра алады. Ұстаздың деонтологиялық даярлығын жүзеге асыру үшін оның жеке тұлғалық мінез-құлқына, сана-сезіміне сәйкесті әсер ететін арнайы деонтологиялық дайындық қажет.

Ұстаздың деонтологиялық дайындығына - деонтологиялық ұстанымдарға сәйкес қызмет етуге қажетті білім, біліктілік қорын қамту, санасын жетілдіру, тәрбиелеу әрекеттері жатады. Ұстаздың деонтологиялық даярлығын қалыптастыру құрылымы философияның сана, сана-сезім туралы қағидаларына сүйене анықталады [4]. Осыдан, ұстаздың деонтологиялық даярлығын қалыптастырудың мақсаты: егемендігіне ие болып еңсесін көтеріп жатқан халықтың денсаулығын сақтауына әрдайым күресте болатын, өзінің кәсіптік парызына тұла бойы берік, еліміздің игілігіне ауқымды үлес қосатын ұл-қызын тәрбиелеп, өсіретін ұстаз тұлғасын дайындау. Оның бойына ұстаздық қызметтің гуманистік сипатына сәйкес адамгершілікті-психологиялық қасиеттер дарыту, ғылыми-тәжірибелік ізденіске жалықпайтын, қажымай-талмай өзінің жеке тұлғалық қасиет-қабілеттерін жетілдіруге бейімделген, кәсіптік санасын, сана сезімін қалыптастыру.

Бұл адамгершілік талаптарының және олардың өзіндік мәнін түйсіну қажеттілігін әрі қарай саралайтын құбылыс. Басқаша айтқанда, сендіру дегеніміз – білім мен сезімнің қорытпасы. Сондықтан ұстаздың сене және сендіре білуі оның мінез-құлқының тұрақты қасиеті болуы қажет. Педагогтың ішкі сенімінен, жүрек әмірінен туындайтын парыздылық санасы, сана-сезімі, яғни деонтологиялық әлеуеті оған баламен ұтымды қарым-қатынас жасауына, оның көңіл-күйін түсініп, бар күшін соның тұлғалық дамуына жұмылдыруына көмектеседі.

## ӘДЕБИЕТ:

1. Ғ.М. Кертәева Ұстаз қызметіндегі педагогикалық деонтология. - Оқу әдістемесі. Алматы: «Ғылым» ғылыми баспа орталығы, 2002.
2. Жарықбаев Қ., Табылдыев Ә. Әдеп және жантану, Алматы, Қазақстан, 1994.
3. Философия /Жоғары оқу орындары студенттеріне арналған оқу құралы. Авторлар коллективі. Редакциясын басқарған Кішібеков Д., Алматы, Рауан, 1991
4. Асыллов Ұ., Нұсқанбайұлы Ж. Әдеп: инабаттылық дәрістері. Оқу құралы, Алматы, Рауан, 1998

УДК: 159.3

### Мазмбаева М.

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті  
Ғылыми жетекшісі: п.ғ.к. Кулмышева Н.А. психология кафедрасы

## ЖЕТКІНШЕКТЕРДІҢ КРЕАТИВТІ ОЙЛАУЫН ДАМУЫ

Ойлау психологиясы – жалпы психологияның негізгі бөлімдерінің бірі. Бұл психология ғылымдарының негізгі категориялар жүйесіндегі ойлауды талдаудың қажеттілігін, соның ішінде «іс-әрекет», «психикалық бейне», «тұлға», «қарым–қатынас» категорияларын анықтайды. Ойлау кешенді пәнаралық зерттеулердің пәні болып табылады; ойлауды философия, формальды логика, социология, физиология, кибернетика, психология ғылымдары зерттейді.

Психология ойлауды танымдық іс-әрекет ретінде, оны қолданатын құралдардың деңгейіне тәуелді оны түрлерге жіктеуді, олардың субъект үшін жаңашылдығын, оның белсенділігінің деңгейін, ойлаудың шынайылығының барлығын зерттейді.

Ойлау жоғары психикалық функциялардың бірі болып табылады. Процесс ретінде пайда болып, өмірлік іс-әрекетке байланысты дами отырып, салыстырмалы түрде өзінің мотивіне, мақсатына, тәсіліне ие іс-әрекетке айналады. Ойлаудың жемісі А.Н.Леонтьев атаған «Әлем бейнесінің» интегралды құрылуына енеді және сонымен қатар оның құрылымдарының өзіндік сапалы бейнесін құрайды. Ойлау – қарым-қатынаспен бірге, басқа адамға әсер етудің қажетті құрылымын, коммуникация актілерін құрайды және тұлғааралық таным процестеріне қосылған. Ойлау бірлескен іс-әрекеттің формаларын пайдалануы мүмкін [1].

Ойлау – тұлға рефлексиясының қажетті құрылымы және өзі осы рефлексияның объектісі болып табылады. Психология ғылымдарының негізгі салаларының құрылымында ойлау психологиясы мәселелерін өңдеу арнайы талдауды қажет етеді.

Ойлауды шынайы психологиялық зерттеу тек қана оның басқа танымдық процестер мен субъектінің қажеттілік – мотивациялық саласының өзара байланыстылығы мүмкін және «интуиция», «шығармашылық», «өнімді ойлау» терминдерінің жалпылауынан тұратын шынайылықты ашып көрсетуге бағытталуы тиіс [2].

Ойлау психологиясы – психологияның қызықты, сонымен қатар күрделі салаларының бірі. Бұл пәннің күрделілігімен және оның теориялық және практикалық аспектілерін зерттеудің көпқырлылығымен байланысты.

Адамның ойлау заңдарын түсінуге деген талпынысы психологияның дербес ғылым ретінде орнауына дейін болған. Ойлау әрқашан да және бүгінгі күнге дейін гносеология мен логика, педагогика, физиология, кибернетика тәрізді әр түрлі ғылымдардың зерттеу пәні болып саналады. Ойлаудың (сана) табиғаты оның болмысқа қарым-қатынасы туралы мәселе философиясының негізгі мәселесі.

Ойлауды зерттеуде өзінің заңдарын түсінуге талпынғанда ғана ой ішкі және сонымен қатар сыртқы әлемді зерттеуге бағытталады. Сыртқы әлемді зерттеу процесінде ол туралы әр түрлі ғылымдар пайда болады. Сондықтан ойлау туралы ғылым ғылыми танымның сәйкес ережелерін жалпылау мен бөлшектеу, ойдың әдіс–тәсілдерінің нәтижесінде пайда болды. Мұнда кез келген ой процестерін бөлінген формада сипаттауға мүмкіндік беретін формальды логиканың негізгі түсініктері туралы айтылады.

Логикалық ғылымның дамуындағы сәттіліктерге байланыссыз ойлауға деген логистикалық ықпал, әсіресе ойлаудың өзіне тән ережелерін түсіндірудің ерекшеліктері психология үшін жағымсыз мәнде болады. Ойлаудың шынайы процесі, оның мазмұны, динамикасы және нақты ерекшеліктері ұзақ уақыт бойы зерттелмеді [3].

Ең алдымен, Вюрцберг мектебінде жүргізілген эксперименттік зерттеулерді атауға болады. Мұнда зерттеу пәні ретінде ойлаудың тек қана бір түрі–сөздік–логикалық ойлау, ал зерттеу әдісі ретінде тек интроспекция әдісі болғанына қарамастан, Вюрцберг мектебінің өкілдері ойлау процесінің біраз маңызды заңдылықтарын ашты. Ең алдымен бұл ойлау актісінің белсенді және мақсатқа бағытталған сипаты, оның тұтастығы жеке түсініктердің ассоциацияға жатпайтындығы, қабылдаудан айрықша ерекшелігі және т.б. мәселелер еді. Ойлауды эксперименттік зерттеу гештальт психология мектебінде сәтті жалғастырылды, мұнда творчестволық ойлау, сонымен қатар жаңа әдістемелік тәсілдер жасалды.

Ойлауды зерттеудегі келесі бағыт шынайы өмірдің фактілері мен құбылыстарын қарастыратын зерттеулер болды. Ғасырлар тоғысында психологиялық әдебиеттерде әр түрлі практикалық іс-әрекеттер барысындағы ой актілерінің жүруі туралы мәліметтер көптен шыққан. «Таза» ойлауды зерттеудегі артефактілер, атап айтқанда, ойлаудың мотивациялық сферамен байланысы психологиялық талдаудың пәні болды. Маңызды қосымша материалдар клиникалық бақылаулардың негізінде алынды.

Ойлаудың келесі философиялық және онтогенетикалық зерттеулері психикалық дамудың кез келген сатысындағы өзгермейтін және әмбебап ойлау заңдары туралы түсініктердің қайта қаралуымен байланысты. Жануарлармен тапсырмаларды шешуге арналған эксперименттік зерттеулер, алғашқы адамдардың халықтардың саналы өмірінің заңдылықтарын зерттеу, балалар ойлауының ерекшеліктерін зерттеу ой процестерінің тарихи табиғатын көрсетті, оның дамуының сапалы сатылары туралы мәселені көтерді [4].

Кеңестік психологияның ойлау теориясы мен зерттеу әдіснамасына қосқан маңызды үлесі адамның сыртқы, практикалық, ішкі, ақыл-ой іс-әрекетінің байланыстарын бөліп көрсету мен құрылымдық ұқсастығын анықтау болды.

Осылайша, қазіргі уақытта ойлау психологиясы өзі зерттейтін салаға әр түрлі критерийлер бойынша енетін феномендер мен процестерді қарастырады.

Қазіргі жана танымдық процестерді зерттеу ерекшелігіне қарай ойлауды тар және кең мағынада қарастырамыз. Кең мағынадағы адамның ойлуы, оның белсенді танымдық іс-әрекеті, сонымен қатар ішкі іс-әрекеті жоспарлау мен реттеу процесі ретінде қарастырылады. Бұл тұрғыдан біздің қалай ойлайтындығымыз туралы мәселе өзімізді қоршаған әлемді және өзімізді қалай түсінеміз, қалай елестетеміз, осы білімдерді өз мінез–құлқымызды басқаруда қалай пайдаланамыз дегенді білдіреді.

Ойлау тар мағынасында эксперименттік психологиялық зерттеулерде пайдаланылады. Ол ойлау процесінің айрықша ерекшеліктерін түсініктердің қарапайым жүруімен салыстыруға деген талпыныстан көрінеді. Осылайша, ойлау тар мағынасында шығармашылық міндеттерді шешу процесі ретінде түсіндіріледі.

#### **ӘДЕБИЕТ:**

1. Алдамұратов Ә. Жалпы психология. Алматы, 1996 ж.
2. Жарықбаев Қ.Б., Озғанбаев Ә. Жантануға кіріспе. А., 2000ж.
3. Мұқанов М.. Бақылау және ойлау. ҚМБ, Алматы, 1959ж.
4. Мұқанов М. Жасерекшелік және педагогикалық психология. Мектеп, Алматы, 1990ж.

УДК: 159.3

**Төлеуова А.**

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті  
Ғылыми жетекшісі: п.ғ.к. Кулмышева Н.А. психология кафедрасы

#### **ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ОҚУ-ТАНЫМДЫҚ ІС-ӘРЕКЕТІ ТАБЫСТЫЛЫҒЫ ТУРАЛЫ ТҮСІНІК**

XX ғасырда әлеуметтік өмір формалары мен мәдени құндылықтардың пайда болуының негізі, қайнар көзі – іс-әрекеттің күрделенуімен жүзеге асты. Бұл ұстаным бірқатар ғылымның қалыптасып дамуына негіз болды. Күнделікті өмірде «іс-әрекет» сөзі – қозғалыс, әрекет, іс, еңбек деген қарапайым ұғымды білдіреді. Ол адамның болмысымен байланысты қарастырады, онымен ғылымның бірнеше салалары: философия, тарих, мәдениеттану, психология, педагогика және т.с.с. шұғылданады. Іс-әрекет мәселесі, көбінесе, гуманитарлық ғылымдарда зерттелген, онда іс-әрекеттің түрлерін анықтауға бірдей негіз

болмаған: бір жіктеуде – ол ойын, оқу, еңбек; екіншісінде – таным, еңбек, қарым-қатынас; ал әлеуметтанушылардың еңбектерінде – еңбек, көркем-өнер, саяси, ғылыми іс-әрекет және т.б.

Іс-әрекетке әртүрлі анықтамалар беріледі. Іс-әрекеттің философиялық анықтамасында ол «айналадағы дүниеге адамның ерекше адамгершілік түрдегі қарым-қатынасы» деп көрсетіледі [1]. Қазақ совет энциклопедиясында: «Іс-әрекет – айналадағы дүниеге, қоршаған ортаға белсенді ықпал етіп, оны белгілі мақсатқа сай өзгертудің тек адамға ғана тән формасы. Іс-әрекеттің мазмұны мен нәтижесі бүкіл адамзат қоғамының тарихи қалыптасуы мен дамуы арқасында жүзеге асып отырған. Табиғаттағы өзгерістер мен өркениет, материалдық игіліктер дүниесі адамзаттың бүкіл мәдениеті мен рухани қазынасы» – делінген [2]. Педагогикалық энциклопедияда: «Іс-әрекет адамдардың қоғамдық-тарихи болмысының ерекше түрі, олардың табиғи және әлеуметтік шындықты бағытты түрде өзгертуі», – деп анықтама берілген.

Қандай да болмасын, іс-әрекеттің мақсаты, құрал-жабдығы, нәтижесі және оның орындалу үдерісі болады. Сондықтан да оған тән ерекше қасиет, ол әр уақытта саналы түрде жүзеге асырылады. Іс-әрекет – қоғамдық прогрестің нақтылы қозғаушы күші және қоғамның өмір сүруінің негізгі, қажетті жағдайы.

Әрбір жұмыста өз ісін жетік меңгерген шебері болады. Бұл іс-әрекеттің кәсіби түрі, яғни кәсіби іс-әрекет. Кәсіби іс-әрекеттің алуан түрлері бар. Кәсіби іс-әрекет осы кәсіпке байланысты функцияларды орындау үшін қажетті білім, білік, дағды жүйесін меңгеруді талап етеді. Адам іс-әрекеттің жоғары нәтижелеріне және кәсіби деңгейге қол жеткізу үшін теориялық және практикалық тәжірибе алу арқылы, өз бетімен білімін көтеру және тереңдету білігі арқылы меңгереді.

Кәсіби іс-әрекеттің бір түрі педагогикалық іс-әрекет, оның мазмұны – білім беру, оқыту, тәрбиелеу және дамытумен сипатталады. «Кәсіби іс-әрекет» ұғымының ауқымы «педагогикалық іс-әрекет» ұғымынан гөрі кеңірек, өйткені мұғалімнің кәсіби іс-әрекеті осы мәселені зерттеген мамандардың пікірінше: оқыту, тәрбиелеу, дамыту, әлеуметтік-мәдени, психотерапевтік және т.с.с. функционалдық элементтерден тұрады [3].

«Педагогикалық іс-әрекет, – Л.А.Беляеваның пікірінше, – педагогикалық шындық болмысының тәсілі. Педагогикалық іс-әрекеттен тыс тәрбие туралы да, педагогикалық шындықтың басқа құбылыстары туралы да айтуға болады» [4].

Педагогтың іс-әрекет объектісі – студенттің іс-әрекеті. Педагогикалық іс-әрекетті бейнелеуге, құрастыруға, бағдарлауға және басқаруға болады. Бұл тәсілдердің әрқайсысы мұғалімнің белгілі бір іс-қимылының негізі болып табылады.

Педагогикалық іс-әрекет аясында оқытушы білім алушылармен қарым-қатынас үдерісінде ғылым әлемін байланыстырушы рөлін атқарады. Ендеше оқытушы білім мазмұнын бере отырып, ұжымдық субъектілердің іс-әрекетін жеке субъектілердің іс-әрекетіне айналдыру үдерісін ұйымдастырады, сөйтіп жеке тұлғаның қалыптасуы мен дамуын қамтамасыз етеді.

Педагогтың іс-әрекет жүйесі мынадай түрлердің жиынтығын құрайды (Л.К.Гребенкина):

- мақсат қою іс-әрекеті – бұл жеке тұлға мен ұжымды тәрбиелеудің, дамытудың жақын және алыс мақсаттарын анықтау;
- болжау іс-әрекеті – оқытудың мақсатын, мазмұнын, әдіс-тәсілдерін, формаларын және нәтижелерін алдын-ала қарастыру;
- диагностикалық іс-әрекет – оқу-тәрбие үдерісін жетілдіру мен ұжымды және жеке тұлғаны оқып-үйренуге бағытталған бағалау тәжірибесі;
- жобалау іс-әрекеті – білім беру жүйесінің тұжырымдамасын және бағдарламасын құру, баланың және балалар ұжымының келешектегі дамуын болжау, оқытудың стратегияларын анықтау;
- құрастыру іс-әрекеті – оқу-танымдық іс-әрекеттің жетілдірілген түрлері мен мазмұнын, оқу үдерісінің технологияларын, педагогикалық ықпал мен өзара ықпал ету әдістерін таңдап алу, тәрбие жұмысын жоспарлаудың негізгі бағыттарын анықтау;
- ұйымдастыру іс-әрекеті – оқу мақсатын жүзеге асыруға бағытталған оқытушы мен жоғары педагогикалық білім алушылардың бірлескен іс-әрекетін ұйымдастыру
- түзету іс-әрекеті – оқу жұмысына түзетулер енгізу, жеке тұлға мен ұжымның жағымды сапаларын, құндылық бағдарын қамтамасыз ету, жағымсыз құбылыстарды болдырмау;
- рефлексиялық іс-әрекет – меншікті әрекеттер мен жағдайларды талдау;
- қарым-қатынас іс-әрекеті – тіл табысудың демократиялық стилін, ізгілікті қатынастарды қамтамасыз ету, табысты жағдайды, жағымды мотивацияны жасау [4].

А.Н.Леонтьевтің теориялық көзқарасына сүйенетін болсақ, кез-келген іс-әрекеттер пәндік және құрылымдық мазмұнын түзеді.

Іс-әрекеттің пәндік мазмұны төмендегі бөліктерден тұрады:

- 1) мотив – іс-әрекетке бағытталған қозғаушы күш немесе қажеттілік пәні;
- 2) мақсат – іс-әрекеттің нәтижесі туралы (неге қол жетізуге болады?) елестету;

3) мақсатқа жетудің маңызды тәсілдерінің бірі болып табылатын іс-әрекетті жүзеге асырудың объективті-пәндік шарттары;

4) іс-әрекет міндеттері (берілген шарттардағы мақсат). Міндеттердің орындалуы әрекеттер мен операциялардың көмегі арқылы жүзеге асады.

Іс-әрекеттің құрылымдық өлшемдері төмендегі бөліктерден тұрады:

1) мотив өлшемдері арқылы туатын жеке (ерекше) әрекет;

2) әрекет – мақсатқа бағынышты үдеріс; салыстырмалы түрде өз бетінше бола алады және іс-әрекеттің әрбір түріне енеді;

3) операциялар – әрекеттердің жүзеге асу тәсілдері, нақты мақсатқа жетудің шарттарына байланысты [4].

Іс-әрекеттің табыстылығы индивидтің оң нәтижеге қол жеткізуін көрсететін педагогикалық категория болып табылады. Іс-әрекет табыстылығының белгілері ретінде мыналарды бөліп көрсетуге болады:

- жаңа білімді іздеуге талпыну;

- бұрынғы білімді жаңамен байланыстыра отырып, жаңғырту;

- ұғымдар жүйесі мен белгілерін түсіну;

- жаңа жағдаяттарды шешу үшін таныс жағдаяттарға сүйене білуге дағдыландыру;

- күрделі іс-әрекет құрамында әрекеттер мен тәсілдер туралы білімді ашық және жабық күйінде пайдалана алу;

- жағдаятқа немесе тақырыпқа байланысты өз ойын жинақтай алу;

- ойын дамыта отырып, соған байланысты сөздік қорын жинақтай алу;

- шығармашылық жұмыстағы қажетті операциялардың минимумын меңгеру;

- шығармашылық іс-әрекетте белсенділік таныту;

- өзінің жетістіктерін бағалауға тырысу;

- ереже және әрекеттер жүйесі бойынша іс-әрекетті орындай алу.

Осы аталған белгілер іске асқан жағдайда студенттердің оқу-танымдық іс-әрекетін табысты қамтамасыз етуге мүмкіндіктер туады.

Студенттердің өзіне сенімсіздігін жою үшін дәрісханада және дәрісханадан тыс уақытта олардың өздері орындай алатын тапсырмаларды беру керек. Іс-әрекеттің табысты аймақтарын бөліп алғанда студенттер өзіне деген сенімдерін арттырып, өзінің мүмкіндіктерін көруге, өзін-өзі бағалауға мүмкіндіктер алады.

Ақыл-ой әрекеті оқытуда – жетекші, ал сөйлеу ой жеткізу құралы ғана деген пікір ғылымда қалыптасқан. Материалды әрекет болса, тек өндірістік практика кезінде білім алушыларды дайындау барысында ғана пайдаланылады. Алайда бұл жағдай кейбір кездерде ғана әділетті. Мысалы: белгілі білімді және өндірістік оқу жұмыстарындағы дағдыларды бекіту қажеттілігі туындаған уақытта ғана материалды әрекет дұрыс болып табылады. Материалды әрекет мәселесі қарапайым емес, сондықтан оның жан-жақты талдауын жасамай-ақ, шешудегі кейбір теориядағы бар амалын қарастырған жөн. Әрекеттің бұл 3 формасы объективті түрде қоғамдық, ғылыми және еңбек әрекеттерінің формалары ретінде (өндіріс, ғылыми, мәдениет және т.б.) өмір сүретіні белгілі. Ал бұл қоғамдық, ғылыми және еңбек әрекеттерінің формалары қоғамда да, оқытуда да анықталған ерекше қызметтер атқарады. Сөйтіп, әрекет оқыту үдерісінің барлық жақтарына өз ықпалын тигізеді. Бұл ықпал студенттердің практикалық даярлық сапасына қойылатын талаптар түрінде тура немесе оқу пәнінің мазмұны мен оқыту формалары арқылы жанама түрде де жүзеге аса алады. Әрекеттің қоғамдық формалары оқу үдерісіне жалпы, бір-бірімен байланысқан түрде әсер етеді. Осылайша, дәріс сабақтарында ғылыми мәселелер, әдетте өмірден, техникадан алынған осы заманғы мысалдармен түсіндіріліп, өндіріс үдерістері оқу пәндерінің теориялық ақпараттарын қолданумен баяндалады.

#### **ӘДЕБИЕТ:**

1. Гришина Н.Ю. Диагностика успешности учителя. // Педагогический поиск, – М.: 1997.
2. Лемберг Р.Г. Методы обучения в школе. – Алма-Ата, 1958. .
3. Ильин В.И. Успешность деятельности компенсации и компенсаторные отношения // Вопросы психологии. – 1983. – № 5
4. Рысбаева А.К. Интерактивное обучение как фактор успешной учебной деятельности студентов // Вестник. КазНПУ им. Абая. – 2007. – № 4(16).

**ВЛИЯНИЕ РАЗВОДА РОДИТЕЛЕЙ НА ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ СОСТОЯНИЕ РЕБЕНКА**

Думаю, не нужно быть психологом, чтобы понимать, что развод родителей - это огромная психологическая травма для их детей. **Семья — это самое важное, что есть у ребёнка. Ребёнок на примере родителей учится строить дальнейшие взаимоотношения, воспринимать хорошее, переживать кризисные ситуации.** Ведь именно полная семья даёт ребёнку пример построения его будущих семейных отношений. В семье ребёнок получает информацию об отношениях между мужчиной и женщиной. Семья — это для ребёнка путевка в жизнь. Безусловно, если взаимоотношения между отцом и матерью находятся в разрушительной стадии (постоянные скандалы, драки), то такая полная семья будет хуже, нежели семья, где есть лишь один из родителей, но где царит покой. В последнем случае развод будет для ребёнка меньшим злом, нежели сохранение полной, но неполноценной семьи [1].

Актуальность работы подтверждается тем, что в нашей стране, впрочем, как и в мире, участились разводы. На сегодняшний день существует ряд психологических исследований, результаты которых подтверждают, что дети разведённых родителей во взрослой жизни испытывают определённые трудности в своей семейной жизни. Замкнутость и одиночество подростка, вызванные трагедией развода, переносятся дальше по жизни, выражаясь агрессивностью и эгоизмом, преобладающими над коммуникабельностью и рациональным развитием. Таким образом, государство в этом случае, прикладывая усилия по становлению личности будущего гражданина, изначально остаётся в проигрыше. Существующие системы воспитания и обучения, возможно, не учитывают особенностей семейной жизни таких подростков, оставляя право на рост человека как личности за вероятностью событий. Очень важно при выполнении работы, рассмотреть психологические особенности переживаний подростка и сформировать конкретные направления совершенствования системы воспитания и образования в этом случае.

**Успешность адаптации ребёнка после развода родителей зависит от взаимодействия многих факторов:**

1) Семейная атмосфера до развода. Если развод завершает длительный период ссор, тяжёлых переживаний, то он может оказать даже положительное влияние. Некоторые подростки указывали, что перенесли развод легче, чем предшествующие ему конфликты, поскольку до развода боялись чередующихся ссор и примирений родителей. В таких обстоятельствах развод воспринимается как облегчение.

2) Характер развода. Наиболее неблагоприятное влияние на подростков оказывает развод в форме «боевых действий», включающий взаимные обвинения супругов, особенно если родители вовлекают в свою борьбу детей, заставляют их принимать чью-то сторону. Развод в относительно спокойной форме, без предъявления взаимных обвинений уменьшает вероятность возникновения страданий у подростка.

3) Степень адаптации родителей к факту развода. Умение разведённых супругов приспособиться к новой ситуации оказывает решающее влияние на адаптацию подростка, и наоборот, чем больше беспокойства испытывают родители, тем серьёзнее нарушено душевное равновесие их детей.

4) Отношения между бывшими супругами. Наименее травмирующими ребёнка типами взаимоотношений между разведёнными родителями являются «отличные товарищи» и «сотрудничающие коллеги», при которых пары способны достаточно хорошо взаимодействовать в том, что касается детей.

5) Возможность встречаться с подростком после развода. Если после развода отец (мать) получают возможность беспрепятственно встречаться со своими детьми, негативные последствия сводятся к минимуму (при условии благоприятного влияния на детей).

Ситуация усложняется, если оставшийся с ребёнком родитель налагает запрет на позитивные чувства к ушедшему, когда его запрещается любить, вообще о нём говорить и даже думать, считая это предательством по отношению к себе [6, с. 400].

**Статистика разводов в Казахстане**

Наиболее крепки позиции института семьи на юге и западе. В Южно-Казахстанской области на 100 заключенных браков приходится всего 15 разводов, в Мангистауской - 22. Самый высокий показатель разводимости в Павлодарской области – 61 развод на 100 заключенных браков и Костанайской области – 58.

Число разводов составило: 53 293 развода в 2015 году, 52 673 развода в 2014 году, 51 482 развода в 2013 году, 48 513 разводов в 2012 году, 44 862 развода в 2011 году, 41 617 разводов в 2010 году, 39 257 разводов в 2009 году, 35 852 развода в 2008 году и 36 107 разводов в 2007 году.

#### **Рекомендации психолога родителям:**

1) Нужно разговаривать с подростком. Честно, открыто, обсуждать с ним проблемы на понятном ему языке. Объяснить ребёнку, что родители разводятся друг с другом, а не с ним и по-прежнему останутся для него любящими и близкими людьми.

2) Помочь ребенку принять ситуацию такой, какая она есть, чтобы он перестал корить себя, родителей.

3) Во время развода очень важно дать понять ребёнку, что никто из родителей его не предал и не бросил. Особенно важно не манипулировать детьми в то время, когда им приходится делать выбор — с кем из родителей оставаться жить.

4) Не вовлекать в скандалы детей. Не выяснять отношений в присутствии ребёнка. Часто родители втягивают сына или дочь в конфликт, вынуждая занять ту или иную сторону. Это может вызвать серьёзные проблемы — от потери доверия к родителям до неожиданной агрессии.

5) Не настраивать ребёнка против ушедшего родителя. Обвинения в адрес ушедшего родителя могут вызвать дополнительные переживания. Например, маме не стоит внушать ребёнку, что его отец — плохой. Мальчик не сможет понять, как же ему-то вырасти хорошим, а девочка не сможет представить, за что мужчин можно любить.

6) Поддерживать ребёнка. Нужно постоянно говорить и показывать ребёнку, что он любим, важен и значим, что семья не перестала быть семьёй — просто теперь она будет немного другой. Ребёнок не должен чувствовать себя эмоционально покинутым.

7) Не препятствовать общению отца с ребёнком. Ребёнок не должен считать, что свидания с одним родителем означают отказ от другого. Составить чёткий график посещений ребёнка одним из родителей и придерживаться его.

8) Обеспечить активную социальную жизнь, чтобы ребёнок мог отвлечься от грустных мыслей, повысил свою самооценку. По возможности, сделать так, чтобы жизнь ребёнка как можно меньше изменилась: он остался бы жить в том же доме, учился бы в той же школе.

Если развод для взрослых это избавление себя от различных конфликтов и недопонимании, что существенно облегчает дальнейшую жизнь и дает возможность на построение более прочных и счастливых отношений с другим человеком. Развод для ребенка — это настоящая драма, которая нарушает привычный образ малыша и заставляет его усомниться в чувствах родителей по отношению к себе. Поэтому очень важно, чтобы в процессе развода и после него родители продолжали оставаться родителями и в первую очередь учитывали интересы и чувства ребёнка.

#### **Экспериментальная часть**

Мной была проведена методика диагностики: опросник родительского отношения (ОРО) А.Я. Варга, В.В. Столин.

Данное исследование проводилось на базе средней школы № 30. г. Семей

Испытуемые: подростки в возрасте 15-17 лет.

Количество испытуемых: 30 человек (учащиеся школы) и 15 человек (по одному родителю каждого ученика)

Данные подростки были выбраны психологом и социальным педагогом школы со всех параллелей 9-11 классов, по статусу неполных семей (в разводе или в стадии развода родителей).

Родительское отношение понимается как система разнообразных чувств и поступков взрослых людей по отношению к детям. С психологической точки зрения родительское отношение - это педагогическая социальная установка по отношению к детям, включающая в себя рациональный, эмоциональный и поведенческий компоненты. Все они в той или иной степени оцениваются при помощи опросника, составляющего основу данной методики.

Высокий балл по шкале «принятие-отвержение» имеет 50% опрошенных испытуемых. Это говорит о том, что у данных испытуемых имеется выраженное положительное отношение к ребенку. Взрослый в данном случае принимает ребенка таким, какой он есть, уважает и признает его индивидуальность, одобряет его интересы, поддерживает планы, проводит с ним достаточно много времени и не жалеет об этом.



Высокий процентный балл по шкале «кооперация» имеют 60% опрошенных испытуемых. Это является признаком того, что взрослый проявляет искренний интерес к тому, что интересует ребенка, высоко оценивает способности ребенка, поощряет самостоятельность и инициативу ребенка, старается быть с ним на равных.

Остальные 40% имеют средний или низкий балл по шкале «кооперация». Это говорит о том, что взрослый не проявляет должного интереса к тому, что интересует ребенка, не поощряет инициативу ребенка, подавляет его интересы.

По шкале «симбиоз» только 33% имеют высокий процентный балл, это говорит о том, что в данных семьях устанавливается психологическая дистанция между взрослым и ребенком, родитель старается быть ближе к ребенку, удовлетворять его потребности, ограждать от трудностей и неприятностей жизни. Родитель постоянно ощущает тревогу за ребенка, ребенок кажется ему маленьким и незащищенным.

Остальные 67% имеют средний или низкий процентный балл по шкале «симбиоз». Это говорит о том, что в данных семьях прослеживается значительная психологическая дистанция между ребенком и родителем. Родитель в силу своих возможностей, интересов и ситуации в семье не интересуется потребностями ребенка, нет доверительных отношений с ребенком.

Высокий балл по шкале «контроль» имеют 26% опрошенных испытуемых. Это говорит о том, что взрослый человек ведет себя слишком авторитарно по отношению к ребенку, требуя от него безоговорочного послушания и задавая ему строгие дисциплинарные рамки. Он навязывает ребенку почти во всем свою волю. Такой взрослый человек далеко не всегда может быть полезным, как воспитатель, для детей.

Остальные 74% имеют средний или низкий процентный балл по шкале «контроль». В данных семьях контроль за действиями ребенка со стороны взрослого человека практически отсутствует. Это может быть не очень хорошо для обучения и воспитания детей.

Высокий процентный балл по шкале «отношение к неудачам ребенка» (или «маленький неудачник») - от 40% - являются признаком того, что родитель считает ребенка маленьким неудачником и относится к нему как к несмышленому существу. Интересы, увлечения, мысли и чувства ребенка кажутся взрослому человеку несерьезными, и он игнорирует их. Такие родители считают своего ребенка не приспособленным, не способным к самостоятельности и открытыми для дурных влияний. В связи с этим родитель старается оградить ребенка от трудностей жизни и строго контролировать его действия. Вряд ли такой взрослый может стать хорошим учителем и воспитателем для ребенка.

Остальные 60% по данной шкале имеют низкий процентный балл. Это свидетельствует о том, что неудачи ребенка взрослый считает случайными и верит в него.

По данным результатам можно сделать вывод, что родители в стадии развода или, которые прошли развод, не сильно заинтересованы в интересах и жизни ребенка. Родители в данной ситуации решают свои проблемы и учитывают только свои интересы, от этого и страдает, и ухудшается психологическое и эмоциональное состояние подростка. В данных семьях прослеживается значительная психологическая дистанция между ребенком и родителем. Родитель в силу своих возможностей, интересов и ситуации в семье не интересуется потребностями ребенка, нет доверительных отношений с ребенком. Или же взрослый человек ведет себя слишком авторитарно по отношению к ребенку, требуя от него безоговорочного послушания и задавая ему строгие дисциплинарные рамки. Он навязывает ребенку почти во всем свою волю.

#### **Заключение**

**Семья — это самое важное, что есть у ребёнка. Ребёнок на примере родителей учится строить дальнейшие взаимоотношения, воспринимать хорошее, переживать кризисные ситуации.** Ведь именно полная семья дает ребенку пример построения его будущих семейных отношений. В семье ребенок получает информацию об отношениях между мужчиной и женщиной. Семья — это для ребенка путевка в жизнь.

#### **ЛИТЕРАТУРА:**

1. <http://www.la-ja-femme.ru/?p=6800>
2. <http://www.pravadetstva.ru/stati/molodaya-semya/676-vliyanie-razvoda-roditelej-na-psikhologicheskoe-sostoyanie-rebenka>
3. <http://7razvodov.ru/sovety-psikhologa/vliyanie-razvoda-roditeley-na-detey.html>
4. Карабанов О.А. психология семейных отношений и основы семейного консультирования: Учеб. Пособие / О.А.Карабанов .- \М.; Гардарики, 2004. – 320 с.

5. Подольский А.И. , Диагностика подростковой депрессивности / Подольский А.И., Идобаева О.А., Хейманс П., - СПб.: Питер ,2006. 464с.
6. Психология современного подростка / Под ред. Л.А.Регуш – СПб.: Речь, 2005. – 400 с.

УДК: 152.26

**Наурызбаева Н.А.**

Государственный университет имени Шакарима города Семей  
Научный руководитель: Мукатаева А.К., старший преподаватель кафедры психологии

## **ВЛИЯНИЕ ИГР НА РАЗВИТИЕ РЕБЕНКА**

*Игра - это «Путь детей к  
познанию мира, в котором они живут  
и который призваны изменить»  
М. Горький*

Огромная роль в развитии и воспитании ребенка принадлежит игре - важнейшему виду деятельности в дошкольном возрасте. Относительно организации и участия в игровом процессе, родители занимают разные позиции. Некоторые родители не принимают участие в играх, в том числе в игровой сфере. Или же считают, что их функция в организации игры заключается в обеспечении большого количества игрушек.

Другие родители, напротив, уделяют чрезмерное внимание играм своему ребёнку и время от времени сами принимают в них участие. Но в настоящее время все больше родителей в погоне за их развлечениями играют в угоду различным кружкам, школам и прочему, считая, что так они развивают ребёнка. Но на самом деле всё становится наоборот - развитие не только замедляется, но и многое теряет из-за отсутствия игры. О том, что на самом деле лишило их родителей, поступает подобным образом.

Ребёнок растёт, развивается, и вместе с ним меняется и расширяется осознаваемый им предметный мир. Со временем этот мир составляют предметы не только из непосредственного окружения ребёнка, но могут и действовать, но и предметы, которые являются для ребёнка физически недоступными. Это противоречие может разрешиться только в игровой деятельности.

Только в игровом действии могут быть заменены другими операциями, а его предметные условия могут быть заменены другими предметными нормами, а содержание самого действия сохраняется. Таким образом, овладение ребенком более широким, непосредственно недоступным ему кругом может быть только в игре.

Также игра является ведущей деятельностью в дошкольном возрасте, и в ней развиваются психические процессы, подготовленные переход к новой ступени его развития, а именно, происходят важнейшие изменения, познания, чувств, воли, характера и всей личности ребёнка. Также, на этом возрастном этапе, благодаря ведущей деятельности, зарождаются и развиваются важнейшие новообразования: память, воображение, произвольное поведение и его осознание, личное самосознание и т. д.

Существует огромное количество различных игр: ролевые, подвижные, дидактические, конструкторские, игры с правилами и т.д. При этом каждая игра, в зависимости от своего содержания, по-своему оказывает влияние на развитие психических процессов ребёнка, усвоение знаний, умений и, в целом, на развитие личности.

Самыми распространенными традиционными ролевыми играми являются: дочка-матери, магазин, аптека, школа, зоопарк и другие.

К группе игр с поддержкой относят подвижные и дидактические игры.

Подвижные игры, обеспечивающие работоспособность детского организма, двигательной активности, ловкости движений и совершенствования опорно-двигательного аппарата. Примерами таких игр могут служить «Жмурки», «Кошки-мышки», «Догонялки», «Лошадки» и другие.

Дидактические игры представлены умственными задачами, составленными взрослыми в занимательной игровой форме. Они направляют на формирование познавательной активности ребёнка, закрепление знаний. Самые известные дидактические игры: «Что изменилось?», «Пирамидка», «Холодно-горячо» и т.д.

Конструкторская игра более похожа на трудовую деятельность. В ходе таких игр ребёнок конструирует, создаёт или строит что-то новое. В таких играх дети познают физические свойства предметов, учатся пользоваться многими инструментами, планировать свои действия. В игровом процессе происходит совершенствование движений, умственных операций, внимания и воображения.

Тот или иной вид игры оказывает положительное влияние на развитие ребёнка, но так же соответствует определённому возрастному периоду. Условно дошкольный возраст делится на три периода: младший дошкольный возраст (3-4 года), средний дошкольный возраст (4-5 лет) и старший дошкольный возраст (5-6 лет).

Младшие дошкольники чаще играют в предметные и конструкторские игры. Ролевые игры детей этого возраста воспроизводят действия взрослых, за которыми они наблюдают.

В среднем дошкольном периоде ролевая игра значительно развивается, появляется большое разнообразие тематики, ролей, игровых действий. Такая игра проходит с установленными правилами, но без сюжета. Также здесь появляются игры-соревнования.

В старшем дошкольном возрасте ярко проявляются конструкторская, спортивная и игры с ориентировочными достижениями.

В игре формируется основа, подготавливающий переход ребёнка к младшему школьному возрасту. Эта основа заключается в физической, интеллектуальной, личностной, психологической и волевой готовности, необходимой для качественного развития ребёнка.

Так, физическая готовность выражается в таких качествах ребёнка как ловкость, выносливость, гибкость, скорость, сила. Она тесно связана с работоспособностью, особенно нужной при овладении учебной деятельностью.

Основными элементами волевой готовности являются: определение ребёнком цели, принятие решений и планирование действий, их исполнение, преодоление препятствий.

Ребёнок считается психологически подготовленным к школьному обучению, прежде всего, объективно, т.е. при наличии необходимых для начала обучения навыков, а также с помощью игры.

Подводя итоги, можно сделать вывод, что игра является основным элементом формирования личности человека в целом. В игре реализуется воздействие на мир, происходит развитие памяти, устойчивости внимания, морально-волевых качеств, интеллекта и организации движений ребёнка. Она вызывает существенное изменение в его психике, закладывает основу для учебной и профессиональной деятельности, иными словами, с помощью которых формируется определённый багаж, с которым человек будет идти по жизни.

#### **ЛИТЕРАТУРА:**

1. Левитов Н.Д. Детская и педагогическая психология / Н.Д. Левитов – М: Просвещение, переизд., 2010.
2. Сорокина А.И. Дидактические игры в детском саду / А.И. Сорокина. – М: Просвещение, 2012.
3. Усова А.П. Обучение в детском саду / А.П. Усова. – М: Академия педагогических наук 2001.

УДК: 159.8.7

**Калиева А.Ж.**

Научный руководитель к. псих. н., доцент Беленко О.Г.  
Государственный университет имени Шакарима города Семей

#### **СДВГ: СИНДРОМ ДЕФИЦИТА ВНИМАНИЯ И ГИПЕРАКТИВНОСТЬ**

Синдром дефицита внимания с гиперактивностью (далее СДВГ) представляет исключительно актуальную проблему в связи с его высокой распространенностью среди детского населения. Согласно данным различных эпидемиологических исследований, частота встречаемости этого синдрома варьируется от 3 до 28% [2, с. 67]. Столь значительные колебания лишь отчасти могут быть объяснены тем, что исследования проводились в различных странах и охватывали группы детей, неоднородные по возрасту, полу, условиям проживания, воспитания и т.д.

Дети с синдромом дефицита внимания имеют нормальный или высокий интеллект, однако, как правило, плохо учатся в школе. Помимо трудностей обучения, синдром дефицита внимания

проявляется двигательной гиперактивностью, дефектами концентрации внимания, отвлекаемостью, импульсивностью поведения, проблемами во взаимоотношениях с окружающими.

«Гиперактивность — это не болезнь, — писал психиатр Сидни Уокер III, — это преступная фальсификация докторов, не имеющих понятия о том, что на самом деле происходит с детьми».

Точная причина возникновения синдрома дефицита внимания и гиперактивности не известна, но существует несколько теорий.

#### **Основные причины:**

- органические поражения центральной нервной системы (ЦНС).
- генетические причины.
- неблагоприятно протекающая беременность.
- неблагоприятные роды. Патология родов.
- инфекция и интоксикация первых лет жизни ребенка.
- если родители страдают алкоголизмом или наркоманией. Даже небольшая доза алкоголя пагубно воздействуют на нервную систему плода.
- благоприобретенная гиперактивность Неправильное воспитание.
- инфекции матери во время беременности и действие лекарств, алкоголя, наркотиков, курения в этот период;
- иммунологическая несовместимость
- угрозы выкидыша;
- астма, пневмония, сердечная недостаточность, диабет, заболевания почек могут выступать как факторы, нарушающие нормальную работу мозга.

Специалистами Медико-генетического научного центра

установлено, что большинство исследователей сходится во мнении, что единую причину возникновения заболевания выявить не удастся и, похоже, не удастся никогда. Учёные США, Голландии, Колумбии и Германии выдвинули предположение, что на 80% возникновение синдрома дефицита внимания и гиперактивности зависит от генетических факторов. Из более чем тридцати генов-кандидатов выбрали три – ген переносчика а также два гена дофаминовых рецепторов. Однако генетические предпосылки к развитию синдрома дефицита внимания и гиперактивности проявляются во взаимодействии со средой, которая может эти предпосылки усилить или ослабить.

**Нарушения обучения делятся на следующие основные критерии: нарушения чтения (дислексия), нарушения счета (дискалькулия), нарушения письма (дисграфия), а также дизортография (проблемы с распознаванием символов и их расположением, незаменимых для правописания).**

**Лечение.** Не надо подавлять повышенную активность таких детей. Энергия, не найдя выхода, будет копиться внутри ребенка и когда-нибудь «взорвется». Нужно направить ее в позитивное русло. Лечение гиперактивности проходит в совместных действиях психолога, невропатолога и родителей.

**Гиперактивный ребенок зачастую сложен в общении.** Родители такого ребенка должны помнить, что малыш не виноват. Строгое воспитание не подходит гиперактивным детям. **Нельзя кричать на ребенка**, сурово наказывать, подавлять. Общение должно быть мягким, спокойным, без эмоциональных всплесков как положительных, так и отрицательных. Не стоит перегружать ребенка дополнительными занятиями. Но и нельзя позволять все такому ребенку, иначе он быстро начнет манипулировать родителями. Стоит поощрять ребенка даже за незначительные достижения.

#### ***Исследование синдрома дефицита внимания с гиперактивностью.***

##### ***Цель исследования:***

**Выявление легких когнитивных нарушений: снижение объема кратковременной и долговременной памяти, недостаточная сформированность вербально-логического мышления, низкая способность к абстрактному мышлению, сложности с устойчивостью, переключаемостью, сосредоточенностью и распределением внимания**

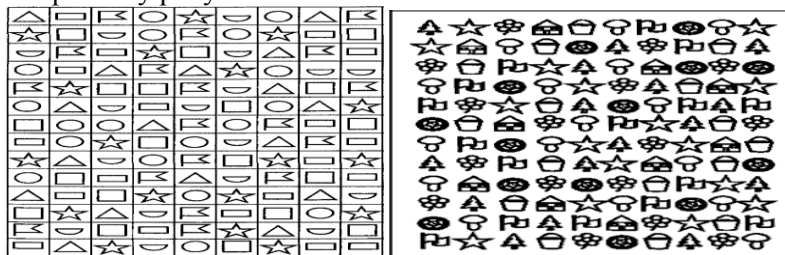
Для проведения исследования были отобраны дети дошкольной подготовки в возрасте 5-6 лет.

##### ***Методы исследования и их обоснование***

##### **Интеллектуальный тест Векслера**

• **Тест Векслера** (или Шкала Векслера) является одним из самых известных тестов для измерения уровня интеллектуального развития и разработана Дэвидом Векслером в 1939 году. Тест основан на иерархической модели интеллекта Д. Векслера и диагностирует общий интеллект и его составляющие - вербальный и невербальный интеллекты.

• «Методика найди и вычерки» Выбор этой методики обусловлен тем, что задание, содержащееся в этой методике, предназначено для определения продуктивности и устойчивости внимания. Мы показывали ребенку рисунок.



**Проведение исследования, обработка результатов**

**Тест Векслера**

Полученные результаты сравниваются с нормативными показателями

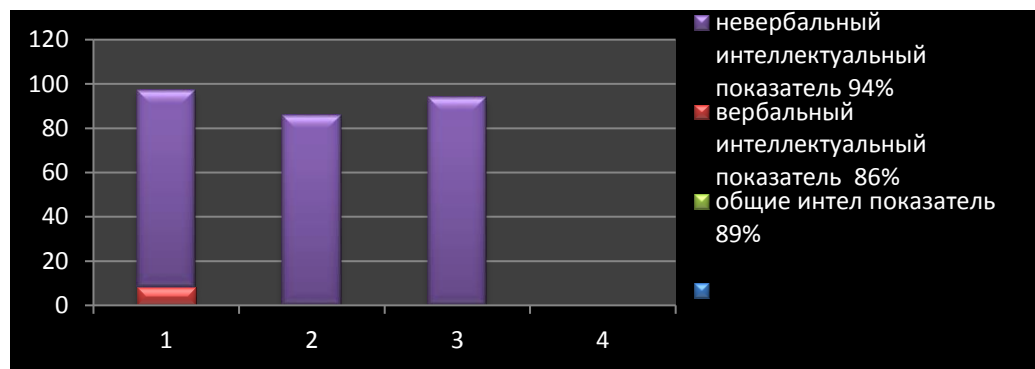


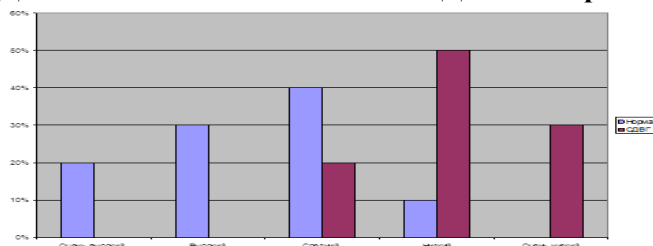
Таблица 1. Анализ успешности выполнения детьми с СДВГ отдельных субтестов

Поскольку интеллект как сложное интегративное психическое свойство имеет ряд составляющих, значительный интерес для исследования представлял анализ различных его сторон. Субтесты методики Векслера адресованы различным сторонам мышления, поэтому при обследовании детей с СДВГ было уделено внимание оценке успешности выполнения отдельных субтестов, отражающих качественно различные интеллектуальные функции (см.Таблицу 1).

§Субтест 1 «осведомленность»	-	результаты на нижней границе нормы имели 5 испытуемых (72%)
§Субтест 2 - «понятливость»		5 испытуемых (72%) получили оценки, находящиеся на низкой границе нормы
§Субтест 3 «арифметический»		вызвал затруднения у значительной части обследуемых - 6 детей (86%)
§Субтест 4 - «анalogии-сходство»		«анalogии-сходство», оценивающий вербально-логическое мышление, а также способность к абстрагированию и образованию понятий, вызвал трудности у 100% обследуемых детей.
§Субтест 5 - «словарный»		У пятерых обследуемых (72%) результаты оказались на пограничном уровне, у двоих - на уровне низкой нормы
§Субтест 6 - «повторение цифр»		Оценку ниже нормы получили 5 испытуемых (72), двое детей (28%) - получили оценки, находящиеся на верхней границе нормы.

§Субтест 7 - «недостающие детали»	вызвал значительные затруднения у 6 испытуемых (86%) - их балльные оценки соответствовали уровню низкой нормы
§Субтест 8 «последовательные картинки»	В этом задании четыре ребенка (56%) продемонстрировали оценки на уровне верхней границе нормы, три ребенка (44%) имели результаты на уровне нижней границы нормы.
§Субтест9-«кубики «Кооса»	Низкие балльные оценки получили 2 (28%)
§Субтест 10 - «складывание фигур»	У 6 (86%) оценки находились на уровне средней нормы и у 1 (14%) испытуемого - на нижней границе нормы.
§Субтест 11 - «шифровка»	Низкие оценки за этот субтест получило 4 испытуемых (56%) - уровень низкой нормы.

**«Методика найди и вычеркни»  
Диагностика внимания детей с СДВГ и с нормой развития**



Таким образом, из диаграммы диагностики внимания детей с СДВГ и с нормой развития видно, что: два ребёнка с нормой развития выполнили задание на очень высокий балл; трое детей с нормой развития получили высокий балл; четверо детей с нормой развития и двое детей с СДВГ показали средние результаты; пять детей с СДВГ и один ребёнок с нормой развития показали низкие результаты и трое детей с СДВГ показали очень низкие результаты выполнения заданий.

**ЛИТЕРАТУРА:**

1. Брызгунов И.П., Касатикова Е. В. Дефицит внимания с гиперактивностью у детей. - М.: Медпрактика - М, 2002.
2. Заваденко Н.Н. Гиперактивность и дефицит внимания в детском возрасте. - М.: Издательский центр «Академия», 2005.
3. Заваденко Н.Н., Суворинова Н.Ю., Румянцева М.В. Гиперактивность с дефицитом внимания: факторы риска, возрастная динамика, особенности диагностики // Дефектология. - 2003. - №
4. Рассел А. Баркли, Кристина М. Бентон. Ваш непослушный ребенок. - СПб.: Питер,
5. Чутко Л.С. Синдром дефицита внимания с гиперактивностью и сопутствующие расстройства.- СПб.: Хока,

УДК: 371.037.1

**Рымкулова А.М.**

Казахский гуманитарно-юридический инновационный университет, г.Семей  
Научный руководитель: О.Г.Беленко, к.псих.н., доцент

**ОСОБЕННОСТИ СИНДРОМА ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ВЫГОРАНИЯ  
СПЕЦИАЛИСТОВ ПОМОГАЮЩИХ ПРОФЕССИЙ**

Синдром эмоционального выгорания становится все более актуальной проблемой на сегодняшний день. Ускоренный темп жизни, обязательства перед работодателем, стрессы на работе, нехватка времени – все это приводит к эмоциональному истощению и как следствие, к эмоциональному выгоранию. Синдром выгорания наиболее часто проявляется у представителей профессий «человек-человек», чья деятельность никогда не обходится без общения с людьми.

Под «эмоциональным выгоранием» понимают специфический синдром, который развивается у человека в процессе его профессиональной деятельности и выражается в состоянии эмоционального и физического истощения, отчуждении от людей, с которыми человек взаимодействует, а также в отсутствии профессиональных планов и крушении надежд.[1]

В зарубежной литературе синдром выгорания обозначают термином burnout (англ.) – сгорание, выгорание, затухание горения. Впервые этот термин предложил Фроуденбергер для описания деморализации, разочарования и крайней усталости, которые он наблюдал у работников психиатрических учреждений.[1]

Специалисты в области выгорания отмечают, что развитие этого синдрома не ограничивается профессиональной сферой, и его последствия начинают ощутимо проявляться в личной жизни человека и его взаимодействии с другими людьми. В настоящее время ведется широкая полемика по вопросу соотношения таких понятий, как стресс и выгорание. Большинство исследователей определяют стресс как несоответствие в системе «личность — среда» или как результат дисфункциональных ролевых взаимодействий. Многие исследователи считают, что выгорание выступает отдельным аспектом стресса, потому оно определяется и исследуется в основном как модель ответных реакций на хронические рабочие стрессоры. Реакция выгорания начинается в большей степени как результат (следствие) требований, включающих стрессоры межличностного характера. Таким образом, оно представляет собой следствие профессионального стресса, в котором модель эмоционального истощения, деперсонализации и редуцированных персональных достижений есть результат действия разнообразных рабочих требований (стрессоров), особенно межличностной природы. [2]

Динамическая модель Б. Перлмана и Е. Хартмана описывает развитие процесса выгорания как проявление трех основных классов реакции на организационные стрессы [3]. Это физиологические реакции, проявляющиеся в физических симптомах (физическое истощение); аффективно-когнитивные реакции в виде асоциальных или иррациональных установок, неконструктивных переживаний и чувств (эмоциональное и мотивационное истощение, деморализация/деперсонализация); поведенческие реакции, выражающиеся в симптоматических типах преодолевающего поведения (дезадаптация, дистанцирование от профессиональных обязанностей, сниженная рабочая мотивация и продуктивность). [3, с.34]

Существует несколько моделей, раскрывающих синдром эмоционального выгорания. Все они выделяют разное количество факторов, оказывающих влияние на появление данного синдрома. Наиболее полно данный процесс раскрывает трехфакторная модель (К. Маслач и С. Джексон) [4].

Эмоциональное истощение рассматривается как основная составляющая выгорания и проявляется в сниженном эмоциональном фоне, равнодушии или эмоциональном перенасыщении.

Вторая составляющая (деперсонализация) сказывается в деформации отношений с другими людьми. В одних случаях это может быть повышение зависимости от окружающих. В других усиление негативизма, циничности установок и чувств по отношению к реципиентам: пациентам, клиентам и т. п.

Третья составляющая выгорания, редукция личностных достижений, может проявляться либо в тенденции негативной самооценки, занижении своих профессиональных достижений и успехов, негативизме по отношению к служебным достоинствам и возможностям, либо в приуменьшении собственного достоинства, ограничении своих возможностей, обязанностей по отношению к другим [5]

В последние годы в отечественной и зарубежной психологии активно проводятся исследования, связанные с синдромом эмоционального выгорания. Представители многих профессий, чья деятельность связана с интенсивным общением, со временем, как правило, обнаруживают те или иные симптомы эмоционального выгорания, такие как истощение, опустошение, хроническая усталость и др. Прежде всего, это касается врачей, педагогов, работников социальной сферы, практических психологов, воспитателей, работников торговли и сферы обслуживания.

По определению К. Роджерса «помогающие отношения» – это «отношения, в которых, по крайней мере, одна из сторон намеревается способствовать другой стороне в личностном росте, развитии, лучшей жизнедеятельности, развитии зрелости, в умении ладить с другими». Чтобы они достигали своих целей, эти отношения должны обладать следующими свойствами со стороны помогающего: «принятие-демократичность», активное личное участие, чувство понимания со стороны профессионала и доверие к нему, обеспечение ощущения пациентом самостоятельности в решениях.

Кроме выше указанных, возникновение профессионального выгорания у представителей помогающих профессий обусловлено следующими особенностями профессиональных ситуаций:

- монотонность работы, особенно если ее смысл кажется сомнительным; вкладывание в работу больших личностных ресурсов при недостаточности признания и положительной оценки;
- строгая регламентации времени работы, особенно при нереальных сроках ее исполнения;
- работа с «немотивированными» клиентами, постоянно сопротивляющимися усилиям помочь им, и незначительными, трудно ощутимыми результатами такой работы;
- напряженность и конфликтность в профессиональной среде, недостаточная поддержка со стороны коллег и их излишнего критицизма;
- нехватка условий для самовыражения личности на работе, когда не поощряются, а подавляются экспериментирование и инновации;
- работа без возможности дальнейшего обучения и профессионального совершенствования;
- неразрешенные личностные конфликты специалиста;
- неудовлетворенность профессией, которая основана на осознании неправильности ее выбора, несоответствия своих способностей требованиям профессии, результативности своего труда и т. д.

«Сгорание» специалистов сферы «человек-человек» объясняется специфическими особенностями «помогающих профессий». В результате «из платы за соучастие» синдром профессионального выгорания превратился в «болезнь» работников социальных или коммуникативных профессий. Как пишет К. Маслач, «деятельность этих профессионалов весьма различна, но всех их объединяет близкий контакт с людьми, который, с эмоциональной точки зрения, часто трудно поддерживать продолжительное время [5]

В сущности, происхождение синдрома профессионального выгорания невозможно однозначно связать с теми или иными организационными, личностными или ситуационными факторами, скорее, он является результатом сложного взаимодействия личностных особенностей человека, ситуации его межличностных отношений с его профессиональной и рабочей ситуацией, в которой он находится.

#### ЛИТЕРАТУРА:

1. Водопьянова Н. Е., Старченкова Е. С. Синдром выгорания: диагностика и профилактика. СПб. 2005.
2. Кочюнас Р. Основы психологического консультирования. — М.: Акад. проект, 1990. — 240 с.
3. Водопьянова Н. Е. Синдром психического выгорания в коммуникативных профессиях // Психология здоровья / под ред. Г. С. Никифорова. — СПб.: СПбГУ, 2000. — С. 443–463.
4. Малышев И.В. Профилактика психического здоровья и дезадаптационных проявлений личности на ранних этапах эмоционального выгорания // Ученые записки Педагогического института Саратовского университета им. Н.Г. Чернышевского. Серия Психология. Педагогика. Саратов, 2008. Т. 1
5. Роджерс, К. Взгляд на психотерапию. Становление человека. Пер. с англ. / Общ. ред. и предисл. Е.И. Исениной. — М.: Прогресс, 1994. — 480 с.

УДК: 152.26

#### Терещенко О.И.

Государственный университет имени Шакарима города Семей  
Научный руководитель: Мукатаева А.К., старший преподаватель кафедры психологии

### ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ДОШКОЛЬНОЙ ИГРЫ

«Игра — это огромное светлое окно, через которое в духовный мир ребенка вливается живительный поток представлений, понятий об окружающем мире. Игра — это искра, зажигающая огонек пытливости и любознательности». Эти мудрые слова выдающегося отечественного педагога В. А. Сухомлинского.

Игра – основной вид деятельности ребенка дошкольного возраста, потребность растущего организма. Игра доставляет детям радость, вызывает разнообразные чувства и переживания, является интересной и доступной для ребенка формой познания и творческого воображения впечатлений об окружающей действительности. Дети дошкольного возраста приобретают в игре первые навыки



общественного поведения: умение взаимодействовать с другими детьми, вступать с ними в различные отношения, договариваться и объединяться для осуществления общих игровых замыслов, считаться с интересами своих партнеров по игре. В игре у ребенка формируются те стороны психики, от которых зависит, насколько впоследствии он будет преуспевать в учебе, работе, как сложатся его отношения с другими людьми. В игре происходят существенные преобразования в интеллектуальной сфере, являющейся фундаментом развития личности. Все это делает игру незаменимым средством воспитания и формой организации жизни и деятельности детей.

В психологии существует множество взглядов на игру, имеется множество теорий игры. Игра характеризуется тем, что мотив игрового действия лежит не в результате действия, а в самом процессе. Так, например, у ребенка, играющего в кубики, мотив игры лежит не в том, чтобы сделать постройку, а в том, чтобы делать ее, т.е. в содержании самого действия.

Существуют различные по своему содержанию и происхождению формы игры. Например, существуют игры, которые возникают лишь в определенной ситуации и исчезают вместе с этой ситуацией, но существуют и игры традиционные игра «в классы», в ней могут варьироваться правила, способы расчерчивания площадки, но принцип игры остается неизменным.

Таким образом, игра необыкновенно многообразна не только по своему содержанию, но и по своим формам и источникам.

Можно принять за аксиому подход, который делит все игры детей и взрослых на две большие группы (по С.А. Шмакову):

Основной признак игры – правила, на основе которых они организуются:

○ Игры, правила которых устанавливаются по ходу игровых действий, или игры с открытыми правилами – творческие

○ Игры с готовыми, закрытыми правилами – игры с правилами

Типичное для игры своеобразное соотношение смысла и значения не дано заранее в ее условиях, но возникает в самом процессе игры. Когда игра продолжается уже достаточно долгое время, когда действие в связи с данными игровыми предметными условиями повторено уже множество раз, то вы можете наблюдать своеобразное явление: игра оборвалась, а ребенок все еще во власти игрового смысла. Игровой смысл как бы заслонил собой реальное значение.

М. Горький считал, что «Игра – это подлинно «путь детей к познанию мира, в котором они живут и который призваны изменить».

В дошкольной игре операции и действия ребенка всегда реальны и социальны, в них ребенок овладевает человеческой действительностью. Серьезной проблемой в условиях современной жизни является потеря совместной игры вообще. Об этом пишет С.В. Григорьев в своей работе «Психологические утраты игровой культуры личности». Н.Г. Куприна утверждает, «Многие родители стремятся к ранней интеллектуализации своих детей заполнением их жизни общением с аудио- и видеотехникой.

Итак, в игре не всякий предмет может быть всем. Более того, различные игровые предметы-игрушки выполняют в зависимости от своего характера различные функции, по-разному участвуют в построении игры.

В заключении мы хотели бы отметить, что игра является ведущей деятельностью дошкольника, и именно в ней должны формироваться важнейшие новообразования. Необходимо обращать внимание на творческий характер игры, ее содействие развитию воображения, мышлению, речи ребенка. Можно также говорить о том, что игра является действенной формой самопомощи ребенка. В ней он может проигрывать беспокоящие его фантазии, ситуации, переживания, в том числе трудности во взаимопонимании с родными. А наблюдая за игрой, можно многое сказать об уровне развития ребенка в целом.

#### ЛИТЕРАТУРА:

1. Макаренко, А.С. Семья и воспитание детей: Учебное пособие / А.С.Макаренко – М. : Педагогика 1984. 200с.
2. Эльконин Д.Б. Психология игры. М., 2002. - 184 с.
3. Выготский Л.С. Игра и ее роль в психическом развитии ребенка, М.: 1992. – 203 с.

**Бекишева А.Т.**

Шәкәрім атындағы Семей мемлекеттік университеті  
Ғылыми жетекші: Қ.Ж.Амиргазин, Омск қаласындағы  
Жоғарғы Халықаралық өнер мектебінің аға оқушысы

### **ҰЛТТЫҚ НАҚЫШТАҒЫ АКСЕСУАРЛАР БҰЙЫМДАРЫН ЖОБАЛАУ**

Дипломдық жобаның басты мақсаты ұлттық нақышта әшекей аксессуарлар бұйымдарын барлық талаптарға сай етіп жобалау болды. Жоба барысында алдымен тақырыбын қалыңдыққа арналған әшекей бұйымдырмен байланыстырып, тақырыптан ауытқымай ұлттық нақыштағы аксессуар таңдалды. Тойға арналған әшекей бұйымдары қалыңдықтың нәзіктігін, әсемдік мінезін көрсетіп тұруы шарт.

Нәзік өрнектелген пішіндердің нобайын компьютерлік бағдарламаның көмегімен салып көрдік. Әшекей ұлттық нақышта болғандықтан қазақтың ою-өрнектерін келтіріліп композиция құрылды. Қалыңдықтың бейнесіне қарап оның мінезін көруге болады. Сол себепті келесі түстік шешіміне тоқтала кетейік. Әшекей бұйымды нәзік етуі үшін ақ түсті, өзіндік ерекшелігін көрсету үшін жасыл түстерді қостық. Жасыл түс – қазақи түстердің бірі, және ол байлықты, тыныштықты білдіреді, ақ түс - тазалықтың белгісі.

Үйлену тойы – қыз бала өмірінде болатын ең маңызды сәттердің бірі. Осы кезде қалыңдық үшін көйлектен кейін әшекей бұйымдыры мінсіз болуы тиіс. Бүгінде қалыңдықтар салт-дәстүрлерімізді сақтай отырып өмірлерінің маңызды сәттерінде ұлттық киімдер мен аксессуарларды кигенді қалайды. Сондықтан ұлттық әшекей бұйымдар қазіргі таңда жоғары сұранысқа ие болып жүргендігі шындыққа үлеседі. Көбінесе қалыңдықтар ұлттық әшекейді қыз ұзату салтына тағады. Қыз ұзату – қызды әкесінің үйінен болашақ күйеуінің үйге шығарып салу салт-дәстүрі. Сол себепті бүгінгі таңда қыздар ұзату салтанатында ұлттық көйлекті киюді сәнге айналдыруда. Осы дипломдық жобада ұзату тойына қиетін ұлттық нақыштағы аксессуарлардың жинағын ұсындық. Қалыңдыққа арналған аксессуарлар жинағы сәукеле, сырға, білезік, алқа жіне белдіктен тұрады. Әшекей бұйымдары бисер, тау хрусталы, маржан моншақ және тастармен көмкерілген. Түстік гаммасы нәзік сонымен қатар жарқын етіп таңдалады. Пішіндері бір стилде, ою-өрнек элементтерімен ойылған. Инжу маржан моншақтармен нәзік етіп тігіліп, күміс түсті тастармен безендірілді.

Ұлттық нақыштағы аксессуардың басты элементтері: ою-өрнек, түстік шешімі, тастар түрі, қолданылған мата түрі.

Қыз ұзату тойында қалыңдықтың басына сәукеле киюі тиіс. Қыз ұзату салтанатында ырымдардың көбісі сәукелемен байланысты болады. Көп жағдайда сәукеленің орнына бағалы тастары бар аксессуарлар, шетелден келген жаулық алмастыра алмайды. Сәукеленің биік болғаны сайын қалыңдық жарының үйінде бақытты болады деген ырым-жырымдар айтып жатады.

Сәукеледен басқа дипломдық жобаның ішіне ұлттық нақышта орындалған алқа, білезік, сақина, белдік жұмыстары бар. Әшекей жинағы бір стильде орындалған. Ою-өрнектер ұлттық нақыштағы әшекей бұйымның әрбір элементінде қайталанатын.

Ұлттық нақыштағы аксессуар бұйымдардың өңделу технологиясы, және зергерлік бұйымдарға қажетті құралдар мен өңдеу тәсілдерін қарастырайық. Қалыңдық әшекейі - әйел затының сұлулығын одан әрі тартымды ете түсіп, той болатын ортаны сұлулық, сүйкімділікпен ажарын аша түседі. Той көйлегін сәнді бұйымдарының ішінде кеудеге тағатын ұлттық стильдегі алқала әшекейі айрықша ерекшеленеді. Сондықтан да алқаларды сылқым қыздар салтанатты жиындарға, үлкен тойларға, ұзатылғанда тағатын болған. Әшекей алқа әйел адамның және қыз баланың сәні үшін тағатын бұйымдардың бірі. Ұлттық нақыштағы әшекей бұйымының жасалу жолдары. Бірінші алқаның жобасын компьютердің көмегімен нобайын жақсылап сызамыз. Жоба бойынша фетр матасы болу керек. Содан кейін әр түрлі тастар, мысалы; әйнекше тас, тау хрусталы, маржан моншақ, бисер, және ұсақ тастар болуы қажет. Тастар сопақша дөңгелек болады. Жоба бойынша фетрге қазақтың ұлттық элементі ою-өрнек тәрізді оямыз. Кейін домалақ тастарды қойып ортақ көріністі көреміз. Фетрден ойылған ою-өрнегінің үстіне тастар мен моншақтарды көмкерлеп жабыстырып тігеміз. Фетірдің қалыңдығы 5 мм, ал ұзындығы тастардың көлемімен бірдей етіп аламыз. Оюдың қайырылған басына жанындағы бұрышына тау хрусталы қойылады. Тас желіммен жапсырғаннан кейін өзі бекем болып қалады. Енді алқаның мойынға тағатын лентасын дайындаймыз. Екі жағынан 20 см лентаны тігеміз. Алқаның тағы бір ерекшелігі, белдікпен қосылып пішілгені. Олар бір – біріне қосылып пішілген. Өрнектері бір болып келетін алқа мен белдік бір-бірімен өте үйлесімді жарасады.

Өлшемдері адам эргономикасына сай етіп стандарт түрде жобаланған. Алқа мен белдіктің басты түсі ақ және жасыл түстес тастармен көмкерілген, көзге әдемі бір рең беріп тұрады. Енді ұлттық нақыштағы аксессуар жинағының білезігін, жүзігін құрастыру керек. Білезіктің жасалу жолдары фетр матасына өсімдік тәріздес ою – өрнек пішіп, оны ойып аламыз. Кейін берілген тастармен нобай бойынша көмкерлеміз. Үлкен тастарды ортасына, қалған кіші тастарды айналасына құрастырамыз. Білезік алқаға сәйкес болады сондықтан ою элементтері ұқсас етіп жасалады. Ою – өрнектің үстіне тастарды жайғастырып болған соң, желімен қатайтып жапсырамыз. Сөйтіп, алқа – белдік және білезікті істеп болған соң сырғасын істейміз. Сырға да осы топтамаға сәйкес етіліп жобасы істелінеді. Қолөнершілер көбіне жеке дара жұмыс істеп, өнерінің қыр – сырын ұрпақтан – ұрпаққа үйретіп отырған. Олар өздерінің алдын - ала арнайы дайындықтан өтетін белгілі бір құрал – саймандардың ғана қолданатыны рас. Қолөнершілердің жасайтын бұйымдарының түрлері сан алуан. Сол бұйымдарға әйелдердің әшекейлері, киім – кешекке тағатын түрлі сәндік бұйымдар, ыдыс-аяқтар, киіз үйдің ағаш сүйегіндей ою өрнек жиһаздық заттар, ағаш ыдыс – аяқ, тері торсық, музыкалық аспаптар, қару – жарақтар, ат тұрман әбзелдері және т.б. жатады. Бұларды әсемдеу үшін көбіне шикізат алтынды, күмісті, ағашты молырақ қолданған.

Келесі кезекте ұлттық нақыштағы аксессуар топтамасының бір элементі сырға жасау тәсілі. Тұтас фетрға сырғаның ою кескінін түсіріп аламыз. Шет – шетіне кескін бойынша суретке қарап өрнектеп оямыз, болған соң тастармен көмкерлеп әрлейміз. Кейін сырғаның шетіне салынатын тау хрусталын сым көмегімен ілеміз және құлаққа кигізілетін ілмек тағамыз. Сырға жобалағанда ең басты шарттардың бірі, құлаққа ауыр салмақ түспеуі қажет.

Қазақ зергерлері көбінесе қыз - келіншектердің ажарын ашатын, сұлулығын көрсететін зергерлік бұйымдар әзірлеген. Сол әшекей бұйымдардың сәнін келтіруге інжу маржан моншақтар мен түрлі-түсті тастарды кеңінен қолданған. Атап айтсақ, әйел бас киіміне тағатын үлкен моншақ інжу маржанды - былқылдақ, сәукеленің екі жағынан кеудеге төгіліп тұратын моншақтарды - жырға деп атаған.

#### **ӘДЕБИЕТ:**

- 1.Тохтабаева Ш.Ж. Қазақтың әшекей бұйымдары. Алма-Ата: Өнер. 1985ж 176
- 2.Қасиманов С. «Қазақтың қолөнері» - Алматы: Қазақстан 1995. -7 бет. (240 бет)
- 3.Маргулан А.Х. Казахское народное прикладное искусство. Том. I-III. Алматы: Өнер, 1986, 1987, 1994
- 4.<http://yvision.kz/post/264155>
5. Арғынбаев Х. Қазақ халқының қолөнері. Алматы: Өнер, 1987. 121-бет.
6. Өмірбекова М.Ш. «Энциклопедия» Қазақтың ою-өрнектері. – Алматы: «Алматыкітап» ААҚ, 2003-284 бет.
7. <http://e-history.kz/kz/contents/view/542>
8. <http://e-history.kz/kz/contents/view/>

УДК: 687.016

**Кайратова Д.К.**

Государственный университет имени Шакарима города Семей  
Научный руководитель: Татиева М.Е

#### **РАЗРАБОТКА СПЕЦ ОДЕЖДЫ ДЛЯ ТЕХНИЧЕСКОГО ПЕРСОНАЛА УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ ШАКАРИМА ГРОДА СЕМЕЙ**

Стабильный позитивный имидж образовательного учреждения можно рассматривать как важный современный компонент и ресурс образовательного учреждения. Имидж представляет собой целенаправленно формируемый образ какого-либо лица, явления, предмета, призванный оказать эмоционально — психологическое воздействие на кого-либо, с целью популяризации, рекламы, обретения устойчивого признания, авторитета. Как считают общепризнанные теоретики отечественной и зарубежной рекламы Ривс, Д. Огилви, О. Феофанов, «имидж является грамотно выдуманным и умело созданным образом услуги, который неотразимо влияет на ожидания и процесс принятия решения о покупке или предпочтении в процессе выбора услуги». Еще недавно сочетание слов «имидж школы» звучало, по меньшей мере, необычно. Формированию положительного имиджа

учебного заведения способствует фирменный стиль. Фирменный стиль — это комплекс постоянных визуальных и текстовых элементов, идентифицирующий принадлежность к конкретному образовательному учреждению и отличающий образовательное учреждение от конкурентов, формирование уникального имиджа учреждения. Главной задачей в работе над фирменным стилем образовательного учреждения является создание уместного, уникального, неповторимого, выразительного и запоминающегося образа, чтобы он точно соответствовал целевой аудитории клиента и был легко адаптируемым. Простота помогает людям запомнить дизайн фирменного стиля. А так же его легко выполнить, чтобы он продержался как можно дольше. Фирменный стиль должен способствовать идентификации образовательного учреждения, для этого используются специальные элементы и образы. Символы позволяют логотипу быть понятным для любой аудитории. Работа над имиджем, фирменным стилем начинается с создания таких визуальных сообщений как товарный знак, логотип, фирменный блок, фирменный слоган, фирменная гамма цветов, фирменный набор шрифтов и прочие фирменные константы (эмблемы фирмы, схемы верстки, формат изданий, корпоративный герой, оригинальные сигнатуры и пиктограммы и др.). В образовательных учреждениях фирменный стиль помогает учебному заведению лучше продвигать свои основные услуги — образовательные, поэтому является одним из основных средств борьбы за потребителя. На сегодняшний день, когда конкурентная ситуация заставляет включаться в борьбу за каждого потребителя, не думать о создании позитивного образа — это значит проигрывать конкурентам [1]. Важно отметить, что в сфере образовательных услуг сильное влияние госсектора, а значит, и эту особенность необходимо учитывать в процессе создания бренда. Любое учебное заведение должно ориентироваться не только на свою основную аудиторию (первая группа: дети и их родители, обучающиеся, студенты; вторая группа: партнеры, спонсоры), но и заботиться о положительном имидже в глазах третьей группы — органов госрегулирования. Другими словами, элементы фирменного стиля должны быть одинаково понятными и узнаваемыми для разных сегментов аудитории. Фирменный стиль образовательного учреждения воздействует на потребителя с разных сторон: – с функциональной: фирменный стиль сообщает максимум полезной информации и гарантирует стабильность потребительских свойств образовательных услуг; – с психологической: создаются устойчивые, долгосрочные положительные отношения с потребителем (лояльность); – с культурной стороны, являющейся базой, основой фирменного стиля: отражает систему ценностей, традиций и норм, которые разделяют целевая группа потребителей и образовательное учреждение. Таким образом, фирменный стиль — это некое впечатление об образовательном учреждении и его услугах. Любое образовательное учреждение при появлении на рынке создает о себе положительное или отрицательное впечатление, которое неизбежно появляется, как только потребитель узнает о новом вузе. Стихийное формирование потребительского впечатления может оказаться не в пользу образовательного учреждения (потребители могут не разобраться в достоинствах его образовательных услуг, не оценить преимуществ, преувеличить имеющиеся недостатки и даже придумать новые). Управление фирменным стилем, напротив, выявляет все достоинства образовательного учреждения и его услуг, выделяет в выгодном свете его из общей массы похожих образовательных учреждений. Таким образом, фирменный стиль в жизни учебного заведения выполняет следующие важные функции: – имиджевая функция [2; 3].

#### ЛИТЕРАТУРА:

1. Федько Н. Г., Федько В. П. Маркетинговые коммуникации, - Ростов-на-Дону: ФЕНИКС, 2002 г. 380 с.
2. Ажгихин С. Г., Марченко М. Н. Типы принятия решений в процессе проектной деятельности//21 century: fundamentalscienceandtechnology. Vol.2. NorthCharleston, 2014. С. 86–89.
3. Марченко М. Н. Влияние дизайнерской деятельности на развитие способностей обучающихся к творчеству// Международный журнал экспериментального образования // 2013. № 11–13. С.201–203.

**Тлемисова А.Н.**

Государственный университет имени Шакарима города Семей  
Научный руководитель: Рахметова А.Р. магистр педагогических наук,  
преподаватель кафедры «ИЗО и дизайна».

## **РАЗРАБОТКА ДИЗАЙНА ОДЕЖДЫ В СОВРЕМЕННОМ ЭТНО-СТИЛЕ**

Этно-стиль в одежде привлекает своей экзотичностью, необычностью, колоритностью и яркостью. Народный стиль в одежде даёт возможность изменить и разукрасить свою жизнь яркими красками. Контрастные краски и национальный колорит, яркие аксессуары, неповторимые орнаменты, добавляют образу уникальность и неординарности. Это свободный и удобный стиль, основанный на повторении основных народных мотивов

Как известно, возникновение новых тенденций в моде неразрывно связано с экономическими, социальными, природными и другими процессами, происходящими в мире. Создание одежды, которая будет модной и при этом сохранит самобытность национального костюма, требует от дизайнеров знаний не только в области современных тенденций моды и интуиции в вопросах их развития, но и профессиональных навыков по стилизации.

Этнический стиль – стиль, в котором комплекты одежды воспроизводят черты национального костюма определенного народа (этноса). Главным при составлении комплекта является использование характерных для нарядов той или иной нации кроя, материалов, оттенков, орнаментов, декора, аксессуаров. Исторически сложилось, что каждая группа людей, объединенная длительным совместным проживанием на определенной территории, имела свои традиции и обычаи, которые также проявлялись в манере одеваться [1].

Дизайн (от англ. design — проектировать, чертить, задумать, а также проект, план, рисунок) — деятельность по проектированию эстетических свойств промышленных изделий («художественное конструирование»), а также результат этой деятельности.

Считается, что в более широком смысле дизайн призван не только к художественному конструированию, но должен участвовать в решении более широких социально-технических проблем функционирования производства, потребления, существования людей в предметной среде, путём рационального построения её визуальных и функциональных свойств[2].

В наши дни этнический стиль уже завоевал ведущие позиции в мире моды и не собирается их уступать. Основными причинами этого являются уникальность образа, свобода мысли, многообразие орнаментов, естественность материалов, яркость аксессуаров, которые несет с собой этот стиль. Его последователи, как правило, творческие личности, которые не боятся поделиться своим настроением, показать свою индивидуальность, при этом оставаясь в гармонии с окружающим миром и самим собой. Этно-стиль дает уникальную возможность выделиться любому человеку, дать волю его фантазии, его способностям. Во многом именно благодаря развитию этого необычного стиля наше общество снова переживает моду на «hand made».

В последние годы все большую популярность в одежде набирает этнический или, как его еще иногда называют, народный стиль. Как правило, первая ассоциация, возникающая при упоминании этно-стиля, – это яркое буйство красок, всевозможные расцветки, принты и орнаменты. И это не случайно! Ведь главной особенностью этнического стиля является подражание национальным одеждам различных народов мира. Национальный колорит таится во всех деталях одежды и украшений данного стиля, порой совершенно неуловимые на первый взгляд мелочи становятся завершающим штрихом в создании этно-образов.

Наблюдение за развитием современных тенденций моды в одежде позволяет сделать вывод о том, что последние 5 лет в творчестве дизайнеров особое место занимают коллекции в этническом стиле. Эту тенденцию можно наблюдать не только у профессиональных дизайнеров, но и в среде начинающих. В целях дальнейшего прогнозирования развития данного направления необходимо определить причины возникновения данного направления в современной моде.

Стиль «этно» — это собирательное понятие, часто не имеет отношение к какой-либо конкретно культуре или народности, чаще выглядит как стилизация элементов народного костюма. Использование этнического стиля позволяет современной моде сохранить оригинальность, самобытность и яркость. С его помощью дизайнеры создают яркие или таинственные, мягкие или дерзкие образы, так как этно-стиль – неисчерпаемый источник вдохновения. Фольклор способен

обогатить повседневный образ, сделать его выразительнее, и в этом смешении главная новизна [1]. Этнические вещи органично вписываются в образ современной городской девушки, в таких вещах она не кажется старомодной, так как дизайнеры умело используют то, что подарила история. Именитые дома моды, такие как OSCAR DE LA RENTA, ROBERTO CAVALLI, KENZO, JEAN PAUL GAULYIER, ETRO, надежно закрепили этнические нотки в этом сезоне. Наиболее популярными в том сезоне были цветочные принты, но не экзотические орхидеи, а русские маки, розы, ирисы, характерные для жостовских подносов (LAVIN, GIVENCHY BY RICCARDO TISCI)[2].

Выделяя особенности национального костюма, дизайнер переосмысливает их и создает на этой основе современные образы, т.е. стилизует. Примером такого переосмысления являются работы домов мод, где яркие узоры, золотая вышивка, гладь, цветные платки, меховая оторочка заимствованы у экспозиций этнографических музеев и используются в сочетании современных форм и материалов, например Givenchy by Riccardo Tisci и Oscar de la Renta [3].

Современная мода постоянно стремится к совершенствованию. Строгие линии постепенно вытесняют свободу силуэта и непринужденность фасона. Однако современный и модный этнический стиль в одежде умело разбавляет всю эту сухость и строгость. Как ни парадоксально, возврат к фольклору и истории сейчас привносит колоссальную новизну и разнообразие. Дизайнеры часто сравнивают этническую одежду со свежей кровью, которая обогащает своим появлением консервативные коллекции на современном подиуме. Влияние национального костюма на современную моду трудно переоценить, а тот факт, что общественность все больше усилий прикладывает за сохранение экологии, то уместно сделать вывод: стиль «этно» находится на пике своей популярности и сохранит ее в течение длительного времени, а именно, не менее 3-5 лет.

Следовательно, создание коллекций с элементами фольклора достаточно актуально, чтобы изучать основные приемы работы над такими коллекциями, что позволит повысить эффективность творческого процесса. Молодые дизайнеры часто допускают ошибки при решении образов, т.к. не ставят перед собой цель – сформировать потребительские качества костюма: его назначение, характер использования и т.д. Это становится причиной того, что многие коллекции не отвечают требованиям современности и достаточно сложно представить потребителей подобных моделей. Зачастую на конкурсах молодых дизайнеров представляются театральные костюмы, наряды для танцевальных групп, а не модные вещи, отражающие самобытность народов мира. Они будут уместны на сцене, но не в жизни[4]. На основании этого можно выделить ряд требований к современной одежде в этническом стиле:

—заимствование элементов народного костюма не должно переходить в точное копирование, модели должны выполняться только по мотивам национальных костюмов;

—дизайнер должен в совершенстве владеть приемами стилизации;

—в моделях для современного человека более уместным будет использование современных форм, деталей, а также материалов;

—в моделях должны быть учтены требования, которые предъявляются к одежде конкретным потребителем, т.е. характер и качество моделей должны указывать на «кого?» и «для чего?» он созданы.

Наибольшую сложность для дизайнеров представляет создание одежды для мусульман, т.к. нормы шариата удерживают их в строгих рамках. Зачастую дизайнеры «боятся» создавать одежду для мусульманок, т.к. не представляют, как проявить свою творческую индивидуальность в ограниченных условиях использования форм, деталей, декора, цвета и др. композиционных элементов. Как сказал известный французский стилист Emmanuel Galea на мастер-классе проводимом в КНИТУ в сентябре 2011 г.: «Стилист (дизайнер) своей коллекцией рассказывает только одну историю».

Национальный костюм — особый объект творческой деятельности художника. Искусство создания костюма в этно-стиле, как и всякое другое искусство, требует от создателя мастерства, знаний, фантазии, вкуса, определенных навыков. Влияние национального костюма на моду неоспоримо и в нем ярко проявляется то глубокое единство человека и природы, которое помогает людям творить поистине вечное, всегда нужное всем искусство.

#### ЛИТЕРАТУРА:

1. Л.А. Сафина. Дизайн костюма. - Ростов н/Д: Издательство «Феникс», 2006. – 390 с.
2. П.Е. Зенкевич, А.С. Москаева, /Дизайн / - М.: Советская энциклопедия, 1972. - (Большая советская энциклопедия): [в 30 т.] / гл. ред. А. М. Прохоров; 1969-1978, т. 8
3. Журнал Vogue онлайн, <http://www.vogue.ru/>
4. Энциклопедия моды онлайн, <https://wiki.wildberries.ru>

**ДЕКОТАРТИВНО – ПРИКЛАДНОЕ ИСКУССТВО**

Декоративное искусство (от лат. decoso «украшаю») – раздел искусства, в который входит достаточно большое количество отраслей, оно является одной из важнейших областей народного творчества и тесно связано с дизайном. Декоративно – прикладное искусство, это область декоративного искусства, изучающая создание художественных произведений, используемых в быту и художественная обработка изделий. Его произведениями могут быть: различная утварь, мебель, ткани, орудия труда, средства передвижения, а также одежда и различные украшения.

Декоративное искусство можно разделить на монументально – декоративное искусство (создание архитектурного декора, росписей, рельефов, статуй, витражей, мозаик, а также парковой скульптуры), декоративно – прикладное и оформительское искусство (оформление экспозиций выставок, музеев, витрин и т.д.). Также можно разделить декоративное искусство по используемому материалу (металл, керамика, текстиль, дерево) или по технике выполнения (резьба, роспись, вышивка, набойка, литьё, чеканка, инкрустация, интарсия, тиснение, чернь, насечка, ковка, филигрань и т.д.).

Данный вид искусства решает и практические и художественные задачи, поэтому его произведения могут принадлежать как к духовным, так и к материальным ценностям. Так как, предметы декора тесно связаны с жизнью человека, они буквально впитывают в себя все культуру и особенности той или иной эпохи, этнической группы или какого либо объединения. Поэтому, по предметам декора различного времени можно четко проследить развитие этого искусства, становление, эволюцию и смену художественных стилей.

Очень часто в декоративно-прикладном искусстве красота материала, соотношение пропорций и ритм служат единственными средствами воплощения идейного замысла изделия. Также в качестве художественных средств используются форма, цвет, масштаб, силуэт, симметрия, фактура. Благодаря этим средствам декор может влиять на фактуру и предмета и даже менять его форму. Очень часто эти изменения меняют предмет в лучшую сторону, а иногда превращают его просто в шедевр.

Декоративно-прикладное искусство средства изобразительных искусств и орнамент служат не только для создания декора, но порой проникают и в форму предмета. Иногда орнамент или изображение становятся основой формообразования изделия, например узор решётки, кружева. Необходимость согласовать декор с формой, изображение - с масштабом и характером изделия, с его практическим и художественным назначением приводит к трансформации изобразительных мотивов, к условности трактовки и сопоставления элементов природы.

В единстве художественной и утилитарной функций изделия, во взаимопроникновении формы и декора, изобразительного и тектонического начала проявляется синтетический характер декоративно-прикладного искусства. Его произведения рассчитаны на восприятие и зрением, и осязанием. Поэтому выявление красоты фактуры и пластических свойств материала, искусность и многообразие приёмов его обработки получают в декоративно-прикладном искусстве значение особо активных средств эстетического воздействия.

В последнее время изделия мастеров художественных промыслов и авторские произведения художников - прикладников становится более значимыми и в связи с этим их произведения становятся все менее подходящими для постоянного обихода, и все более выставочными, сувенирными.

**ЛИТЕРАТУРА:**

1. Декоративно-прикладное искусство. Народные промыслы и ремёсла. Красота... [www.bibliotekar.ru/krasota/index.htm](http://www.bibliotekar.ru/krasota/index.htm)
2. Декоративно-прикладное. Центр Дополнительного Образования детей города Воронежа [www.vcdo.ru/dekor.html](http://www.vcdo.ru/dekor.html)
3. Декоративно-прикладное искусство [www.erzia-museum.ru/dpi.html](http://www.erzia-museum.ru/dpi.html)
4. Эстетическое воспитание через декоративно-прикладное [festival.1september.ru/articles/513024/](http://festival.1september.ru/articles/513024/)
5. Декоративно-прикладное искусство [www.artgrad.ru/lexicographer.php?id=4](http://www.artgrad.ru/lexicographer.php?id=4)

**Жоламанова А.М.**

Государственный университет имени Шакарима города Семей  
Научный руководитель: К.Л. Акпаров, ст. преподаватель кафедры «ИЗО и дизайна»

### **ДИЗАЙН ИНТЕРЬЕР № 4 ЭТАЖА УЧЕБНОГО ЗАВЕДЕНИЕ**

Оформление интерьеров учебных заведений также не отличается особым разнообразием и не всегда положительно влияет на психоэмоциональное состояние учащихся. Изучив литературу по созданию внутренней среды, гармонично влияющей на здоровье человека, мы пришли к выводу, что, придерживаясь определенных правил и приемов, можно создать положительную атмосферу для пребывания учащихся в учебном заведении. Для этого классы, коридоры, фойе школы можно украсить картинами (это, кстати, самый древний способ украшения интерьера, не утративший своей актуальности и в настоящее время).[1]

Дизайнер интерьера — это своего рода миниархитектор. Он занимается продумыванием и планировкой помещений, подборкой отделочных материалов, мебели, элементов декора — для квартир, офисов, музеев, магазинов и т.д. Иногда этот дизайнер может брать на себя часть функций проектировщика и прораба. Ему приходится тесно работать не только с заказчиками, но и со строителями, ремонтниками, поставщиками материалов, нести ответственность за качество изделий и сырья, за проделанную работу в срок и с учетом всех пожеланий заказчиков.[2]

Дизайн — это решение задачи. Не красивые картинки, а эргономика и функциональность. Дизайнер делают по заданию клиента, а не по вдохновению художника. С одной стороны дизайнер обладает прикладными знаниями о свойствах материалов, правилах эргономики, нормативных актах и других ограничениях, чтобы сделать проект реальным. С другой стороны — вкусом и чувством прекрасного, умеет ставить акценты, соблюсти симметрию, построить композицию, чтобы сделать проект красивым.

Техническая задача — сделать удобно, законно и по средствам, творческая — красиво и уютно.

Работа дизайнера — это поиск баланса, отказ от одного возможного решения в пользу другого. Дизайнер осуществляет этот выбор в соответствии с приоритетами клиента, которые обсудили заранее. От того, как элегантно будет найден этот баланс и насколько впечатляющим будет итоговый результат, зависит уровень и качество самого дизайна, а значит и компетенция дизайнера.[3]

Цвет — очень мощное средство воздействия на психику обучающегося. Уже давно известно, что цвета, с самого рождения окружающие каждого из нас, оказывают на организм, нервную систему и психику человека большое влияние. Особенность цвета состоит в том, что он действует на нас на бессознательном уровне. Поэтому с помощью различных цветов можно управлять своими физическими и психологическими процессами.

Дизайн учебных в ВУЗах помещений желательно выдержать в нейтральных тонах с добавлением цветовых акцентов. Благоприятными для рабочей атмосферы учебных в ВУЗах считаются следующие цвета:

- 1) приглушенный желтый положительно влияет на умственную активность;
- 2) розовый цвет успокаивает, расслабляет и позволяет сосредоточиться на главном;
- 3) бесстрастный серый цвет помогает настроиться на деловой лад, создает спокойную рабочую обстановку. Обычно используют оттенки серого — стальной, дымчатый;
- 4) ненасыщенные холодные цвета — голубой, серо-голубой — помогают отдохнуть.

Цвета, которые не рекомендуют использовать в дизайне школы:

- 1) красный — повышает агрессивность;
- 2) большое количество черного и фиолетового — угнетает

На основе оценки сегодняшнего выявлено, что у каждого человека есть потребность в том, чтобы окружать себя красивыми предметами. Поэтому ценность вещи охватывает два начала — пользу и красоту. В каждом предмете заложено техническое и эстетическое начало.

Создать учебных в ВУЗах интерьер, который будет благотворно влиять на психоэмоциональное здоровье учащихся, на их успешную учебу, довольно

1. сложно, ведь, как показывает исследование, отношение к цветовому
2. оформлению кабинетов у студентов разное, и я считаю, что данными



3. вопросами должны заниматься специалисты, которые смогут подобрать
4. такие сочетания и такое гармоничное оформление кабинетов, которое будет положительно влиять на здоровье каждого учащегося.[4]

Итогом работы над проектом явилась высокая оценка искусства определявшая то, что оно помогает человеку понять мир и самого себя, а также показывать ему, что он понял и что считает истинным. Все в этом мире является уникальным, индивидуальным. Но все постигается человеческим разумом, и это лишь потому, что каждая вещь состоит из моментов, присущих не только определенному объекту, но и являющихся общими для многих других. В процессе выполнения работы изучила правильное использование цветов в интерьере, стили интерьера и влияние цветов на человека. Мода интерьера меняется, а восприятие цвета человеком остается.

#### **ЛИТЕРАТУРА:**

1. Михайлов С.М. История дизайна. Т.1,2.- М., 2003.
2. Курс по дизайну интерьера. Исторический очерк. - М., 2009.
3. Словарь художественных терминов. -М.: «Искусство», 2003.
4. Киященко Н.И. Эстетика жизни. Кн. для учителя. - М., 2004.

УДК: 659.121

#### **Жунусов Т.К.**

Государственный университет имени Шакарима города Семей  
Научный руководитель: Рахметова А.Р. магистр педагогических наук,  
преподаватель кафедры «ИЗО и дизайна».

#### **ФИРМЕННЫЙ СТИЛЬ**

Фирменный стиль является сегодня основой всей коммуникационной политики фирмы, одним из главных средств борьбы за покупателя, важной составляющей брендинга. Фирменный стиль - уникальное явление в области современного проектного дизайна. Само понятие «фирменный стиль» появилось в профессиональной лексике как производная от англоязычного термина «design coordination and corporate image». Урбанист В. Глазычев определяет фирменный стиль как «совокупность визуально воспринимаемых признаков, вызывающих у потребителя устойчивый стереотип конкретной промышленной или торговой компании» [1].

Его использование предполагает единый подход к оформлению, цветовым сочетаниям, образам в рекламе, деловых бумагах, технической и деловой документации, упаковке продукции и пр. Фирменный стиль — это один из наиболее современных и актуальных видов рекламы.

Фирменный стиль — это один из наиболее современных и актуальных видов рекламы.

Многими исследователями он рассматривается как особый вид маркетинговых коммуникаций. Под фирменным стилем понимают набор цветовых, графических, словесных и прочих постоянных элементов, обеспечивающих визуальное и смысловое единство товаров (услуг), всей исходящей от фирмы информации, ее внутреннего и внешнего оформления. Использование фирменного стиля предполагает единый подход к оформлению, цветовым сочетаниям, образам в рекламе, деловых бумагах, технической и деловой документации, упаковке продукции [2].

Фирменный стиль в жизни организации выполняет следующие важные функции.

1. Имиджевая функция. Формирование и поддержка быстро узнаваемого, оригинального и привлекательного образа компании, что способствует повышению ее престижа и репутации. Положительное восприятие фирмы целевой аудиторией переносится и на ее продукцию. Многие люди считают качество товаров с известным товарным знаком намного превосходящим качество анонимных изделий и готовы заплатить за них больше.

2. Идентифицирующая функция. Фирменный стиль способствует идентификации товаров и рекламы, указывает на их связь с фирмой и их общее происхождение.

3. Дифференцирующая функция. Выделение товаров и рекламы фирмы из общей массы аналогичных. Он является определенным «информационным носителем» и помогает потребителю ориентироваться в потоке товаров и рекламы, облегчает процесс выбора.

Когда целевая аудитория знает данный фирменный стиль, она с большей долей вероятности обратит внимание на знакомый логотип, цвета, шрифты, выделит конкретное рекламное сообщение из общего рекламного шума, который становится с каждым днем все более интенсивным.

Использование единого фирменного стиля во всех формах рекламной кампании сделает рекламу более целостной[3]. Кроме того, значение фирменного стиля состоит в том, что он позволяет фирме с меньшими затратами выводить на рынок свои новые товары, повышает эффективность рекламы и улучшает ее запоминаемость.

Фирменный стиль упрощает разработку маркетинговых коммуникаций, сокращает время и расходы на их подготовку, способствует повышению корпоративного духа, объединяет сотрудников, вырабатывает «фирменный патриотизм», положительно влияет на визуальную среду фирмы и эстетическое восприятие ее товаров (красивый, привлекательный стиль повышает эстетическую ценность продукции). Так становится очевидно, что работа над созданием собственного уникального имиджа учреждения тесно связана с его самоидентификацией, которую легче всего найти через вполне конкретные визуальные образы. Именно поэтому фирменный стиль учреждений культуры может выступать в роли опознавательного знака, идентифицирующего как отдельное учреждение, так и всю сеть в целом образом, фирменный стиль является сегодня основой всей коммуникационной политики фирмы, одним из главных средств борьбы за покупателя, важной составляющей брендинга.

К системе фирменного стиля относят следующие основные элементы:

- товарный знак;
- логотип;
- фирменный блок;
- фирменный лозунг (слоган);
- фирменная гамма цветов;
- фирменный комплект шрифтов;
- прочие фирменные константы.

Фирменный стиль может насчитывать сотни элементов, но на практике используется лишь несколько десятков. Набор элементов фирменного стиля зависит от специфики деятельности компании. Все эти элементы образуют систему фирменного стиля и могут использоваться на разнообразных носителях.

#### **ЛИТЕРАТУРА:**

1. Глазычев В.Л. Очерки по теории и практике дизайна на Западе// Режим доступа: [http://www.glazychyev.ru/books/design/design\\_03\\_6\\_Design\\_v\\_deystvii.htm](http://www.glazychyev.ru/books/design/design_03_6_Design_v_deystvii.htm)(дата обращения 30.03.2017).
2. Гольман И.А. Рекламная деятельность: Планирование. Технологии. Организация. – М.: Гелла-принт, 2002. – 400 с.
3. Ромат Е.В. Реклама. – СПб.: Питер, 2002. – 544с.

УДК: 371.3

**Рахматуллина А.Е.**

Государственный университет имени Шакарима города Семей  
Научный руководитель: Г.Б. Болат, ст. преподаватель кафедры педагогики

#### **ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СОВРЕМЕННЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ШКОЛЕ**

Современная школа меняется. При этом есть изменения, появившиеся независимо от педагогики, более того - вопреки ей. Воздействие социума, воздействие СМИ и Интернета настолько сильно и всеобъемлюще, что целенаправленная педагогическая деятельность отстывает, становится менее существенной. Среди ощутимых потерь за последние полтора десятилетия можно назвать утрату стратегии в воспитательной работе. Школа зачастую пасует перед наркоманией, массовым курением. Этот ряд можно продолжать... Как следствие, школа сдает позиции перед массовым безразличием к учебе не только детей, но и их родителей.

Практика работы с различными педагогическими коллективами показывает, что учитель может создать новый комфортный образовательный процесс, может построить систему воздействия на детский коллектив, на отдельную личность ребенка. Учитель может изменить школу, сделать ее современной. В основе таких преобразований всегда лежит освоение новых технологий как совокупности традиционных и инновационных методов и приемов. Хочется подчеркнуть: не призывы к модернизации образовательного процесса, не разработка очередных программ

совершенствования и развития обновляет школу. Ее обновляет учитель, овладевший новыми технологиями обучения и воспитания.

Один из критериев оценивания деятельности педагогов - использование современных образовательных технологий, в том числе и информационных, в обучении и воспитании школьников. Сложилось так, что история информатизации школы представляет собой две прямые - наука и практика, которые иногда соприкасаются, порождая новые подходы, новые технологии. Но чаще эти прямые не соприкасаются.

Остановимся подробнее на данном критерии. Среди его показателей первым по степени значимости названо использование ИКТ в процессе обучения предмету. Поскольку для многих учителей нашего города применение информационных технологий на уроках является действительно повседневной практикой, остановимся на том, что следует выделить, анализируя собственную деятельность.

Уместно будет назвать организационные формы работы с компьютером на уроке и во внеурочное время; описать приемы использования и варианты организации учебной деятельности школьников с электронными учебными материалами; назвать и кратко характеризовать эти материалы: рекомендованные министерством образования, экспериментальные, авторские, созданные самим учителем.

Показывая результативность обучения предмету, многие учителя сравнивают качественную успеваемость в своем классе и других классах параллели. Подчеркивают, что успехи их учеников обусловлены применением современных образовательных технологий. На наш взгляд, такой подход не совсем корректен. Во-первых, добиться хотя бы условного равенства большинства условий обучения и уровня развития обучающихся невероятно сложно. Во-вторых, вычленив влияние конкретной технологии на промежуточный результат обучения можно, лишь проведя серьезные психофизиологические исследования. Поэтому наиболее уместным, на наш взгляд, является предъявление личных достижений обучающихся, анализ их динамики.

Ценным представляется предъявление учителем результатов педагогического наблюдения, анкетирования учеников и их родителей, показывающих отношение к использованию современных образовательных технологий в образовательном процессе, раскрывающих оценку их влияния на результаты обучения.

Кроме того, помещая в приложение конспекты уроков, на которых использовались современные образовательные технологии, уместно будет сопроводить их комментариями присутствующих учителей, методистов, руководителей, ученых. Тем самым конкурсант подтвердит достоверность предъявляемых результатов и познакомит экспертов с результатами внешней оценки.

Второй показатель рассматриваемого критерия - использование проектных, исследовательских и других развивающих технологий в процессе обучения предмету и в воспитательной работе. Раскрывая особенности своей деятельности в этом направлении, учителю целесообразно продемонстрировать понимание того, что проекты и исследования, осуществляемые школьниками, имеют существенные отличия, проявляющиеся в целях, в организации работы и в представлении полученных результатов. Для начальной школы эти виды деятельности пока не стали массовыми. Зачастую доля труда учителя в полученных результатах слишком велика, а затраты времени и сил не соответствуют влиянию этого вида деятельности на развитие личности ученика. Поэтому имеет смысл кратко раскрыть содержание наиболее значимых, на взгляд учителя, проектов или исследований, указать их практическую значимость, акцентировать внимание на участии родителей в организации этой работы, которая в начальной школе, как правило, проводится во внеурочное время.

Для учителей, работающих с подростками и старшими школьниками, имеет смысл раскрыть особенности использования современных образовательных технологий в организации кружковой и факультативной работы обучающихся, обозначить в справке и поместить в приложение авторскую программу спецкурса, факультатива или элективного курса, преподавание которого предполагает активное использование современных технологий, в том числе и информационных. Оптимальным вариантом может быть краткое описание и обоснование выбора используемых учителем образовательных технологий, их взаимосвязи и влияния на достижение целей обучения и воспитания. Особенно ценно, если учитель покажет, как применение им различных образовательных технологий обогащает традиционные методы и приемы.

Третий показатель касается разработки и использования общественно признанной авторской методики, в том числе новых цифровых образовательных ресурсов. Речь идет и о методах фиксации и оценивания учебных достижений, и о контрольно-измерительных материалах.

Что может представить учитель в аналитической справке, раскрывая данный показатель? Прежде всего, стоит перечислить используемые методы и приемы включения современных технологий в урок - наиболее распространенную форму обучения. Уместно описать разработанные учителем методические и дидактические материалы, средства наглядности, предназначенные для применения на уроке и во внеурочной деятельности школьников. Существенное значение имеет представление данных разработок в электронном виде на сайте школы, районного или городского управления образования, участие учителя в конкурсах образовательных ресурсов различного уровня. В том случае, если современные образовательные технологии используются при организации альтернативных уроку форм учебной деятельности школьников, целесообразно кратко представить такой опыт, показав роль, место и функции технологий.

Последний показатель - результативность использования современных образовательных технологий. Поскольку деятельность учителя по применению информационно-коммуникационных и других современных образовательных технологий является инновационной, следует использовать универсальные критерии оценки ее эффективности. К ним относятся, в частности, образовательный критерий, критерий психологического комфорта обучения и здоровья школьников, критерий воспитанности и социальной востребованности инновационных преобразований. Отчасти доказательством того, что учитель эффективно использует возможности современных образовательных технологий, является позитивная динамика учебных достижений обучающихся, представляемая учителем при описании результатов своей деятельности. Для рассматриваемого нами критерия важно показать, что полученные результаты являются следствием использования применяемых технологий.

Школа непрерывно развивается. При этом ее развитие либо поддерживается и описывается, анализируется наукой, либо идет вне ее усилий. Крайне редко наука предопределяет направления позитивных изменений. Начальной школе в этом смысле повезло: здесь процент «попаданий в точку», конструктивно-положительных научных предначертаний значительно выше среднего значения по всей общеобразовательной школе. Это относится и к истории с информатизацией: крайне медленно начальная школа по всей стране вносит компьютер в класс. Десятки раз учитель посидит за компьютером, мысленно проиграет весь урок, определяя место в нем новым технологиям, высчитывая затраты времени и вероятный результат. И всплывают «минусы»: трата времени на подготовку, отсутствие внятных методических рекомендаций, отсутствие электронных пособий... Да и, судя по многолетним результатам, чем хуже без компьютера?

Не хуже, а иногда и лучше. Все опять же зависит от учителя, от его понимания уникальных возможностей, которые могут привнести в школу современные информационные технологии. Важно освоить их, разобраться в том, как можно изменить качество образовательного процесса, сделать урок интересней, результативней, современной. Тех учителей, кто сумел это реализовать и представить результаты своего труда, наверняка отметит общество и государство. Если не вмешается чрезмерное «обюрокрачивание» национальных проектов - контроль, отчетность, планирование и тому подобное, - наша школа может качественно прибавить. По крайней мере, каждая из конкурсных работ казахстанских педагогов подтверждает это.

Применение новых информационных технологий раскрывает неограниченные возможности для повышения качества знаний обучающихся, обеспечивая интеллектуальное развитие каждого ребенка; обеспечивается эффективная организация познавательной деятельности учащихся. Урок с применением компьютерных технологий не только оживил учебный процесс (что особенно важно, если учитывать психологические особенности младшего школьника, в частности длительное преобладание наглядно образного мышления над абстрактно-логическим), но и повысил мотивацию в обучении. Использование компьютерных технологий в процессе обучения влияет на рост профессиональной компетентности учителя. Это способствует значительному повышению качества образования, что ведет к решению главной задачи образовательной политики.

Изменения в казахстанском образовании и преобразования в обществе требуют от школьного педагога нового подхода к процессу обучения. В современных условиях жизни не достаточно просто владеть набором знаний, умений и навыков, надо уметь их приобретать все в большем объеме, уметь применять их в реальной жизни, реальной ситуации. В современном динамично развивающемся информационном обществе нужны даже не столько сами знания, сколько умение добывать их и умение самостоятельно добытые знания применять во всевозможных ситуациях.

# ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР

## ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ

ӘОЖ: 902(574)

**Айткенов С.Т.**

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті  
Ғылыми жетекші: тарих ғылымдарының кандидаты, профессор Исин. А.И.

### БЕРЕЛ ҚОРЫМЫ

#### **Берел қорымы: 2016 жылғы қазба жұмыстары**

Бүгінгі Қазақстанға ғана емес, әлем зерттеушілеріне әйгілі Берел ескерткіштері Катонқарағай ауданы Берел ауылынан оңтүстік-батысқа қарай 7–8 км жерде, Бұқтырма өзенінің оң жағалауында орналасқан. Қорым солтүстігінде Берел тау өзенінің Бұқтырмаға құйылған тұсымен, оңтүстігінде Қансу өзенімен, ал батысы мен шығысында таулар мен шектелген.

Обалар Бұқтырма өзенінен 40-45 метр биік жатқан үшінші террасасында шоғырланған. Сақ және түркі кезеңдерімен мерзімделетін 100 ден астам обалардан құралған қорым 4000x1000 шаршы метр жерді алып жатыр. Берел қорымындағы обалар мен ғұрыптық ескерткіштер оңтүстік-шығыстан солтүстік-батысқа созылып жатқан бірнеше тізбекке және жеке топтарға шоғырланған. Әрбір тізбекте бұл өңірді б.з.б. 1 мыңжылдықтың екінші жартысында мекендеген тайпалық одақтардың өкілдері жерленген. Тізбектердегі үлкен, орташа және кішігірім обалар сол замандағы әлеуметтік жіктің болғандығының көрінісі болып табылады.

Обалар таудың жақпар тастарымен араласқан өзеннің ұсақ малта тастарынан үйілген. Шұңқырда ағаш қимасы бар, оның сыртында әлеуметтік мәртебесі жоғары адамдардың қабіріне бірге қосып көметін жылқы қаңқаларының жатуы, қарағайдың жуан діңгегінен қақ жарып қашап жасаған астау–табыт ертедегі Алтай көшпелілерінің ескерткіштерін сипаттайды.

Берел қорымында 1997 жылдан қазіргі кезге дейін 20 ескерткіш зерттелді, солардың ішінде №4, 9, 10, 11 обаларынан тоң басқан қабірлер аршылды. Берел қорымы обалардан табылған ақсүйектер мен скиф-сібір аң стилінде жасалған заттарының нәтижесінде әлемге әйгілі болды. Берел қорымындағы тоң басқан обалардың беретін мәліметтері де ерекше. Берел қорымындағы үлкен обаларда табиғат пен климаттың және обаны үйген материалдар мен ескерткіш құрылысының үйлесімінен пайда болған тоңның нәтижесінде органика, яғни киім, ат әбзелдері, ағаш бұйымдары, ер тоқым, тері мен киізден жасалған заттар шірімей жақсы сақталған. Берел қорымынан табылған заттарды зерттеуде алғаш рет жаратылыстану ғылымдарының әдістері пайдаланылды. Бұл зерттеулердің нәтижесінде ерте көшпелілердің ДНҚ-ын анықтауға болатын, сонымен қатар Берел даласының палеоэкологиясы, палеозоологиясы мен антропологиясы бойынша құнды мәліметтер алынды. Ең әйгілі 11-қорғанда 3 м жақын тереңдікте ағаштан жасалған қима, оның бет жағынан он үш жылқының қаңқасы мен әбзелдері, тонда сақталған жылқылар мумиясы, сыртына алтын жалатылған ағаш әшекейлер, адамның қаңқасы алынды. Заттай деректер Берел қорымы Пазырық мәдениетінің кезеңінде (б.з.б. IV–III ғасырлар) салынғанын дәлелдейді.[1]

Біздің Шәкәрім университетінің студенттері археолог З.Самашев басқаратын Шығыс Қазақстан археологиялық экспедицияның құрамында 2000 жылдан бастап табысты қатысып келеді. Берел ескерткіштері жыл сайын жаңа ғылыми жаңалықтарымен қуантады. Өткен 2016 жылы да патшалық әулетке жататын адамның атпен жерлеу ғұрпындағы ескерткіші қазылды.

Алтайдағы археологиялық қазбаларды екі топқа бөліп қарағанда, Зейнолла Самашевтің айтуынша, біріншісі, ертетемір дәуіріндегі сақтар кезеңі, екіншісі ертетүрік заманы. Осы кезеңдерге тиесілі №2 және №19 қорғандарын зерттеу жұмыстарын З.Самашев пен оның шәкірті А.Шотбаев басқарды. Бұл ескерткіштерді қазу жұмыстарына Шәкәрім университетінен үш студент және бізбен бірге Семей геодезия және картография колледжінен төрт студент қатыстық.

Біз №2 қорғанды зерттеу жұмыстарына қатыстық. Бұл қорғаннан егде жастағы әйел мүрдесі мен жеті жылқы табылды. Патша әулетінен шыққандықтан мәртебесіне байланысты адаммен бірге жеті жылқыны қойған. Патшайымның алтынмен әдіптелген киімінің кейбір жұрнақтары сақталыпты. Жүздеген әшекейден тұратын алтын киімінің кейбір бөлігі аршып алынды. Сондай-ақ, қоладан құйылған айна табылды. Оның сабы жыртқыш аңның бейнесінде жасалған. Қасына кендір дәнін ұнтақтайтын арнайы құрал мен ыдыс қойылған. Патшайым көп ауырған қартаң адамға ұқсайды.

Қатты ауырған жан болғандықтан о дүниеге барғанда ем-домына қажет болады деген ой мен дәнүккішті жанына қойған. Сондай-ақ, бірнеше жылқының басына әшекейлі бетперде кигізілген. Бір аттың басында алтыннан құйған құстың бейнелері шықты.

Қазақстан археологиясында алғаш рет қорған үстіне шыны жабындылы саркофаг орнатылды. Енді бұл ескерткішке қызығушылық білдірген келушілер баспалдақпен түсіп, сақ заманындағы жерлеу ғұрпымен танысып, жәдігерлерді жатқан жерінде көре алады.

#### ӘДЕБИЕТ:

1. Самашев З.С. и др. Археологические памятники и палеопочвы Казахского Алтая. – Алматы, 2001.
2. Қырықүңгір, Берел, Шілікті, Семейтау ескерткіштерінің фотоматериалдары.

ӘӨЖ: 94: 63 (574)

**Ботабекова А.Р.**

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті  
«Тарих мамандығының 1 курс магистранты

### **1965 ЖЫЛДАРДАҒЫ ҚАЗАҚСТАНДА ЖҮРГІЗІЛГЕН ЭКОНОМИКАЛЫҚ РЕФОРМА: НӘТИЖЕЛЕРІ ЖӘНЕ САЛДАРЛАРЫ**

1960 жылдардың ортасына қарай ауыл шаруашылығында жалпы ел экономикасының дамуына кері әсер еткен мәселелер шоғырланды. Оларды шешу жаңа аграрлық саясатты жүргізуді қажет етті. Сол себепті, КОКП Орталық Комитетінің 1965 жылғы наурыз Пленумы осы мәселені қарап, «КСРО ауыл шаруашылығын одан әрі дамыту жөніндегі кезек күттірмес шаралар туралы» қаулысын қабылдап, жаңа аграрлық саясатты жариялады.

1960 жылдардағы жаңа аграрлық саясат кешенді механикаландыру мен электрлендіруді енгізу, жерді пайдаланудың тиімділігіне қол жеткізу, жан-жақты химиялық әдістерді қолдану, суландыруды кеңейту, кооперативтік меншікті жетілдіру және қоғамдастыру, шаруашылықаралық және агроөнеркәсіптік интеграция негізінде ауыл шаруашылық өндірісін мамандандыру мен шоғырландыру арқылы ел экономикасын тұрақты да ырғақты дамытуға бағыт ұстады. Сөйтіп, Қазақстан КСРО-ның шығыстағы ірі аграрлық-экономикалық аймағына айналды. 1965 жылғы шаруашылық реформасы бойынша жасалған қадамдар техникалық жағынан қайта жаратандыру, еңбек пен өндірісті ұйымдастыруды жетілдіру жөніндегі мәселелерді шешуге ынталандырды. Кәсіпорын қызметін шамадан тыс бақылау жойылып, шаруашылық дербестігі ұлғая түсті. Пайда, баға, ақшалай сыйлық, несие тәрізді экономикалық тетіктер жұмыс істеді. Әрбір қызметкер мен бүтіндей кәсіпорынды материалдық жағынан ынталандыруға баса назар аударылды. [1].

Аталған Пленумда белгіленген шаралардың жүзеге асырылуындағы алғашқы қадамдар оң нәтижелерін берді. 1965 жылы табиғи қуаңшылыққа қарамастан, республиканың колхоздары мен совхоздары мемлекетке мал шаруашылығының өнімдерін, мақта және көкөніс өткізу жөніндегі белгіленген тапсырмаларды орындады. 1965 жылы көптеген шаруашылықтар жақсы егін өсіріп, егіншіліктің жалпы және товарлы өнімін өндіру бойынша алға қойылған жоспарды орындап шықты. Республика совхоздары мен колхоздары мемлекетке мал шаруашылығы өнімдерін, мақта және жеміс-жидек өнімдерін тапсырып отырды. Оның бір көрінісі колхоздардың ақшалай табысы болып табылады. Қазақстан колхоздарының жалпы табысы 1965 жылы 347,4 миллион сом болса, колхоздардың нақты бір бөлінбейтін қорлары 784 миллион сом болды. Бөлінбейтін қорлардың молаюы өндірістік қорларды үнемі ұлғайтып отыруға мүмкіндік берді.

Ауыл шаруашылығы халықты азық-түлікпен, өңдеуші өнеркәсіпті шикізатпен қамтамасыз ететін материалдық өндірістің айрықша аймағы болып саналады. Еңбекшілердің тұрмыс дәрежесін көтеру үшін және қоғамның өскелең қажеттілігін қамтамасыз етуде шаруашылықтың бұл саласы айрықша орын алады. Ауыл шаруашылығы өндірісін дамытуда экономикалық заңдылықтар назарға алынбай, бесжылдық жоспарда көзделген жұмыстар көлемі ескерілмей, ұлғайтылған қаржылар бөлініп отырды. Бұл дегеніміз партияның съездері мен пленумдарының шешімдерінде көрсетілгендей, колхоздар мен совхоздардың экономикалық базасын нығайтатын, ауыл шаруашылығы өндірісінің барлық салаларын көтеретін жалғыз жол болды. КОКП Орталық Комитетінің 1965 жылғы наурыз айында өткен пленумында айтылғандай, ауыл шаруашылығының артта қалу себептерінің бірі социалистік қоғам дамуының заңдылықтарын жеткілікті есепке алмау, қоғамдық мүдде мен жеке тұлға мүдделерін үйлестіре білмеуі, ауыл еңбеккерлерін материалдық

жағынан ынталандыруды жөнді ескермеу, шаруашылықты интенсивті жүргізудің тәсілдерін өндіріске баяу енгізу болды [2].

Ауылшаруашылығындағы алға жылжулар үлкен көлемде күрделі қаржы жұмсауға байланысты болды. Егер 10 жыл (1953-1963 жж.) ішінде Қазақстанның ауылшаруашылығына 13 миллиард сом күрделі қаржы бөлінсе, 1966-1970 жылдары экономиканың бұл саласына 11 миллиард сом көлемінде күрделі қаржы бөлінді. Сол сияқты минералдық тыңайтқыштар мен өсімдіктер дүниесін қорғауға қажетті химиялық заттар өндірісіне де күрделі қаржы көлемі арттырылды. Совхоздардың негізгі қор құны 1970 жылы 8 миллиард сомға жетті. Олардың материалдық-техникалық базасы ойдағыдай нығайды. Атап айтқанда, Қазақстанның тракторлар паркі 1965 жылы 194,9 мыңнан, 1976 жылы 233 мыңға, астық комбайндары тиісінше 113,6 мыңнан 98,6 мың болып, жүк машиналарының паркі автоцистернадермен қоса есептегенде 1,2 есеге өсті. Ауылшаруашылығы ғылымы мен техникасының дамуы, совхоздар мен колхоздардың өндірістік қызметінің кеңеюі шаруашылық мамандары мен басшыларына жаңа талаптар қойды. Сегізінші бесжылдықтың аяғында 17 орта арнаулы және жоғары ауылшаруашылығы оқу орындарының жанынан колхоздар мен совхоздардың басшы кадрларын даярлау мақсатында екіжылдық бөлімдер ашылды. Олардан 1970 жылы 111 мың маман даярланып шықты. Ауылшаруашылығында осы жылы 56,8 мыңға жуық жоғары және орта арнаулы білімі бар агрономдар, зоотехниктер, мал дәрігерлері жұмыс істеді [3].

Сөйтіп 1965 жылы Қазақстанда жүргізілген шаруашылық реформа жаңа аграрлық саясатты жариялап, алдағы кезеңде ауылшаруашылығының пайдасына ұлттық табысты қайта бөлу, селоның әлеуметтік мәселелерін неғұрлым дұрыс шешу, ауыл шаруашылық өніміне сатып алу бағаларын арттыру жөнінде шаралар алына бастады. Экономикалық қатынастар саласында шаруашылықтар экономикасын нығайту үшін мемлекеттік дайындау мен ауылшаруашылығы өнімдерін сатып алу жүйелері шешуші роль атқарады. Бұрын тек жылдық жоспар дайындалса, енді бірнеше жылды көздеген тұрақты жоспарларды қабылдауға бет бұрылды. Жоспарлаудың жаңа тәртібі өмірге келді. Енді колхоздар мен совхоздар өндіріс көлемі, еңбек өнімділігі, өнімнің өзіндік құны, тағы басқа да өндірістік көрсеткіштер туралы өздері жоспарлай алатын болды. 60-жылдардағы жаңа аграрлық саясат кешенді механикаландыру мен электрлендіруді енгізу, жерді пайдаланудың тиімділігіне жету, жан-жақты химиялық әдістерді қолдану, суландыруды кеңейту, кооперативтік меншікті жетілдіру және қоғамдастыру, шаруашылықаралық және агроөнеркәсіптік интеграция негізінде ауылшаруашылық өндірісін мамандандыру мен шоғырландыру арқылы тұтас ел экономикасын тұрақты да ырғақты дамытуға бағыт ұстады [4].

1965 жылы басталған реформа, оған жағдай жасалмағандықтан аяқталмай қалды. Іс жүзінде экономикалық әдістер әкімшілік әдіспен алмастырылды. Аграрлық саланың артта қалуының басты себептері, ол кеңестік жүйе кезінде жүргізілген реформалардың жасампаздық емес, орасан зор қаржыны талап ететін мазмұнда іс-жүзіне асырылуы. Реформа кредиттік-финанстық жүйемен, материалдық-техникалық жабдықтаумен байланыстырылмады. Осының салдарынан аграрлық аймақ пен өндіріс құрал-жабдықтармен қамтамасыз ететін салалардың экономикалық алмасуында тепе-теңдік сақталмады. Сонымен қатар, басқару жүйесінде өндірісті ұйымдастырудың экономикадан тыс әкімшіл тәсілінің үстемдік етуі материалдық ынталандыруды екінші қатарға ысырды, еңбекшілер белсенділігі төмендеді. Адам факторын бағаламау, еңбекшілерді жоғарыдан берілген бұйрықты орындаушы ретінде ғана тәрибелеу ауыл шаруашылығының өркендеуін айтарлықтай тежеді.

Қорыта келгенде, 1965 жылы Пленум қабылдаған шаралар ауыл шаруашылығындағы экономикалық қатынастарды түбірімен өзгерте алмады және айтулы жетістіктерге жеткізбеді. Экономикалық ынталандыруды жоққа шығара отырып, қалыптасқан жүйе экономиканы экстенсивтік даму жолында ұзақ ұстап қалды. Енбекақы төлеу жүйесі еңбектің нәтижесімен байланыстырылмады. Ауыл шаруашылығына бөлінген күрделі қаржыны көбейту совхоздардың материалдық-техникалық базасын нығайтқанымен, терең экономикалық өрістеуге жеткізбей, халықтың тұрмыс дәрежесінің жақсаруын қамтамасыз ете алмады. КСРО үкіметі проблеманы шешудің жаңа жолдарын іздестіре бастады. Ауыл шаруашылығына жүргізілетін тәжірибелер жалғаса берді.

#### ӘДЕБИЕТ:

1. Сулейменов Б. Особенности советской аграрной политики Казахстана в период 1946-1980 гг.: экстенсивной направление и кризис (по материалам Западных областей). Автореферат дисс. к.и.н. Уральск - 2010 г.
2. Байсарина К.К. Кеңес өкіметінің Қазақстандағы аграрлық саясаты: тарихы мен тағлымы (1946-1965 жж.). Семей, 2005 ж.

3. «Нородное хозяйство Казахстана за 60 лет». А., 1980
4. Сүлейменов Б.С. 1965 ж. Аграрлық реформа негізінде Қазақстанда жаңа аграрлық саясат жолдарын қалыптастырудың көріністері // ҚазҰУ хабаршысы - №4(47)- 2007

УДК: 94 (574.42): 339.174 «18/20»

**Даутова А.Ф.**

Государственный университет имени Шакарима города Семей  
Научный руководитель: М.Г. Ескендилов, д.и.н., профессор

### **ЗНАЧЕНИЕ ЯРМАРОК В ЭКОНОМИЧЕСКОМ РАЗВИТИИ ВОСТОЧНОГО КАЗАХСТАНА В XIX – НАЧАЛО XX ВВ.**

Внутренний рынок - одно из главных условий развития экономики, его размеры определяют в целом темпы экономического развития региона. Выявление особенностей складывания местных рынков представляется актуальным на нынешний день. Формирование отечественного рынка зависит от состояния региональных торгов, объединенных в систему общей функцией: осуществление товарообмена между производителями и потребителями в масштабе всей страны, поэтому выяснение специфики ярмарочной торговли необходимо для исследования экономического развития Восточного Казахстана в XIX - начале XX вв.

В середине XIX века в Казахстане получает развитие ярмарочная торговля. На территории Семипалатинской области действовали более двадцати ярмарок. Среди них по значимости выделялись Кояндинская, Чарская и Екатерининская ярмарки. На ярмарках происходил, главным образом, обмен продуктов кочевого скотоводческого хозяйства на мануфактурный, бакалейный и прочий товар, привозимый, преимущественно, из Европейской России, за неимением в области соответствующих заводов и фабрик. Так называемые крестьянские изделия, мука, зерновой хлеб и азиатские (туркестанские) товары играли в ярмарочных оборотах, сравнительно незначительную роль [1].

Ярмарки были центрами, где обычно располагались лавки, магазины, занимавшиеся реализацией товаров фабрично-заводского производства. В документах часто встречаются сведения о том, что купцы, получая различные товары из центральных губерний, часть из них отдавали местным купцам в кредит, которые были осведомлены о потребностях кочевого населения через своих агентов и развозили нужные товары по ярмаркам, селам, приискам и по аулам инородцев [2].

Чем можно объяснить стабильность ярмарочной торговли? Во-первых, недостаточным развитием путей сообщения, что препятствовало установлению более устойчивых торговых связей между главными поставщиками – казахскими баями-скотопромышленниками и купцами; во-вторых, сложившимися традициями ярмарочной торговли; в-третьих, как указывалось и в дореволюционных источниках, кочевым образом жизни коренных жителей степи; в-четвертых, на ярмарке можно было приобрести товары широкого потребления, в которых кочевое население постоянно нуждалось [3, 62].

Для торговли на ярмарках предприниматели обзаводились соответствующими документами, анализируя динамику числа ярмарочных свидетельств, можно выявить экономическое состояние представителей торговли на периодических торгах. Обычно, основными двигателями ярмарок были купцы 2 гильдии, под руководством которых работали приказчики 2 класса.

Развитие ярмарок и ее оборотов способствовало учреждению на территории ярмарки почтово-телеграфного отделения и отделения Государственного Банка для обслуживания нужд, собирающихся на ярмарку торговых организаций. Отделение государственного банка в Семипалатинске открылось в 1887 г., а в 1888 г. здесь был учрежден филиал крупного для того времени сибирского торгового банка. Позднее ежегодно для обеспечения кредитных операций открывалось временное отделение государственного банка на Куяндинской ярмарке [4].

Обороты ярмарок зависели от количества привезенного товара, покупательной способности населения, наличия спроса на привозные и вывозимые товары. Из 25 ярмарок Семипалатинской области в 1899 году, 15 были четвертого разряда, периодичность ярмарок была от двух дней до одного месяца. Самые крупные ярмарки области Ботовская и Чарская были второго разряда.

Предметы ярмарочной торговли делились на 5 категорий: скот; животноводческое сырье; «жизненные припасы и крестьянские изделия»; азиатские товары; европейские товары. Причем первые две категории в 90 годы XIX века составляли 70% продаж, пятая категория- 20%. Перевес



суммы сбываемого из степи скота и сырья под сумму ввозимых в нее фабричных изделий составлял чистый денежный доход в степи [5, 46].

Распределение ярмарок происходило в контексте производственной проблемы взаимодействия «город-аул», «деревня - аул», на отдаленных малонаселенных территориях численность и густота ярмарок была меньше, и зависела от экономических потребностей населения.

Рыночный спрос повлиял на распределение ярмарок и сформировал новый тип производителя, настроенного на получение скорой прибыли любыми возможными способами.

Схема размещения ярмарок в кочевых и полукочевых районах зависела от близости ското-прогонных и торговых трактов, обеспеченных водой и растительностью, предметами первой необходимости. Размещение ярмарок в районах земледельческим населением, казачьих станицах, местностях, расположенных вблизи транспортных узлов отличалось большей плотностью и частотой организации торгов.

В местах сосредоточения ярмарок появлялась возможность сезонного трудоустройства местного населения для выполнения различных операций по подготовке товара к продаже. Открывались специальные пункты по сортировке товара, упаковке продукции, конторы по рекламированию изделий, для перевозки товаров требовалось большое число перевозчиков и контролирующих их приказчиков, что постоянно насыщало рынок труда дополнительными трудовыми ресурсами.

Торговля на ярмарках по степени участия купцов в торговле и объему торговых операций была многоступенчатой. Можно выделить следующие группы торговцев: мелкие коммерсанты по продаже мелкооптовых партий местным посредникам и потребителям; бизнесмены среднего звена, осуществляющие конкурентоспособную оптовую и розничную торговлю на территории ярмарки; крупные предприниматели, имеющие склады и конторы для отправки оптовых партий по перепродаже товаров в местах спроса, как в крупных городах империи, так и за рубежом. Общей проблемой для всех участников ярмарки было отсутствие информации о спросе и ценах на товары, в «Памятных книжках» и «Обзорах областей», можно почерпнуть сведения о стоимости отдельных видов товаров, но для купца важен не только спрос, но и предложение.

В начале XX века, в связи с формированием стационарной сети торговли, постепенно падает роль крупных ярмарок, уменьшаются их обороты.

В годы установления советской власти операции по купле-продаже переживали кризис. Не только сократились суммы привоза, но и постепенно падала покупательская способность, что приводило к уменьшению ассортимента продаж, в конечном счете, падению роли ярмарочной торговли. Все отрасли торговли переживали период регресса, также в некоторые годы привезенный товар не находил спроса на местах сбыта. С одной стороны это свидетельство отсутствия предложения со стороны населения, с другой невозможности купить товары, в связи создавшимся политическим положением [6].

Основное изменение в ярмарочной торговле к концу XIX в. было связано с потерей ярмарками функции распродажи промышленных товаров, которую стала выполнять быстро развивавшаяся в начале XX столетия стационарная торговая сеть.

Таким образом, ярмарочная торговля способствовала развитию торгового капитала и купечества. Благодаря участию в ярмарках купцы связывали местные рынки в единую систему и способствовали установлению между ними прочных торгово-экономических связей, что являлось составной частью процесса формирования рынка. Ярмарки приближали рынок к потребителю и создавали условия для реализации местных товаров, предлагаемых мелкими производителями, что стимулировало развитие предпринимательства как среди производителей, так и посредников. Ярмарочная торговля послужила благоприятным фактором экономической жизни в крае.

#### ЛИТЕРАТУРА:

1. Сибирский торгово-промышленный и справочный календарь на 1900 год. – Томск, 1900.
2. ЦГА РК, ф. 391, оп. 1, д. 91, л. 315.
3. Касымбаев Ж.К. Города Восточного Казахстана в 1861-1917 г.: (социально-экономический аспект). – Алма-Ата: Гылым, 1990. – 184 с.
4. Фридман Я. Л. Банки и кредит в дореволюционном Казахстане. Алма-Ата, 1974. -176 с.
5. Ахметова Г.М. История торговли и предпринимательства Казахстана в конце XIX-начале XX веков. – Усть-Каменогорск, 2012. -176 с.
6. Ахметова Г.М. Основные тенденции в развитии торговли Казахстана в конце XIX- начале XX веков // Вестник КазНУ. - Алматы, 2013.

**Магзумова Н.А.**

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті

## **1928 ЖЫЛҒЫ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ӘЛДІ ШАРУАЛАРДЫ ТӘРКІЛЕУДІҢ МАҚСАТЫ НЕМЕСЕ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДЫҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК - ТАПТЫҚ ҚАТЫНАСТАР ТУРАЛЫ**

XX ғасырдың 30-шы жылдарының басындағы шаруаларды жаппай ұжымдастыру, түбінде бүтіндей болатын, большевиктік билік ұстанған саяси бағыт еді. Көптеген зерттеулерде кулактарды тәркілеу, көбіне сол кездегі большевиктердің өздері қолдан жасаған тап күресінің шиеленісуі мәселесіне әкелініп саяды. Ал шындығына келгенде, Кеңес өкіметі осыны іске асыру арқылы бірнеше мәселені қатар шешуді ойластырғанын байқаймыз. Біріншіден, кулактарды тәркілеу арқылы олардың қолындағы меншікті алып, индустрияландыру жағдайына пайдаланылу көзделінді. Екіншіден, кулакты меншігінен айырып, өздерін еңбекшілерге қарсы тап ретінде басқа өлкелерге жер аудару арқылы, өкімет алдағы болатын, шаруаларды жаппай ұжымдастыру бағытында ұстанатын саясатында, оған қарсылық бола қалған жағдайда, бұларды бастап шығуы мүмкін бірден-бір күш кулактарды бейтараптандыруды, залалсыздандыруды ойлағанын көреміз.

Осындай бағыт ұстанған Қазақстандағы сталиндік – голощекиндік билік тап күресін барынша шиеленістіруді, халқықтың әлеуметтік топтарын бір-біріне қарама-қарсы қойып, жау жоқ жерде жау жасап, қоғамдық өмірді жасанды түрде шиеленістіріп, «халық жауларын» қолдан туғызды. Бұны Голощекиннің 1928 жылы 4 қазанда республиканың сегіз жылдығынан кейін екі аптадан соң, өткен партия активі жиналысында айтқан: «Байлар өз жағдайы үшін бар күшімен күреседі. Конфискелеу ауылда шиеленіскен тап күресін тудырды. Бұл түсінікті. Өйткені, конфискелеу науқаны - емтихан және мен оны ұйымның қазақ бөлігін шынықтыратын таптық өрт дер едім» деген сөздерінен, оның тап күресінің шектен тыс күшейіп бара жатқандығы туралы ойды одан әрі теориялық жағынан тереңдетуге тырысқанын байқатады. Сол кезеңдердегі газет ақпараттарына қарағанда, Қазақстан бойынша бір кісінің өлімі мен уәкілдерге жасалған бірнеше шабуылды ескермегенде, 1928 жылғы кәмпеске науқаны қарсылықсыз және қантөгіссіз өткен.

Сол жылдардағы Қазақстан қоғамының ерекшелігін ескерсек, 20-шы жылдары қазақ даласында маркстік-лениндік көзқарас тұрғысындағы феодал табы әлі қалыптасып үлгермеген еді. 1928 жылы ресми құжаттар тәркіленген ең ірі қазақ байларын «ірі» немесе «жартылай-феодал» - деп сипаттады. Осы жерде, неге толық емес, жартылай ғана феодал?- деген заңды сұрақ туады. Шын мәнінде қазақ байы, крепостнойлық тәртіп жағдайындағы еуропалық түрдегі феодал болмағандықтан, қазақ малшылары орыс шаруалары тәрізді басыбайлылықтың қамытын киген жоқ. Әрине, қазақ ауылында да малсыз кедейлер аз емес еді. «Мұндай қожалықтардың саны республиканың жеті округінде 2559 (15 354 адам) болғанын кәмпескеленген малды оларға тарату кезінде белгілі болды». [1,73] Бұл, әрине, көп емес.

Қазақ ауылындағы қара шаруа, кедей, қонсы, жалшы, малшы, қойшы тәрізді әлеуметтік топтардың бір сөзбен айтқанда, қазақ кедейлерінің, негізінен бірлі-жарым болса да мал ұстап, өз күндерін өзі көргенін және өздерінің материалдық мұқтаждықтарын бай көршілерінің немесе туыстарының малын бағу, оларға өз еріктерімен жалдану есебінен толықтырып отырғанын да ескермей болмайды. Рулық қауым психологиясынан басқа бай мен кедейді өзара жақындықтыра түскен тағы бір нәрсе, ол - көшпелі өмірдің қиыншылықтары болды. Табиғаттың әртүрлі, тіптен күтпеген, кездейсоқ кедергілері көшпелілерді қиындыққа ұшырата бергендіктен, мұндай өмір оларды өзара күш біріктіруге, әрқашан тізе қосып әрекет етуге әкеліп отырды. Қауымнан тыс өз малынды жалғыз бағу мұндайда аса қауіпті еді. Оның үстіне руластарда болатын туыстық сезім адамдарды жақындастыра түскен фактор болды.

Бұдан шығатын қорытынды сол, қазақ ауылында шаруашылық ежелден-ақ бір мүддеге, яғни жалпыға бірдей ортақ іске бағыныдырылды. Мұны, өзінше кооперация деуге болады.

Бұдан әрине қазақ ауылында мүлде қанау, әлеуметтік теңсіздік болған жоқ деген қорытынды тумауы керек. Әрине, бай мен кедей бар жерде сөзсіз орын алады. Бірақ қазақ байының қазақ кедейін қанауы көшпелі тұрмыс туғызған қажеттіліктен туындады, оның себептері жоғарыдағыдай. Солай бола тұрса да, қазақ байының өзі де, оның кедей руласын қанауы да еуропадағыдай классикалық сатыға көтеріле қойған жоқ.

Кезінде, таптық тұрғыда жазылған еңбектерде көп айтылған, аяусыз сыналған бай шаруашылығы, шын мәнінде, қазақ даласының табиғи-әлеуметтік ерекшелігіне сәйкес қалыптасқан дәстүрлі мал шаруашылығын ұйымдастырудың өзіндік үлгісі еді.

Бұл туралы кезінде қазақ байлары қожалықтарын зерттеген профессор С.П.Шевцов өзінің 1927 жылы мамырдың 28-де жарық көрген «К работам экономического отряда Казахской экспедиции. Бюджетное обследование.» деген ғылыми еңбегінде нақты есептеулерге сүйеніп дәлелдеп жазды: «Шаруашылықтың даму деңгейі Якутиядағыдай немесе Қазақстандағыдай кейбір халықтар біздің көзқарасымызша, аса кең ауқымы және өзіндік пішіні бар меймандостықпен ерекшеленеді. Қазақ қожалықтарын зерттегенде ерекшелікке тоқтамауға болмайды».

Өзінің зерттеулерінде қазақ қожалықтарын бес түрлі экономикалық топқа бөліп жан-жақты қарастырған профессор: «Айтылған ерекшелікке байланысты қазақ қожалықтары неғұрлым ауқатты да бай болса, соғұрлым олардың тауарлылығы, яғни құндылығы, ақшалылығы, қор жинауы төмен болады»- деген қорытындыға келеді. Профессор ашқан тағы бір жаңалық: экономикалық топ жоғары болған ойын ондағы меймандостықтың маңызы арта түседі. Мерекелі той-томалақ, өлгенге ас беру, ат шаптырған бәйге жарыс тәрізді дәстүр салттарды өткізуде және рулық қауымдағы кедей-кепшіктің күнкөрісін қамтамасыз етуде ауқатты бай қожалықтардың рөлі үлкен. «Тағы бір қызғылықты ерекшелігі, - деп жалғастырды ойын С.П.Шевцов, - экономикалық топ жоғары болған сайын, ондағы қорлану әлсіздене түседі, ал жоғарысында тіптен кему байқалады». Осы зерттеулер негізінде орыс ғалымы онсыз да тауарлылығы, қорлануы төмен, бірақ бай делінетін ауқатты шаруашылықтарға үкіметтің салық салу тәртібінің шаруа қожалықтарының мал шаруашылығын өркендетуіне үлкен кедергі болғанын атап көрсетті.

Профессор С.П.Шевцов айтқан пікірді қостаған және мақұлдаған ғалымдар да аз болмаған. Солардың бірі - қазақ қожалықтарының қыры мен сырын жан-жақты зерттеуші ғалым, профессор К.Вернердің тұжырымы бойынша, қазіргі қазақ шаруашылығының өзін қоршаған ортамен біте қайнаскандығы соншалық, тіпті сахарада бұдан көшпелілер шаруашылығының өркендей қоюы екіталай. [2]

Әрине, мұндай көзқарастар бай шаруашылығын жоюды мақсат еткен сол кездегі Қазақстан басшылығына ұнай қойған жоқ. Ф.Голощекин осындай пікірдегі ғалымдарды байларды қорғаушылар, «буржуазиялық» оқымыстылар ретінде аяусыз сынға алды.

Тәркілеуге байланысты декретте әсіресе көшпелі аудандардағы қожалықтарға шектен тыс қатал көзқарас айқын сезілді. Осы көшпелі аудандағылардың малы кәмпескелеу мөлшерінен аз болған күннің өзінде де, егер бұл адамадар ауылда ықпалды болса, кеңестендіруге қарсы қауіпті элемент ретінде жер аударылуы тиіс болды.

Осы жерде ойландыратын бір мәселе – ауқаттылар арасында жалпы саясаттан мүлде аулақ тұрғандар, немесе кеңес үкіметі не айтса да, оны мақұлдауға бейім тұрғандар аз емес еді. Мұны кәмпеске науқанында байлар тарапынан жазылған арыздар да дәлелдейді.

Голощекин бастаған Қазақстан үкіметі «тоналғанды талау» деген ұранды басшылыққа алып, бар байлықты талан-таражға салды. Қазақ байы жасаған дәстүрлі шаруашылық бүлдіруге емес, жетілдіруге, болашақта дамытуға әбден лайық көп нәрсе беретінін ұмытқан, оның Қазақстан жағдайында тиімділігін ұмытқан, «ол тонаудан жасалған шаруашылық» деген біржақты түсінікті халықтың ойына әбден ұялатқан. Кеңес үкіметі қазақ даласын ежелден дамыған дәстүрлі экономикадан тайдырып, дамудың басқа жолын қабылдауға күштеп көндіріп, қазақ ауылын тұйыққа тіреді. Ауылда рулық қатынастардың сақталғаны да рас еді. Байларды жою арқылы жаңа өкімет мал шаруашылығын жіне мал шаруашылығының тәжірибелі ұйымдастырушыларын күйретіп қана қоймай, сонымен бірге, ағайынды ықпалды бас иесінен де айырды. Жаксы болсын, жаман болсын, шаруаға қыры бар бай өз ағайындарын қанап, қысым көрсетіп қана қоймай, сонымен бірге өзінің ар-ұятына жүгініп, ағайынгершілік жақындығына байланысты, өзінің мүмкіндігіне қарай, кедей туысқа қарайласты және шаруашылықты жүргізуге үлгі болды. Қалай десек те, революция әкелген әлеуметтік астан-кестен өзгерістерге дейін, кейбір астық шықпай қалған жұт жылдарының кедейлерге ауыртыпалық артқаны болмасағ қазақ даласында дәл Кеңес үкіметінің алғашқы онжылдығындай ашаршылықтың бірде-бір қырғыны тіркелмеген. Байлардың көзі жойылғаннан кейін дәстүрлі мал шаруашылығының да берекесі кетті. [3,58]

Сонымен, қорытып айтар болсақ, сол кездері көшпенді қазақ шаруашылығы дамудың ең төменгі сатысында тұрды деген большевиктік көзқарасты қолдауға болмайды. Көшпелі шаруашылық та адамзат жасаған, айналадағы орта ерекшеліктері туғызған әлеуметтік-экономикалық дамудың бір түрі. Олай болса, осы кезге дейін тарихшылар бір жақты қарап келген көшпелі тұрмысты адамзат өркениетіне де, дауына да, озық мәдениетке де қарсы қоймай, оны балама даму жолы ретінде қараған

жөн. Көшпелі шаруашылық пен көшпенді тұрмыстың аясы мен анасы табиғат болғандықтан, көшпелі дәстүрлі қазақ шаруашылығы табиғаттың қатыгез талаптарына толық бейімделген, оларға төтеп беретін шаруашылықты ұйымдастырудың тиімді түрі еді. Солақай саясат қазақ даласында қалыптасқан, жағдайға бейімделген дәстүрлі шаруашылыққа қалпына келместей нұқсан жасағанын айтамыз. Шаруаларға өкіметтің тиісуінің басы кулактардан басталғанын көреміз.[4,86] Шаруалардың мал-мүлкін ортақтастырып, ұжымшарларға біріктіре бастағанда болуы мүмкін бас көтерулерді бастап шығатын, өзі сауатты, өзі әлді кулакты осылай залалсыздандыру тоталитарлық билікке тиімді болды.

#### ӘДЕБИЕТ:

1. Халықнама немесе сан мен сапа.Тәгімов М.Б., Алматы.Жазушы.1992.- 73 б.
2. Ұлтшылдық бағытын ұстанған кімдер? Құлжабаев М.//Қазақстан коммунисті.1991.№3.
3. Аграрная политика Советской власти в Казахстане в 1917-1940 гг. Халидуллин Г. Автореферат. Алматы. 2001.- с. 58
4. Страница истории Советского общества. Факты, проблемы, люди. М., Издательство политической литературы, 1989.– с. 86

ӘОЖ 94 (574)

**Шаймарданова Н.С.**

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті

#### **КЕҢЕС НҮРПЕЙІСОВ ЗЕРТТЕУЛЕРІНДЕГІ АХМЕТ БАЙТҮРСЫНОВ ТҰЛҒАСЫ**

Ахмет Байтұрсынов – халқымыздың ұлы перзенттерінің бірі, әмбебап ғалым, ақын, аудармашы, журналист, көсемсөз шебері. Бір сөзбен айтқанда, «сегіз қырлы бір сырлы» адам. Ахмет Байтұрсыновтың сан қырлы қасиеттерінің бірі оның қоғамдық-саяси және мемлекеттік қызметі болып табылады. Осы күнге дейін А.Байтұрсыновтың сан қырлы қасиеттерінің бірі оның қоғамдық-саяси және мемлекеттік қызметі болып табылады.

Осы күнге А.Байтұрсыновтың аса ірі қоғам және мемлекет қайраткері, айлалы саясаткер ретіндегі қызметі туралы жеткіліксіз айтылып, аз жазылып келеді.Оның басты себебі Ахмет Байтұрсыновтың ұлттық демократиялық Алаш қозғалысы көсемдерінің бірі, Алаш партиясы мен Алаш автономиясын құрудың бастау көзінде тұрған айтулы тұлғалардың бірегейі болғандығына ғана байланысты емес еді. Қоғам және мемлекет қайраткері ретінде Ахмет Байтұрсынов біраз бұлтарысы бар күрделі жолдан өткен адам.[1;317]

1911 жылы жазылған «Қазақтың өкпесі» атты Ахмет Байтұрсыновтың мақаласында мынандай сөздер бар: «...Ата жолдасы надандық, өнерсіздік қазір қазақтан айырылатын емес. Надандықтың кесапаты әр жерден-ақ маңдайымызға тисе де, ата жолдасымыз болған соң, біз де қиып айырылмай-ақ келеміз...Жоқты барға теңгеретін ғылым мен өнерді керек қылатын қазақ аз...» Осы «ғылым мен өнерді керек қылатын қазақ аз...» Осы «ғылым мен өнерді керек қылатын» қазақтардың көбеюі Ахмет Байтұрсыновтың ойынша халықты тығырықтан шығаратын сара жол болып табылады.

Ахмет Байтұрсынов : «... газета-халықтың көзі, құлағы һәм тілі. Адамға көз, құлақ, тіл қандай керек болса, халыққа газет сондай керек... Жұртым деп халықтың арын арлап, зарын зарлап, халықтың сөзін сөйлеп, пайдасын қорғап, зарына зарлап, халықтың сөзін сөйлеп, пайдасын қорғап, зарына қарсы тұрып, қарғаға көзін шокытпасқа тырысады» - деген тұжырымы арқылы газеттің қоғамда алатын орнын, оның саяси маңызын барынша айқындап берді.[2;53-54]

Қазревком төрағасының орынбасары және ішкі істер меңгерушісі болып А.Байтұрсынұлы көп кешікпей «Жизнь национальностей» газетінде (Москва) «Революция және қазақтар» (Революция и киргизы) деген мақала жариялады. Онда басқа мәселелермен қатар Алаш партиясы мен Алашорда үкіметі жетекшілерінің саяси көзқарас ерекшеліктерін (ең алдымен, өзінің ) түсіндіретін тұжырымдар жасады. «Мен,-осы жолдарды жазушы –деді өз мақаласында А.Байтұрсынұлы,- патша үкіметі кезінде қазақтың ұлттық саясатын жүргізуді басқарған және патша үкіметіне қарсы күрескен қазақ интеллигенттерінің өкілімін... Алашордашылардың торғайлық тобының делегаты ретінде Орталық Советтік Россияға келіссөз жүргізуге келген мен... Россия халықтары құқығы Декларациясына сәйкес қазақ мәселесіне ықыласпен зер салғандықтан куәсі болдым. Колчак билігінен Совет өкіметін артығырақ көруіміз қате еместігін өз жолдастарыма айтып, оларды тыныштандырғым келеді.[3;6-7]

Осыдан Ахмет Байтұрсыновтың өз мүддесінен ел мүддесін жоғары қойғанын анық аңғаруымызға болады.

Кеңес Нұрпейісов өзінің «Біз Байтұрсыновты қалай бағалап жүрміз, ағайын?» атты мақаласында Ахметтің тұлғасын былай ашады: «Ахмет Байтұрсынұлы азамат болып қалыптасқан кезең Қазақстанның Россия империясының отарына түгелдей айналып болған уақытқа тұспа-тұс келді. Патша үкіметі уақыт өткен сайын кең көлемді саясатын жүргізуді күшейте түсті. Қазақ халқы отарлық езгіні, Ахмет сөзімен айтсақ, жері мен «малы тоналған», жаны қамалған, белі сынуға таянған», әлеуметтік-экономикалық салада ғана емес, Міржақып Дулатұлы дәл басып көрсеткендей «тілі мен діл нашаралап, хал қарам болған, рухани-мәдени салада да (тіл, діл мәселелерінде) бірдей көтерді.

Ахмет Байтұрсынұлы өзінің табиғат берген тума талантының, аса қажырлық пен таймас табандылықпен еткен еңбегінің, ұлт мүддесі үрдісінен шығуды өзінің перзенттік парызы деп әрдайым санауының нәтижесінде әмбебеп білімді ғұлама дәрежесіне жетіп өзінің артына бүгінгі күндері оның туған халқының қала берді, бүкіл түркі әлемінің игілігіне айналып отырған ұлы ғылыми мұра қалдырды. Ол ең алдымен қазақтың жаңа тілтану ғылымының негізін қалаған ұлы лингвист, әдебиет теоритигі, бір сөзбен айтқанда аса көрнекті тюрколог. Ахаң – XX ғасырдағы өз халқының рухани көсемі. Осынысы арқылы ол әлемдегі басқа халықтардың айтулы ғалымдарымен, қоғам қайраткерлерімен, өз халықтарының түпкілікті мақсат-мүдделері үшін сарқыла еңбек еткен ұлдарымен бір қатарда, бір деңгейде тұр». [1;204-205]

Ахмет Байтұрсынұлы азамат болып қалыптасқан кезең Қазақстанның Ресей империясының отарына түгелдей айналып болған уақытқа тұспа-тұс келді. Патша үкіметінің 1867-1868 жылы Қазақстанда жүзеге асырған көп салалық реформалары (әкімшілік, сот, салық т.б. мәселелерге байланысты) өлкеміздің империяның отарлы аймағы, ал халқымыздың отаршылдардың боданына айналғандығын заңдастырды. Мұны Байтұрсынұловтар әулеті де бастан кешірді. XIX ғасырдың сексенінші жылдарында өз ауылында жәбірлеп, қорлағаны үшін Торғай уезінің бастығы Яковлевті Ахметтің Байтұрсын соққыға жыққан. Сол үшін ол ұзақ мерзімге Сібірге жер аударылған. Бала Ахмет осындай озбырлықтың талайын көріп, тез есейген.

Азамат болып есейіп, Қарқаралы қаласында екі класты училищенің меңгерушісі қызметін атқарып жүрген Ахметтің өзі де полиция тыңшыларының жаласымен 1909 жылы Семей абақтысына жабылып, 8-9 айдай түрменің дәм-тұзын татқан. Осындай оқиғалар тізбегі жігіт Ахметтің қоғмадық-саяси күреске ертерек араласуына түрткі болған. [3;4]

Кеңес Нұрпейісов Ахмет Байтұрсыновтың тұлғалық болмысын толықтай аша білді. Алаштың асыл азаматтарының бірі Байтұрсыновтың тарихи тұлғасы ешқашан ұмытылмайды.

#### ӘДЕБИЕТ:

1. Нұрпейіс К. Тарихи тұлғалар.-Алматы: Қазақ энциклопедиясы.-2007.-376.
2. Нұрпейіс К. Алаш хәм Алашорда. –Алматы: Ататек,1995.256 б.
3. Алаштың күрескер ұлы //Нұрпейіс К.//Қазақ тарихы.-1998. -№4-5

УДК: 941

**Смағұл Д. Б.**

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті  
Ғылыми жетекші: Мукатаева З. К.

#### «БАБЫРНАМА»

«Бабырнама» - Орта Азия халықтарының орта ғасырдағы тірлігінен ұлан-ғайыр мағлұмат беретін, ескінің көзі, жақсының сөзі сипатты тарихы – әдеби естелік шығарма. Қазақ қауымына ұсынылып отырған бұл кітап қоғамдық құрылысты, әдет – ғұрыпты зерттеуші, тарихшы, этнографтар, географтар үшін, сондай – ақ орта ғасырдағы түрік – шағатай тілінде жазылған ғылыми – әдеби еңбекті зерттеуші филологтар мен тіл мамандары үшін де, тіпті мұнан бес жүз жыл бұрынғы ата-бабаларымыздың тірлігін, кәсібін, шаруашылығын, тұрағын, қоғамдық қарым – қатынасын білгісі келетін зерделі оқырмандар үшін де аса құнды.

Бабыр – Темірдің ұрпағы, Ферғананың билеушісі Омар Шейхтың үлкен ұлы. Ол Темір ұрпақтарының Темір құрған мемлекеттің жерін бөлісе алмай өзара қырқысып, жауығып жатқан 1483 жылы (нижра бойынша 899 жыл) ақпанның 14 күні дүниеге келген. Әкесі Омар Шейх Самарқанда

дүниеге келді. Омар Шейх мырза аса бойшаң емес, толықша, дөңгелек сақалды, ақ құба адам еді. Киім, тамақ таңдамайтын, шалманы арнаулы қызметшілері орайтын. Омар Шей мырзаның үш ұлы, бес қызы болыпты. 1494 жылы Омар Шейх мырза кенеттен қайтыс болып, буыны қатпаған Бабыр он екі жасында Ферғананың билеушісі атанды. Ол кезде Ферғана – бүгінгі Орта Азияның үш республикасының: Өзбекстан, Тәжікстан және Қырғызстан жерлерін қамтитын. Бабыр ұзақ жылдары жарғақ құлағы жастыққа тимей, Амудария мен Сырдарияның аралығында бір орталыққа бағынған мемлекет құрмақ болды. Бірақ Темір ұрпақтарының арасындағы бақталастық, бақастық соғыс және Мұхаммед Шайбанидың көшпелі өзбектерді бастап Мауараннахрға енуі оның ойын жүзеге асырмады. Мұхаммед Шайбани көшпелі Дешті Қыпшақ мемлекетінің билеушісі Әбілқайырдың немересі еді. Дешті Қыпшақ билігіне қолы жетпеген ол Жәнібек хан мен Керей ханнан ауыр соққы жеп оңтүстікке жылжыды да, Түркістан әміті Мұхаммед Мазид Тарханға паналап кейіннен одан Түркістанды тартып алды, XV ғасырдың ақырында бар күшін Темір әулетіне қарсы жұмсады.

Бабырдың мұрасы «Бабырнама».

«Бабырнама» үш бөлімнен құралған. *Бірінші бөлімінде* – XV ғасырдың ақырындағы Мауараннахрдағы саяси оқиғалар, ондағы қалалар, қамалдар өзінің шыққан тегі, билік үшін жүргізілген соғыс, нағашы атасы Моғолстанның билеушісі Жүніс хан мен Ташкентті билігінен оның үлкен ұлы Сұлтан Махамұттың билігі баяндалды. *Екінші бөлімі* – Ауғанстан жеріндегі оқиға. Бабыр заманында бұл аймақ – «Кабул иелігі» деп аталған. *Үшінші бөлімінде* – Солтүстік Үндістандағы саяси оқиға, елдің географиялық жағдайы, табиғатының ерекшелігі, бұл елді мекен еткен халықтың тұрмыс – жағдайы жайында өте қызықты деректер келтіріледі.

Мұхаммед Шайбани хан 1501 жылы Самарқан қаласын қоршап, халқын ашықтырып қырғынға ұшыратқандығы, ақырында бірнеше қайтара шабуыл жасап Самарқанды бағындырып, 1504 жылы Әндіжанды, кейін Ферғананы басып алып, Бабырды Бадахшан мен Кабулға қуғаны «Бабырнама» арқылы нақты деректермен жетіп отыр. Бабырдың Темір әулетінің иеліктерін қайтарып алмақ ниетпен жасаған жоспары (1505-1515) сәтсіздікке ұшырап, ақыры туған жерінен күдерін үзіп, жат елге бет бұрды. Ендігі мақсаты Үндістанға бет бұру болды. Осы оқиғаның барлығы, күнімен, айымен, жылымен әңгімеленіп естеліктің үшінші бөлімінде. Сонымен қатар 1525 – 1530 жылдардағы оқиғалар баяндалады. Алғашқы Кабул мен Ферғана туралы бөліміне қарағанда бұл беттер толық егжей – тегжейлі жазылған екен. Бірақ мен оқыған *Байұзақ Қожабековтың – орыс тілінен аударған* Бабырнама басылымында бұл бөлім қысқартылып жазылған екен. Үндістандағы саяси жағдай, Бабырдың алғашқы жорығынан дүниеден қайтқанына (1530) дейінгі оқиғалар, оған дейінгі саяси-экономикалық жағдай, Үндістан халқының мәдени өмірі жайында мол мағлұмат беріледі. Өзбек Бабырнамасында 629 беттен тұратын еңбек... Бабырдың дерегінің нақтылығын сол заманның тарихшылары: Хондемір, Мұхаммед Хайдар Дулати, Мұхаммед Салық, Беннай тағы да басқалардың шығармаларының байқаймыз.

Жазбада Бабырдың тіршілік еткен ортасындағы ақындардың, жыршылардың туындылары мен олардың өлең жазу, ән шығару, көптеген шығармаларына да баға беріледі. Сол замандағы өз құрдастары, ақындар, жазушылар тағы басқа өзіне таныс адамдар ерекше суреттелген.

Бабырдың жазбасында Әлішер Науаи талантты ақын, ғалым, өз заманының озық ойшылы, шешені ретінде баяндалады. Сонымен қатар «Бабырнамада» XV – XVI ғасыр аралығындағы жалпы Хорасан, Мауараннахр, Иран, Ауғанстан, Үндістанның мәдени тіршілігінен мол да нақты дерек берілген. Бұрын – сонды ғалымдардың жазбаларында дәл мұндағыдай нақтылық ұшыраса қоймайды деп айтады.

Сол заманда өмір сүріп, тіршілік еткен дәуірін жазып қалдырған шығыстың біраз тарихшылардың деректерімен салыстырғанда жай ғана естіген жайыттарға сүйенбей, тек нақты жайыттар жазылған. Мен «Бабырнаманы» оқу барысында көп қиындық көрмедім, тілі қарапайым, сөйлемдері нақты болып келді. Қазақ халқы өзі шешендетіп, бұрмалап, астарлап сөйлейді емес пе, бірақ бұл кітапта ешқандай шешендікке салыну деген сияқты мүлдем ұшыраспайды. Тіпті түсініксіз сөз болып қалғанның өзінде кітап артында анықтамасы бар.

Бабырдың деректерін орта ғасырдағы тарихшылардың деректерімен салыстыра отырып, бұл қалалардың кейінгі кезеңдерде қалай өркендегенін немесе құрып кеткендігін байқауға болады. Орта Азия қалаларының ішінде, әсіресе, өзі туып – өскен Ферғана аймағындағы қалаларға ерекше тоқталады.

«...жер бетінің адам мекен ететін аймағында Самарқан сияқты қала некен – саяқ».  
(«Бабырнама» 8 бет).

Бабырдың назарынан Ұлықбектің обсерваториясы да тыс қалмапты, ол мұның ғажайып құбылыс, заманның озық ойлы адамы тұрғызған аса бағалы ғимарат, әрі ғалымның жетістігі екеніне

тоқталады. «Бабырнаманың» бірінші беті Ауғанстанның ірі қалалары Кабул мен Ғазниді сипаттауға арналған. Мұнда автор елдің ішкі жағдайына Кабулдың әрбір әкімшілік – экономикалық мүмкіндігіне тоқталып жатпағанымен, заманында Кабул иелігі он төрт әкімшілік округке бөлінетінін жазған. Бұл деректер Ауғанстан халқының XVI ғасырдағы әлеуметтік өмірінің кейбір мәселелерін анықтайтын маңызды тарихи материал болып табылады. «Бабырнама» дүниежүзілік шығыс зерттеу ғылыми орталығында әлі де зерттелуде. Бес ғасырдан астам мерзімде «Бабырнама» әлденеше рет көшіріліп қолдан – қолға тарап, бірнеше тілге аударылды. Бабырдың немересі Ақбар Шахтың тұсында «Бабырнама» түркі тілінен парсы тіліне аударылды. Сол алғашқы аудармалардың ішіндегі жұртқа ұнап, танымал болғаны, әрі бүгінгі күнге дейін құнын жоймағаны – Әбдірахман ханның аудармасы. Біздің елімізде «Бабырнама» алғашқы қолжазба көшірмесін 1714 жылы Темір Пулатов қолға түсіріп, оны Санкт – Петербургте Георгий Дженкат Кер зерттеген, сол көшірменің негізінде 1857 жылы Н.Ильменский Ресейдегі алғашқы басылымын ұсынды. Сондан кейін орыс тілінде Ташкентте басылды.

Өмірбай БЕКМАҒАМБЕТОВ, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ұстазы, тарих ғылымының кандидаты:

– «Бабырнама» – шағатай тілінде 1526 жылдан бастап жазылған тарихи шығарма, Орта Азия халықтарына ортақ құнды мұра. ЮНЕСКО-ның ұйғарымы бойынша тарихи жазбаның дүниеге келуінің 460 жылдығы 1990 жылы қазан айында Ташкентте тойланып. «Бабырнама» алғаш аударылып, халыққа ұсынылған кезде оны «қазақ халқының тарихы жазылған шығарма» деп танығандар көп болды. Қазақтың зиялылары да бұл пікірмен келіседі. Себебі Бабырдың бұл еңбегінде бүгінгі қазақ, өзбек, түрікмен сияқты түркітөктес халықтардың құрамындағы ру-тайпалардың тарихы баяндалған. Сол ғасырдағы бірқатар қазақ хандары, қоғам қайраткерлері, батырлары, ақындары туралы құнды деректер жазылған. Ежелгі қазақ жерінің табиғаты бұл шығармада көзбен көріп, қолмен ұстағандай етіп, анық суреттелген.

Бабырдың өзі былай деп жазады:

*«Ұшу сөзді шағым жасайын немесе қайырымдылығымды білдірейін деп мақтан үшін жазбадым, шындықты, болған оқиғаны ешбір қоспасыз баян қалпында қағазға түсіріп отырмын. Естелікті жазудағы алға қойған мақсатым шындықты, қандай да болмасын істі, ақиқатты баяндау. Сондықтан тумаларымның, бауырларымның жақсы – жаман адамдардың кемшіліктерін де, артықшылығын да бүкпесіз айтып отырмын. Жарандар, жамағаттар, меймандар кешірім етер деймін».*

Дегенмен кезінде түркітілдес тайпалардың бәріне түсінікті болған шағатай тілінде жазылған «Бабырнама» – қазіргі қай халықтың мұрасы? Оны еншілеп алуға бола ма? «Бабырнаманың» қазақтың тарихына, әдебиетіне, тіліне, рухани өмірін қамтитын басқа салаларына қандай қатысы бар? Бұл сауалдар тарихшы, әдебиетші ғалымдардың әлі де жете зерттеуін қажет етеді. Мысалы, «Біраз сөз қазақтың түбі қайдан шыққаны туралы» деген тарихи еңбегінде Абай Алаша хан жайлы деректерін осы «Бабырнамадан» алғанын айтады.

#### ӘДЕБИЕТ:

1. Захир ад – дин Мұхаммед Бабыр. Бабырнама. Орыс тілінен аударған – Байұзақ Қожабеков. 1990.
2. Әдеби жәдігерлер. Жиырма томдық. 14 – томдық. Бабырнама. Б. Қожабеков. С. Қорабай. – Алматы «Таймас». 2011 – 480 бет.
3. Қазақ халқының философиялық мұрасы. Тұрсын Ғабитов «Бабырнама» және тарих философиясындағы түркілік үрдістер.
4. Нұрмұхаметова, Қ. «Бабырнама» жәдігеріндегі руханиат мәселелері. Қ. Нұрмұхаметов. Қоғам және Дәуір.- 2009.- №4.- Б.111-114.
5. «Қазақ» этнонимі туралы. Алаш.- 2010.- №5.- Б.4-18.
6. Ошақбаева, Ж. Захир ад-дин Мұхаммед Бабырдың қазақ философиясы тарихына алатын орны. Ж. Ошақбаева. 2012.- №9.- Б.41-48.
7. Ошақбаева, Ж. «Бабырнама» -Орта Азия халықтарының біртұтас рухани құндылығы. Ж. Ошақбаева. Адам әлемі.- 2014.- №3.- Б.127-135.

**РЕСЕЙ МЕМЛЕКЕТІНІҢ ҚОНЫСТАНДЫРУ САЯСАТЫ  
(ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН ӨңІРІ БОЙЫНША)**

Ертіс бойындағы линиялардың қанат жаюымен, Алтайда үздіксіз кен өндіру ісі жолға қойылды. Бұл жағдай Ресейдің түкпір-түкпірінен жаңа жерлерге қоныстанушылардың келеуіне жол ашты.

Шығыс Қазақстан өңірінің әлеуметтік-экономикалық дамуы, сонымен бірге оның тұрғындарының құрамына да байланысты болды. Осы жерде XVIII ғасырдың басында Ресей мен Қазақстан арасында, соның ішінде Шығыс Қазақстан өңірінде пайда болған қамалдар қандай әлеуметтік топтардан құрылды? - деген сұрақ туындайды. Семей қамалына, Солтүстік-Шығыс өңірге, жалпы Шығыс Қазақстанға алғаш келіп қоныстанған қоныстанушыларға назар аударатын болсақ, олардың ең алдымен, өз әлеуметтік жағдайларымен, айналысатын кәсіптерімен, діни сенімдерімен, сондай-ақ, ұлттық құрамдарымен ерекшеленеді. Егер, өңірді игеру тұрғысынан қарайтын болсақ, бұнда таңданатын ештеңе жоқ. Қамалдарды салу барысында бұл өңірге әскери адамдар, казактар (оның ішінде таратылған Запарож Сечінің казактары да бар), сондай-ақ айдауға жіберілген поляктар қоныстандырылды.

Шығыс Қазақстан өңірінде казактардан кейін ең көп этникалық топты құраған әрине, орыстар болды. Орыстар, жалпы айтқанда «шығыс славяндар.XVI ғасырдың өзінде-ақ Қазақстан жерінде орал казактарының қоныстары болды. Шығыс Қазақстанға қоныстанаған орыстардың көпшілігі Ресей губернияларының помещиктерінің қаһарынан қашқандар, ескі дінді ұстанушылар (Старообрядцы немесе кержактар.-авт.) және т.б. болды. Бұлар Бұқтырманьың тау бөктеріндегі аңғарларға немесе ну орман ішіне орналасып, баспана тұрғызып және т.б. ауыр жұмыстарды жасады. Алтай тауларына келіп орналасқандықтан бұларды сол кездерде «каменшики» деп атаған [1]. Басында орыс өкіметі олардың бар екендіктерінен бейхабар болды. Тек 1791 жылы ғана бұлар, ресми түрде Ресей өкіметінің бақылауына өтті [2; 34]. Бұлар Шығыс Қазақстан жеріне өз бетімен келіп, орналасушыларға жатады.

Шығыс Қазақстан территориясындағы ең алғашқы орыс мекендерінің пайда болуы XVIII ғ. Қазақ даласындағы әскери отарлаумен тығыз байланысты. Жоғарғы Ертіс қамалдарының бірінші тұрғындары Сібір казак войскосының құрамында болған казактар болды.

1760 жылғы Сібірдегі Өскемен қамалынан Бұқтырма өзені бойымен Телец көліне дейінгі жерлерге Уба, Үлбі, Березовка, Глубокое және т.б. өзен бойларындағы елдімекендер түсті. Сенат жарлығына байланысты бұл жерлерге шаруаларды да орналастыра бастады. Архангельск губерниясының Устюжск және Вятка уездеріндегі мемлекеттік шаруаларға осы жаққа келіп қоныстануға рұқсат берілді [2].

Жоңғар мемлекеті күйрегеннен кейін босап қалған жерлерге қоныстануға шаруалардың ұмтылысы жоғары болды. Олар өздерін Усть-Каменогорск қамалына қоныстандыруға өтініш жасай бастаған. 1743 жылы Кузнецов бөлімшесінің шаруалары Максим Земляных мен Василий Шибаев 29 отбасының атынан Сібір линиясының басшысы, генерал-майор Киндерманға өздерін Усть-Каменогорск қамалына қоныстандыруға рұқсат сұрайды. Алайда ешқандай жауап ала алмайды. 1746 жылы олар өз өтініштерін қайта қайталайды. Бұл жолы олармен бірге, Ишим, Ялуторовск, Тара, Омбы бөлімшелерінен барлығы 200 адам өтініш жасайды. Олар өз өтініштерінде Усть-Каменогорск жерінің құнарлы екенін, егіншілік шаруашылыққа қолайлы екендігін атап көрсетеді [3; 35-37].

1760 жылдың тамыз айындағы және 1765 жылғы жарлықтар бойынша помещиктерге өздерінің басыбайлы шаруаларын айыпты істері үшін (предерзостные поступки) Сібірге қоныстануға және каторгаға жіберуге рұқсат берілді. Осы жарлық бойынша келгендер негізінен Өскемен қамалы карамағындағы (ведомствосында) жерлерге орналасты. Орыс шаруалары егіншілікпен айналысты.

1746 жылы Семипалатинск қамалында – 200, Ямышевта – 171, Усть-Каменогорскіде – 144 егін салатын алаптар болды. Шығыс Қазақстан өңіріндегі егіншіліктің дамуы туралы мәліметті 1789 жылғы статистикалық көрсеткіштерден байқауға болады. Осы жылы: карабидай – 4418 десятина, көктемгі нан – 3129 десятина, бидай – 2284,5 десятина, сұлы – 1809 десятина, бұршақ – 5165 десятина жерге отырғызылды [4; 57].

1762 жылы II Екаторинаның манифесі негізіндегі үкімет сенатының жарғысы шықты, бұл бойынша діни бөлунішілік кезінде әр жылдарда Польшаға қашқандарды қайтару шарасы іске



асырылды. Қайтып келген ескі ғұрыптағылардың жартысы Алтайға қоныстандырылды. Олар Ульба және Уба өзендері бойындағы бұқтырмалық ескі ғұрыптағылардың жанына қоныстанды. Староалейск, Лосиха, Секисовка, Шемонайха, Екатеринка және Бобровка мекендері пайда болды. Ұзақ уақыт бірге тұрғаннан кейін бұқтырмалықтар мен «поляктар» мәдени-шаруашылық қарым-қатынаста жақындасып кетті [5; 58]. Осыған орай Кенді Алтайда «поляктар» елді мекендері пайда болды. Мысалы, Староалейское, Лосиха, Секисовка, Шемонайха, Екатеринка, Бобровка, Малая Уба, Быструха, Черемшанка және т.б. Жоқшылық пен қанауға ұшыраған Алтайды қоныстанушылардың біразы «Беловодье» атты жер жұмағы бар деп естіп, Бұқтырма арқылы Алтай тауларына тереңдеп еніп орналаса бастады. Ал өңірдегі поляктар егіншілікпен қоса, мал шаруашылығымен айналысты.

Ертіс өңірі бойындағы саяси және сауда қатынастарының дамуына байланысты патша бұйрығымен өңірге қауырт қоныстандыру жарлығы жалғаса берді. Бұл жарлықтар нәтижесінде Ертіс өңірі бойындағы қамалдарда халық саны күрт өсті. 1745 жылдың 1 мамырындағы санақ көрсеткіші былай болды:

Қамалдар	Адам саны
Омбы қамалы	196 адам.
Железинск қамалы	54 адам.
Ямышевск қамалы	203 адам.
Семипалатинск	147 адам.
Усть-Каменогорск	53 адам

Ал, 1744 жылғы 25 наурызда Г.Н.Потанин деректемесінде Жоғарғы Ертіс өңірі қамалдарындағы тұрғындар саны былай көрсетілген:

Қамалдар	Адам саны
Ямышевск қамалы	303 адам.
Семипалатинск	204 адам.
Усть-Каменогорск	141 адам

[4, 55 б.]

Жалпы қоныстанушылар арасында ресми құжаттар бойынша «шаруа» қоныстанушылары ерекшеленеді. Бұлар негізінен айдауға жіберілген шаруалар еді. Олардың көпшілігі XVIII соңында Колыван губерниясының Семипалатинск уезіне, оның ішінде Семипалатинск және Усть-Каменогорск қамалдарына жасалған IV ревизияда байқалды. Осындағы қоныстанушылар саны және құрамы туралы ревизияның мәліметі, патша өкіметінің отарлауда қамалдарды пайдалану саясатын байқатады. Семипалатинск уездіндегі орыс ұлты 6783 адамды құрады. Айдауға жіберілген қоныстанушылар Жоғарғы Ертіс өңірі халық тығыздығының жартысын құрады, бұл Шығыс Қазақстан өңірінің халық санының өсуіне үлкен үлес қосты.

Шығыс Қазақстан өңіріне қоныстанған алғашқы ұлттар мен ұлыстардың әлеуметтік жағдайы нашар болды. XVIII ғасырдың соңына қарай жонғарлардан өздері босатқан, ежелгі ата-баба жерлеріне қайта оралған қазақтар да қоныстана бастады. Кейбір Ертіс бойындағы жерлерді казактар иемденгендіктен оларға кең жайылымдық жерлер қажет болды. Қазақтар әртүрлі ұсақ жұмыстарды атқарды. Өкімет ол үшін қазақтарға аздаған төлемақы берді. Өңірдегі қазақтардың жағдайы туралы сол кезіндік құжатында былай деп жазылды: «Өңір тұрғындарының жағдайы нашар болды, олар өте аз мөлшерді төлемақы алды, төлемақы құны жылына 1 руб. 52 копейка» болды [4, 56 б.]. Қазақтардың қиын жағдайы туралы сібір басқармасының басшылары да хабардар болды.

Аймақтың жедел түрде игерілуі Шығыс Қазақстанға қоныстанған ұлттар мен ұлыстардың, өңірдегі көпұлтты құрамының қалыптасуына себепші болды. Сондай-ақ, олардың өмірлеріндегі қалыптасқан әлеуметтік-экономикалық факторлар өңірдің дамуына, түрлі ұлт өкілдерінің біріне-біріне жақындасуларына, кәсіп түрлеріне бейімделулеріне септігін тигізді. Ресей патшалағының Орталық Азиямен байланыс жасау мақсатында салынған алғашқы геостратегиялық және әскери бекіністері қазақ жеріне еуропалық және т.б. халықтардың кең аграрлық миграциясына жол ашты.

#### Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

- Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 3-том. – Алматы: «Атамұра», 2002. – 768 бет, суретті, карталы. 163-167, 298-299 б.
- Атантаева Б.Ж., Камалджанова Т.А. Влияние миграции на формирование этнических диаспор

Восточного Казахстана в 1937-2005 гг. (социально-демографический и культурный аспект). – Семей, 2014. – 256 с.

- Тарихи атауларымызды қайтару керек /Айгүл ӘЛІМХАН// Ана тілі. - 2013. - 7 қараша. - 13-14 б. ;
- Алексеенко Н.В. История Восточного Казахстана в документах и материалах. – Усть-Каменогорск: Медиа-Альянс, 2006. – 156 с.
- Касымбаев Ж.К. История города Семипалатинска ( 1718-1917 гг.) –Алматы, 1998. – 276 с.

ӘОЖ: 94 (574) «1879-1917»

**Ешенғазин Д.С.**

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті

## **РАЙЫМЖАН МӘРСЕКОВТИҢ ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ ӨМІРІ**

XX ғасырдың бас кезінде қазақ халқының ұлт-азаттық қозғалысы жаңа да сапалы сатыға көтерілді. Отарлық езгіге қарсы күрестің бел ортасында Ә.Бөкейхан, А.Байтұрсынұлы, М.Дулатов, М.Тынышбаев, Ж.Ақбаев сынды көптеген алаштықтар болды. Солардың бірі – Райымжан Мәрсеков еді.

Ол 1879 жылы Семей губерниясының Өскемен уезінің Айыртау болысында дүниеге келеді. Арғы атасы Сасықбай – терістанбалы Найманның ішіндегі Семей, Өскемен өңіріне танымал шешен, ұшқыр ойлы адамдардың бірі екен. Бұл кісінің Тағай, Шоңай, Боғай, Көжекбай, Тұтқыш, Мәрсек деген алты ұлы болады. Сүт кенжесі Мәрсек кезінде Өскеменге атағы шыққан адам көрінеді. Атақты Мұрын руының ішіндегі Жанай Тана мырзаның Омар деген баласынан туған немере қызы Бейілхан осы Мәрсекке ұзатылған. Мәрсек Райымжан, Шеряздан деген екі бала көреді.

Жастайынан алғыр Райымжан ауыл балаларының арасынан бірден көзге түседі. Сол зеректігінің арқасында ол кезінде Ресей империясының астанасы аталған Санкт-Петербург университетінің заң факультетіне оқуға түседі. Университетте оқып жүріп Райымжан қоғамдық жұмыстарға белсене кірісіп, өзі сияқты оқу іздеп келген қазақ жастарымен қоян-қолтық араласады. Сол кезде Петербургте билеуші үкіметке қарсы небір бой көтерулер болып жатқан еді. 1899 жылы ақпан-наурыз айларында болған студенттік қозғалысқа олда қатысады. Өйткені бұл қозғалыс патша мен оның қызметіндегі шенеуніктердің озбырлығына, отаршыл саясатқа қарсы бағытталған еді. Райымжан патша үкіметінің қазақ жеріне жүргізіп отырған қанаушылық, билеушілік әрекетіне осылайша қарсы қарсы шығады. Осы студенттік қозғалысқа қатысқаны үшін ол оқудан шығарылып, астанадан қуылады. Оның соңынан жасырын бақылау қойылады. Өскемен уезд басшысына жіберілген №90 құжатта оқудан шығарылған Райымжанның Омбы қаласы арқылы Өскемен уезінің Айыртау болысына жүріп кеткені сөз болады. Соңынан құпия бақылау қою ісі қозғалады және полиция бөліміне үнемі хабар түсіріп тұрындар деп талап етіледі [1, 506].

Университеттен шыққан соң еліне келген Райымжан әкесінен мол қаражат алып, Петербургке тамыз айында қайта оралады да, ізденіп жүріп, әрең дегенде оқуын әрі қарай жалғастыруға рұқсат алады. Кейбір деректерде Райымжан университетті 1902 жылы аяқтаған десе [2, 386], Светлана Смағұлова болса Райымжанның өз қолымен жазылған мұрағаттағы «жеке ісіне» сілтеме жасап 1905 жылы оқуды тәмәмдаған дейді [1, 506].

Райымжан Мәрсеков көкірегі ояу, көзі ашық әрбір ұлтжанды азаматты толғандырған қазақ қоғамының өзекті мәселелеріне студент кезінен-ақ қалам тартқан. Оның алғашқы зерттеу мақалалары 1899-1900 жылдары «Дала уалаяты» газетінде жарияланып тұрған. («Сайлау һәм оның ақырғы залалы» (Дала уалаяты газеті, 1899, №44, 45, 46; «Қазақ билерінің тексерулері» 1900, №1, 2; «Бір ауылдан бір ауылға шықпақ турасында» 1900, №6).

Сонымен қатар, Семей қаласы Абай атындағы кітапхана каталогына Р.Мәрсековтың: «Сайлау (выборы) и его вредн. послѣдств.», «Киргизский народный судъ» және «По поводу статьи въ киргиз. Степ. Газ. «Женщина»» мақалалары енген. Ол 1899 жылғы «Дала уалаяты» газетінің 1 санында В.М. деп қол қойған автордың қазақ әйелінің қоғамдағы, отбасындағы ролі туралы пікіріне: «...Қазақ әйелінің басынан билік мүлде кетпейді. Қайта көбі байының ақылдас, серігі болып кетеді. Ері үй жамағатының бастығы. Жалғыз онан үлкен емес. Шаруа тұрыс-жүрісінің көбін-ақ қатынымен ақылдасып істейді. Қырда қатыны шаруа жүріс-тұрысын билейтін үйлер көп жолығады. Байының атын атамай, қатынының атын атап: «пәленшенің ауылына барамыз» дейді, байы тірі болса да...» деп

«По поводу статьи въ киргиз. Степ. Газ. «Женщина»» мақаласымен жауап жазып, аталған газеттің 2-ші санында жариялаған [3].

Революцияға дейін ол 1908 жылдан Омбы қаласында адвокаттық қызмет атқарады. Ол қызметте қазақ жұртына қатысты істерді өз қолымен қарап, сот қазыларының әділ үкім шығарылуына атсалысады.

1912 жылы Семейге қайта оралып қызметке араласып, білікті заңгер, қаржыгер ретінде елге таныла бастайды. Оның әділдігімен көптеген қандастарымыз жалған жаладан құтылып, көптен шешілмей жүрген даулар дұрыс шешім тапты.

Райымжан Мәрсеков халқының теңдігін, азаттығын аңсап, Алашорда үкіметіне адал қызмет етті. Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов сынды Алаш көсемдерімен жақсы қарым-қатынаста болды. 1916-1917 жылдары осы аталған қайраткерлермен бірге алғаш рет Қытайға ауып кеткен тұрмыс-тіршілігін көру мақсатында Шәуешек қаласына барып, сондағы қандастарының хал-жағдайымен танысады. Осы сапар нәтижесінде Қытайдағы қазақтардың біразы атамекенге оралған [4, 36].

Райымжан Мәрсеков патша үкіметінің саясатын әшкерелеп, заңсыздық, әділетсіздікке, халыққа қысым жасаушылыққа қарсы шығады. Ол 1917 жылға дейін патша үкіметінің қазақ еліне жүргізіп отырған саясатына қарсы шыққан қазақтың белді азаматтарымен тығыз байланыста болып, олардың «Қазақ» газеті, «Айқап» журналына жарияланған мақалаларын үзбей оқып, пікірталастарына белсене араласып, өз ойын да ортаға салып отырған.

1917 жылы Райымжан «Сарыарқа» газетін ұйымдастырып, шығарушыларының бірі болады. Ол бастапқы кезде газеттің редакторлық қызметін атқарған. Қазан төңкерісінен кейін Райымжан Мәрсеков 1917 жылы Семейдегі қазақ облыстық комитетінің төрағасы қызметін, ал 1918 жылдың 17-қаңтарынан 1919 жылдың 23-маусымына дейін Семей облыстық жер басқармасының төрағасы қызметін атқарады.

Сонымен қатар, Райымжан Алаш партиясының мүшесі болып, партияның міндеттері мен мақсаттарын айқындауға белсене араласады. Алаш сиезіне ол Семей облысының №5 сайлау округі бойынша сайланған. Бір айта кететіні, Әлихан Бөкейханов пен Жақып Ақбаев та сиезге осы округтан сайланған.

Райымжан Мәрсеков 1917 жылы 27-сәуірден 7-мамыр аралығында өткен Семей облыстық сиезіне қатысады. Бұл сиезге қатысуға облыстың бес уезінен 200-ге тарта делегаттар келген. Сиездің ашылуын, оның құрамын сайлауды сиезге қатысушылар ұйымдастыру комитетінің төрағасы Райымжанға сеніп тапсырады.

Бұл сиездің тікелей төрағасы болып Жақып Ақбаев, ал оған серіктікке Халел Ғаббасов, Райымжан Мәрсеков, М. Боштаев, Б. Сәрсенов, ал хатшылық қызметке Ә. Ермеков, Ы. Оразалин, М. Малдыбаев, Ш. Ақбанов сайланады. Сиезге әйелдер комитетінен Нәзипа Құлжанова қатысады. Осы өткен сиезде 20 мәселеден тұратын жоба қабылданған болатын. Солардың ішіндегі ең маңыздылары автономия құру, комитеттер ашу, дін, жер, сот, әйел мәселелері, жалпы қазақ сиезін шақыру сияқты мәселелер еді. Сиезде жаңа 20 мүше мен 10 мүшеге кандидаттықтан тұратын облыстық қазақ комитеті құрылады. Райымжан Мәрсеков та осы комитеттің мүшесі болып сайланады [1, 536].

Семей облыстық Жер басқармасының төрағасы қызметін атқарған жылдары облыс төңірегінде көптеген маңызды істерді шешуге басшылық жасап, ел қамын ойлаған дарынды басшы, іскер ұйымдастырушы ретінде көзге түседі. Ол облыстың көптеген губернияларын аралап, халықтың жағдайын өз көзімен көріп, оларға көмек көрсетуге бар күшін салады. Азамат соғысы жылдары күйзелген халықты азық-түлікпен қамтамасыз етуге бар күшін салып, Владивосток қаласына сапар шегіп, онда орналасқан Американдық «Андерсен, Майер және К°» фирмасының бөлімшесімен келіссөз жүргізуге қатысып, Семей облыстық земствоның атынан 15 миллион сомның тауарын жергілікті шикізатқа айырбастап әкеліп, бұқара халықты күнделікті тұтынатын ең қажетті деген тауарлармен қамтамасыз етілді.

Қазақстанда Большевиктік режим орнағаннан кейін өзге алаш зиялылары қатарлы ол да кеңестік жүйе мекемелерінде қызмет жасады. 1922 жылдың 5 көкегінен 4 маусымына дейін Семей губерниялық атқару комитетінің ақпараттық нұсқаушылар бөлімінде нұсқаушы тексеруші қызметінде болғанын өзі толтырған жеке қызмет ісінде жазған екен. Бұл Р.Мәрсековтың өз Отанында соңғы істеген қызмет орны.

Сөзімізді қорыта келе айтарымыз, Алаш қозғалысы тарихында Р. Мәрсековтің атқарған қызметі ерекше орынға ие. Өз мақалаларында Р.Мәрсеков мемлекеттің іргетасын құрайтын (жер, сот, білім, ұлт бірлігі, т. б.) өзекті мәселелерге назар аударып, ойларымен бөліседі. Бұл пікірлердің айтылғанына ғасырға жуық уақыт өтсе де, бүгінгі күннің өзінде әлі маңыздылығын жоғалтпаған.

## ӘДЕБИЕТ:

1. Смағұлова С. Заңгер Райымжан Мәрсеков// Қазақ тарихы.- 1997.- №4, 50-54 б.б.
2. Егізбаев Қ. Алаштың арысы – Райымжан Мәрсеков// Қазақ тарихы.- 1999.- №2.- 38-43 б.
3. Райымжан Мәрсеков [Электронды ресурс]. - URL: [http://semeilib.kz/?page\\_id=2888](http://semeilib.kz/?page_id=2888)
4. Бабанова Ә. Алаш арыстарының бірі – Райымжан Мәрсеков// Семей таңы.- 2007.- 30 тамыз, 3 бет.

УДК: 94(574) «1900/1957»

**Серіков Қ.Ж.**

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті

### **АЛАШ АРЫСЫ - АХМЕТЖАН ҚОЗЫБАҒАРОВ**

Кезінде «Алаш» партиясы мен «Алашорда» үкіметінің жергілікті жерден ығаюына өздерінің қомақты үлестерін қосқан ұлт зиялыларының көп салалы қоғамдық-саяси қызметтерін зерттеу және оны бүгінгі ұрпақпен таныстыру тарихи тұрғыдан алғанда да қажеттілік болып табылады. XX ғасырдың басында дүниеге келген Алаш қозғалысы саяси жағдайдың күрделілігіне қарамастан 1917 жылға қарай өзінің жаңа кезеңіне шығып, Алаш партиясына трансформацияланғаны белгілі. Осы бір аса күрделі кезеңде, алаш қозғалысының қатарына, ұлтының тәуелсіздігін аңсаған небір күрескерлер қосылып отырды. Сөйтіп, уақыт және қалыптасқан жағдай азаттық жолындағы күрескерлердің бүтін бір буынын тарих сахнасына шығарды. Солардың ішінде Ахметжан Қозыбағаров сынды алаштың көрнекті қайраткері де болды.

Ахметжан Қозыбағаров Алаш партиясының алдыңғы сапындағы қайраткері, ұлтымыздың демократиялық көзқарастағы зиялыларының бірі еді. Ол Семей өңірінен шыққан тұңғыш кәсіпқой медицина қызметкері екендігін де айтуымыз керек.

Ахметжан Қозыбағаров 1879 жылы бұрынғы Семей облысы, Бұғылы болысының жерінде (қазіргі Шығыс Қазақстан облысы, Абай ауданы) орташа дәулетті отбасында дүниеге келген. Оның жанұясының мүшелерінің естеліктері бойынша Ахметжанның әкесі Қозыбағар Абаймен замандас, құрдас, сырлас болған адам көрінеді. Абайдың кеңесімен Қозыбағар өзінің екі ұлын Семей қаласына әкеліп оқытқан[1,3].

Ахметжан Семейдегі ауылшаруашылық мектеп-интернатын бітіргеннен кейін, 1901-1906 жылдары Омбыдағы медициналық фельдшерлік мектепте оқыған. Сауатты жас Ахметжан студенттік кезінде-ақ қоғамдық-саяси жұмыстарға белсене араласады. Осы Омбыда оқыған жылдары Ахметжан қазақ жастарының «Бірлік» атты ұйымына қатысып, Әбілқайыр Досов, Жанайдар Сәдуақасов, Хамза Жүсіпбеков тәрізді болашақ қайраткерлермен танысады. Ахметжанның сол студенттік шағында Алаштық тұрғыда қалыптасқан саяси көзқарасы одан кейінгі төңкерістер кезеңінде де еш өзгермеді. Ол шын мәнінде, ұлт мүддесіне қызмет еткен Алаштың нағыз азаматы болды. Ахметжан оқуын бітіріп келген соң, 1906-1918 жылдар аралығында Семейдің Затон жақ бөлігіндегі госпитальда фельдшер болып жұмыс істеді, үлкен кәсіби біліктілігін қалыптастырды.

Алаш көсемі Әлихан Бөкейхановтың басшылығымен алғаш «Алаш» партиясының Семей облыстық комитеті құрылғанда, Ахметжан Қозыбағаров оның басшылық құрамына еніп, қоғамдағы саяси жұмыстарға білек сыбана араласады. Ол облыста қазақ съездерін ұйымдастырып, өткізуге қатысып, Облыстық Қазақ комитетіне мүшелікке сайланады. Сол тұстағы қазақ комитеттерінің тарихи ролін, қазіргі таңда алаштанушылар «ұлттық мемлекеттің негізі, бастау көздері еді» деп бағалайды. Шынында да, Семей облыстық қазақ комитетінің ұсынысы бойынша ұлттық автономия құру мәселесі, ең бірінші болып Семейдегі қазақ съезінде көтерілді. Ол туралы академик Кеңес Нұрпейісов «Алаш һәм Алашорда» атты зерттеу еңбегінде: «Семей съезінің өзіне тән және басты ерекшелігі, онда мемлекеттік басқару мен қазақ халқының автономиясы туралы мәселелер бойынша қабылданған шешімдер болды» дейді[2].

Ахметжан Қозыбағаровтың тағы бір баса назар аударарлық қоғамдық қызметі Алаш қаласында ұлттық педагог кадрларды даярлау мен қазақ мектептерін ашу мәселелерімен тығыз байланысты болды. Бұл істерде ол Мәннан Тұрғанбаев, Мұхтар Әуезов, Жүсіпбек Аймауытов, Әбікей және Қаныш Сәтбаевтармен бірлесіп жұмыс жасады. Сол уақытта Алаш қаласында екі қазақ, бір мұсылман, арнаулы білім беретін қыздар мектептері ашылып, қызметкөрсетті[3].

Ал 1920 жылдары Семей уезіндегі бастауыш мектептер саны жетпіске жетті. Әрине, бұл бастауыш оқу орындарында білім беретін ұстаздар жағы үнемі жетіспеді, сондай-ақ оқу-құралдарының тапшылығы да қатты сезіліп отырды. Міне, осындай өзекті мәселелер жайында

Ахметжан Қозыбағаров 1918 жылдың 16 қыркүйегіндегі «Қазақ» газетінің №265 санында жарияланған «Оқу құралдары» атты мақаласында айтады. Дегенмен, табанды алашордашы Райымжан Мәрсеков басқарған Семей облыстық Земствосы және Ахметжан Қозыбағаровтың басқаруындағы Семей уездік земствосы бұл кедергілерді асқан қажырлылықпен шеше білді.

Ахметжанның жанұясында: әйелі – Тұрар, Алаш, Сәтен, Жошы есімді ұлдары және Сара, Рәш атты қыздары болған. Қозыбағаровтың сүйікті жары Тұрар Қозыбағарованың есімі де Семей жұртшылығына жақсы таныс еді. 1914 жылдың күзінде ұлы Абайдың өмірден өткеніне 10 жыл толуына арналған Семейдегі әдеби кешті ұйымдастырып, өткізуші тамаша педагог-ағартушы Нәзипа Құлжанованың жақын досы, құрбысы ғана емес, сондағы «Біржан-Сара» спектакіліндегі ақын Сараның ролін ойнаған өнерлі жан еді. Ол жайында 1915 жылғы «Қазақ» газетінің 28 наурыздағы 114 санына М.Әуезов «М» – деген бүркеншік есіммен жазған мақаласында: «13 февральда Семейде саудагерлер клубында қазақтың жас талапкерлерінің ыждаһатымен мұсылман атынан жаралыларға деп ашылған науқасхананың һәм қазақ мұқтаж оқушыларының пайдасына болған қазақша әдебиет кешінде болғандарды жазбақшымын...»- дей келіп, кешті Райымжан Мәрсековтың қазақ әдебиеті туралы сөзімен ашқанын, одан соң Н.Құлжанов сөйлеп, Біржан-Сара айтысы қойылып, Сара – қыз Қозыбағаровтың жамағаты Тұрар ханым, Біржан – семинарияда оқитын шәкірт – Жүсіпбек мырза Аймауытов және көріністен соң күй шертіліп, ән айтылып, Абайдың, Ы.Алтынсариннің өлеңдері оқылып кеш көркем де көңілді өтіп, 817 сом жиналғанын айтады[4].

Ал, Ахметжанның 1918 жылы туған тұңғышының есімін Алаш деп қоюы, тағы бір ұлына Жошы деп ат беруінің өзі-ақ, оның ұлтымыздың мүддесіне қаншалықты адал болғандығынан хабардар еткендей. Ұлы Алаш та әкесінің жолын қуып дәрігерлікті таңдайды. Қазақстан Республикасына еңбегі сіңген дәрігер атағының иегері, Семей облыстық акушер-гинекологтар қоғамының негізін қалаушы болды, көптеген жылдар бойы Семей қаласындағы облыстық және қалалық ауыруханаларда дәрігер, бірнеше жыл қатарынан Семей медицина институтында Акушерлік және гинекология кафедрасында меңгеруші болып қызмет атқарды. Алаш Ахметжанұлы дүниеден озған соң, Семей қаласының бір көшесіне оның аты берілді. А.Қозыбағаровтың үлкен қыздары Сара мен Рәш туралы білетініміз аз. Рәш Алматы қаласындағы Қазақ медицина институтының бірінші түлегі болған, басқадай дерек жоқ.

Ал, 1937 жылдың 9 қыркүйегінде Шығыс Қазақстан облыстық Халықтық ішкі істер комиссариаты Басқармасының жанындағы «үштіктің» Қаулысымен Ахметжан Қозыбағаров кеңес үкіметіне қарсы күрескен астыртын контрреволюциялық ұйымның басшысы ретінде айыпталып, ату жазасына кесілді. Алайда, арада жиырма жыл өткен соң, яғни 1957 жылы Қазақ КСР Жоғарғы сотының коллегиясы Ахметжан Қозыбағаровтың ісінде ешқандай қылмыстық әрекет жоқ деп тауып, ақтады [5]. Десекте, Алашорда қайраткерлеріне қатысты тарихтың жабулы беттерінің ашылуы, тәуелсіздік алған кезеңнен басталды.

Шын мәнінде, А. Қозыбағаровтың атқарған қызметі Алашорда тарихында ерекше орынға ие. Кезінде өзінің жазған мақалаларында А.Қозыбағаров оқырманның назарын мемлекеттің іргетасын құрайтын өзекті мәселелерге (жер, сот, білім, ұлт бірлігі және т. б.) аударғаны белгілі. Бұл пікірлердің айтылғанына ғасырға жуық уақыт өтсе де, бүгінгі күннің өзінде олар әлі маңызын жоғалтпаған.

Сондықтан да, Ахметжан Қозбағаров сияқты алаш ісіне берілген, оның идеяларын табандылықпен іске асырған, түгелге жуық қызыл террордың құрбандары болған қайраткерлердің өмірлерін, шығармашылықтарын зерттеу бүгінгі күннің сұранысы болып табылады. Солардың ішінде Ахметжан Қозбағаров сынды қайраткердің әсіресе медицина және қоғамдық-саяси саладағы қызметін тереңдете зерттеуді қолға алу, кезек күттірмейтін міндеттердің қатарына жатады.

#### ӘДЕБИЕТ:

1. Ғ.Әнес, С.Смағұлова. Алаш. Алашорда: Энциклопедия - Алматы: Арыс, 2009.- 228 б.
2. Алаш қозғалысы. Құжаттар мен материалдар жинағы. Сәуір 1920-1928 жж: Т.3. Кіт.1.- Алматы: Ел-шежіре, 2007.- 304 б.
3. Кенемолдин М. Алаштың ардагер азаматы //Абай.- 2011.- №1.- 71 б.
4. Ү.Субханбердина, С.Дәуітов, Қ.Сақов.«Қазақ» газеті:Алаш азаматтарының рухына бағышталады - Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1998. 555 б.
5. Сейсенұлы Д. Алаштың Ахметжаны еді... //Дидар.- 2000.- 3 маусым.- 4 б.

**ТОМАС ГОББС ФИЛОСОФИЯСЫНДАҒЫ «АТОМДЫ АДАМ» ИДЕЯСЫ**

Берлин орталығындағы Шпрее өзенінде темір адамның алып мүсіні орналасқан. Оның бет бейнесі, жанның айнасы болып табылатын көздері жоқ, өрескел денесі оқтың іздері сияқты ұсақ тесіктері бар жазық металл беттерінен тұрады. Мүсін атауы – «Атомды адам».

Батыс және Шығыс Берлинді қосып тұрған көпірге жақындағанда мүсіндік композиция толықтай көзге көрінеді: темір адам жалғыз емес екен, өзеннің екінші жағасынан оған қарсы басқа дәл сол сияқты адам келе жатыр. Олар ішкі жан дүниесінде өзіншіл атомды индивид ретінде қалып, капиталистік мемлекет «Левиафанда» бір-бірімен тіл табыса алады ма? Ал егер тапса, онда қандай іс-әрекеттер үшін өздерінің алып күштерін біріктіреді? Бұл өзен суы жұлығына да жетпейтін үлкен фигуралар бізді үміттендіруден қарағанда үрейлендіреді.

Бұл атау бізге бұрыннан таныс. Осы бейнеге көптеген философтар мен саясаттанушылар жиі жүгінеді. Сонымен қатар, бұл ұғым Томас Гоббстің «Левиафан» саяси трактатына сілтеме жасай отырып либералды авторлармен қолданылады.

XVII ғасырдың философы мұны қалай талқылаған? Гоббс бойынша адам – демокриттік атом іспеттес – әркім өзімен өзі, жеке тұлға. Ол шарттық одақтарға уақытша кіруі мүмкін, бірақ «достықты емес, дәлірек айтқанда пайданы» іздейді [1]. Одақтардың бұзылуы индивидке ешқандай моральдық азап әкелмейді, өйткені достық, үйір болу, жақын тұту қасиеттері онда туындамайды. Жауапкершілік, борыш, патриоттық сезімдері де қалыптаспайды. Адамдар бір-біріне тіпті немқұрайлылықпен емес, өшпенділікпен қарайды.

Философтың ойынша мемлекет адамдар бытыраңқы өмір сүрген және «барлығының барлығына қарсы соғысы» жағдайында болған «табиғи» күйден қоғамдық келісімге келу негізінде пайда болды. «Мемлекет болмаған кезге дейінгі табиғи күйде «барлығының барлығына қарсы соғысы» тоқтамайды», - деп Гоббс санаған [2]. Ойлансақ, мемлекеттер арасында соғыс туындаған жағдайда жаулар да, одақтас-жерлестер де болады. Индивид-атомның жақтастары болмайды, ол барлығына қарсы шеңберлі қорғанысты ұстап, өзі басқаларға шабуылдайды.

«Адам - адамға қасқыр» (*homo homini lupus est*), - деп Гоббс бекер айтпаған [3]. Адамдар жыртқыштардан бетер жаман. Өйткені, жануарлар өз үйіріндегілерге соқтықпайды, тек адам ғана өзі тәрізділерді аяусыз қырып-жояды. Философтың пікірі бойынша, бұған әркімнің бойына қызғаныш, ашу, ыза, бәсекелестік күрес рухын дарытқан табиғат кінәлі.

Мемлекет адамның хайуандық негізін аздап тежейді, бірақ оны толықтай өзгертуге күші жеткіліксіз. Бала – бөлтірік. Қалай тәрбиелесек те, бәрі бір кейін қасқыр болып өседі. Сыналған әдіс – жазалау қорқынышы. «Дүре соғу ұлдарды ата-аналары мен тәрбиешілері қалағанның барлығына үйретуге көмектеседі», - деп философ көрсеткен [4]. Оның осы ойы замандастары арасында өте танымал болғанын айта кеткеніміз жөн. Англияда дүре соғу басты педагогикалық аргумент ретінде таңдаулы мектептерде бірнеше ғасырлар бойы қолданылып келген, ресми түрде тыйым тек 1987 жылы салынған болатын. Гоббс: «Қасқырды қайта тәрбиелеу мүмкін емес, ар-ожданын ояту - бос әурешілік, жалғыз шешімі – абақтыға қамау», - деген пікірде болған. Мұндай абақты деп қатаң тәртіпті айтамыз.

Ескі ойылған суретте Левиафан готикалық ғимараттарына қарағанда еуропалық қаланың үстінен төніп тұрған бұлт сияқты алып адам ретінде бейнеленген. Қолындағы қылышы – қатал биліктің нышаны. Мемлекеттегі барлық қарым-қатынастар құрылымы зорлық-зомбылық, үреймен құрылады.

Гоббстің құқық және мораль теориясынан мемлекет тұжырымдамасы шығады: «Тек мемлекетте ғана жақсылық пен жамандықты өлшеуге арналған жалпыға ортақ өлшем бар. Және осындай өлшем ретінде әрбір мемлекеттің заңдары ғана бола алады» [1].

Мемлекеттің өзі рақымшыл болып, адамды қорғаса ғана осылай болушы еді. Гоббс жасаған мемлекет моделі не себепті сұранысқа ие болуы оғаш көрінуі мүмкін. Философ демократияны мойындамайды, бостандық туралы уәде бермейді. Құқығы шексіз биліктің құдіреттілігі соншалық, тіпті соғысты да жариялай алады. Қызметшілерден тек қана өз міндеттерін, соның ішінде ең бастысы қандай қателері болмасын заңды орындау, үкіметке бағыну талап етіледі. Гоббс өзінің ырымшыл

адам екендігін жасырмаған: «Үкімет басындағы адамдар тобы басқа адамдар тәрізді, сол себепті кателесуі мүмкін», - деген.

Жаңа заман кейіпкері есікті қағып кірмейді, керісінше Еуропаның готикалық қамалдарына жолындағының барлығын жайпап, баса-көктеп кіреді. Гоббстің ұсынуы бойынша индивидтің міндеттері көп, бірақ жалғыз құқығы – өмір сүру құқығы бар. Тіршілік үшін күресте кез келген әдіс-тәсілдер, тіпті Отаны мен жолдастарын сатып кету де орын алады. Адам өз қарабасын қандай болмасын тәсілмен сақтаудан тайсалмайды. Мысалы, өзінің орнына соғысқа басқа адамды жіберуге жол беріледі. Патриоттық, достық, ар-ождан, батылдық сезімдері индивидке тән болмаса да, адамгершілікке жат мінез-құлыққа Гоббс кешіріммен қарайды.

Ж.Ж.Руссо Гоббсті жақтап: «Адам еркін болып дүниеге келеді, бірақ әрдайым барлық жерде бұғауда», - деп айтқан [5].

Қазіргі заманғы қоғамдағы үдемелі агрессивтілік бізді алаңдатады. Қасқыр – біздің заманның басты кейіпкері. Қасқырды кез келген жерден: жарнама, әуендер, кинофильмдер арқылы көруге болады. Телебағдарламалардың өзі бәсекелестік пен күреске итермелейді. Адамдар қарсыластарын жүлде үшін аяусыз қырып-жояды. Мұнда адамдар өздерін қасқырлар арасында өмір сүретіндей сезінеді.

Қорытындылай келсек, барлығының барлығына қарсы күресінде жеңімпаз болмайды. Адамдар «менің қатысым жоқ» деген принципті ұстанбауы керек, бұл мәселе қоғамдық түрде шешілуі тиіс. Мәселенің шешімі жайлы әлемдік интеллигенция өкілдері: саясаттанушы, әлеуметтанушы, философтар да ойлануда. Неміс философы Хёффе Отфрид «Демократия в эпоху глобализации» еңбегінде «жаһанданған Левиафанды», яғни әлем мәселелерін шешетін бүкіләлемдік республиканы жасап шығаруды ойлайды. Ол оны жағымды жағынан алып қарайды: «Әйгілі өрнекте «Левиафан» адами кейіпте бейбітшілік орнаған жер үстінен билігін жүргізеді».

«Барлығының барлығына қарсы соғысы» мемлекеттік билік әлсізденіп, тәртіп бұзылған сәтте, мысалы, азаматтық соғыс кезінде орын алады. Әркім тек қана өз күшіне сеніп, өзін қорғау керек, себебі, ол билік тарапынан қамқорлықтан айырылады. Гоббстің айтуы бойынша: «Өз мүддесін қорғаудағы қатыгездік күнә болуы мүмкін, бірақ заңды бұзса ғана қылмыс болып саналады».

Сонымен, егер адам атом болса, көптеген атомдар бірігіп молекуланы, яғни мемлекетті құрайды. Молекула бірнеше атомдардан құралады, ал атом өз кезегінде протон, электрон және нейтрон, яғни оң, теріс және бейтарап бөлшектерден тұрады. Сол сияқты адамдар да ниетіне байланысты жақсы, жаман ниетті немесе екеуіне де жатпайтын болып бөлінеді. Қандай адам болу әркімнің өз қолында. Егер де біз мемлекет жасампаз болсын десек, онда әркім өзін түзетуден бастау керек.

«Атомды адам» идеясы: кез келген индивид өмірі үшін қауіптенеді және қандай жағдай болмасын өзін бірінші орынға қояды, яғни өзін-өзі қорғау инстинкті бойынша өмір сүреді. Адамдар басына қауіп төнген кезде жолында тұрған қамалдарды бұзып, өз қауіпсіздігі үшін барлығына дайын. Бұл - өмір заңдылығы. Сол себепті, Томас Гоббстің «Атомды адам» идеясы әрқашан актуалды мәселе болып қала бермек.

#### ӘДЕБИЕТ:

1. Гоббс Т. О гражданине, Гоби Избр. Произв. В 2-х т. Т. 1. - М.: Мысль, 1964. - С. 261, 301
2. Гоббс Т. Левиафан, Сочинения: В 2 т., пер. с англ. А. Гутермана. - М.: Мысль, 1991. - Т. 2. - С. 27
3. Hobbes T. De Cive. - London: Printed by J.C. for R. Royston, at the Angel in Ivie-Lane, 1651.
4. Хёффе О. Демократия в эпоху глобализации. - К.: ППС, 2007. - С. 258
5. Руссо Ж.Ж. Рассуждение о происхождении и основании неравенства между людьми, Политические трактаты. - М.: Мысль, 1966. - С. 85

**Ыбрайхан Н.К.**

Семей қаласындағы Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті  
 Ғылыми жетекші: К.Р. Камиева философия және саясаттану кафедрасының аға оқытушысы

**АБАЙ ДҮНИЕТ АНЫМЫНДАҒЫ АДАМ МӘСЕЛЕСІ**

Бүгінгі күн –ертеңгі тарих. Тарихтың дұрыс жазылуын қалар болсақ - бүгін дұрыс өмір сүруіміз керек. Дұрыс өмірдің кепілі – тыныш заман. Тыныш заманның кепілі - дұрыс адам. Адам баласын қозғамаған, зерттемеген, талқыламаған жазушы не ақын кемде – кем. Солардың брі де бірегейі – ұлы тұлға Абай. Бірақ Абайдың адамы өзгелердікінен өзгереді.

Абайға керегі – адам, адамның рухани болмысы мен адамгершілік нысаны.

Кемеңгер Абайдың поэтикасы – адаммен қауышу, Абай халқын оянуға, адам болуға, қалғымайтын намысқа шақыруы.

Абай айтады:

Үш – ақ нәрсе адамның адамдық қасиеті: ыстық қайрат, нұрлы ақыл, жылы жүрек. Адам денесінің патшасы, жанның мекені, үлкеннен ұят сақтар, кішіге рақым қылдыратұғын – **жүрек**. Өз мінін өзі көріп түзей алатын қасиет адамның бойында бар. Ол –адамға біткен ақ жүрек. Егер адам өзі істеген ісін, жазған сөзін ақ жүрегіне сыната білсе, ақ жүректің нәзік сезімін ашып бере алады. Ақыл толғауынан өткен қорытындыны жүрек елегінен өткізу керек. *Жүрек ымбалына беріліп, дағдыланған адам - нағыз адам.*

Адамның ең күшті жері де, әміршісі де жүрек дедік. Десе де жүрек кезеңінің кезі келгенде әрі « көзі тигіш» әрі «мұңайғыш» сәл нәрседен жараланып шыға келетін аса нәзік болмыс.Әлгідей залалға салып,бұзып алмау үшін жүректі бәле – жалдан сақтап тұратын сауыт керек көрінеді. Ол сауыт Абайдың айтуынша - ақыл екен. Ақыл абайлатпай іс қылмайды, жанның тамағы секілді, ақылды да баптап, асырамақ ләзім. 32-ші сөздің аяғында ақылдың да кеселі болады: « ақыл кеселі деген төрт нәрсе бар» деп ащы шындығымен түршіктіре түседі ақын. Ақылды баптау, күту, асырау дегенге иланайық, жә, оған көлеңке түсіріп күнін өлшеулі ететін кеселі не болды екен деп ойланасың. Ойланасың да толғанасың.

Ақыл кеселінің ең зілдісі – « уайымсыз салғырттық деген бір нәрсе бар, зинһар жаным, соған бек сақ бол» деп сөз төркінін әріден қамтиды. Ел арасында әлгі айтқан келеңсіз қылықты бойына жұқтырған кісіне « мұңсыз» дейді.

Ақылға жау екінші кесел - жалығу, ол тағдырға адаммен бірге жаратылған нәрсе, оны адам өзі жорыта тапқан емес.Ақылы түгел, ойлы адамның бір баласы байқаса осы адам баласының жалықпайтұғын нәрсесі бар ма? Жалғыз қазақта ғана емес, жұмыр басты пенденің басында бар қасіретті хәл, келеңсіз мінез – жалығу. Адам атаны жұмақтың жайлы тұрмысынан безіндірген, жұмақтан қуғызған осы мінез, сүттей ұйып отырған отбасына алауыздық туғызып, ажыратып тынатын ерлі – зайыптылардың бір – бірінен жлығуы, досты қас қылатын, жақынды алыстататын айнығыш мінез. Мүддесі бір, мұңы егіз жаратылған адамдардың өзі достық пейлін өмірінің аяғына дейін жеткізе алмай суысып тынады. Мұндай жәйт сіздің де басыңызда болды ғой , солай емес пе? Отбасыңыздан не жақыныңыздан не жұмысыңыздан жалығу болып пе еді? Әрине, бұл мінезден қашып ешкім де құтыла алмайды. Тек жақынға да, жамағанға да шыдағанша шыдап бағатын төзімділік, түптің түбінде жаратқан иеден баршамызға көңіл түбінде жататын қорғасындай сабыр сұрайық, желеп - жебеп жүретін ықылас күтейік.

Үшінші кесел – мақтан. Ақылды кісілер – « өзімді жақсы демесе, мейлі білсін, жаман дегізбесем екен деп азаптанады. Екінші, мақтаншақ деген біреуі «демесін» демейді, «десін» дейді. Бай десін, батыр десін, пысық десін дейді. Өстіп жүріп ақылдың ауылынан жырақ қонып, бірте – бірте жылысап қашықтай береді, ақымақтар аулына қоңсы кеп қонады.

Ақыл кеселінің төртіншісі - мінезсіздік. Қалыбы жоқ ауа райы секілді құбыла өзгеріп тұратын кісілер болады, олардың ертеңісін айтқан сөзі түске жетпейді, көңіл қаймағы деген болмайды, реніші ме, қайсыған қуанады тағы болжап біліп болмайсың. « Тегінде адам баласы адам баласынан ақыл, ғылым, ар, мінез деген нәрселермен озбақ» деген Абай сөзінің астары қалың қыртысты қара жердей. Ақылдың төрт түрлі кеселі болатынын білдік. Енді сол ақылдың сауыты бола ма... болса қандай деп көзге елестетеміз?.. 32-ші сөздің аяқ шенінен бұл сауалға да мағыналы, байыпты жауап табамыз. « ... Ақылды сақтайтын мінез деген сауыты бар,-дейді Абай,- сол мінез бұзылмасын. Қорсе қызарлықпен, жеңілдікпен, я өзгенің орынсыз сөзіне шайқалып қала берсең, мінездің мықтылығы бұзылады. Мінезде азғырылмайтын ақылды, арды сақтарлық беріктігі, қайраты



бар болсын», - дейді Абай. Түбін тексеріп анықтар болсақ, қайрат пен беріктік табылса, адам баласы сол екеуіне табан тіресе - мінездің болғаны. Мінез ақылдың сауыты. Ақыл сақталған тұста пендесіне көп қиянат келе бермейді, өйткені ақыл жүректің сауыты. Дәлдеп келгенде сауытты жүрегі бар адам нағыз адам, себебі оның сауыты ақыл, ал ақылдың сауыты қайратты мінез емес пе?

Адамның адамдығының тағы бір белгісі – адамгершілік. Ақын адамгершілік туралы ойларын қайрат, ақыл, әділет, шапқат секілді адам бойындағы асыл қасиеттер негізінде ашады. Аталған қасиеттер Абайдың бір өлеңінде ғана емес, барша шығармашылық өнеріне тән сапалық мән-мағынаны белгілейтін айрықша бағалы көркемдік-эстетикалық құбылыстардың қатарына жатады. Мәселен ақынның «Ғылым таппай, мақтанба» (1886) өлеңінде айтылатын талап, еңбек, қанағат, рақым, «Әуелде бір суық мұз — ақыл зерек» (1889) өлеңіндегі ақыл, қайрат, жүрек, сондай-ақ «Әсемпаз болма әрнеге» (1894), «Малға достың мұңы жоқ» (1896), «Жүректе қайрат болмаса» (1898) өлеңдеріндегі жүрек, қайрат, ақыл жайындағы толғаныстардың өзегін де осындай биік адамгершілік тұрғанын көрсетеді.

Адамгершілік негізі, кісінің адамгершілік кемелдігі туралы мұндай философиялық ойлар — ақынның қара сөздерінің де басты желісі.

Сонымен қоса «Ғылым таппай мақтанба» өлеңінде адам болам десеңіз бес нәрседен қашық, бес нәрсеге асық болу керектігін айтады. Сол әлгі адамды адам қылатын бес асыл іс: олар талап, еңбек, терең ой, қанағат және рақым.

**Адам болудың бір шарты - Ұят деген ұғымды бойға сіндіру.** Ұят дегеніміз - адам бойындағы адамгершілікке жат, жаман қылықты, істі өз мойнына алып, өзінді-өзің сөгу, өзіңе-өзің ұрсу, өзінді-өзің дұрыс, әділ, адал жолға салу. Абай шын ұят деген ұғымды ұсынған. Абай айтуынша: «ұят екі түрлі болады». Біреуі – ондай қылық өзіңнен шықпай - ақ бір бөтен адамнан шыққанын көргенде сен ұялып кетесің. Өзге адам үшін ұяла білу нағыз адамшылық. Демек ұяттың негізінде адамшылық жатыр. Ұят тек нағыз адам баласына тән асыл қасиет. Шын ұяттың екінші түрі туралы: «Ұят, шарифатқа теріс, ... я адамшылыққа кесел қылық, қатеден, яки нәпсіге еріп ғапылдықтан өз бойыңнан шыққандығынан болады. Мұндай ұят қылық қылғандығыңды өзге білмесе де, өз ақылың өз нысабың өзінді сөккен соң, іштен ұят келіп, өзіне жаза тарттырады.

**Ұят деген адамның өз бойындағы адамшылығы, иттігінді ішіңнен өз мойныңа салып, сөгіп қылған қысымның аты.**

Сайып келгенде Абай санасындағы адам болу - кісілікті кісі, шын мәнісінде азамат болу, қара бастың қамы емес, елінің қамын, халқының қамын, тіпті, бүкіл адамзаттың қамын ойлайтын, «өзін-өзі зор тұтып», «надандарды менсінбейтін», дүниеге әлем тұрғысынан қарайтын Азамат Адам болу. Осы ойларын поэзия тілімен: «Адал бол - бай тап, Адам бол - мал тап, Қуансаң қуан сол кезде» деп, байды да, кедейді де адамдыққа шақырады.

Ойшыл ақынның талдауынша, толғануынша тек адамгершілікке тән адал қасиеттерді өміріне, ісіне, күнделікті күн көру іс-әрекетіне табиғи сіндірген кісі ғана - нағыз адам.

**Қорыта айтқанда Абай танымындағы адамға айналу үшін талапты рақымды, қанағатшыл, еңбекшіл және терең ойлы бола отырып, қазақтың қанына сінген ар – намыс пен ұятты жоғары ұстау. Осы баяндаманы қорытындылай келе адам боп ту Алладан, адам боп қалу өзіңнен деп те бекер айтылмағанын көреміз.**

Бұл жұмысты жазу барысында көп ойландым, білерім бір тоғыз білмейтінім тоқсан тоғыз екенін ұға түстім. Десе де осы тақырыпты шолу барысында менде мынадай бір ой қалыптасты: Өмірді сүріп жатырмыз, көріп жатырмыз, біліп жатырмыз, басқа тіршілік иелерінен жоғары тұратын саналы «адам» деген атқа ие болып жүрміз ғой ... « Бірақ өмірді қадірлеп жүрміз бе, адам атағына қаншалықты лайықпыз?», - деген сұрақ туды. Жар басында тасымыз сәл ылдилай қалса шаршап баз кешіп жатқандар қаншама. Сәл біреуден, бірнәрседен көңіліміз қалып өкпелей қалсақ адамнан бұрын Аллаға налып шыға келеміз... Өзі соқтықпалы жол болса, одан соқпақсыз өтеміз деп қалай ойлайды екенбіз, қызық. Адамзаттың бұзылғанын заман бұзылды деген сөзбен - ақ жасырып жылы жауып қоя саламыз. Бұл фәниден түк те хабары жоқ, кіршіксіз пәк жаңа туған сәби алғаш рет анасының құшағында емес «қоқыстың түбінде не үшін жатуы керек? Ерлеріміз нәзік жандыларға, нәзік жандыларымыздың ерлерге еліктеуіне кім кінәлі? Ертеңін ойламастан көше қуған қыздардың опық жеп от басуына кім немесе не түрткі болады өзі?» «Қарындасым» деп қойып қарындастарының арын таптап, санасын улап жүрген «ағатайлар да» бар ғой?! Тана көзін сүзбесе, бұқа жібін үзбейтіні тағы бар. Ердің бұзылуы елдің бұзылуы емес пе?

Абай шайтан туралы ойында адам шайтан да емес, періште де емес екенін ашып айтқан. Ол « ел бұзылса солады, шайтан өрнек» -, дейді . Демек ел бұзылмауы керек. Егер ел бұзылса оның еркіне

шайтан ие болып қалады. Елді бұзып отырған адамның шайтандық қылықтары. Сонда жоғарыда келтірілген мысалдардың бәрі де Абай тілімен айтсақ адамдардың шайтандық қылықтары болып тұр – ау әсті. Осыдан кейін қалай заманды кінәлі етесіз? Заман жаман дейміз, негізі адам жаман. Абайдың санасындағы адамдай бола алсақ мұның бірі де болмас еді – ау. Әрине көпке топырақ шашудан аулақпын ғой, десе де адамзаттың адамдықтан алшақтаған, ақшаның құнсызданған, адамның арсызданған заманы болып тұр. Абайдың « өмірге келгеннің бәрі адам, бірақ өлгеннің бәрі адам емес» деген ойының мағынасы осы жерде ашылатын сияқты. Қысқасы адамдар адамгершіліктен алыстамайықшы. Асылы Абай айтқан адамзаттың бәрін сүйейікші бауырым деп. Сөзімнің соңын Жәнібек Кәрменовтың мына бір жалынды сөздерімен аяқтағым келеді:

Адам боп келдім дүниеге,  
Адам боп өту тілегім  
Бәріңе соны тіледім.

#### ӘДЕБИЕТ:

1. Ынталы жүрек: оқулық/ - Алматы:Халық кітапханасы,-Б.2010.- 223
2. Дүкенбай Досжан Абай айнасы: оқулық /.- Алматы:Жазушы,1994.- Б.295-321
3. Абай: оқулық /.- Алматы: Жазушы ,-Б.2005.- 110

УДК:1(075)

#### Нурпеисова А.

Государственный университет имени Шакарима города Семей  
Научный руководитель: С.Ю.Бояринов, к.ф.н., доцент кафедры философии и политологии

#### АНАЛИТИКА «ПУТИ ДУХОВНОГО ОБНОВЛЕНИЯ И.А.ИЛЬИНА»

Прочитав книгу Ивана Ильина «Путь духовного обновления»[1] можно понять, что проблемы веры, любви, свободы, совести, семьи, Родины, национализма, правосознания, государства, частной собственности стали центром исследования Ильина И.А., вернее, даже не исследования, а доверительной беседы с читателями.

Совсем неслучайно разговор начинается с веры. Разбирая проблему истины и проблему веры, Ильин с самого начала констатирует: человек и человечество оперируют множеством истин. Мы знаем таблицу умножения, геометрические теоремы, химические формулы, географические данные, установленные исторические факты, законы логики. Мы исходим из того, что они верны, спокойно пользуясь ими, применяем их в жизни. Но одно дело знать истину, а совершенно другое — верить во что-то. Есть истины холодные, они как бы не имеют отношения к нашей душе. Но есть такие истины, которые человек считает самым главным в своей жизни. И вот когда устанавливается такое отношение между знаниями, то мы и говорим, что обладаем верой. Здесь реальный центр твоей жизни, тут твоя любовь, твое служение, тут ты идешь на жертвы. Здесь твое сокровище, а где сокровище твое, там и сердце твое, там и вера твоя. Вера, убежден Ильин, живет в каждом человеке, но иногда она просто дремлет в человеческой душе. «Вера всегда остается *первичной силой человеческой жизни* – совершенно независимо от того, понимают люди это или нет» [2]. Но вот случается жизненная буря, раненая душа пробуждается ото сна. И в кратчайшее время жизнь человека коренным образом изменяется. Он начинает понимать, что надо выбирать, нужно служить какой-то ценности.

Иван Ильин анализирует различные виды веры. Во что может верить человек? Например, только в чувственные наслаждения — и тогда его можно считать всего лишь наслаждающимся животным. Он может верить в деньги, власть — и тогда душа его "высыхает". Ильин предлагает различать, пользуясь возможностями русского языка, два состояния: когда люди верят, сознательно или бессознательно, злобно или добродушно, сильно или слабо — или когда люди веруют. Например, в карты, сны, гадания, астрологические гороскопы верят, а в Бога и во все божественное веруют. Специально разбирается вопрос о том, все ли заслуживает веры. На него Ильин отвечает: нет, далеко не все. Он изучает проблему знания и веры, приводит множество выписок из сочинений ученых различных времен и народов, чтобы показать — все они так или иначе веровали в Бога и надеялись найти Бога, выстраивая картину мира. Согласно Ильину, последняя основа, творческий первоисточник всей духовной культуры есть божественное в нас, даруемое нам в откровении живым и благим Богом, воспринимаемое нами посредством любви и веры и осуществляемое нами в качестве

самого главного и драгоценного в жизни. Целая глава книги "Пути духовного обновления" посвящена проблеме любви, которую Ильин очень тесно связывает с верой, превознося именно духовную любовь, любовь человека, которая возвышает его и делает духовным существом.

Значительную часть своего исследования Ильин посвящает свободе. Он различает внешнюю свободу и свободу внутреннюю. Что значит свобода? — спрашивает Ильин. Какая свобода имеется в виду? Свобода от чего и ради чего? Конечно, свобода важна для человеческого общежития, для жизни людей в обществе. И все-таки человек нуждается в своей жизни в так называемой гетерономии, т.е. идущих извне предписаниях и запрещениях. Причем все они должны быть частично поддержаны угрозой, а иногда и подкреплены силой и принуждением. Он совершенно убежден, что в каких-то отношениях сила и принуждение необходимы, даже полезны для человеческого общества. Но самое главное есть внутренняя связь между свободой и верой. Веровать и молиться можно только тому, что по доброй воле и искренне идет из глубины человеческого существа. Любить можно только самому — искренне, по доброй воле, из глубины свободной души. Положительная свобода — это свобода не от чего-то внешнего, а свобода, которая связана с мобилизацией внутренних сил человека. Свободен, пишет Ильин, не тот человек, который предоставлен сам себе, которому нет ни в чем никаких препятствий, так что он может делать все, что ему придет в голову. Свободен тот, кто приобрел внутреннюю способность созидать свой дух из материала страстей и талантов, а значит, прежде всего владеть собою, способность жить и творить в сфере духовного опыта, добровольно, искренне и целостно присутствовать в своей любви и в своей вере.

Ильин считает, что есть два понимания человека — духовное и недуховное. При духовном понимании человек предстает существом с бессмертной душой. Этот творческий человек образует основу семьи, Родины, нации, государства, он становится естественным источником духовной культуры. Бог, таким образом, возжигает на земле некий творческий очаг. И очаг уникальный, его преступно гасить, ибо нельзя ничем заменить. Именно на творческого человека Бог возлагает все функции сохранения мира и божественности как целого. Заведомо ясно, в каком отношении стоит духовное совершенствование человека к этому божьему смыслу, к этому божьему заданию — быть творческим огнем на земле. А как быть с частной собственностью? Здесь, согласен признать Ильин, возникает трудный вопрос. Подобаает ли творческому духовному центру иметь на земле некое прочное вещественное гнездо, предоставленное ему и обеспеченное за ним, гнездо его жизни, любви, деторождения, труда и свободной инициативы? И на этот вопрос Ильин отвечает положительно. С его точки зрения, существует и должна существовать частная собственность и она есть живой очаг свободы, инициативы.

Может быть и другой подход, когда к человеку — поскольку он работает с вещами, производит вещи, присваивает их себе — подходят лишь как к животному, к зверю, к недуховному существу. Тогда считается, что свобода, независимость совершенно не нужны, а частная собственность вообще подлежит упразднению. Так духовное и недуховное понимания человека приводят к двум противоположным выводам. В одном случае считается, что человек, обладающий частной собственностью, продолжает начинания Бога на земле. В другом — полагают, что человека необходимо освободить от этого индивидуального способа жизни, от его личной отделенности, самостоятельности и самооценности. И нужно придать ему статус лишь частички некоего большого целого, где он теряет свою уникальность, самостоятельность и самооценность. Как раз такой подход и был предложен коммунизмом. Ильин выдвигает целый ряд критических соображений, которые, с его точки зрения, показывают историческую бесперспективность и ущербность коммунизма. Тот, кто отвергает частную собственность, отвергает, говорит Ильин, и начала личного духа, а этим подрывает общество и государство, не говоря уже о хозяйственной жизни своей страны. Поэтому коммунизм ведет людей по ложному и обреченному пути. Есть несколько оснований, в силу которых Ильин отвергает коммунизм и считает его бесперспективным.

Ход исследования философского трактата Ивана Ильина не мог не привести к таким выводам: люди должны:

1) учиться быть людьми, а это значит: надо научиться веровать, не верить вопреки разуму, без основания, от страха и растерянности, а "веровать целно, вместе с разумом, веровать в силу очевидности...".

2) соединить веру с любовью.

3) быть преданными свободе, ибо свобода — не простое удобство жизни, но это "претрудное задание" жизни, с которым нужно справиться. Свобода есть бремя. Надо воспитывать себя к свободе.

4) Участвовать в "совместном акте", и это значит, что мы должны научиться жить вместе.

5) научиться "читать и любить, и строить наш семейный очаг — это первое естественное гнездо любви, веры, свободы и совести, эту необходимую священную ячейку Родины, национальной жизни".

б) посвятить духовному патриотизму, обретению Родины. И это умение мы должны передать всем другим людям, людям своей и другой национальности. Единую Родину мы должны построить силою любви и веры, а не вражды.

#### ЛИТЕРАТУРА:

1. Ильин И.А. Путь духовного обновления. – Москва: Институт русской цивилизации, 2011. С. 15-280.
2. Там же. С. 23.

УДК: 372

**Бикужа Г.С.**

Государственный университет имени Шакарима города Семей  
Научный руководитель: А.С. Хибадуллина, преподаватель кафедры журналистики

### САНА САРАБЫНДАҒЫ СОҚЫРЛЫҚ

«Сары басылымдар» деген атаумен әйгілене бастаған үлкенді-кішілі тәуелсіз басылымдардың көбіне оқырмандарға ешқандай рухани нәр бермейтін, тәрбиелік әсері жоқ, жандүниесіне ләззәт беріп, қуанышқа бөлейтін қауқары жоқ, жалған сенсациялар, өтірік-шыны аралас, өсек аяндар, адамдардың сыртынан айтылған ғибадаттарға толы мақалалар жариялайтын үрдіс белең алды. Әрине, бұл рухани санасы төмен қауым үшін оқылуы тез, өтуі тез бір сәттік арзан хабарламалар екені белгілі. Мәселен, әркім нені оқу өз еркінде десек те, бұл тәуелсіз ел болып саналы, рухты ұрпақ тәрбиелеу жолына жасалып жатқан қастандық деуге болады. «Қызық», «Шыжық», «Тамаша» секілді газеттерден әке-шешесі көз алмай, жастығына жастанып оқып жатса, баласы да ертең осындай «өсек» басылымнан өзге ештеңе оқымайтын жарымжан адам болып шығатыны дәлелдеуді қажет етпейді. «Баспасөз еркіндігі» деген ат жамылып келген журналистикадағы жаһандандудың жиіркеншіті үрдістерін, ел болып, үкімет болып ауыздықтау уақыт күттірмейтін кезге жетті. Қазақстан баспасөзі, оның ішінде қазақ баспасөзі сипаты мен мазмұны, пішіні мен түрі жағынан кеңес дәуіріндегіден онша өзгере қоймаған сияқты. Ал уақыт алдымызға күнде жаңа талап қойып жатыр.

«Сары баспасөз» деп көпшілікке арналған бульварлық басылымдарды айтады. бұл басылымдар негізінен қалтасы қалың емес, талғамы төмендеу, орта білімді оқырманға арналған және айқай-шулы сенсацияны, өсек-аянды жазуға құмар, иллюстрациясы мол газеттер. Баспасөз зерттеушісі Л.М. Землянованың пікірінше, сары басылымдарда қызмет ететін журналистер бас пайдасы үшін объективті ақпарат беру принципін бұзады екен. Сары басылымдар тарихына келетін болсақ, мұндай типтегі газеттер ХІХ ғасырдың соңында Америкада алғашқы баспасөз магистралы Жозеф Пулитцер мен Уильям Рендольф Херстің бастамасымен дүниеге келген болатын. 1896 жылы Херст пен Пулитцердің Нью-Йорктағы бульварлық газеттері көңіл көтеру мақсатындағы комикстардың кейіпкері – «сары баспасөз» іс-әрекетін қолға алып, суреттегі тарихын бәсекелеске жариялайды. Осыдан кейін «сары газет», «сары баспасөз» термині дүниеге келді. Мұндай басылымдар уақыт өте келе БАҚ санатынан ысырылатын болады. Өйткені, қараңыз, «Құпия сыр» басылымының 2001 жылғы тиражы 15 мың дана болса, 2002 жылы 10 мың дана, 2003-2004 жылдары 6500 дана ғана болды. Ал, 1999 жылдың 13-шілдесінен бастап шыға бастаған меншік иесі «Замана» серіктестігі болып табылатын «Қызық газетінің» 2002 жылғы таралымы 61 мың дана, 2003-2004 жылы 30 мың дана болған». Осыған қарап таралымның жылдан жылға азаюын көреміз. Ақын Б. Алдиярдың: «Жалпы, облысымызда шығып жатқан мұндай газеттер жөнінде сын мақалалар республикалық басылымдарда жарияланды. Басқарма тарапынан бірқатар шаралар атқарылды. Тәубе деп айтайық сыннан қорытынды шығарғандар көп. Қазір осыдан 3-4 жылдағыдай емес» деп өз пікірін білдірген.

«Сары» басылымдардың пайдаланылатын әдіс-тәсілдері мынадай:

1. Сенсация. Сенсация – газет бизнесінің өсіп-өркендеуінің көзі. Айшықты тақырыптар мән берілген қылмыс, катастрофа, соғыс – мұның бәрі көпшілік қолды басылымдардың таусылмас азығы.
2. Эротика мен порнография. Осы типтегі БАҚ-тың барлық түрі дөрекі, арсыз, ұятсыз істерді бейнелеуден жалықпайды.

3. Өсек-аяң. Жұлдыздардың, ірі шенеуніктердің әс-әрекеттері, жеке өмірі назардан тыс қаламайды.

4. Жалған ақпарат тарату немесе жала жабу.

«Сары басылымдарда» ақпараттық қызығушылықтың теңдігі сақтала бермейді. Ең басты жетіспеушіліктің бірі – ақпараттың жетімсіздігі, екінші жағынан – көптігі. Сенсациялық жарияланымға көпшіліктің назары көбірек аударылғандықтан, шынайы өмірдегі маңызды мәселелер тысқары қала береді. Керісінше ақпараттық шу көтеретін тақырыптарға бар күш-жігер жұмсалғандықтан, ол журналист ойлағаннан да көбейіп кетеді.

«Сары басылымдардың» безендірілуінде стандартты қара және ақ түстерден бөлек, сары, қызғылт, қызыл, көк түстер жиі кездеседі. Көбінесе сарғыш, сары және көгілдір түстердің үйлесімділігі біз қарастырған басылымдарда көп қолданылады. Мұндай түстердің тандалуы жайында психологтар олардың басқа түстерге қарағанда тартымды көрінетінін айтады. «Сары басылымдарда» фотоиллюстрациялар сапалы басылымдарға қарағанда өзгеше. Шындығына келгенде, «сары басылымдар» үшін фотожурналистика маңызды болып табылмайды. Мұндай басылымдарда нақты оқиғаның немесе жазылған жайдың нақты бейнесінің қажеті шамалы. Кейбір жағдайда ғана жекелеген оқиғалар бойынша нақты бейнелермен репортаждық иллюстрациялар беріледі. Бұл ақпаратты сурет «сары басылымдарда» дәлел ретінде пайдаланылады. Диаграмма, кесте, түрлі кескіндердің көмегімен дизайнер берілген материалды безендіріп қана қоймайды, оның маңыздылығын арттырады. «Сары басылымдар» мұндай маңыздылықтан гөрі тұтынушыға қарапайым әрі ыңғайлы ақпараттық кескінді жиі қолданады. Көп жағдайда олар материалды күлкілі етіп беруге тырысады. Бұл – материалдың жаңалығын, қол жетімділігін, көңіл көтеру секілді белгілерін жинақтап көрсетеді. XIX ғасырдың аяғында пайда болған тақырыпты үлкен шрифттерімен беру әдісі «сары басылымдардың» басты ерекшелігі десек болады. Екіншіден, тақырыпты үлкейтіп беру арқылы материалды оқуға шақырады. Тақырыпты ақпаратты және хабарлама, хабарлама көңіл көтеру түрінде беру әдісі кеңінен қолданылады. Мұндай хабарлама тақырыптар сапалы басылымдарда да жиі кездеседі. Олардың арасындағы айырмашылық тақырыптардың безендірілуінде. «Сары басылымдарда» тақырыптар көлемді суреттермен араластырып беріледі. Сонымен бірге «сары басылымдардағы» тақырыптар үнемі жалған мен шындықтың арасында беріледі. Өзін оқытуға қызықтырып тұрған тақырыптар оқырманды ойландыруға мүмкіндік бермейді. Кейде тақырып пен мәтін мазмұны мүлдем сәйкес келмей жататын да кездер болады. Қазіргі қазақ басылымдарында осы әдіс жиі қолданылып жүр.

УДК: 371.13

**Есқалиева Е.Д., Төлеуғазы Ж.С.**

Государственный университет имени Шакарима города Семей

Научный руководитель: Т.А.Наревская, старший преподаватель кафедры русской филологии

## **ВОЕННАЯ ЖУРНАЛИСТИКА**

**Военный корреспондент** – журналист сопровождающий армию, авиацию и флот во время военных действий и освещающий события войны в прессе.

Военная журналистика берет начало с возникновением коммуникативных технологий. Довольно рано значение военных сообщений осознал Александр Македонский. В походах его сопровождали специально обученные люди, которые фиксировали его военные успехи и увековечивали их в истории.

Первая британская газета «Weekly news» своим появлением обязана **Тридцатилетней войне**.

Хотя война давно вызывала интерес журналистов и писателей, первые профессиональные военные корреспонденты появились во время Крымской войны. Н. Берг отправился в Севастополь, откуда писал для журнала «Москвитянин» М. П. Погодина. С английской стороны осаду Севастополя освещал приобретший большую известность корреспондент В. Х. Рассел.

Военные корреспонденты всегда были востребованы в своей специальности. Однако особенно популярной профессия стала во времена Великой Отечественной. Именно тогда многие корреспонденты, фотографы, дикторы записывались добровольцами и шли на фронт, чтобы рассказать и показать людям, каким трудом достается каждая пядь отвоеванной земли.

**Известные военные журналисты**

### ***Юрий Левитан***

Юрий Борисович Левитан (при рождении его звали Юдка Беркович Левитан) родился в 1914 году во Владимире. Интересно, что с самого детства будущий знаменитый диктор имел зычный и громкий голос. Уже тогда его называли «Грубой», а его голос, похожий по силе звучания на мегафон, мог разноситься на большие расстояния.

Несмотря на природный талант и особый тембр, Юрия Левитана неохотно брали на радио из-за сильного провинциального говора. Никто не знает, как могла бы сложиться его карьера, если бы не звонок Сталина. Именно Верховный Главнокомандующий в 1934 году услышал однажды ночью, как неизвестный ему диктор читает в эфире новости газеты «Правда». Сталин сразу же позвонил в Радиокomitee и сказал, что текст его доклада на XVII съезде партии должен читать только «этот голос».

### ***Бисен Жумагалиев***

Бисен Жумагалиев - человек неординарной судьбы. Выходец из Тайпакского района (Республика Казахстан), он воевал на Ленинградском фронте, где был снайпером, заместителем политрука роты 13-й стрелковой дивизии, стоявшей у Пулковских высот, затем военным корреспондентом фронтовой газеты "На страже Родины", выпускавшейся на казахском языке. В годы войны редакция фронтовой газеты выпускала для казахов и татар, воевавших на Ленинградском фронте, специальные издания на их родном языке - "Отанды Коргауда" и "Ватанны Саклауда". То и другое в переводе на русский язык означает "На страже Родины".

Бисен Жумагалиев - 20-летний заместитель политрука. Тоненький, застенчивый, он совсем не походил на военного человека. До войны работал учителем, но напоминал скорее только что сдавшего экзамены десятиклассника. Впрочем, этот юноша, как о том свидетельствовала его боевая характеристика, был не только отличным заместителем политрука роты в 13-й стрелковой дивизии, стоявшей у Пулковских высот, но и снайпером. На его счету числилось около 30 уничтоженных фашистов. Что особенно привлекало в Жумагалиеве - он хорошо знал историю своей республики, её сегодняшнюю жизнь.

### ***Шинбулат Карамergenов***

Формирование бригады в основном было закончено к концу декабря 1941 г. Вначале в ней насчитывалось 3 804 бойца. Среди них были рабочие, колхозники, служащие. 80 процентов членов бригады составляли казахи. В июле 1941 года Шыныкула Карамergenова тоже призвали в армию. По март 1942 года он проходил службу в должности писаря, замполита, политрука 1-го стрелкового батальона 101-й стрелковой бригады. В самый разгар войны, в 1942-1943 годах, Шыныкула Карамergenова назначают ответ секретарем газеты «Отан үшін!» («За Родину!»). Видно, было учтено его знание газетного дела. В мирное время газета — информатор, в дни войны — организатор и вдохновитель. Люди раскрывали газету раньше, чем читали письма от близких. Многие из того, что тогда торопливо писали газетчики для очередного номера, сохранило колорит тех лет. В этом нет ничего удивительного, ведь военными корреспондентами были опытные журналисты, истинные патриоты. Среди них и наши земляки — Уара Нурсеитов, Жолдас Аймуратов, Сабыр Закиржанов, Смагул Мукашев

### ***Игорь Корнелюк***

17 июня 2014 года съёмочная группа ВГТРК, снимавшая репортаж о беженцах вооружённого конфликта на востоке Украины, попала под миномётный обстрел вблизи посёлка Металлист под Луганском. Звукорежиссёр Антон Волошин погиб на месте, а корреспондент Игорь Корнелюк получил тяжёлое ранение и позже скончался в больнице через 35 минут после того, как его перевели из операционной в стационар<sup>[2]</sup>. По словам очевидца, при обстреле под Луганском мина разорвалась рядом с группой журналистов, один из которых держал микрофон с логотипом телеканала «Россия». Журналисту успели сделать операцию, но через полчаса он скончался в реанимации.

Регулярно списки погибших журналистов стали составляться с 1992 года. С тех пор самым трагичным для СМИ стал 2012 год, когда в мире погибли 119 журналистов.

В Ираке с 1992 года были убиты 166 журналистов, на Филиппинах - 77, в Сирии - 76, в Алжире - 60, в Пакистане - 56, в Сомали - 53, в Колумбии - 45, в Индии - 32, в Мексике - 31, в Бразилии - 29, в Афганистане - 26.

В 2014 году в мире погибли 49 журналистов. Только на Украине были убиты пять репортеров, столько же в Ираке. Самой опасной для сотрудников СМИ стала Сирия, где погибли 14 журналистов.

В конце хотелось бы сказать, что военная журналистика-отдельная структура в которой многие не задерживаются. Журналисты отличаются от военных тем что в руках не держат оружие, но

работают в тех же условиях. Почему я выбрала именно эту тему, потому что мне нравится. Я хочу работать именно в этой сфере. Просто понимаешь, что эта работа важна. Ты показываешь людям то, чего они не видят. Там, на территории, работают журналисты мирового канала, которые не уехали в бронированных машинах после первого обстрела, а делали свою работу, несмотря на опасность. У нас есть цель изучить военную журналистику и принести пользу всему народу.

#### **ЛИТЕРАТУРА:**

1. Жирков Г.В.. Журналистика русского зарубежья XIX–XX веков .СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та. - 318 с.. 2004
2. <https://ru.wikipedia.org/wiki/военнаяжурналистика>
3. [https://rosphoto.com/ublogs/pamyati\\_rossijskih\\_zhurnalistov-2273](https://rosphoto.com/ublogs/pamyati_rossijskih_zhurnalistov-2273)

УДК: 476.78

#### **Оспанбаева Р.М.**

Государственный Университет имени Шакарима города Семей  
Научный руководитель: К.И. Фоминых, магистр, преподаватель

### **ОПРЕДЕЛЕНИЯ ТЕРМИНА «КОНЦЕПТ» В ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИИ И КОГНИТИВНОЙ ЛИНГВИСТИКЕ**

Языковая картина мира отражается в ключевых словах – концептах. Термин концепт в лингвистике и старый и новый одновременно. В 1928 г. С.А.Аскольдов опубликовал статью «Концепт и слово», где определял универсалию (концепт) как «мысленное образование, которое замещает нам в процессе мысли неопределённое множество предметов одного и того же рода». Но до середины прошлого века понятие «концепт» не воспринималось как термин. Лишь в 80-е гг. XX в. вновь возникает понятие «концепта» как термина, который послужит объяснению единиц психических процессов нашего сознания.

Концепт и понятие — термины разных наук; второе употребляется главным образом в логике и философии, тогда как первое, концепт, является термином в одной отрасли логики — в математической логике, а в последнее время закрепилось также в науке о культуре, в культурологии, и является главным термином нашего Словаря. Концепт — основная ячейка культуры в ментальном мире человека.[1]

Смыслы, которыми оперирует человек в своей мыслительной деятельности и которые отражают его опыт и знание, хранятся в сознании в виде особых ментальных структур, получивших в когнитивной науке название концептов. Концепт, будучи объектом исследования разных наук, имеет различные интерпретации в зависимости от того, какой дисциплиной он изучается. Так, когнитивную лингвистику интересует, прежде всего, вопрос о том, как связаны идеальные сущности, концепты, с объективирующими их языковыми формами. Ответив на этот вопрос, можно сделать определенные выводы о функционировании нашей когнитивной системы.[2]

Существуют различные классификации концептов. В зависимости от наличия или отсутствия ценностного элемента в структуре концепта, т.е. важности, актуальности соответствующего понятия для носителей культуры, в особую группу выделяются культурные концепты, закодированные в «ключевых словах» языка.

По своему содержанию концепты делятся на такие структуры представления знаний, как мыслительные картинки, схемы, фреймы, сценарии, гештальты и др., между которыми, однако, нет абсолютно четких границ. В данной классификации концепт представлен как родовой термин, имеющий большую степень обобщенности по сравнению с его разновидностями. Разнообразие типов концептов обусловлено фактом неоднородности окружающего мира.[2]

Мыслительная картинка (представление) - это обобщенный чувственный образ предметов или явлений, более или менее одинаковый для носителей одного языка; мыслительная картинка может быть представлена как предметными реалиями (яблоко), так и мифемами (ангел).

Концепт-схема являет собой некую пространственно-графическую схему; такой концепт легко нарисовать (дерево, река).

Концепт-фрейм - это многокомпонентный концепт, набор стереотипных представлений о предмете/ явлении (ресторан, магазин).

Концепт-сценарий (скрипт) носит сюжетный характер, это четкая последовательность эпизодов во времени (посещение театра, поездка на метро).

Понятие (логически-конструируемый концепт) - структура представления знаний, лишенная фактора образности; такой концепт состоит из наиболее общих, существенных характеристик предмета/ явления (птица, фрукт).

Концепт-инсайт [А.П. Бабушкин впервые использует термин гештальтпсихологии «инсайт» для обозначения структуры представления знаний] содержит заключенную в слове информацию (как правило, известную всем) об устройстве и предназначении предмета (зонт, ножницы).[6]

Гештальт - это упорядочивающая многообразие отдельных явлений в сознании человека сложная ментальная структура; целостный образ, включающий чувственные и рациональные элементы, а также динамичные и статичные аспекты объекта/ явления. В гештальт могут входить представления, фреймы, сценарии и т.д.

Калейдоскопические концепты - это концепты абстрактных номинаций (красота, совесть); они также могут быть представлены одной из перечисленных структур. За такими концептами не закреплено постоянного ментального образа.[1, 7]

Классификация разновидностей концептов, разработанная А.П. Бабушкиным и дополненная И.А. Стерниным и З.Д. Поповой, представляется очень удобной для понимания того, каким образом различные мыслительные сущности - от самых простых, не имеющих статус концепта в лингвокультурологии, до чрезвычайно сложных, абстрактных феноменов - репрезентированы в нашем сознании. Однако, как кажется, об отдельных структурах представления знания (по крайней мере, схемах, фреймах и сценариях) точнее было бы говорить не как о типах концепта, а как способах «технического» представления знания, относящегося к тому или иному концепту, в голове человека.[6]

Имя концепта не является единственным «ключом», активирующим в сознании называемую им мыслительную сущность. Напротив, при изучении культурных концептов исследователи исходят из того, что к одному и тому же концепту можно апеллировать при помощи языковых единиц различных уровней (концепт «рассеян» в содержании лексических единиц, корпусе фразеологии, паремиологическом фонде, в системе устойчивых сравнений, запечатлевших образы-эталон, которые характерны для данного языкового коллектива).

Концепт может реализовываться в коммуникативной деятельности не только вербальными, но и невербальными единицами: «В культуре не только слова, но и материальные предметы могут нести духовный смысл; между духовной и материальной культурой нет резкой непреходимой границы...

Приведем несколько наиболее известных определений концепта:

В «Очерках о когнитивной лингвистике» концепт трактуется как «информационную структуру, которая отражает знание и опыт человека, оперативная содержательная единица памяти, ментального лексикона, концептуальной системы и языка мозга, всей картины мира, отраженной в человеческой психике».

Академик Д.С.Лихачёв под концептами понимал «своего рода алгебраическое выражение значения, которым человек оперирует в своей письменной речи».

С точки зрения В.Н. Телия, «концепт – это продукт человеческой мысли и явление идеальное, присущее человеческому сознанию вообще, а не только языковому. Концепт – это конструкт, он не воссоздается, а «реконструируется» через своё языковое выражение и внеязыковое знание».[7]

Согласно философско-лингвистической программе немецкого филолога, философа и языковеда Вильгельма фон Гумбольдта, определяющей взаимоотношения языка и картины мира, всякий язык, обозначая отдельные предметы, в действительности созидает: он формирует для говорящего на нём народа собственную картину мира .

Таким образом, базовой категорией когнитивной лингвистики является понятие «концепт» - ментальная единица сознания (единица мышления и хранения информации в сознании), представляющая собой квант структурированного знания квант структурированного знания, репрезентирующий культурно- национальную ментальность его носителей, а также изучаемая в лингвистике через средства языка, предоставляющие «видимый» доступ к ненаблюдаемым структурам человеческого знания.[3, 4]

#### ЛИТЕРАТУРА:

1. Кубрякова Е.С., Демьянков В.З., Панкрац В.Г., Лузина Л.Г. Краткий словарь когнитивных терминов // - Москва: 1996. – С. 34



2. Аскольдов С.А. Концепт и слово // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста. Антология. - Москва, 1997. - С. 271
3. Попова З.Д., Стернин И.А. Когнитивная лингвистика // - АСТ, Восток-Запад – 2007. С. 314-315
4. Пименова М.В. Предисловие // Введение в когнитивную лингвистику. Под ред. М.В. Пименовой. Вып. 4. - Кемерово, 2004. - С. 7
5. Степанов Ю. С. Константы: Словарь русской культуры: 3-е изд.// - Москва: Академический проект, 2004. - С. 42-67
6. Бабушкин А. П. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка // А. П. Бабушкин. – Воронеж: Изд.-во Воронеж. гос. ун-та: 1996. - С. 104
7. Телия В.Н. К проблеме связанного значения слова: гипотезы, факты, перспективы// Язык система, язык — текст, язык способность.- Москва: 1995. - С. 25-36

УДК: 81`255.2

**Кванталиани М.Д.**

Государственный университет имени Шакарима города Семей

Научный руководитель: Н.Ж. Муханова, преподаватель кафедры иностранной филологии и перевода.

### **ПРОБЛЕМЫ ПЕРЕВОДА СКАЗОК Л. КЭРРОЛЛА НА РУССКИЙ ЯЗЫК**

Перевод текстов — это в первую очередь перевод культур. В случае детской литературы на перевод накладывается двойная нагрузка — это не просто перевод культуры, это еще и её разъяснение. Процесс адаптации художественных произведений зарубежной детской литературы имеет ряд уникальных особенностей в силу специфики национально-культурного и социально-политического контекста, а также адресата – детского читателя.

Детская литература всегда ориентирована на своего адресата, поэтому при адаптации мировых сюжетов, образов и идей необходимо жертвовать точностью при переводе оригинала, нивелировать национально-культурную и социально-политическую маркированность текста.

Детская литература является особым разделом литературы, требующим особых приемов в работе переводчика. Перевод – это сложный творческий аналитико-интегративный процесс, связанный с воссозданием мысли оригинала, в осуществлении которого задействованы все деятельностные ресурсы переводчика. Переводчику приходится: добиваться ориентировки в содержании текста, критически уяснить мысль автора, использовать разнообразные приемы перевода, контролировать полученный результат, сверяя перевод с оригиналом.

Трудности, стоящие перед переводчиком, продиктованы основными проблемами перевода художественной литературы, основными из которых являются:

1. Понимание оригинала – ошибка, вызванная непониманием текста – серьёзный удар по репутации переводчика.

2. Понимание идиом, фразеологических оборотов.

3. Знание культуры той страны, с языка которой переводится текст. Особые трудности появляются, когда языки оригинала и перевода принадлежат к разным культурам.

4. Особое мастерство писателя – не случайно лучшими переводчиками часто бывают хорошие поэты и писатели, даже если они не знают языка оригинала в совершенстве. Детская художественная литература широко известна множеством имён талантливых писателей-переводчиков. Большой популярностью пользуются всем известные переводы С.Я. Маршака, К.И. Чуковского, О. Мандельштама, Б. Заходера, В. Набокова и многих других.

Особую трудность для переводчика представляет перевод сказок Льюиса Кэрролла – (англ. Lewis Carroll, настоящее имя Чарльз Лютвидж Доджсон) английского писателя, математика, логика, философа, диакона и фотографа.

В 1865 году была издана сказка «Приключения Алисы в Стране чудес», являющаяся литературной обработкой рукописной книги «Приключения Алисы под землёй». В ней рассказывается о девочке по имени Алиса, которая попадает сквозь кроличью нору в воображаемый мир, населённый странными антропоморфными существами. Сказка пользуется устойчивой популярностью как у детей, так и взрослых. «Алиса в Зазеркалье» является сюжетным продолжением произведения. Первая сказка более популярна у переводчиков – многие переводят только её.

Особенность “Алисы в стране чудес” заключается в том, что Льюис Кэрролл выстраивает страну чудес, интерпретируя не объективный мир как таковой, а его языковую картину. Сказка

«Алиса в стране чудес» – это мир языка, воплощённый в реальность. Вся она построена на языковых образах, вошедших в «плоть и кровь англичан». Книга «Алиса в Стране Чудес» содержит двенадцать стихов, большинство из которых являются пародиями на популярные нравоучительные стихи того времени. Из-за этой особенности стихи и песни являются трудно переводимыми, что порождает множество попыток разных переводчиков создать перевод, наиболее приближенный к оригиналу. Кроме того, «Алиса» содержит в себе множество идиом и фразеологических оборотов. Понимание оных это ещё одна трудность, стоящая на пути переводчика. Сказка Кэрролла во многом построена на каламбурах, английском фольклоре и прочих лингвистически-филологических тонкостях. Переведи ее буквально – пропадет юмор и игра, переведи ассоциативно – выйдет не совсем та «Алиса».

Главная сложность при переводе «Алисы в стране чудес» заключается в выборе самого подхода к переводу сказки, его концептуальной сущности. Автор создаёт действительность английского языка, и переводчик оказывается перед выбором: либо попытаться передать мир английского языка средствами русского языка, либо аналогичным способом (в языковой игре) создать мир русского языка, более понятного читателю.

Существует свыше 35 переводов «Алисы в стране чудес» на русский язык. Анализ наиболее известных позволил установить три тенденции:

1. Русифицированные переводы, отражающие попытку максимально приблизить английский текст к русскому читателю-ребёнку путём замены английских реалий (имена, понятия, пародируемые стихи и т.д.) русскими.

2. Переводы, отражающие попытку буквального «воспроизведения» текста.

3. Переводы, в которых происходит нейтрализация национально языковых особенностей в пользу интернационального компонента – в таких переводах воссоздаётся мир языка вообще, языка как средства отражения действительности и средства коммуникации.

Попробуем рассмотреть несколько самых распространённых переводов:

Перевод Демуровой заслуженно был признан каноническим текстом сказок на русском языке, «классическим», читай – наиболее удачным и адекватным оригиналу, недаром он был опубликован в 1977 году в академической серии «Литературные памятники». В этом переводе использованы стихи переведённые Д. Орловской, О. Седаковой, К. Чуковским.

Известный взрослый писатель Набоков посчитал своей задачей обеспечить понимание определённых шуток и каламбуров, избежать сносок и переводческих комментариев путём устранения элемента непонимания. Мнения критиков относительно этого перевода неоднозначны. С одной стороны, адаптация выполнена великолепно. Но, с другой стороны, была ли вообще идея адаптировать текст настолько хорошей? Героиня перестала быть английской, но едва ли ее можно считать русской.

Знаменитый детский писатель и переводчик Борис Заходер смог замечательно передать шутки и игру слов — пожалуй, его текст так же богат с этой точки зрения, как и «каноническая Демурова». Подобно Набокову Заходер приблизил книгу Кэрролла не только к русскому читателю, но и к советскому школьнику. Там, где возможно, переводчик вольно подыскивает русские эквиваленты, сохраняя при этом затейливо-причудливый дух сказки. Там, где замена слишком бы исказила суть книги, Заходер дает примечания – веселые и понятные детям).

Поэт, писатель, драматург и переводчик Л. Яхнин в своём переводе разошелся не на шутку – каламбуры и словесные парадоксы попадают даже там, где они отсутствуют в оригинале. Вот это действительно «пересказ по мотивам». Чего стоит хотя бы покушение на священное имя Шалтая-Болтая, переведенного здесь как «Желток-Белток»? Перевод доставляет немало приятных минут, но слишком уж далек он от оригинала.

Перевод В. Орла более театральный, не случайно именно он взят за основу многих постановок по «Алисе». В этом переводе, в отличие от предыдущих, утеряно главное – легкость и игривость слога. Парадоксы и каламбуры здесь переведены «тяжеловато», сказки (особенно «Зазеркалье») излишне усложнены и авторски «интровертны».

Для такой книги, как «Алиса», ценен любой перевод, потому что «идеальное и единственное» переложение этой сказки невозможно по сути. Трудно выбрать единственный и самый лучший перевод – здесь, как говорил Додо, «победили все, и каждый достоин награды!». Овладевая ассоциативно-вербальной сетью исходного языка, переводчик-интерпретатор должен иметь представление о системном характере культуры, национальном культурном мире, базовых концептах ментальности и языка.

Переводные тексты детской литературы функционируют в рамках теории межкультурной коммуникации: мировые сюжеты в обработке переводчиков и писателей способствуют установлению диалога культур, расширяют горизонты познания маленького читателя, формируют в его сознании принципы взаимодействия и взаимосвязи национальных культур и литератур.

## ЛИТЕРАТУРА:

1. Гачечиладзе Г.Р. Художественный перевод и литературные взаимосвязи. М.: Нов. поколение, 1982. 278с.
2. Дяков В.М. Интерференция художественного образа в переводе. М.: Наука, 1984. 316с.
3. Топер П.М. Перевод в системе сравнительного литературоведения. М.: Наследие, 2001. 254 с.

УДК: 81'246.2:378

**Сайдахметова К.К., Сибек А.**

Государственный университет имени Шакарима города Семей  
Научный руководитель: А.А. Куманина, магистр, преподаватель кафедры русской филологии

### ИССЛЕДОВАНИЕ БИЛИНГВАЛЬНОЙ СИТУАЦИИ В СТУДЕНЧЕСКОЙ СРЕДЕ

Важная задача в формировании билингвального мышления студентов ставится перед преподавателями-языковедами (лингвистами).

Особое значение в решении этой задачи приобретает повышение эффективности преподавания дисциплины «Русский язык».

**Целью** нашей работы является следующее: выявить, обосновать и экспериментально доказать, что сознательное погружение в среду изучаемого языка способствует лучшему его усвоению.

В соответствии с целью мы определили следующие **задачи**:

- изучить теоретический материал по теме «Билингвизм»;
- исследовать уровень качества знаний по предмету «Русский язык» студентов 1-го и 2-го курсов аграрного факультета ГУ им. Шакарима г. Семей;
- разработать вопросы для анкетирования на тему «Билингвизм» и осуществить опытно-экспериментальную работу в студенческой среде по теме исследования;
- выявить приёмы, позволяющие улучшить процесс усвоения знаний по предмету «Русский язык».

**Объект** нашего исследования – учебный процесс в группах ВМ, ВС и ТЖ 1-го и 2-го курсов.

**Предмет** – билингвальная ситуация в студенческой среде.

В качестве **гипотезы** мы предположили, что сознательное погружение в среду изучаемого языка должно влиять на улучшение усвоения знаний по предмету «Русский язык».

В процессе работы мы использовали следующие **методы**: теоретический анализ юридической и научной литературы; наблюдение за студентами 1-го и 2-го курсов аграрного факультета ГУ им. Шакарима г. Семей; индивидуальные и коллективные беседы с вышеуказанными студентами; анкетирование в группах ВМ, ВС и ТЖ 1-го и 2-го курсов.

*Языковая ситуация* в Казахстане регулируется Конституцией Республики и Законом о языках в РК.

Согласно Конституции (раздел 1, ст. 7)

«В Республике Казахстан государственным является казахский язык» [1].

Согласно Закону РК от 11 июля 1997 года № 151-1 «О языках в Республике Казахстан»

«В государственных организациях и органах местного самоуправления наравне с казахским официально употребляется русский язык

(Согласно Постановлению Конституционного Совета РК от 8 мая 1997 года № 10/2: «Данная конституционная норма понимается однозначно, что в государственных организациях и органах местного самоуправления казахский и русский языки употребляются в равной степени, одинаково, независимо от каких-либо обстоятельств») [2].

Говоря о языковой ситуации в Казахстане, следует сказать о *двуязычии или билингвизме*, который широко распространён у нас в стране: о казахско-русском двуязычии.

**Билингвизм** ("двуязычие" от лат. bi-два, lingua-язык) –

- 1) практика попеременного пользования двумя языками (Вайнрайх Уриэль) [3];
- 2) одинаково совершенное владение двумя языками, умение в равной степени использовать их в необходимых условиях общения (О.С. Ахманова) [3].

Основной причиной появления казахско-русского билингвизма в нашей стране является политическая причина: в течение 68 лет мы официально входили в состав СССР, для республик которого было обязательным использование, наряду с национальным, русского языка.

Билингвы представляют интерес для психологии, социологии и лингвистики. Билингвизм изучается в рамках социолингвистики. Социальные аспекты билингвизма являются одной из тем социолингвистических исследований.

Вопросами билингвизма с лингвистической точки зрения занимались многие учёные, в том числе В.Д. Бондалетов [4] и Н.Б. Мечковская [5], представители социолингвистики.

Внимательно изучив работы данных ученых, мы решили провести своё социолингвистическое исследование.

С целью выявления особенностей билингвизма в студенческой среде, мы провели анкетирование среди студентов аграрного факультета (группы с казахским языком обучения). В исследовании приняли участие 50 студентов-первокурсников и столько же студентов 2-го года обучения.

Наша анкета состояла из 15 вопросов.

На первый вопрос «Какой язык для Вас родной?» на 1-ом курсе 100 % ответили, что казахский, на 2-ом курсе картина несколько иная: 96 % - казахский, 2% - русский и 2 % - узбекский.

На второй вопрос «Какие языки, кроме родного, Вы знаете?» на 1-ом курсе 100 % ответили, что знают разговорный русский и элементарный уровень английского. Студенты 2-го курса ответили, что 86 % знают разговорный русский, 36 % - элементарный уровень английского, 28 % - другие языки (турецкий, уйгурский, китайский).

На вопрос «На какие темы Вам проще говорить русском языке?» на 1-ом курсе ответили, что им проще обсуждать семейно-бытовые темы (52 %), чем учебные (38 %). Студенты 2-го курса ответили, что, наоборот, им проще обсуждать учебные (64 %), чем семейно-бытовые темы (14 %).

В результате проведённого анкетирования было выяснено, что студенты 2-го курса владеют русским языком лучше, чем студенты 1-го курса, вследствие нескольких причин:

1. Многие из студентов 2-го курса с детства живут в городе, в отличие от первокурсников, среди которых преобладают сельские жители.

2. Студенты 2-го курса чаще, чем первокурсники, общаются на русском языке в кругу семьи, друзей, в социальных сетях (62 % против 46 %).

3. Студенты 2-го курса, чаще, чем первокурсники, смотрят фильмы и передачи на русском языке. Нужно отметить, что вопрос «Какие фильмы и передачи Вы смотрите на русском языке?» не имел вариантов ответа. Первокурсники просто написали «фильмы» (22 %), «передачи» (68 %), «не смотрю» (10 %). Студенты 2-го курса посчитали необходимым уточнить жанры кинофильмов «детективы» (10 %), «комедии» (4 %), «военные» (2 %), «Шурочка» (2 %). В отношении любимых передач второкурсники решили, что недостаточно просто написать «ток-шоу» или «познавательные» и совершенно определенно указали «Пусть говорят» (44 %) и «Орёл и Решка» (20 %).

4. Студенты 2-го курса, чаще, чем первокурсники, читают произведения художественной литературы на русском языке. Первокурсники указали только авторов: А. С. Пушкина (4 %), С. А. Есенина (4 %) и Л. Н. Толстого (4 %). Студенты 2-го курса точно привели названия произведений их любимых авторов: «Война и мир» Л.Н. Толстого (10 %), «Мастер и Маргарита» М.А. Булгакова (6 %).

5. Студенты 1-го и 2-го курсов советуют всем желающим, которые выучить русский язык в короткий срок, читать книги (54 %), смотреть фильмы (36 %) и учить слова (10 %)

6. Студенты 1-го и 2-го курсов советуют преподавателям использовать на занятиях игры (80%), слайды (12 %), тесты (8 %).

По результатам проведенного анкетирования в студенческой среде можно сделать вывод о существовании билингвизма с преобладанием казахского языка и использованием русского языка в основном в учебных и семейно-бытовых целях. Мы надеемся, что проведённое исследование поможет преподавателям-филологам скорректировать программу обучения, чтобы студентам было интереснее изучать русский язык.

#### ЛИТЕРАТУРА:

1. Конституция Республики Казахстан от 30.08.1995 с изменениями и дополнениями 1998, 2007 и 2017 года [Электрон. ресурс]. – 2017. – URL: <http://constitution.kz/razdel1.htm> (дата обращения: 30.03.2016)
2. Закон Республики Казахстан от 11 июля 1997 года № 151-І [Электрон. ресурс]. URL: [http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z970000151\\_.htm](http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z970000151_.htm) (дата обращения: 22.09.2016)
3. Билингвизм [Электрон. ресурс]. – 2016. – URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/Билингвизм> (дата обращения: 25.10.2016)
4. Бондалетов В.Д. Социальная лингвистика. - М.: Просвещение, 1987. – С. 82-85.

5. Мечковская Н.Б. Социальная лингвистика: Пособие для студентов гуманитарных вузов и учащихся лицеев. — 2-е изд., испр. — М.: Аспект Пресс, 2000. — С. 102-106.

УДК:811.161.1

**Минаева В.Ю.**

Алтайский государственный педагогический университет  
Научный руководитель: М.А. Винокурова, канд. филол. н., доцент кафедры  
общего и русского языкознания

## **СИТУАТИВНОЕ ОБУЧЕНИЕ ЛЕКСИКЕ В МЕТОДИКЕ ПРЕПОДАВАНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА КАК ИНОСТРАННОГО: КОММУНИКАТИВНЫЙ АСПЕКТ**

Проблема ситуативного обучения иностранных студентов лексике русского языка в теории и практике образования является актуальной. Исследователи пишут, что внимание методистов и преподавателей-практиков современности направлено на изучение ситуаций, поскольку именно диалогическая речь в большей степени, чем монологическая (тематическая), является ситуативнообусловленной. Следовательно, преподавателю русского языка как иностранного (далее РКИ) необходимо выбрать такой метод, в рамках которого обучение иностранных студентов лексике русского языка будет ситуативным [2].

Вслед за исследователями коммуникативной лингвистики, психологической теории деятельности, концепции развития индивидуальности в диалоге культур, мы выделяем коммуникативный метод, в рамках которого обучение РКИ имеет ситуативную направленность.

Наряду с языковыми знаниями, речевыми навыками и умениями, сферами и темами общения современная теория и методика преподавания РКИ включает совокупность обязательных ситуаций, формирующих сложное, многокомпонентное понятие «содержание обучения» [1, с.35].

Так на одном из занятий для студентов базового уровня владения русским языком как иностранным в рамках коммуникативного метода была изучена тема «Красота спасет мир» (апробация проходила в группе студентов АлтГПУ, обучающихся по обмену из Франции и Германии). На этом уроке учащиеся знакомились с новой лексикой, представленной в учебном пособии С.И. Чернышова, А.В. Чернышовой «Поехали! Русский язык для взрослых, часть 2, том 2. Базовый курс»: человек – (не)высокий, среднего роста, полный, стройный, худой; волосы – короткие/длинные, светлые/тёмные, русые, чёрные, прямые, кудрявые; глаза – большие, маленькие, голубые, серые, зелёные, карие; красивый, симпатичный, привлекательный, некрасивый.

Наше занятие мы предложили начать с игры «Комплимент». По очереди каждый из студентов, обращаясь к соседу слева, с чувством радости от встречи произносит фразу: «Здравствуй, (имя), ты сегодня такая(такой)…» и заканчивает эту фразу, говоря комплимент». Начинает преподаватель: «Здравствуй, Эдгар, ты сегодня, такой привлекательный. У тебя такие красивые голубые глаза».

После игры обучающиеся ответили на вопрос: «Как вы думаете, о чем мы сегодня с вами будем говорить?» (о красоте, о внешности) и вышли на тему занятия «Красота спасёт мир». На этапе аудирования студентам предлагалось прослушать ситуацию и вписать пропущенные слова в диалоге: - Алло! Это Антон? Добрый день, это Свен. Я вчера ... (прилетел) из Швеции и привез вам подарок от Кнута. Он просил вам кое-что передать.

- Спасибо большое! Мы можем встретиться где-нибудь в центре. Когда и где вам удобно?  
- На станции метро «Садовая» - наверху, у эскалатора. Я могу ... (быть) там в семь вечера.  
- В семь на «Садовой»? Отлично! Извините, а как я вас узнаю?  
- Говорят, я выгляжу, как типичный швед. Я ... (высокий) блондин, у меня прямые ... (светлые) волосы и голубые ... (глаза). Я буду в зелёной куртке и голубых джинсах, с большим пакетом.  
- А я среднего роста, ... (полный), у меня русые ... (волосы) и серые глаза. Ещё у меня ... (борода) и усы.

- Хорошо, увидимся в семь [3, с.48].

Затем иностранные студенты отвечали на вопросы: «Кому звонит Свен? Почему? От кого подарок? Когда и где они встречаются? Как выглядит Свен? Как выглядит Антон? Как вы думаете, что в пакете?» и читали диалог по ролям.

На этапе говорения, составления своих диалогов студентам было предложено разыграть следующую ситуацию: договориться о встрече, рассказать, как они выглядят (разрешалось придумать). Иностранцы получили листочки, на которых написано: откуда они, что нужно передать,

где и когда они могут встретиться с человеком. *Откуда: Франция, Америка, Германия, Южная Африка, Индия, Россия. Что передать: ноутбук, бриллианты, цветы, деньги, книгу, духи. Где и когда могут встретиться: в 14:00 у зоопарка, в час в аэропорту, в 7 в театре, в 3 в Макдональдсе, в 9 вечера в ресторане, в полдень в кофейне.*

Студенты с интересом строили свои диалоги, применяя новую лексику. Использование подобных заданий по моделированию ситуаций, способствует развитию мышления, воображения, самостоятельности и мотивации учения у студентов и формированию у них речевых умений и навыков. Изучая новую лексику, иностранцы учатся слушать иноязычную речь, произносить и писать новые слова, понимать их значение. Работа с диалогами позволяет развивать у обучающихся коммуникативные умения: выражать и доказывать свою точку зрения, с уважением относиться к мнению собеседника. Ситуативная направленность обучения иностранных студентов лексике русского языка – одно из главных методических условий в рамках коммуникативного метода, где происходит моделирование иноязычного общения, а также формирование у студентов ощущения достижения определенных результатов в изучении языка.

#### ЛИТЕРАТУРА:

1. Г.А. Битехтина, А.С. Иванова, Л.П. Клобукова, М.М. Нахабина, Н.И. Соболева Ситуация как объект лингводидактического описания элементарного уровня общего владения русским языком как иностранным // Вестник центра международного образования московского государственного университета. Методика. – 2009. – №1. – С. 35-39.
2. Винокурова М.А., Минаева В.Ю. Обучение лексике в методике преподавания РКИ: коммуникативный аспект (на материале темы «Город») // Педагогическое образование на Алтае. - 2016. - №2.-С.53-58
3. Чернышов С.И., А. В. Чернышова. Поехали! Русский язык для взрослых : учебник. Ч. 2, т. 2. Базовый курс. — 2-е изд. — СПб. : Златоуст, 2010. — 200 с.

УДК: 372.3/372.46/81'246.3

**Омарова А.Б., Кәдірбекова У.К., Орымбек Е.С.**

Государственный университет имени Шакарима города Семей

Научный руководитель работы: Т.А.Наревская, старший преподаватель кафедры русской филологии

#### **РЕЧЕВОЕ РАЗВИТИЕ ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА В УСЛОВИЯХ ПОЛИЯЗЫЧИЯ**

Речь ребенка формируется под влиянием речи взрослых и в огромной степени зависит от достаточной речевой практики, нормального речевого окружения и от воспитания и обучения, которые начинаются с первых дней его жизни.

Знание закономерностей речевого развития детей необходимо и для правильной диагностики нарушений речи. Так, некоторые специалисты порой направляют трехлетних детей к логопеду для устранения недостатков произношения звуков. Правильно ли это? Нет. Потому что даже при нормальном речевом развитии ребенку в данном возрасте «полагается» произносить некоторые звуки неверно. Это явление, называемое физиологическим косноязычием, совершенно закономерно и обусловлено еще недостаточной сформированностью артикуляционного аппарата.

И наконец, знание законов развития речи детей в процессе онтогенеза необходимо и для того, чтобы правильно построить всю коррекционно-воспитательную работу по преодолению речевой патологии. Например, обучая неговорящих детей (алаликов), очень важно знать, что сначала у всякого ребенка развивается понимание речи и только потом он овладевает активной речью. Следовательно, если сразу развивать активную речь, работа не принесет желаемого эффекта. Но зато когда ребенок начинает говорить, его не остановить. Этот период можно назвать периодом словотворчества.

Словотворчество – это форма речевого развития детей дошкольного возраста. Детская речь изумительна, забавна и изобретательна. Появление новых слов в речи детей и называют словотворчеством.

Словотворчество составляет одну из важнейших особенностей развития речи ребенка. Это явление изучали как в СССР (Н. А. Рыбников, А. Н. Гвоздев, К. И. Чуковский, Т. Н. Ушакова и др.), так и за границей (К. и В. Штерны, Ч. Болдуин и др.).

К. И. Чуковский подчеркивал поразительную чуткость ребенка к языку, которая проявляется особенно ярко именно в процессе словотворчества. Есть замечательная книга К.И.Чуковского "От двух до пяти", где собрано много интересных детских изречений, придуманных ими слов и забавных фраз, подслушанных писателем в разное время или присланных ему читателями.

Изучив методическую литературу по данному вопросу, мы убедились в том, что методика развития речи достаточно разработана.

Для дошкольного периода развития речи характерны практические методы: метод имитации, метод разговора (беседы), метод пересказа, метод рассказывания (сочинения).

#### **Метод имитации**

Метод имитации заключается в том, что и обучающий, и обучаемый говорят одно и то же, но по-разному: обучающий несколько энергичнее, чем в повседневном разговоре, артикулирует звуки своей речи и выразительно интонирует ее, а обучаемый слушает и повторяет, имитирует его речь, старается усвоить речедвижения и понять смысл.

Приемами, с помощью которых реализуется метод имитации, могут быть:

1. **наблюдение** за реальным предметом при ознакомлении с окружающим, например, малыш рассматривает свои руки, наблюдает за руками мамы и одновременно повторяет за ней, имитирует ее речь;

2. **игры:** в процессе игры речь ребенка обогащается не только новой лексикой, но и новыми для него словоформами;

3. **словесное представление:** дети повторяют фразу, произнесенную воспитателем («Водичка, водичка, умой мое личико!»).

Существует множество приемов реализации любого метода, и каждый творчески работающий воспитатель создает свои собственные приемы, не нарушая самого метода. Так, метод имитации, кроме описанных приемов, может быть выполнен также приемами использования **картины, живых объектов (животных, растений), диафильма, магнитофона и др.**

#### **Метод беседы-разговора**

Более сложный (для ребенка) метод обучения речи - это метод разговора, его еще называют методом вопросов и ответов, методом беседы.

Метод разговора состоит в том, что обучающий спрашивает, а обучаемый отвечает. Следовательно, своим вопросом обучающий побуждает ребенка вспомнить уже известные слова, звуки, грамматические формы или связный текст и употребить их к месту.

Есть дидактические игры, специально предназначенные для речевого развития детей, - это так называемые словесные дидактические игры. Они могут проводиться по-разному.

1. Дети придумывают слова на заданный звук:

- Укажи предметы, названия которых начинаются звуком [с].

- Стол, стул, стена, стеллаж.

2. Называют предметы по описанию взрослого, отгадывают несложные загадки:

- Принеси мне то, с помощью чего можно узнать сказку или стихи, рассмотреть интересные картинки.

Дети приносят книгу. (Это для детей пяти-шести лет.).

3. Дети загадывают известные загадки или придумывают их сами.

Основное правило дидактической игры: дети должны видеть (а еще лучше - трогать, обонять, пробовать на вкус, слышать, если он звучащий) тот предмет, о котором загадка.

#### **Метод пересказа**

В работе с детьми пятого - седьмого года жизни используется также метод пересказа, который обогащает речь лексикой, грамматическими формами, интонациями, тренирует их связную речь.

Метод пересказа в том, что воспитатель читает (рассказывает) детям художественное произведение, а может быть, напоминает о том, что они вместе видели на прогулке, на экскурсии, или рассказывает случай из своей жизни. Он поощряет детей к тому, чтобы они захотели задать вопросы по ходу рассказа, повторить его.

#### **Методы сочинения (рассказывания)**

Важное практическое значение имеет метод сочинения (рассказывания), так как его использование обеспечивает дошкольникам речевую самостоятельность. Поэтому воспитатель должен поощрять самостоятельное «сочинение» детьми сказок, рассказывание реальных случаев из их жизни, художественных произведений, описание картинок: вещей, животных, растений и т.д.

Все описанные методы обучения родной речи предполагают усвоение речи в естественном живом общении, когда ребенок даже не замечает, что его специально учат, и усваивает речь



интуитивно. Такие методы называют практическими. С теоретическими методами дети знакомятся в школе, после того как овладевают практически родным и неродными языками.

Язык - достояние народа, он способствует единству и сплоченности нации, является средством воспитания, связующей нитью во взаимоотношениях людей в семье, в быту. Чтобы сохранить нацию, ее язык, надо делать самое простое и доступное: говорить на своем языке, приучать к разговорной речи детей, воспитывать их в духе уважения национальной культуры. Всестороннее овладение культурой своего народа - непереносимое условие интеграции в другие культуры. В наших условиях, когда в детских садах реально осуществляется двуязычие и планируется повсеместно ввести английский язык, изучая языки, традиции, историю других народов, малыши Казахстана учатся уважать национальность своих товарищей, их предков, их культуру, поэтому перед ними, мы так думаем, не будет стоять проблемы воспитания преодоления чувства раздражения от непохожести чужих культур.

В современных условиях, когда знание иностранных языков приобретает все большее значение, современный образованный человек должен, с одной стороны, ощущать принадлежность к своему народу, а вместе с тем, он должен понимать и принимать иную культуру, и лучше всего это делать с помощью полиязычного образования

В заключение напомним слова основоположника казахского литературного языка и классика казахской литературы Абая Кунанбаева: “Знание чужого языка и культуры делает человека равноправным с этим народом, он чувствует себя вольно...”.

#### **ЛИТЕРАТУРА:**

1. Леонтьев А.Н. Речевая деятельность, Хрестоматия по психологии: Учебное пособие .- Москва. Просвещение, 1997.- С. 405
2. Эльконин Д.Б. Развитие речи в дошкольном возрасте.— Москва. АПН РСФСР, 2008.-С. 115
3. Чуковский, К.И. От двух до пяти. – Москва, 1966. – С. 245

УДК: 81

**Слямгазыева А.Ж.**

Алтайский государственный педагогический университет  
Научный руководитель: Е. А. Аввакумова, к.ф.н., доцент АлтГПУ

### **РОЛЕВАЯ ИГРА ПРИ ОБУЧЕНИИ РУССКОМУ ЯЗЫКУ КАК ИНОСТРАННОМУ**

Сегодня каждый учитель стремится усовершенствовать процесс обучения, сделать его живым, более эффективным и интересным. Преподавателю приходится пересматривать методику, учебный материал, пробовать новые формы и виды работы.

В методике русского языка как иностранного большое внимание уделяется формированию коммуникативных умений и навыков. Поэтому организация учебного процесса направлена на решение этой задачи.

В наше время все чаще уроки проводятся в интерактивной форме. Целью интерактивных технологий является организация наиболее комфортных условий обучения, во время которых ученики взаимодействуют не только с учителем, но и друг с другом.

Одной из форм интерактивного обучения является ролевая игра. Многие методисты в своей практике прибегают к данной форме обучения, так как она является достаточно эффективной для развития речевых умений и навыков. Также ролевую игру часто используют на заключительных этапах обучения, в качестве проверки изученного материала. Чтобы проверить результативность и пользу ролевых игр в обучении, нами был проведен эксперимент.

Эксперимент проводился в Алтайском государственном техническом университете им. И. И. Ползунова (г. Барнаул, кафедра русского языка как иностранного). Нам предоставили две группы с одинаковым количеством студентов, по 5 человек в каждой группе. Примерный уровень знаний русского языка — первый сертификационный. Курировала процесс — старший преподаватель кафедры РКИ Н. Н. Семененко. Длится эксперимент с 15 февраля по 24 марта 2017 года. Родным языком студентов является китайский.

Эксперимент состоял из трех этапов. Первый — проведение субтеста «Говорение», второй — проведение занятий, и третий — контрольный тест.

При составлении проверочных тестов мы опирались на пособие Н. П. Андрюшиной, М. Н. Маковой, Н. И. Пращук «Тренировочные тесты по русскому языку как иностранному: 1

сертификационный уровень: общее владение». Тест состоит из двух заданий, в каждом по 5 вопросов. Суть первого задания — принять участие в диалоге. Например, рассказать о своем друге. Задание №2 заключается в том, что студентам дается ситуация, с которой они самостоятельно знакомятся и начинают диалог. Например: «Вам не нравится ваша комната в гостинице. Вы хотите её поменять. Объясните администратору, какую комнату Вы хотите получить и почему». Все ответы фиксировались на диктофон.

Проверялось правильное понимание вопроса, использование норм речевого этикета, грамматические, синтаксические, лексические и фонетические нормы. За нарушение каждого критерия отнималось определенное количество баллов. В тесте присутствуют и поощрительные баллы за максимально полное использование речевого этикета, за развернутость высказывания.

Также мы учитывали следующие критерии: количество слов и предложений, разнообразие синтаксических конструкций, использование модальных слов, темп, гибкость речи, паузы, затруднения и т.д.

Результат первого теста показал, что студенты не владеют навыками говорения первого сертификационного уровня, а находятся на базовом. Очень часто студенты совершали коммуникативно значимые ошибки, неправильно понимали задание. Высказывания были короткие и неразвернутые. Наиболее частотными были нарушения согласования в роде, числе и падеже: «заниматься спорт», «мужской одежда», «много еда». Присутствовали пропуски слов, нарушение интонационных конструкций. Количество слов не достигало 300.

Достаточно часто в высказываниях студентов были паузы, пропуски и поиск слов. Темп речи был замедленный.

После первого теста результаты были следующие: из максимальных 55 баллов, в среднем, количество набранных баллов колеблется от 27 до 40, это не более 60 %.

Второй этап — проведение занятий. Для этого нами были разработаны 20 планов-конспектов, по 10 в каждой группе, на бытовые и актуальные, на наш взгляд, темы: «знакомство», «спорт», «продукты», «здоровье», «транспорт» и т.д.

В экспериментальной группе занятия проводились в форме ролевой игры. При составлении конспектов за основу мы взяли работу И. В. Плаксиной «Интерактивные технологии в обучении и воспитании», в которой автор подробно описал сценарий составления и проведения ролевой игры.

Сначала мы ставили цель ролевой игры. Например, использовать фразеологизмы в речи. Нами была проведена ролевая игра на тему «кино», где студенты познакомились со следующими фразеологизмами: «душа в пятки упала» и «брать за душу». В ходе ролевой игры студенты пользовались данными сочетаниями, к примеру, фразеологизм «душа в пятки упала» имел отношения к жанру ужасы.

Затем происходило распределение ролей. В игре выделяются активные и пассивные роли. Есть несколько вариантов распределения ролей: по желанию самих студентов, случайный выбор и по мнению преподавателя. На наш взгляд, роли нужно распределить с учетом характера каждого студента. Например, замкнутому предложить роль коммуникабельного человека.

Следующий этап — проигрывание. Нет точного регламента проведения ролевой игры. Учитель может сам остановить игру, иногда студенты сами ее завершают. Во время игры у студентов могут возникнуть трудности, паузы, тогда учитель должен подсказать и помочь ему.

Еще один вопрос, который у нас возник при проведении ролевой игры: «Обязательно ли использовать вспомогательные атрибуты (грим, сценическая одежда, предметы и т. д.)?». На наш взгляд, это не является обязательным правилом, так как и без них студенты неплохо справлялись. Но, с точки зрения психологии, это помогает еще больше вжиться в роль и снять психологический барьер.

Еще один немаловажный этап — деролинг, другими словами, — это выход из роли.

И заключительный этап — рефлексия. Проводится обобщение, все обмениваются мнениями, что, на их взгляд, получилось, а над чем стоит поработать.

В контрольной группе проводились занятия в традиционной форме. По просьбе преподавателей АлтГТУ мы не пользовались текстами, и занятия состояли из следующих заданий: беседа, рассказ по картинке, задание типа «согласны вы или нет/почему?» и т.д.

Во время занятий очень хорошо было видно преимущество ролевых игр. Студенты активно включались в учебный процесс, с каждым занятием снимались психологические барьеры, занятие проходило с интересом. В отличие от традиционной группы, во время которых студенты скучали, им было сложно, чаще всего в психологическом плане, построить монолог.

После основного этапа эксперимента мы провели контрольный тест, цель которого — проверить коммуникативную компетентность студентов и определить, какая форма обучения наиболее эффективна для развития речевых умений и навыков.

Подсчеты показали, что рост произошел в обеих группах, но с преимуществом экспериментальной группы. Из максимальных 55 баллов студенты набрали не ниже 45, это около 85 %. В контрольной группе несколько студентов показали примерно тот же результат, что и после первого теста. Из возможных 55 баллов — от 33 до 47, т. е. около 67 %.

Результаты опыта продемонстрировали эффективность ролевых игр в обучении говорению, студенты экспериментальной группы набрали необходимый балл для подтверждения первого сертификационного уровня, в отличие от контрольной группы, в которой три студента показали результаты базового уровня. Кроме того, у студентов экспериментальной группы не было ошибок на понимание вопроса, намного легче стало воспринимать речь студентов на слух, т. е. нормализовался темп речи, уменьшились паузы и задержки в высказываниях.

Опытно-экспериментальное обучение подтвердило результативность ролевых игр в обучении говорению. На наш взгляд, разработанные нами планы-конспекты могут быть полезны для построения занятий по русскому языку как иностранному.

#### **ЛИТЕРАТУРА:**

1. Андрияшина, Н. П., Макова, М. Н., Прашук, Н. И. Тренировочные тесты по русскому языку как иностранному: 1 сертификационный уровень: общее владение. - 2-е изд. - Спб. : Златоуст, 2013. - 120 с.
2. Плаксина, И. В. Интерактивные технологии в обучении и воспитании: метод. Пособие/И. В. Плаксина; Владим. гос. ун-т им. А. Г. и Н. Г. Столетовых. - Владимир: Изд-во ВлГУ, 2014. - 163 с.
3. Федорова, Л. И. Игра: дидактическая, ролевая, деловая. Решение учебных и профессиональных проблем/ Л. И. Федорова. - М.: ФОРУМ, 2015. - 176 с.

УДК:81

**Корпетаева Б.К.**

Алтайский государственный педагогический университет

Научный руководитель: Е.А. Аввакумова, к.ф.н., доцент кафедры общего и русского языкознания

#### **ФОРМЫ ГРУППОВОЙ РАБОТЫ ПРИ ОБУЧЕНИИ РУССКОМУ ЯЗЫКУ КАК ИНОСТРАННОМУ**

В настоящее время вопрос о качественном улучшении системы образования тесно связан с разработкой и введением современных методов и форм обучения. В связи с этим в последнее время возросло значение интерактивных форм обучения, которые способствуют достижению высокого уровня активности всех участников процесса и направлены на его усовершенствование процесса обучения. Методика преподавания русского языка как иностранного (РКИ) также претерпевает существенные изменения, так как на современном этапе понятие «интерактивность» является ключевой характеристикой обучения.

Отличие «интерактивного обучения» от «активного» или «пассивного» в том, что оно построено на взаимодействии между учащимися, которое проходит в различных формах с использованием современных приёмов, в ходе которых учащимся намного интересней выполнять те или иные задания.

По мнению доктора педагогических наук А.А. Вербицкого, «интерактивное обучение» - это обучение, построенное на взаимодействии учащегося с учебным окружением, учебной средой, которая служит областью осваиваемого опыта и в ходе которого осуществляется взаимодействие преподавателя и обучающегося [1].

На наш взгляд, одной из оптимальных форм обучения РКИ является организация групповой деятельности, которому посвящена настоящая работа, в ходе которой, мы проверили её эффективность.

Исследование проводилось в Алтайском государственном медицинском университете в период с 14 февраля по 23 марта 2017 года.

Вначале было проведено тестирование в двух группах (16 человек, в каждой группе по 8 студентов) с целью установления уровня знания русского языка. Мы использовали 30 тестовых заданий типового теста по русскому языку как иностранному элементарного уровня, а именно субтест «Лексика и грамматика» [2]. В ходе анализа итогов данного тестирования мы выяснили, что уровень знания очень низок, так как студенты находились в России на тот период два месяца – и у них было только начало становления элементарного уровня.

После тестирования было проведено по 10 занятий в каждой группе, одна из которых была контрольной, где занятия проводились в традиционной форме, а другая группа являлась – экспериментальной, в которой занятия проводились с применением различных методов групповой работы.

Каждое занятие проходило в три этапа. На первом этапе мы занимались фонетикой, выполняли фонетическую разминку, так как на данном уровне – изучении букв и звуков русского языка является неотъемлемой частью занятий. На втором этапе мы изучали грамматическую тему, которая позже закреплялась упражнениями. На третьем этапе мы вводили лексическую тему, которая также закреплялась одним или двумя заданиями, но они были больше творческого характера или частично были связаны с грамматической темой.

На занятиях студенты изучали различные темы, среди которых были грамматические: категория рода в русском языке, части речи: имя существительное, имя прилагательное, глагол, система падежей в русском языке и др; лексические: еда, продукты, семья, география, здоровье, одежда, путешествие, транспорт, спорт, кино и праздники. На наш взгляд, данные лексические темы являются наиболее актуальными для иностранных студентов на начальном этапе изучения языка

В ходе проведения групповой работы мы применяли разные приёмы и методы. Кратко охарактеризуем их:

1. Работа в парах является наиболее употребляемым методом в преподавании РКИ. Данная работа направлена на активное взаимодействие учащихся, взаимопомощь, взаимообучение.

2. «Снежный ком». Из названия этого метода становится ясно, что на каждом этапе работы происходит увеличение количества участников. Сначала учащиеся выполняют задания индивидуально, затем в парах, а на последнем этапе уже в группах. Это самый оптимальный метод групповой деятельности при работе с иностранными студентами.

3. Метод «Каждый учит каждого». Суть метода заключается в следующем: учащиеся учат друг друга в парах сменного состава, а перед этим каждый из них получает карточку с определенным понятием или правилом, которое он должен понять, чтобы суметь объяснить всем участникам. Задача каждого – обучить как можно больше людей. Огромным плюсом данного метода является то, что все учащиеся активно участвуют, выступают в роли ученика и учителя.

4. Приём «Продолжи». Каждая группа должна составить связный текст на определённую тему. Каждый участник составляет одно предложение, а затем продолжает следующий и так по цепочке [3].

Главным условием успешного проведения групповой работы – правильное комплектование групп. От того, как они укомплектованы, зависит процесс и итог работы.

После проведения 10 занятий был проведён контрольный тест, результаты которого представлены ниже в таблице.

Таблица 1

Сравнительная таблица результатов в контрольной группе:

Студент	Результаты 1-го тестирования	Результаты 2-го тестирования
Шадаб. И	53,3	76,6
Сандип. Н	46,6	80
Шуджа. У	40	83,3
Шитал. Б	36,6	90
Шубхам. К	46,6	96,6
Рохит. П	50	80
Маниш. С	36,6	86,6
Зулкифл. К	40	90

Таблица 2

Сравнительная таблица результатов в экспериментальной группе:

Студент	Результаты 1-го тестирования	Результаты 2-го тестирования
---------	------------------------------	------------------------------

Бриджеш. М	50	93,3
Гаурав. Г	50	100
Сурабх. Н	36,6	96,6
Правин. Н	56,6	96,6
Мустаквим. Ш	43,3	100
Маниш.Н	40	100
Сафван.С	43,3	93,3
Джайдип.С	43,3	100

Таким образом, мы пришли к выводу, что занятия в групповой форме в сочетании с традиционной формой представляет собой наиболее эффективную форму, которая является важнейшим средством для совершенствования учебного процесса. Когда учащиеся работают в группе, то совместная работа всех участников направлена на достижение общей цели. Также огромную роль играет дух соперничества, в процессе выполнения заданий учащиеся стараются выполнить задание не только грамотно, но и как можно быстрее, чем их соперники. Тем самым получить балл выше. Во время групповой работы было заметно, как сильные студенты старались помочь слабым: объясняли им материал, приводили свои примеры, использовали свой родной язык-хинди.

При грамотном и умелом использовании той или иной групповой формы на занятии РКИ активное взаимодействие позволяет добиться высоких результатов и положительного настроения, как со стороны учащихся, так и со стороны преподавателя, формирует навыки коллективной работы, учащиеся учатся слушать друг друга, высказывать свои идеи. Кроме того, данные формы обучения развивают интерес к русскому языку.

#### **ЛИТЕРАТУРА:**

1. Вербицкий, А.А. Активное обучение в высшей школе. М.: Велби, 2007. 58 с.
2. Антонова В.Е., Нахабина М.М., Толстых А.А. Типовые тесты по русскому языку как иностранному. Элементарный уровень. Общее владение. 3-е изд.- М.:ЦМО МГУ; СПб.: Златоуст, 2008.- 44с
3. Асафова, Е.В., Телегина, Н.В., Голованова, И.И. Практики интерактивного обучения: методическое пособие – Казань: Издательство Казанского университета.,2014.- 288 с.

УДК 808.2

#### **Коньсбекова Ж.**

Государственный университет имени Шакарима города Семей  
Научный руководитель: И.С. Мищенко, магистр пед. наук

#### **ЛИНГВОКУЛЬТУРНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ КОНЦЕПТА «СЧАСТЬЕ»**

На сегодняшний день изучение концептов в лингвокультуре языка является одним из самых успешно развивающихся исследований в лингвистике. Концепты рассматривают в таких аспектах, как лингвистический, философский, культурологический и многих других. Также существует множество их классификаций, интерпретаций и методов исследования.

Понятие «концепт» в науке осветило новую ступень, указало на новые закономерности, особенности и способы соотношения языка, мышления и культуры. Исследованию так же открылись новые аспекты в области лингвистики, философии, культурологии и прочих. Также, благодаря этому новому понятию, семантические исследования приобрели эффективность и глубину.

Из множества сфер, где используются понятие и термин «концепт», и неисчислимого множества объектов, называемых этим термином, выделяются так называемые «культурные концепты», с ними наиболее непосредственно связаны филологические изыскания.

Концепт в культурологии можно определить как основную ячейку культуры в ментальном мире человека. Концепты появляются в сознании человека не только на основе словарных значений слов, но также и на основе народного культурно-исторического и личного опыта. Чем богаче этот опыт, тем шире границы концепта, а, следовательно, шире возможности для образования

эмоциональной ауры слова, в которой находят свое отражение все стороны концепта.

В современном языкознании отсутствует комплексное изучение концепта, которое включало бы в себя и теоретический, и практический аспекты исследования. Таким образом, выявить способы лексического выражения какого-либо определенного концепта - задача не из простых.

Объектом данного исследования является концептосфера «счастья» со множеством своих значений и интерпретаций. Предметом исследования являются особенности лингвистической концептуализации счастья как чувства и понятия в культуре языка.

Понимание счастья и само понятие очень важны в процессе познания, в жизни индивида им отведена большая роль, и именно поэтому нужно постоянно углубляться в самую сущность счастья.

Еще с античности люди интересовались проблемой счастья. Проблема счастья занимала людей ещё с античности. Всевозможные концепции стремления к счастью рассматривались Августином Блаженным, Аристотелем, Сенекой, Фомой Аквинским. В Новое время подобные фелицитарные концепции разрабатывались Фейербахом, Миллем, Гельвецием и Бентамом. Польский философ В. Татаркевич написал значимый труд под названием «О счастье и блаженстве человека». Следует отметить, что практически все ученые и мыслители, занимавшиеся этикой, высказывали свои суждения относительно счастья.

Этот необычайный интерес к счастью и его воплощениям со стороны великих и мудрейших людей различных эпох наводит на мысли о том, что само представление о счастье лежит у истоков культуры, это своего рода сердцевина индивидуального и национального сознания. А отношение к счастью, в свою очередь, определяет основные характеристики самой духовной сущности индивидуума. Данный концепт имеет различную трактовку в контекстах определенных культур благодаря своей этнокультурной специфике.

Русское слово «счастье» изначально зародилось в значении «рок, благая судьба». Из этимологических источников мы узнаем, что «судьба» является архетипом концепта «счастье» (корень «часть» - удел, судьба, плюс приставка «съ» в значении «хороший», таким образом, дословно «счастье» означает «хорошая судьба»). Именно данное значение указывается первым в толковом словаре В.И. Даля: «рок, судьба, часть и участь, доля» [3].

По-немецки счастье - *Glueck* (глюк). Это слово родственно более знакомому нам английскому *luck* - «счастливый случай, шанс; везение, удача, успех». Оно появилось в английском в XV веке, придя из средненидерландского *gheluc* (сокращенно *luc*) - «счастье, удача». Первоначально в английском это слово употреблялось только относительно везения в азартных играх, например, при игре в кости. Это первый встретившийся нам пример весьма распространенного перехода значения от «удачливый» к «счастливый».

Самое частое обозначение счастья в английском - *happiness* от прилагательного *happy* - «счастливый». Оно происходит от устаревшего слова *hap* - «случай, шанс».

В латыни было два основных обозначения счастья. Первое - *fortuna* - «судьба, счастье, удача» - происходит от слова *fors* - «случайность, неожиданность, непредвиденный случай». Имя *Fortuna* носила римская богиня счастья. Второе слово *felicitas* имело первоначальное значение «плодородие», от него образовано прилагательное *felix*, означавшее и «плодородный», и «счастливый».

Итальянский язык сохранил латинские слова. В значении «состояние высшего удовольствия» в нем используется *felicita*, а в значении «удача» - *fortuna*. Те же слова - *felicidad* и *fortuna* - есть и в испанском языке. Но в нем мы находим и два других слова. *Dicha* - «счастье, везение» происходит от глагола *decir* - «говорить» и буквально означает «изреченное», то есть «предсказанное». Слово *suerte* означает «судьба; случай, случайность; жребий» и «удача, счастье, везение». Иногда удачу называют *buena suerte* - «хорошая судьба», а неудачу - *mala suerte* - «плохая судьба».

Судя по данным этимологических источников, счастье – это «хорошая часть, доля», «хороший удел». Представления о счастье как о душевном состоянии, отличном от благополучных жизненных обстоятельств, в истории культуры относительно новы; первоначально счастливым считался человек, которому покровительствуют боги, отсюда «благая судьба». С распадом мифологического мышления происходит десакрализация мифологемы «судьба», место «божества» занимает «случай, попадание», и «благая судьба» превращается в «благоприятный случай», «везение», «удачу», в то, что несет в себе уже обезличенная фортуна.

В словаре С.И. Ожегова можно найти следующие определения счастья: «это чувство и состояние полного, высшего удовлетворения»; «успех, удача» [4].

Значение слова «счастье», заключающееся в успехе и удаче, очень часто встречается во фразеологических единицах, которые включают в себя такие фразы, как: на счастье, по счастью, к счастью, мое (его, наше и т.п.), попытать счастья – предпринять попытку осуществления планов;

родиться под счастливой звездой – быть удачливым во всем, везучим; счастливо оставаться – пожелание счастья уходящим или уезжающим.

Для получения более полного представления о концепте «счастье» мы обратились к пословицам и поговоркам. На основании анализа пословиц и поговорок можем выделить следующие определения счастья:

1) Счастье – удача («С него всякая беда как с гуся вода», «Кому счастье служит, тот ни о чём не тужит», «Со счастьем на клад набредёшь, а без счастья и гриба не найдёшь»).

2) Счастье – недолговременная категория («Сегодня пан, завтра пропал» (рус.), «Счастье что волк, обманет и в лес уйдёт» (рус.), «Счастье с несчастьем через межу живут» (рус.), «И счастье, и несчастье по кругу ходят» (англ.), Счастье как стекло — очень легко разбивается (фламанд.)

3) Счастье – нечто, не зависящее от усилий человека («Счастье придет, да на печи найдет» «Счастье не кляча, хомута не наденешь», «Счастье вольная пташка, где захотела, там и села»).

4) Счастье – рок, судьба («Будь чему быть», «Всякому своё счастье»).

5) Счастье – категория, зависящая от труда человека («Счастье и труд рядом живут» (рус.), «Человек – кузнец своего счастья» (рус.), «Счастье не птица: само не прилетит», «Счастье тому бывает, кто в труде да в ученье ума набирает», Счастье без труда не дается (англ.), Счастье в воздухе не вьется — оно трудом дается (перс.), Счастье не спустится в корзине с небес (тур.)

Вообще же следует заметить, что в эволюции концепта «счастье» последовательно прослеживается субъективизация. Изначально счастье – это «судьба, рок», затем это «случай, везение»- нечто сугубо внешнее и не зависящее от человека, и, наконец, это деятельность человека, его добрые дела, поступки, совершение им добродетели. Быть или не быть добродетельным человеком зависит исключительно от воли человека, и в этом смысле – «каждый кузнец своего счастья».

В результате анализа этимологических и толковых словарей, высказываний, пословиц и поговорок счастье можно определить как положительное эмоциональное состояние, вызванное положительной оценкой собственной судьбы. Взгляды на счастье поддаются классификации, главным образом, по его источнику: это могут быть внешние блага, добрые чувства, любимая работа, семья, бескорыстные интересы и прочее, представляющие собой факторы счастья. Итак, счастье – это прежде всего состояние души, зависящее в значительной мере от жизненных установок и ожиданий человека.

#### ЛИТЕРАТУРА:

1. Аскольдов С.А. Концепт и слово / Русская словесность. От теории словесности к структуре текста. Антология. – М., 1980.
2. Воркачев С. Г. Концепт счастья: понятийный и образный компоненты // Известия РАН. Серия литературы и языка - 2001. - Т. 60, № 6. - С. 47-58.
3. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4-х т. СПб, 1998.
4. Ожегов С.И. Словарь русского языка.-М.: Русский язык, 1990.

УДК 808.2

#### Курмангали Л.

Государственный университет имени Шакарима города Семей  
Научный руководитель: И.С. Мищенко, магистр пед. наук

### **ЯЗЫКОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ ЭТИКЕТНЫХ ФОРМУЛ КАЗАХСКОГО, РУССКОГО, АНГЛИЙСКОГО, КИТАЙСКОГО И ТУРЕЦКОГО ЯЗЫКОВ**

Невозможно назвать языковую культуру, в которой не были бы представлены этикетные требования к речевой деятельности. По мнению многих ученых, изучение речевого этикета занимает особое положение на стыке лингвистики, теории и истории культуры, психологии и других гуманитарных дисциплин. Интерес к данному вопросу обусловлен тем, что, несмотря на очевидную необходимость соблюдения национальных особенностей речевых формул, сходства и различия в их употреблении до сих пор не были полностью изучены.

С тех пор как возникло человеческое общество, люди стали вырабатывать правила и принципы поведения и общения в обществе. Эти правила и принципы определяют взаимоотношения людей в самых различных житейских ситуациях — в семье, на работе, в соседской общине, в кругу друзей, среди малознакомых или совсем незнакомых людей, в высшем свете, в отношениях с начальником и подчиненным, старшим и младшим и т. д. Эти правила именуется этикетом (от французского слова, обозначающего «ярлык, этикетка»). Соблюдение правил этикета как бы «наклеивает» на человека ярлык о принадлежности его к разряду воспитанных, культурных людей; наоборот, несоблюдение норм этикета позволяет «наклеить» на человека ярлык грубого, некультурного, не уважающего других людей человека.

Формулы речевого этикета тесно связаны с этнической культурой, поэтому в разных языках имеются существенные различия в формулах приветствия, прощания, выражения просьбы, благодарности и др. Поэтому необходимость грамотного владения формулами речевого этикета разных языков становится для казахстанцев в условиях полиязычия особенно актуальной.

Целями данного исследования являются анализ языковых особенностей этикетных формул казахского, русского, английского, китайского и турецкого языков и выявление отличий в использовании формул речевого этикета в данных языках.

Речевой этикет - комплекс стратегий вежливости, при помощи которых человек демонстрирует свой позитивный настрой, расположение к собеседнику. К сфере речевого этикета относятся способы выражения радости, сочувствия, горя, вины, принятые в данной культуре. В разных культурах круг тем для бесед различен. Речевое поведение той или иной нации очень своеобразно, что связано с особенностями национальной культуры, традициями народа. Именно они определяют наличие некоторых формул вежливости в том или ином языке.

У каждой нации существуют свои этнокультурные реалии, которые отсутствуют у другой. Так, например, в одних культурах принято жаловаться на трудности и проблемы, в других – не принято. В одних культурах рассказ о своих успехах является допустимым, в других – вовсе нет.

Формулы речевого этикета – это особая группа слов, которые помогают установить доброжелательный контакт с собеседником. Данные слова существуют в языке в готовом виде и предусмотрены на все случаи жизни. Это слова приветствия (добрый день, привет, здравствуй), прощания (всего доброго, желаю удачи, до свидания), просьбы (будьте любезны, пожалуйста, не затруднит ли вас), благодарности (спасибо, благодарю), извинения (извините, не сердитесь).

Объектом нашего исследования выступают формулы приветствия («здравствуйте»), благодарности («спасибо») и прощания («до свидания») в казахском, русском, английском, китайском и турецком языках, анализ их языковых особенностей, выявление сходства и различия. В результате изучения толковых и этимологических словарей мы пришли к некоторым выводам, которые кратко изложены ниже.

*Формулы приветствия в казахском, русском, английском, китайском и турецком языках.*

Слова приветствия в казахском и русском языках роднит упоминание здоровья, однако, если в русском языке это пожелание (здравствуй – «будь здоров»), то в казахском - вопрос «Сәлеметсіз бе?» или «Амансыз ба?» (дословно: здоров ли?).

Формула приветствия английского языка - How are you? - содержит в себе вопрос не только о здоровье, а о положении дел в целом (дословно «как ты поживаешь?»).

В китайском языке распространенным является приветствие 你好 [nǐ hǎo], означающее, как и в русском языке, пожелание (дословно «Всего тебе хорошего!»). Специфическим китайским приветствием является 吃饭了吗 (Chīfàn le ma - «Вы поели?»). Обычно китайцы его используют в дообеденные и послеобеденные часы, а еще чаще вечером: до и после ужина. «Вы поели?» вовсе не означает приглашение на обед или же вопрос о том, поели ли вы. Данная традиция связана с исторической обстановкой в Китае и голодом, из-за которого люди привыкли уделять большое внимание еде. В ответ не нужно говорить: «Да, я обедал/Нет, еще не обедал». Достаточно помахать рукой.

Турецкое приветствие merhaba берет свои корни с арабского слова مرحبا мархэбэн - происходит от корня رَحِبَ рахибэ - "быть просторным". И слово مرحب мархэб означает "простор", отсюда مرحباً мархэбэн, ставшее приветствием, буквально означает "просторно; с простором". То есть: почувствуйте себя просторно, удобно, свободно. Но, конечно, это слово воспринимают просто как знак радушия, гостеприимства. Иногда к нему добавляют еще другой его эквивалент, и говорят: أهلاً وسهلاً ومرحباً - 'эһлэн ва сэһлэн ва мархэбэн! - все вместе - просто приветствие и показ широкого гостеприимства.



Следует отметить, что приветствия 'Доброе утро', 'Добрый день', 'Добрый вечер' присутствуют во всех анализируемых языках. Изначально они также являлись пожеланием добра, однако с течением времени это значение было практически утрачено. Основное же назначение данных сочетаний – приветствие, употребляемое представителями более старшей возрастной категории между собой, иногда внутри семьи (Доброе утро), на работе среди коллег.

*Формулы благодарности в казахском, русском, английском, китайском и турецком языках.*

Значения этикетных формул благодарности казахского, русского, английского, турецкого и китайского языков различаются между собой больше, чем в формулах приветствия. Так, казахское благодарение «рахмет» берет свои корни с арабского слова رَحْمَتٌ Рахмэт означает «сострадание, доброта», отсюда слово, ставшее благодарением, означает «спасибо за доброту и сострадание». Турецкое слово teşekkür ederim с арабского означает تَشْكُرُ (taşakkur) – «благодарить», «быть благодарным». Английское Thank you происходит от староангл. þancian, þoncian «благодарить, спасибо, в воздаяние, наградить». Русское «спасибо» возникло в результате сращения в одно слово устойчивого сочетания «спаси Бог». В китайском это 谢谢 [xiè xiè] «Се се» - двойной 谢, который образован из иероглифов 言 («речь»), 身 («тело человека») и 寸 («вершок, пядь»), то есть, когда человек благодарит кого-то, то он произносит слова и делает поклон.

*Формулы прощания в казахском, русском, английском, китайском и турецком языках.* Слова прощания в казахском и турецком языках содержат в себе приблизительно схожие пожелания, напутствия: можно сравнить «Сау болыңыз» (каз.) и «Hoşça kal!» (тур. Hoşça – «хорошо», kal – «оставайся») - пожелание здоровья, хорошего настроения, благополучия. А вот русские и китайцы при прощании выражают надежду на встречу, тем самым сообщая друг другу о взаимном расположении: сравним русское «до свидания» и китайское 再见 [zài jiàn] «Цзай цзиень!»( 再 (zài) - «еще раз». 见 (jiàn) - «увидеть кого-нибудь»). Английское Good bye, согласно точке зрения некоторых исследователей, имеет религиозные корни. По их мнению, слово goodbye происходит от выражения God be with you, которое к 17-му веку постепенно сократилось до God b' wy. God же превратилось в good под влиянием таких популярных форм приветствия, как good day, good morning. Таким образом, в анализируемых языках формулы речевого этикета при прощании выражают пожелания, смысл которых, однако, несколько различается.

В результате произведенного анализа этикетных формул можно сделать вывод о необходимости изучения их семантических особенностей. Человеку, изучающему иностранный язык, необходимо не просто заучивать формулы речевого этикета, а понимать их, понимать причины их различия с формулами своего родного языка. Без этого условия невозможно понимание природы этих различий, а, соответственно, и возможность их правильного использования в речи.

Речевой этикет является одной из составляющих национальной культуры. Речь и речевой этикет – показатели самоидентификации человека в обществе. И развитие речевого этикета должно стать приоритетной задачей общества в ближайшее время. Это будет огромным вкладом в дело сохранения и развития языка.

## ЛИТЕРАТУРА:

1. Фасмер. М. Этимологический словарь русского языка. – М., 1986
2. Стернин И.А. Русский речевой этикет – Воронеж, 2005.
3. Формановская Н. И. Речевой этикет и культура общения. М., 2007.

УДК: 82.09

**Айткалиева А.С.**

Алтайский государственный педагогический университет  
Научный руководитель – В.И. Габдуллина, д. ф. н., профессор кафедры литературы

## **МОТИВ ПОРОГА В РОМАНЕ Ф.М. ДОСТОЕВСКОГО «ПРЕСТУПЛЕНИЕ И НАКАЗАНИЕ»**

Мотив порога, который является предметом нашего исследования, является важным элементом художественной системы романа Ф.М. Достоевского «Преступление и наказание», о чем свидетельствует, например, название этого произведения. Первое слово в названии романа семантически связано с понятием порога. Как, отмечено в исследовании В.И. Габдуллиной, «преступить – переступить, то есть выйти за пределы, очерченные определенным укладом, законом...» [3, 18]. Многократно повторяющееся слово «порог», в контексте особенно психологически и сюжетно значимых эпизодов романа, позволяет рассматривать это понятие как мотив. Общеизвестным показателем мотива является его повторяемость. По утверждению М. Гаспарова, «единственное, что определяет мотив, – это его репродукция в тексте...» [4, 30].

Семантика понятия «порог» многозначна: прежде всего – это пространственное понятие, как пишет Д. Арбан, «это пространство, определяемое как короткое, разграничивающее два места, но принадлежащее им обоим, одновременно и вход, и выход» [3, 19]. Значение пороговой ситуации в романах Достоевского отметил М. Бахтин: «Участники действия у Достоевского стоят на пороге (на пороге жизни и смерти, лжи и правды, ума и безумия)» [2, 170]. В сущности, как пишет М. Бахтин, Раскольников «живет на пороге»: так как его узкая каморка – это продолжение порога, на свой разбитый диван он ложится не раздеваясь, прямо с порога. Автор подчеркивает кризисное состояние пространства, в котором невозможно жить, в нем необходимо делать жизненный выбор. «Порог» у Достоевского одновременно *пространственное, психологическое и сюжетно-организующее понятие*. Пространство порога не всегда обозначено в тексте лексически (т.е. слова «порог» в тексте может и не быть), но это всегда кризисное пространство, отмеченное особым психологическим состоянием выбора. Рассмотрим психологическое и сюжетологическое и символическое значение мотива порога на материале романа «Преступление и наказание», остановившись на особенно значимых, с нашей точки зрения, эпизодах. Прежде всего – это эпизоды, действие которых происходит в квартире старухи-процентщицы – месте преступления Раскольникова. Повторяющаяся ситуация, когда Раскольников входит в квартиру процентщицы (в первый раз – сделать «пробу», второй – чтобы исполнить задуманное, в третий – когда возвращается на место своего преступления, в четвертый – во сне), несет в романе большую сюжетную и психологическую и смысловую нагрузку.

Впервые в тексте романа используется выражение «переступил через порог», когда Раскольников входит в квартиру старухи-процентщицы. «Молодой человек переступил через порог в темную прихожую, разгороженную перегородкой, за которой была крошечная кухня» [5, 9]. Это важный момент, как в развитии сюжета романа, так и для психологической характеристики героя, знакомство с которым только начинается. Нельзя не заметить, какое значение придает Раскольников этому своему шагу, как боится его. С замиранием сердца и нервною дрожью подошел он к преогромнейшему дому...» [5, 8]; «Он так и вздрогнул, слишком уж ослабели нервы на этот раз» [5, 9]. Стоя перед приоткрывшейся дверью, Раскольников видит только «сверкающие из темноты глазки» своей будущей жертвы. Первое ощущение героя – темнота, это как будто шаг в темноту, в небытие. И затем вся цветовая гамма эпизода наполнена «неживыми», болезненными цветами («желтые обои», мебель «из желтого дерева», картины в «желтых рамках»), при этом всё пространство освещено лучами «заходящего солнца» (заход солнца символизирует конец жизненного цикла). «Сухая старушонка», с шеей «похожей на куриную ногу» напоминает Бабу Ягу, избушка которой стоит на границе живого и мертвого пространства [7]. Становится очевидным, что, переступив порог этой квартиры, герой делает выбор между жизнью и смертью. В то же время порог, через который перешагнул Раскольников знаменует собой переход от раздумий к действию. Но это еще только «проба» будущего «дела», испытание, которое на самом деле Раскольников не выдерживает, о чем говорит его внутренний монолог: «О, боже! как это всё отвратительно!» [5, 12]. Таким образом, эта «пороговая» ситуация предсказывает неудачу всего предприятия, задуманного Раскольниковым, потому что перед читателем не расчетливый убийца, а тонко чувствующая рефлексирующая личность. И, тем не менее, герой, движимый желанием испытать себя до конца («тварь ли я дрожащая или право имею»), приходит на этот самый порог, чтобы и переступить его, уже не задумываясь.

Выбор сделан, поэтому во второй раз переступая порог квартиры Алены Ивановны, Раскольников уже не замечает «порога»: «Видя же, что она стоит в дверях поперек и не дает ему пройти, он пошел прямо на неё» [5, 86]. Он переступил черту и дальше действует, как будто под влиянием какой-то посторонней силы, как будто «черт толкал», скажет он потом Сонечке. Переступив главный «порог», сделав выбор, Раскольников совершает одно преступление за другим: убивает хозяйку квартиры, затем бросается в другую комнату, чтобы ограбить (еще один порог),

убивает неожиданно вернувшуюся домой сестру хозяйки Лизавету. Затем идет сцена, когда убийца в страхе стоит перед закрытой дверью, за которой слышит голоса людей, пришедших к Алене Ивановне. В этот момент он находится за «порогом», отделяющим его от людей, он теперь принадлежит иному миру – миру мертвых («я не старуху убил, я себя убил», – скажет он потом Соне, вспоминая то, что с ним произошло). Таким образом, «порог получает значение «точки», где совершается кризис, радикальная смена, неожиданный перелом судьбы, где принимаются решения, переступают запретную черту, обновляются или гибнут» [3, 198].

После преступления Раскольников еще раз приходит в квартиру старухи-процентщицы. Это одно из самых загадочных мест в романе. Как показалось самому Раскольникову, он совершенно случайно оказывается «у *того* дома, у самых ворот. С *того* вечера он здесь не был и мимо не проходил» [5, 189]. Увидев, что «дверь в квартиру отворена настежь», он приходит в недоумение. Его поражает, что квартира теперь выглядит по-другому, нет следов убийства: «Крови-то нет?», – спрашивает он у работников, делающих в квартире ремонт. Прежним остался только жестяной звук старого колокольчика: «Он дернул второй, третий раз; он вслушивался и припоминал. Прежнее, мучительно-страшное, безобразное ощущение начинало всё ярче и живее припоминаться ему, он вздрагивал с каждым ударом, и ему всё приятнее и приятнее становилось» [5, 191]. Раскольников, как будто пытается воскресить в памяти ощущения, пережитые им в момент преступления, чтобы удостовериться, что всё случилось наяву, а не в его болезненном бреде. Он как будто не верит, что «переступил», смог это сделать не в своих мечтах, а в реальности.

Очевидно, поэтому Раскольников приходит в эту квартиру еще раз, теперь уже во сне. Раскольников снова переступает порог квартиры, дверь в которую на этот раз «была отворена настежь на лестницу; он подумал и вошел» [5, 305]. Пространство сна маркировано как мертвое пространство: «...было очень темно и пусто, ни души ...» [Там же]. Во сне Раскольников видит, что убитая им старуха жива и пытается убить её второй раз. При этом он терпит поражение, так как в том мертвом мире, в котором он оказался во сне, убийца, разрешивший себе «кровь по совести», «оказывается неспособным осуществить это право: плоть может убить плоть, но при встрече духа с духом насильник терпит сокрушительное осмеяние» [6]. В этом сне преступник осмеян как духом старухи, так и собравшейся толпой: «...изо всей силы начал он бить старуху по голове, но с каждым ударом топора смех и шепот из спальни раздавались всё сильнее, а старушонка так вся и колыхлась от хохота» [5, 306]. Последнее мгновение сна – немая сцена, когда омертвевший от страха преступник замер на пороге перед молчаливой толпой людей, как бы закрывшей ему выход на свободу. Чтобы освободиться, Раскольникову необходимо сделать шаг к людям, признать своё преступление, отказаться от своей теории. Этот шаг он сможет сделать, пройдя через все «мытарства» и осознав своё преступление, только в эпилоге романа.

#### ЛИТЕРАТУРА:

1. Арбан Д. «Порог» у Достоевского (Тема, мотив и пространство) // Достоевский. Материалы и исследования. – Том 2. – Л.: Наука, 1972. – С.
2. Бахтин М.М. Проблемы поэтики Достоевского. Изд. 4-е. – М.: Сов. Россия, 1979. – 320 с.
3. Габдуллина В.И. Евангельская притча в авторском дискурсе Ф. М. Достоевского // Автореферат дисс..... д-ра филол наук. – Томск, 2008. – 43 с.
4. Гаспаров Б.М. Литературные лейтмотивы: Очерки рус. лит. XX в. - М.: Наука, 1994. – 304 с
5. Достоевский Ф.М. Преступление и наказание. – СПб.: Азбука – Аттикус, 2016. – 607 с.
6. Касаткина Т. Воскрешение Лазаря: опыт экзегетического прочтения романа Ф.М. Достоевского «Преступление и наказание» // Вопросы литературы. – 2003. – № 1. [Электрон. ресурс]. – URL: <http://magazines.russ.ru/voplit/2003/1/kasatk.html>
7. Пропп В. Исторические корни волшебной сказки. [Электрон. ресурс]. – URL: [http://royallib.com/read/propp\\_vladimir/istoricheskie\\_korni\\_volshebnoy\\_skazki.html#187182](http://royallib.com/read/propp_vladimir/istoricheskie_korni_volshebnoy_skazki.html#187182) (дата обращения: 10.04.2017).

УДК: 82.09

**Борамбаева А.Х.**

Алтайский государственный педагогический университет  
Научный руководитель – В.И. Габдуллина, д. ф. н., профессор кафедры литературы

**ЖЕСТОВОЕ ПОВЕДЕНИЕ ГЕРОЕВ В РОМАНЕ И.С ТУРГЕНЕВА «ОТЦЫ И ДЕТИ»**

Одним из проявлений таланта И.С. Тургенева явилось изобретение своего собственного метода изображения психологического состояния героя, который получил название «тайный психологизм». Суть этого метода состоит в том, что автор избегает подробного описания психологического состояния своих персонажей, а стремится к передаче их внутреннего мира с помощью изображения внешних проявлений их переживаний, т.е. опосредовано, через поведение персонажей. Как пишет С.А. Мартыанова, «под поведением персонажа понимается воплощение его внутренней жизни в совокупности внешних черт: в жестах, мимике, манере говорить, интонации, в положении тела (позах)...» [2, 261]. Жесты, мимика, интонации – это важная часть общения между людьми. Иногда с помощью этих средств можно сказать намного больше, чем с помощью слов. Слово «жест» восходит к латинскому *gestus*, производному от многозначного латинского глагола *gerere*, означающего «действовать» в самом широком смысле этого слова, т.е. «делать, носить, нести ответственность, контролировать, выполнять, исполнять и другое» [1, 46]. По утверждению А.Пиз, «слова используются человеком в основном для передачи информации, тогда как язык телодвижений помогает передать межличностные отношения. В некоторых случаях язык телодвижений эффективно заменяет вербальные сообщения» [3, 15]

Рассмотрим жестовое поведение героев романа И.С. Тургенева «Отцы и дети», обратившись к анализу наиболее значимых с точки зрения психологического раскрытия их характеров. Прежде всего нас будет интересовать жестовое поведение главного героя романа, находящегося в центре повествования, Евгения Базарова.

При первом же описании поведения Базарова, автор фиксирует внимание читателя на его необычном жесте: он не сразу подает руку в ответ на приветствие Николая Петровича. «Пожатие руки входит в традиционный ритуал приветствия. Пожать руку кому-н. (в знак приветствия, благодарности). Поздороваться за руку (о рукопожатии). Руки не подавать кому-н. (в знак презрения не обмениваться рукопожатием)», – сказано в словаре Ожегова [5]. То, что Базаров не сразу подал руку человеку, искренне приветствующего его как гостя, говорит не столько о его недоверии к аристократу Кирсанову (как обычно трактуется этот жест Базарова), а скорее о его равнодушии к ритуальной стороне жизни, к традиционному этикету, что сразу же изобличает в нем нигилистически настроенного человека. Об этом же говорит его одевание, которое тоже может быть рассмотрено как своего рода жест, выражающий презрение к одежде: Базаров был одет в «длинный балахон с кистями» [4, с.37]

Поведение Базарова отличается необычностью, в саду, например, он «шагал через клумбы», что свидетельствует о том, что он поступает, как удобно ему, а не так, как принято. При этом Базаров изображается как человек достаточно «закрытый», хорошо прячущий сокровенные чувства. Описание внешности его, мимические движения и изменения положения тела при разговорах отражают постепенный накал страстей, гнев и другие эмоции, однако, следует признать, что зачастую, это дерзость и гнев напускные, он прячет за ними свой внутренний мир, не впускает собеседника в свою душу. Так, Тургенев часто отмечает, что Евгений говорит или отвечает «дерзко», с «особенной дерзостью». Его лицо приобретает «медный и грубый цвет». На нём часто мелькает презрительная улыбка. Можно даже говорить о том, что истинное лицо Базарова скрыто от читателя своего рода маской, которая в конце романа спадает, обнажая его истинные переживания.

Особенно наглядно перемены в поведении Евгения Базарова наблюдаются в его отношении к Одинцовой. По началу он не признаёт любви как проявление высшей духовности. Поразившись красоте Одинцовой, заявляет: «*Этакое богатое тело! <...> хоть сейчас в анатомический театр*» [4, 128]. Первая встреча Базарова и Одинцовой состоялась на балу у губернатора. Но полное знакомство происходит в номере гостиницы Анны Сергеевны. «*Аркадий представил ей Базарова и с тайным удивлением заметил, что он как будто сконфузился, между тем как Одинцова оставалась совершенно спокойною, по-вчерашнему. Базаров сам почувствовал, что сконфузился, и ему стало досадно. "Вот тебе раз! бабы испугался!" – подумал он, и, развалившись в кресле не хуже Ситникова, заговорил преувеличенно развязно, а Одинцова не спускала с него своих ясных глаз*» [4, 124]. Одинцова нравится Базарову, но он всячески маскирует это своим развязным поведением – это та самая «маска», за которой он пытается скрыть свой интерес и проснувшиеся в нём чувства.

Одинцова приглашает Евгения Базарова и Аркадия Кирсанова в гости к себе в усадьбу. В имении Одинцовой они гостят около двух недель. Большую часть времени Базаров и Одинцова проводят вместе, и Базаров влюбляется, но всячески пытается скрыть это чувство: в Базарове «стала проявляться небывалая прежде тревога: он легко раздражался, говорил нехотя, глядел сердито и не мог усидеть на месте, словно что его подмывало» [4, 142]. Испытывая искреннюю и глубокую

страсть к Анне Сергеевне, Евгений похудел, его профиль заострился, движения стали беспокойны. Особенно же насыщенной эмоциями стала сцена объяснения героев.

Чувства Базарова прорываются в неожиданных жестах: *«Он прошелся по комнате, потом вдруг приблизился к ней, торопливо сказал "прощайте", стиснул ей руку так, что она чуть не вскрикнула, и вышел вон»* [4, 154]. Отношение между Базаровым и Одинцовой изображаются как *«поединок роковой»*: и он, и она стараются скрыть свои чувства, он – потому что это противоречит его нигилистическим представлениям о любви, она – из-за гордости и аристократического воспитания, которое не позволяет ей полюбить человека не своего круга.

Во время объяснения в любви, Базаров уже не сдерживает своих чувств, *«в нигилисте проснулся романтик»*: *«Так знайте же, что я люблю вас, глупо, безумно... Вот чего вы добились. Одинцова протянула вперед обе руки, а Базаров уперся лбом в стекло окна. Он задыхался; все тело его видимо трепетало. Но это было не трепетание юношеской робости, не сладкий ужас первого признания овладел им: это страсть в нем билась, сильная и тяжелая – страсть, похожая на злобу и, быть может, сродни ей... Одинцовой стало и страшно и жалко его»* [4, 159]. В этой сцене обращает на себя внимание жест Одинцовой, готовой ответить на чувства Базарова, ведь она *«протянула вперед обе руки»*, как бы принимая его любовь, но сам Базаров удерживается от ответного жеста и вместо того, чтобы открыть объятия, *«уперся лбом в стекло»*. Этот жест говорит об упрямстве Базарова, не желающего уступать своей страсти. Он упирается головой в стекло, как в невидимую преграду, которая существует между ним и Одинцовой. В следующий момент Евгений уже не в состоянии сдержать себя *«бросил на неё пожирающий взор – и, схватив её обе руки, внезапно привлек её к себе на грудь»* [Там же].

Последняя их встреча перед смертью, когда Базаров прощается с Одинцовой, также изображается с помощью передачи внутреннего состояния героев через жесты, но теперь жесты Евгения Базарова заметны, т.к. больной совершенно обессилел. Базаров *«указал головой на свое распростертое бессильное тело»*; *«слабо махнул рукой»* [4, с. 277]. Присутствие Анны Сергеевны как будто вливает в него силы: *«Он разом поднял руку и приподнялся»*; *«проговорил он с внезапной силой и глаза его блеснули последним блеском»* [4, с. 278]. При виде больного Одинцова сначала *«невольно содрогнулась»*, но потом, взяв себя в руки, *«быстро перешла через комнату и села возле дивана, на котором лежал Базаров»* (пренебрегая предупреждением о том, что *«болезнь заразительная»*). Базаров вспоминает, что так и не поцеловал Анну Сергеевну и просит её: *«Дуньте на умирающую лампаду, и пусть она погаснет...»*. В ответ *«Анна Сергеевна приложила губами к его лбу»* [4, ...]. Так несостоявшийся поцелуй страсти стал последним поцелуем прощания на пороге смерти. Таким образом, в финале романа посредством жестового поведения изображается истинное лицо как Базарова, так и Одинцовой.

Рамки небольшой статьи не позволяют рассмотреть динамику жестового поведения в отношениях между Базаровым и другими персонажами. Жесты и поступки Евгения Базарова всякий раз бывают выразительнее произносимых им слов и позволяют проникнуть в тайники души героя Тургенева. В этом проявилось особое мастерство художника, обладающего искусством «тайнописи» в изображении едва уловимых движений сердечной жизни своих героев.

#### ЛИТЕРАТУРА:

1. Крейдлин, Г. Е. Невербальная семиотика: язык тела и естественный язык. – М.: Новое литературное обозрение, 2004. – 584 с.
2. Мартынова С.А. Поведение персонажа // Введение в литературоведение. Литературное произведение: основные понятия / Под ред. Л.В. Чернец. – М.: Высш. школа, 1999. – С. 260-279.
3. Пиз А., Пиз Б. Новый язык телодвижений. Расширенная версия. – М.: ЭКСМО, 2005. – 416 с.
4. Тургенев И.С. Отцы и дети: роман. – СПб.: Азбука – Аттикус, 216. – 288 с.
5. Рука. Толковый словарь Ожегова [Электрон.ресурс]. – URL: <http://enc-dic.com/ozhegov/Ruka-30639/> (дата обращения 10.04.2017).

УДК 821.161.1

Володина Н.М.

Алтайский государственный педагогический университет  
Научный руководитель: Е.А. Худенко, д. ф. н., профессор

ЖЕНСКИЕ АРХЕТИПЫ В СКАЗКЕ Е.Л. ШВАРЦА «ТЕНЬ»

Мифопоэтический подход к произведению с включением в анализ понятия архетип (работы К.Г. Юнга, С.С. Аверинцева, Е.М. Мелетинского, А.Ю. Большаковой, А.Я. Эсалнек, и др.) позволяет определить особенности художественного мира писателя, выйти как на индивидуальную мифологию автора, так и на его связи с прецедентным текстом.

Евгений Львович Шварц (1896–1958) совершенно «перекраивает» сюжет и основную идею сказки Андерсена «Тень», делая прямую отсылку на этот текст: «В народных преданиях о человеке, который потерял тень, в монографиях Шамиссо и вашего друга Ганса-Христиана Андерсена говорится, что...» [6,190]. «У меня все кончится иначе», – считает ученый и, как мы знаем, оказывается прав.

Одной из особенностей сказки Шварца является особое внимание к женским персонажам, представление различных архетипов женского, усиление их сюжетной функции. В пьесе Шварца перед нами три женских образа, которые создают своеобразный архетипический «триптих».

Уже на уровне имен Шварц задает нам их базовые функции в повествовании: Аннунциата (от лат. *annuntiatio* – «возвешение», «благовещение») – носительница нравственных, «благих» характеристик; Юлия Джули – принцип удвоения имени, который отражает неопределенность, двойственность, зеркальность, противоречивость персонажа; и Принцесса, у которой вместо имени – ее королевский статус.

Образ принцессы, единственный из трех женских действующих лиц, наследуется из претекста – одноименной сказки Андерсена. Принцесса Андерсена лечится на водах «от слишком зоркого взгляда», при этом не распознает в Тени тень, а почти сразу влюбляется в нее. На эмоциональном уровне Тень покоряет ее сразу, ведь это «его» стихия. Принцессу поражает его осведомленность в тайнах, которые Тень видит, «заглядывая в окна». Можно представить себе характер этих «тайн» – бытовая, интимная изнанка жизни. Когда принцесса решает подвергнуть Тень испытанию рациональному, та, понимая свою уязвимость, ловко использует для этого ученого. Основная задача принцессы у Андерсена – принять Тень за человека, а человека за тень, завершить их взаимное перевоплощение.

Архетипический образ у Шварца выстраивается сложнее, опираясь, с одной стороны, на сказочную, фольклорную традицию, связанную с такими мотивами, как сиротство, похищение/освобождение принцессы, колдовство/снятие чар, испытание, и, как награда, – брак с Принцессой. «Свадьба с принцем или принцессой понимается как примирение со своим собственным душевным миром» [4, 9]. С другой стороны, уже с самого начала пьесы, автор «подсказывает» нам, что этот образ далеко не так прост.

Впервые мы видим Принцессу во сне ученого, эта сцена вводит нас в пространство сказки, осуществляя некий «договор» с читателем/зрителем, это чисто театральная прием, и Шварц не раз прибегает к нему в своей драматургии («Снежная королева», «Обыкновенное чудо»). Принцесса является ученому как «очень красивая, роскошно одетая девушка в маске», в компании с министром финансов и тенью, что уже отчетливо намекает на теневую природу этого образа.

Интересно, что ученый ничего не зная о принцессе, уже априори в нее влюблен, он наделяет ее различными характеристиками, он предчувствует ее появление, словно выполняя заранее заданную функцию – «полюбить принцессу». Но принцесса ли это? Ставим под сомнение ее королевское происхождение, так как из «благих» уст Аннунциаты мы узнаем, что принцессу никто не знает в лицо, и что «масса плохих женщин сняли целые этажи домов и притворяются Принцессами», а потом и вовсе, что «об этой девушке говорят, что она нехорошая женщина...» [6, 173].

Более того, в образе принцессы, в ее воздействии на ученого присутствуют чуть ли не inferнальные черты. Она появляется после заката, ее словно сирену, сопровождает «прекрасная музыка», ее сравнивают с малярией (мотив болезни\смерти через укус), от которой лучше бы побережся. Отсылка к архетипу сирены, заманивающей в ловушку, связан и с речью принцессы: «простите, но голос ваш так поразил меня, что я ничего не понимаю» - одна из первых фраз ученого, обращенная к ней. Принцесса в своей речи и не скрывает своего «отрицательного заряда»: «заказали», «ловко уваливаете», «все люди – лжецы», «все люди – негодяи», «мне жалко себя» и т.д.

Ученый не в силах понять истинную сущность Принцессы – «не могу точно сказать, о чем вы думаете», но он хочет ее понять, понять и изменить. Будто в шутку он посылает к ней свою тень, со словами «если вы царевна-лягушка, то он оживит вас и превратит в прекрасную женщину». Ученый не знает, какова принцесса, она для него словно юнговская Анима – ожидаемый женский образ в мужском сознании.

Только Тень способна добраться до принцессы, потому что у них одна теневая природа, они оба принадлежат к миру бессознательного, ночному миру, их объединяют сны: «Я буду рассказывать вам ваши сны, принцесса». И принцесса влюбляется в Тень, и целует его, правда в этом случае превращение для них невозможно. В этом выборе принцесса не столько предает ученого, сколько реализует свой архетип демонической блудницы.

Есть в сказке и другой вариант этого архетипа – кающаяся блудница – в образе певицы Юлии Джули. У Шварца часто встречаются двойники на разных уровнях текста, Юлия здесь более человеческая, «облегченная» версия принцессы. Близорукость Юлии сближает ее с ученым, оба они не могут сразу разглядеть истинную природу людей: «мне вдруг показалось, что вы как раз тот человек, которого я ищу всю жизнь», опять же слух здесь преобладает над зрением.

Юлия симпатизирует ученому, даже делает попытку его спасти единственным доступным ей способом – «пуская в ход свои чары». Но в критической ситуации вновь делает неверный выбор. Вновь, потому что именно в Юлии жители городка опознают девочку, которая наступила на хлеб, чтоб сохранить свои новые башмачки, и провалилась в ад. Юлия сочувствует ученому, она готова ему помогать, но только до того момента, как под угрозой оказывается ее благополучие. Словно Калипсо, она в решающий момент задерживает ученого, не на годы, на двадцать минут, но эта задержка чуть не стоит ему жизни.

Аннунциата, казалось бы, самый простой и однозначный образ, ведь всю сказку она является верной наперсницей ученого, остается с ним до последнего. Имя ее отсылает нас к библейскому сюжету «благовещения», а если добавить сюда воскресение ученого, то это выводит сюжет сказки практически на христологический уровень.

По отношению к ученому Аннунциата ведет себя скорее как мать, чем как возлюбленная, фактически она остается «девой». Оставив отца-людоеда (язычника) она следует за ученым, но в каком качестве? «Аннунциата, в путь» – вот и все, что предлагает девушке ученый. Но именно эта бесполость, эта неопределенность их будущих отношений позволяет трактовать этот образ возможно и как деву-мироносицу.

Тогда в один архетипический ряд, в тот самый «архетипический триптих», выстраивается образ верной до конца Аннунциаты, «иудино» предательство Юлии и такое символичное требование Принцессы обезглавить ученого (сюжет с Иродиадой).

#### ЛИТЕРАТУРА:

1. Аверинцев С.С. Архетипы // Мифы народов мира: Энциклопедия. В 2 т. / Гл. ред. С.А. Токарев. – М.: Сов. Энциклопедия, 1991. – Т.1. – С. 110-111
2. Биркхойзер-Оэри С. Мать. Архетипический образ в волшебной сказке. – Москва, 2006
3. Вейман Р. Миф и архетип // Вейман Р. История литературы и мифология (Очерки по методологии и истории литературы) / Пер. с нем. – М.: Прогресс, 1975. – С.285-291.
4. Мелетинский Е.М. О литературных архетипах. – М.: РГГУ, 1994. – 136с.
5. Пропп В.Я. Морфология «волшебной» сказки. Исторические корни волшебной сказки. – М., 1998. – 512 с.
6. Шварц Е.Л. Пьесы. Сказки. Киносценарии. – СПб: «Кристалл», 2001. – 574с.
7. Эстесс К.П. Бегущая с волками. Женский архетип в мифах и сказаниях – М.: Издательский дом «София», 2006. – 496с.

УДК 82.0

**Глазинская Е.Т.**

Алтайский государственный педагогический университет  
Научный руководитель: Е. А. Худенко, д.ф.н., профессор кафедры литературы.

#### **«ИСКРЕННЕ ВАШ ШУРИК» Л. УЛИЦКОЙ: ГЕНДЕРНЫЙ АСПЕКТ**

Современная женская проза активно заявила о себе в конце 1980-начале 1990-х гг. И до сих пор дискуссии о ней не умолкают. Существуют разные точки зрения на вопрос о том, имеют ли право тексты, написанные женщинами, рассматриваться как самостоятельная область словесности.

Для осмысления явления женской прозы с середины 1990-х годов в литературоведении начинает использоваться термин «гендер». «Гендерные исследования в различных областях показали, что тот набор поведенческих и психологических характеристик, который традиционно расценивался как исконно женский или исконно мужской, зачастую являет собой не что иное, как поло-ролевой

стереотип, социокультурный конструкт. Употребление этого понятия переносило акцент на взаимодействия между полами с учетом всей сложности их биологических, психологических, социальных и культурных особенностей.

Выделение «женской прозы» в контексте современной литературы обусловлено несколькими факторами: автор – женщина, в основном центральная героиня – женщина, проблематика так или иначе связана с женской судьбой. Немаловажную роль играет и взгляд на окружающую действительность с женской точки зрения, с учетом особенностей женской психологии. «Женская проза» официально была признана литературным явлением в конце 20 века и сегодня выделяется как устойчивый феномен отечественной литературы. На литературном горизонте появились такие талантливые и разные писательницы, как Людмила Петрушевская, Татьяна Толстая, Людмила Улицкая, Виктория Токарева и др.

Автор-женщина действительно гораздо чаще обращается к созданию женских образов, нежели мужских, но в произведениях Л. Улицкой, которые давно находятся в центре внимания как критики, так и академической науки, наблюдается своего рода равновесие в интересе автора к женским и мужским персонажам.

Роман «Искренне ваш Шурик» - одна из попыток Л. Улицкой исследовать положительный мужской тип. Писательница конструирует характер героя по «женскому» типу. Еще до рождения Шурик «запрограммирован» автором по женскому пути развития: *«Ходила Вера как с девочками ходят: животик яблоком, а не грушей, лицо мягко расплылось, зернистый коричневый пигмент проклюнулся вокруг глаз, и двигался в животе ребенок плавно, без грубостей. Ждали, конечно девочку. Елизавета Ивановна, чуждая всяким суевериям, готовилась к внучке заранее, и хотя специально она не держала розовой гаммы, как-то случайно подобралось все детское приданое розовым: распашонки, пеленки, даже шерстяная кофточка»* [1].

Ожидание рождения именно девочки предопределено всем укладом семьи, состоящей из бабушки-педагога и сублильной дочери. «Факультативность» приходящего отца обусловлена ущербностью его образа: он сам нуждается в точке опоры, не состоявшийся в соответствии своему таланту и амбициям персонаж. Автор не позволяет им слиться с матерью Шурика в гармоничное целое семьи, Александр Сигизмундович погибает через полтора месяца после рождения сына.

Улицкая как бы «переворачивает» социально значимый в 20 веке тезис о равенстве полов, наглядным способом демонстрируя его абсурдность, потому что подмена одного пола в его социальной роли другим не способна привести к ценностно-значимому итогу. Подобно тому, как в реальной жизни женщина перестает быть собой, стремясь уподобиться мужчине, точно так и формальное наделение мужчины качествами, этически значимыми в женской вселенной, превращают его в пародию на идеал мужественности.

Главный герой романа - Шурик - с детства включился в процесс «жизнеустройства» и не раз не примерил на себя роль активного «переустроителя». Он служит женщине в буквальном смысле, как слуга, преданный работник, муж на час, утешитель и нянька. Он принадлежит всем и каждой, но никому до конца. Благодаря огромному количеству любовных историй Шурика, можно судить об общем неблагополучии того времени, состоящего из тотально несчастных и одиноких женщин, нуждающихся в любви.

Шурик жертвует своим мужским амбициозным «я» ради служения женщине. Во второй части романа «сюжет» Шурика значительно потеснен историями его женщин: мысли и чувства героя, его поступки постепенно растворяются в потоках их мыслей, проблем, желаний, чувств. Все это делает Шурика практически «фоновым» персонажем, он становится «средством» для самоидентификации женского в женщинах – героинях, он востребован, но не как цель, а как средство.

Особенно драматично этот вывод, эта «смена ролей» звучит из уст той героини, кто был его первой любовью: *«... Шурик – трогательный, сил нет, и любит меня до сих пор, что уж совсем удивительно. Наверное, меня так никто не любил, может, и не полюбит. Ужасно нежный и совершенно асексуальный. Какой-то старомодный. И выглядит ужасно – постарел, растолстел, трудно себе представить, что ему всего тридцать. Живет с мамой, какая-то ветхость и пыль... Интересно, есть ли у Шурика какая-то личная жизнь. Не похоже. С трудом могу себе представить. Но вообще-то в нем есть что-то особенное – он как будто немного святой. Но полный мудака. Господи, как же я была в него влюблена! Чуть не осталась из-за него. Какое счастье, что я тогда уехала. А ведь могла выйти за него замуж! Бедный Шурик.»* [1].

Шурик Корн принял «женскую» тактику построения собственной жизни и утратил мужественность, растворившись в «женском мире». Стараясь услужить всем и быть для всех «хорошим мальчиком», главный герой постепенно теряет себя, не зная, кто он и чего хочет.



Незаметно для себя он становится безвольным, «ветхим» в тридцать лет, оправдывая это жалостью и сочувствием к другим, на самом деле – питая жалость лишь к самому себе. В конце концов, умеющий «жалеть» Шурик, сам становится предметом жалости.

#### **ЛИТЕРАТУРА:**

1. Мелешко Т. Современная отечественная женская проза: проблемы поэтики в гендерном аспекте. Учебное пособие по спецкурсу. – Кемерово: Кемеровский гос. ун-т, 2001. – 88 с.
2. Улицкая Л. Е. Искренне Ваш Шурик. – М.: Издательство АСТ: Редакция Елены Шубиной, 2015. – 444 с.
3. Улицкая Л. Е. Священный мусор: (рассказы, эссе). – М.: АСТ: Редакция Елены Шубиной, 2015.- 476 с.

**Дотолева А.А.**

Алтайский государственный педагогический университет  
 Научный руководитель: Т.А. Богумил, к. филол. н, доцент кафедры литературы

### **СЕМАНТИЧЕСКИЙ ОРЕОЛ ТРЕХСТОПНОГО АМФИБРАХИЯ В СТИХОТВОРЕНИИ Н. ЗАБОЛОЦКОГО «Я ТРОГАЛ ЛИСТЫ ЭВКАЛИПТА...»**

Вопрос о взаимосвязи размера и семантики в лирике стоит в литературоведении достаточно давно. Впервые начали работу в этом направлении Р.О. Якобсон и К.Ф. Тарановский, в дальнейшем проблема получила развитие в исследованиях М.Л. Гаспарова, А.К. Жолковского, О.В. Зырянова и других исследователей. М.Л. Гаспаров утверждает, что существует «семантический ореол метра», «память метра», т. е. «связь между метром и смыслом», и эта связь «есть связь историческая» [1, с. 5] Поэт всегда воспринимает стихотворный размер от предшественников, интуитивно выбирая из спектра возможных вариантов подходящий [1, с. 13]. Применительно к «интертекстуальному потомству прецедентного текста» А.К. Жолковский вводит термин «кластер» – «пучок тематических и формальных характеристик, обладающих мощной способностью к самовоспроизводству во множестве более поздних текстов» [2, с. 395–396]. В нашей работе мы рассматриваем, как реализуется семантический ореол трехстопного амфибрахия (далее АмЗ) в стихотворении Н. Заболоцкого «Я трогал листья эвкалипта...».

Активная разработка АмЗ в русской поэзии начинается в 1840-х гг. и связана с переводами немецких поэтов, в частности, цикла «Возвращение на родину» Г. Гейне [1, с. 165, с. 182]. В стихотворениях, написанных с помощью данного размера, воплощены следующие мотивы: «отдаление от милой, возвращение на Родину, воспоминания, мечты с ведениями и снами, столкновение возвышенной любви с прозой быта» [1, с. 182] Все обозначенные мотивы, за исключением последнего, оказываются востребованными Н. Заболоцким в стихотворении «Я трогал листья эвкалипта». Это особенно наглядно при сопоставлении указанного текста со стихотворением Г. Гейне из цикла «Мечты о далекой возлюбленной» «Ein Fichtenbaum steht einsam», известное в переводах Ф. Тютчева и М. Лермонтова. Предпочтение переводу Ф. Тютчева «С чужой стороны» («На севере мрачном, на дикой скале...») [4, с. 89–90] нами отдано, т.к., на наш взгляд, оно ближе оригиналу. В нем сохранен размер АмЗ (кроме 2 стиха, он дактилический). Гейне употребляет перекрестную мужскую рифму (зарифмованы только четные строки), а в переводе Тютчева рифмуются все строки по принципу МЖМЖ. Г. Гейне через природные образы изображает тоску двух возлюбленных, которые находятся в разлуке. Сосна символизирует юношу (в нем. мужской род, Тютчев использует слово «кедр» для сохранения противопоставления по роду), а пальма – девушку. Мужчина отлучен от девушки, скован обстоятельствами, не позволяющими им быть вместе.

Н. Заболоцкий пишет стихотворение «Я трогал листья эвкалипта...» размером АмЗ с малотипичной для русской почвы рифмовкой ЖЖЖЖ. (Более характерен рисунок ЖМЖМ, (как в стихотворении Н. Заболоцкого «Жена») [1, с. 166]. Стихотворение состоит из трех строф по 8 стихов в каждой, причем в первом четверостишии каждой строфы, как у Гейне, рифмуются только четные строки (хаха), а во втором четверостишии и четные, и нечетные (abab). На уровне субъектной организации также можно провести параллель с Гейне. Лирический герой находится в разлуке со своей любимой, тоскует и мечтает о ней. Хотя Заболоцкий не использует образы деревьев как воплощение субъектов («кедр – пальма»), он сохраняет антитезу «север – юг» при помощи описаний природы, противопоставляет локусы, в которых находятся возлюбленные. У Гейне пространство, в котором находится мужчина (кедр) холодное, снежное. Пространство пальмы жаркое, раскаленное, там, в далекой стране, она также страдает по своему возлюбленному. В стихотворении присутствует мотив сна, мотив мечты, мотив воспоминания, характерные для АмЗ. В первой строфе описан локус кедр, а во второй – его мечта, сон о прекрасной пальме. Таким образом, стихотворение имеет двухчастную композиционную и смысловую структуру. В стихотворении Заболоцкого пространство, в котором находится мужчина – экзотическое (Аджария, АмЗ часто используется для описания экзотики), перенасыщенное, агрессивное, яркое и громкое: «перья агавы», «магнолия в белом уборе», «море у берега бешено пело», «птицы кричали», «трубы трубили», «били литавры» [3, с. 223–224]. Пространство девушки, Россия, – простое, светлое, близкое сердцу героя: «синее небо бледнее», «растенья скромнее и проще», «нежная иволга стонет», «дорогая подруга» [3, с. 223–224]. Здесь локусы как бы меняются местами по сравнению со стихотворением Гейне. У Заболоцкого мужчина в

жаркой стране, девушка в холодной. Но в любом случае в обоих стихотворениях герой отлучен от любимой. Пространство стихотворения двухчастное, как и у немецкого поэта. Однако Заболоцкий использует три строфы, и в третьей снова обращает взор на пространство героя, как бы напоминая о недостижимости мечты о любимой.

У Гейне мы сталкиваемся с отказом от реального местопребывания в пользу сна, мечты, фантазии, что характерно для романтиков, у Заболоцкого же, в противовес романтической традиции, не красочный юг, но простой, непритязательный, неяркий локус девушки воспринимается как желанный и родной. Следовательно, у Заболоцкого – это не только сон о любви, мечта о встрече с любимой, но сон о России, тоска по Родине.

Уход лирического героя в южное пространство можно также трактовать как метафору ухода поэта в творчество. На это указывают сведения из биографии поэта и культурная традиция. Известно, что Заболоцкий неоднократно бывал в Грузии, переводил грузинские тексты. Кроме того, «именно с русским югом, с Грузией и Крымом, связывается изображение воскресения поэта после возвращения из лагеря и ссылки» [5, с. 69]. Грузия воспринимается Заболоцким как «место поэзии» [5, с. 74], «страна первобытной поэзии» [5, с.71].

В третьей строфе стихотворения упоминается дерево лавр. В культуре это растение является символом Аполлона. В Древней Греции лавровыми венками награждали музыкантов и поэтов, так как Аполлон считался их покровителем. Наличие данного атрибута в описании южного пространства подтверждает, что для Заболоцкого оно связано с творчеством, с поэзией.

Творчество разлучает поэта с его возлюбленной. Отсюда с одной стороны восхищение прекрасным экзотическим миром, с другой – тоска по простому и милому миру любимой женщины. Наличие данной, малоочевидной на первый взгляд, семантики подтверждается сопоставлением с еще одним стихотворением Заболоцкого – «Жена» также написанным АмЗ (рифмовка ЖМЖМ), что является основанием для сравнения. Здесь тема ухода поэта в творчество, которое становится преградой для возлюбленных, представлена уже не завуалированно, не через метафору, а напрямую. Образ жены в этом стихотворении нежный, милый («Как робко, как пристально-нежно / Болезненный светится взгляд, / Как эти кудряшки потешно / На тощей головке висят!» [3, с. 91–92]), аналогичный описанию мира возлюбленной в стихотворении «Я трогал листья эвкалипта» («Где взоры печальные клонит / Моя дорогая подруга» [3, с. 223–224]). Строки «Как мог ты не видеть доселе / Сокровища жизни своей?» [3, с. 91–92] говорят о желании разрушить преграду между поэтом и возлюбленной. Гейневский мотив столкновения возвышенной любви, поэзии, сна с прозой быта решается у Заболоцкого в противоположном ключе: более ценным оказывается обыденное и малое, а не фантазия.

Подводя итоги, можно сказать, что стихотворение «Я трогал листья эвкалипта...» раскрывается перед нами как минимум на двух уровнях. В рамках самого стихотворения мы видим географическую разлуку с возлюбленной, разлуку с Россией. Стихотворение «Жена» дополняет эту трактовку темой ухода поэта в творчество и, как следствие, психологической разлукой. Мотив разлуки и желание ее преодолеть характерен для всех рассмотренных нами стихотворений и является одним из основных мотивов АмЗ.

#### ЛИТЕРАТУРА:

1. Гаспаров М. Л. Метр и смысл. – Москва : Фортуна ЭЛ, 2012. – 416 с.
2. Жолковский А. К. Избранные статьи о русской поэзии: инварианты, структуры, стратегии, интертексты. – Москва : РГГУ, 2005. – 656 с.
3. Заболоцкий Н. А. Поэтический сборник. – Москва : ФТМ, 2011. – 289 с.
4. Тютчев Ф. И. Полное собрание сочинений. – Ленинград : Сов. Писатель, 1987. – 448 с.
5. Jekutsch U. Воскресение поэта: к пониманию поэзии в грузинских и крымских стихотворениях Николая Заболоцкого [Электронный ресурс] // *Problémy poetiky*. Dohnal, Josef (editor); Kšicová, Danuše (editor); Pospíšil, Ivo (editor). 1. vyd. Brno: Ústav slavistiky Filozofické fakulty Masarykovy univerzity., 2006, pp. 69-78. – URL: [http://digilib.phil.muni.cz/bitstream/handle/11222.digilib/132667/LitterariaHumanitas\\_014-2006-1\\_9.pdf?sequence=1](http://digilib.phil.muni.cz/bitstream/handle/11222.digilib/132667/LitterariaHumanitas_014-2006-1_9.pdf?sequence=1)

**ОРНИТОЛОГИЧЕСКИЙ КОД В ПОВЕСТЯХ ТУРГЕНЕВА**

И.С. Тургенев вошел в литературу как тонкий художник, мастерски воспроизводящий в своих произведениях мир природы и взаимоотношение человека и природы. В литературоведении отмечен особый интерес к орнитологической образности при обрисовке персонажей в повестях и романах Тургенева [1]. Можно утверждать, что мотив птицы является сквозным в творчестве писателя. Птица глубоко символический образ. Самая известная функция птицы является олицетворением человеческой души. Символика птицы связана с наличием у неё крыльев и способностями птицы к полёту, связью с воздушной средой, свободой, лёгкостью, скоростью передвижения и способностью к пению.

Задача нашей работы – рассмотреть орнитологический код, представленный в повестях Тургенева «Дневник лишнего человека», «Фауст», «Ася» и определить его функционально-смысловую нагрузку. Начнём с того, что орнитология – это наука, изучающая птиц. Самой известной «функцией» птицы является олицетворение человеческой души: представление сколь древнее, столь и распространённое. Прибегая к сравнениям с птицами при создании портретов своих героев, Тургенев зашифровывает определенные черты их характеров, свойства души и внутреннего мира, как бы кодирует своё сообщение. «Код – (франц. code) – совокупность знаков (символов) и система определенных правил, при помощи которых информация может быть представлена (закодирована) в виде набора из таких символов...» [3]. Таким образом, орнитологический код, в качестве символов в котором выступают птицы с их характерными качествами и повадками, является своеобразным ключом к «тайному психологизму» текста Тургенева. Обращает на себя внимание большой удельный вес «птичьих сравнений» при обрисовке персонажей повестей 1850-х годов «Дневник лишнего человека», «Фауст» и «Ася».

В повести «Дневник лишнего человека» Тургенев представляет подлинную трагедию «лишнего человека», не понятого окружающими и отвергнутого миром. Эта повесть особенно насыщена орнитологическими сравнениями прямыми и косвенными упоминаниями птиц, их образа жизни, поведения и др. В «Дневнике лишнего человека» природа играет особую роль. В дневниковых записях героя фиксируются изменения, происходящие в природе, которая пробуждается к жизни – дневниковые записи героя повести укладываются в хронологические рамки с 20-го марта по 1-е апреля, когда природа пробуждается к жизни, в то время, как жизнь самого героя угасает. В одной из первых дневниковых записей Чулкатурина появляется описание воробья: *«Вон прыгает самец-воробей с растопыренными крыльями: он кричит – и каждый звук его голоса, каждое взъерошенное перышко на его маленьком теле дышит здоровьем и силой...»* [4, 267]. Этот орнитологический образ даётся по контрасту с состоянием самого героя, который узнал от доктора, что очень скоро умрет. Повествование о своей жизни уже в самом начале повести Чулкатурин завершает мыслью: *«Я был совершенно лишним человеком на сем свете или, пожалуй, совершенно лишней птицей...»* [4, 271].

Связь героя с природой особенно ярко проявляется в записи от 21-го марта, где он рассказывает о своей семье и о доме, где он рос *«дурно и не весело»*. После переезда в Москву по смерти отца герой грустит о продаже *«гнезда»* но признаётся, что по-настоящему грустит *«о нашем саде»*. При описании сада особенно чувствуется тяга героя к воздушной стихии, которая обозначена в тексте *«сладким запахом жатой гречихи, горькой свежестью полыни, которыми он ещё раз хотел бы надышаться, «следом ветра, тёмной струёю бегущего по золотистой траве нашего луга»* [4,270]. Тяга к воздушной стихии объясняется болезнью героя (чахотка), от которой он умирает, и в то же время объясняет появление «птичьих» сравнений и образов в тексте. Так, история любви и влюблённости передается через орнитологические сравнения: *«...право, словно крылья вдруг выросли у меня за плечами»*; герой мечтает *«свить себе хотя временное гнездо»* [4, 277].

Повесть «Фауст», как указывают комментаторы, во многом автобиографична. Подобно автору, герой повести Павел Александрович возвращается после долгого отсутствия на родину, *«в старое гнездо, в котором не был – страшно вымолвить – целых девять лет»* [4, 315]. Старый дом герой сравнивает с гнездом, а себя с птицей. В первом письме к другу Павел Александрович пишет: *«А что слышалось птиц! Ты, я надеюсь, не забыл, что птицы – моя страсть...»* [4, 316]. Любовь к

Вере Николаевне раскрывается уже в третьем письме от 16 июня через орнитологический код: взгляд любимой женщины напоминает ему о «крылатых»: *«Она смотрела на меня своим спокойным взором. Птицы так смотрят, когда не боятся»* [4, 328]. В четвертом письме упоминается образ *неизвестной птицы*: *«Какая-то не известная мне птица пела на разные голоса, несколько раз сряду повторяя одно и то же колено. Ее звонкий одинокий голос странно звучал среди глубокой тишины; а я все еще не ложился...»* [4, 335]. *«Одинокий голос неизвестной птицы»* аккомпанирует в тексте настроению одиночества и тревоги, которое испытывает герой. Не случайным представляется упоминание в шестом письме к другу ласточек: *«Между тем ветер усилился, волны покатались довольно большие, лодку слегка накренило; ласточки зашныряли низко вокруг нас»* [4, 341]. Ласточка в данном случае предвещает перемену погоды, бурю, которая может быть губительной для тех, кто оказался далеко от берега. Таким образом, предвращается трагический финал истории Веры Николаевны, застигнутой бурей чувств и погубленной ими.

В повести «Ася» герой, *«осужденный на одиночество семейного бобыля»*, доживал скучные годы, когда он встречает с юной девушкой, которая всколыхнула в его душе лучшие чувства. Сама Ася – главная героиня повести мечтает о крыльях и поэтому связана с образом летящей птицы. Это подтверждают слова героини из 9 главы повести: *«Если б мы с вами были птицы, – как бы взвились, как бы полетели... Так бы и утонули в этой синеве... Но мы не птицы...»*; *«Есть чувства, которые поднимают нас от земли...»*; *«Не беспокойтесь, у вас будут крылья...»*; *«Так пойдёмте, пойдёмте... Я попрошу брата сыграть нам вальс... Мы вообразим, что летаем, что у нас выросли крылья»* [4, 383]. Когда говорят об окрылённости, то имеют в виду способность человека воспарить над обыденностью, мечтательность, преобладание романтического мировосприятия над рассудительностью. Именно такой предстаёт в повести Ася, которая испытывает чувство полёта, стремится к возвышенному, прекрасному, удивляется простым мелочам и витает в заоблачных фантазиях. Большое чувство заставило героиню повзрослеть: *«Крылья у меня выросли – да лететь некуда»* [4, 387]. Эти слова – предчувствие собственной нелёгкой судьбы – судьбы мятежной, «крылатой» природы в тесном, замкнутом мире.

Главные герои повести хотят быть свободными как парящие птицы над землёй. Как отмечает Г.П. Козубовская, «птичья символика» возникает в «ударных» моментах сюжета: именно так обозначается соприкосновение планов – эмпирического и метафизического» [3, 156].

Следует отметить, что повествование ведётся от лица героя-повествователя – Н.Н. Для его высказываний также характерны «птичьи» сравнения. Образ птицы появляется в повествовании неоднократно: это дом фрау Луизе, казавшийся повествователю *«огромной, сгорбленной птицей»*; Ася, в ожидании тайного свидания изображается, *«как испуганная птичка»*.

Тургенев соотносил свой идеал с художественным изображением героев в соприкосновении естественной природы со стихийной природной силой, чувством вечной любви. Сравнивая три повести совершенно разных по типу написания: рассказ в виде дневниковых записей, рассказ в девяти письмах и повествование, которое ведётся от лица анонимного рассказчика, мы обнаруживаем общее настроение, которое их объединяет. Три сюжета объединяются темой одиночества, «отречения», «лишнего человека» в мире, и наконец, темой безответной любви. Во многом общее настроение создается в этих повестях благодаря орнитологическим образам и сравнениям. Мотив *«перешибленного птичьего крыла»* сопровождает повествование о трагическом в жизни человека. У каждого из героев есть стремление подобно птице покинуть *«зону клетки»* и упорхнуть на свободу, но реалии жизни не дают им такой возможности, и герои вынуждены смириться.

Орнитологический код, пронизывающий не только повести 1850-х годов, но и последующее творчество писателя, берет начало в особенностях природы автора – тонкого знатока и ценителя природы, с особой нежностью относящегося к птицам, подтверждение чему можно найти как в эпистолярной писателя, так и в его художественном творчестве.

#### ЛИТЕРАТУРА:

1. Багликова Ю.С. Образ птицы в русской литературе XIX века. [Электронный ресурс] - URL: <http://project.1september.ru/works/595382> – (дата обращения 10.04.2017).
2. Код. [Электронный ресурс] – URL: <http://tolkslovar.ru/k5922.html> – (дата обращения 10.04.2017).
3. Козубовская Г.П. Середина века: миф и мифопоэтика: монография. – Барнаул: АлтГПА, 2008. – 273 с.
4. Тургенев И.С. Отцы и дети. Повести. Рассказы. Стихотворения в прозе. – М.: Олимп; ООО «Издательство АСТ», 1998. – С. 265-402.

**Бычков А.Е.**

Алтайский государственный педагогический университет  
 Научный руководитель: Я.П. Изотова, к. филол. н., доцент кафедры литературы

### **ТЕМА ЛЮБВИ В СТУДЕНЧЕСКОЙ ПЕСНЕ XX ВЕКА**

Исследование студенческого фольклора XX века, его истоков и эволюции сегодня все больше привлекает внимание отечественных фольклористов (см. работы Райковой И.Н., Башарина А.С., Красикова М.М., Старцева Д.И. и др.[7;1;3;8]). "Студенческий фольклор — устойчивые устные и письменные тексты, которые создаются именно студентами и бытуют в их среде, передаваясь от одного поколения студентов к другому. Как правило, это творчество отражает коллективное сознание студентов и тематически связано с ситуациями и реалиями вузовской жизни" [7, с.27].

По замечанию К.Э. Шумова, «многие темы в творчестве студентов практически не меняются со времен средневековых европейских университетов». Так, "для студенческих традиций всех времен характерно прославление пьянства и свободы нравов, опровержение канонов, религиозный и политический нигилизм"[10]. Студенческая песня, авторитетно заявившая о себе в пространстве современной городской культуры, бывшая особенно популярной в прошлом столетии, тематически многообразна. В обширном репертуаре студентов - "песни про веселую, но подчас нелегкую студенческую жизнь, любовь (счастливую и несчастливую), учебу (успешную и с «хвостами»), трудности экзаменационной сессии"[4]. Как известно, в студенческих песнях неизменно присутствует юмор (средства создания комического довольно разнообразны).

В русском фольклоре большой пласт лирических песен посвящен теме любви, однако в студенческих песнях, исполнявшихся в XX веке любовная тема занимает особое место еще и потому, что на 1960-1970-е годы приходится "сексуальная революция" (В.Райх).

С песенным образом студента неразрывно связано представление о чистой, красивой, полной романтики любви ("Вуз окончив, по глухим селеньям..." и др.) По мнению выпускников вузов, "настоящая любовь" в студенческие годы - "естественное явление, потому что большую часть времени проводишь в вузе и потом много общаешься с одногруппниками вне учебы", бывают "случаи, когда влюбляешься в парня из группы или из потока, и ходишь на пары только чтобы увидеть его" [5]. О такой любви поется и в старинной студенческой песне «Gaudeamusigitur», популярной в прошлом столетии: "Да здравствуют все девушки,/ласковые, красивые!/Да здравствуют и женщины,/нежные, достойные любви,/добрые, трудолюбивые!" [9]

Однако любовные взаимоотношения девушек и юношей в студенческом песенном фольклоре далеко не всегда венчает брак. Содержание песен позволяет утверждать, что для молодых людей жизнь в общежитии и семья часто вообще несовместимы из-за "общажной вольницы", студенческого братства. У студента есть первостепенная задача - учеба, а любовь, по большей части, столь же временна, как пребывание в вузе и в общежитии. Этот момент хорошо представлен в романе А.Иванова "Общага-на-Крови" [2], в котором автор, по собственному признанию, описал студенческое общежитие УрГУ. Герои песен нередко бравируют легкими, ни к чему не обязывающими отношениями с противоположным полом (мотив любви в студенческих песнях чаще всего сочетается с мотивом вина), чем демонстрируется свободолобие и бросается вызов общественным поведенческим нормам: "А нам в общаге пить не разрешают./И женщин приводить нам не велят" ("Ветер виноват" [6, с.50]). Сюда же относятся песни с сюжетом о фантастическом полигамном браке студента ("В гареме нежится султан...", "Магомет"). Вырвавшись из-под домашней опеки, недавние школьники воспеванием "свободной любви" подчеркивают собственные опытность, взрослость, сексуальность, что приближает их к студенческому сообществу ("Фай-дули, фай-дули, фай!", "По рюмочке, по маленькой", "От зари до зари...", "Мама, геофизика люблю..." и др.)

Семейная жизнь в песнях, чаще всего, показана юмористически. Среди наиболее популярных в студенческой среде XX века песен о семейной жизни - "Задумал я, братишечки, жениться..." [6, с.121], в которой герой в спутницы жизни избрал "красотку молодую/ Годков по восемьдесят пять", у которой "из уха сыпался песочек,/Из носа капала вода" [6, с.121]. Однако не во всех песенных текстах студенческая семейная жизнь рассматривается несерьезно, особенно это касается текстов, в которых упоминаются дети ("Я, ребята, студент...", "Студенческая колыбельная" и др.)Так, "Студенческая колыбельная" отличается особой лиричностью, сентиментальностью:

"Младенец в люльке от сна обмяк, /Старушка няня над ним хлопочет, / Ему приснилось, что он моряк–/и он поплыл./Спокойной ночи, спокойной ночи..."[4]

В репертуаре молодых людей разных вузов есть песни, в основании сюжета которых – мнимая любовь между преподавателем и студентом на зачете или экзамене. В таких текстах обязательны "любовные" признания студента: "Теперь я Ваш с надеждой и мольбою,/И не унять душевного огня!" ("Горит душа" [9]) Подоплека общения его в комедийном диалоге с преподавателем ясна: целью "страстного" объяснения является сдача зачета или экзамена.

Любовные отношения с девушками-ровесницами порой могут создавать студенту, герою песенного фольклора, проблемы из-за его стесненности в средствах ("за душой гроша нет"), когда "влюбленная просит студентка" купить "на Монтана билет" ("Задумчивый голос Монтана..." [6, с.47]). Неслучайно в тексте песни упоминается известный французский певец Ив Монтан – любовный символ своего поколения, известный отношениями с великими женщинами (Эдит Пиаф, Симоной Синьоре, Мэрилин Монро), приезд которого в 50-е годы в СССР с концертной программой вызвал большой ажиотаж.

Итак, развитие темы любви в песенном фольклоре с одной стороны, не выходит за рамки мировых студенческих традиций, с другой – служит отражением духа эпохи 60-70-х годов с его ценностями. В студенческих песнях имеет место и традиционный взгляд на любовь, брак, и воспевание "свободной любви" с отсутствием серьезных отношений. В том, что любовная тема занимает значимое место в песенном фольклоре студентов, видится утверждение их свободы, независимости, сопротивление регламентации, связанной с учебным процессом. Исследование тематики студенческих песен представляется перспективным в связи с дальнейшим рассмотрением проблем студенческого фольклора.

#### ЛИТЕРАТУРА:

1. Башарин А. С. Песенный фольклор археологических экспедиций [Электрон. ресурс]. – 2000. – URL: <http://www.ruthenia.ru/folklore/basharin7.htm>(дата обращения: 11.04.2017).
2. Иванов А.В. Обшага-на-Крови.– СПб:Азбука-классика, 2006. – С. 1-320
3. Красиков М.М. Интернет как парта (студенческая эпиграфика в сети) // Интернет и фольклор : сборник статей. –М. : ГРЦРФ, 2009. –С. 170-179
4. Миронов В.Г. Студенческая добардовская песня [Электрон.ресурс]. – 2010. – URL: <https://www.proza.ru/2010/06/23/1228>(дата обращения: 11.04.2017).
5. Первая студенческая любовь [Электрон. ресурс]. – 2009. – URL: [http://help-s.ru/forum/forum5/topic234/?PAGE\\_NAME=list&FID=44&PAGEN\\_4=2](http://help-s.ru/forum/forum5/topic234/?PAGE_NAME=list&FID=44&PAGEN_4=2)(дата обращения: 11.04.2017).
6. Песни студенческие, школьные, дворовые/ Сост. Баранова.М. - М.: Эксмо, 2006. – С. 384
7. Райкова И.Н. Традиции и фольклор московских студентов /И.Н. Райкова // Молодежные субкультуры Москвы / Сост. Громов. Д.В. – М.: ИЭА РАН, 2009. – С. 26-48.
8. Старцев Д. И. Студенческий фольклор: проблема классификации [Электрон.ресурс]. Огарев-online– 2014. – №8. – URL: <http://journal.mrsu.ru/arts/studencheskijj-folklor-problema-klassifikacii>(дата обращения: 11.04.2017).
9. Студенческие песни [Электрон.ресурс].–URL:<http://summoning.ru/humour/song.shtml>(дата обращения: 11.04.2017).
- 10.Шумов К.Э. Студенческие традиции / К.Э. Шумов //Современный городской фольклор. – М.: Российский государственный гуманитарный университет, 2003. – С. 165-179

УДК: 836

**Маликова М.В.**

Алтайский государственный педагогический университет  
Научный руководитель:А.И. Куляпин, д. ф. н., профессор

#### МОТИВ «УЧИТЕЛЬ И УЧЕНИК» В РОМАНЕ И.ИЛЬФА И Е.ПЕТРОВА «ДВЕНАДЦАТЬСТУЛЬБЕВ»

Библия, как текст мифологический, является неиссякаемым источником архетипических мотивов. Вряд ли существует хотя бы один писатель, который в своем творчестве не обращался бы, так или иначе, к ветхозаветному или новозаветному мифу. С точки зрения интерпретации «евангельский текст» уже с начала 90-х годов XX века становится перспективным вектором

научного изыскания ряда видных представителей современного литературоведения: В.Н. Захарова, И.А. Есаулова, А.Е. Кунильского, В.А. Воропаева, В.И. Габдуллиной, Т.Г. Мальчуковой, Т.А. Кошемчук и других.

В романе И. Ильфа и Е. Петрова «Двенадцать стульев» мы видим своеобразную инверсию библейского мотива ученичества, где в отношении «учитель-ученик», вступают Остап Бендер и Ипполит Матвеевич Воробьянинов.

Остап Бендер наследует черты героя плутовского романа, но, при этом, является фигурой христологической, при всей пародийности, он «единственный по большому счету персонаж, который вносит какой-никакой гуманизм в мир строящегося социализма».[5] Так же как Иисус, Остап Бендер приносит себя в жертву во благо общего дела. Только жертва Христа была настоящей и во имя всего человечества, а жертва великого комбинатора являлась таковой только в глазах Воробьянинова, да и представляла собой всего-навсего женитьбу на мадам Грицацуевой: «На всю жизнь! – прошептал Ипполит Матвеевич. – Это большая жертва» [1, С.83]

Иисус Христос рассказывает своим ученикам притчи: «И, приступив, ученики сказали Ему: для чего притчами говоришь им? Он сказал им в ответ: для того, что вам дано знать тайны Царствия Небесного, а им не дано, ибо кто имеет, тому дано будет и приумножится, а кто не имеет, у того отнимется и то, что имеет; потому говорю им притчами, что они видя не видят, и слыша не слышат, и не разумеют» [Мф. 13:10-13]

Остап Бендер тоже рассказывает Ипполиту Матвеевичу своеобразную притчу о гусаресхимнике, который решил отказаться от мирской жизни. Граф Алексей Буланов принял имя Евпла и удалился в землянку для того, что бы там, в уединении постичь смысл жизни. На протяжении двух десятков лет ничто не могло нарушить его покой: ни скудное питание одними сухарями, ни революция, ни даже приход в его землянку комиссаров. В тот момент, когда сознание схимника окончательно, как ему казалось, просветлело, размеренную жизнь его потревожили обыкновенные клопы. «Тогда он понял, что ошибся. Жизнь так же, как и двадцать пять лет тому назад, была темна и загадочна. Уйти от мирской тревоги не удалось. Жить телом на земле, а душою на небесах оказалось невозможным.»[1, С. 83-87]

Как и Иисус, великий комбинатор являет чудеса своему ученику. Он буквально из воздуха делает деньги, не смотря ни на какие трудности, находит стулья.

«-Молитесь на меня! – шептал Остап. – Молитесь, предводитель».

Ипполит Матвеевич был готов не только молиться на Остапа, но даже целовать подметки его малиновых штиблет.»[1, С. 132]

Остап Бендер обещает заговорщикам, вошедшим в тайный «Союз меча и орала» вернуть их прежнее положение в обществе, что для них было равносильно возвращению в Эдем. Оказавшись в Васюках, «велкий комбинатор» еще раз будет рисовать картину райской жизни: «Васюки переименовываются в Нью-Москву, Москва-в старые Васюки. Ленинградцы и харьковчане скрежещут зубами, но ничего не могут поделать. Нью-Москва становится элегантнейшим центром Европы, а скоро и всего мира»[1, С. 246]

На протяжении всего романа Остап Бендер наставляет своего ученика, дает ему советы или же собственным примером показывает, как надо действовать в той или иной ситуации. Но каков мессия, таково и его учение.

Какие ученики могут быть у такого учителя? Первым, а в романе «Двенадцать стульев» единственным, его последователем становится такой персонаж как Воробьянинов. И здесь сразу идет снижение модуса на уровне имени персонажа: из Ипполита, сына Матвея в Кису.

До встречи с Иисусом Христом его ученики ничем не отличались от своих соплеменников. Это были совершенно разные люди: от малограмотных рыбаков до образованных столпов общества. Но после встречи с учителем каждый из них оставляет свои прежние занятия и посвящает свою жизнь служению Богу, проповедуя слово его во всех уголках земли.

После судьбоносной встречи с Остапом Бендером в жизни Ипполита Матвеевича тоже происходят разительные перемены. Конечно, Воробьянинов никогда не был образцом добродетели. Он был мотом и повесой, но законов не нарушал и даже занимал престижную, хотя и не оплачиваемую должность предводителя дворянства, а после революции служил в бюро регистрации смертей и браков. Был ничем не примечательным гражданином новой страны. Но все изменилось после того, как в дворницкой он познакомился с «великим комбинатором». С той самой минуты Воробьянинов становится учеником Бендера и обретает новую жизнь, полную неожиданностей. Как и ученики Христа, он должен умереть для прежней жизни, происходит своеобразный обряд крещения, практически постриг (сцена с покраской волос).



После встречи с Иисусом Христом его ученики получают новые имена. Например, Симон становится Петром, Савл – Павлом, Иуда – Фомой. Остап тоже дает своему ученику новое имя: «Конрад Карлович Михельсон, сорока восьми лет, беспартийный, холост, член союза с 1921 года, в высшей степени нравственная личность, мой хороший знакомый, кажется друг детей.»[1, С. 69]

В заключительной части мы видим совсем другого Воробьянинова. «В характере появились несвойственные ему раньше черты решительности и жестокости.» [1, С. 291]

В финале романа Ипполит Матвеевич, как Иуда Искариот, предаёт своего учителя. Здесь мы видим трансформацию библейского мотива: в романе ученик не выдает для казни властям своего наставника, а убивает его собственноручно. «Он приблизился к изголовью и, далеко отставив руку с бритвой, изо всей силы косо всадил все лезвие сразу в горло Остапа. Сейчас же выдернул бритву и отскочил к стене.»[1, С. 295]

Подводя итоги, необходимо отметить, что библейский мотив в романе «12 стульев» трансформируется и приобретает совсем другое значение. Иисус Христос учит своих учеников соблюдать заповеди, вести праведный образ жизни, а Остап Бендер, наоборот, объясняет Воробьянинову, как эти заповеди нарушить. Иисус и его ученики служат Богу, а «великий комбинатор» и Ипполит Матвеевич поклоняются деньгам, а, вернее, той власти, которую они дают. В отличие от последователей Христа, Воробьянинов так и не смог до конца поверить в своего наставника и в его благие намерения по отношению к нему. «В последнее время Ипполит Матвеевич был одержим сильнейшими подозрениями. Он боялся, что Остап вскроет стул сам и, забрав сокровище, уедет, бросив его на произвол судьбы. Высказывать свои подозрения он не смел, зная тяжелую руку Остапа и непреклонный его характер. Ежедневно, сидя у окна за трафаретом и подчищая старой зазубренной бритвой высохшие буквы, Ипполит Матвеевич томился. Каждый день он опасался, что Остап больше не придет и он, бывший предводитель дворянства, умрет голодной смертью под мокрым московским забором.»[1, С. 291]

#### ЛИТЕРАТУРА:

1. Ильф И., Петров Е. Двенадцать стульев, Золотой теленок: романы; [записные книжки].- Москва: Издательство «Э».2015. – 640 с.
2. Топоров, В. Н. Миф. Ритуал. Символ. Образ: исследования в области мифопоэтического : избранное. – М. : Прогресс : Культура, 1995. – 623 с.
3. Захаров, В. Н. Русская литература и христианство / В. Н. Захаров // Евангельский текст в русской литературе XVIII-XX веков: цитата, реминисценция, мотив, сюжет, жанр. – Петрозаводск, 1994. – С. 5-11.
4. Нейчев, Н. М. Русская литературная классика как текстовая цельность в библейском контексте / Н. М. Нейчев // Классическая словесность и религиозный дискурс (проблемы аксиологии и поэтики) : сб. науч. ст. – Екатеринбург, 2007. – С. 11-23. – (Эволюция форм художественного сознания в русской литературе ; вып. 2).
5. Проект «Сто лекций с Дмитрием Быковым». Лекция №32/ИЛЬЯ ИЛЬФ и ЕВГЕНИЙ ПЕТРОВ «ЗОЛОТОЙ ТЕЛЁНОК» (1931 год) [Электрон.ресурс]. – 2016. – URL: <http://ru-bykov.livejournal.com/2440095.html>(дата обращения: 04.04.2017).

УДК: 372.882

**Клейносова А.В.**

Алтайский государственный педагогический университет  
Научный руководитель: Н.Ю. Манышева, к.п.н., доцент кафедры литературы

#### **ПРОЕКТНАЯ ТЕХНОЛОГИЯ НА УРОКЕ КАК ВАРИАНТ ОРГАНИЗАЦИИ ДЕЯТЕЛЬНОСТНОГО ПОДХОДА В ОБУЧЕНИИ ЛИТЕРАТУРЕ**

Изменения, происходящие в современном мире, и требования, которые выдвигает общество к сегодняшнему уровню подготовки ребенка, заставляют пересмотреть систему образования, в частности, приемы, формы и методы обучения в школе.

Основным результатом деятельности образовательного учреждения должна стать не система знаний, умений и навыков сама по себе, а набор ключевых компетенций в интеллектуальной, гражданско-правовой, коммуникационной, информационной и прочих сферах.

Таким образом, актуальность исследования подтверждается тем обстоятельством, что изменения, происходящие в обществе, быстрое развитие науки и внедрение новых технологий, выдвигают новые требования к технологической подготовке учащихся школы.

Определение возможности использования проектной деятельности в системе урочной работы в современной школе является одним из значимых составляющих активизации читательской и творческой деятельности современного подростка.

Один из путей решения проблем школьного образования – привлечение тех технологий, которые направлены на обучение учеников-читателей самостоятельно добывать нужную информацию, вычленять проблемы и искать пути их рационального решения, критически анализировать получаемые знания и применять их для реализации новых задач.

Именно поэтому педагоги применяют интерактивные подходы в обучении, такие как мозговой штурм, имитации, дискуссии и диспуты, ролевые, дидактические и имитационные игры, мастерские, устный журнал, путешествие, проект и другие [2].

Согласно мнению психологов, ведущее место среди таких технологий обучения принадлежит методу проектов[1].

Метод проектов возник в начале XX века, когда умы педагогов, философов были направлены на то, чтобы найти способы, пути развития самостоятельного мышления ребёнка, чтобы научить его не только запоминать и воспроизводить знания, которые даёт ему школа, а уметь применять их на практике. [3].

Сегодня, говоря «метод проектов», мы понимаем под этим словосочетанием и определённый комплекс идей, и достаточно чёткую педагогическую технологию, и конкретную практику работы педагогов.

При правильной организации проектная деятельность повышает познавательный интерес учащихся к учебной деятельности, способствует повышению их интеллектуального и творческого потенциала, а главное – делает процесс изучения литературы личностным.

В нашей практической работе с читателями-подростками особое внимание обращается именно на проектную деятельность, как систему включения их в самостоятельную творческую, исследовательскую деятельность.

Метод проектов – это система учебно-познавательных приёмов, которые позволяют решить ту или иную проблему в результате самостоятельных и коллективных действий учащихся и обязательной презентации результатов их работы.

В основе метода проектов лежит развитие познавательных навыков учащихся, умений самостоятельно конструировать свои знания, умений ориентироваться в информационном пространстве, развитие критического и творческого мышления. Кроме того, важна направленность на результат, который можно получить при решении той или иной практически или теоретически значимой проблемы. Этот результат можно увидеть, осмыслить, применить в реальной практической деятельности.

Если говорить о методе проектов как о педагогической технологии, то эта технология предполагает совокупность исследовательских, поисковых, проблемных методов, творческих по самой своей сути.

Поэтому, если мы говорим о методе проектов, то имеем в виду именно способ достижения дидактической цели через детальную разработку проблемы (технологии), которая должна завершиться вполне реальным, осязаемым практическим результатом, оформленным тем или иным образом.

Метод учебного проекта не нуждается в рекламе. Он активно используется педагогами, позволяя им решать ряд важных профессиональных задач – это и повышение интереса к предмету, и развитие учебной мотивации, и углубление знаний по заданной теме. Проектная деятельность способствует формированию ключевых компетентностей учащихся, подготовки их к реальным условиям жизнедеятельности. Выводит процесс обучения и воспитания из стен школы в окружающий мир.

Для ученика проект – это возможность максимального раскрытия своего творческого потенциала. Это деятельность, которая позволяет проявить себя индивидуально или в группе, попробовать свои силы, приложить свои знания, принести пользу, показать публично достигнутый результат. Это деятельность, направленная на решение интересной проблемы, сформулированной самими учащимися. Результат этой деятельности – найденный способ решения проблемы – носит практический характер и значим для самих открывателей.

А для учителя учебный проект – это интегративное дидактическое средство развития, обучения и воспитания, которое позволяет вырабатывать и развивать специфические умения и навыки проектирования: проблематизация, целеполагание, планирование деятельности, рефлексия и самоанализ, презентация и самопрезентация, а также поиск информации, практическое применение академических знаний, самообучение, исследовательская и творческая деятельность.

Сложнее всего определиться с темой проекта, нужно сделать все, чтобы ребятам было интересно работать в поле этой проблемы, чтобы она была актуальной и значимой в плане устремлений ребёнка. [4].

Исходя из вышесказанного, можно говорить о том, что для более продуктивной работы на уроке литературы лучше использовать не обыденную (традиционную) форму урока, а применять интерактивные методы обучения, такие как метод проектов.

Также понятно, что привлечение технологий, которые направлены на обучение умению учеников-читателей самостоятельно добывать нужную информацию, вычленять проблемы и искать пути их рационального решения, критически анализировать получаемые знания и применять их для реализации новых задач, формирует опыт ответственного выбора и смыслодеятельности читателей-школьников.

Проектная деятельность в рамках школы учит детей:

- распознавать проблему и преобразовывать её в цель собственной деятельности;
- ставить цель (отдалённую по времени, но значимую) и разбивать её на тактические шаги;
- оценивать собственные силы и время, правильно распределять их;
- добывать информацию из различных источников, критически оценивать её;
- планировать свою работу;
- оценивать результат работы, сравнивать его с тем, что было заявлено в качестве цели работы;
- выявлять и анализировать допущенные ошибки.

При выполнении работы, на практике выполнения мини и достаточно больших по объёму проделанной работы шестиклассниками проектов мы убедились, что использование проектной деятельности целесообразно и результативно в системе урочной работы в современной школе.

#### **ЛИТЕРАТУРА:**

1. Немов Р.С. Психология: в 3 кн. Кн. 3.– М.: ВЛАДОС ИМПЭ им. А.С. Грибоедова, 2001. – 234-236
2. Пидкасистый П.И. Искусство преподавания.– М.: Педагогическое общество России, 1999. – С.128-132
3. Полат Е.С., Бухаркина, М.Ю. Современные педагогические и информационные технологии в системе образования.– М.: изд. центр «Академия», 2010. – С. 193-200
4. Балина Т. И. Как можно применять метод проектов на уроках русского языка и литературы // Молодой ученый. — 2014. — №4. — С. 1189-1192.

УДК: 839.45

**Адилъбекова М.**

Государственный университет имени Шакарима города Семей  
Научный руководитель: Т.М. Демежанов, к.ф.н., доцент кафедры русской филологии

#### **ФОЛЬКЛОРНО-СКАЗОЧНЫЕ ФОРМУЛЫ РУССКОГО И КАЗАХСКОГО НАРОДА В СРАВНИТЕЛЬНОМ АСПЕКТЕ**

Под традиционными формулами сказки понимаются отмеченное национально-культурной спецификой клишированное сочетание слов, характеризующееся стабильностью состава и языкового оформления, устойчивостью в процессе передачи традиции, цельностью формульного значения. По определению Н.М. Герасимовой, традиционная формула в сказке – это «структурно организованный отрезок повествования, закрепляющий определенный смысл в форме устойчивого стилистического оборота» [1].

Согласно Н. Рошияну, ТФ сказки представлены тремя группами – инициальные (в начале сказки), медиальные (формулы в середине повествования) и финальные (заключительные).

Инициальные (начальные) и финальные (конечные) формулы принято обозначать термином обрамляющие.

Среди многочисленных народнопоэтических стереотипов особую роль играют формулы, открывающие сказочное повествование, т.е. инициальные (начальные) формулы. Они проще всего обнаруживаются в сказках как по композиционному положению, так и по высокой степени структурно-смысловой определенности. Зачин непосредственно вводит в повествование: определяет место и время действия, представляет основных персонажей, показывает отношение сказочника к происходящим в сказке событиям, как реальным, так и ирреальным. Вместе с тем, существует и другая роль инициальных формул сказок, а именно подготовка слушателя к восприятию сказки: неопределённость времени и места, описание необыкновенного времени — все это интригует читателя, привлекает его к необыкновенному, исключительному рассказу.

Исследователи обычно выделяют 5 типов инициальных формул:

- 1) формулы существования героев;
- 2) формулы наличия или отсутствия (кого-либо или чего-либо);
- 3) формулы времени («хронологические»);
- 4) формулы пространства («топографические»);
- 5) формулы недостоверности;

Самым распространенным типом считаются формула существования героев и, примыкающие к ним, формулы наличия или отсутствия кого-либо или чего-либо. Далее в зависимости от национальной специфики сказки включаются или формула времени, или формула пространства. В зачинах русских сказок отмечается преобладание топографических формул над формулами времени.

Топографическая формула указывает на географически неопределенное пространство, которое имеет различные синонимичные варианты («*В некотором царстве, в некотором государстве ...*»; «*В некоем царстве, в некоем государстве....*»; «*За тридцать земель, в тридцатом государстве ...*»).

Если русские сказки, чаще всего, начинаются с топографических формул, с указания на место действия, то казахские сказки обычно начинаются с формулы времени (самые распространенные варианты – *ерте, ерте, ертеде* (давно, давно, давно);

Анализ фактического материала показывает, что традиционная поэтика казахской сказки характеризуется прагматической сдержанностью, конкретикой и логикой изложения, стремлением к правдоподобию ведению повествования.

В русских и казахских сказках по-разному проявляются и формулы недостоверности, последний тип инициальных формул. Функция их заключается в том, чтобы специально подчеркнуть установку рассказчика на вымысел, «разоблачить» правдивость повествования.

В русской сказке эти формулы примыкают к формулам пространства и могут иметь следующее выражение, являющееся юмористическим переистолкованием формул места или указывать на недостоверность времени:

«В то давнее время, *когда мир божий наполнен был лешими, ведьмами да русалками, когда реки текли, молочные, берега были кисельные, а по полям летали жареные куропатки*, в то время жил-был царь...»

В казахской сказке формулы недостоверности связываются со сказочными формулами времени, шуточно переистолковывая и опровергая их подлинность в ритмизованной и рифмованной форме:

«В давние, в давние, давние времена, когда шерсть у козы была короткой, когда баи одевались в шелка, а бедняки в куцые шубейки, на земле, под небом жил бай»

Если инициальные формулы переносят слушателя/читателя в сказочный мир, то функции финальной формулы в сказке прямо противоположны ей. Однако для казахской сказки такая цель оказывается неприемлемой.

Исследователи обычно выделяют две основные разновидности финальных формул:

1. формулы существования героев;
2. формулы пира;

Финальные формулы существования героев довольно разнообразны, среди них можно выделить два подтипа:

- а) формулы, представляющие собой констатацию конечного благополучия;
- б) формулы, утверждающие бессмертие героев.

Как свидетельствуют исследования ученых, на первом месте по частоте

употребления в сказках стоят финальные формулы, представляющие собой констатацию благополучия. Так, типичной для русской является следующая форма исхода: *«стали жить-поживать да добра наживать»*, для казахской - *«сөйтіп, мұратына жетіпті»* (таким образом, они (т.е. герои сказки) – достигли своей цели).

В русской сказке формула конечного благополучия иногда может дополняться вариантами второго подтипа *«и теперь живут»*, *«и сейчас еще живут-поживают»*, утверждающими бессмертие героев и выступающими в роли своеобразного послесловия.

Другой часто употребляющейся финальной формулой в сказках является формула пира. Основная ее функция в русских сказках – «ввести в круг действующих лиц сказки самого рассказчика и представить его участником сказочных событий» [2]. Такой финал в шутивно-балагурной форме подчеркивает вымышленность, недостоверность всего рассказанного.

*«Устроил пир на весь мир, и я там был, мед-пиво пил, по усам стекло, а в рот не попало».*

Формула пира же в казахской сказке *«отыз күн ойын, қырық күн тойы істен»* (устроил тридцать дней веселья, сорок дней пира) призвана поразить внимание слушателей, удивить их размахом и масштабностью действия.

Таким образом, русская и казахская волшебная сказка на протяжении веков выработала устойчивые стилистические обороты, среди которых особое место в художественной ткани произведения занимают обрамляющие формулы (инициальные и финальные). Они легко обнаруживаются в сказках благодаря их композиционному положению и высокой степени структурно-смысловой определенности, выполняют схожие функции, но в тоже время обладают культурно-национальной кон

#### ЛИТЕРАТУРА:

1. Герасимова Н.М. Формулы русской сказки: К проблеме стереотипности и вариативности традиционной культуры // СЭ. 1978. № 5. С. 18-28
2. Рошияну Н. Традиционные формулы сказки. М.: Наука, 1974. 216 с.

УДК: 372.882

#### Мелентьева А.М.

Алтайский государственный педагогический университет  
Научный руководитель: Н.Ю. Манышева, к.п.н., доцент кафедры литературы

#### ПОЭТИКА ДЕТАЛИ В ИЗОБРАЖЕНИИ ДАРЬИ МЕЛЕХОВОЙ В РОМАНЕ-ЭПОПЕЕ М.А. ШОЛОХОВА «ТИХИЙ ДОН»

Исследованию творчества Шолохова в литературоведении и методике преподавания литературы в школе уделялось много внимания. Особенности романа «Тихий Дон» рассматривал в своих работах Ю.Б. Лукин, который писал о том, что «Тихий Дон» несет в себе особый заряд знания о трагическом прошлом русского народа: он подводит итог прошедшим событиям гражданской войны и служит для новых поколений важным нравственным уроком.

П.В. Трофимова в своей диссертации исследует особенности художественной детали в романе-эпопее. «Приемы психологизации отношений и поступков персонажей, портретных и пейзажных описаний, трудовых, семейных и батальных сцен выражаются Шолоховым, прежде всего, через предметный мир (портрет, пейзаж, интерьеры) и сферу художественной детализации. Пронизывая эти сегменты художественной структуры произведения эмоциональными импульсами, переживаниями и ощущениями персонажей, Шолохов открывает новые возможности художественной субъективации явлений объективной действительности» [3].

Разгадка секретов характеров персонажей может составить одну из доминант их изучения в курсе десятого класса современной школы. Пристальное внимание к постижению человеческой сущности героев романа-эпопеи «Тихий Дон» было всегда не только со стороны учителей-словесников, но и ученых. Но и они, чаще всего, рассматривали персонажей Шолохова в контексте идеологии: выясняли, кто из персонажей, почему и какое место занимал в русской трагедии минувшего века.

В нашей работе делается попытка раскрыть своеобразие поэтики портретной и психологической детали в шолоховском романе, сделать вывод об изменчивости психологизированного портрета, тесно связанного с «диалектикой души» персонажа.

Различные грани шолоховского дара – его психологизм, строгая объективность, жизнелюбивый юмор – рассматриваются в органической связи с образом Дарьи.

В романе-эпопее М.А. Шолохова «Тихий Дон» образ Дарьи Мелеховой играет далеко не последнюю роль. Она является женой старшего сына Пантелея Прокофьевича, Петра Мелехова.

Имя Дарья имеет несколько вариантов происхождения. В «словаре русских имен» находим следующее значение, имя Дарья - это женский вариант мужского древнеперсидского имени Дарий, которое произошло от греческого Дарейос. По второй версии, имя Дарья имеет славянские корни, является современной формой славянских имен Дарёна, Дарина, родственным именем для имен Даролюба и Даромила, поэтому значение близко к понятию «дар» - «подарок, дарованная».

Шолохов создает яркий тип женщины, сформировавшийся под влиянием патриархального быта. Перед читателем, благодаря жизненным обстоятельствам, проходит нарядная Дарья, которая «Виляет быстрой походкой». Гибкий стан Дарьи с легкостью уклоняется от ударов, она подсмеивается и над мужем, которого частенько обманывает, и над вспыльчивым свекром. Под всяческим предлогом пытается Дарья увильнуть от работы. «Дарья бегала, шаркая валенками, грохотала чугунами; под розовой рубашкой, с засученными по локоть рукавами, трепыхались маленькие груди» [1, с.128].

«Замужняя жизнь не изжелтила, не высушила ее: высокая, тонкая, гибкая в стану, как красноталовая хворостина, была она похожа на девушку. Вилась в походке, перебирая плечами, на окрики мужа посмеивалась: под тонкой каймой злых губ плотно просвечивали мелкие частые зубы» [2, с.129].

Шолохов противопоставляет внешнюю красоту Дарьи ее внутренней опустошенности, цинизму. «Красивые дуги бровей» - это не просто внешняя деталь, которую писатель повторяет раз за разом в различных обстоятельствах, они дают представление об одном из ее нравственных качеств.

Как правило, дуга (это дужья у бочек, дуга как элемент упряжи и т.п. А.М.) делается из дерева, что наталкивает на мысль о внутренней опустошенности героини.

Еще одно авторское сравнение героини с «гибкой красноталовой хворостинкой» указывает на нечто «неживое» в ее образе.

И лишь перед смертью Дарья откроет свою душу Наталье, показав нам, что и она способна любить, переживать, чувствовать: Дарья твердо решила умереть, чтобы не жить обезображенной «дурной болезнью», — в этом есть и гордый вызов, и человеческая сила. Только теперь окружающий мир открывается ей с неузнанной прежде стороны: «Я вон какую жизнь прожила и была вроде слепой... Повернусь кругом, гляну — Господи, красота-то какая!! А я ее и не примечала». «Ей было грустно до слез от этой тишины, от хватающего за сердце крика чаек, и еще тяжелей и горше казалось то несчастье, которое так внезапно обрушилось на нее» [2, с.461].

В сюжете романа образ Дарьи складывается из мелких деталей. У неё «злые губы», «мелкие частые зубы», «тонкие дуги бровей». Именно на бровях героини Шолохов часто заостряет внимание. Она «играет» бровями, когда встречает Аксиныю, слушает непристойности дяди Ильи на свадьбе Григория и Натальи, оглядывает Григория, собирающегося на сватовство и т.п..

Когда Дарья появляется впервые в начале произведения, видим мы героиню глазами Пантелея Прокофьевича: «Дарья в исподнице пробежала доить коров. На икры белых босых ее ног молозивом брызгала роса, по траве через баз лег дымчатый примятый след» [1, с.9].

Шолохов, в отличие от, скажем, главных героев произведения акцентирует внимание на внешности образа Дарьи, особенно на бровях: «Прошла через кухню Дарья, поиграла тонкими ободьями бровей, оглядывая жениха»..., «Дарья истерически хохотала, ломались в смехе черные дуги ее подкрашенных бровей»..., «Посреди кухни, поправляя волосы, стояла Дарья. Улыбаясь, она развязно подошла к Григорию, закрыла смеющиеся глаза, прижимаясь влажными теплыми губами к его губам [2, с.564].

«- Табаком-то прет! – И смешливо поиграла полукружьями подведенных, как нарисованных тушью, бровей».... Столб солнечных лучей валился ей на розовое, намазанное жировкой лицо. Она щурила глаза, недовольно снижала блестящие на солнце черные ободья бровей»..., «Ломались от нервного смеха у Дарьи крутые подковы крашенных бровей, она хохотала, хрипло и сдавленно» [2, с.105].

Брови, которые автор описывает, как тонкие, черные, нарисованные, крутые, еще раз подчеркивают, что во внешности Дарьи есть что-то определенно дьявольское, некая чертовщинка.

Постепенно черты Дарьи вырисовываются более отчетливо. В потрепанном наброске, сделанным Шолоховым, за легкостью красивых движений ощущается житейская цепкость, ловкость этой женщины.

Шолохов постепенно раскрывает ее характер и делает это по мере развития сюжета. Война по-особому повлияла на эту женщину: почувствовав, что можно не приспособливаться к старым порядкам, укладу, она безудержно отдается своим новым увлечениям.

Рисуя портрет героини, Шолохов на протяжении романа упоминает все новые и новые детали Дарьиной одежды: малиновую шерстяную юбку, бледно-голубую юбку с расшивным подолом, добротную и новую шерстяную юбку и т.д.

Распутная, бойкая баба в одно мгновение становится трагической героиней, судьба которой раскрывает, с одной стороны, глубину и силу распада бытовых отношений, с другой – указывает на огромный внутренний рост, который происходит под влиянием гражданской войны.

Перед самоубийством героиня как бы освещается в новом ракурсе. Ставя ее на край гибели, Шолохов выявляет такие черты ее образа, которые при других обстоятельствах остались бы не раскрытыми. Так выражение глаз, движение бровей дает возможность писателю передать глубоко скрытое внутреннее состояние героини. Оказывается, что, несмотря на все отрицательные качества, Дарья Мелехова не лишена нравственности.

Сфера художественной детализации в романе «Тихий Дон» носит всеобъемлющий, многоуровневый характер, отличаясь повышенной экспрессивностью, чем и объясняется во многом сила и мощь психологического, эмоционально-эстетического воздействия романа, к чему, собственно, целесообразно привести десятиклассников при правильной организации чтения и осмысления романа-эпопеи на уроках и в самостоятельной деятельности читателей-школьников.

#### **ЛИТЕРАТУРА:**

1. М.А. Тихий Дон. – Лениздат, 1981. – Кн. 1-2. – С. 767-
2. Шолохов М.А. Тихий Дон. – Лениздат, 1981. – Кн. 3-4. – С. 746
3. Трофимова П.В. Своеобразие художественной детали в романе М.А. Шолохова «Тихий Дон» [Электрон. ресурс]. – 2009. – URL: <http://cheloveknauka.com/svoeobrazie-hudozhestvennoy-detali-v-romane-m-a-sholohova-tihiy-don/> - Название с экрана.

УДК: 81`25

**Кванталиани М.Д.**

Государственный университет имени Шакарима города Семей

Научный руководитель: Е.Н. Шаронова, старший преподаватель кафедры русской филологии

#### **РЕКОМЕНДАЦИИ К ЧТЕНИЮ СКАЗОК Л.КЭРРОЛЛА ОБ АЛИСЕ (СОПОСТАВИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ПЕРЕВодОВ)**

Произведения литературы и искусства являются активным средством воздействия в нравственном и эстетическом воспитании детей. Они в яркой, образной, эмоционально насыщенной форме влияют на детей, вызывая разнообразные чувства, способствуя формированию у них нравственного отношения к явлениям окружающей жизни. Являясь неотъемлемой частью всей художественной литературы, литература для детей своими художественными средствами способствует развитию подрастающего поколения. В полной мере это можно отнести и к зарубежной детской литературе, и, разумеется, к переводам её на русский язык.

Детская литература является особым разделом литературы, требующим особых приемов в работе переводчика. Перевод – это сложный творческий аналитико-интегративный процесс, связанный с воссозданием мысли оригинала, в осуществлении которого задействованы все деятельностные ресурсы переводчика. Переводчику приходится: добиваться ориентировки в содержании текста, критически уяснить мысль автора, использовать разнообразные приемы перевода, контролировать полученный результат, сверяя перевод с оригиналом.

Перевод текстов — это в первую очередь перевод культур. В случае детской литературы на перевод накладывается двойная нагрузка — это не просто перевод культуры, это еще и её разъяснение. Детская литература всегда ориентирована на своего адресата, поэтому при адаптации мировых сюжетов, образов и идей необходимо жертвовать точностью при переводе оригинала, нивелировать национально-культурную и социально-политическую маркированность текста.

Перед читателем стоит другая проблема: ему необходимо из множества существующих переводов выбрать тот, в котором оригинальность и своеобразие перевода-интерпретации, раскроет перед ним много новых возможностей и потенциал произведения. Особенно это касается уже

ставших популярными произведений детской классической литературы - «Алисы в стране чудес», «Пиноккио», «Винни-Пуха».

Остановимся подробнее на одной из сказок. Льюис Кэрролл – (англ. Lewis Carroll, настоящее имя Чарльз Лютвидж Доджсон) английский писатель, математик, логик, философ, диакон и фотограф – известен как автор двух сказок о приключениях девочки Алисы.

**«Приключения Алисы в Стране чудес»** — сказка изданная в 1865 году и являющаяся литературной обработкой рукописной книги «Приключения Алисы под землёй». В ней рассказывается о девочке по имени Алиса, которая попадает сквозь кроличью нору в воображаемый мир, населённый странными антропоморфными существами. Сказка пользуется устойчивой популярностью как у детей, так и взрослых. **«Алиса в Зазеркалье»** является сюжетным продолжением произведения.

Книги считаются одним из лучших образцов литературы в жанре абсурда; в них используются многочисленные математические, лингвистические и философские шутки и аллюзии. Ход повествования и его структура оказали сильное влияние на искусство, особенно на жанр фэнтези.

Книга Алиса в Стране Чудес содержит двенадцать стихов, большинство из которых являются пародиями на популярные нравоучительные стихи того времени. Из-за этой особенности стихи и песни являются трудно переводимыми, что порождает множество попыток разных переводчиков создать перевод, наиболее приближенный к оригиналу.

Книги о приключениях Алисы были переведены не один раз. Вот только как разобраться – какой перевод лучше? Ведь сказка Кэрролла во многом построена на каламбурах, английском фольклоре и прочих лингвистически-филологических тонкостях. Переведи ее буквально – пропадет юмор и игра, переведи ассоциативно – выйдет не совсем та «Алиса». Рецепт, конечно, прост: или учи английский и читай оригинал, или прочти сразу несколько переводов. Но что делать тем читателям, которые хотят познакомиться (или кого-либо познакомить) с Кэрроллом впервые? С чего начать? Как не отпугнуть от «Алисы» того же ребенка?

Попробуем сравнить несколько самых распространённых переводов и определить, какой из них может быть рекомендован к чтению в зависимости от возраста и характера читателя.

Перевод Демуровой заслуженно был признан каноническим текстом сказок на русском языке, «классическим», читай – наиболее удачным и адекватным оригиналу. Недаром он был опубликован в 1977 году в академической серии «Литературные памятники». В этом переводе использованы стихи переведённые Д. Орловской, О. Седаковой, К. Чуковским. Перевод может быть рекомендован детям среднего школьного возраста.

Известный взрослый писатель Набоков посчитал своей задачей обеспечить понимание определённых шуток и каламбуров, избежать сносок и переводческих комментариев путём устранения элемента непонимания. Мнения критиков относительно этого перевода неоднозначны. С одной стороны, адаптация выполнена великолепно. Но, с другой стороны, была ли вообще идея адаптировать текст настолько хорошей? Героиня перестала быть английской, но едва ли ее можно считать русской. Однако при этом его стихотворные адаптации могут быть так же интересны и взрослым, что делает его перевод более универсальным. Эта адаптация наиболее понятна маленьким детям, имеет небольшой объём и именно с нее можно начинать знакомство с книгой, если ребёнок ещё не умеет читать.

Знаменитый детский писатель и переводчик Борис Заходер смог замечательно передать шутки и игру слов — пожалуй, его текст так же богат с этой точки зрения, как и «каноническая Демурова». Подобно Набокову Заходер приблизил книгу Кэрролла не только к русскому читателю, но и к советскому школьнику. Там, где возможно, переводчик вольно подыскивает русские эквиваленты, сохраняя при этом затейливо-причудливый дух сказки. Там, где замена уж слишком бы исказила суть книги, Заходер дает примечания – веселые и понятные детям). Детям, уже умеющим читать, этот многословный перевод в первую очередь и адресован.

Поэт, писатель, драматург и переводчик Л. Яхнин в своём переводе разошелся не на шутку – каламбуры и словесные парадоксы попадают даже там, где они отсутствуют в оригинале. Вот это действительно «пересказ по мотивам». Чего стоит хотя бы покушение на священное имя Шалтая-Болтая, переведенного здесь как «Желток-Белток»? Перевод доставляет немало приятных минут, хотя не следует с него начинать, а уж тем более брать из него цитаты: слишком уж далек он от оригинала

Перевод В. Орла более театральный, не случайно именно он взят за основу многих постановок по «Алисе». В этом переводе, в отличие от предыдущих, утеряно главное – легкость и



игривость слога. Парадоксы и каламбуры здесь переведены «тяжеловато», сказки (особенно «Зазеркалье») излишне усложнены и авторски «интровертны». Знакомство с Кэрроллом с этого перевода не стоит начинать детям, а вот подросткам и взрослым он покажется интересным.

Для такой книги, как «Алиса», ценен любой перевод, потому что «идеальное и единственное» переложение этой сказки невозможно по сути. Трудно выбрать единственный и самый лучший перевод – здесь, как говорил Додо, «победили все, и каждый достоин награды!». Надеемся, что наши рекомендации помогут вам найти свой любимый перевод.

## ЛИТЕРАТУРА:

1. Топер П.М. Перевод и литература: творческая личность переводчика // Вопросы литературы. 1998. № 6. С. 178-199.
2. Заходер Б.В. В творческой мастерской // Вопросы литературы. 2002. № 5 С. 198-205.
3. Аверинцев С.С., Андреев М.Л., Гаспаров М.Л., Гринцер П.А., Михайлов А.В. Категории поэтики в смене литературных эпох // Историческая поэтика. Литературные эпохи и типы художественного сознания. М., 1994. С. 33-38.
4. Белянин В.П. Психологическое литературоведение. Текст как отражение внутренних миров автора и читателя: Монография. М.: Генезис, 2006. 320 с.
5. Кухаренко В.А. Интерпретация текста. М.: Просвещение, 1988. 192 с.
6. Казакова Т.А. Картина мира и перевод // Перевод и культура: Материалы межрегион, науч. конф. М.; Краснодар, 2000. С. 89 – 93.

УДК: 821.161.1

**Морозова М.А.**

Алтайский государственный педагогический университет города Барнаула  
Научный руководитель: И.Н. Островских, к.ф.н., доцент кафедры литературы

### **РУССКИЙ ДУХОВНЫЙ СТИХ В КОНТЕКСТЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ АН. РАДИЩЕВА "ПУТЕШЕСТВИЕ ИЗ ПЕТЕРБУРГА В МОСКВУ"**

*«Как было во городе во Риме, там жил да был Ефмиам князь...»* Так начинается глава Клима произведения А.Н. Радищева «Путешествие из Петербурга в Москву». Герой-путешественник встречает слепого старика, «сидящего у ворот почтового двора, окруженного толпою по большей части ребят и юношей» и поющего песню об Алексии человеке Божьем. Этот духовный стих является литературной обработкой жития святого Алексия.

«Алексий был сыном богатых и праведных родителей. В ночь своей свадьбы он бежал из Рима, нищенствовал в городе Эдессе, а затем, изменившись до неузнаваемости, в лохмотьях, язвах вернулся в дом своих родителей и жил там как подкармливаемый из милости бродяга». В легенде очень прочувствованно описано, как над «бедным нищим» издеваются слуги [6, С. 116]. «Семнадцать лет Алексей человек Божий подвизался под видом нищего, пребывая в непрестанном посте и молитве, терпя издевательства от слуг и слыша рыдания матери и невесты. Почувствовав приближение смерти, святой подробно на письме изложил все, что с ним случилось. В это время в церкви, где шла служба в присутствии «архиепископа и обоих императоров» и находилось множество народа, из алтаря раздался голос: «Ищите человека Божия! Пусть он помолится о граде». После двухдневных поисков тот же голос указал на дом Евфимиана, где и было обретено тело Алексея человека Божьего. Прочитав оставленное им жизнеописание, родные предались безутешным рыданиям. Честные мощи по императорскому приказу были перенесены для поклонения в храм, и по всему городу начались чудесные исцеления» [2, С.455]. «Популярность жития св. Алексея, прежде всего, базируется на наличности вызываемых им у читателя и слушателя сочувственных переживаний, которые обуславливаются как трогательностью содержания, так и художественностью композиции» - пишет В.П. Адрианова-Перетц. А. С.С. Аверинцев отметил, что Легенда об Алексии отвечала глубоким душевным потребностям огромной эпохи и получила у простых людей разных стран невероятный успех.

Эта легенда появилась в начале V века в Сирии. По словам С.С. Аверинцева ей «предстояло великое будущее в литературах Средневековья от Франции до Руси» [1, С.88].

Действительно, легенда об Алексии человеке Божьем пользовалась большой популярностью. На Руси она стала распространяться в конце XI века. Именно тогда в древнерусской литературе появляется версия «Жития об Алексии человеке Божьем», восходящая к греческой литературной традиции. «Популярность жития св. Алексея, прежде всего, базируется на наличности вызываемых им у читателя и слушателя сочувственных переживаний, которые обуславливаются как трогательностью содержания, так и художественностью композиции» - пишет В.П. Адрианова-Перетц. А. С.С. Аверинцев отметил, что Легенда об Алексии отвечала глубоким душевным потребностям огромной эпохи и получила у простых людей разных стран невероятный успех.

Вторая половина XVII в. — время возникновения лучших литературных обработок Жития, появления драматических произведений на житийную тему, украинской драмы «Алексий, Божий

человек» (1672—1673), «Слов» Симеона Полоцкого, Лазаря Барановича, «Поучений» Стефана Яворского, виршей. К XVII в. В. П. Адрианова-Перетц относит к разработке этого сюжета также и сложение духовного стиха о святом Алексии человеке Божием, органически соединившего черты книжного жития с фольклорными, былинными традициями. Эти произведения устного народного творчества до начала XX в. распространялись в России, Белоруссии и на Украине народными певцами-профессионалами, «каликами переходжими», сказителями-былинщиками, слепыми певцами, лирниками. [2, С. 457-475]

Мотивы Жития отразились не только в ряде древнерусских агиографических сочинений, но и в произведениях писателей XIX—XX вв., в частности, в романе Ф. М. Достоевского «Братья Карамазовы».

Но еще раньше эти мотивы мы нашли в произведении XVIII столетия – «Путешествии из Петербурга в Москву» А.Н. Радищева (гл. Клин). Одной из особенностей «Путешествия из Петербурга в Москву» является «включение в художественную ткань повествования якобы «чужих произведений», связанных с публицистической традицией : ода, проекты в будущем, и, конечно же, жанры древнерусской литературы, жанры проповеди и жития [3, С. 5]. Жанры проповеди и жития, на наш взгляд, » занимают в «Путешествии из Петербурга в Москву» особое место. Их главная задача «призвать к очищению и возвышению нравственной природы человека и общества, а затем – и к пересозданию всей жизни» [7, С.34-46 ]

И не случайно А.Н. Радищев включает в свое произведение именно духовную песнь об Алексии Божьем человеке, отсылающей нас к житию святого Алексия. В «Житии об Алексии человеке Божьем» важна идея, что жизнь богачей, пусть даже «праведных», на самом деле убога и ничего не стоит перед ставшей бессмертной судьбой нищего и бездомного скитальца — "человека Божия". Эта же мысль нашла свое отражение и в «Путешествии из Петербурга в Москву». *«Подосед к нему, я в дрожащую его руку толико же дрожащею от боязни, не тщеславия ли ради то делаю, положил ему рубль. Перекрестясь, не успел он изреци обыкновенного своего благословения подающему, отвлечен от того необыкновенностию оцущения лежащего в его горсти. И сие уязвило мое сердце. Колико приятнее ему, – вещал я сам себе, – подаваемая ему полушка!»* [8, С. 196-197]

Отказ старца принять милостыню от героя-путешественника отражает не только идею ничтожности богатства, но и одну из главных идей «Жития» - идею праведничества.

Через песню и житие А.Н. Радищев показывает природные честность, чувство собственного достоинства и смирение простого русского человека, что нашло свое отражение в сцене со слепым певцом со «сребровидной главой», раскрывает национальный характер, а также проводит героя-путешественника, а вместе с ним и читателя, по пути духовного очищения и прозрения.

И мы полагаем, что не случайно нищий старец в главе Клин поет духовную песнь, содержание которой отсылает читателей к Житию об Алексии человеке Божьем.

С.С. Аверинцев отметил: «Семья святого (изображенная с полным сочувствием) наделяется всеми атрибутами знатности и богатства, да еще в сказочно гиперболизированном виде; но вся эта роскошь оказывается ненужной, предметом горестной улыбки сквозь слезы, — и в этом вся суть. Изобильный дом — полная чаша, почет и знатность, благополучие хотя бы и праведных богачей неистинны; и только бедный странник Алексей, терзая самых близких людей и себя самого, живя в скудости и поругании, тем самым живет в истине, в стихии истины» [1, С. 88-89]

А не к истине ли шел Радищев в «Путешествии из Петербурга в Москву»? Не к истине ли шел сам путешественник? В чем это истина? Мы считаем, что она в духовности русского простого человека. Именно такую духовность Радищев изобразил в своем произведении, через духовные песни, в содержании фольклорного материала и сюжетов литературы Древней Руси, в частности, жанра особенно популярного в ту эпоху жития.

#### ЛИТЕРАТУРА:

1. Аверинцев С.С. Поэтика ранневизантийской литературы // Унижение и достоинство человека. – СПб.: Азбука-классика, 2004. – 480 с.
2. Адрианова-Перетц В.П. Житие Алексея Человека Божия в древнерусской литературе и народной словесности. – Петроград, 1917. – С. 457-475.
3. Западов В.А. «Я зрю сквозь целое столетие» (Радищев А. Путешествие из Петербурга в Москву). – М.: Молодая гвардия, 1981. – С.5-34.
4. Кантор В. Санкт-Петербург: Российская Империя против русского хаоса. К проблеме имперского сознания в России. // Гл. III Откуда и куда ехал путешественник. «Путешествие из Петербурга в Москву» А.Н. Радищева. – М.: РОССПЭН, 2007. – 541 с.

5. Мурьянов М.Ф. Алексей Человек Божий в славянской рецепции византийской культуры // ТОДРЛ. XXIII. – Л.: Наука, 1968. – С. 109-126.
6. Пашкуров А.Н., Разживин А.И. История русской литературы XVIII века // Ч. 2. – Елабуга: ЕГПУ, 2011. – 448 с.
7. Радищев А.Н. Избранные философские и общественно политические произведения. – М.: Гос. Изд-во политической литературы, 1952. – 674 с.

УДК: 821. 161. 1

**Леднева С.А.**

Алтайский государственный педагогический университет  
Научный руководитель: А. И. Куляпин, профессор, доктор филологических наук

### **КРАХ ЛЮБВИ В РАССКАЗЕ В. М. ШУКШИНА «ОСЕНЬЮ»**

Шукшинские характеры историчны. История «осела» в самом типе: в душевном строе, речи, облике того или иного персонажа. Принадлежность его к определённое время, периоду или эпохе органична, кажется, что данный характер лепило само время [1, с. 52]. Время, в которое пытался строить свою семейную жизнь Филипп Тюрин и не сумел сделать правильный выбор, совпало с революционным периодом. Рушились традиции, ритуалы, семейные и нравственные основы – создавались колхозы. Филипп был к этому причастен: «Партийцем не был, но активничал». Но как-то нелепо вместе с разрушением традиций на селе, он порушил своё семейное счастье. Вернее, его создать ему помешала мальчишеская гордость, самонадеянность и непонимание. Откуда в Марье такое послушание и покорность вере? Считал это отсталостью, дикостью, темнотой: «Ну народ! – думал он, весь объятый заботами большого дела. – Обормоты дремучие» [2, с. 247].

Они (Филипп и Марья) любили друг друга, могли стать одним целым, дополняя и помогая во всём друг другу. Но за ошибки молодости они заплатили одиночеством, разрушенным счастьем. Настоящую жизнь подменили трудным, тоскливым и безрадостным существованием. А одним целым они могли бы быть, потому что: во-первых, подходили друг другу по складу характера. В отличие от Фёклы, жены Филиппа, которая в начале рассказа собирается на базар торговать, Марья была одухотворённым человеком и по складу характера более близка к Филиппу. Он ей и понятен: Полюбила она его за ораторское искусство. «Он говорить был мастер – искусство редкое на селе» [2, с. 248]. А богатый парень из Краюшкино больше подходит Фёкле, жене Филиппа. Во-вторых, показательны болезни героев. Сердце – это сфера чувств (болит у Марьи), а голова что-то рациональное, отвлечённое (болит у Филиппа). Органы героев болят, потому что порознь. Вот если бы голова и сердце соединились, то это было бы гармоническое соединение. С Филиппом Фёкла часто спорит о политике, постоянно чувствуется раздражение, непонимание, а с Марьей они мирно беседуют на пароме, и мы невольно ощущаем согласие и умиротворённость.

Узость мышления героя показывает В. М. Шукшин, когда описывает его размышления об отношении с американцами. Решение проблемы Филипп видит в уничтожении американцев ракетами. За пару дней можно решить, полностью уничтожив население планеты. Его план «двинуть» американцев ракетами показывает: Филипп убеждать не умеет. С американцами надо не договариваться, а воздействовать на них силой, считает он. Вполне революционная логика.

В. М. Шукшин явно не на стороне главного героя. Даже в старости активист боится себе признаться, что он натворил дел, наломал дров, испортил жизнь сразу четырём людям (любовь всей его жизни – Марья, ее супруг – Павел, сам герой – Филипп и его законная супруга – Фекла Кузовникова). Все они страдают, переживают, мучаются. Мы видим крах любви, просматривается зеркальный параллелизм: Филипп Тюрин всю жизнь, бок о бок, живет с нелюбимой женой, а та, которую он всю жизнь горячо любит, его Марья живет всю жизнь, бок о бок, с нелюбимым мужем Павлом, богатым парнем из Краюшкино, который некогда в молодости приехал, сосватал и увез его Марью. Все четверо испытывают сильные чувства: Фекла – ненавидит Филиппа и не скрывает своей ненависти. «Жена его, Фекла Кузовникова, когда обнаружила у Филиппа эту его постоянную печаль, возненавидела Филиппа. И эта глубокая тихая ненависть тоже стала жить в ней постоянно» [2, с. 248].

Сам герой испытывает боль, сравнивает ее со змеей, которая всю жизнь жалит, кусает. Чтобы дать понять читателю, как тяжело Филиппу автор подробно описывает его страдания, что он только

не хотел с собой сделать, явно давая понять, что у главного героя нет выхода, как только примириться и жить с этой болью. «Всю жизнь сердце кровью плакало и болело. Не было дня, чтобы он не вспоминал Марью. Сначала было так тяжело, что хотел руки на себя наложить. И с годами боль не ушла. Уже была семья – по правилам гражданского брака – детишки были... А болело по Марье сердце. <...> Запил даже от нахлынувшей новой боли, но потом пить бросил и жил так – носил постоянно в себе эту боль-змею, и кусала она его, но притерпелся» [2, с. 248].

Тяжело мужу Марьи, Павлу, да он сосватал, привез Марью в Краюшкино, он повенчались, как хотела Марья, но как позже оказалось, привез он что-то не то, не было в доме счастья, Марья любила Филиппа, всю жизнь она пронесла в сердце эту любовь. От нее и страдала, поселилась в ее сердце тоска, потому Павел затаил в сердце боль, злость, при встречах с Филиппом так и смотрел на него с затаенной злостью, с болью даже, как если бы хотел понять и никак не мог. Рассказ В. М. Шукшина «Осенью» повествует о любви, непростой любви, обоюдной любви, но так сложилось. Не стали эти люди жить вместе, но все равно, она эта любовь, по всей логике должна согреть и их и близ живущих людей, а она эта любовь разделяет, приносит героям боль, печаль, тоску, злость, ненависть, одни несчастья. Чувства, явно противоречащие самому понятию любовь.

На протяжении рассказа звучит слово сердце. Оно болит, переживает, тоскует. Автор подчеркивает, что речь идет о душе и совести. Ведь, именно, совесть, ее голос, всегда хотят заглушить водкой, лишь бы молчала. Почему у героев болит душа, ведь когда в сердце поселяется любовь, оно должно петь от любви и все должны быть счастливы. Что-то не так? Подлинна ли эта любовь?

На протяжении рассказа звучит еще одно слово – жалость (Филипп, что участвовал в переустройстве жизни не жалел, а Марью жалел). Есть жалость, есть любовь. В старину говорили, что если жалеет, то, значит, любит. Но почему-то все не устроилось, пошло как-то первоначально не так. В публицистических статьях В. М. Шукшин затрагивает эти вопросы, и там же мы находим ответ, почему так происходит, в самом рассказе «Осенью». Автор эти ответы дает опосредованно, показывая во всей наигранности и неестественности современную свадьбу и изображая испорченные дракой похороны – ссору Филиппа и Павла, у гроба Марьи. У самого писателя болит сердце за Россию, и он призывает: – Люди, одумайтесь! Куда мы катимся? Вы надругались над церквями, сломали вековые традиции, но сломав ритуалы, надломили души свои.

В. М. Шукшин не случайно сделал главного героя рассказа «Осенью» паромщиком. В славянской мифологии водная преграда символизировала «границу между миром живых и миром мертвых или между девичеством и состоянием замужней женщины» [3, с. 304]. Переправа – древний универсальный символ, обозначающий принятие важного решения, начало новой формы – рождение или смерть – отказ от одной формы или переход к другой [4, с. 259]. В рассказе «Осенью» переправа становится центральным образом–символом. Символика смерти соседствует в этом тексте с символикой брака. Филипп Тюрин переправляет через реку шумную, чуть хмельную свадьбу [5, с. 104], а затем выступает в роли Харона: «Опытный глаз Филиппа сразу угадал, что это за машина и кого она везет в кузове: покойника. Люди возят покойников одинаково: у паромщика всегда вылезают из кузова, от гроба и так как-то смотрят на реку и молчат, что стало все ясно [5, с. 104]. Со смертью Марьи перед Филиппом и Павлом раскрылась непоправимость прошлого, горечь ошибок, ощущение своего уже недалёкого конца.

Любовь жила в сердце Филиппа, и эта любовь давала ему силы существовать и защищать своё Отечество: «Но вот на войне, например, когда говорили: “Вы защищаете ваших матерей, жён...” – Филипп вместо Фёклы видел мысленно Марью. И если бы случилось погибнуть, то и погиб он с мыслью о Марье» [2, с. 248]. Любимая, живя в другом селе, придавала смысл существованию Тюрина. После её ухода осталась пустота и ощущение бессмысленности. После смерти Марьи конфликт между стариками соперниками не снимается, а ещё больше обостряется. Обзывая у гроба друг друга побирушками, они понимают насколько несчастны и духовно опустошены.

Важен для поэтики рассказа «Осенью» параллелизм трех миров: природного, социального и интимного. Последняя фраза рассказа «Да и то – осень, с чего теплу-то быть?» дает основания для сближения процессов в природном мире и внутреннем мире героев, проживших всю жизнь «без тепла». Не зря писатель рассматривает драму любви героев на фоне широчайшей исторической перспективы: революция, коллективизация, Великая Отечественная война, война во Вьетнаме. XX век – эпоха войн и революций. Герои – и жертвы этой эпохи, но они и активные участники разрушительных процессов, носители трагической вины.



## ЛИТЕРАТУРА:

1. Апухтина В. А. Проза В. Шукшина. М.: Высшая школа, 1981.
2. Шукшин В. М. Повести и рассказы. Душанбе: Адиб, 1985;
3. Белякова Г. С. Славянская мифология. М.: Просвещение, 1995;
4. Фромм Э. Душа человека. М.: Республика, 1992;
5. Куляпин А. И. Семиотика художественного пространства В. М. Шукшина. Барнаул, АлтГПУ, 2016.

УДК: 82-087.5

**Терещенко О.Ю.**

Государственный университет имени Шакарима города Семей  
Научный руководитель: Е.Н. Шаронова, старший преподаватель кафедры русской филологии

### **ПРОБЛЕМЫ ПОПУЛЯРИЗАЦИИ МИРОВОЙ КЛАССИКИ ДЛЯ ДЕТЕЙ ПРИ ПЕРЕВОДЕ И В СМЕЖНЫХ ИСКУССТВАХ**

Нравственное, интеллектуальное, эстетическое развитие детей и подростков напрямую связано с получаемой ими духовной пищей. Огромную роль в социализации личности играют средства массовой информации и книга. Вхождение ребенка в книжную вселенную происходит в первую очередь с помощью литературы, специально созданной для детей. Именно детская литература питает ум и воображение ребенка, открывая ему новые миры, образы и модели поведения, являясь мощным средством духовного развития личности.

Сегодня родителю, который хочет вырастить читателя, приходится гораздо сложнее, чем двадцать лет назад. Выбор книг сегодня гораздо больше, но сейчас книге приходится конкурировать с компьютерными играми, кино, роликами и тысячей других доступных ребенку удовольствий. Для переводной литературы, особенно для детской мировой классики важно и с каким переводом впервые познакомится ребенок или его первая встреча будет с экранизацией этого произведения.

Интенсивное развитие межкультурной коммуникации и международных литературных связей, потребность в уточнении позиции детского писателя при творческой рецепции (как всего текста переводной сказки, так и отдельных лейтмотивов, авторского послания, сюжетных зарисовок и образов главных персонажей) делают вопрос о популяризации детской литературы очень актуальным. Важным является и определение роли и влияния детского читателя на сам процесс рецепции.

Проблемы популяризации мировой классики для детей можно условно разделить на 3 группы связанные, во-первых, с рецепцией читателя-ребенка, во-вторых, с рецепцией переводчика/соавтора, и наконец, с рецепцией творцов в смежных искусствах.

Для примера мы выбрали сказку «Волшебник страны Оз» Ф. Баума и её переложение А. Волковым «Волшебник Изумрудного города». И этому есть несколько причин. В связи с развитием трехязычия в нашей стране появились издания книг Баума на английском языке, есть прямые переводы и есть перевод Волкова, который тоже уже стал каноническим. Кроме того, Волков наш земляк, а его книги широко используются в работе с детьми в детском саду.

**Сказка «Волшебник страны Оз»**. Книга понравилась общественности, и Баум вновь взялся за перо, за 19 лет написав ещё 13 книг. Впоследствии у него появились продолжатели, такие как Рут Томсон, которая создала еще 21 книгу в продолжение сказки Баума. В течение всего 20-го века новые «серии» о приключениях в стране Оз выходили с завидной регулярностью.

**Сказка «Волшебник Изумрудного города»**. Сам автора написал еще 5 книг продолжения. Кроме того, существует цикл «Изумрудный дождь» Ю. Кузнецова, который насчитывает 5 книг.

С. Сухинов создал два цикла по мотивам «Изумрудного города» - 10 книг продолжения (сейчас пишется 11-я), а также с десяток маленьких сказок. Происходящее ближе к Бауму, нежели к Волкову, и напоминает классическое фэнтези.

«Страна Оз» часто экранизировалась и в США уже давно имеет статус культовой.

«Волшебник Изумрудного города» также несколько раз экранизирован и очень часто становился основой для театральных постановок.

Кроме того есть рок-опера и аудиокниги на разных языках.

Проблемы популяризации мировой классики для детей, связанные с рецепцией читателя-ребёнка, основаны на том, что читатель как адресат всегда является участником творчества писателя, сотворцом художественного произведения.

Читатель-ребёнок осуществляет интерпретацию текста сквозь призму своего собственного мироощущения (при помощи силы воображения старается заполнить пробелы в художественном тексте).

По Л.С. Выготскому изменение структуры сознания идёт с последовательным доминированием разных сфер: в раннем детстве доминирующее положение занимает восприятие, в дошкольном – память, а начиная с подросткового возраста – мышление. Оформление книг должно соответствовать особенностям психики ребенка - для детей дошкольного возраста текст должен сопровождаться красочными рисунками действенного содержания, в младшем школьном возрасте рисунки могут быть черно-белыми, а для подростков и юношества можно вообще обойтись без изображений, также и текст должен соответствовать особенностям психики ребенка.

Не менее важным является вопрос о зависимости разных вариантов прочтения и интерпретации художественного произведения от исторического периода, от времени прочтения. Ведь детский читатель воспринимает классическое произведение детской литературы в современной обстановке по-новому. В данном случае теоретики говорят об «изменении горизонта ожидания», о существовании «эстетической дистанции» между современным читателем и текстом, и в связи с этими процессами возникает вопрос об эволюции художественного произведения в истории.

Проблема первознакомства с текстом: важно с какого именно текста начнется знакомство с миром произведения читателя-ребенка. Оригинал? Перевод? Переложение? Продолжение? Мультфильм – по оригиналу или по переводу?

Проблемы популяризации связанные с рецепцией переводчика/соавтора возникают потому, что детское художественное произведение зарубежной литературы претерпевает значительные изменения на пути к читателю-ребенку. Переводчик адаптирует сюжет, ориентируясь на своеобразие адресата, пытается облегчить для ребёнка понимание смыслов оригинального произведения, выстраивает должным образом межкультурную коммуникацию, нивелирует межкультурные различия.

Так в результате адаптации книги Ф. Баума «Волшебник страны Оз» появляется новое художественное произведение «Волшебник Изумрудного города» А. Волкова со своим уникальным, отличным от оригинала своеобразным миром художественной целостности, организующей силой которого становится авторская субъективность писателя-переводчика, частично или полностью нейтрализующая авторское начало автора текста-оригинала (отражается собственно авторское понимание текста оригинала, интерпретация этого текста сквозь призму мировоззренческой позиции переводчика, национально-культурный и социально-политический подтекст).

Для детских книг важна не только история, но и иллюстрированное сопровождение к ней – именно красочные картинки помогают юным читателям лучше представить происходящее в книге и глубже окунуться в захватывающие приключения. Сказки Ф. Баума и А. Волкова иллюстрировали более 40 разных художников.

Неважно с какого источника ребёнок начнёт знакомство с Волшебной страной – главное чтобы он был заинтересован в чтении и знал о существовании разных произведений о Изумрудном городе. Анализ воздействия мировых сюжетов на адресата, выявление адекватного формирования и изменения взглядов и представлений ребенка об иноязычной культуре посредством успешной адаптации мировых сюжетов: расширение границ познавательной деятельности ребенка, вовлечение детского читателя в процесс межкультурной коммуникации, воспитание в нем толерантности по отношению к другим культурам – очень важные вопросы современного литературоведения, которые можно рассматривать на примере выбранных нами произведений. Тексты Баума и Волкова давно стали каноническими, их интертекстуальность не подвергается сомнению. Взаимосвязь этих текстов с другими может стать темой следующего проекта.

#### ЛИТЕРАТУРА:

1. Топер П.М. Перевод и литература: творческая личность переводчика // Вопросы литературы. 1998. № 6. С. 178-199.
2. Аверинцев С.С., Андреев М.Л., Гаспаров М.Л., Гринцер П.А., Михайлов А.В. Категории поэтики в смене литературных эпох // Историческая поэтика. Литературные эпохи и типы художественного сознания. М., 1994. С. 33-38.
3. Арзамасцева И.Н. Художественная концепция детства в русской литературе 1900 1930-х годов: Дис. . канд. филол. наук. Москва, 2006. 453 с.



4. Белянин В.П. Психологическое литературоведение. Текст как отражение внутренних миров автора и читателя: Монография. М.: Генезис, 2006. 320 с.
5. Выготский Л.С. Мышление и речь. М.: Изд-во Акад. пед. наук РСФСР, 1956. 519 с.
6. Кухаренко В.А. Интерпретация текста. М.: Просвещение, 1988. 192 с.
7. Асмус В.Ф. Чтение как труд и творчество // Асмус В.Ф. Вопросы теории и истории эстетики: Сб. ст. М.: Искусство, 1968. С. 62-66.

УДК: 82.09

**Тонкошкурова Е.С.**

Алтайский государственный педагогический университет  
Научный руководитель – В.И. Габдуллина, д. ф. н., профессор кафедры литературы

### **ГЕНДЕРНЫЙ КОД ТЕЛЕСНОСТИ В РОМАНЕ Л. ТОЛСТОГО «ВОЙНА И МИР»**

Анализ художественных средств создания портретов мужских и женских персонажей романа Л.Н. Толстого «Война и мир» позволяет утверждать, что для автора имело большое значение гендерное их различие, что согласуется со взглядами писателя на различие природы женского и мужского характеров, их биологических и социальных ролей. В связи с чем возникает необходимость прочтения романа с учетом гендерного кода. «Гендерный код как определенный шаблон поведения, укорененный в культуре», представлен особыми языковыми средствами и литературными образами, наиболее характерными для представителей мужского или женского пола [1,417]. Гендерный код в литературном произведении подчеркивает биологическую природу различий между полами, а также набор поведенческих и психологических характеристик, который традиционно считается исконно женским или исконно мужским, зачастую являет собой не что иное, как сформированный культурой стереотип. Следует отметить, что в основе гендерного кода в романе Л. Толстого лежит идея Ж.Ж. Руссо о «естественном человеке», что наглядно проявилось в обрисовке мужских и женских персонажей.

Гендерный подход в литературоведении проявился в том, что в литературной науке создано две противопоставленные парадигмы, две типологии персонажей. «В основе одной – типологии мужских персонажей – лежит социальный фактор, т.е. фактор культуры: «маленький человек», «лишний человек», «новый человек» – это типология «людей». Типология же персонажей женских, основываясь на факторе натуры, в целом укладывается в оппозицию ангел/ведьма ...» [2,32]. Как замечает Е. Строганова, гендерное прочтение текста романа «Война и мир» «выявляет важные моменты, ускользающие при традиционном подходе» [2, 33].

Необходимо учитывать, что для Толстого, женщина является прежде всего воплощением природного начала (отсюда преобладание телесного, биологического при обрисовке женских персонажей), а мужчина – идеал разума, гендер социальный. «Ум», по мнению писателя, не красит женщину, он ей и не требуется, вместо этого она руководствуется сердцем, а идеальная женщина мудростью, которую черпает из жизненного опыта, семьи и общества мужа (Наташа Ростова).

Если для женских персонажей характерно естественное, природное, а для некоторых персонажей, даже животное начало, то для мужских персонажей телесность выступает как антиномия «тела» и «духа». Разное соотношение телесного и интеллектуального наблюдается в главных героях романа – Андрее и Пьере. В портрете Андрея телесное начало минимизировано: «Князь Болконский был небольшого роста, весьма красивый молодой человек с определенными и сухими чертами» [3, 20]. Его богатому интеллекту тесно в рамках светской гостиной, к обитателем которой он относится с нескрываемым презрением, о чём явно говорит его «скужающий взгляд», «тихий мерный шаг» и «гримаса, выражавшая досаду на того, кто трогает его за руку» [Там же]. Интеллектуальное начало в Пьере заглушается его телесностью, и именно в этом персонаже раскрывается антиномия «тела» и «духа». С самого первого появления Пьера на страницах романа в нём ярко представлены оба этих начала. С одной стороны, это «массивный, толстый молодой человек с стриженою головой», с другой, он узнаётся по «умному и вместе робкому, наблюдательному и естественному взгляду, отличавшему его от всех в этой гостиной» [3, 19].

У Пьера жива душа, им движет страсть как составляющая плоти, но на протяжении всего романа он находится в исканиях. С помощью телесности Толстой задает установки героя, описывая

некрасивость Пьера, он подчёркивает живую динамичную натуру, а красивый, но «сухой» образ Андрея, поглощённый интеллектуальными исканиями, не способен постичь всё то, что открывается человеку природным существованием, что способно сделать его счастливым. Хотя «прорывы» к постижению природного в себе даются автором Болконскому неоднократно, стоит вспомнить в связи с этим ставшие хрестоматийными эпизоды романа – небо, увиденное героем под Аустерлицем и его вторая встреча с дубом по дороге из имения графа Ростова «Отрадное». Тем не менее, семейного счастья достигает в романе именно Пьер, в котором телесное и духовное оказывается уравновешенным, антиномия «тела» и «духа» снимается.

В эпилоге романа, с одной стороны, мы видим «плодовитую самку» – Наташу, которая счастлива и дарит счастье своей семье, т.е. именно телесно ощущает настоящую жизнь; животное, естественное начало в ней, превозносит её, и героиня получает статус идеальной женщины. С другой – Пьер, который, пережив душевные терзания и физические муки, тоже становится счастливым семьянином, но уже не описывается как неуклюжий и неповоротливый юноша, а как состоявшийся человек, а портрет его, в отличие от портрета Наташи, в эпилоге вовсе не представлен, т.е. телесное начало уже не столь важно для него, что для Наташи напротив является ключевым. Это свидетельствует о том, что антиномия «тела» и «духа» характерна только для мужских персонажей, которые также обладают телесностью, но не только она призвана раскрыть внутренний мир героя, но и другие аспекты, поскольку именно у мужчин на первый план выходит интеллектуальное начало.

При создании женских портретов Л. Толстой прибегает к приему зооморфизма, вскрывая в женских характерах естественное, природное, скрытое за светскими манерами. Животное уравновешивается в героинях Толстого «сердечным началом» (Наташа Ростова), отсутствие «сердечности» может превратить женщину в «красивое животное» (Элен Курагина). В отличие от женских персонажей, у мужских в центре внимания находится проблема плоти (страсти), а зооморфизм «избранных» женских персонажей Толстого совсем не характерен для мужских.

Однако нужно отметить, что и мужские персонажи Толстого выполняют своё природное предназначение, продиктованное «зоологическим законом». Так, в статье Л. Толстого «Несколько слов по поводу книги «Война и мир» сам автор отмечает: «Зачем миллионы людей убивали друг друга, тогда как с сотворения мира известно, что это и физически и нравственно дурно? Затем, что это так неизбежно было нужно, что, исполняя это, люди исполняли тот стихийный, зоологический закон, который исполняют пчёлы, истребляя друг друга по осени, по которому самцы животных истребляют друг друга» [4, 360]. Показательна символика роя в данном высказывании Толстого, который считал высшей формой природной организации жизни именно пчелиный рой. Важно, что обращение к образу роя свойственного именно мужским персонажам, т.к. именно они осознают философию жизни, а эта «высшая» форма жизни – пчелиный рой (природа).

С одной стороны, «мир», в котором Наташа изображена как «плодовитая самка», с другой – то, что осталось за пределами «мира» – мужчины на войне как «пчёлы», «самцы животных», выполняющие «зоологический закон». Вместе с тем, по Толстому, война – это противоестественное состояние мира. Это открывается интеллектуальному герою Толстого – Андрею Болконскому на Аустерлицком поле, когда он видит воплощение гармонии природы *ввысоком, бесконечном небе, с тихо ползущими по нем серыми облаками*. С этим знанием герой удаляется от военной службы, а затем во время отечественной войны 1812 года вновь вступает в армию, с целью приблизить конец войне. По Толстому, что естественно для женщины не должно быть перекрыто общественными убеждениями и моралью, а то что естественно для мужчины в некоторых условиях (война) – животное поведение, подсказанное природными инстинктами, должно быть регулируемо разумом, общественной моралью и стремлением к высшей гармонии, воплощением которой является также природа в её вечных проявлениях.

Таким образом, мы видим, что гендерный код представлен в романе и несет определенную семантику: природное (телесное и естественное) начало у женских персонажей и антиномия «тела» и «духа» у мужских. Прочтение романа Л. Толстого «Война им мир» с учетом гендерного кода даёт возможность выйти к интерпретации авторской философии жизни, в основе которой лежит «руссоизм» и пантеистическое отношение к природе.

#### ЛИТЕРАТУРА:

1. Плотникова С.Н., Копылова Н.В. Гендерный код жанра: мужские тактики уничтожения лица женщины в беседе // Жанры речи: сборник научных статей. – Саратов: Издательский центр «Наука», 2009. – Вып.6. Жанр и язык. – С. 409-423.

2. Строганова Е. Категория «гендер» в изучении истории русской литературы // Пути и перспективы интеграции гендерных методов в преподавание социально-гуманитарных дисциплин: Материалы науч. конф., Тверь, 2–4 июня 2000 г. – Тверь, 2000. – С. 32–37.
3. Толстой Л.Н. Война и мир. Полн. собр. соч.: в 4 т. Т. 1-2. / Л.Н. Толстой. – М.:Азбука, 2001. – 733 с.
4. Толстой Л.Н. Несколько слов по поводу книги «Война и мир». Л.Н. Толстой. Собрание сочинений в 22 тт. – М.: Художественная литература, 1981. – Т. 7. – С. 356—366.

УДК 882(09)

**Шелепова А.**

Алтайский государственный педагогический университет  
Научный руководитель: А.И. Куляпин, доктор филол. наук, профессор кафедры литературы

### **ИНДУИСТСКИЕ МОТИВЫ В РОМАНЕ Ю. ДОМБРОВСКОГО «ФАКУЛЬТЕТ НЕНУЖНЫХ ВЕЩЕЙ»**

Одним из самых ярких архетипических символов романа Ю. Домбровского «Факультет ненужных вещей» является символ воды. Морской код со всеми составляющими пронизывает произведение от начала и до конца. Поподробнее мы остановились на образе краба.

Краб занимает одно из ключевых мест в системе символов романа. Он является двойником главного героя романа Георгия Николаевича Зыбина.

В тексте романа упоминается один из богов тримурти – многорукий идол Шива.

« <...> в середине ее сидел краб-крабище – царь крабов, крабий монарх этих берегов, огромная колючая уродина с зелеными змеючими глазами. Вода не хлынула в ямину, и он так и остался сидеть, а когда Буддо наклонился, этот черт вдруг чуть не с шипом подскочил и выбросил уродливую шишковатую клешню, точь-в-точь заржавевшую скифскую железку. *Сейчас он походил на индийского многорукого идола – бога Шиву, что ли? – черного, древнего и страшного.*»

Яркое сравнение краба с богом Шивой неслучайно. Если автор сравнил краба с ним, а Зыбин – двойник краба, то и сам Зыбин вправе называться идолом и сравниваться с многоруким богом.

Бог Шива – довольно противоречивый образ. Он одновременно является носителем и созидательного, и разрушительного начал. Согласно индуисткой религии, Шива появляется там, где есть страдания [1]. Шива разрушает мир страданий и создает другой мир, характеризующийся отсутствием этих самых страданий. Образно индуистского бога можно назвать разрушителем разрушений [1].

«Он – каратель всего живого, носитель разных видов оружия, воитель и вместе с тем хранитель лекарств, исцелитель, защитник скота» – пишет в своей книге Бонгард-Левин о Шиве [3]. В один ряд становятся слова, стоящие по своей семантики на двух противоположных сторонах. Каратель, но исцелитель. Воитель, но защитник. То есть в себе идол совмещает две разные ипостаси, одна из которых несет негативную нагрузку (разрушение), а вторая несет положительную нагрузку (созидание).

Георгий Зыбин характеризуется ровным счетом также – он стремится противостоять деспотическому, тираническому правлению в стране, он пытается открыть глаза людям на их существование. Зыбин хочет сломать, разрушить мир страданий – сталинский режим, он мечтает, как гуманист, о новом мире и является его пропагандистом, о мире демократии.

При этом борьба перенесена как бы вовнутрь. Она происходит внутри героя. Нежелание говорить с «творцами» этого дикого мира, желание не делиться с ними силой истории – вот главное оружие Георгия Зыбина – молчание.

Шива обладал одним из трех основных качеств бытия, которые есть в каждом человеке, согласно индуисткой религии, – тамасом. Среди трёх гунн тамас является самой негативной [3]. Основными ее характеристиками принято считать в первую очередь невежество, которое развивает впоследствии тьму, смерть, разрушение, лень, безумие и т.п. [3]. В толковом словаре Ожегова «невежество» – это отсутствие знаний [5]. Мы не хотим сказать о том, что Зыбин был недостаточно образован, наоборот, имел блестящее образование, глубокие познания в различных областях наук, широчайший кругозор. Но если обратить внимание на иллюстративную зону в словарной статье,

обнаружим следующее «Обнаружить свое невежество в чем-нибудь». Георгий Зыбин обнаружил свое невежество в причине его ареста. Показателен диалог Буддо и Зыбина в камере:

«- <...> А что они вам предъявляют? [Буддо]

- Не знаю. [Зыбин]

-И даже приблизительно не догадываетесь? [Буддо]

- Нет. [Зыбин]»

Незнание причины, вечный ее поиск привели к развитию следующих характеристик гунны, которые сформировали внутреннее состояние Зыбина, когда он находился в тюрьме: лень – вечное сонное самочувствие героя, обусловленное тяжелой усталостью, причем не только физической, но и моральной; безумие – его видения, в которых он разговаривал с вождем, порицал его; тьма – в данном случае она является синонимом к невежеству, то есть незнание того, что ждет его в дальнейшем.

«Оказавшись под преобладающим влиянием гуны невежества, о сын Куру, человек погружается во тьму, делается сонным, утрачивает разум и становится жертвой иллюзии» – говорится в Бхагавадгита [4].

То есть в данном эпизоде краб осмысливается как символ двух противоположных полюсов – разрушительного и созидательного.

Зыбина на протяжении романа называют хранителем древностей. «А по-нашему – хранитель древности» – представляет его директор музея Дубровскому. Древности – это найденные при раскопках экспонаты. Сама семантика слова «древности» говорит за себя – то, что сохраняется долгое время, то, что было давным-давно. То есть древность – это время. Зыбин – хранитель времени.

В индуизме Шива также является богом времени. Цитируем Григория Бонгарда-Левина: «И поэтому он в курсе всех закономерностей развития универсума, что позволяет всем существам достичь совершенства и добиться самых высоких целей» [3]. Время – циклично. Быть связанным со временем значит знать не только прошлое, но и будущее. Это говорит о цикличности истории, о повторении уже прошедшего, возврат к ушедшему. И Зыбин, будучи хранителем древностей, прекрасно это понимает. Ярким примером служит эпизод, где Георгий Зыбин видит в своем видении вождя – Иосифа Сталина – и беседует с ним.

«<...> Будет война, голод, смерть, разрушение. Последние люди будут выползать откуда-то и греть ладони около развалин. Но и они не останутся в живых. Но знаете? Я благословил бы такой конец. Что ж? Человечество слукавило, сфальшивило, заслужило свою гибель и погибло. Все! Счет чист! *Можно звать обезьян и все начинать сначала* <...>. Но мне страшно другое: а *вдруг вы правы? Мир уцелеет и процветет*. Тогда, значит, разум, совесть, добро, гуманность – все, все, что выковывалось тысячелетиями и считалось целью существования человечества, ровно ничего не стоит. И тогда демократия просто-напросто глупая побасенка о гадком утенке. Никогда-никогда этот гаденыш не станет лебедем <...>. Ох, как будет страшно, если кто-нибудь из вас – Фюрер или вы, Вождь, ее выиграете. *Тогда мир пропал*. Тогда человек осужден. На веки вечные, потому что только кулаку он и служит, только кнуту и поклоняется, только в тюрьмах и может жить спокойно <...>».

В данном случае прозвище Георгия Зыбина и есть символ – символ той функции, которую он выполняет – хранить время, которое быстротечно. И данный символ можно трактовать через призму индуизма.

Шиву часто изображали одновременно сверкающе-солнцеподобным и темным [3]. Отражение внутреннего противоречия на внешней составляющей. Сосуществование двух начал – светлого и темного – ярко показывает линия сюжета, в которой повествуется непосредственно об аресте и пребывании Георгия Зыбина в камере. Перемещение героя из света в темноту в буквальном смысле, то есть перемещение из кабинета следователя в камеру либо в карцер. Кабинет следователя предстает перед нами таким: «<...>оказался большой уютной комнатой с большими окнами». Обратим внимание на словосочетание «большими окнами». В кабинете свет даже в избытке. И кабинет является тем местом, где Зыбин находится в свете. Карцер предстает маленькой комнатой, в которой *отсутствует свет*, где Зыбин находится во тьме. Георгия Зыбина «кидают» из кабинета в карцер, из карцера в кабинет, и он мечется между светом и тьмой, которые являются образами двух начал – созидательного и разрушительного.

#### ЛИТЕРАТУРА:

1. Бауэр В., Дюмотц И., Головин С. Энциклопедия символов / Пер. с немецкого Г.И. Гасва. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1995. – С. 48-81.

2. Абдуллаева (Шамардина) Ю.Д. Романы Ю.О. Домбровского «Хранитель древностей» и «Факультет ненужных вещей»: Поэтика и концепция личности [Электрон. ресурс]. – 2003. – URL: <http://www.dissercat.com/content/romany-yuo-dombrovskogo-khranitel-drevnostei-i-fakultet-nenuzhnykh-veshchei-poetika-i-kontse> (дата обращения 07.04.2017)
3. Бонгард-Левин Г.М. 2-е изд. — Древнеиндийская цивилизация. – М.: Наука-ВЛ, 1993. – 317 с.
4. Семенцов В.С. Бхагавадгита: перевод с санскрита, исследования и примечания В.С. Семенцова [Электрон. ресурс]. – URL: <http://www.orlov-yoga.com/Gita/index.htm> (дата обращения 01.04.2017)
5. Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка [Электрон. ресурс]. – URL: <http://slovarozhegova.ru/> (дата обращения 01.04.2017)

УДК: 82

**Филькин В.Ю.**

Алтайский государственный педагогический университет  
 Научный руководитель: Г.П. Козубовская, д.ф.н., профессор кафедры литературы

### **МИФОПОЭТИКА ЧИСЛА В КНИГЕ А. ТАРКОВСКОГО «ВЕСТНИК»**

Лирическая книга возникла из такого явления, как «циклизация» и является, по мнению И. Фоменко, высшим проявлением возможностей циклизации в лирике» [3]. «Феномен лирической книги лишь недавно стал предметом углубленной литературоведческой рефлексии» – отмечает О.В. Мирошникова [2, с. 51]. Свидетельство пристального внимания к проблеме цикловедения – международные научные конференции 2008, 2011, 2013 гг. Определение, предложенное в словаре «Поэтика» («Художественная целостность, своеобразный способ выражения авторского сознания и, одновременно, организации читательского восприятия» [4, с. 96], отвечает современному уровню осмысления понятия. А. Тарковский – знаковая фигура в русской поэзии – не обойден вниманием в современном литературоведении. Несмотря на то, что его поэтика – предмет пристального внимания (в Гамбурге защищена диссертация по мифопоэтике [1]), целостного исследования мифопоэтики книги А. Тарковского «Вестник» в отечественной науке пока нет, что и определяет актуальность нашего исследования.

Осеннее настроение, возникшее в стихотворении, открывающем первую часть («Перед листопадом»), отдаётся «эхом» в последующих стихотворениях. Параллелизм человека и природы – в наступлении осени «*выпало лето холодной иголкой*» [5, с. 7] и угасании чувства и ее уходе («*Что ей память моя?*», 5, с. 7). На смену этому вопросу приходит другой: «*Прохожему – какое дело..?*» [5, с. 8], развивающий мотив равнодушия. В отличие от прохожего, стучащегося в чужую дверь, которому открывают дверь, лирический герой (далее – ЛГ) остается в одиночестве. Создается зеркальность, где отражающие друг друга начальные ситуации имеют впоследствии разные варианты развития событий. В дальнейшем пессимистичное настроение Тарковский подчёркивает отсутствием рифмы, которая сама по себе служит символом порядка, «космоса». Нет космоса – нет плавного течения – нет постоянства – всё уходит.

Расставание с Ней ЛГ не ощущает на подсознательном уровне как Её уход. В стихотворении «Если б, как прежде, я был горделив...» ЛГ произносит: «Я *бы* оставил тебя навсегда» [5, с. 14] – в условном наклонении. Однако на сознательном уровне такое расставание, конечно, связано для ЛГ с потерей (см. подтекстовые смыслы в стихотворении «Река Сугакля уходит в камыш...»). В «Вестник» входит число – «сто», имеющее для ЛГ сакральный смысл значение: оно ещё неоднократно встретится в «Вестнике». ЛГ в смятении, он пытается привести собственный мир в порядок. Число как раз и приходит на помощь в обретении такого порядка, это изначально в его природе. С античных времён и до сих пор число в литературе всегда служит мостиком от хаоса к космосу. В стихотворении «Если б, как прежде, я был горделив...», ЛГ, размышляя о потере любимого человека, буквально каждую реалию, каждую единицу действительности пытается связать с этим числом: обещаний – сто, праздников – сто, *слов* – сто. Забегая вперёд, отметим, что *слово* для ЛГ (предположительно, и для автора) – основная единица его внутреннего мира, его мышления, его собственного мироздания; он осознаёт себя как поэта, и слово воспринимает соответствующе (это становится видно в следующих частях книги). Поэтому, связывая основную единицу мироздания с сильным помощником обретения порядка, он явно пытается упорядочить свой мир. Число «сто» оказывается связанным с божеством («*Сторукий бог ручьёв свои рога склоняет*» – стихотворение «Когда купальщица с тяжёлою косою...» [5, с. 19]) и с объективным миром.

В стихотворении «Звёздный каталог», где также речь идёт о потере любимого человека («*Я в дороге, я теперь звезда, / Я тебя забыла навсегда*» [5, с. 31]), вновь попытка упорядочить мир: сам факт создания «звёздного каталога» и есть приведение мира в систему. «Начало времён» вполне способно послужить «отправной точкой» для восстановления гармонии и порядка во Вселенной. Очевидно, что одна из звёзд – вероятно, та самая «Гостыя-звезда» – как раз и является той женщиной, о потере которой идёт речь и без которой, очевидно, невозможно создать звёздный каталог, а значит, невозможно и прийти к порядку. ЛГ буквально заполняет текст стихотворения Числами: «*Десять миллионов номеров*» [5, с. 31]; «*A-13-40-25*» [5, с. 31], «*Позвони мне через триста лет*» [5, с. 32] (сроки, кстати, явно не земные) и т.д., но результатов это не даёт, ввиду отсутствия той самой ключевой составляющей.

В стихотворении «Только грядущее», открывающем вторую часть книги – «Перед снегом», – Число стремится «разгрузить» художественный мир: одно окно, одна кровать, один стол – всех реалий не больше одной, что значительно упрощает мир, а это также способ избавления от хаоса (как выбросить лишний мусор).

ЛГ сообщает о четырёхмерности мира как бы между прочим, как о чём-то очевидном. Четвёртое измерение – время – уже очищено от хаоса и теперь является частью его, лирического героя, системы («*Мне будущее приходилось в пору*» [5, с. 39]). Число «сто» вновь появляется в масштабах мироздания.

В стихотворении «Стань самим собой» число несет семантику поисков самого себя. Вероятно, найти своё «заветное число» – значит, найти самого себя, причём это число – одно-единственное («из миллиона вероятий»), т.е. личное число человека, выбранное мирозданием персонально для него. Особая значимость Числа «сто» очевидна в стихотворении «Кактус»: стотысячный век – значит, *сто* тысяч раз по *сто* лет. Так обозначена, вероятно, одна из самых главных точек художественного мира «Вестника». Сам по себе кактус – двоякая реалья: с одной стороны, это существо, инородное для нашего мира (т.е. оно *из другого мира*), но, с другой стороны, это живое растение, т.е. *земная* реалья. Кактус пограничен, и граница эта располагается между двумя уже не раз упомянутыми мирами – этим и иным. Число «сто» также является количеством жизней в запасе у ЛГ, об этом он сообщает в стихотворении «В музее».

Число «два» в стихотворении «Бабочка в госпитальном саду» означает двоимирие, и посредник между мирами – бабочка, согласно мифопоэтической традиции, ипостась души. Число «три» («Вещи»), вопреки семантике трёхмерной простоты, заявленной ранее, обретает смысл священного числа – речь идет о мире детства как самом родном и простом (оба значения смыкаются). Согласно мифопоэтической традиции, «три» – совершенное число [6, с. 630]. Далее, уже в следующей части («Земле – земное») в стихах, посвященных поэту и поэзии, вновь двоимирие («... и рифмами двоит» [5, с. 159]). Разделение на «этот» и «иной» мир, таким образом, становится отличительной чертой мировосприятия поэта, который именно так и видит мироздание.

Сама по себе четырёхмерность мира – одно из фундаментальных понятий для ЛГ. Четырёхчастность «Вестника» как полноценного художественного мира связана с этим же.

Число для него имеет прямое отношение к рассудку, то есть к рациональной стороне мышления, логике, всему содержимому левого полушария мозга («*Как зрение – сетчатке, голос – горлу, / Число – рассудку, ранний трепет – сердцу*» – «Явь и речь» [5, с. 179]). Число сдерживает творческий беспорядок, мировой хаос и приносит, напротив, порядок, космос, логичность. Число обязательно в поэтике А. Тарковского («*Не я пять чувств, как пятерню Фома...*» [5, с. 179], «*Две кисти рук, вы на одной струне...*» [5, с. 179], «*О, два крыла, две лопасти оплота*» [5, с. 180]). К точности ритмического рисунка постепенно добавляется рифма, тем самым укрепляя его внутренний порядок. «*Ни смысла, ни числа, ни меры*» [5, с. 213], – скажет ЛГ позже, в стихотворении «Сны», описывая отсутствие рациональности, упорядоченности в мире.

Число-шифр (с «реестром судьбы») в стихотворении «Телефоны» («*B-1-27-45*» напоминает «*A-13-40-25*» из «Звёздного каталога») – отражение той же функции числа – функции упорядочения. В «Звёздном каталоге» ЛГ сам пытался реализовать эту функцию, используя число как инструмент.

Финал «Вестника» оказывается двояким: с одной стороны, порядок достигнут, а с другой – возвращается грустный для ЛГ мотив ухода лета («*Вот и лето прошло...*»). Трудно сказать, тяготит ЛГ такая грусть или является для него светлой, но она есть и она закругляет его повествование, позволяя говорить о кольцевой композиции.

## ЛИТЕРАТУРА:

1. Баратынская Ж. Поэтика вечного возвращения Арсения Тарковского как феномен конвергентного сознания. – Гамбург, 2011. – 427 с.
  2. Мирошникова О.В. Определение книги стихов как жанрового и метажанрового образования // Лирическая книга: архитектоника и поэтика (на материале поэзии последней трети XIX века). – Омск, 2002. – С. 51-66.
  3. Фоменко И.В. Поэтика лирического цикла. – М., 1990. [Электронный ресурс]. URL: <http://cheloveknauka.com/poetika-liricheskogo-tsikla>. (дата обращения: 7.04.2017).
  4. Поэтика. Словарь актуальных терминов и понятий. – М.: Интрада, 2008. – 358 с.
  5. Тарковский А.А. Вестник. – М.: Советский писатель, 1969. – 292 с.
  6. Топоров В.Н. Числа // Мифы народов мира: Энциклопедия: в 2 т. Т.2. – М.: Советская энциклопедия, 1988. – С. 629-631.
- УДК 821.161

**Чернова Г.И.**

Алтайский государственный педагогический университет города Барнаула  
 Научный руководитель: И. Н. Островских, канд. филол. наук

### **РЕАЛИЗАЦИЯ АНТИЧНОГО МИФА О ВЕЧНОМ ВОЗВРАЩЕНИИ В ТРАГЕДИИ «ДИДОНА» Я. Б. КНЯЖНИНА**

Трагедия «Дидона» Я. Б. Княжнина написана примерно в конце 1760 годов, как отмечает Ю. В. Стенник «А. П. Сумароков следует кодексу сословных добродетелей, «идея долга подданных перед монархом в трагедиях Я. Б. Княжнина сменяется идеей верности отечеству» [10; с.103]. Главным становится долг гражданина, часто драматург ставит героя перед выбором, например между долгом и страстью колеблется Ярополк в трагедии «Вадим и Ярополк», Рюрик в «Вадиме Новгородском». По Аристотелю «трагедия есть подражание не людям, но действию и жизни, счастьем и злосчастьем, а цель трагедии – изобразить какое – нибудь действие...» [1, с.29]. Л. И. Кулакова отмечает, что «Я. Б. Княжнин отказывается от характерного для философии Декарта, а вместе с ней и европейского классицизма, признания абсолютного приоритета разума, драматург акцентирует внимание на изображении больших страстей – любви и ненависти, что относится к области трагедии» [10; с.38].

Для выявления различных смыслов в трагедии важна рецепция мифа. Миф – это «древнее предание», «мифологический космогенез», а также «особое состояние сознания» [6; с.169]. В основе сюжета трагедии лежит обработка двух мифов. Согласно одному из них, гетульский (или берберский) царь Ярб (Гиарб) воспылил страстью к карфагенской царице Дидоне и угрожал разрушить Карфаген, если Дидона не станет его женой. Чтобы спасти от гибели подданных, Дидона кончила жизнь самоубийством. Другой (римский) вариант мифа подробно разработан Вергилием в поэме «Энеида». Эней, сын правителя дарданов Анхиза и Афродиты, участвовал в Троянской войне и после поражения Трои бежал с незначительным количеством троянцев. После многих приключений он попал в Карфаген, где его полюбила Дидона. Эней, по повелению Зевса, был вынужден покинуть Дидону, и она окончила жизнь самоубийством. На трагедию Княжнина оказали влияние трагедии французского писателя Лэфран де Помпьяна «Дидона» (1734) и итальянского драматурга Метастазо «Покинутая Дидона» (1724). Е. Г. Рабинович отмечает, что «трагический миф - это склад событий, т. е сюжет» и к развязке возникает чувство «прояснения» [5]. М. А. Бологова указывает, что «Эней вынес на плечах отца из сражения» [9; с.408], что представлено в сюжете «Эней и Анхис». Согласно изложению сюжета Нейхардтом «Эней воевал с Турном, вождем местного племени рутулов, которому царица Амата обещала дочь Лавинию (Латин обещает ее Энею), ради невесты Эней победил в поединке и основал новый город» [9; с.408]. Г. Н. Ермоленко подчеркивает, что «все основные мотивы и сюжетные положения античной эпопеи переосмысливаются у Скаррона в традиции бурлеска» [2].

Химена П. Корнеля, Рамида из трагедии «Вадим Новгородский» - первые русские героини, выбирающие свою судьбу. Античный герой не знал такой ситуации, когда личное (индивидуальное) сильнее рока. Особенно отметим, что с позиции В. И. Мильдон «во французских драмах нет безысходности, отчаяния как в русских и наша русская героиня выбирает смерть от безвыходности, а французская, чтобы избежать позора и ее уход логически оправдан» [4; с.31]. Дидона из трагедии Я. Б. Княжнина бросается в огонь. Огонь тем самым очищает грех высокой героини и приближает ее к Богу. Согласно точке зрения М. Элиаде «каждый обряд следует божественному образцу» [12], акт Дидоны – повторение действия первопредка, принесение жертвы Богу, соединение с Небом, ибо при

расставании (разводе) пелось заклинание о разделении Неба и Земли. Олицетворение матери – Земли – это Дидона, а Эней – ее Небо. О «бессмертии» в Коране говорится, что «Как вам не веровать в Аллаха / Вы изначально были жизни лишены / Затем он дарил вас ею / Со временем Он повелит вам умереть / Чтобы потом опять вернуть вас к жизни / И вновь потом к Нему вы возвратитесь. Т. о Дидона возвращается к Богу через покаяние в грехах. С точки зрения В. А. Бочкарева, новшества и сценические эффекты восходят к оперным представлениям. Заметим, что стиль Я. Б. Княжнина формировался с опорой на традиции А. П. Сумарокова, Вольтера и В. Шекспира. Обращаясь к отечественной истории, Я. Б. Княжнин свободно ее интерпретирует, испытывая влияние просветительства. Д. Благой отмечает, что мотив «...основное психологическое или образное зерно, которое лежит в основе каждого художественного произведения [11, с.123], а с точки зрения Б. М. Гаспарова мотив – «любое смысловое пятно – событие, черта, предмет, слово, звук...главное повторяемость (репродукция) в тексте» [8; с.174]. Античные мотив «плач земли» был характерен «как предсказание грядущих бедствий или гибели войска», мотив «борьбы за власть», мотив мести (повторяется в монологе Ярба и Энея, мечтающего о славе) или мотив измены царице представлен в трагедии «Дидона». И. Силантьев замечает, что «мотив входит в состав повествования в структуре события» [7; с.56], должно быть двум началам мотивному действию и персонажу, который совершает действие. Например, в трагедии «Дидона» ярко выражен мотив страдания, экзистенциальные мотивы, выбор героя, Энея, между долгом и чувством к царице, к собратьям по войне, которых он покинул, став надолго любовником карфагенской царицы, мотив испытаний «страстей» влюбленных, мотив спасения Дидоны Энеем (скрытый мотив). Роль наперсников: «подталкивать» к действию, «отзеркаливать» героя, с целью выйти из ситуации за или против, повлиять на решение героя, передать весть в том числе. Звучит тема выбора между тронном (властью) и чувством, в котором сомневается Эней, зря своего соперника – Ярба. Темы в оппозициях: знать / рабы; язычники / христиане; герои / цари. Ярб - царь гетульский -ревнует царицу и мечтает отомстить Энею, называя его «лютой змеей», т. о. вволится мотив мести и искушения. В трагедии представлен и мотив подкупа, предательства (Иуда предал Христа), вельможи – фарисеи, которых желает подкупить Ярб. Его цель – завладеть тронном, «прославиться», в советчиках у него наперсник Гиас. Посланье Ярба есть притворство, политический брак «венец к венцу» или же исполнение долга, что претит чувствам царицы. Дидона в посланье – ответе не отрицает величия Ярба, но не принимает его «сердцем». Ярбово горе сопоставимо с горем «обманутого мужа» Менелая, нелюбимого прекрасной троянской царицей Еленой, влюбленной в Париса. Из «Одиссеи» Гомера представлен мотив сватовства женихов к Пенелопе, когда ее муж хитроумный Одиссей странствует вдали от Итаки. Царица гордая, храбрая, милосердная стремится спасти Энея, рискуя своей жизнью. Эней в сражении с Ярбом дарует ему свободу, но Энея пленяет слава, подобная Ахиллесу: «Коль рок велит, пойдем и сей оставим град / Порочны узы где мой страстный дух тягчат / Которых я бегу, которыми прельщаюсь / Любовь оставил я и славе подвергаюсь» [3]. Эней боится гнева богов, но предает ее, любя. Дидона всем пожертвовала ради Энея, и не может вынести позора перед своим народом и Ярбом. Дидона верна себе, не смиряется с роком, видит спасение в смерти, и приносит себя в жертву ради любви к Богу, в стремлении «приблизиться к славе» Энея, а эта слава как героя тоже - пасть как воин и прославиться в веках.

Таким образом, два мифа воскресают в трагедии, драматург может вплетать и тираноборческие мотивы, погружая зрителя в идеальное прошлое, используя античность как маску. Борьба за власть и трон – внешний политический конфликт, а внутренний конфликт в трагедии – это личная драма Дидоны, гордой царицы.

#### ЛИТЕРАТУРА:

1. Аникст, А. А. История учений о драме / А. А. Аникст. – М.: Наука, 1967. – 155с.
2. Ермоленко Г. Н. Трагедия в зеркале пародии: П. Скаррон, Н. Буало [Электронный ресурс]. – 2015. – URL: <http://lib.vkarp.com> (дата обращения: 12. 04. 2017).
3. Княжнин, Я. Б. Дидона / Я. Б. Княжнин [Электронный ресурс]. – 2009. – URL: [http://az.lib.ru/k/knjazhnin\\_j\\_b/text\\_0060.shtml](http://az.lib.ru/k/knjazhnin_j_b/text_0060.shtml) (дата обращения: 12. 04. 2017).
4. Мильдон, В. И. Вершины русской драмы / В. И. Мильдон. – М.: МГУ, 2002. – 256с.
5. Рабинович, Е. Г. «Безвредная радость»: О трагическом катарсисе у Аристотеля [Электронный ресурс]. - 1991. – URL: <http://www.ec-dejavu.net/c/Catharsis.html> (дата обращения: 12. 04. 2017).
6. Руднев, В. П. Словарь культуры XX века / В. П. Руднев. – М.: Аграф, 1999. – 384с.
7. Силантьев, И. Мотив как проблема нарратологии / И. Силантьев. – Критика и семиотика. Вып. 5. – Высшая школа, 2002. С. 32 – 60.



8. Словарь – указатель сюжетов и мотивов русской литературы: Экспериментальное издание. – Новосибирск: Издательство СО РАН, 2003. – Вып 1. – 243с.
9. Словарь – указатель сюжетов и мотивов русской литературы: Экспериментальное издание / отв. ред. Е. К. Ромодановская; авт. – сост. М. А. Бологова; Рос. акад. наук, Сиб. отделение, Инт – т филологии. – Новосибирск: Изд –во СО РАН, 2008. – Вып. 3, ч. 1. – 511с.
10. Стенник, Ю. В. Жанр трагедии в русской литературе: эпоха классицизма / Ю. В. Стенник. – Ленинград.: Наука, 1982. – 168с.
11. Тамарченко, Н. Д. Теоретическая поэтика: понятия и определения. Хрестоматия / Н. Д. Тамарченко. – М.: РГГУ, 1999. – 294с.
12. Элиаде, М. Миф о вечном возвращении / М. Элиаде [Электронный ресурс]. – 1947. - URL: <http://readli.net/mif-o-vechnom-vozvrashhenii> (дата обращения: 12. 04. 2017).

Шишкина А.В.

Алтайский государственный педагогический университет  
 Научный руководитель: Г.П. Козубовская, д.ф.н., профессор кафедры литературы

### ПУШКИНСКИЙ КОД «КРЫМСКОГО ТЕКСТА» М. ЦВЕТАЕВОЙ

В современном цветаяведении мифопоэтика – одно из наиболее значимых направлений исследования. В числе наиболее существенных монография Е. Фарыно «Мифологизм и телеологизм Цветаевой» (Wien, 1985) [9], Н.О. Осиповой (М., 1998) [6]. Нельзя не отметить и работу Р. Войтеховича «Психея в творчестве М. Цветаевой – эволюция образа и сюжета» (Тарту, Tartu Ülikooli Kirjastus, 2005) [1].

Несмотря на то, что жизнь и творчество М. Цветаевой в настоящее время активно изучаются, существуют «лакуны». «Крымский текст» М. Цветаевой остался пока вне поля зрения ученых.

Отношение М. Цветаевой к Пушкину выражено в формуле из ее эссе «Мой Пушкин»: «Пушкин не воспоминание, а состояние» [10, т. V, 1/2, с. 59]. Для нее Пушкин – первая и неизменная поэтическая любовь. Стихотворение «Встреча с Пушкиным» включается в «крымский текст» Цветаевой [2-4].

«Встреча с Пушкиным», датированная 1913 годом, имеет затекстовую пометку – «1 октября». Дата рождения Пушкина – 26 мая 1799 г. В перекличке дат – намек на родство, но при этом и расподобление – пушкинская – весенняя, цветаевская – осенняя. «1 октября» – начало нового месяца, середина между «старой» и «новой» датами (стилями); событие, случившее после дня рождения по-старому, накануне – по-новому.

Сюжет стихотворения можно рассматривать как сон, дарованный ей в контексте рождения. Отсюда романтический мотив родства с поэтом – веселым «курчавым магом», который вполне мог бы быть спутником ее счастливых кокетельских лет. В свою очередь этот мотив имеет своеобразную подпитку: «родство по вдохновению» – формула из пушкинского послания «Языкову» (1825).

Мотив встречи – архетипический, он один из главных мотивов в русской литературе.

Цветаева не случайно выбирает Крым, как место действия своего стихотворения. В этом плане судьбы поэтов рифмуются: оба признавались о том, что провели там самое счастливое время своей жизни. Пушкин отмечал, что прекрасные берега Тавриды вернули ему вдохновение. В одном из последних писем из Гурзуфа поэт связывает с этим местом замысел знаменитого романа: «Там колыбель моего „Онегина“» [5, т. X, с. 874]. «Полуденный» – постоянный эпитет в пушкинских описаниях Крыма, семантика которого – «волшебный», «идеальный», «совершенный»: «Растолкуй мне теперь, почему полуденный берег и Бахчисарай имеют для меня прелесть неизъяснимую? Отчего так сильно во мне желание вновь посетить места, оставленные мною с таким равнодушием? или воспоминание самая сильная способность души нашей, и им очаровано все, что подвластно ему?» [5, т. VI, с. 636].

Изначально прорисованная в стихотворении вертикаль – путь в гору (дорога в литературе – древний символ, свои истоки он берет ещё в фольклоре, его семантика – жизненный путь) – метафора полета, обретение высоты. И Аю-Даг, и синева моря – почти цитаты из Пушкина, не случайно возникающий мотив памяти, связанный с Пушкиным («я вспоминаю...»). «Память» присуща самому пространству, овеянному лирическим настроением.

Пушкин рождается из воспоминаний, как оживший миф, вырастая из «лирических мест». В сознании Цветаевой сопряжены разные эпизоды биографии поэта: Крым рифмуется с Кавказом Дребезжащая арба – аллюзия на описанный Пушкиным эпизод встречи с арбой, везущей тело Грибоедова.

Пушкин, постепенно материализуясь в сюжете стихотворения, словно призрак, обретает плоть. Сначала слышны только звуки: «продребезжала», затем появляются ольфакторные ощущения: «Запах – из детства – какого-то дыма» [10, т. I, с. 187] и только потом – пластика, воплощенная в детали, которые Цветаева словно выхватывает, вызывая из небытия (лексически обозначенная «смуглая рука» и необозначенная в жесте «Вы бы молчали, так грустно, так мило / Тонкий обняв кипарис» [10, т. I, с. 188]). Трижды упомянутая в тексте рука отмечает мотив равенства поэтов. Цветаева будто чувствует себя подвластной этой могущей руке своего «вечного спутника».

В пространстве лирического стихотворения происходит смешение времен: сначала настоящее, в котором героиня поднимается в гору, затем оно обретает растущий смысл (крымское

пространство, хранящее память об историческом прошлом), затем время детства (Пушкин появился в жизни Цветаевой в детстве и те воспоминания и ассоциации, которые Марина хранила с того времени, находят выражение здесь) и, наконец, обобщенный образ «пушкинских милых времен»).

Исповедь Марины звучит как признание Пушкину. Плотность поэтического текста создается перечислением, в котором намеки и оставшееся в подтексте. В предметности создаваемого перечислением мира – полнота жизни. Марина поэтизирует кочевье, бродяжничество и цыганщину, обнажение сходства в созвучии имен Марина – Мариула. Как отметил Вяч. Иванов, разбирая поэму о цыганах, «...Это "глубоко женственное и музыкальное имя" есть звуковая материя, из которой оформливается вся поэма – непосредственное явление стихии цыганства». И стихи поэмы, предшествующие заключительному трагическому аккорду о всеобщей известности "роковых страстей" и о власти "судеб", от которых "защиты нет", опять воспроизводят, как мелодический лейтмотив, основные созвучия, пустынные, унылые, страстные [9].

Упомянутый Цветаевой кипарис – дерево, бывшее для Пушкина «другом». На исходе 1824 года из Михайловской ссылки Пушкин пишет письмо другу А. Дельвигу, где вспоминает свою жизнь с семьей генерала Н.Н. Раевского в Гурзуфе. Там читаем: «В двух шагах от дома рос молодой кипарис, каждое утро я навещал его и к нему привязался чувством, похожим на дружество» [5, т. VI, с. 634]. Кипарис соединяет в себе жизнь, смерть и горе.

Цветаева для Пушкина здесь близкий друг, соратник, некая «родня по вдохновению», она не воспринимается поэтом как барышня, отсюда и отказной жест в подаче руки по всему стихотворению. Молчание воспринимается как знак доверия, двум поэтам не нужны слова, чтобы понять друг друга, они чувствуют внутренне, душевно. В этом молчании возникает некий диалог двух миров, культур, диалог двух великих поэтов, в котором словно рождается истина.

Игровая поэтика стихотворения, сближающая двух поэтов («И – потому что от худшей печали Шаг – и не больше – к игре! –/ Мы рассмеялись бы и побежали / За руку вниз по горе» [10, т. I, с. 188]), в которой общее мироощущение, обозначается в мотиве спуска, в котором и возвращение в реальность, и максимальная близость, обретенная в совместном пути.

#### ЛИТЕРАТУРА:

1. Войтехович Р. Психея в творчестве М. Цветаевой – эволюция образа и сюжета. Дис. д-ра философии по русской литературе. – Тарту, 2005. – 164 с.
2. Крымский текст в русской культуре: Материалы международной научной конференции. Санкт-Петербург, 4-6 сентября 2006 г. / Под ред. Н. Букс, М.Н. Виролайнен. – СПб., 2008. – 250 с.
3. Люсый А.П. Крымский текст русской культуры и проблема мифологического контекста. Дис. ... канд. культурологических наук. – М., 2003. – 186 с. [Электронный ресурс]. – URL: <http://www.twirpx.com/file/737700> (дата обращения 11.03.2016).
4. Люсый А.П. Крымская тема как до-текст (архитект) Крымского текста. [Электронный ресурс]. – URL: <http://www.archipelag.ru/authors/lusy?library=398>. (дата обращения 11.03.2016).
5. Пушкин А.С. Полное собрание сочинений: в 10 т. Т. VI. – М.: Изд-во АН СССР, 1957. – 840 с.; Т. X. – М.: Изд-во АН СССР, 1958. – 902 с.
6. Осипова Н.О. Художественный мифологизм творчества М.И. Цветаевой в историко-культурном контексте первой трети XX века: Автореф. дис. д-ра филол. наук. – М., 1998. – 29 с.
7. Топоров В.Н.. Петербургский текст. – М.: Наука, 2009. – 819 с. (Серия «Памятники отечественной науки. XX век»).
8. Фарыно Е. Мифологизм и теологизм Цветаевой: («Магдалина» – «Царь-Девница» – «Переулочки») // Winner Slavistisher Almanah. Sdb. 18. – Wien, 1985. – 386 с.
9. Флоренский П. А. Имена. – М.: Мысль, 2000. – Ч. 1. – 446 с.
10. Цветаева М.И. Собрание сочинений: в 7 т. – М.: Терра – TERRA, Книжная лавка–РТР, 1997; Т. 1/1. – 336 с.; Т. 5/1. – 336 с.

Утегалиева А.Р.

Семей қаласы Шәкәрім атындағы Мемлекеттік Университет  
Ғылыми жетекші: Г.А. Күребаева, ф.ғ.к., доцент**ОРТА МЕКТЕПТЕГІ ШЕТ ТІЛІ САБАҚТАРЫНДА ОҚУ МЕН ТЫҢДАУ  
ДАҒДЫЛАРЫН БАҚЫЛАУҒА АРНАЛҒАН ТЕСТТЕР**

Педагогикалық бақылауды қамтамасыз ететін қазіргі заманғы жүйе аса жетілмеген болып табылады. Бағалау өлшемдерінің жеткіліксіздігі, тапсырмалардың тексерілуінің тұрақсыздығы, бақылау нәтижелерінен өңдеуге кететін уақыт жалпы оқыту үрдісіне жағымсыз әсер етеді.

Бүгінгі таңда, жоғарыда айтылған көптеген қиыншылықтарды шешу үшін тестілеуді шет тілі сабақтарында оқу мен тыңдалым дағдыларын бақылау әдісі ретінде қолдану ұсынылып отыр. Тестілеу шет тілін оқытуда бақылаудың ең тиімді әдістерінің бірі болып табылады. [2]

Әлемде тесттік тапсырмалар арқылы білім сапасы мен деңгейін тексеру, жоғары технологиялар қатарына жатқызылады. Бүгінгі таңда шет тілін оқытуды бақылауда, әсіресе шет тілі сабақтарында тест әдісін қолдану өзекті тақырыптардың бірі болып отыр. Себебі, шет тілін оқытудың тиімділігі мен нәтижелі болуы қолданылатын әдістердің мазмұнына, оқушының жалпы оқу үрдісінде меңгерген білімінің, қалыптасқан дағдылардың жиынтығына байланысты. Бұл *дағдылар мен білім, біліктіліктерді бақылаудың* ең тиімді жолдардың бірі — *тестілеу*.

*Тестілеу әдісін* шет тілдері сабақтарында сөйлеу, жазу, оқу мен тыңдау дағдыларын бақылау ретінде қолдану — оқу үрдісін тиімді ұйымдастыруға мүмкіндік береді.

Тыңдалым мен оқу дағдысын бақылауға арналған тесттік тапсырмалардың ең кең тараған түрлері:

Бірнеше таңдау жасау (multiple choice);

Сәйкестендіру (matching);

Бос орындарды толтыру (filling the gaps);

Қысқаша жауаптар (short answers), сөзбен немесе санмен;

Тілішілік және тіларалық өзгертіп айту (intra-language and cross-language paraphrasing);

Клоуз – тест.

Тілішілік өзгеріп айтылу (*intra-language paraphrasing*) тапсырмалардың ең тиімді түрлеріне жатады. Ол автордың ойын мүмкіндігінше талдап, өз сөзімен жеткізуді қарастырады. Мәтінді өзгертіп айту, әрине, тек оқытудың жоғарғы сатысында қолдануға орынды, ал бастауыш және орта буын оқушыларына мақал-мәтелдерді, дәйексөздер мен шағын мәтіндерді өзгертіп айту қолданылады. [1]

Сонымен бірге, бұл тапсырманы оқушыларға әр түрлі жолмен ұсынуға болады. Мен, іс-тәжірибе барысында бұл тапсырма түрін, «Банкрот» ойынын қолдану арқылы жүргіздім. Яғни, оқушылар екі топқа бөлініп, уяшық таңдайды. Әр уяшық ішінде мақал-мәтелдер немесе қысқа мәтіндер бар, оқушылар өздеріне түскен тапсырмаларды орындап, топқа ұпай жинайды. Бұл тапсырма оқушылардың қызығушылығын оятып қана қоймай, олардың сөйлеу, оқу және тыңдау дағдыларының қалыптасуына ықпалын тигізеді.

*Клоуз тест* – орындау барысында сөйлемде немесе аудиомәтіндегі жетпеген элементті толтыру. Алғаш рет 1897 жылы Х. Эббингхауном ұсынған. Тілді оқытып, үйрену барысында жетпей тұрған элементтерін қалпына келтіру жолымен түсінгенін тексеру үшін жиі қолданылатын құрал.

Сөздердің немесе сөздің элементтерін қалдырып кету төменде көрсетілген негіздемелерге сүйенеді:

- кейбір есімдіктер тобының, жалғаулықтардың, фраземалардың, сөз бен сөз тіркесі арасындағы лексика-грамматикалық байланысына орай;

- сөз тіркесі мен сөйлемдердің арасындағы семантикалық-синтаксистік байланыстарына орай: сын есім, сан есім, үстеу және т.б.;

- мағыналық байланыстарға орай (зат есім, қыстырма сөз, тұрақты сөз тіркестері және т.б.);

- мәтіннен тыс мағыналық байланыстарға орай.

Тілді меңгерудің төмендегі деңгейлерінде тексеру түпнұсқамен нақты сәйкес келетін сөздермен тексеріледі, ал жоғары деңгейде – контекстік сәйкесі жүзеге асырылады.

Клоуз тестінде сөздердің қалдырылып кетуі қатаң белгіленген тәртіппен де болады немесе белгіленген тәртіппен емес те болады.

Клоуз-тест еркін құрылған тапсырма түрінде және жауаптың таңдауға негізделген болуы мүмкін.

Клоуз тестінің сипаты мен қиындығы тілді меңгеру деңгейін тексеру мақсатына сәйкес келуі керек. Бұл тест түрінің сапасын бағалау кезінде оқушы әр дұрыс жауапқа бір балл, әр қате жауап немесе жауапсыз қалған тапсырмаға – 0 балл алады. Егер оқушы жауап берген кезде нақты қалдырылған сөз емес, оның орнына мағынасы жағынан жақын және бүкіл үзіндінің мағынасына сәйкес келетін болса, онда тыңдалым дағдысын бақылау кезінде, ол сондай-ақ, бір балл алады. [3]

Оқу дағдысын қалыптастыруға бағытталған клоуз-тест түріне мысалға бір мәтінді алуға болады. Оқушылар мәтінді екі рет оқиды, бірінші ретінде мәтіннің жалпы мазмұнымен танысады, ал екінші ретінде мәтіннің мағынасы өзгермейтіндей, ерекше белгіленген сөздердің баламасын берілген нұсқалар ішінен таңдап алады. Ерекше белгіленген сөздердің баламасын дұрыс табу - оқушылардың мәтінді түсіну деңгейін және оқу үрдісінде лексикалық материалдарды игеру дәрежесінің көрсеткіші болып табылады.

Осындай визуалды клоуз-тестіден басқа тестілерде аудиоклоуз тесті де қолданылады. Тестіленушілердің міндеті – оларды орындау барысында кідіріс кезінде, қайта оқу барысында қалдырылып кеткен сөздерді қалпына келтіру. Жедел жадының шектеулі көлемін ескере келе, мәтіннің ұзақтығы 13-15 сөзден аспауы керек. Егер де клоуз-тест диалог негізінде құрылса, онда диалогқа қатысушылар саны екі адамнан аспағаны дұрыс. Мәтіннің фонограммасын дайындау кезінде сөйлеу хабарының жазбасы белгілі бір сөздері бос қалдырылған таспада тіркеледі. Оқушылар өз жауаптарын жазып үлгеретіндей қалдырылып кеткен сөздердің орнына 4-5 секунд ұзақтықпен үзіліс жасаған жөн.

Клоуз-тестін басқа тілде сөйлеуді есту арқылы түсінуін тексеру үшін қолдануда, тыңдалым мәтіні монолог түрінде де, диалог түрінде де болуы мүмкін. Мұнда мәтін оқушыларға таныс лексикалық материал мен қарапайым синтактикалық конструкциялардан құралуы тиіс.

Оқушылардың оқу үрдісінде қалыптасқан оқу, сөйлеу және тыңдау дағдыларын бағалау өлшемдеріне келесілер жатады:

- Аудиомәтінді түсініп, қабылдаудағы күрделілік;
- Түсіну тереңдігі;
- жылдамдық;
- икемділік;
- тәуелсіздік.

Бұл өлшемдер орта мектептегі ағылшын тілі сабақтарында қолданылады.

Тесттер мен тесттік тапсырмалар тыңдалым дағдыларын бақылаудың, оқу дағдысын қалыптастыру және лексикалық және грамматикалық дағдыларды бақылаудың тиімді формасы болып табылады. Сонымен бірге, мұндай тесттерде анықтылық пен дәйектіліктің жоғарғы көрсеткіші байқалады, бұл да өз кезегінде тыңдалым мен сөйлеу дағдыларының қалыптасу дәрежесін объективті түрде бағалау үшін өте маңызды. Алайда, бағалау әділ болу үшін тест тапсырмалары аралас-құралас болып, тестілеу мақсатымен сәйкес болуы керектігін ескере кеткен жөн.

Тест арқылы бақылауды пәннің өзіндік ерекшеліктеріне сәйкес басқа да дәст.рлі (ауызша, жазбаша) бақылау жұмыстарымен үйлестіре жүргізу қажет. Сонда тестілеу әдісінің оқытудағы тиімділігі арта түседі. Яғни, ағылшын тілі пәнінің, нақты тарау және тақырып ерекшеліктеріне және оқушылардың бүгінгі білім деңгейіне сәйкес тестілеудің әртүрлі формаларын пайдаланылатын болсақ, соғұрлым оның оқыту және білім алу сапасына тигізетін оң нәтижелерінің қомақтылығы көріне бастайды. Сонда ғана тестілеудің артықшылықтары, тиімді мүмкіндіктері ашыла түсетін болады, бақылау және бағалаудың объективтілігі міндетті түрде қамтамасыз етіледі. Нәтижесінде, оқыту және білім алу сапасының деңгейі едәуір жақсара түсетіндігі сөзсіз.

#### **ӘДЕБИЕТ:**

1. Старицына С.Г. Тестовый контроль в современной системе образования. Журнал. Среднее профессиональное образование, вып. №12, 2010. С. 15-17.
2. Дүйсенбекова Ш., Педагогика, дәрістер курсы. - Семей, 2012 ж.
3. Мильруд, Р. П. Зарубежный опыт языкового тестирования и оценки качества обучения иностранным языкам / Р. П. Мильруд, А. В. Матиенко, И. Р. Максимова // ИЯШ. – 2005. – №7. – С. 33-41.

**СХОДСТВА И РАЗЛИЧИЯ НЕМЕЦКОГО И АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКОВ**

Как известно, английский язык является международным языком общения. Этот иностранный язык доминирует в списке иностранных языков, изучаемых в школах и вузах во всем мире. Английский язык занимает второе место в мире по числу говорящих на нем людей. Число носителей английского языка как родного — около 410 млн., говорящих (включая второй язык) — около 1 млрд. человек.

Современные тенденции общественного развития в Европе, потребность в контактах и сотрудничестве на самых разных уровнях и в различных областях способствуют возрастающей роли немецкого языка, который входит в десятку языков мира, и популярность которого как изучаемого иностранного языка возрастает. Каждый год немецкий язык начинают изучать 15-18 миллионов человек.

При всем том, что английский и немецкий языки являются разными иностранными языками, изучаемыми в учебных заведениях, в них много сходного. Сходства могут быть объяснены, прежде всего, принадлежностью к семье индоевропейских языков. Более того, и немецкий и английский относятся к германской группе языков. Немцы и англичане имеют общее происхождение, их предки — племена древних германцев.

**I. Особенности чтения в английском и немецком языках.** В английском языке гласная *e* в конце слова, как правило, не читается; в немецком языке такой непроносимой гласной в конце слова нет: *tribune* – *derTribüne*; *name* – *dieName*; *orange* – *dieOrange*.

В английском языке долгий гласный звук показывает удвоенная гласная буква или сочетание гласных, а в немецком языке кроме удвоенной гласной, долгота обозначается также буквой *h*, стоящей после гласной: *see* – *sehen*, *sheep* – *geschehen*.

**II. Сходства между двумя иностранными языками, помогающие усваивать лексику:**

В ходе исследования исходим из сходств на следующих уровнях: произнесения, орфографии и употребления. При рассмотрении этих сходств будем пользоваться синонимами: звучание – для произнесения, написание – для орфографии и значение – для употребления.

**Звучание/произнесение:**

*Лексические единицы, одинаковые по звучанию, если не принимать во внимание особенности артикуляции звуков в двух языках:* *antenna* – *dieAntenne*; *wine* – *derWine*; *doctor* – *derDoktor*

*Лексические единицы, похожие по звучанию и отличающиеся одним/двумя звуками (соответственно одной/двумя буквами):* *can* – *Kann*, *lamp* – *dieLampe*, *machine* - *dieMaschine*; *cigarette* – *dieZigarette*

*Лексические единицы, имеющие аналогичные способы образования лексических единиц в двух языках:* *thirteen* – *dreizehn*, *Monday*–*derMontag*; *nineteen* – *neunzehn*.

*Лексические единицы, отличающиеся чтением ударной гласной или буквосочетаний гласных:* *so* – *so*; *pause* – *diePause*, *friend* – *derFreund*; *gymnastics* – *dieGymnastik*.

*Лексические единицы, отличающиеся смещением ударения:* *intensive* – *intensive*; *mineral* – *dieMineral*; *communicative* - *kommunikativ*

*Глаголы, всегда имеющие окончание «(e)n» в немецком языке и глаголы, оканчивающиеся в английском языке на согласную или непроносимую гласную:* *kommen* – *come*; *gehen* – *go*; *bringen* – *bring*; *finden* – *find*; *lernen* – *learn*.

**Написание/орфография:**

*Лексические единицы, одинаковые по написанию:* *museum* – *dasMuseum*; *job* – *derJob*; *figure*–*dieFigure*; *ball* – *derBall*; *synonym* – *dasSynonym*.

*Лексические единицы, имеющие похожее написание и незначительные отличия:* *flame* – *dieFlamme*; *hello* – *hallo*.

**Значение / Употребление:**

Рассмотрим сходства и различия в употреблении лексических единиц в двух языках. Возьмем слово *die Karte/card*. В обоих языках оно имеет следующие значения:

- 1) игральная карта
- 2) почтовая открытка

3) визитка

4) пластиковая карта

но: немецкое слово *dieKarte* употребляется также в значении билет в кино, театр, а *card* в таком значении не употребляется, для этого используется слово *ticket*.

Возьмем слово *das Handy* - мобильный телефон (немецкий язык) - в английском языке прилагательное доступный; близкий, удобный; полезный; легко управляемый, искусный, ловкий; умелый.[8, с. 69-71]

**Сравнение пословиц и поговорок на русском, английском и немецком языках.** При изучении иностранного языка происходит соприкосновение с культурой народа. Важным историко-лексическим пластом каждого языка является фольклор, в том числе пословицы и поговорки. [2, с. 11-12]. Приведем ниже результаты сравнения пословиц на русском, английском и немецком языках.

Пословицы:

1. Не имеющие эквивалента в исследуемых языках (условно).

2. Имеющие эквиваленты в 2-х или 3-х языках:

• Паршивая овца все стадо портит - Hereisablacksheepineveryflock - InjederHerdefindetsichmaleinschwarzesSchaf;

• Старого воробья на мякине не проведешь. - Anoldfoxneedsnocraft - AlteFuchshehtnichtzweimalinsGarn;

• Дареному коню в зубы не смотрят. - Don'tlookagifhorseinthemouth. - WerzweiHasenzugleichjaigt, faenghtkeinen.

• Крысы бегут с тонущего корабля. - Ratsleavethesinkingship. Крысыпокидаюттонущийкорабль. - Die Ratten verlassen das sinkende Schiff.

Итак, в ходе работы выяснилось, что немецкий и английский языки имеют **много общего** в области лексики (coffee – Kaffee, milk - Milch) и вариантах употребления слов и выражений (Christmastree - Weihnachtsbaum – елка). Слова немецкого языка, **имеющие** сходство с английскими словами, запоминаются быстрее, т.к. срабатывают ассоциации на то, как звучат слова, как они пишутся, а это способствует более быстрому овладению немецкими лексическими единицами. Таким образом, с помощью лексических выражений, которые схожи с образами в русском и английском языках, а также которые не переводятся дословно, а воспринимаются переосмысленно, усиливается понимание языка. Правильное и уместное использование образной речи придает ей неповторимое своеобразие, выразительность и меткость.

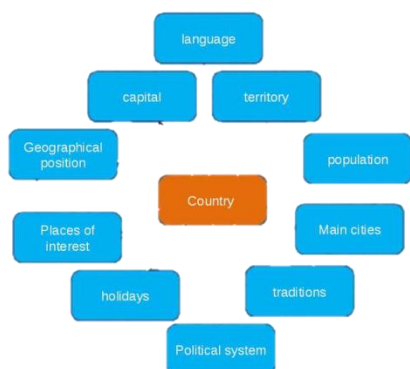
#### ЛИТЕРАТУРА:

1. Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка. – Москва: Высшая школа, 1973.
2. Райхштейн А.Д. Сопоставительный анализ немецкой и русской фразеологии. – Москва, 1980. – С. 11-15.
3. Смирницкий А.И. Лексикология английского языка. – Москва:Изд-во Литературы на иностранных языках, 1956.
4. Шатилов С.Ф. Методика обучения немецкому языку в средней школе. – Москва: Просвещение, 1986.
5. Das grosse Deutsch-Russische wörterbuch /Большойнемецко-русскийсловарь. Составители М. Цвиллинг, Е.Леппинг - Изд-во Медиа, 2008.
6. Deutsch – warum nicht? Часть 1.
7. Oxford Russian Dictionary. Edited by Marcus Wheeler and Boris Unbegaun. – Oxford, University Press, 2007.
8. Шаповалов А.Н. Принципы обучения лексической стороне иноязычной речи. // Иностранные языки в школе - 2009, №4, с. 69-71

## СЫН ТҰРҒЫСЫНАН ОЙЛАУ ТЕХНОЛОГИЯСЫН АҒЫЛШЫН ТІЛІ САБАҒЫНДА ҚОЛДАНУ

Сыни тұрғыдан ойлау – Қазақстандағы білім беруді дамыту үшін маңызды болып табылатын қазіргі ең басты педагогикалық түсінік. Осы модуль бойынша оқушылардың сыни тұрғыдан ойлауын дамуын ойларын саналы түрде қабылдап жеткізуін көздейміз.

**Сыни тұрғысынан ойлау** – күрделі ойлау үрдісі болып табылады, ол ақпарат алудан басталып шешім қабылдаумен аяқталады. Бұл – ойлардың интеграциясы мен олардың жеке концепциялар жасау жолындағы шығармашылық мазмұндамасы.



Сыни ойлау ақылы бар адамда қарсыласулар мен логикалық қателіктерге сезімталдылық кездеседі. Онда анықтық, ерекшелік пен дәлелділік деңгейлерінде сенімді болуына қажеттілік туындайды және білім мен фактілерді ашуда дербестік тәрбиеленеді.

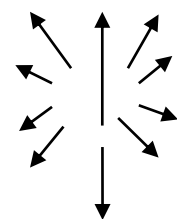
Сыни ойлау бұл – педагогикалық технология, ол оқушылардың мәтінмен жұмыс істеу дағдылары мен ауызша және жазбаша сөйлеу мен қарым-қатынас дағдыларын дамытуға бағытталған.

Сыни ойлау технологиясын ағылшын тілі сабақтарында қолдану мақсатында мынадай әдістемелік стратегиялар атап өтсем. Мысалы:

### Кластерлер.

Кластер бұл – объектілер немесе құбылыстар арасындағы бірнеше әртүрлі байланысты көрсететін графикалық системализатор болып табылады. Бұл этап белгілі бір уақыт көлемінде немесе идея аяқталғанға дейін өткізіледі. Жұмыстың барысы, шеңберге басты идея сөз, тақырып жазылады. Тандалған тақырып бойынша ойға келген сөздерді жазып, идеялар арасындағы жалғауларды байланыстырып суреттеу болып табылады.

Кластер құру барысында оқушы өз ойын еркін білдіруге және жазуға қорықпауы тиіс. Жұмыс соңында бұл жауаптар өзгертілуі, не толықтырылуы мүмкін. Анализ жасау барысында барлық жауаптар жүйеленеді және орнына түседі. Кластер әдісі барлық сабақ түрлерінде де әр түрлі тақырыптарда да қолданыла береді. Бұл әдістің артықшылығы оқушы неғұрлым көп мөлшерде ақпарат қабылдай алады. Яғни бұл техниканы ағылшын тілі сабағында қолданудың маңызы зор.



**Синквейн** (Think wane)

Ақпаратты резюмелей алу қабілеті, күрделі идеяларды ашу, бірнеше сөздердегі – маңызды іскерлік. Ол оқушыдан түсінік қорының бай болуын және ойлануын талап етеді. Синквейн әдісі - ақпаратты түйіндеу, күрделі ойларды бірнеше маңызды сөздермен, кең және қысқа сөйлемдермен жеткізу қабілетін дамытады. Синквейн – бұл өлең шұмағы, алынған білімдер негізінде рефлексияны жүзеге асыру немесе түсініктің мәнін сипаттауға мүмкіндік беретін ақпараттар синтезі. «Синквейн» француз тілінен «бес» дегенді білдіреді. Бұл бес жолдан құралатын өлең шұмағы. Бірінші қатарға бір сөзбен тақырып зат есім түрінде жазылады. Екінші қатарға тақырыпты екі сөзбен, яғни екі сын есім түрінде келтірілуі керек. Үшінші қатарға үш сөзбен осы тақырып бойынша іс - әрекет етістік жазылады. Төртінші қатарға төрт сөзден тұратын осы тақырыпқа қатысты сөйлем немесе сөз тіркесі.



Соңғы қатарға тақырып мәнін сипаттайтын синоним жазылады. Бұл әдісті жеке өзіндік жұмыс ретінде, жұппен немесе топтық шығармашылық жұмыс кезінде қолдануға болады. Мысалы:

George Washington

Intelligent, brave

Won, united, made decisions

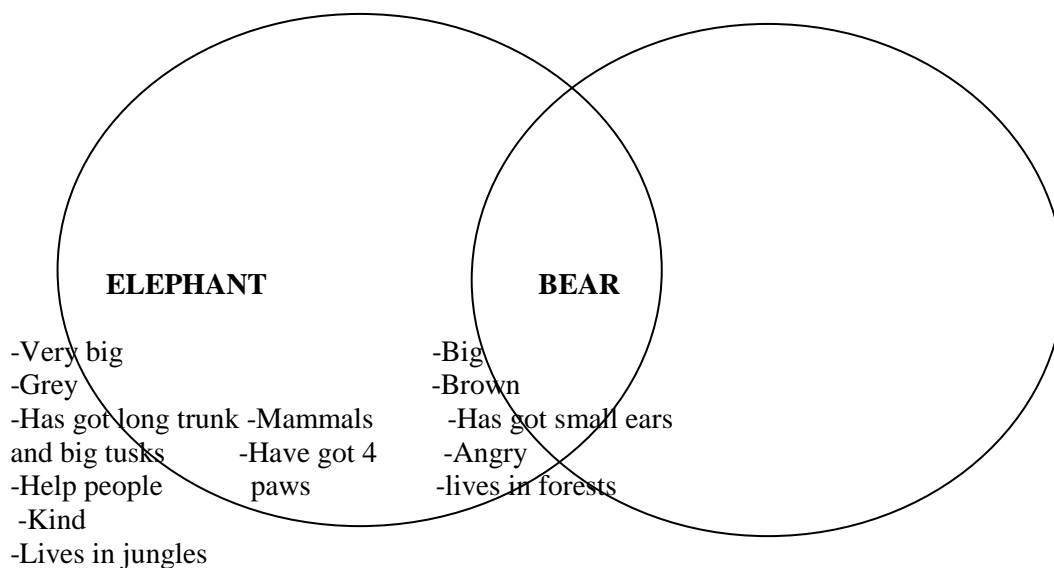
Was the first president

The father of America

Бұл әдіс оқушыдағы сыни ой қалыптастыруға, ағылшын тілінде сөздік қорын байытуға үлкен әсерін тигізеді.

#### **Венн диаграммасы.**

Венн диаграммасы – екі затты алып, олардың ерекшеліктері мен ұқсастықтарын салыстыру болып табылады. Бұл әдіс бойынша оқушы оқылып жатқан тақырып бойынша білімін нығайтады, салыстырып отырған түсінік пен құбылыстың ортақ және жеке ерекшеліктерін анықтап, белгілейді, өз ойларын талдап және сараптап (шеңбер ішіндегі жазудың көмегімен), ойлау логикасын дамытады.



Осы жоғарыда көрсетілген әдістемелердің ағылшын тілін меңгеруге септігі зор. Осы әдістемелерді қолдана отыра оқушының ағылшын тіліндегі сөздік қоры байып, дамиды. Оқушыда ағылшынша ойлау фундаменті қалыптасып, одан әрі дамиды. Ағылшын тілін өз бетімен оқуға деген ынтасын, шығармашылық жұмыстарға қабілетін, белсенділіктерін арттырады. Осындай әдістемелік стратегиялардың артықшылықтарының бірі оқушы толық, нақты, жүйелі түрде өз ойын ағылшын тілінде жеткізе алуы болып табылады.

#### **ӘДЕБИЕТ:**

1. М. С. Сақтағанова, Н. Қ. Алиева, Н. Қ. Айтбаева «Ағылшын тілін оқытудың әдістері», Білім, №3, 2006 ж.
2. Г. Ботағарина, «Ағылшын тілін оқытудағы бүгінгі белес», Білім, №3, 2006ж.
3. А. Коржумбаева, Г.Бекахметов «Критикалық ойлау негіздері» ,Қазақстан-2050, Жалпыұлттық қозғалысы – Астана
4. Бустром Р. «Развитие критического и творческого мышления», Открытое сообщество, 2006.
5. Кларин М.В. «Инновационные модели обучения в зарубежных педагогических поисках » Арена, 2007

### АҒЫЛШЫН ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРДЕГІ КЕЙБІР ЕРЕКШЕЛІКТЕРДІ ҚАРАСТЫРУ

Мақал-мәтелдер — сөздік құрамның халық өміріндегі әрқилы кезеңдерді, қарым-қатынас пен қоғамдық құбылыстарды бейнелей сипаттайтын, көңілдегі ойды шебер де ұғымды жеткізетін, қысқа да нұсқа тұжырым жасайтын, мән-мазмұнға бай бөлігі. Демек, халық өмір шындығын, көңілге түйгенін мақал-мәтел ретінде өз ұрпағына үлгі-өнеге етіп қалдырып отырған.

Қай халық болмасын, адамзат үшін үйдің алатын орны ерекше. Зерттеу барысында осы тақырып аясына жататын мақал-мәтелдердің екі тілде де көптеп кездесетіндігі байқалды. Мысалы, ағылшындар *"My house is my castle"* (с.с.а.: Өз үйім - қорғаным) десе, қазақ халқы *"Өз үйім-өлең төсегім"* деп, оған бейнелі түрде ерекше сипат береді.[1]

Тарихи деректерге сүйенсек, ежелгі ағылшын баспаналары қорғаныс үшін аса мықты болмаған және Англияда қорғандардың салына бастауы 1066 жылғы нормандар басқыншылығымен байланысты. Жергілікті халық қаһарынан қауіптенген нормандар "түнгі ұйқы кезінде бауыздап кетпеуі үшін мықты баспана керек" деген ұйғарымға келіп, батпақтан үй салып, ағаштан мұнаралар тұрғыза бастаған. Демек, өзге халықтарға тән тарихи қалыптың, дәстүрдің жергілікті халықтарға сыналап енуі, үйдің ассоциативті түрде қорғанға балануы *"My house is my castle"* тәрізді тұрақты тіркестердің тілде қалыптасуына негіз болған деп ойлаймын.

Ал, *"өз үйім - өлең төсегім"* тұрақты тіркесіндегі "өлең" лексемасына Э.В. Севортянның сөздігінде берілген анықтама бойынша аталмыш тілдік единица түркі тілдеріне монғол тілінен енген кірме сөз, "сулы, сазды жерде өсетін шөп; нәрлі, жұғымдылығы шамалы, жұмсақ шөп" деген мағынаны білдіреді. Қазіргі таңда бұл бейнелі орам "Біреудің байлыққа толы кең сарайында қысылып, қымтырылып отырғаннан гөрі өзінің қарапайым, жұпыны төрінде көсіліп жатқанға не жетсін" деген ұғымда қолданылады. Жалпы алғанда, қос тілдегі мақал-мәтелдер арқылы берілетін негізгі ой біреу, яғни адамның үйіне деген ыстық сезімі мен үйдің адам өмірінде алатын орны. Бірақ осы ой ағылшын және қазақ мақалында сол халықтың әдет-ғұрпына, салт-санасына, дүниетанымына байланысты пайымдаулар арқылы берілген.

Ендігі кезекте отбасы туралы айта кететін болсам, қазақтың құтты босағасында ер адам — отағасы, үйдің қожайыны, алайда, үй ішінің бүкіл тұрмыс-тіршілігі, бала тәрбиесі, әдеп пен әдет, рухани қарым-қатынас т.б. барлығы әйел адамның құзыретінде. Ағылшын және қазақ тілінің паремологиялық қорындағы әйелдердің жеке басына қатысты мақал-мәтелдерден әйелдердің қоғамдағы, отбасындағы мәдени-әлеуметтік орнын аңғаруға болады. Солардың бірнешеуіне тоқтала кетейік: *A good wife makes a good husband* (с.с.а.: Жақсы әйел жақсы күйеу жасайды). Қазақ тілінде тәрбиелік мәні зор тіркеске мағыналас келетін бірқатар мақал-мәтелдер бар:

*Жақсы әйел жаман еркекті би етеді.*

Салыстыра қарастырғанда, халықтар менталитетіндегі ортақ көзқарас, өзара сәйкес ұғым-түсінік, біркелкі ұстаным байқалады.

*Жаман әйел жақсы еркектің төрдегі басын көрге сүйрейді,*

*Жақсы әйел жаман еркектің көрдегі басын төрге сүйрейді.*

Ал, уақыт өлшеміне байланысты бейнелі орамдар уақыттың көз ілеспес жылдамдығын, оны босқа өткізіп, өмірді өксітпеді, алтын мезетті пайдалы іске арнауды уағыздайды. Мысалы, *"Time is money"* (с.с.а.: Уақыт — ақша); *"Уақыт — білгенге қазына, білмегенге — быламық"*, *"Ерте тұрған әйелдің бір ісі артық, ерте тұрған еркектің ырысы артық"*. Туыс емес екі тілдің бірліктері уақытты ұтымды пайдаланып, тынбай еңбек етсең, мол қазынаға кенелесің деген ұғымды білдіреді.

"Тәрбие басы — тіл", орны мен орайын тауып қолданса, сөзден, яғни тілден асқан ғажап сиқырлы күш жоқ деп білген халық ұрпағын ойланып, дұрыс сөйлеуге баулыған. Мысалы:

*Good words cost nothing and are worth much.*

*Жылы-жылы сөйлесең, Жылан інінен шығады.*

*Қатты-қатты сөйлесең, Пышақ қынынан шығады.* Екі тілге қатысты орамдардың жеткізер ойы бір, яғни адам жанын жадыратар жақсы сөздің құндылығы. Ағылшын мақалында тек жылы сөздің мәні айтылса, қазақ мақалдары қатты сөздің адам жанына әсерін қоса жеткізеді. Бір ауыз қатты

сөзді қолға кірген тікенге теңей келіп, сол бір ауыз қатты сөзден пышақ қынынан шығатынын, үлкен дау туатынын ескертеді.[2,3]

Тағы бір айта кететін жайт, мағыналық жағынан ғана емес, құрылымы жағынан да қазақ және ағылшын тілдеріндегі мақал-мәтелдердің өзара ұқсастықтары жиі кездеседі:

1. Бұйрық райлы сөйлемдер:

a) Cut your coat according to your cloth –

Көрпеңе қарай көсіл.

b) First think, then speak –

Ойнасаң да ойлап сөйле.

2. Болымсыз түрдегі бұйрық рай, яғни тыйым салу;

a) Don't cross a bridge before you cote it- Байыбына бармай бал ашпа.

b) Don't trouble until trouble troubles you - Жатқан жыланның құйрығын баспа.

3. Шартты райлы сөйлем түрінде:

a) When cat is away, the mice will play - Құлан құдыққа құласа, құрбақа құлағында ойнар.

b) If it were not for hope, the heart will break - Үмітсіз шайтан.

4. Болымсыз жай сөйлемдер түрінде:

a) All are not hunters that blow the horn - Мылтық ұстағанның бәрі аңшы емес.

Тағы бір ерекшелігі, қазақ мақал-мәтелдері мал шаруашылығына, саятшылық-құс баптауға, кей кездері егіншілікке байланысты болса, ағылшын тіліндегі мақал-мәтелдерінің көп бөлігі бағбаншылық саласын қамтиды.

Сонымен қатар, мақал-мәтел құрылысы жағынан сырттай ұқсас болып келгенмен, олардың мазмұнды түйіндеуінде, ойды шешуінде өзіндік ерекшелігі байқалады.[1]

Мақалдарда бір-біріне сай қарама-қайшы ұғымдар мен нәрселерді салыстырып, шендестіру арқылы ой-пікірді айқындау тәсілі басым болып келеді.

Мысал:

Ағылшын баламасы	Қазақша баламасы
"It is useful to lock the stable door, when the steed is stolen"	«Ақымақтың ақылы түстен кейін кіреді, ырысы кеткеннің, иті ұры кеткен соң үреді».
East or West, home is best	Туған жердей жер болмас, Туған елдей ел болмас.
Great boast, small roast	Сөзге көп-іске жоқ.

Сонымен «тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні бар» демекші, **мақал-мәтелдер** — халық тарихы, оның әлеуметтік тіршілігі, ақыл-өнегесі, даналығы мол көрініс тапқан, ой дәлдігімен, ықшамдылығымен ерекшеленетін тілдік бірліктер болып табылады:

- мақал көп жағдайда үлгі, өнеге, өсиет айтуға құрылады. Ал мәтел, сөз тіркесі, қалыптасқан нақышты орамды сөйлемше түрінде келіп, көңілдегі ойды емеурін арқылы жеткізеді және нақты тұжырым, қорытынды пікір жасалмайды;

- ағылшын тіл білімінде мақал мен мәтелдің ара жігі нақты ажыратылмай, біртұтас тұрақты тіркес ретінде қарастырылады;

- бірқатар қазақ және ағылшын мақал-мәтелдерінің құрамы мен құрылымы және мағынасы тұрғысынан өзара сәйкестіктері байқалды, абсолютті эквивалент, яғни теңбе-тең балама түрлері де кездеседі;

- ағылшын мақалдары көбіне бір сөйлемнен ғана құралса, қазақ мақалдарының басым көпшілігі екі, не бірнеше тармақты болып келеді. Қазақ мақал-мәтелдеріндегі айтылар ойдың басқа бір жағдай, не құбылыспен салыстырыла жеткізуін тілдік ерекшеліктер санатына жатқызуға болады.

#### ЛИТЕРАТУРА:

1. Словарь употребительских английских пословиц//Москва-1985
2. Адамбаев Б. Ағылшын және қазақ мақал – мәтелдерінің құрылымдық және мағыналық ұқсастықтары //Алматы-1996, 17 б.
3. А.В. Кунин Мақал – мәтелдердің құрылымдық-мағыналық ерекшеліктеріндегі "коммуникативтік фразеологиялық бірліктер//М., 1981-УДК: 811.111(072)

**Нурпеисова А.Б., Урдашева М.К.**  
Государственный университет имени Шакарима города Семей  
Научный руководитель: К. И. Фоминых, преподаватель

## УЧЕБНО-МЕТОДИЧЕСКОЕ ПОСОБИЕ ДЛЯ ПОЛИЯЗЫЧНЫХ ГРУПП ПО СПЕЦИАЛЬНОСТЯМ ФИЗИКА И ХИМИЯ

Полиязычие как важное направление развития человечества осознавалось давно. Сегодня невозможно представить себе, что где-то ещё существуют страны, люди которых владели бы только одним языком [1].

**Полиязычие** – «употребление нескольких языков в пределах определенной социальной общности (прежде всего государства); употребление индивидуумом (группой людей) нескольких языков, каждый из которых выбирается в соответствии с конкретной коммуникативной ситуацией» [2].

В своих выступлениях и обращениях Президент страны Нурсултан Абишевич Назарбаев неоднократно говорил о важности и значимости развития полиязычия для многонационального казахстанского общества [3].

Именно полиязычие может послужить укреплению конкурентоспособности Казахстана [4].

Актуальность нашей работы связана с интеграцией Казахстана в мировое сообщество и с внедрением трехязычного образования в средних и высших учебных заведениях. В связи с этим возникает необходимость разработки учебно-методических материалов для обучающихся, по специальностям, связанным с физикой и химией.

**При разработке данного учебно-методического материала** мы и наш научный руководитель провели анализ различных научных пособий и использовали наиболее эффективные методики по предоставлению информации в рамках полиязычного образования.

**Пособие состоит из двух разделов: физика и химия.** Суммарное количество тем 14. Выбранные темы носят междисциплинарный характер, т.е как школьники, так и студенты 1-ых, 2-ых курсов изучают данные материалы.

**Раздел физики включается в себя 6 тем, такие как:** 1. Elementary particles: electrons, protons and neutrons; 2. The Large Hadron Collider; 3. The Higgs boson; 4. The structure of an atom; 5. Electromagnetic spectrum and visible light; 6. The theory of relativity.

**В разделе физика**, информация преподнесена на английском языке, в доступном для понимания формате. В теоретической части указаны новые термины, их трактовка и история возникновения. Также были использованы не только текстовый материал, но большое внимание было выделено когнитивному аспекту. В разделе физика, обучающийся может не только прочесть, предоставленный материал, а также наглядно увидеть, о чем идет речь.

**Пособие содержит такие задания как:** answer the questions (ответьте на вопросы), find the correct name (найдите верное название), quiz (викторина), open/close questions (открытые/закрытые вопросы), “what do you think?” (“Как Вы думаете”, вопрос-рассуждение), test “True - false” (тест “Истина - ложь”), а также множество заданий с иллюстрированным материалом.

В разделах физика и химия, блок практических заданий был составлен на основе материалов книг и учебников зарубежных ученых, таких как: Ananya Ganguly (индийский химик, доктор наук), Rakesh K. Parashar, Greg Curran, также на основу создания принципа работы повлияли такие издательства как Eyewitness books, Person, Viva Student edition, GRB books.

**В раздел химия были включены следующие темы:** 1. A chemical reaction; 2. Acids; 3. Salts; 4. Organic chemistry; 5. Inorganic chemistry; 6. Proteins, fats and carbohydrates; 7. The Periodic table; 8. Radioactive decay.

Также к каждой теме прилагается текстовый материал с разъяснением терминов и определений. **Затем следует ряд задний для закрепления материала:** matching (соединить соответствующие части), finding an excess word (найти лишнее в логическом ряду), choose right translation (выбрать правильный перевод). Задания с иллюстрациями визуализируют прочтенный материал и влияют на повышение уровня запоминания.

Для наглядности, приведем в пример одну тему из раздела «Базовая физика».

**Elementary particles: electrons, protons and neutrons.**

The *electron* is a subatomic particle, symbol  $e^-$  or  $\beta^-$ , with a negative  $-1e$  elementary electric charge.

Electrons play an essential role in numerous physical phenomena, such as electricity, magnetism, and thermal conductivity, and they also participate in gravitational, electromagnetic and weak interactions. Since an electron has charge, it has a surrounding electric field, and if that electron is moving relative to an observer it will generate a magnetic field [5].

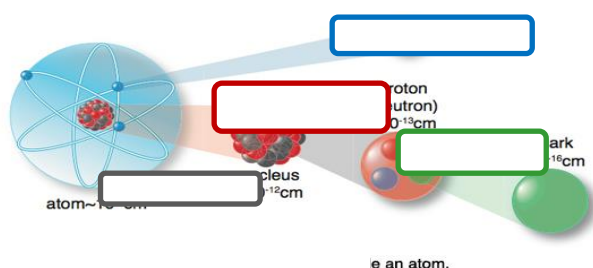
A **proton** is a subatomic particle, symbol  $p$  or  $p^+$ , with a positive electric charge of  $+1e$  elementary charge and mass slightly less than that of a neutron. Protons and neutrons, each with masses of approximately one atomic mass unit, are collectively referred to as "**nucleons**". One or more protons are present in the nucleus of every atom [6].

The **neutron** is a subatomic particle, symbol  $n$  or  $n^0$ , with no net electric charge and a mass slightly larger than that of a proton.

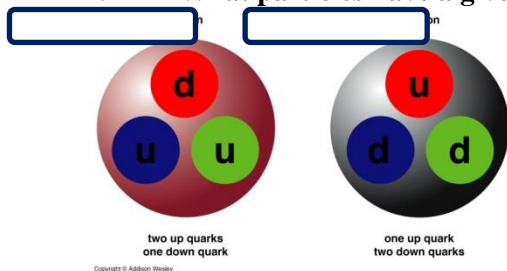
The neutron is essential to the production of nuclear power. In the decade after the neutron was discovered in 1932, neutrons were used to induce many different types of nuclear transmutations. With the discovery of nuclear fission in 1938, it was quickly realized that, if a fission event produced neutrons, each of these neutrons might cause further fission events, etc., in a cascade known as a nuclear chain reaction [7].

### Exercises for self-examination.

1. What particles include in the structure of the atom? Write them down.



2. What particles have a given amount of quarks?



### ЛИТЕРАТУРА:

1. Сайт «Успехи современного естествознания». Статья «ПОЛИЯЗЫЧНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ – ВАЖНЕЙШАЯ СТРАТЕГИЯ РАЗВИТИЯ КАЗАХСТАНА» [Электрон.ресурс]. – URL.: <http://www.natural-sciences.ru/ru/article/view?id=32605> (дата обращения: 02.01.17).
2. Антимонова О.Н., Биртаева Ш. «Полиязычное образование как объект научно – педагогического познания» [Электрон.ресурс]. – URL.: [http://www.rusnauka.com/16\\_PN\\_2016/Philologia/1\\_212233.doc.htm](http://www.rusnauka.com/16_PN_2016/Philologia/1_212233.doc.htm) (дата обращения: 02.01.17).
3. Сайт «Kazinform. Международное информационное агентство». Статья «Значимость развития полиязычия для многонационального Казахстана» [Электрон.ресурс]. – URL.: [http://www.inform.kz/ru/znachimost-razvitiya-poliyazychiya-dlya-mnogonacional-nogo-kazahstana\\_a2830925](http://www.inform.kz/ru/znachimost-razvitiya-poliyazychiya-dlya-mnogonacional-nogo-kazahstana_a2830925) (дата обращения: 02.01.17).
4. Сайт «Kazpravda». Статья «Полиязычие – в действии». [Электрон.ресурс]. – URL.: <http://www.kazpravda.kz/fresh/view/poliyazichie--v-deistvii/> (дата обращения: 02.01.17).
5. Сайт «Wikipedia, the free encyclopedia» (About electron) [Электрон.ресурс]. – URL.: <https://en.wikipedia.org/wiki/Electron> (дата обращения: 02.01.17).
6. Сайт «Wikipedia, the free encyclopedia» (About proton) [Электрон.ресурс]. – URL.: <https://en.wikipedia.org/wiki/Proton> (дата обращения: 02.01.17).
7. Сайт «Wikipedia, the free encyclopedia» (About neutron) [Электрон.ресурс]. – URL.: <https://en.wikipedia.org/wiki/Neutron> (дата обращения: 02.01.17).

**Нурпеисова А.Б.**

Государственный университет имени Шакарима города Семей  
Научный руководитель: М. К.Омаров

## **ДИАЛЕКТЫ В НЕМЕЦКОГОВОРЯЩИХ СТРАНАХ**

### **Немецкий язык. Диалекты. Немецкоговорящие страны.**

Изучение иностранного языка в современном мире - это один из самых необходимых составляющих моментов современного, успешного человека. Знание хотя бы одного иностранного языка расширяет кругозор, позволяет узнать культуру и обычаи другого народа [1].

Каждый язык богат своей историей, уникален по своей структуре. И конечно, диалекты играют важную роль для человека, который живет или собирается переехать в одну из немецкоговорящих стран.

**Диалект** (греч. *dialektos* — говор, наречие). Разновидность общенародного языка, употребляемая сравнительно ограниченным числом людей, связанных общностью территориальной, социальной, профессиональной. Территориальные диалекты отражают языковые расхождения периода племенного строя, эпохи феодализма, связаны они также с передвижением населения на той или иной территории. Диалекты могут лечь в основу общенационального языка [2].

Немецкий язык принадлежит к западногерманской подгруппе германских языков и является официальным государственным языком Федеративной Республики Германии, с населением 77 миллионов человек, а также Австрии, в которой проживает еще около 7,5 миллионов человек, говорящих на изучаемом вами языке. Официальным языком княжества Лихтенштейн (*Fürstentum Liechtenstein*), которое занимает территорию всего 160 квадратных километров в горах Альп, также считается немецкий язык.

Более того, немецкий является одним из официальных языков Швейцарии, по статистическим подсчетам в Швейцарии около 4,6 миллионов немецкоговорящих граждан, что составляет 72,4 % населения страны. Люксембург и Бельгия также рады будут приветствовать Вас звуками немецкой речи, так как в этих местностях говорят на собственных диалектах германского языка [3].

**Литературный немецкий язык (Hochdeutsch)** является общепринятым в сфере образования, делопроизводства, в официальных учреждениях, его можно услышать, просматривая немецкие телеканалы или слушая немецкие радиостанции. Но в отдельных германских землях вы услышите немецкий язык, отличающийся некоторыми особенностями фонетики, морфологии и лексики.

Итак, самой большой по численности немецкоговорящих жителей, является страна Германия, или **Федеративная Республика Германия** — европейское демократическое государство, состоящее из 16 земель. Безусловно, в стране, в которой 92% жителей являются немцами, будет использоваться немецкий язык в полном его объеме [4].

**В самой Германии выделяют 3 главные группы диалектов**, в зависимости от их территориального расположения, которые в свою очередь делятся еще на более мелкие диалекты.

**Верхненемецкие диалекты (Oberdeutsch); Средненемецкие диалекты (Mitteldeutsch); Нижненемецкие диалекты (Niederdeutsch).**

#### **Верхненемецкие диалекты.**

Несмотря на свое название, сами диалекты этой группы расположены в южной части Германии, так как именно там расположены высокие горы (т.е. в нижней части Германии)

**Бремен.** Здесь живут хранители традиций старонемецкого языка, они долго тянут гласные. Короткое "хаус" (Haus - дом) превращается в протяжное "ху-у-с", а "лойте" ("Leute" - люди) - в "лююд".

**Бранденберг. Гамбург.** Здесь не признают, казалось бы, типичный немецкий "ш" перед согласными. "Штайн" (Stein - камень) на местных диалектах будет звучать как "стайн".

**Зволле, Энсхеде.** Нижнесаксонский диалект - это смесь из английского, немецкого и французского. Носители картавят, меняют звонкие гласные на глухие, тянут гласные.

**Берлин.** Здесь любят пошипеть. Слово "рехнюнг" (Rechnung - счет) звучит как "решньюнг".

#### **Средненемецкие диалекты.**

**Кессель, Франкфурт.** Носители гессенского диалекта тоже любят шипеть. Прекрасное "ихь либе дихь" ("Я люблю тебя") здесь будет больше похоже на звук разбивающейся посуды - "ищ либе дищ".

Кельн. Рипуарский диалект отличается музыкальностью. Тут любят "пойкать". "Я тебя люблю" здесь прозвучит как "ик либе дик".

Лейпциг, Дрезден, Виттенберг. Верхнесаксонский диалект. Основа немецкого литературного языка.

Тюрингия. Тюрингский делится на множество мелких диалектов. Здесь в порядке вещей, если жители соседних городков не понимают друг друга. Особенно нестандартным считается говор Хольцталебена. Тут говорят жестко: "Их хабе эс дир гесагхт!" ("Я тебе сказал"). При этом в соседнем Хондерсхаузене та же фраза превращается в немногословное "Йесаат"

#### **Нижнемецкие диалекты.**

Эти диалекты, несмотря на свое название, находятся в верхней части Германии, если смотреть на карту мира.

Штутгарт. В швабском диалекте любят шипеть и не любят гласные "Г" и "u", поэтому злые родители в Штутгарте кричат своим непослушным детям "Дом кенд!" ("Domm kend!" - "глупый ребенок!"), а литературно это звучало бы как "Дум кинд!"

Нюрнберг, Мюнхен, Вена, Инсбрук. Носители баварского диалекта кажутся очень экспрессивными. Они горделиво "окают": всем знакомые "айнц, цвай" ("один, два") у баварцев звучат неторопливо и важно "онц, цво". А еще рычат, а потом как бы оправдываются уменьшительно-ласкательным суффиксом "ль". Поэтому "рад" (Rad - "колесо") у баварцев превращается в "рррадль" [5].

#### **Интересные факты.**

На юге Германии вы встретите произношение "sch" вместо "s". Особенно этим выделяется швабский диалект и произношение жителей Ройтлингена, Тюбингена, Констанца – области южнее Штутгарта. *Was machst (machscht) du heute? Kannst (kannscht) du mir bitte helfen? Hast (hascht) du es schon?* Здесь также любят говорить с уменьшительно-ласкательным суффиксом <-le>: **Spätzle, Grüble, Peterle, Leckerle.**

В швейцарском немецком распространен суффикс <-li>: например, **Grübli, Züri, Müsli**. Хотя слово Müsli настолько прижилось, что сегодня мы его употребляем, даже не задумываясь, что когда-то, это был диалект: один швейцарский врач придумал для своих пациентов альтернативный вариант здорового питания, и название мюсли происходит от слова **Mus** – пюре из фруктов, в швейцарском варианте с нашим любимым суффиксом получаем Müsli.

Зайдя в какой-нибудь магазин в Баварии или Баден-Вюртемберге, зачастую вместо традиционного «Hallo» можно услышать «**Grüß Gott**», а молодежь будет говорить при встрече «**Servus**»

Жителей Кёльна и прилегающий областей легко можно вычислить по специфическому произношению фонемы <ch>, как например в словах **lustig, komisch, regnerisch, schmutzig** – на конце слова все будет звучать примерно одинаково («комихь», «регнерихь»).

Двигаясь дальше в сторону севера, можно столкнуться с тем, что люди произносят "s" в конце слова как "t": **dat – "das", wat – "was", diet – "dies", allet – "alles"**.

Берлинский диалект выделяется своим знаменитым **ick (ich) и dat (das): Dat kann nit war sein, ick bin doch in Berlin oder wat?**

В Германии диалекты широко используются в повседневной жизни, и немцы свободно переключаются между диалектом и литературным языком (**Hochdeutsch**). На радио и телевидении передачи дикторы говорят на Hochdeutsch, на Hochdeutsch печатаются также книги и газеты, ставятся спектакли в театре, снимается кино. Иногда для достижения специального эффекта возможен переход на диалект, если например, герой родом из Баварии и это подчеркивается его речью. В официальных документах используется только Hochdeutsch [6].

#### **ЛИТЕРАТУРА:**

1. Сайт «Инфоурок», автор Андрейчук О.В., статья «Иноязычное образование в глобальном мире [Электрон.ресурс]. – URL.: <https://infourok.ru/> (дата обращения: 09.03.17).
2. Сайт «Академик» (Электронный словарь и энциклопедия) [Электрон.ресурс]. – URL.: <http://dic.academic.ru/> (дата обращения: 09.03.17).
3. Сайт «Study German», статья «Немецкоговорящие страны и диалекты в немецком языке» [Электрон.ресурс]. – URL.: <http://www.studygerman.ru/support/lib/article80.html> (дата обращения: 09.03.17).

4. Форум (новости, обсуждение актуальных событий в мире), раздел «Обо всем немецкоязычном», [Электрон.ресурс]. – URL.: <http://www.pogovorim.by/forum/viewtopic.php?f=66&t=158077> (дата обращения: 09.03.17).
5. Сайт «Интересный немецкий», раздел «Диалекты немецкого языка. Насколько немецкий язык разнообразен» [Электрон.ресурс]. – URL.: <https://rishamanisdeutsch.jimdo.com> (дата обращения: 09.03.17).
6. Сайт «Deutsch online», раздел «Диалекты немецкого языка» [Электрон.ресурс]. – URL.: [http://www.de-online.ru/news/dialekty\\_nemeckogo\\_jazyka/2013-08-10-162](http://www.de-online.ru/news/dialekty_nemeckogo_jazyka/2013-08-10-162) (дата обращения: 09.03.17).

УДК: 811.111

**Даулетканқызы Д.**

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті

Ғылыми жетекші: А.А. Ибраева, аға оқытушы

Шетел филологиясы және аударма кафедрасы

### **ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ МӘТІНДЕРДІҢ АУДАРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

Ағылшын тілін үйренушілерінің қоғамдық-саяси мәтін тілінің ерекшеліктері мен қасиеттерін нақты білуге деген қажеттіліктерінен көрінеді, қоғамдық-саяси мәтіндер газет беттерінде көптеп кездеседі, ал оларды дұрыс түсіну үлкен қиыншылықтарды туындатады. **Жұмыстың өзектілігі** : Қазақстанның еуропалық және халықаралық саяси, экономикалық және әлеуметтік кеңістіктегі интеграциялану саясатына және халықаралық қатынастардың қарқынды дамуына байланысты қоғамдық-саяси аударма өте үлкен сұранысқа ие болумен анықталуы.

**Зерттеудің мақсаты**: қоғамдық саяси мәтіндерді аудару ерекшеліктерін айқындап, сипаттау.

**Зерттеудің жаңалығы**: қоғамдық-саяси аударма мәселелерін зерттеу ұлттық саяси жүйелер мен олардағы қолданылатын тілдік бірліктерді салыстыра отырып жазылуында.

**А.Федоров мәтіндерді аударылатын материал түріне байланысты 3-ке бөледі**:

1. ақпараттық, документальды және ғылыми мәтіндер;
2. қоғамдық-саяси мәтіндер;
3. әдеби мәтіндер.

**Қоғамдық- саяси мәтін дегеніміз** – ең алдымен, берілген мәселеге белгілі бір көзқарасты білдіру.

**Қоғамдық – саяси мәтіндердің басты ерекшелігі**- ол тек белгілі біртұтас мәтін ретінде емес, яғни тек бір оқиға немесе мәселе туралы ақпарат бермейді, басқа да маңызды функциялар атқарады

**Қоғамдық саяси мәтіндердің жанрлық классификациясы**

Е.И. Шейгал саяси мәтіндерді келесідей бөліп көрсетуді ұсынды:

- ритуалды жанрлар (ұлықтау(инаугурациялық) сөзі, халықпен сәлемдесу және т.б.);
- бағыттама жанрлар (баяндама, жарлық, шарттар, келісімдер);
- агональді жанрлар (ұран, үнпарақ, митингіде сөз сөйлеу және т.б.);
- ақпараттау жанрлары (газеттік ақпарат, халықтың бұқаралық ақпарат құралдары көмегімен жүргізілетін саясаткерлерге арналған үндеуі). [Шейгал Е.И. Власть].

**Қоғамдық саяси мәтіндердің басқа қарапайым мәтіндерден айырмашылығы төмендегідей:**

- «саяси лексика» терминдерге бай, ал арнайы емес «саяси» тілдік белгілер қарапайым тілдегі қолданыстан өзгеше;

- мәтіннің ерекше құрылымы кейде ерекше сөйлеу тәсілдерінің нәтижесі болып табылады;
- мәтіннің дыбыстық немесе жазбаша түрде берілу ерекшелігі.

Қоғамдық – саяси терминология деген қоғамдық – саяси өмірдегі нақты түсініктерге жататын қоғам санасындағы сөздер мен сөз тіркестері. Көп жағдайда, қоғамдық – саяси терминология бейтарап және өзгеріссіз. Ал қоғамдық саяси лексиканың құрамына, қандай да бір идеологиялық қызметті атқаратын, эмоционалды бояуы бар лексикалық бірліктер кіреді.

**Қоғамдық – саяси мәтіндерді аударуда қолданылатын лексикалық және грамматикалық трансформациялар қолданылады.**

**Саяси терминология** әсіресе газеттік-ақпараттық стильге тән. Қоғамдық-саяси салада терминологиялық жүйелердің аз мөлшердегі қатаңдылығы мен жинақылығы байқалады.

Қандай жағдайда да терминнің мағынасына басты назар аудару қажет.



АҚШ-тың саяси терминологиясында «*department*» термині қызметі мен басқару жүйесіндегі дәрежесі жағынан министрлік болып табылатын үкіметтік орындарды атауда қолданылады. Сондықтан да, мысалы, *Department of Justice* терминін *Әділет департаменті* деп емес *Әділет министрлігі*, сол сияқты *Department of Finance* - *Қаржы министрлігі* деп аударған дұрыс.

Ағылшын терминін аударылатын тілде мүлдем басқа мағына беретін оған сәйкес «интернационалды» сөзбен аудармауға тырысу. Жиі қате аударылатын терминдердің бірнеше мысалдарын көрсетейік:

*Мысалы, US Administration – американдық администрация* (АҚШ үкіметі деп аудару қажет).

Сол сияқты ағылшын тілінен аударған кезде аударылатын тілде басқа мағынаға ие болатын сөзбе сөз аударманы қолдануға болмайды. Мысалы, *Home Secretary – үй секретарі* емес, *ішкі істер министрі*;

Аударманың түрін таңдау кезінде терминнің АҚШ пен Ұлыбританияда білдіретін мағынасы арасындағы айырмашылықты есепке алған жөн. *Attorney General – 1) Әділет министрлігі* (АҚШ) 2) *Бас прокурор* (Ұлыбритания)

**Эвфемизм (грек. *eu* – жақсы, *phemi* – айтамын)** – мағынасы тұрпайы сөздерді басқа атаумен ауыстырып, сыпайылап жеткізу. **И.П. Гальпериннің анықтамасы бойынша**, саяси эвфемизмдердің мақсаты – «қоғам ойын алдап, қандай да бір жағымсыз жайтты анағұрлым әдепті түрде хабарлау. Гальперин саяси эвфемизмдерді перифрастикалық айналым ретінде анықтаған болатын. Дегенмен оның ойынша, кейбір саяси эвфемизмдер (*starvation – аштық* сөзінің орнына *undernourishment – тамаққа жарымау*; *profit – пайда* орнына *saving – қор жинау*; *unemployment – жұмыссыздық* сөзінің орнына *the building up of labour reserves – еңбек ресурстарын ұлғайту*) баспаға берілетін келеңсіз фактілерді толығымен бұрмалайды, сондықтан да олар нағыз эвфемизмдерге жатпайды деп санаған.

**Аудармалық транскрипция тәсілі** – бастапқы лексикалық бірліктердің аударма тіліндегі фонемалар арқылы фонемалық ресми қайта жаңғыруы, негізгі сөздің фонетикалық имитациясы.

*Мысалы, Over seven years ago, the United States pursued al Qaeda and the Taliban with broad international support.*

*Жеті жылдан астам уақыт бұрын Құрама Штаттар Әл-Каида мен Талибанды кең көлемді халықаралық қолдауға сүйене отырып қуғындады. Мұндағы «al Qaeda», «the Taliban» сияқты ланкестік ұйымдар атауы қазақ тіліне аудармалық транскрипция тәсілі арқылы аударылған.*

**Нақтылау тәсілі** – бастапқы тілдің кең көлеміндегі заттық-логикалық мағыналы сөздері мен сөз тіркестерін аударма тіліндегі тар шеңбердегі мағыналы сөздер мен сөз тіркестерімен ауыстыру

*Мысалы, As a student of history, I also know civilization's debt to Islam.*

*Тарих факультетінің түлегі ретінде мен өркениеттің Ислам дініне қарыздар екенін де жақсы білемін. (Барак Обаманың Каур университетіндегі сөйлеген сөзінен үзінді, 04/06/2009)*

Сөйлем басындағы «*as a student of history*» сөздерін айқындап, оны қабылдаушыға түсінікті формада жеткізу мақсатында нақтылау тәсілі арқылы «*тарих факультетінің түлегі ретінде*» деп аударылған.

**Сөз қосу тәсілі** – Лексикалық трансформациялар сияқты да грамматикалық трансформацияла қосымша сөз қосуды талап етеді. Мысалы, *I have come here to seek a new beginning between the United States and Muslims around the world; one based upon mutual interest and mutual respect.*

*Мен бұл жерге Құрама Штаттар мен дүние жүзі Мұсылмандары арасында екі жақты қызығушылық пен әспетке толы жаңа бастауларды іздеп келдім. (Барак Обаманың Каур университетіндегі сөйлеген сөзінен үзінді, 04/06/2009)*

Келтірілген мысалда айтылып тұрған «жаңа бастаулар» жайлы сөзді аудармада оған контекстіге байланысты сөз қосу арқылы (*екі жақты қызығушылық пен әспетке*) аударуға болады.

## ӘДЕБИЕТ:

1. Кусаинова Г.С. Функциональный аспект политической метафоры на страницах казахскоязычных и англоязычных газет; автореферат диссертации на соискание учётной степени кандидата филологических наук: - Алматы, 2006. – 26с.
2. Шейгал Е.И. Власть как концепт и категория дискурса // [http://www.gumer.info/bibliotek\\_Buks/Polit/Article/scheig\\_vlast.php-54k-](http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/Article/scheig_vlast.php-54k-) /Электронды ресурс
3. Миньяр-Белоручев Р.К. Общая теория перевода и устный перевод – М.: Воениздателство, 1980. – 237 с.
4. Комиссаров В.Н. Современное переводоведение. М. – 1999

5. Мухит Асанбаев, Талгат Мамираимов «Казахский язык в политической коммуникации» Часть 1. Казахский Альманах, № 4, 2009 г.
6. Рябкова И.П. «Межкультурная коммуникация в сфере политики и вопросы перевода», Ижевск, Россия – Раздел 2. Политическая коммуникация.

УДК:811.111

**Кадирсизова Г.К.**

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті

Ғылыми жетекші: А.А. Ибраева, аға оқытушы

Шетел филологиясы және аударма кафедрасы

### **СОМАТИЗМДЕРДІ АУДАРУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

Тілімізде ғасырлар бойы қалыптасып, көркем сөз қазынасының ең бір құнарлы қорына айналған, сан алуан сөз тіркестерінің ішінде соматикалық тұрақты тіркестер ерекше орын алады.

**Жұмыстың өзектілігі:** Бүгінгі күнге дейін адамның дене мүшелері ұйытқы болған фразеологиялық тіркестер жан - жақты қарастырылды, сараланды, әлі де зерттеліп жатыр. Дегенмен, соматикалық фразеологизмдерді аудару мәселелері өз шешімін әлі таппағаны белгілі.

**Зерттеудің жаңалығы:** фразеологизмдердің ішінде соматикалық бірліктер жүйелі түрде туыстығы жағынан қазақ және ағылшын тілінде алғаш рет салғастырыла зерттеліп отыр.

**Зерттеудің мақсаты:** Ағылшын және қазақ тілдеріндегі соматикалық фразеологизмдердің тіларалық ортақ белгілері мен ұлттық- мәдени ерекшеліктерін анықтау.

**Соматизм (гр. *Soma* – дене)** – шығу тегі мен типологиясына тәуелсіз барлық тілдерге тән адамның дене мүшелерін анықтайтын сөздер тобы. Фразеологиялық қордың басым бөлігін құрайтын ең көп тараған компонент соматизмдер болып табылады. Көптеген зерттеушілер мен лексикофрагтардың пікірінше, анатомиялық атаулар және дене мүшелері ұйытқы болған соматикалық фразеологизмдер кез келген халық тілінің фразеологиялық қорының 30% құрайды екен. [1,17]

Адамның өзіндік болмысы, күрделі табиғаты, сан алуан тіршілік-тірлігі, қимыл-қозғалысы, физиологиялық қалпы, психологиялық күй кешуінің бәрі дене мүше атауларына қатысты соматикалық фразеологизмдер арқылы сипатталып тұр. Адам өзінің физиологиялық, психологиялық, әлеуметтік жай-күйін суреттеуде және объективті шындықтағы барлық заттар мен құбылыстарды сипаттауда өзінің дене мүшелеріне, олардың қалып-күйіне, атқаратын қызметтеріне жүгінетіні белгілі. Дене мүшелері атауларына қатысты көптеген лингвистикалық еңбектер бар. Сол еңбектердің анатомиялық атаулары қай жағынан қарастырылғанына келер болсақ, анатомиялық атаулар көптеген ғылыми мақала, зерттеу жұмыстарында жан-жақты зерттелгеніне, ғалымдардың түрлі қырынан қарастырылғанына көз жеткіземіз.

«Қазақ тілінің түсіндірме сөздігін жасау тәжірибелері» еңбегінде жарияланған Ә. Болғанбаевтың «Анатомиялық атауларға байланысты фразеологизмдер» атты мақаласында дене мүше атауларының ұйытқы болуымен жасалған фразеологизмдер сипатталған. Мақалада қазақ тіліндегі анатомиялық атаулардың фразеологизмдер жасаудағы өнімділігі, тілімізде дене мүше атаулары негізінде қалыптасқан тұрақты тіркестердің көл-көсір байлығы және олардың құрылым-құрылысының соншалықты күрделілігі сөз болған. Ә. Болғанбаевтың пікірінше, «анатомиялық атаулар негізгі сөздік қорға жататындықтан, көп мағыналы туынды сөз жасауға сонша бейімдігімен ғана сипатталмайды, сонымен бірге тұрақты тіркестер жасаудағы белсенді қызметімен де айрықша көзге түседі». [5,54]

Сондай-ақ J. Seidl және W. McMordie –дің «Oxford Pocket English Idioms» сөздерінің «Idioms with key words from special categories ( арнайы категориялардың ұйытқы болуымен жасалған идиомалар)» атты бөлімде тұрақты тіркестерге негіз болған арнайы ұйытқы сөздерге байланысты фразеологизмдерге бөлек-бөлек қарастырылған. Саны жағынан ең көп бөлікті құрайтын анатомиялық атаулар ұйытқы болған соматикалық фразеологизмдерді жеке-жеке бөліп көрсеткен.

Туыстығы жағынан әртүрлі екі тілдегі фразеологиялық және түсіндірме сөздіктерінің негізінде сұрыпталған бірліктер саны төмендегідей көрсеткішке ие, ішкі ағзалардың ұйытқы болуымен жасалған соматикалық фразеологизмдердің жалпы саны 660 соматикалық бірлікті құрады, оның 430 бірлігі қазақ тілінде болса, ағылшын тілдерінде <жүрек> соматизмі фразеологиялық бірлік жасауда бірдей жоғары жиілік көрсеткішіне (қазақ тілінде - 100, ағылшын тілінде - 117) ие екенін

байқадық.Қазақ тілінде 19 ішкі соматизм фразеологизм жасауда кеңінен қолданылатын болса,ағылшын тілінде 13 ішкі соматизм фразеологизмде ұйытқы болады.Таңдай,көмей,өңеш,кеңірдек,жұлын,қуық секілді соматизмдер ағылшын тілінде фразеологизмде қолданылмайды екен.

Белгілі-бір халық жөніндегі құндылықтарды жеткізушіні тіл десек, фразеологизмдер адамдардың,халықтың тарихи қалыптасып даму кезеңдеріндегі күллі тіршілік тынысын танытушы, ұзақ уақыт даму нәтижесінде халық жадында сақтала отырып, мәдени стереотиптерді ұрпақтан ұрпаққа жеткізуші саналады.

Қазақ тіліндегі ішкі ағзалардан туындаған соматикалық фразеологизмдер халықтың көшпелі өмірін, басты кәсібі – мал шаруашылығын, салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпын, халықтың әлеуметтік жағдайын сипаттайтындығын келесі мысалдардан көре аламыз.Философиялық ойдан хабар беретін соматикалық фразеологизмінің бірі тілімізде молшылыққа кенелу мағынасын беретін «**Ақ түйенің қарны жарылу**» тұрақты тіркесі, оның қалыптасу мотиві халықтың шұғылданатын мал шаруашылығымен байланысты екені мәлім. *Ақ түйе* – қазақ шаруашылығында барлық үй жануарларының басы, негізгісі әрі амандық, саулықтың символы саналады. Сол себепті де ақ түйені сирек құрбандыққа шалған:соғыста жеңіске жеткенде, алыс сапардан туысы не жақын адамның оралуына және көптен күткен ұлы дүниеге келген кезде жасалатын дәстүр. Сонықтан да қазақ ұғымында ақ түйе киелі, қасиетті саналған. Сондай-ақ ақ түйені құрбандыққа шалу бүкіл халыққа үлестіруге молынан жететіндігімен де түсіндіріледі. Бұл да қазақ халқының қонақжай қалық екендігінің дәлелі ретінде.[2,158]

*"To be of the kidney"* ағылшын фраземасы бір-біріне ұқсас, бірдей деген мағынаны білдіреді. Әлемде Сиам егіздері дүниеге келген соң, аталған жайтты сипаттау үшін пайда болған фразеологизм. Алғашқы дене мүшелері бір-бірімен байланысқан ағайындылар 1811 жылы Таиландта (бұрынғы Сиам) дүниеге келген, олар "Сиам егіздері" (Чант және Энг) деген атпен белгілі болды. Сол кезден бастап ортақ дене мүшелері бар егіздерді осылай атап келеді. Көп уақыт бойы олар циркке қатысып, ел аралап жүріп қойылым көрсететін, осы атауды әлем бойынша аталған жағдайда ұқсас келетін жайттарда қолданысқа енгізген. Осылайша аталған фразеологизм әлеуметтік жағдайлар негізінде шыққан. Жоғарыда келтірілген мысалдар қазақ және ағылшын тілдерінің соматикалық фразеологиялық қорындағы ұлттық-мәдени ерекшеліктерді көрсетеді.

Құрамында соматизмдік сөздер болған фразеологизмдерді аудару үшін тиісті эквиваленттерді іріктеу жолымен фразеологиялық аудару амалын қолдануға болады.

Абсолютті эквиваленттерді іріктеу жолымен аудару, мысалы, *Have lost one's tongue (тілін жоғалтты)* - Тіл қатпау, Тілін жұту - сөйлемей, үндемей

Ішінара эквиваленттілік. Ішінара фразеологиялық эквиваленттер мәні, стилистикалық бояуы жағынан сай келеді, ал лексикалық құрамы жағынан айырылысады, мысалы, *Be (have smth.) on the tip of one's tongue (тілдің ұшында болу)* - Тілдің ұшында тұру - айтатын сөзін есіне түсіре алмау

Сипаттап аудару барысында бастапқы тілдің фразеологиялық бірлігінің мағынасы еркін сөз тіркестерінің көмегімен жеткізіледі. *A stiff upper lip (қатқыл үстіңгі ерін)* – салқынқандылық таныту, рухтану

Жұмысымызды қорытындылай келе, соматикалық фразеологизмдер – бұл тіл атаулының бәріне ортақ құбылыс, тек олардың пайда болуы, құрылымы, қолданылуы, бейнелеуіштік қасиеті тіл иесі халықтың мінез-құлқымен, салт-санасымен, әдет-ғұрпымен және дәстүрімен ұштасып, олардың көрінісін береді.Фразеологизмдер жасаудағы анатомиялық атаулардың қызметі айрықша екендігі белгілі. Фразеологизмдерге адамның дене мүшелерінің ұйытқы болуының өзі адамның сезім мүшелері арқылы қоршаған ортаны қабылдауның бір көрінісі болып табылады. Сол себепті де соматикалық фразеологизмдер қатарынан мағыналық жақтан эмоцияны бейнелейтін фразеологизмдерді көптеп кездестіруге болады. Сонымен ,қазақ және ағылшын тілдеріндегі ішкі ағзаларға қатысты туындаған соматикалық фразеологизмдерге салыстырмалы талдау жасай келе ,екі тілде де соматикалық фразеологизмдер әмбебап сипатқа ие екенін айту жөн болар.

#### ӘДЕБИЕТ:

- 1.Қазақ тілінің түсіндірмелі сөздігі. Алматы, Ғылым. 1986.. -35-37б.
- 2.Кеңесбаев І. Фразеологиялық сөздік. – Алматы: Арыс,2007.- 46-48б.
- 3.В. Арнольд Лексикология современного английского языка. – Москва:Принт,1986.-175-176б.
4. Авакова Р. Фразеология теориясы. – Алматы:Қазақ университеті, 2009.-290б.
- 5.Болғанбаев Ә.Анатомиялық атауларға байланысты фразеологизмдер/ Алматы: Ғылым, 1989. – 87б
6. Cowie A.P., Mackin R., McCaig I.R. Oxford Dictionary of Current Idiomatic English, Oxford University Press, 2002.-685б.

**Ерімбет С.Т.**

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті, Семей  
Ғылыми жетекші: Сарбасова А.К – «Құқықтану» кафедрасының аға оқытушысы

### **МЕДИАЦИЯ – ДАУДЫ ШЕШУДІҢ ОҢТАЙЛЫ ӘДІСІ**

«Бірлік түбі - береке», - деп, Майқы би бабамыз айтқандай, бірлігі жарасқан елдің болашағы жарқын, қадамы нық болады. 2011 жылдың 25 қаңтарында Елбасы Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының бастамасымен әзірленген «Медиация туралы» заңға қол қоюы медиация институтын дамытудың негізгі алғышарты болып табылады. Бітімге келу, татуласу, бір-біріне кешірім жасау «Жеті жарғы», «Қасым ханның қасқа жолы», «Есім ханның ескі жолы» секілді заңдардан бастау алады. «Медиация туралы» заң қазақ халқының билер мен ата-бабалар жолын дәріптеуге, дәстүрлі әдет – ғұрып тәжірибесін қалпына келтіруге жасалған ізгі кадам.

Жаңа қабылданған Заң жеке және заңды тұлғалар қатысатын азаматтық, еңбек, отбасылық және өзге де құқық қатынастарынан, сондай-ақ онша ауыр емес және ауырлығы орташа қылмыстар туралы істер бойынша қылмыстық сот ісін жүргізу барысында қаралатын дауларды шешуге қолданылады. Медиация рәсімі оған қатыспайтын үшінші тұлғаның және әрекетке қабілетсіз деп танылған адамдардың мүдделеріне қатысты болған жағдайда қолданылмайды. Сонымен қоса медиация тараптардың бірі мемлекеттік орган болып табылатын дауларға, сыбайлас жемқорлық қылмыстар және мемлекеттік қызмет пен мемлекеттік басқару мүдделеріне қарсы өзге де қылмыстар туралы істер бойынша қолданылмайды.

Халықаралық статистикаға сәйкес, барлық даулардың 40 пайызы медиация рәсімінен өтеді, олардың 85 пайызында оң нәтижелерге қол жеткізілген. Ал, Қазақстанда 2016 жылғы 1 тамыздағы деректерге сүйенер болсақ, Республика бойынша медиация тәртібімен шешілген даулардың саны 8876-ды құрайды, оның ішінде 3878-і дау сотқа дейінгі тәртіпте және 1024 даулы мәселе Қазақстан халқы Ассамблеясының қоғамдық құрылымдарының көмегімен шешілген. Ал, 9873 даулы мәселе сотқа дейін шешімін тапты. Қазіргі таңда, дауларды татуластыру рәсімдерін қолдану арқылы шешу оның ішінде медиация арқылы шешу күн тәртібіндегі өзекті мәселеге айналып отыр.

Медиация рәсімі әлі де болса қарқынды дамымаған. Оның басты себебі - халықтың ақпаратталмағанында. Ал осы салада қызмет атқаратын ұйымдардың өз сайты жоқ, тиісті дәрежеде өздері туралы ақпарат беріп, өз жұмыстарын жарнамалай алмайды. Сонымен қатар заңды дауларды альтернативті шешудің орнына соттық шешуге үйренген менталитет бар және медиация туралы заңның да кемшіліктері жоқ емес. Медиацияның дамуына кедергі келтіретін тағы бір фактор, ол – қызметтің ақылы болуы. Қылмыстық сот өндірісі саласында қылмыстық процестің қатысушылары үшін медиациялық қызмет республикалық бюджет есебінен ақысыз негізде жасалу мүмкіндігіне ие болуы тиіс. Алайда бұл бастамашылық тиісті бюджеттік қаржыландыру туралы саяси еріктен тыс жүзеге аспайды.

Ғалым – заңгердің пікірлеріне сүйене отырып, медиациялық қызметті ақысыз негізде тек қылмыстық процестің қатысушылары емес, сонымен қатар кейбір нақты істер үшін де белгілеуді ұсынамыз. Жоғарыда айтылғандарды сараптай келе, «Медиация туралы» ҚР Заңына жаңа «Ақысыз негізде медиацияны міндетті жүзеге асыру» деп аталатын 22-1 бабын қосылса нұр үстіне нұр олар еді.

Медиация ақысыз негізде міндетті түрде жүзеге асырылуы тиіс мынадай жағдайларда:

- 1) асыраушысының қайтыс болуына, жұмыспен байланысты мертігуіне немесе денсаулығының өзгедей бұзылуы арқылы келтірілген зиянды өтеу кезінде;
- 2) егер қарастырылып отырған дау кәсіпкерлікпен байланысты болмаса, онда Ұлы Отан соғысының қатысушылары мен оларға теңестірілген адамдар, мерзімді қызметтегі әскери қызметшілер, 1 және 2 топтағы мүгедектер, жасы бойынша зейнеткерлер;
- 3) алименттер өндіріп алу, зейнетақылар мен жәрдемақы тағайындау, ақтау, босқын немесе оралман мәртебесін алу мәселелері жөнінде азаматтарға, ата – ананың қамқорлығынсыз қалған кәмелетке толмағандарға.

Айтылғандардың барлығын қорытындылай келе, Алашты ауыздарына қаратқан орақ тілді, от ауызды, қара қылды қақ жарған әділ билердің даналық мектебі, ұлағатты дәстүрлері белгілі себептермен кезінде ұмытылып, енді, міне, тәуелсіздігіміздің арқасында оларды қайтадан қалпына келтіру мүмкіндігі туды. Сондай дәстүріміздің бірі және бірегейі – билеріміздің араздасқандарды

бітістіріп, мәмілелестіру дәстүрі әрі қарай жалғасып, болып жатқан талас-тартыстар мен дау-дамайларды шешуде еліміздегі кәсіби медиаторлар қалай да тараптарды риза етсе, екі жақтың мүдделерін қанағаттандырса, алға қойған мақсаттарына жетіп, уақыт келе азаматтар талас-тартысты доғарып, медиаторлардың қызметіне жүгінер еді.

#### **ӘДЕБИЕТ:**

1. Елгүл Нөкербанқызы. Бітімгершілік заңы тамызда қолданысқа енеді. «Заң газеті» жексенбі, 6 қараша 2011 жыл.
2. Қазақстан Республикасының Медиация туралы Заңы №401-IV ҚРЗ. «Егемен Қазақстан газеті» сейсенбі, 8 ақпан, 2011 жыл.
3. Айдос Ибраймов адвокат. Медиатор деген мамандық бар ол сотқа бармай-ақ дауларды шешіп береді. <http://www.aorda.kz/?p=9802>
4. <http://ortalyk-kaz.kz/publ/y/16-1-0-659>
5. <http://csp-sk.kz/i/b/mediacia.pdf>

ӘОЖ (347.779)

**Сексенбаева Т.Д.**

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті, Семей  
Ғылыми жетекші: Газизова Н.С. – п.ғ.к., доцент

#### **ҚР БАЛА ҚҰҚЫҒЫНЫҢ ҚОРҒАЛУЫ: ТЕОРИЯ ЖӘНЕ ПРАКТИКА (ШҚО МЫСАЛЫНДА)**

Бүгінгі таңда Қазақстанда 46126 жетім және ата – аналарының қамқорлығынсыз қалған балалар бар. Олардың тек 5,6 пайызы ғана шынайы жетім болса, қалған 43536 – сы әлеуметтік жетімдер қатарына жатады. Басқаша айтқанда, олардың әке – шешелері тірі, бірақ ата – ана құқынан, не бас бостандығынан айырылған немесе сәбилерінен бас тартқан. Жетім бала, жесір әйел проблемасы дәл қазір өткір тұр.

Республикамызда жетім балалар мен ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балаларға арналған 210 мемлекеттік және мемлекеттік емес ұйымдар бар. Оның ішінде еңбек және халықты әлеуметтік қорғау жүйесінде 19, денсаулық сақтау жүйесінде 25, білім беру жүйесінде 166 ұйымдар жұмыс істейді.

Тірі жетімдердің көбеюіне соңғы жылдары сәбилердің дүниеге кемтар болып келуі де ықпал етіп отыр. Дене кемістерін айтпағанның өзінде елімізде жылына 3000 нәресте жүрек ақауымен дүниеге келуде. Балалардың шетел асып кетіп жатқан себебі де – осында. Себебі ауру балаларды емдеп, қатарға қосуға мемлекеттің мүмкіндігі жоқ. Ауру баласын емдету машақатынан қашып, үкіметке тапсырып жатқан жөні түзу отбасылар да жетерлік.

Міне, жарық дүние есігін ашқан осындай бақытсыз бейбақтар туған қатыгездік көріп жатжұрттықтардың аспалы сөмкесінде ақыр аяғында көздері жәутендеп, аяқтары тырбандап, кете барады.

Надежда Лебедеваның айтуынша, шетел азаматтары асырап алған 640 баланың ішінде дені сауы жоқ. Орталық жүйке жүйесі зақымданған, психикалық ауытқу мен дене кемістіктері бар (аяқ-қолы жартылай жоқ, қасқыр тандай, қоян жырық) балаларды асырап алуға жергілікті ұлт өкілдерінің жүрегі дауаламайды. Облыс бойынша жылына осындай аурулы 70 бала шетелдіктердің жетегінде кетсе, 115 дені сау баланы жергілікті ұлт өкілдері асырап алып отыр. Осында тастанды балалардың қаншалықты көп екені көрініп-ақ тұр.

Әлемдегі журналистік зерттеудің мәліметіне сүйенсек, бұл іспен айналысатын халықаралық агенттіктер екі топқа бөлінеді. Оның біріншісіне заңды түрде, АҚШ-тағы Қазақстан елшілігі арқылы еліміздің мемлекеттік құрылымдарымен жұмыс істейтін. Қазақстанда тіркелген «Amrex I Frank Foundation», «World Partners Adorfion Inc» агенттіктері жатады. Бұл халықаралық агенттіктер Қазақстанның бүкіл аймағымен тығыз байланыс орнатқан.

Шығыс Қазақстан Облысында 10 балалар үйі және жетім және ата – анасының қамқорлығынсыз қалған балаларға арналған 4 интернаттық мекеме жұмыс жасайды. Онда 2386 тәрбиеленуші өмір сүріп тәрбиеленуде.

## ҚОРЫТЫНДЫ

1. Балалар құқығын қорғау мен сақтау – ғасырлар шебіндегі өзекті мәселе болып табылады [9]. Оның шешілуіне барлық әлемдік қауымдастық мүдделі. Бұл қоғамның өмір сүруге бейімділігіне кепілдік беру мен оның болашақта дамуын болжаудағы жастардың анықтаушы рөлде болатынымен түсіндіріледі.

### **Зерттеу нәтижелері бойынша төмендегідей ұсыныстар жасауға болады:**

1. Жаңа технологияны қолдана отырып, ата-аналарға өздерінің және балаларының құқықтарын конференция, жиналыс, семинар – тренингтар арқылы таныстыру, ақпараттандырған жөн.

Зерттеу нәтижелері бойынша төмендегідей ұсыныстар жасауға болады:

Еліміздегі әлеуметтік – экономикалық өзгерістердің орын алуы бала құқықтарының алғышарты болғандығын көрсетеді.

Зерттеу жұмыс нәтижелері оқушылардың құқықтық мәдениетін қалыптастыруға болашақ мұғалімдер даярлығы деңгейін оқу, оқу - әдістемелік құралдар және педагогикалық үдерісті проблемалық талдау жүйесі негізінде ұйымдастырып, жетілдіруге мүмкіндік беретінін дәлелдедік.

## ӘДЕБИЕТ:

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы, Алматы: - 2007 ж.;
2. Қазақстан Республикасындағы баланың құқықтары туралы. Қазақстан Республикасының Заңы, Алматы: Юрист, 2007 - 20 бет;
3. Қазақстан Республикасының Неке және отбасы туралы Заңы – Алматы: Юрист, 2007, 68 бет;
4. www.kazakhstan today.kz;
5. Шетел азаматтарының Қазақстандық балаларды асырап алуы // Дала мен қала 15 қаңтар 2009 ж;
6. www.google.kz.
7. Жүкенов Ж.Қ. Балалардың құқықтары мен заңды мүддерлерін қорғауға бағытталған іс-шаралардың негізгі басымдықтары.// Педагогика мәселелері – 2008 №2; - 33 бет;

ӘОЖ 347.4:368

### **Болатбеков Д.Б.**

Ғылыми жетекші: Газизова Н.С.- п.ғ.к., доцент  
Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті, Семей

## **ҚР САҚТАНДЫРУ ШАРТЫНЫҢ АЗАМАТТЫҚ- ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖАҒДАЙЫ**

Біздің қорғауға ұсынып отырған тақырыбымыз бүгінгі күнде өзекті, себебі өздеріңіз білесіздер Қазақстан Республикасы өзінің 25 жылдық даму тарихында егеменді ел бола отырып, көптеген жетістіктерге қол жеткізді сондай жетістіктердің бірі құқықтық базасын қалыптастырды, сол құқықтық базаның ішінде сақтандыру мәселесі де өте жақсы қолға қойылды.

Сақтандыру шартының негізгі құқықтық реттелуі мәселелесі құқықтық реттелуі барысында біз көптеген сақтандыру шартына байланысты заңнамалық актілерді саралап шықтық.

Назарларыңызға Еуропа Одағының сақтандыру жайлы Дерективалары ұсынылған. Осы дерективаларды мазмұнына байланысты топтарға бөлеміз

Өмірді сақтандыру Еуропа Кеңесінің қабылдаған сақтандыру бойынша бірінші деректива 1979 жылдың 5 наурызынан бастап Еуропа Кеңесінің дерективасы 92/96/ЕЕС 1992 жылдың 10 қарашасынан бастап Директива 2002/83/ЕС Еуропа Кеңесі мен Парламенті 2002 жылдың 5 қарашасынан бастап Тұтынушы сақтандыру Еуропа Кеңесінің Директивасы № 93/13/ЕЕС 1993 жылдың 5 сәуір Тұтынушы шартындағы әділетсіз жағдайлар туралы ДИРЕКТИВА 97/7/ЕС Еуропа Кеңесінің 1997 жылдың 20 мамырынан бастап. Алыс қашықтықта жасалған шарттардағы тұтынушылардың қорғалуы туралы

Сақтандыру шартын зерттеу барысында әрине біз жұмысымызда құқықтық теориялық негізделуіне тоқтала кетеміз, дәл қазіргі кезде біз оған тоқталуды жөн көріп отырған жоқпыз, өйткені сақтандыру шартының мазмұны, шығу тарихы және ҚР егемендік алған кездгі сақтандыру шартының бүгінге дейін жеткен жетістіктері ол біздің жұмысымыздың ішінде берілген сондықтан біз дәл қазіргі кезде сақтандыру шартына байланысты қандай мәселелер бар екеніне тоқталдық, ол мынадай мәселелер:

Азаматтық кодекстің бөлімі баптары сақтандыру шарттын жасасқан кездегі қатынастарды реттеуге арналған.

Өкінішке орай біз күнделікті күнде осы заңнамалықтың бұзылып жатқанын байқаймыз. Оған бір дәлел біздің сақтандыру тараптарының құқықтық сауатсыздығының төмендігі болып отыр. Осыған мысал ретінде: көптеген сақтандыру шартына отыратын сақтанушылар сақтандыру полисі мен шартында белгіленетін ережелермен танысуы керек екенін білмеуі.

Екіншіден, сақтандыру шартының дұрыс мазмұндалмауы дұрыс түсіндірілмеуі.

Үшіншіден сақтандыру шартына отырғанда қаржылық соманың анықталуы барысындағы бір біріне талаптар қою кезінде талаптарды толыққанды қоймай сақтандыру шарты орындалып болғаннан кейін бір біріне қосымша талаптар болады ол шарт ішінде кездеспеуі деген мәселелерді анықтадық.

Осы мәселелерді жою үшін біз төмендегідей ұсыныстарды береміз:

Сақтандыру заңнамалары ішінде заңнамаларын өзгерту немесе жетілдіру қажет

Біздің жұмысымыздың барысында сандық мәліметтер алынған және сақтандыру шартына байланысты сауалнама дайын болды. Сауалнамаға 200 ден астан респондент қатысты. Бірақ сауалнаманың нәтижесі бүгінгі таңда әлі қорытылған жоқ. Болашақта жұмыста қорытындыланады деп санаймыз.

Әр түрлі мемлекеттік органдар міндетті сақтандырудың қандай да бір түрін енгізу мәселесін шешуде потенциалды сақтанушылардың қаржылық мүмкіндіктері мен ұлттық сақтандыру нарығының нақты жағдайын, мемлекеттің әлеуметтік экономикалық даму артықшылықтарын ескермей тығыз ведомстволық мүдделерді қолданады.

#### ӘДЕБИЕТ:

1. Қазақстан Республикасының азаматтық кодексі (ерекше бөлім) // [http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K990000409\\_#z442](http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K990000409_#z442)
2. Менлибекова Г.Ж. Қазақстандағы сақтандырудың мәселелері және оның даму болашағы. // <http://group-global.org/kk/publication/5113-kazakstandagy-saktandyrudyn-mseleleri-zhne-onyn-damu-bolashagy>.
3. Жайлин Г.А. Азаматтық құқық. Оқулық. (Ерекше бөлім) – 1 том – Алматы: Заң әдебиеті, 2004.- 264 бет.
4. Сақтандыру ұйымының сақтандыру қызметін жүзеге асыруына қойылатын талаптар // [http://adilet.zan.kz/kaz/docs/V100006164\\_](http://adilet.zan.kz/kaz/docs/V100006164_)
5. Сақтандыру полистері бланктерінің мазмұнына және оларды жасауға сақтанушы өтініштерінің мазмұнына қойылатын талаптарды бекіту туралы // [http://adilet.zan.kz/kaz/docs/V100006171\\_#z0](http://adilet.zan.kz/kaz/docs/V100006171_#z0)
6. Міндетті экологиялық сақтандыру туралы // [http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z050000093\\_](http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z050000093_)
7. Сақтандыру (қайта сақтандыру) ұйымдарының сақтандыру сыныптары (түрлері) бойынша сақтандыру тарифтерін бағалау әдістері мен есептеу қағидаттарына қойылатын талаптар туралы нұсқаулықты бекіту туралы // [http://adilet.zan.kz/kaz/docs/V060004204\\_](http://adilet.zan.kz/kaz/docs/V060004204_)

УДК 343.6

**Темирбулатова Р.З., Сейдуалиева А.Н.**

Государственный Университет имени Шакарима города Семей

Научный руководитель: и.о. ассоциированный профессор, к.полит.н. Рахимова А.М.

#### МЕСТО СОЦИАЛЬНОЙ СЕТИ В СОВРЕМЕННОМ ОБЩЕСТВЕ

Буквально 5 лет назад не многие знали о существовании социальных сетей, сегодня же они прочно вошли в нашу жизнь и стали ее неотъемлемой частью. Что такое социальная сеть? Социальные сети в первую очередь разработаны с целью познакомить и собрать людей с общими интересами, дать им возможность общаться на различные темы, выкладывать и обсуждать фото и видео, добавлять друг друга в друзья, загружать и слушать музыку и т.д. Одним из плюсов социальных сетей является возможность найти давно потерянных друзей, родственников. Социальные сети так плотно слились с общественной жизнью человека, что нельзя уже и представить, как он без нее будет существовать.

Никто из нас даже не мог предположить, что это может стать еще одним рычагом доведения до самоубийства, что в тех на первый взгляд безобидных социальных сетях будут создаваться

специальные группы смерти, которые подталкивают наших детей и подростков к совершению самоубийства. Иногда путем уговоров, а иногда угрозами. Обычно эти группы создаются несколькими людьми. С детьми в социальных сетях работают системно и планомерно, шаг за шагом подталкивая к последней черте. Работают со знанием их пристрастий и увлечений, используя любимую ими лексику и культуру. Работают со знанием психологии, внушая девочкам, что они «толстые», а ребятам, что они — «лузеры» для этого мира. Потому что есть иной мир, и вот там они — «избранные». Они не угрожают детям, они просто обрабатывают им мозг самыми «безобидными слоганами» — например: «Думаешь о суициде? А он о тебе не думает. Даже он о тебе не думает, неудачник». Вопросы: «сколько унылых будней ты готов еще так просуществовать?» Картинки: рельсы, надвигающийся поезд с надписью «этот мир не для нас». Фото: дети на крышах с надписью «мы дети мертвого поколения» ...

Портал «Наш Костанай» провел мониторинг соц. сетей, и по данным мониторинга с начала года было выявлено 126 таких групп участниками которых являлись около 30 тысяч граждан Республики Казахстан, в том числе более 10 тысяч несовершеннолетних лиц. Эти группы блокируют, но их количество возрастает в 2 раза.

В Казахстане объединились неравнодушные юристы и разработали стратегию по борьбе с суицидальными группами в социальных сетях. Пока группу неравнодушных юристов представляют Шолпан Исмаилова, Бахыт Усетов и Рустам Мирзабаев. Не исключено, что в процессе работы к ним подключатся и другие юристы-адвокаты. Цель у команды одна — найти и наказать инициаторов суицидальных групп.

Руководитель Бюро независимых расследований, бывший сотрудник ДВД Алматы Рустам Мирзабаев привел статистику Комитета по правовой статистике и специальным учетам Генеральной прокуратуры - уголовных дел по статье 105 УК РК (доведение до самоубийства) в Казахстане в 2015 году расследовалось 73, за 2016 год зарегистрировано 175, а за начало 2017 года уже 23 случая самоубийств из-за социальной сети.

Так совсем недавно в сети появилась нашумевшая игра "Синий кит"(Тихий дом, Разбуди меня в 4:20), финальным этапом которой должно быть самоубийство игрока. Как проинформировали в прокуратуре, игра "Синий кит" или "Дом китов" появилась в сегменте российского интернета еще в прошлом году и набрала популярность среди поклонников суицидальных групп, которые запрещены как на территории Российской Федерации так и на территории Республики Казахстан.

Суть игры "Синий кит" заключается в том, что каждый игрок должен выполнить 50 заданий за 50 дней. Для начала игрокам предлагается выполнить на первый взгляд безобидные задания, последним из которых является суицид. И его нужно выполнить обязательно. Модераторы "групп смерти", как правило, владеют информацией о несовершеннолетних, необходимой для оказания эмоционального влияния на неокрепшую детскую психику, ту которую дети подростки под различными предлогами предоставляют сами того не желая кураторам этих групп. И если ребенок отказывается выполнять задания организаторы игры грозят расправиться с близкими игрока, предоставляя ему его же адрес. И эта игра не единственная, существуют еще много подобных игр и групп.

Действенными мерами на данное время является блокирование доступа к таким ресурсам и ужесточение наказания за совершение такого рода уголовных правонарушений в отношении несовершеннолетних. Если возбуждают дело, то по статье 105 УК РК, т.е. доведение лица до самоубийства или до покушения на самоубийство путем угроз, жестокого обращения или систематического унижения человеческого достоинства потерпевшего. Наказывать невидимых убийц по данной статье в случае с играми, как "Синий кит" соразмерно, так как там есть и угрозы и жестокое обращение. Но по отношению к пабликам и группам это не совсем правильно, они доводят людей, но без угроз, жестокого обращения. Несовершеннолетние добровольно вступают в данного рода группы и делятся между собой наиболее изощренными способами добровольного ухода из жизни. В связи с этим невозможно привлечь к ответственности именно создателей данного рода пабликов. Так как обычно расследования подобных преступлений в соц. сетях оканчиваются ничем. В конце расследования выясняется, что есть жертва — ребенок, покончивший жизнь самоубийством, и нет виновного в этом. По одной простой причине, что в социальных сетях практически невозможно определить виновного. Но когда кто-то посредством интернета склоняет ребенка к уходу из жизни, почти никогда нет с его стороны ни угроз, ни жестокого обращения с ним, ни систематического унижения человеческого достоинства.

Изначально надо ввести поправки в УК РК, добавить пункт в статью 105 доведение до самоубийства с помощью социальных сетей. Также в главу 7 добавить статью, которая будет



пресекать действия по созданию неправомерных групп. На наш взгляд поправка в Уголовный кодекс РК должна быть безотлагательно рассмотрена законодателями. Чтобы расследования подобных преступлений продвигались надо уделить больше внимания отделу "К", который борется с преступлениями в сфере информационных технологий. Привлечь самых высококвалифицированных следователей, специалистов разных профилей — программистов, религиоведов, психиатров и психологов, а может даже и хакеров для наиболее эффективной работы. Так же проводить больше мероприятий совместно с родителями и детьми, родители должны ограничивать детей от таких групп и уделить им больше времени, чтобы научиться распознавать малейшие симптомы надвигающейся трагедии и успеть спасти детей от рокового шага. В школах психологи должны проводить индивидуальные беседы.

Родители побольше общайтесь со своими детьми, узнавайте об их интересах. Привлекайте их к спорту, ездите на совместный отдых. Обратите внимание, в каких группах состоит ваш ребенок, чтобы уберечь подростка от опасности. Нельзя сказать, что самоубийства совершаются детьми только из неблагополучных семей, т.к. в благополучных семьях статистика показывает больше случаев суицида. У детей нет внимания родителей, им не с кем поговорить, поэтому они подписываются на разные группы и ищут тех, кто их выслушает и поймет. Поэтому уделяйте больше внимания детям, ведь будущее процветание государства за ними. А вы знаете, в каких группах состоит ваш ребенок?

УДК:336.67:004.42

**Мейрғазина Б.Н.**

Государственный университет имени Шакарима города Семей  
Научный руководитель: Л.З. Паримбекова, к.э.н., и. о. доцента кафедры учет и аудит

### **ПРИМЕНЕНИЕ ПРОГРАММЫ POWERBI И НОВЫХ ВОЗМОЖНОСТЕЙ EXCELL ПРИ ПРОВЕДЕНИИ АНАЛИЗА БИЗНЕСА**

Финансовый анализ представляет собой процесс исследования финансового состояния и основных результатов финансовой деятельности предприятия с целью выявления резервов повышения его рыночной стоимости и обеспечения дальнейшего эффективного развития.

Результаты финансового анализа являются основой принятия управленческих решений, выработки стратегии дальнейшего развития предприятия. Финансовое состояние характеризуется системой показателей, отражающих реальные и потенциальные финансовые возможности фирмы как объекта по бизнесу, объекта инвестирования капитала, налогоплательщика. Хорошее финансовое состояние – это эффективное использование ресурсов, способность полностью и в сроки ответить по своим обязательствам, достаточность собственных средств для исключения высокого риска, хорошие перспективы получения прибыли и др. Плохое финансовое положение выражается в неудовлетворительной платежной готовности, в низкой эффективности использования ресурсов, в неэффективном размещении средств, их иммобилизации. Пределом плохого финансового состояния предприятия является состояние банкротства, т. е. неспособность предприятия отвечать по своим обязательствам.

В качестве основных источников информации для проведения финансового анализа могут использоваться внешние данные:

- состояние экономики, финансового сектора, политическое и экономическое состояние;
- курсы валют;
- курсы ценных бумаг, доходность по ценным бумагам;
- альтернативные доходности;
- показатели финансового состояния других компаний.

Также используются внутренние данные, прежде всего, бухгалтерская и управленческая отчетность.

Более полную информацию о финансовом состоянии организации можно получить с помощью анализа коэффициентов, которые указывают на взаимосвязь между компонентами финансовых отчетов. Эти коэффициенты можно разделить на следующие категории:

- коэффициенты рентабельности;
- коэффициенты оборачиваемости активов;
- коэффициенты структуры капитала;
- коэффициенты ликвидности.

Данных становится всё больше и больше, поэтому сейчас как никогда важно иметь необходимый инструментарий для анализа данных и принятия решений. К таким инструментам можно отнести новые возможности Microsoft Excel и программу Power BI.

Power BI преобразовывает данные вашей компании в привлекательные визуальные представления с широкими возможностями по сбору и упорядочению, позволяя сконцентрироваться на важнейших задачах.

Power BI — это набор средств бизнес-аналитики для анализа данных и предоставления ценной информации. Информационные панели Power BI — это единый центр с обновлением данных в режиме реального времени, доступный на всех устройствах, в котором бизнес-пользователи получают полное представление о наиболее важных метриках. Пользователи могут исследовать данные на информационных панелях одним щелчком, используя интуитивные инструменты, упрощающие поиск ответов. Создание информационной панели не представляет большой сложности благодаря более чем 50 подключениям к созданным экспертами популярным бизнес-приложениям со

встроенными информационными панелями, которые помогут вам быстро начать работу. Кроме того, вы можете получить доступ к своим данным и отчетам откуда угодно через приложения Power BI Mobile, которые обновляются автоматически при любых изменениях ваших данных.

Если вы анализируете данные и предоставляете отчеты и аналитику своей организации, Power BI повысит вашу продуктивность и поможет творить. Power BI Desktop — это многофункциональное гибридное веб-приложение данных и средство создания отчетов. Объединяйте данные из отдельных баз данных, файлов и веб-служб с использованием визуальных инструментов, которые помогают узнать и улучшить качество данных, а также автоматически устранить проблемы с форматированием. Можно создавать невероятные отчеты, эффективно передающие ваши мысли, с помощью более чем 20 встроенных визуальных элементов и живого сообщества, предоставляющего настраиваемые визуализации. С помощью службы Power BI можно безопасно публиковать отчеты в организации и настраивать автоматическое обновление данных, чтобы все пользователи получали актуальную информацию.

Если у вас уже есть порталы для составления отчетов или приложения, внедрите в них отчеты и информационные панели Power BI, чтобы обеспечить согласованный интерфейс для пользователей.

Электронные таблицы являются практически идеальным инструментом для анализа финансовой отчетности. Действительно, в файле Excel можно рассчитать любой коэффициент при помощи стандартных математических функций, провести ретроспективный анализ за несколько периодов через копирование формул, построить красивые графики, и даже сформировать текстовый отчет, используя функции обработки строк.

Как ни странно, но главным недостатком анализа финансовой отчетности в реалиях нашей экономики является низкая ценность полученных результатов вне зависимости от качества производимых вычислений. Большинство отечественных предприятия готовят отдельную управленческую отчетность, данные которой сильно отличаются от стандартных бухгалтерских форм. Например, на многих предприятиях высока доля "серых" наличных расчетов, которые не отражаются в бухгалтерии. Оценка основных средств, нематериальных активов, goodwill может вообще не попадать в управленческий учет. Эти же показатели в бухгалтерском учете могут не соответствовать рыночной оценке в разы.

Каждому руководителю нужно, чтобы отчетность соответствовала:

- Большому временному охвату
- Присутствию всех важных показателей
- Отражению результатов «вчера» и «сегодня»
- Понятность
- Умещённость на одном листе

В программе PowerBI это всё возможно.

Подводя итоги: С Power BI вы сможете анализировать все данные своей компании, как облачные, так и локальные. Включив воображение и используя визуальные инструменты Power BI, вы создадите интерактивные отчёты за считанные секунды в режиме реального времени. Система сама автоматически устранит проблемы с форматированием данных.

Таким образом, способность фирмы успешно функционировать и развиваться, сохранять равновесие своих активов и пассивов в постоянно изменяющейся внутренней и внешней предпринимательской среде, постоянно поддерживать свою платежеспособность и финансовую устойчивость свидетельствует о ее устойчивом финансовом состоянии и наоборот. Потребности в финансовом анализе фирмы существуют всегда, независимо от вида экономических отношений, складывающихся в обществе, но акценты, делающиеся в его процессе, различны, они зависят от социально-экономических условий.

#### ЛИТЕРАТУРА:

1. Беришева Е.Д., Казначеева А.А., Ломкова Е.Н «ФИНАНСОВЫЙ АНАЛИЗ В MICROSOFT EXCEL» УЧЕБНОЕ ПОСОБИЕ. -Волгоград: ВолгГТУ, 2016. - 52 с.
2. Теория и практика анализа финансовой отчетности организаций: учеб. пособие / Ред. Н.В. Парушина. - М. : Форум : ИНФРА-М, 2010. - 431 с.
3. <https://powerbi.microsoft.com/ru-ru/documentation/powerbi-sample-datasets/>

**Григорян К.А., Смирнова А.Я.**  
Государственный университет имени Шакарима города Семей  
Научный руководитель Сарсенбаева Айгерим Аманжоловна

### **РАЗВИТИЕ РЫНОЧНОЙ ЭКОНОМИКИ В РК**

Экономические реформы в Казахстане включают в качестве одного из важнейших направлений становление и развитие отечественной модели рыночной экономики. В своем послании народу Казахстана Президент Н. А. Назарбаев определил главную цель социально-экономической политики государства на долгосрочную перспективу. Она состоит в том, чтобы к 2030 году создать здоровую и процветающую экономику. Способную решить демографические, экономические и социальные проблемы, поднять качество продукции и благосостояние каждого человека. В современной высокоорганизованной рыночной экономике практически нет сфер, которые бы как-то не регулировались государством. Невозможно в «разовом порядке» сформулировать весь спектр современной экономической политики применительно к рыночной системе, которой у нас еще нет. Для нашей страны вопрос может ставиться о постепенном овладении современными формами и методами государственного регулирования рыночной экономики, выдвигая на первый план те «вечные» функции государства, которые и составляют каркас экономической политики государства. При таком подходе государственная экономическая политика может приобрести достаточную целеустремленность, надежные ориентиры. Государственное регулирование экономики – это деятельность, предпринятая государством с макроэкономических позиций; система типовых мер законодательного, исполнительного и контролирующего характера, осуществляемые правомочными государственными учреждениями и общественными организациями в целях стабилизации и приспособления существующей социально-экономической системы к изменяющимся условиям, включающим комплекс разнообразных и взаимосвязанных экономических регуляторов. В рыночной экономике основным регулятором экономических пропорций является рынок. Государственное регулирование играет вспомогательную роль. Современное рыночное хозяйство регулируется экономическими (косвенными), административными (прямыми) и моральными методами. Экономические методы преобладают, достаточно вписываются в механизм функционирования рынка и позволяют действительно влиять государству на экономические процессы. Разграничение методов в определенной степени носит условный характер. Любой экономический метод несет в себе элемент администрирования, так как приводится в действие административным решением соответствующего государственного органа. В административных методах также присутствуют экономические и моральные моменты, хотя бы потому, что их действие косвенно сказывается на поведении участников экономических отношений. Экономические методы государственного регулирования выступают в двух основных формах: кредитно-денежной и бюджетно-налоговой. Бюджетно-налоговая политика касается правительственных расходов и программ налогообложения, направленных на стимулирование национальной экономики в периоды высокой безработицы и низкой инфляции или на замедление ее в периоды высокой инфляции и низкой безработицы. Чтобы стимулировать общий уровень затрат, производства и занятости, само правительство будет тратить больше, а налогами обладать меньше, даже если это повлечет за собой дефицит. К налоговому регулированию примыкают политика государственных расходов и методы управления государственным долгом. Совокупные расходы государства находят выражение в расходной части государственного бюджета. Налоги являются вторым важнейшим инструментом фискальной политики, представляя собой нормативную форму обложения доходов юридических и физических лиц. Налоги характеризуются обязательностью и срочностью платежа.

Достигнутые успехи позволили по-новому осознать будущее республики, цели развития и способы их достижения. Выход на новый уровень реформ позволил Правительству приступить к разработке, а теперь уже и к реализации стратегии развития Казахстана на период до 2030 года. Стратегия, обнародованная в Послании Президента страны Н.А. Назарбаева народу Казахстана, является итогом анализа истории, текущих событий, видения будущего. В стратегии были определены цели и приоритеты. При этом одним из важнейших факторов являлось понимание сильных и слабых сторон Казахстана, а также тех возможностей и угроз, которые могут повлиять на развитие нашей страны. Все это связано с географическим и геополитическим положением Казахстана, а также условиями, при которых осуществляется экономическое развитие и государственное строительство. Суть новой социально-экономической стратегии и стержень

концепции реформирования - в постепенном, поэтапном движении Казахстана к собственному варианту общества постиндустриального типа с современными характеристиками качества жизни народа и среды обитания на основе формирования нового технологического способа производства и многоукладной, социально ориентированной, динамичной рыночной экономики при значительной регулирующей роли государства.

Начатый в нашей стране переход к рынку предполагал воссоздать в полном объеме все рыночные отношения с присущими им регуляторами экономики. При этом государство с помощью экономических методов призвано оказывать регулирующее воздействие на сам рынок в интересах всего населения. Парадоксом переходной экономики является то, что возможности государства влиять на хозяйственные процессы в этот период уменьшаются (в силу либерализации, приватизации и др.), а потребность в государственном вмешательстве сохраняется на высоком уровне и даже возрастает в связи с общим кризисным состоянием экономики и особенно ряда его секторов (социальная сфера и трудно адаптирующиеся к рынку отрасли), поэтому, чтобы не говорили роль государства в управлении экономикой остается одной из приоритетных.

Государственное регулирование экономики ставит своей главной целью соблюдение интересов государства, общества в целом, социально незащищенных слоев населения. Это необходимо для того, чтобы в условиях экономической свободы они не были подавлены, ущемлены и устремлениями и интересами отдельных регионов, социальных групп, отраслей, монополий, предпринимателей, частных лиц. Первоочередной задачей государственного сектора является стабилизация экономики. Необходимо обеспечение экономического роста, борьба с инфляцией. Государство этим занимается, проводя фискальную и денежно-кредитную политику. Целью денежно-кредитной политики является контроль над денежной массой или уровнем ссудного процента - все это делается для регулирования денежного предложения в стране. Центральным звеном денежной политики государства является центральный банк. Достижение поставленных целей также будет зависеть от наличия соответствующих условий, создаваемых функционированием всех секторов экономики и проведением необходимых институциональных преобразований.

#### ЛИТЕРАТУРА:

1. <https://articlekz.com>
2. [www.kazportal.kz](http://www.kazportal.kz)
3. <https://www.kazedu.kz>

УДК: 371.13

**Болатбекова Ж.К.**

Государственный университет имени Шакарима города Семей  
Научный руководитель: А.С. Токтаева, преподаватель кафедры учет и аудит

### **ЭФФЕКТИВНОСТЬ СТАНОВЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ ВЕНЧУРНОЙ ИНДУСТРИИ В КАЗАХСТАНЕ**

Слово "венчурный" происходит от английского "venture" - "рискованное предприятие или начинание".

**Венчурное инвестирование** – это предоставление кредита, начинающим свой старт компаниям, имеющим серьезный потенциал развития и деятельность которых зачастую носит инновационный характер.

**Цель венчурного инвестирования** сводится к тому, что денежные капиталы одних предпринимателей и интеллектуальные возможности других объединяются в реальном секторе экономики, чтобы обоим предпринимателям принести прибыль.

Развития казахстанской венчурной индустрии формировались на протяжении десяти лет, в настоящее время в Казахстане венчурный капитал делает первые шаги. Казахстан сохранил научно-технический потенциал и ресурсы для перспективного развития венчурной индустрии, и для этого уже создана первичная инфраструктура и законодательная база. Создание Указа «Об утверждении Концепции инновационного развития Республики Казахстан до 2020 года», где отмечена необходимость создания венчурной индустрии и соответствующей инфраструктуры с целью поддержания финансирования инновационных преобразований.

В настоящее время общий объем венчурного капитала в Казахстане превышает 260 млн. долл.

## **Основные венчурные фонды в Казахстане:**

### *1. Национальное агентство по технологическому развитию (НАТР)*

АО «НАТР» финансирует в среднем 4 проекта в год, рассматривая при их отборе около 400 заявок. Из четырех отобранных проектов 2 списываются, 2 других «выстреливают» с мультипликатором более 4,0. Это означает, что каждый вложенный тенге приносит 4 тенге прибыли. Предлагает множество программ финансирования, как в виде грантов, так и в виде прямых инвестиций. Гранты суммой до 181 000 долларов на коммерциализацию технологий, заточенные под hardware-проекты. 345 собранных заявок из 15 стран: так Казахстан показывает готовность к международному сотрудничеству и развитию в технологических сферах.

### *2. Фонд национального благосостояния «Самрук-Казына»*

Российский проект может претендовать на инвестиции в качестве совместного предприятия с казахстанским партнером. Один из текущих проектов фонда – строительство солнечной электростанции мощностью 50 МВт. Другой проект – поддержка стартапов, которые собираются выходить на рынки стран Юго-Восточной Азии.

### *3. Kazyna Capital Management*

Привлекает инвестиции в создание фондов прямых инвестиций совместно с крупными международными инвесторами. В портфеле фонда есть несколько российских компаний, что дает основания отечественным проектам рассчитывать на финансирование.

### *4. Singulari Tea*

Новый фонд с капиталом 100 миллионов долларов, ориентированный на инвестиции в искусственный интеллект и робототехнику по всему миру. Один из инвесторов фонда – Кенес Ракишев – казахстанский предприниматель и венчурный инвестор.

### *5. «Сентрас»*

Венчурный фонд одноименной финансовой группы. Один из первых венчурных фондов в Казахстане, который был создан группой «Сентрас» и национальным инновационным фондом Казахстана. Фонд имеет в своем портфеле 15 проектов и является одним из лидеров венчурного рынка Республики Казахстан. Специализация

За период существования большинство отечественных венчурных фондов продемонстрировали

- низкую эффективность работы;
- ими были профинансированы проекты в традиционных отраслях, при этом не была достигнута цель по привлечению частного капитала в инновационную деятельность.

Не возвращены средства на сумму 247,5 млн. тенге, инвестированные венчурным фондом АО «Арекет» в сделку по приобретению облигаций АО «БТА Банк». Также, фондом допущены убытки, связанные с отказом спутника «Казсат» на сумму 7363,3 млн. тенге. Из трех проектов венчурного фонда «Адвант» два проекта так и не принесли прибыли. В сумме убытки НИФ составили 11 834,2 млн. тенге. Низкие показатели работы венчурных фондов могут быть объяснены бесконтрольностью использования финансовых ресурсов.

Я провела опрос по данному вопросу. Было опрошено 200 человек. Вопросом было: «Знаете ли вы, что такое венчурный капитал?»

Ответы:

- Да, знаю (50 человек, 25%);
- Не знаю, но слышал(а) (74 человек, 42%);
- Не знаю, не слышал (76 человек, 38%).

Это означает, что венчурная индустрия в Казахстане плохо развита.

## **Основные проблемы развития венчурной индустрии в Казахстане:**

• Первая задача – *формирование законодательной базы*. Создание условий, чтобы они были выгодны для представителей частного бизнеса, в данном случае для венчурных фондов.

• *острая нехватка квалифицированного персонала;*

• *развитие фондового рынка*. В Казахстане венчурные фонды появились раньше фондов прямых инвестиций, которые, по идее, и должны быть основными покупателями проектов венчурных фондов.

• *довольно ограниченный круг проектов, способных в будущем принести коммерческую выгоду*. Сегодня по закону вузы не могут участвовать в финансировании start-up (первоначальные проекты). проекты на этой стадии не требуют больших объемов финансирования, поскольку речь идет не о научных исследованиях, а об опытно-конструкторских разработках. Казахстану нужен

единый рамочный закон об инновационной деятельности, где наука и инновации были бы объединены.

- *в создании инфраструктуры.* Одним из основных барьеров в развитии инновационной инфраструктуры является оторванность научного комплекса от промышленного сектора. Отсутствие реального спроса на инновационные разработки со стороны промышленного сектора. Недостаточная конкуренция в крупном и среднем отечественном бизнесе слабо заинтересован в дополнительных вложениях в новые разработки.

#### **Четыре ключевых способа решения проблем рынка.**

- Во-первых, проблемы помогут решить *обучающие программы*, как для инвесторов, так и для предпринимателей, причем важно, чтобы они создавались частными структурами.

- Во-вторых, необходимо *создание и продвижение отраслевых венчурных фондов.*

- В-третьих, нужны инструменты *поддержки фондов.*

- И в-четвертых, *необходимо доработать законодательство.*

*Куда лучше инвестировать деньги в Казахстане?*

В данное время идет бурное развитие НТП, это означает, что лучше вкладывать деньги в IT-технологии, биотехнологии, нанотехнологии, альтернативную энергетику, медицину, телекоммуникации, промышленные отрасли.

Венчурные инвесторы РК.

- Кенес Ракишев – казахстанский предприниматель, венчурный инвестор, акционер и Председатель Совета Директоров АО «Казкоммерцбанк», председатель совета директоров промышленного холдинга SAT & Company, председатель совета директоров Net Element

- Ельдар Абдразаков– конечный бенефициар группы «Сентрас», в которую входят АО «Сентрас Секьюритиз», АО «СК «Сентрас Иншуранс», АО «Страховая компания «Коммекс-Өмір».

- Нуржан Субханбердин - банкир, Председатель Совета директоров и основной акционер Казкоммерцбанка. Инвестирует вложения в нефтепромыслы и экономику.

- Бахытбек Байсеитов – председатель совета директоров и основной акционер банка ЦентрКредит. Вкладывает свой капитал в промышленность, нефтяные, горнообработывающие отрасли.

- Бакытжан Сагинтаев – государственный деятель Республики Казахстан, венчурный инвестор, инвестирует свои деньги в экономику.

#### **ЛИТЕРАТУРА:**

1. Цвирко С.Э. Венчурное финансирование как фактор инновационного развития экономики Казахстана//Вестник, №9(89), 2010. – С.149-156.
2. Иода Е.В. Венчурное финансирование инновационной деятельности//Вестник , №10 (78), 2009. – С.39-43
3. Информация о деятельности АО «Национальный инновационный фонд». – Астана, 2010. – 139 с.
4. European private equity and venture capital association: yearbook 2011. – Brussels, 2012. – 420 p.
5. Бюллетень №23 Счетного комитета по контролю за исполнением республиканского бюджета. - Астана, 2010. - квартал I. – 47 с.
6. Дмитрий Мазоренко, Власть, Есть ли венчурный капитал в Казахстане? [https://vlast.kz/biznes/est\\_li\\_venchurnyj\\_kapital\\_v\\_kazahstane-3898.html](https://vlast.kz/biznes/est_li_venchurnyj_kapital_v_kazahstane-3898.html)
7. Трофимова Галина, Венчурный капитал в Казахстане. <http://works.doklad.ru/view/BwzYS9IXI3o.html>

Жуванышева А.А.

Семей қаласының Шәкәрім атындағы Мемлекеттік университеті

Ғылыми жетекшісі: Нуралина К.Т., экономика магистрі, «Экономика» кафедрасының аға оқытушысы

**АЙМАҚТЫҢ ОРТАША ЕҢБЕК АҚЫ ДЕҢГЕЙІН ТАЛДАУ ЖӘНЕ БАҒАЛАУ**

Жалақы — жұмыс берушінің қызметкерге атқарылған жұмыс үшін заттай немесе ақшалай берілетін төлем немесе сыйақы. Жалақының ең аз мөлшері — Қазақстан Республикасының Конституциясы кепілдік беретін меншік түрлеріне қарамастан, ұйымдарда жалданып жұмыс істейтін адамдарға төленетін ақшалай төлемдердің ең аз мөлшері. Жалақының ең аз мөлшерін Қазақстан Республикасының Парламенті жыл сайынғы республика бюджеті бойынша анықтайды.

Номиналды жалақы дегеніміз -жалдамалы еңбектің қызметкері өзінің күндік, апталық, айлық еңбегі үшін алатын ақша сомасы. Номиналды жалақының мөлшеріне қарап табысының деңгейі жайында айтуға болады, бірақ тұтынудың деңгейі мен адамның әл – ауқаты жайлы айту мүмкін емес.

Нақты жалақы – алған ақшаға сатып алуға болатын өмірлік игіліктер мен қызметтердің жиыны. Ол номиналды жалақыға тікелей қатынаста және тұтыну заттары мен ақылы қызметтердің бағасы деңгейімен кері қатынаста болады.

Атаулы жалақы индексі – есепті кезеңде базистік кезеңмен салыстырғанда жалақының өзгеруін сипаттайтын салыстырмалы көрсеткіш.

Нақты жалақы индексі – есепті кезеңдегі бағаның өзгеруін ескере отырып, базистік кезеңмен салыстырғанда атаулы жалақының өзгеруін сипаттайтын салыстырмалы көрсеткіш. Атаулы жалақы индексі тауарлар мен көрсетілетін қызметтердің тұтыну бағасының индексіне бөлу жолымен анықталады.

Қазақстан Республикасының Статистика Агенттігінің мәліметі бойынша 2016 жылғы 3 тоқсанда бір қызметкердің орташа айлық жалақысы 142351 теңгені құрады. Атаулы жалақы индексі 2015 жылдың тиісті тоқсанына 113,4%, ал нақты жалақы индексі 96,7% құрады.

Салалық құрылымда ең үлкен атаулы жалақы кәсіби, ғылыми және техникалық қызметте – 326,7 мың теңге (орташа республикалық деңгейден 2,3 есеге асты), кен өндіру өнеркәсібі мен карьерлерді қазуда – 313,2 мың теңге (2,2 есеге асты), қаржы және сақтандыру қызметінде – 254,9 мың теңге (1,8 есеге асты), ақпарат және байланыс саласында – 196,3 мың теңге (1,4 есеге асты), көлік және қоймалау саласында – 182,0 мың теңге (1,3 есеге асты) белгіленді.

Ең төменгі атаулы жалақы ауыл, орман және балық шаруашылығы қызметкерлерінде белгіленді – 89,4 мың теңге, бұл республика бойынша орта көрсеткіштен 36,7%-ға төмен және білім беру саласында – 87,5 мың теңге ( тиісінше 38,0%-ға төмен).

Өңір бойынша ең жоғарғы жалақы Атырау облысында белгіленді – 279,2 мың теңге, бұл орташа республикалық көрсеткіштен шамамен 2,0 есеге асады. Жамбыл облысында мұның шамасы 94,5 мың теңгені құрады, бұл ел бойынша орташа деңгейден 33,1%-ға төмен.

*Қазақстан Республикасының Статистика Агенттігінің мәліметі бойынша  
бір қызметкердің орташа айлық атаулы жалақысы*

	2012	2013	2014	2015	2016
Бір қызметкердің орташа айлық атаулы жалақысы, теңгемен	101263	109141	121021	126021	142351
Бір қызметкердің орташа айлық атаулы жалақысы, АҚШ доллары	679	717	675	568	416
Атаулы жалақы индексі, өткен жылға пайызбен	112,5	107,8	110,9	104,2	113,6
Нақты жалақы индексі, өткен жылға пайызбен	107,0	101,9	103,9	97,7	99,1
Нақты жалақы индексі, 1994 жылға пайызбен	3,8 есе	3,9 есе	4,0 есе	3,9 есе	3,9 есе
Ең төменгі жалақы, теңге	17439	18660	19966	21364	22859



Мемлекет бекіткен 2017-2019 жылдарға арналған бюджет бойынша 2017жылдың 1 қаңтарынан бастап жалақының ең төмен мөлшері – 24 459 теңгені құрады.

Шамамен елімізде орташа айлық жалақы бір жыл ішінде 15,6 пайызға өскен. Сонымен қатар, тауарлар мен қызмет көрсету құны 2016 жылдың екінші тоқсанымен 2015 жылдың екінші тоқсаны аралығында 16,8 пайызға өскен. Тамыз айында бұл көрсеткіш 17,6 пайызға жеткен.

ҚР Статистика жөніндегі агенттігінің 2016 жылғы қаңтардағы мәліметтері бойынша, Қазақстандағы айлық орташа еңбекақы 126 996 теңгені немесе 359 долларды (353тг/1 долл. бағамы бойынша).

Ресейдегі есептелген орташа айлық еңбекақы 33 мың 857 рубльді құраған – шамамен, 443 доллар (76 руб/1 долл. бағамы бойынша).

Statista.de неміс орталығының ақпаратына сәйкес, Германияда инженердің орташа айлық еңбекақысы шамамен 4090 еуроға немесе доллармен есептегенде 4 500 долларға тең.

Енді Америкадағы еңбекақы туралы. 2016 жылы АҚШ-тағы ең төменгі еңбекақы төлеу — сағатына 10 доллар екен. Қара жұмысшылардың, жүк түсірушілердің, көше сыпырушылардың және т.б. еңбегіне ақы осылай төленеді. Ал медбике айына 7 мың доллардай алады, инженер айына шамамен 9 мың доллар алады. Дегенмен көрсетілген еңбекақылардың шеңберінен елеулі шығатын мамандықтар да бар. Жалпы, АҚШ-тағы орташа еңбекақы (барлық салықтар мен аударуларды алып тастағанда) — айына, шамамен, 4600 доллар деп есептеледі.

Бір жағынан, АҚШ пен Германиядағы, екінші жағынан, Қазақстан мен Ресейдегі негізгі азық-түлік бағаларына келетін болсақ, олар долларлық шамада орташа айлық еңбекақы сияқты бір-бірінен соншалықты қатты ерекшеленбейді. Бірақ, шынын айтсақ, нан, қызанақ және сыра біздегіге қарағанда, 2-3 есе қымбат тұрады. Картоп және тауық бойынша — айырмашылық одан да көп. Ал Германиядағы негізгі азық-түліктің бағалары біздікінен айтарлықтай қымбат емес, десек те, онда картоп пен нан қымбат тұрады.

Сүт, сары май, банан – яғни, кеңінен пайдаланылатын азық-түліктер, барлық елдерде шамамен біркелкі. Ол аз болса, киім, тұрмыс тауарлары, электр техникасы және автомобильдер АҚШ-та Ресей мен Қазақстандағыдан орташа есеппен 20-40 пайызға арзан.

Тауар аты	АҚШ	Германия	Ресей	Қазақстан
Сүт	0,70	0,57	0,70	0,55
Нан	1,60	0,95	0,28	0,16
Сыыр еті	9,90	3,80	7,10	3,62
Тауық	9,90	2,85	1,71	1,53
Қызанақ	3,30	0,95	1,10	1,66
Банан	0,88	1,20	0,85	1,38
Картоп	1,10	0,95	0,15	0,15
Қант	1,40	0,61	0,61	0,61
Алма	2,20	0,95	0,80	0,80
Күріш	1,40	0,84	0,60	0,69
Сары май	1,50	0,95	1,00	1,00
Ірімшік	11,00	3,80	0,38	0,55
Сыра	2,00	0,38	0,38	0,55
<i>Орташа айлық жалақы (доллармен)</i>	<i>4600</i>	<i>4500</i>	<i>443</i>	<i>359</i>

Әр орташа статистикалық қазақстандық өз табысының шамамен 30 пайызын тамаққа жұмсайды.

Ал американдық Экономикалық зерттеулер қызметінің есептеулері бойынша, американдықтар үйде тамақ ішуге әлем бойынша ең аз ақша жұмсайды — бюджетінің 6,5 пайызын.

Ұлыбританияда үйде тамақ ішуге жалпы отбасы бюджетінің 8,7 пайызын жұмсаса, Канадада — 9,6, Германияда — 10,6, Италияда — 14,2, Жапонияда — 13,5, Грекияда — 16,5, Түркияда — 21,6, Қытайда — 25,5, Үндістанда — 29, Ресейде — 29,4, Украинада — 37,7, Камерунда — 45,6 пайызын жұмсайды.

Рубль мен теңгенің күрт девальвациясы нәтижесінде ресейлік және қазақстандық еңбекақылар АҚШ пен ГФР-дағы орташа еңбекақыдан едәуір қалып қойған. Ал онымен бір мезетте, бұл елдердегі негізгі азық-түлік жиынтығының құны долларлық шамамен алғанда Америкадағы және Германиядағы осындай ұқсас жиынтықтармен теңесіп қалған.

## ӘДЕБИЕТ:

1. Қазақстан Республикасының статистика жөніндегі Агенттігінің ресми сайты - URL: <http://stat.gov.kz>
2. Жеті күн ресми сайты - URL: <https://7kun.kz/>
3. Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі. 2017 - 2019 жылдарға арналған республикалық бюджет туралы - URL: <http://adilet.zan.kz>

УДК: 379.85

**Жұмаділова П.Н.**

Семей қаласының Шәкәрім атындағы Мемлекеттік университеті

Ғылыми жетекшісі: Нуралина К.Т., экономика магистрі, «Экономика» кафедрасының аға оқытушысы

### **ШҚО ТУРИЗМІНІҢ БӘСЕКЕГЕ ҚАБІЛЕТТІЛІГІН БАҒАЛАУ ЖӘНЕ ТАЛДАУ**

Туризмді дамытуда Қазақстанның келешегі мол және тартымды өлкесінің бірі Шығыс Қазақстан облысы болып табылады. Мұнда туристтерді қызықтыратын көптеген нәрселер бар – кең аумақ, керемет ландшафтар, әр-түрлі климаттық аймақ, баға жетпес мәдени және тарихи ескерткіштер, туристік қызметтердің сан алуан түрі. Бүгінгі күнде облысымыздың аумағында тuroператорлық және турагенттік қызметтерді жүзеге асыратын 108 туристік ұйым, 16 туризм нұсқаушысы, 117 орналастыру орны, 84 демалыс орындары, 5 демалыс үйі, 34 емдеу-сауықтыру шипажайы, жиынтық көлемі 1723072 га немесе Шығыс Қазақстан облысы аумағының 6,0 %-ын құрайтын 14 республикалық маңызы бар ерекше қорғауға алынған табиғи аумақ тіркелген. 2016 жылдың 9 айы нәтижесінде Шығыс Қазақстан облысы орналастыру орындары саны Республика бойынша бірінші орында, ішкі туризмді тұрғысынан Астана қаласынан кейін екінші орында, шетелдік қонақтар саны - 16858 адам, Қазақстандықтар - 367 045 адам құрады.[1]

Облыста келушілерді орналастырумен шұғылданатын 444 орналастыру орындары бар, олар 8243 нөмірге есептелген, сонымен қатар, біржолғы сыйымдылығы 25531 төсек-орынды құрайды. 2016 жылғы қаңтар-қыркүйекте қызмет көрсетілген келушілердің саны 2015 жылғы кезеңмен салыстырғанда 9,8%-ға артты және 383903 адамды құрады.[1]

Келу туризмі (резидент еместер) келушілерінің саны өткен жылмен салыстырғанда 17,0%-ға артты және 16858 адамды құрады.[1]

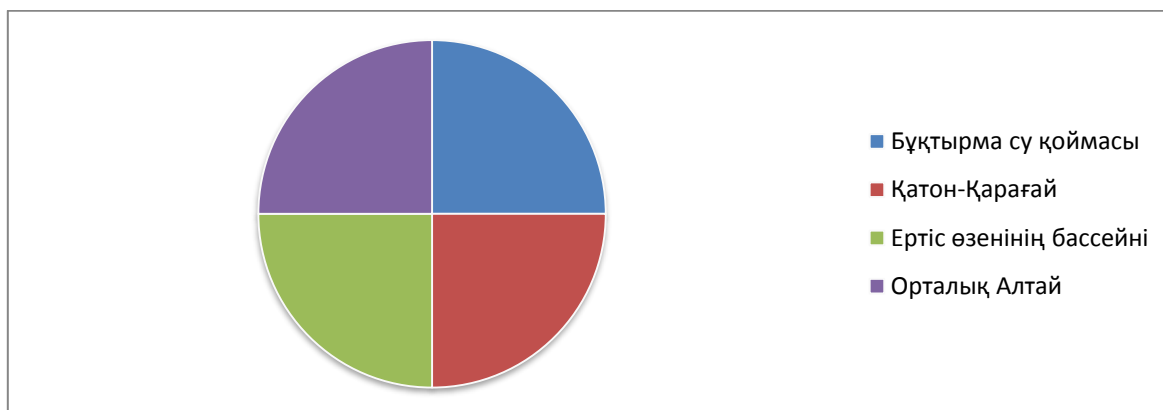
Ішкі туризм (резиденттер) бойынша келушілердің саны өткен жылмен салыстырғанда 9,5%-ға артты және тиісінше 367045 адамды құрады.[1]

Орналастыру орындарының қызмет көлемі (мейрамханалардың қызметін қоспағанда) есептілік кезеңінде өткен жылмен салыстырғанда 18,9%-ға көбейді және 3195,5 млн. теңгені құрады. Туристік қызметтерді 111 турфирма соның ішінде 47 тuroператор және 64 турагент көрсетеді.[1]

Ұлттың 57-қадам жоспарына сәйкес Шығыс Қазақстан облысында 2015-2020 туризм индустриясын дамытудың жол картасы әзірленген, оның ішінде 10 млрд теңгеге 44 жоба енгізілген. 2015 жылы жалпы сомасы 500,58 млн.теңгені құраған 13 жоба жүзеге асырылды, ал 2016 жылы жалпы сомасы 299,5 млн теңгені құраған 9 жоба жүзеге аскан. Ағымдағы жылдың қаңтар айы бойынша 717,5 млн теңге сомасына 22 жоба жүзеге асырылды. Облыстық бюджеттен Сібе көлдерін дамытуға 50 млн бөлінді.[1]

Облыс шегінде туризм үшін бірнеше рекреациялық аймақтар анықталған: Бұқтырма жағалауы, Алакөл көлі, Катон-Қарағай, Глубокий аудандары, Риддер, Өскемен қалаларының маңы.

ШҚО-да туризм дамуына ықпал ететін бәсеке қабілетті жерлер:



Біздің өлкеміздің керемет табиғи ландшафты, көптеген көлдері, өзендері, балық аулау, айуан аулау және ғылыми турларын, пантемдеу, шипажай-курорттық демалысын ұйымдастыруға мүмкіндік береді. Шығыс Қазақстан облысы ішкі туризмді дамыту үшін қажетті ресурстарға ие. Бүгінгі күні аймақ мынадай ерекшеліктермен сипатталады:[4]

- экономикалық дамудың жоғары қарқыны;
- инвестициялық тартымдылығы;
- тиімді геосаяси және географиялық орналасқан жері;
- қол жетімділік;
- ойын-сауық индустриясы;
- қолайлы табиғи-климаттық жағдайлар;
- бай тарихи және мәдени мұра;
- қонақжайлылық жақсы-дәстүр;
- туристік индустрияның кәсіби кадрларын даярлайтын оқу орындары қол жетімділігі .

**ШҚО-да демалу үшін келесілеі үлкен мүмкіндіктер:[4]**

- Шығыс Қазақстан халықаралық стандарттарға сай келетін туризмді дамытатын болса, Қытайдан туристерді тарту үшін үлкен мүмкіндік болмақ;
- Қытайдан келетін туристер саны отандық туристер санына салыстыруға мүмкіндік болатындай мүмкіндік;
- Бірақ Қытай туристері отандық туристерге қарағанда 3 есе көп қаражат жұмсайды.

1 кесте - Қазақстанда орналастыру орындарында қызмет көрсетілген келушілердің саны, адам [2]

	2014 жыл	2015 жыл	2016 жыл
	қантар-желтоқсан	қантар-желтоқсан	қантар-желтоқсан
Қазақстан Республикасы	3 808 594	3 807 666	4 217 782
Ақмола	251 941	226 190	300 439
Оңтүстік Қазақстан облысы	133 306	144 560	198 515
Шығыс Қазақстан облысы	453 063	424 336	460 878
Астана қаласы	730 813	722 832	732 764
Алматы қаласы	761 243	721 729	793 067

Туризм Қазақстан экономикасындағы қарқынды салалардың бірі, Халықаралық сарапшылардың пікірінше қазіргі кезде туризм әлемдік экономикадағы қарқыны төмендемейтін саланы біріне жатады. Туризм көп елдерде жалпы ішкі өнімнің қалыптасуына, қосымша жұмыс орнын құруға және сыртқы сауда балансының белсенділігіне ықпал етеді. Соңғы жылдары туризм әлемдегі ең табысты бизнестің бірі. Туризмнің маңызы жылдан-жылға өсуде, оның халықаралық байланыста және валюталық түсім көз ретінде маңызы артуда.

Туризмнің әлеуметтік мәдениетке әсері зор. Туризм индустриясын дамыту жаңа жұмыс орындарының пайда болуына, шетелдік валютаның мемлекетке түсуінің өсуіне, ірі және кіші мекемелердің дамуына, жергілікті транспорттық инфрақұрылымның жаңаруына, оның

ішінде байланыс және сервистің дамуына алып келеді. Осы дамуымен жергілікті, аймақтық және халықаралық экономикалық, саяси байланыстарды жақсартады.

Туризм – мемлекет жарнамасы. Қазіргі таңда дүниежүзілік мәнге ие болып отырған бұл сала тек көркем табиғатымен ғана шектелмей, тарих пен археологиялық қазбалардың, мәдениет пен өркениеттің, ел мен жердің, сәулет пен ескерткіштердің тартымдылығы мен ерекшеленіп отыр. Дүниежүзілік Туристік Ұйымның мәліметтері бойынша туризм әлемнің өндірістік-сервистік нарық айналымының 10 пайызын қамтамасыз етеді. Туризм сферасына әлемдік ұлттық жиынтық өнімнің 6%, әлемдік инвестицияның 7%, әр 16-шы жұмыс орны, әлемдік тұтынушы шығындарының 11%, барлық салық түсімінің 5% келеді. Бұл сандар туризм индустриясының экономикаға тікелей әсерін көрсетеді.

Қорыта айтқанда, моңғолдар киіз үйлерін жабдықтап, арабтар түйелерін үйретіп туризмін дамытып отырғаны белгілі. Ал қазаққа Табиғат-ана таңғажайыптарын тегін төгілтіп тұр емес пе?! Неге осынау тиімділікті пайдаланбасқа. Шыны керек, бұл туризмнің айтуға оңай жағы деп қиындықтан қашудың еш қажет жоқ. Қайта қиындықты жеңу арқылы шыңдалу, еш ел жасай алмайтын ғаламаттарға Табиғат-ана арқылы жетуге ұмтылу уақыт талабы деп түсінген жөн.

#### ӘДЕБИЕТ:

1. <http://toureast.gov.kz> [1]
2. <http://stat.gov.kz> [2],[3]
3. <http://www.studfiles.ru>[4]

УДК: 332

**Шайғумаров Р.М., Копеева Б.Т.**

Государственный университет имени Шакарима города Семей

Научный руководитель: Г.А. Орынбекова, к.п.н., доцент кафедры экономика

#### АНАЛИЗ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ ПИЩЕВОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ ВКО

Пищевая промышленность призвана удовлетворять основные потребности населения в важнейших продуктах питания. В нашей стране развиты мясная, мукомольная, крупяная, сахарная, рыбная, кондитерская, винодельческая и другие отрасли пищевой промышленности. Пищевая промышленность Казахстана оснащена современной техникой и технологизирована. **Мясная промышленность** – крупнейшая отрасль пищевой промышленности. Основными районами по выпуску мясной продукции являются Северо-Казахстанская, Южно-Казахстанская и Восточно-Казахстанская области. Основные мясокомбинаты расположены в Семипалатинске, Петропавловске, Уральске, Алматы. Семипалатинский комбинат – крупнейший центр мясной промышленности страны (свыше 100 видов полуфабрикатов и готовой продукции). **Мукомольно-крупяная промышленность** охватывает процессы изготовления хлебобулочных и макаронных изделий. Мукомольные изделия производят в Астане, Жамбыле, Кустанае; макаронные изделия – в Алматы, Караганде, Шымкенте, Семипалатинске. **Сахарная промышленность** развита на юге Казахстана, в районах, где выращивают сахарную свеклу. В республике работают несколько сахарных заводов, которые расположены в Алматинской и Жамбылской областях. В Казахстан из Бразилии, Аргентины и Австралии ввозится сахарный тростник. **Отрасль по производству молочных продуктов** охватывает процессы изготовления молочных, маслосырных, сыроваренных продуктов. Молочные заводы функционируют почти во всех крупных городах. Маслосырные и сыроваренные отрасли промышленности расположены в районах Северного, Центрального и Южного Казахстана, где разводят крупный рогатый скот. **Рыбная промышленность** включает рыболовство и обработку рыбы. Она сконцентрирована в Атырауской области. В Казахстане развиваются также дополнительные отрасли пищевой индустрии – **табачное** (Алматы и Шымкент), **кондитерские производства** (Караганда, Алматы, Кустанаи), **виноделие** (Алматинская и Южно-Казахстанская области). [1]

Пищевая и перерабатывающая промышленность, удельный вес товарной продукции которой составляет 11,2% общего объема промышленной продукции и 15,2% объема производства перерабатывающей промышленности Восточно-Казахстанской области, состоит из 129 промышленных предприятий и 1220 цехов малой мощности 19 отраслей, ведущими из которых

являются: мясная, молочная, хлебопекарная, мукомольная, макаронная, рыбная, масложировая, крупяная, кондитерская, алкогольная, пивоваренная, производство безалкогольных напитков. [2]

В 2016 году объем промышленной переработки пищевых продуктов увеличился, по сравнению с 2014 годом, на 28,9% и составил 29,15 млрд. тенге. При этом темпы роста пищевой промышленности значительно уступали как темпам роста перерабатывающей промышленности, так и темпам роста промышленности в целом.

Наибольший рост зафиксирован в переработке и консервировании фруктов и овощей (71 раз), переработке и консервировании рыбы и рыбных продуктов (5,6 раза), производстве растительных и животных масел и жиров (3,4 раза), производстве продуктов мукомольной промышленности, крахмалосодержащих продуктов (2,5 раза), производстве молочных продуктов (1,95 раза), производстве готовых кормов для животных (1,94 раза).

Существующее техническое состояние предприятий и цехов не позволяет выпускать конкурентоспособную продукцию, поскольку основные производственные фонды на многих предприятиях пищевой и перерабатывающей промышленности изношены более, чем на 80%. Более половины оборудования отработало два и более амортизационных срока. Только 3% активной части основных фондов соответствуют мировому уровню. Около 70% трудоемких операций на предприятиях пищевой и перерабатывающей промышленности области выполняется вручную.

Положительные тенденции, наметившиеся в последнее время в развитии пищевой промышленности Восточного Казахстана, связаны с введением в эксплуатацию цехов и предприятий, проведением технической реконструкции и перевооружением предприятий. Открыты новые производства пищевых продуктов – кондитерских, колбасных изделий, пива и солода. В Восточно-Казахстанской области так же как, и в Республике в целом, стали производить продукцию высокой степени технологичности.

При анализе производства продукции пищевой промышленности Восточно-Казахстанской области выявлена тенденция увеличения объемов производства по следующим видам продуктов питания:

- мясо и субпродукты пищевые КРС, свиней, овец, коз, лошадей, верблюдов – на 1262 тонны;
- мясо и субпродукты пищевых птицы домашней – на 2133 тонны;
- колбасные изделия – на 1051 тонны; [3]

В то же время одним из факторов конкурентоспособности в пищевой промышленности региона является то что, рыночные ресурсы Восточно-Казахстанской области на 100% обеспечены цельномолочной продукцией регионального производства. В то же время 100% потребности в сгущенном молоке удовлетворяется за счет импорта. Обеспеченность области мясом птицы местного производства составляет 90%, рыбой и рыбопродуктами – 70%, колбасными изделиями – 52%, сыра и мороженого – 50%, мясными и мясорастительными консервами – 35,9%. [3]

На основе проведенного анализа можно сделать вывод, что основными факторами, сдерживающими развитие пищевой промышленности Восточно-Казахстанской области и повышение конкурентоспособности производимой продукции являются: а) высокая степень физического и морального износа основных производственных фондов; б) отсутствие прогрессивных технологий производства; в) высокочрезвычайное, энергоемкое производство, рассчитанное на переработку большого количества сырья; г) низкое качество и высокая себестоимость готовой продукции; д) высокая стоимость сельскохозяйственного сырья, закупаемого в основном у физических лиц, освобожденных от уплаты НДС, вследствие чего увеличиваются издержки производства готовой продукции; е) отсутствие системы заготовок сельхозсырья; ж) проблемы с получением и высокие процентные ставки за кредит.

Для решения вышеуказанных проблем повышения конкурентоспособности отечественной молочной продукции необходимо обеспечить реализацию следующих *стратегических задач* развития АПК Восточно-Казахстанской области:

- развитие партнерских отношений между государством и бизнес - структурами, создание благоприятного бизнес-климата, являющегося одним из важнейших условий, не только для повышения конкурентоспособности отечественной пищевой продукции, но и для решения стратегической задачи вхождения Казахстана в число пятидесяти наиболее развитых стран мира;
- использование отечественных и адаптированных к казахстанским условиям зарубежных технологий кормопроизводства, племенного дела, содержания, доения коров, переработки сельхозсырья, сбыта сельскохозяйственной продукции, сырья и продовольствия;

- инвестирование в инновационные проекты и трансферт технологий в растениеводстве, животноводстве и переработке сельскохозяйственного сырья с привлечением собственных средств товаропроизводителей, государственных финансовых институтов, иностранных инвесторов;
- повышение рентабельности растениеводства, животноводства и пищевой промышленности на основе внедрения ресурсосберегающих технологий, оптимизации связей по всей цепочке добавленных стоимостей;
- обеспечение внутренней и внешней конкурентоспособности сельскохозяйственного сырья и пищевой продукции по безопасности, качеству, цене, упаковке;
- соответствие производимой продукции международным стандартам, обеспечивающее выход отечественной пищевой промышленности на мировой рынок;
- снижение доли реализуемых не переработанного сельскохозяйственного сырья и кустарной пищевой продукции, подпольного производства и нелегального импорта;
- развитие агропромышленной интеграции;
- совершенствование таможенных процедур;

#### **ЛИТЕРАТУРА:**

1. Программа агробизнеса [ Электронный ресурс ]. - 2016 . - URL:<http://mgov.kz/programma-agrobiznes-2020> .(дата обращения: [1]
2. ЭНЕРГОСНАБЖАЮЩАЯ ОРГАНИЗАЦИЯ <http://shygys.kz/> [2]
3. Комитет по статистике Республики Казахстан [ Электронный ресурс ]. - 2016 . - URL: <http://stat.gov.kz> [3]

УДК 334.72 (574)

**Сағындықова Қ.А.**

Шәкәрім атындағы Семей мемлекеттік университеті  
Ғылыми жетекшісі: Ж.А.Абылқасимова, PhD доктор

#### **КӘСІПКЕРЛІК ҚЫЗМЕТТЕГІ ӘЙЕЛДЕРДІҢ РӨЛІ**

«Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев шағын және орта бизнесті дамыту, «100 нақты қадам» ұлт жоспарын іске асыру бойынша тапсырмаларын орындау жұмысы, әсіресе экономика саласында, әйелдердің қатысуынсыз мүмкін емес деген болатын»

Қазіргі таңда 2005 жылы ҚР Әйелдерінің IV форумында Мемлекет басшысының тапсырмасы бойынша әзірленген Қазақстанда 2016-2019 жылдарға арналған гендерлік Стратегиясының (бұдан әрі - Стратегия) іске асырылуы аяқталады. Аталған стратегия мемлекеттің гендерлік саясатын іске асыруға бағытталған, ерлер мен әйелдердің теңдігін қамтамасыз ететін, әйелдердің құқықтары мен мүмкіндіктерін кеңейтетін негізін салатын құжат болып табылады. Егеменді Қазақстанның қазіргі таңдағы гендерлік саясаты ең алдымен оның ішінде экономикалық салада да: әйелдер арасында кәсіпкерлікті одан әрі дамыту үшін, еңбек нарығында әйелдердің бәсекеге қабілеттілігін арттыруда гендерлік теңдікке қол жеткізуге бағытталған. Стратегияны іске асыру кезеңінде Қазақстан маңызды нәтижелерге қол жеткізді. Ең алдымен бұл мақсатты бағытталған әйел әлеуетін дамытуға, еңбек қызметінде, бизнесте, саясатта, мемлекеттік басқаруда ер адамдардың, сонымен қатар әйелдердің де тең айқындалуы үшін жағдай жасау, сапалы білім беру мен денсаулық сақтауға өз көрінісін тапты. Қазіргі таңда Қазақстанда тұтас гендерлі және әлеуметтік-демографиялық саясаттың институционалды жүйесі қалыптасты, құқықтық база қалыптастырылды.[1]

Қазақстан ерлер мен әйелдер теңдігі рейтингінде 142 елдің ішінен 32-орында. Ал әйелдердің экономикаға үлесі, білім деңгейі, денсаулығы мен әл-ауқаты, сонымен қатар саясатқа араласуы секілді төрт критерий бойынша гендерлік теңдік рейтингінде (Global gender gap) 47-орында. Аталған рейтингте Қазақстан Орта Азия бойынша 1-орында тұр. Бізден кейін Қырғызстан бар, ал Ресей 75-орында.

Қазақстандағы әлеуметтік-экономикалық модернизацияның негізгі мәселелерінің бірі – кәсіпкерлікті дамыту. Қазақстан Республикасының Кәсіпкерлікті мемлекеттік қолдау және дамыту жөніндегі комиссиясы құрылған, «Бизнестің жол картасы –2020», «Жұмыспен қамту-2020», т.б. бағдарламалар бар.Кез келген ел үшін кәсіпкерлікті дамыту проблемасы өзекті болып табылады. Елде тұрақты даму мен халықтың әл-ауқатын қалыпты деңгейге жеткізудің стратегиялық факторының бірі қазіргі заманғы өркениетті кәсіпкерлікті қалыптастыру.

Елде тұрақты даму мен халықтың хал-ауқатын қалыпты деңгейге жеткізудің стратегиялық факторының бірі – қазіргі заманғы өркениетті кәсіпкерлікті қалыптастыру. Әлемнің көптеген елдеріндегі сияқты Қазақстанда да жаңа идеялардың қайнар көзі іспеттес экономиканы әртараптандырудың кілті — кәсіпкерлікті дамытуды ынталандыру ісіне айрықша маңыз беріліп отыр. Оның ішінде әйелдер кәсіпкерлігінің дамуы – қоғам үшін маңызды. Әйелдер кәсіпкерлігі бәсекелес нарықтық ортаны құруға мүмкіндік туғызады, нарықты тауарлар және қызметтермен, сұраныстың өзгерістеріне икемді жауап береді және тәуекелді жобалар мен жаңалықтар енгізеді, мамандарды, капиталды, негізгі сондай-ақ, қосымша материалдарды толықтыру көзі болып табылады. Әйелдер кәсіпкерлігінің дамуы еңбекке қабілетті халықтың жұмыс бастылық деңгейін және олардың өмір сүру сапасын арттыруға өз септігін тигізеді. Бұл феноменді әйелдер кәсіпкерлігін зерттеп жүрген америкалық ғалымдар Р.Петерсон мен К.Вермейер «әлемдік масштабтағы тыныш революция» деп көрсетіп, тәуелсіз кәсіпкерлікке деген әйелдердің қызығушылығын осылай тұжырымдады. [2]

Қазақстан халқының (52%) санын әйелдер құрайды. Бұның ішінде 16 жастан 62 жас аралығында еңбекке жарамдылары – 50%. Бүгінде әйелдердің отандық бизнес ортадағы белсенділігі шамамен 50% құрап, еліміздің ЖІӨ қалыптасуына 40% үлес қосып отыр. Қазақстандағы әйелдер кәсіпкерлігінің басым бөлігі қызмет көрсету саласына бағытталған, сервистік қызмет көрсетудің 63% әйелдерге тиесілі, ауыл шаруашылығындағы кәсіптің 53%-ын нәзік жандылар басқарады

Сұралған кәсіпкер әйелдердің ішінде кәсіпкерлік әрекетпен 12 жылдан көп айналысқандары және айналысқанына әлі бір жыл толмағандары 10%-дан, ал 5 жыл шамасында айналысқандары 32%. Шағын кәсіпкерлер — 82%, ал орта кәсіпкерлер — 18%-ды құрады. Зерттеуге қатысқан кәсіпкерлердің сипаттамалары: ең төменгі жас шамасы — 20 және ең жоғары жас — 55 жастағы аралығындағы қыз-келіншектер мен әйелдер. Көптеген зерттеулердің және біздің зерттеудің нәтижелері қазақстандық кәсіпкер-әйелдің жасы орташа есеппен 36-38 жасты құрайды, ал кәсіпкерлік қызметпен айналысу өтілі орташа есеппен 5-7 жылды құрайтыны байқалды. Қоғамның әлеуметтік құрылымындағы өзіндік белсенді топ ретінде кәсіпкер-әйелдердің әлеуметтік портретін айқындау барысында олардың білім деңгейіне, біліктілігіне, іскерлік қабілеттеріне мән беру қажет. Біздің зерттеуімізге қатысқан кәсіпкерлердің көп бөлігі жоғары білімді мамандар — 64%. Оның ішінде 4% ғылым кандидаты деген ғылыми дәрежесі бар екенін көрсетті.[3]

Сонымен қатар, елдегі кәсіпкерліктің дамуына өңірлік- аумақтық факторлар әсер ете ме деген сұраққа әйелдердің 40%-ы «иә», ал 54%-ы «жоқ» деп жауап берген. Бұл көрсеткіштің себебі ретінде мынадай жауап нұсқалары көрсетілген: бизнестің дамуының әр түрлі мүмкіндіктері, әр түрлі бизнес-климат, тұтынушылар мен клиенттердің әлеуетінің деңгейі, тауарлардың өтімділік қарқыны. Бұл көрсетілген жауап нұсқалары елдегі кәсіпкерлік әлеуеттің аймақтық деңгейге (қала мен ауыл) байланысты кәсіпкерліктің қазіргі жағдайын көрсетеді. Әйтсе де, кәсіпкерлер адамның бизнес заңдылықтарына икемді келуі оның ұлтына, дініне, тұрған жеріне байланысты емес, өз бойындағы жеке қабілеттері мен қасиеттеріне байланысты деп бағалайды. Бұл тұжырымды В.В.Радаевтың «экономикалық адам» үлгісіне сәйкес түсіндіруге болады. Адамның экономикалық іс-әрекеті оның ұлты, діні, әлеуметтік ұстанымдары, құндылықтары және басқа да белгілеріне қарамастан, ұтымды және жеке даралығын мойындататын әрекетте болуы ықтимал.[4]

Статистика комитетінің ақпаратына сәйкес, әйелдер Қазақстан халқының – 52 пайызын, жұмыспен қамтылған халықтың 48 пайызын құрайды. Жалпы ішкі өнім қазынасына келетін қаражаттың 39 пайызы әйелдер еншісінде. Нәзік жандылардың үлесі басым салалар ретінде денсаулық сақтау (75%), білім беру (74%), тамақ және күнкөріс қызметтері (73%), сауда (61%) және қаржы қызметтері (59%) көрсетіледі.

Бүгінгі күні кәсіпкерлікпен айналысатын әйелдердің үлесі 50%-дан асып түсті. ШОБ субъектілері жетекшілерінің 40% астамы кәсіпкер-әйелдер. Бұл ретте Қостанай және Қарағанды облыстарында әйелдер басқаруындағы ШОБ субъектілерінің үлесі 48% жетеді. Мәліметтерге сүйенсек, ЖІӨ-ге деген Қазақстан әйелдерінің салымы 39,3%, бұл шамамен 92,7 млрд доллар. Басқарушы әйелдердің саны соңғы 10 жылда 2 есе артты, 20,7% қамтиды. Депутаттар саны 26%-ға жетті. Еліміз бойынша қалалық мәслихаттардағы әйел депутаттардың саны өсті, олардың үлесіне 22% тиесілі. Статистика бойынша, бүгінгі күні Қазақстандағы әрбір екінші кәсіпкер – әйел адам. Миллионнан астам жеке кәсіпкерлердің – ШОБ субъектілерінің 41,5% әйелдер басқарады. Олар 795 мың жұмыс орнын қамтамасыз етіп отыр. Мысалға:

<b>Меншік иелері әйелдер болып табылатын жұмыс істеп тұрған кәсіпорындар саны</b>						
	<b>01.01.2014</b>		<b>01.01.2015</b>		<b>01.01.2016</b>	
	<b>қала</b>	<b>ауыл</b>	<b>қала</b>	<b>ауыл</b>	<b>қала</b>	<b>ауыл</b>
<b>Қазақстан Республикасы</b>	<b>43 650</b>	<b>9 792</b>	<b>47 592</b>	<b>10 117</b>	<b>43 620</b>	<b>3 387</b>
Ақмола	1 072	812	1 119	861	756	301
Ақтөбе	1 716	540	1 683	534	1 468	107
Алматы	1 061	1 528	1 197	1 498	790	707
Атырау	1 249	391	1 437	414	1 333	142
Батыс Қазақстан	989	639	1 042	665	807	175
Жамбыл	1 033	613	1 056	643	770	196
Қарағанды	3 965	415	4 224	437	3 424	115
Қостанай	1 692	864	1 710	875	1 292	163
Қызылорда	930	477	1 062	616	871	232
Маңғыстау	1 620	292	1 602	306	1 420	115
Оңтүстік Қазақстан	2 616	1 283	3 153	1 264	2 368	659
Павлодар	1 915	466	2 061	553	1 718	77
Солтүстік Қазақстан	1 043	678	1 077	665	663	125
Шығыс Қазақстан	2 574	794	2 670	786	1 821	273
Астана қ.	5 930	-	7 137	-	7 291	-
Алматы қ.	14 245	-	15 362	-	16 828	-

*ҚР ҰЭМ СК - Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігі Статистика комитеті*

52 мыңнан астам қазақстандық әйел бизнесті қолдау мемлекеттік бағдарламаларына қатысты. «Қазір қазақстандықтардың таңдауға мүмкіндігі бар: жалдамалы еңбек ету немесе өз-өзіне жұмыс істеу. Әйелдер болса, көбінесе екінші нұсқасын таңдайды екен. Оның пікірінше, Қазақстанда бизнесті жүргізудің теңдессіз жағдайлары жасалған.

Әйел кәсіпкерлігінің дамуы еліміз жалпы іскерлік ахуалымен үздіксіз байланысты, ол елімізде ШОБ-тағы әйелдер үлесінің ұлғайғанынан байқалады. Мәселен, ресми статистика деректері бойынша, әйелдер Қазақстан халқының 52%-ын құрайды, экономикалық тұрғыдан белсенді халық арасында олардың үлесі 49%-ды құрайды, ал әйелдердің елдің ІЖӨ-сін қалыптастыруға қосқан үлесі 39%-ға жетіп отыр. Әйелдердің белсенді рөлі ең алдымен ШОБ секторында байқалады. Елдің барлық белсенді ШОБ субъектілерінің 41,5%-ын әйелдер басқарады. Одан басқа, әйелдер басқаратын 86%-ға жуық белсенді ШОБ субъектілері жеке кәсіпкерлер болып табылады.

Қазақстанда кәсіпкерлікті кешенді қолдаудың тиімді әрі пәрменді құралы «Бизнестің жол картасы-2020» бизнесті қолдау мен дамытудың бірыңғай бағдарламасы болып табылады. Бағдарлама бүгінгі күні кәсіпкерлікте, оның ішінде, әйел кәсіпкерлігінде байқалатын негізгі проблемаларды шешуге бағытталған. Бұл, біріншіден, қаржыландырудың жеткіліксіздігі, ал екіншіден, білім мен ақпараттың жетіспеуі. Бірінші проблема кредиттер бойынша сыйақы мөлшерлемелерін субсидиялау мен кепілдендіру құралдары, мемлекеттік гранттар беру және жетіспейтін инфрақұрылымды жүргізу арқылы шешіледі. Екінші проблема оқыту бағдарламаларының кешені арқылы шешім табады. Бүгінде «Бизнестің жол картасы-2020» бағдарламасы бойынша қаржылық қолдау шараларымен әйелдердің 30%-ға жуығы, қаржылық емес қолдау шараларымен 40%-ға жуығы қамтылған. Ең үздік әлемдік тәжірибелерді ескере отырып, әйелдер кәсіпкерлігін дамыту мақсатында, 2015 жылғы сәуірде Қазақстан Үкіметі мен халықаралық қаржы ұйымдары арасындағы Негіздемелік келісімдер шеңберінде Ұлттық экономика министрлігі мен Еуропа қайта құру және даму банкі (ЕҚДБ) арасында «Бизнестегі әйелдер» бағдарламасы бойынша ынтымақтастық туралы келісімге қол қойылды. Бағдарлама 3 жылға арналған және кәсіпкер әйелдерді кешенді қолдау жөніндегі басқа бағдарламалардан ерекшеленеді. ЕҚДБ екінші деңгейдегі банктер арқылы әйелдер кәсіпкерлігінің субъектілері үшін кредиттік желілер ашты, бұл ретте кредиттік мөлшерлеменің жартысына жуығын



«Даму» КДК» АҚ субсидиялайды. «Бизнестегі әйелдер» бағдарламасының шарттары еліміздің облыстарында, Алматы мен Астанадан тыс жерлерде барлық қаражаттың кемінде 60%-ын игеруді көздейді. Бүгінгі күні БанкЦентрКредит арқылы 1,9 млрд. теңге мөлшерінде бірінші транш игерілді. Алматы, Атырау, Ақтөбе, Павлодар және ШҚО қарыз алушылары белсенділік танытты. 100-ге жуық кәсіпкер әйел негізгі қаражат пен айналым капиталына осы желі бойынша кредит алды. [5]

Қорытындылай келе кәсіпкерлік қызметті дамыту арқылы негізгі біршама қоғам үшін маңызды жетістіктер мен игіліктерге қол жеткізе аламыз. Бұл идеяны жүзеге асырудың негізінде халықтың жұмыспен қамтылу деңгейін жоғарылату, жұмыссыздық деңгейін төмендету, үкіметтік емес ұйымдардағы әйелдер қызметін жандандыру, әлеуметтік жаңғырту, мықты орта тапты қалыптастыру, нарықтық бәсекелестік орта құру, т.б. жатыр. Әйелдер кәсіпкерлігінің мынадай мүмкіндіктері бар: біріншіден, әйелдер қозғалысын дамыту саласында орын алады; екіншіден, әйелдер кәсіпкерлігін мемлекеттік-құқықтық қолдауда және әйел-кәсіпкердің белсенді рөлінде өзін әйелдер қозғалысына қатыстылығын және оның демократияландыру процесін дамытудағы азаматтық қоғамның қалыптасуындағы, экономиканың нығаюындағы проблемаларға қатысы бар екендігін сезінуі. «Кез келген елдің болашағы әйелдердің қоғамдағы орнына байланысты болады. Біз бұған үлкен мән береміз» деп Елбасының айтқаны бар. Бүгін де Қазақстан қоғамында әйелдер саясатта болсын, бизнесте болсын, экономиканың барлық секторында, шаруашылықтың әр түрлі салаларында болсын, ер-азаматтармен қатар еңбекке белсене араласып, өздерінің біліктіліктері мен іскерліктерін танытып келеді.

#### **ӘДЕБИЕТ:**

1. ҚР Президенті Н.Ә.Назарбаевтың 2011 жылдың 28 қаңтарындағы «Болашақтың іргесін бірге қалаймыз» атты халыққа Жолдауы
2. Состояние гендерных исследований в Казахстане: политика, образование, культура. – Алматы, «Қазақ университеті», 2010.
3. Қазақстан әйелдері мен ерлері. Статистикалық жинақ
4. Социальный портрет современного предпринимателя
5. «Қазақстанның іскер әйелдер қауымдастығы әйелдер арасындағы кәсіпкерлікті дамыту жобасын жүзеге асыра бастады» <http://thenews.kz/>

УДК: 371.13

**Калинкин А.Д.**

Государственный университет имени Шакарима города Семей  
Научный руководитель: Кажиева Ж.Х., к.э.н., доцент кафедры «Экономика», Ситникова Е.С., к.э.н., доцент кафедры «Экономика и управление» ВКГУ им.Аманжолова

#### **СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННАЯ КООПЕРАЦИЯ В РК, МОЛОЧНО-ТОВАРНЫЕ ФЕРМЫ**

Успешному функционированию сельских товаропроизводителей, сбалансированному развитию сельского хозяйства и в целом агропромышленного комплекса будет способствовать сельскохозяйственная кооперация. Сельскохозяйственный кооператив – это организация, созданная на базе добровольного членства для совместной хозяйственной деятельности, основанной на объединении имущественных паевых взносов. Причем создавать ее могут не только сельскохозяйственные товаропроизводители, но и граждане, ведущие личные подсобные хозяйства. Данный вид ведения сельского хозяйства обеспечит удобства фермерам, и обеспечит выгоду переработчикам продукта. Создание сельскохозяйственного кооператива гарантирует: эффективный сбыт произведенной продукции, добровольности вступления и выхода из кооператива, равноправности при принятии решений. В Послании Главы государства «Третья модернизация Казахстана: глобальная конкурентоспособность» перед Министерством сельского хозяйства Республики Казахстан поставлены задачи по широкомасштабному вовлечению не менее 500 000 личных подсобных хозяйств в сельскохозяйственную кооперацию на селе. Поддержка государства дает выгоды при организации кооператива, а именно: доступ к государственной поддержке, льготное кредитование, возможность приобретения необходимого оборудования без залога, распределение прибыли между членами. Данный вид организации сельского хозяйства дает следующие

перспективы: использование прогрессивных агротехнологий, реализация продукции без посредников и на месте проживания, совместная организация хранения и переработки продукции.

Развитию сельскохозяйственных коопераций уделяется большое значение в «Государственной программе развития агропромышленного комплекса Республики Казахстан на 2017-2021 годы». Одной из основных задач данной программы является развитие масштабной сельскохозяйственной кооперации, и создания действенной системы сбыта и переработки продукции. В рамках данной программы предлагается создать уникальную схему кооператива, которая обеспечит удобства для фермеров, а именно: доступ к финансированию, передача сопутствующих процессов производства в Кооператив, и более выгодные условия работы с Переработчиком. В свою очередь переработчик получает качественное сырье, так как, схема работы Кооператива позволит наладить поставки качественного сырья, соответствующие требованиям Переработчика; стабильные поставки независимые от сезонности, позволять выстроить четкий план производства и продаж в течении всего года; снижение затрат путем приобретения кооперативом техники для сбора и транспортировки продукта.

В организации кооперативов, отдельную роль выделяют развития молочно-товарных ферм. В «Плане нации – 100 конкретных шагов по реализации пяти институциональных реформ Главы государства Нурсултана Назарбаева», в третьей реформе, индустриализация и экономический рост, в шестидесятом шагу говорится о важности развития молочно-товарных ферм. «Привлечение стратегических инвесторов для развития производства молока и молочной продукции. Основная задача: обеспечение экспорта до половины выпускаемой продукции на рынки стран СНГ в течение трех лет. Работа будет строиться по примеру новозеландской Fronterra и датской Apla, с развитием кооперативного производства на селе», - 60 шаг «Плана нации». Глава Государства поручил развивать кооперативное производство молочной продукции, и уже в «Государственной программразвития агропромышленного комплекса Республики Казахстан на 2017-2021 годы» можно наблюдать отдельно выделенное молочное производство, в задачах данной программы. Финансированием сельскохозяйственных кооперативов и откормочных площадок занимается АО «Фонд финансовой поддержки сельского хозяйства». В планах данного фонда создать молочно-товарный кооператив, в основе которого будут находиться фермеры. Фермеры организуют кооператив, и сдают ему молочную продукцию, кооператив в свою очередь обеспечивает личные подсобные хозяйства кормами, ветеринарными услугами, осуществляют сбор молока и его хранение. Далее кооператив занимается продажей молока переработчику. Во время всего этого процесса АО «Фонд финансовой поддержки» занимается финансированием кооператива на приобретение оборудования и техники, так же выдает займы на приобретение крупного рогатого скота и доильного оборудования. С другой стороны «КазАгроИнновация», «КазагроМаркетинг» предоставляют консалтинговые услуги фермерам и кооперативам. В обязанности фермеров будет входить: доение КРС с помощью переносного оборудования; кормление КРС в соответствии с Картой кормления КРС; постоянных осмотр и оценка состояния КРС; правильный уход за КРС в соответствии с рекомендациями Кооператива; контроль над деятельностью Кооператива. Кооператив же обязан: содержать в штате зоотехника, ветеринара, экономиста-бухгалтера; заключать договора со всеми заинтересованными структурами; обеспечивать заготовку кормов для участников Кооператива; обеспечивать хранение кормов; составлять карты кормления КРС для участников Кооператива; составлять график оплодотворения КРС для участников Кооператива; составлять схемы доения по месяцам (в целях исключения фактора сезонности производства молока); обеспечивать участников Кооператива услугами по осеменению; обеспечивать сбор молока (анализ при сборе молока, в случае ухудшения качества оценка состояния КРС и рекомендации); обеспечивать предоставление ветеринарных услуг участникам Кооператива; проводить постоянную консультацию участников Кооператива; обеспечивать обучение своих сотрудников. По данной программе планируется создать всего 746 молочно-товарных ферм (2015-2020 гг.) 60 из которых будут созданы в Восточно-Казахстанской области. Так же планируется создать 148 сервисно-заготовительных центров (2015-2020 гг.).

Между тем именно закон, призванный внести в сферу аграрного кооперирования определенную правовую ясность, сегодня вызывает немало нареканий со стороны тех, кого он непосредственно будет касаться – аграриев. Эксперты Союза фермеров Казахстана напоминают, что термин «моральная экономика», по которому семейно-трудовое хозяйство нацелено не на получение прибыли, а «на обеспечение средств существования его членам», ввел советский экономист Александр Чаянов, заслуживший авторитет в научном мире по вопросам кооперации. «Парадоксальность ситуации состоит в том, что сегодня именно на основе ключевых

принципов Чаянова работают кооперативы многих развитых стран мира, кроме государств постсоветского пространства. И объяснение здесь простое: в некотором роде сельхозкооперация – это существенная альтернатива сложившейся системе местного управления», – поясняют в СФК.

Кооперация персонально никому не принадлежит, она принадлежит каждому ее члену. В этом ее сила. Здесь все равны: один член кооперации – один голос, – говорит эксперт СФК доктор экономических наук Алькен Темирбулатов. В СФК опасаются, что крен в сторону коммерциализации кооперативного движения с целью извлечения максимальной прибыли может превратиться в очередную кампанию по напрасной трате бюджетных средств. Деньги, выделенные на развитие кооперативов, могут попросту не дойти до конечных адресатов, будучи «растасованными» по коррупционным схемам.

#### ЛИТЕРАТУРА:

1. Послание Президента Республики Казахстан Н. Назарбаева народу Казахстана. «Третья модернизация Казахстана: глобальная конкурентоспособность» - 31 января 2017 г.
2. План нации - 100 конкретных шагов по реализации пяти институциональных реформ Главы государства Нурсултана Назарбаева, май 2015 года
3. Государственная программа развития агропромышленного комплекса Республики Казахстан на 2017-2021 годы»
4. Финансирование сельского хозяйства [Электрон. ресурс] - URL: <http://www.agro.vko.gov.kz/ru/program.htm>

УДК:332(574)

**Фаррахова Р.Р.**

Государственный университет имени Шакарима города Семей  
Научный руководитель: Г. С. Кушуков, доцент кафедры менеджмента

#### РАЗВИТИЕ И ДОСТИГНУТЫЕ РЕЗУЛЬТАТЫ ВИЭ В КАЗАХСТАНЕ В РАМКАХ ЭКСПО 2017

Человечество потребляет огромное количество энергии. За год мы сжигаем от 9 до 20 млрд. тонн топлива. 75% всей потребляемой энергии составляют полезные ископаемые (34% - нефть, 25% - уголь, 19% - природный газ); 5% остальной потребляемой энергии – атомные ЭС; 6% - ГЭС; 11% - от других источников энергии. В своей работе я обратила внимание на те 17%, которые приходится на возобновляемые источники энергии. В статье рассматриваются современные тенденции Казахстана в условиях перехода к «зеленой экономике», освещаются реализованные и перспективные проекты в рамках ЭКСПО-2017 в сфере развития возобновляемых источников энергии, раскрываются существующие проблемы и приводятся рекомендации по эффективному развитию альтернативной энергетики в Республике Казахстан.

Ключевые слова: возобновляемые источники энергии, зеленая экономика, ветровые электростанции, тепловые станции, ЭКСПО-2017.

Глобальная трансформация мирового энергетического рынка: «чистая» энергетика перекрыла более половины новых энергетических мощностей. По данным аналитиков международного энергетического агента, солнечная и ветровая энергия уже составляют более половины новых энергетических мощностей во всем мире. Именно поэтому изучение возобновляемых источников энергии является актуальной темой в настоящее время.

Мировая экономика достигла сегодня предела своего развития на основе использования углеводородной энергии как основного источника энергии.

Возобновляемая энергия («зеленая энергия») — энергия из источников, которые, по человеческим масштабам, являются неисчерпаемыми. Возобновляемую энергию получают из природных ресурсов, таких как: солнечный свет, водные потоки, ветер, приливы и геотермальная теплота, которые являются возобновляемыми (пополняются естественным путём). [1]

В основе зеленой экономики – чистые или «зеленые» технологии. По словам специалистов, развитие «зеленой» экономики позволит избежать нашей стране экологического кризиса, который затронул своими масштабами уже многие постиндустриальные страны.

Большинство стран мира в последнее время активизировало свою экологическую политику с целью перехода от традиционной модели, в которой охрана окружающей среды считается нагрузкой

на экономику, к модели, к которой экология призвана двигателем развития, т.е. к «зеленой» экономике.

Перед Правительством Казахстана стоит задача перехода от «коричневой экономики» к «зеленой экономике», которая была озвучена в Послании Президента народу Казахстана в Стратегии «Казахстан-2050». В рамках перехода к «зеленой» экономике, предполагается повысить эффективность ресурсов, усовершенствовать казахстанскую инфраструктуру и улучшить благосостояние населения. В связи с этим были разработаны семь ключевых направлений развития «зеленой» экономики в Казахстане:

- 1) Внедрение возобновляемых источников энергии;
- 2) Энергоэффективность в жилищно-коммунальном хозяйстве;
- 3) Органическое земледелие в сельском хозяйстве;
- 4) Совершенствование системы управления отходами;
- 5) Совершенствование системы управления водными ресурсами;
- 6) Развитие «чистого» транспорта;
- 7) Сохранение и эффективное управление экосистемами.[2]

«Зеленая» экономика приобретает все большую популярность и вызывает масштабный интерес. Именно поэтому переход к «зеленой» экономике позволит Казахстану войти в число 30-ти наиболее развитых стран мира и к 2050 году увеличить ВВП на 3%. Помимо этого позволит создать более 500 тысяч новых рабочих мест, сформировать новые отрасли промышленности и сферы услуг, обеспечить высокие стандарты качества жизни населения.[3]

Казахстан последовательно занимается развитием возобновляемых источников энергии, для чего в стране создаются все необходимые условия: утверждены фиксированные тарифы, проведены исследования потенциала разных источников возобновляемой энергии, оценивается потенциал и готовность сетевой инфраструктуры для интеграции ВИЭ в сеть. Одна из мощных «точек опоры» инновационной экономики является Восточно-Казахстанская область (ВКО). Ведь именно на этой территории имеется семь энергетических источников. К ним относятся 3 гидроэлектростанции (Усть-Каменогорская, Бухтарминская, Шульбинская.) и 4 крупные тепловые станции (Усть-Каменогорская, Семипалатинская, Риддерская, Согринская) с общей установленной мощностью 2076 МВт.

На данный момент министерством индустрии и новых технологий Республики Казахстан уже выбраны 10 площадок для строительства ветровых электростанций (ВЭС) с общей мощностью до 1000 МВт с целью коммерческого производства электроэнергии в объеме 2- 3 млрд. кВт/ч.[4]

Самая первая ВЭС в Казахстане была введена в эксплуатацию в декабре 2011 года в Жамбылской области. Это была Кордайская ВЭС мощностью 1500 кВт. Помимо нее имеется ВЭС в Ерейментау, Акмолинской области с годовой выработкой 172 млн. кВт/ч, введенная в эксплуатацию в 2015 году. В дальнейшем планируется довести мощность этого ветропарка до 300Мвт.

Крупные инвесторы также делают ставку на развитие возобновляемых источников энергии в Казахстане. В 2015 году проекты альтернативной энергетики создали более половины (53,6%) от новых мощностей по выработке электроэнергии в мире.[5]

Инвестиции в проекты возобновляемых источников энергии составляют 266 млрд. долларов, а в проекты углеводородной энергетики только 130 млрд. долларов (рис. 1)

Инвестиции в мощности - возобновляемые источники, ископаемого топлива и ядерная энергетика. 2008-2015 гг. (\$ млрд)					
	2012	2013	2014	2015	Итого
ВИЭ	238	210	247	266	961
Углеводородная энергетика	129	100	125	130	484
ГЭС	33	33	46,3	42,8	155
Ядерная энергия	12	13	17	20	62

Рисунок 1 - Инвестиции в проекты возобновляемых источников энергии

Доля производства электрической энергии от энергопроизводящих организаций, использующих ВИЭ, в общем объеме производства электрической энергии в Республике Казахстан составляет на II квартал 2016 года 1,21%.

В настоящее время Казахстан готовится к важному и значимому событию, к проведению ЭКСПО-2017. Казахстан возлагает много надежд на данную выставку. В рамках ЭКСПО- 2017

планируется презентовать 9 жамбылских проектов ВИЭ, в числе которых будут СЭС «Бурное Солар-1», ветропарк (4 ВЭС) в Кордайском районе и 2 мини-ГЭС в Меркенском районе: Тасоткельская и Каракыстакская ГЭС.

Помимо этого правительство планирует реализовать ряд проектов в сфере возобновляемых источников энергии с общей установленной мощностью 841 МВт и приблизительной стоимостью 278 млрд. и построить ряд объектов ВИЭ в Астане. Для данной выставки для реализации этих проектов были привлечены инвесторы из Франции, Германии, Турции, России и Китая. Этому способствует презентация действующих предприятий и перспективных проектов на предстоящей международной выставке ЭКСПО-2017.

Тематика выставки «Энергия будущего» актуальна и символична. Самым важным в этом масштабном мероприятии станет обмен знаниями, грандиозное событие в истории Казахстана, выведет на новый уровень развития, послужит стимулом для социально-экономического развития нашей страны.

«ЭКСПО-2017» станет площадкой для демонстрации лучших достижений человечества в сфере зеленой энергии, решений вопросов рационального использования энергоресурсов. Выставка расширит перспективы развития возобновляемых источников энергии (ВИЭ) в Казахстане.

«Энергия будущего» привлечет лучшие мировые технологии энергосбережения, новые разработки и технологии использования альтернативных энергоисточников, такие как энергия солнца, ветра, горных рек, тепловых насосов, термальных вод, биомасс. Как отмечает директор международного энергетического агентства Фатих Бироль, «эра возобновляемых источников энергии как ниши закончилась: возобновляемая энергетика вышла из категории «альтернативной».

#### ЛИТЕРАТУРА:

1. Источники энергии. Факты, проблемы, решения. Учебник - М.: Наука и техника, 2006. - 110 с.
2. Послание президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаеву народу Казахстана Стратегия «Казахстан-2050»: новый политический курс состоявшегося государства» от 14.12.2012 г. Официальный сайт Президента Республики Казахстан. Режим доступа: - <http://www.akorda.kz/ru> (дата обращения: 23.03.2017).
3. Концепция по переходу Республики Казахстан к «зеленой экономике» от 30.05.2013 г. № 577. Официальный интернет-ресурс Министерства окружающей среды и водных ресурсов Республики Казахстан. Режим доступа: <http://energo.gov.kz/index.php?id=16> (дата обращения: 28.03.2017).
4. Раков М. (2011). Проект ПРООН Казахстан – инициатива развития рынка ветроэнергии. Ветровой атлас Казахстана. Казахстанская электроэнергетическая ассоциация. Комитет по Возобновляемым Источникам Энергии. Режим доступа: <http://www.windenergy.kz/atlasKZ.html> (дата обращения: 28.03.2017).
5. Ranking.kz - проект по мониторингу экономики Казахстана в формате рэнкингов. Режим доступа: <http://ranking.kz/> (дата обращения: 26.03.2017).

УДК: 332.65

**Мухатбек А.К.**

Государственный университет имени Шакарима, города Семей  
Научный руководитель: Г.С.Кушуков, и.о. доцента кафедры «Менеджмент»

#### МЕМЛЕКЕТ ДАМУЫНДАҒЫ АДАМ ДАМУ ИНДЕКСІНІҢ РӨЛІ

**Кіріспе бөлім: АДИ туралы ұғым, негізгі көрсеткіштері.**

**Адам Даму Индексу (АДИ)** адамдардың дамуы бойынша мемлекеттерді салыстыратын индекс. Ол бойынша мемлекеттің даму дамымағандығы өлшенеді. Көбінесе АДИ индексіне қарап мемлекеттерді дамыған, дамушы және дамымаған болып бөледі.

АДИ адамның өмір ұзақтығын, білімін, әріп тану және адам басына шаққандағы ЖІӨ өлшемдерін біріктіреді. Индекс адамның жалпы даму деңгейін көрсетеді. Біріккен Ұлттар Ұйымының Даму Бағдарламасы АДИ-дың даму деңгейін адамдардың таңдау қабілеті, білім алу мүмкіншіліктері, денсаулық сақтауға арналған, табыс табу мен жұмыс жағдайлары сияқты факторларды есепке алатын үрдіс деп атайды.

АДИ үш басты көрсеткіштерден тұрады:

- Өмір Ұзақтығы - Халық денсаулығы мен ұзқтығын өлшейді
- Білім деңгейі мен білім бері жүйесі
- Өмір сүру стандарты, адам басына шаққандағы жалпы ішкі өніммен өлшенеді [1]

#### **АДИ-ң әлемдік жағдайы.**

Бұл индекс елдердегі адам дамуының жиынтық көрсеткішін мазмұндайды және ел азаматтарының денсаулығы мен өмір жастарының ұзақтығын, білім алулары мен лайықты тұрмыс деңгейлері тұрғысынан елдің жетістіктерін есептейді. Мәселен, ұзақ жасау индексі - ұзақ өмір сүру мен салауатты тұрмыс мүмкіндігін мазмұндаса, білім индексі – білімге қолжетімділікпен, мектеп жасындағы балалардың күтілетін орташа оқу ұзақтығымен және ересек азаматтардың орташа оқу ұзақтығымен мазмұндалады.

Ал жалпы ұлттық табыс индексі сатып алу қабілетінің тепе-теңдігімен өлшенетін жан басына шаққандағы жалпы ұлттық кірістің шамасымен (АҚШ доллары) өлшенетін лайықты тұрмыс деңгейімен өлшенеді.

Елдер үш санат бойынша жіктеледі: адам әлеуетінің даму индексі өте жоғары елдер; адам әлеуетінің даму индексі жоғары елдер; адам әлеуетінің даму индексі орташа елдер; адам әлеуетінің даму индексі өте төмен елдер болып. Қазіргі таңда АДИ көрсеткіштері өте жоғары елдер қатарын Норвегия (0,944 көрсеткішімен) бастап тұр. Тізгінді Австралия, Швейцария, Дания мен Нидерландия жалғастыруда. АДИ көрсеткіштері жоғары елдерді 50-ші орыннан бастап тұрса, Қазақстан 56-орында. АДИ көрсеткіштері орта елдерге 106-орыннан ретпен Ботсвана, Молдова, Египет, Туркменистан мен Габон алып жатыр. АДИ көрсеткіштері төмен елдерді 145-орында кения бастап тұрса, жалпы алғанда ең төменгі деңгейді 0,348 АДИ көрсеткішімен 188-орында Нигер ұстап тұр. Жалпы, бұл тізімге кірмеген Солтүстік Корея, Маршалл аралдары, Монако, Науру, Сан-Марино, Сомали, Тувалу сияқты елдер бар.[2]

Қазақстандағы қазіргі АДИ жағдайы БҰҰ-ның Даму бағдарламасы 2016 жылға арналған адам дамуы жөніндегі баяндамасын жария етті. Онда Қазақстанның Адам дамуының индексінде (АДИ) 56-шы орынға тұрақтағандығы айтылады.

Қазақстан адам дамуы жоғары деңгейдегі мемлекеттердің қатарында тұр. Алайда, ЕАЭО бойынша серіктестер Беларусь (52 орын) пен Ресейден (49) кейінгі орында. Бұл мемлекеттер адам дамуы өте жоғары деңгейдегі елдердің қатарына ілікті. Армения бұл тізімде 84 орынға тұрақтады, ал, Қырғызстан 120-шы орыннан көрінді (адам дамуы орташа деңгейдегі мемлекеттер тобы). Баспасөз мәліметтеріне қарағанда, Еуропа мен ТМД аймақтары Адам дамуы индексі бойынша дамушы өңірлердің арасында ең жоғары дәрежеде. Аталмыш аймақтағы мемлекеттер адам дамуы жағынан осыған дейін аздап артта қалып келгендігіне қарамастан кейінгі уақытта айтарлықтай жетістіктерге қол жеткізе білді.

Бұл өңірлерде сонымен қатар дамып келе жатқан өңірлерге қарағанда теңқұқылық мәселесі дұрыс шешімін тапқан. Мұнда адам дамуының теңсіздік тұрғысынан алғандағы көрсеткіші Адам дамуы индексінен небәрі 13 пайызға ғана төмен. Баяндамада өңірдегі әрбір елде белгілі бір адамдардың топтары ұрпақ арасындағы байланыстың алшақтығы, лайықты өмір сүруге қол жеткізе алмау сияқты қиындықтармен кездесіп жататыны айтылған. Айта кетейік, 2015 жылдың бағалау мәліметтері бойынша дайындалып, 2017 жылдың 21 наурызында жарияланған Адам даму индексі бойынша мемлекеттердің тізімі БҰҰ-ның Даму бағдарламасының Адамзат дамуы туралы есебіне енгізілген. Тізімге БҰҰ-на мүше 193 мемлекеттің 185-і, сонымен қатар Гонконг (Қытайдың арнайы әкімшілік аумағы) пен Палестина мемлекеті кірген.

#### **Қорытынды бөлім: Қазақстанда АДИ көрсеткіштерін жетілдіру жолдары**

Тұжырымдаманың мақсаты өмір сүру сапасын арттырудың және елдің ұзақ мерзімді келешекте бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз етудің негізі ретінде Қазақстан Республикасының экономикалық, әлеуметтік және экологиялық даму аспектілерінің теңгеріміне қол жеткізу болып табылады.

Қазақстан Республикасындағы орнықты дамуға көшу саласындағы мақсаттар мен міндеттерге қол жеткізу үшін ресурстардың, тетіктер мен даму құралдарының ықпалдасуы қамтамасыз етілуге тиіс.

Осы Тұжырымдамада белгіленген дамудың мақсатты өлшемдері тұтастай алғанда елдің, жекелеп алғанда, салалардың, өңірлер мен экономиканың жекелеген субъектілерінің дамуын индикативті жоспарлауға негіз ретінде қызмет етуге тиіс.

Елдің орнықты дамуға көшуінің, оның ішінде өңірлер мен салалар тұрғысында қысқа, орта және ұзақ мерзімді жоспарлары әзірленуге тиіс.

Бюджеттік бағдарламаларды қалыптастыру орнықты даму басымдықтарын, РПТ-ның нысаналы көрсеткіштерін, алдағы өмірдің орташа ұзақтығын, экологиялық орнықтылық индекcін ескере отырып жүзеге асырылуға тиіс.

Орнықты даму тетіктерінің ықпалдасуын қамтамасыз ету үшін орнықты даму индикаторлары жүйесін, оның ішінде интегралды, ұйымдық, экономикалық, энергетикалық, әлеуметтік, экологиялық, өңірлік жүйесін әзірлеу және қабылдау қажет.

Ішкі саясат.

Сыртқы саясат

Демографиялық ахуал.

Ұлтты сауықтыру.

Денсаулық сақтау.

Өнеркәсіптік қауіпсіздік және еңбекті қорғау.

Кедейшілікке қарсы күрес және әлеуметтік жіктелуді болдырмау.

Азаматтық қоғамды дамыту.

Мәдениет және ақпарат.

Білім және ғылым.

Ресурстарды пайдалану тиімділігін арттыру.

Орнықты технологияларды енгізу.

Жаңартылатын ресурстарды және балама энергия көздерін тиімді және ұтымды пайдалану.

Табиғи ортаны сақтау және қалпына келтіру.

Халықтың денсаулығына қоршаған ортаның тигізетін қолайсыз әсерін азайту.

Төтенше экологиялық жағдайлардың және экологиялық лаңкестіктің алдын алу.

Қоршаған ортаны қорғаудың экономикалық құралдары.

Өңірлердің орнықты дамуы

#### **ӘДЕБИЕТ:**

1. Н.Қ.Мамыров және Ф.Ақчура «Қазақстандағы Адам дамуы» оқулық, Алматы, 2006
2. «Хабаршы» экономика сериясы 1 (107) 2015-09-11

УДК:339(923)

**Егинтаева А.Р.**

Государственный университет имени Шакарима города Семей  
Научный руководитель: Г.С. Кушуков, доцент кафедры менеджмента

### **ПРОЦЕСС ВСТУПЛЕНИЯ КАЗАХСТАНА ВО ВСЕМИРНУЮ ТОРГОВУЮ ОРГАНИЗАЦИЮ: ТРУДНОСТИ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ СОТРУДНИЧЕСТВА В РАМКАХ ВТО**

Присоединение Казахстана к Всемирной Торговой организации, пожалуй, самое серьезное за последние годы испытание экономики на прочность. В то же время это шанс модернизировать с помощью ВТО экономику страны, повысить ее конкурентоспособность, занять подходящее место в мировом экономическом пространстве. В статье рассматривается актуальный вопрос вступления Казахстана в ВТО. Выявлены возможные положительные и отрицательные стороны. Выдвинуты предположения о перспективах развития национальной экономики.

Ключевые слова: ВТО; интеграция; сотрудничество; конкурентоспособность; национальная экономика; перспективы.

Мировая торговля – система обмена товаров и услуг, складывающаяся из внешней торговли всех стран мира. Этот вид торговли является важнейшим фактором экономического роста, как развитых, так и развивающихся стран. Всемирная торговая организация констатирует, что последние десятилетия объём мировой торговли растёт значительно быстрее, чем всё мировое производство. По прогнозам экономистов ВТО, опубликованные 7 апреля 2016 года, показатель роста объемов мировой торговли в 2016 г. не изменится по сравнению с 2015 г. и составит 2,8%, а в 2017 г. эта цифра может увеличиться до 3,6%. [5]

Весь этот динамизм мировой торговли и ее растущее влияние на развитие мировой экономики возникли не спонтанно, а на основе постепенной и последовательной выработки согласованных на

международном уровне правил, способствующих свободному перемещению товаров, капиталов и услуг.

Всемирная торговая организация — международная организация, созданная с целью либерализации международной торговли и регулирования торгово-политических отношений государств-членов. ВТО отвечает за разработку и внедрение новых торговых соглашений, а также следит за соблюдением членами организации всех соглашений, подписанных большинством стран мира и ратифицированных их парламентами. С 1995 года функционирует Всемирная торговая организация, пришедшая на смену Генеральному соглашению о торговле и тарифах. Она создана по инициативе западноевропейских стран и США.[2]

Процесс вступления Казахстана в ВТО начался еще в далеком 1996 году, но официально вступление произошло только 27 июля 2015 года. Переговоры, проводимые такой длительный срок, считаются одними из наиболее сложных в истории деятельности ВТО. Главная сложность вступления Казахстана в ВТО заключалась в согласовании условий тарификации предусмотренных соглашениями с членами ВТО о доступе к рынку и тарифами Таможенного союза. Однако за время переговоров конфигурация казахстанской экономики значительно изменилась: «Она стала более сильной и открытой. ВВП на душу населения увеличился в 18 раз и достиг уровня стран Центральной и Восточной Европы. Объем внешней торговли достиг 120 миллиардов долларов. Более 90% нашего внешнеторгового оборота приходится на страны – члены ВТО. Значительно расширилась география торговых отношений. Если в середине 90-х годов Казахстан имел торговые связи только со странами постсоветского пространства, то сегодня мы торгуем со 185 государствами мира, - сказал Глава государства». [7]

Вступление Казахстана в ВТО открыло перед отечественными производителями большие перспективы. Стоит отметить, что данное событие имеет высокое значение для экономики страны, ведь более 90 % внешнеторгового оборота Республики Казахстан составляет торговля со странами-членами ВТО. Особенно значимо это для отечественных экспортоориентированных предприятий, потому что теперь нет барьеров для доступа на международные рынки.

Казахстан рассчитывал со вступлением в ВТО увеличить количество иностранных инвестиций, реформировать и углубиться в процесс интеграции в мировую экономику, а также приблизиться к реализации стратегии 2050. Казахстан должен войти в число 30 развитых государств мира к 2050 году. Мы уверенно идем к этой цели. [4]

До вступления Казахстана в ВТО такие страны, как Россия и Кыргызстан уже являлись членами ВТО, поэтому Казахстану в любом случае нужно было вступать в данную организацию, чтобы в будущем гармонизировать таможенную политику этих двух объединений, особенно в части таможенных пошлин. Казахстан входит в состав нескольких региональных объединений, обеспечивающих внешнеторговые преференции своим участникам. В рамках ЕврАзЭС (2000 г.) отменены торговые пошлины между Казахстаном и Россией. В торговых отношениях с Кыргызстаном пошлины сохранены из-за опасения побочных эффектов от снятия тарифов Кыргызстаном. [6]

Есть очевидные плюсы и минусы вступления Казахстана в ВТО. Во – первых, после вступления Казахстана в ВТО стали доступны казахстанские товары на рынки стран — членов ВТО, а Казахстану со стороны стран — членов ВТО предоставлены такие же права, которые имеют все остальные торговые партнеры. Во – вторых, к товарам, экспортируемым из республики, не применяются количественные ограничения, существующие в настоящее время, а также несправедливые антидемпинговые пошлины и иные меры дискриминационного характера. В – третьих, Казахстан также имеет дополнительные и выгодные пути транзита для своих товаров. Признание Казахстана страной с открытой рыночной экономикой не только повысило имидж страны, но и позволило Казахстану автоматически получить в отношениях со всеми членами ВТО режим наибольшего благоприятствования (РНБ).[1]

Главный минус заключается в том, что наши производители могут не выдержать соперничества с более дешевой продукцией из других стран, входящих в ВТО. Но в то же время нельзя забывать, что наше государство прилагает большие усилия, чтобы оказывать постоянную поддержку отечественному бизнесу. Например, очень низкие налоги и появление ежегодно программ по поддержке предпринимательства.

Однако пришла пора в Казахстане начать подготовку специалистов по международной торговле высшей квалификации. Китай, к примеру, обстоятельно ознакомил 2000 руководителей своих провинций с правилами ВТО, а те в свою очередь проделали такую же работу в масштабе своего региона. В Казахстане в этом плане не делается ничего. Поэтому было бы целесообразным



открыть в республике центры по обучению бизнесменов и предпринимателей работе в условиях ВТО. [6]

ВТО дает любому ее члену возможность осуществлять торговлю товарами, работами и услугами со странами членами ВТО на установленных правилах, что подразумевает стабильность и прозрачность в торговой сфере. В целом членство в ВТО позволяет открывать новые рынки, увеличивать производственные мощности. В любом случае время покажет, что нас ждет в ВТО. Остается лишь одно - изучать опыт наших соседей, которые присоединились к этой организации раньше. Это позволит нам учесть чужие ошибки и сделать правильные выводы.

Казахстан развивает промышленность, привлекает большие зарубежные инвестиции, самостоятельно финансирует крупные проекты внутри страны, поэтому постарается извлечь максимум пользы от членства в ВТО. Поэтому необходимо серьезно проанализировать все возможные последствия вступления Казахстана во Всемирную торговую организацию. Нужно привлечь к этой работе ученых и специалистов, как это уже сделано в России, проинформировать население о ходе и результатах переговорного процесса по ВТО, о тех проблемах, с которыми мы можем столкнуться. Ведь правила ВТО будут непосредственно влиять на каждого из нас: потребителя и производителя, экспортера и импортера. [3]

7-11 ноября 2016 г. в Женеве казахстанская делегация приняла участие в заседании Комитета ВТО по техническим барьерам в торговле и его трех тематических сессиях. Тематические сессии были посвящены транспарентности (прозрачности) разработки технических регламентов, регуляторному сотрудничеству между членами ВТО по маркировке пищевой продукции, технической помощи развивающимся странам. Так обеспечивается возможность участия казахстанских предпринимателей в рассмотрении регламентов всех стран ВТО и обсуждении спорных вопросов.

В этих условиях многое зависит от Казахстана, от того, как быстро и умело страна сможет адаптироваться к непривычно жестким требованиям мирового рынка, использовать в национальных интересах потенциал ВТО, не нарушая при этом заданные ею правила игры. Для этого Министерству образования и науки Республики Казахстан надо уже теперь, не откладывая, организовать в ведущих вузах страны подготовку квалифицированных кадров в области международной торговли. Только осваивая правила деятельности ВТО и накапливая опыт взаимодействия с этой организацией, можно достичь ожидаемых результатов.

В целом, можно предположить, что членство в ВТО, обусловит рост конкурентоспособности отечественных предприятий и повышение качества уровня жизни населения, ведь ВТО ратует за честную конкуренцию и внедрение передовых технологий и методов управления.

#### ЛИТЕРАТУРА:

1. Давлетов Т. Пять причин для ВТОржения // Казахстанская правда. — 2006. — 29 апр. — № 104-105. — С. 5
  2. Афасенко И.Д., Борисова В.В. Торговое дело: Учебник для вузов. Стандарт третьего поколения (+ электронное приложение). - СПб.: Питер, 2015. — С. 256
- Публикации из материалов конференции (семинара, симпозиума), сборников трудов:
3. Самсон И., Дайкер Д. Анализ экономических последствий вступления Казахстана во Всемирную торговую организацию // Евразийская экономическая интеграция. - 2009. - №1(2). — С. 49-66
  4. Послание Президента Республики Казахстан Н. Назарбаева народу Казахстана от 31 января 2017 г. [Электронный ресурс]. — 2017. — URL: [http://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses\\_of\\_president/poslanie-prezidenta-respubliki-kazahstan-nnazarbaeva-narodu-kazahstana-31-yanvarya-2017-g](http://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-prezidenta-respubliki-kazahstan-nnazarbaeva-narodu-kazahstana-31-yanvarya-2017-g) (дата обращения: 12.03.2017).
  5. Пресс – релиз №768 ВТО от 7 апреля 2016 г. [Электронный ресурс]. — 2016. — URL: [https://www.wto.org/english/news\\_e/pres16\\_e/pr768\\_e.htm](https://www.wto.org/english/news_e/pres16_e/pr768_e.htm) (дата обращения: 04.03.2017).
  6. Сагадиев К.А. Вступление Казахстана в ВТО: проблемы, последствия и перспективы [Электронный ресурс]. — 2003. — URL: <http://www.investkz.com/journals/34/290.html> (дата обращения: 23.03.2017).
  7. Участие в заседании Генерального совета Всемирной торговой организации от 27 июля 2015 г. [Электронный ресурс]. — 2015. — URL: [https://www.wto.org/english/news\\_e/pres16\\_e/pr768\\_e.htm](https://www.wto.org/english/news_e/pres16_e/pr768_e.htm) (дата обращения: 01.03.2017).



## МАЗМҰНЫ

---

### СОДЕРЖАНИЕ

#### АУЫЛШАРУАШЫЛЫҚ ЖӘНЕ ВЕТЕРИНАРИЯЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР

##### СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫЕ И ВЕТЕРИНАРНЫЕ НАУКИ

<b>Асимханов Е.Т.</b> ЭПИЗООТИЧЕСКАЯ СИТУАЦИЯ И ВЕТЕРИНАРНО-САНИТАРНЫЕ МЕРОПРИЯТИЯ ПРО БОЛЕЗНИ НЬЮКАСЛА В ТОО «ЭКО-БРОЙЛЕР».....	3
<b>Жұманұлы М.</b> МҰХТАР ШАРУА ҚОЖАЛЫҒЫНДА ҚАРБЫЗ ӨСІРУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ.....	4
<b>Махатай Б.С.</b> ШЫРАЙГҮЛДІҢ ӨСПІ ДАМУЫНЫҢ ДИНАМИКАСЫ.....	6
<b>Ботаева Б., Мейіргазыева С.</b> ҚЫЛҚАНДЫ ТҰҚЫМДАСТАРДЫҢ АУРУЛАРЫНА ДИАГНОСТИКА ЖАСАУ.....	7

#### ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАР

##### ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

<b>Насирденова Д.С.</b> СОСТОЯНИЕ ВОПРОСА ТБО В ВКО. СИСТЕМА СОРТИРОВКИ И ПЕРЕРАБОТКИ ВТОРСЫРЬЯ.....	9
<b>Скакова А.А.</b> СУЫҚ ТИУГЕ ҚАРСЫ ДӘРІЛІК ӨСІМДІКТЕРДЕГІ ҚОРҒАСЫН ЖӘНЕ МЫСТЫҢ ҮЛЕСІН ХИМИЯЛЫҚ БАҒАЛАУ.....	11
<b>Коркина В.Д., Келенцева К.Д.</b> ХИМИЧЕСКАЯ ОЦЕНКА НЕКОТОРЫХ ЛЕКАРСТВЕННЫХ РАСТЕНИЙ НА СОДЕРЖАНИЕ ЦИНКА, МЕДИ И СВИНЦА.....	13
<b>Турдиматова Н.М.</b> ҚАРДЫҢ ҚЫШҚЫЛДЫЛЫҒЫН ЖӘНЕ ТОКСИКАЛЫҒЫН АНЫҚТАУ.....	15
<b>Адришева М.С.</b> ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫНЫҢ КӨЛДЕРІН РЕКРЕАЦИЯЛЫҚ ТҰРҒЫДАН БАҒАЛАУ.....	17
<b>Берикханов Б.Н.</b> ГЕОАҚПАРАТТЫҚ ЖҮЙЕНІҢ БІЛІМ БЕРУ САЛАСЫНДАҒЫ МАҢЫЗЫ.....	19
<b>Ноян Б.Н.</b> ШЫҒЫС – ҚАЗАҚСТАН АВТОКӨЛІК ЖОЛДАРЫНЫҢ ҚЫСҚЫ МЕРЗІМДЕ ҚАР БАСУ МӘСЕЛЕСІ.....	21
<b>Отар Е.Б.</b> СЕМЕЙ ҚАЛАСЫНЫҢ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ЖАҒДАЙЫН ЖАҚСARTУДАҒЫ КӨГАЛДАНДЫРУДЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ.....	22

<b>Кабидолдинова Н.Т.</b> СЕМЕЙ ҚАЛАСЫН КӨГАЛДАНДЫРУДАҒЫ ДЕКОРАТИВТІ ӨСІМДІКТЕРДІҢ ТҮРЛЕРІ, СИСТЕМАТИКАЛЫҚ, ЭКОЛОГИЯЛЫҚ, БИОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	23
<b>Елубекова Е.Б.</b> ОМЫРТҚАСЫЗДАР - АДАМ МЕН ЖАНУАРЛАРДЫҢ ЗИЯНКЕСТЕРІ РЕТІНДЕ.....	25
<b>Есмағамбетова А.Қ.</b> ЗЕРТХАНАЛЫҚ ЖАҒДАЙДА АХАТИНАНЫӨСІРУ ЖӘНЕ КӨБЕЙТУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	27
<b>Қасен Ж.М.</b> ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫНЫҢ ЭНДЕМДІ ӨСІМДІКТЕРІ.....	29
<b>Мухаметжанова Н.К.</b> СЕМЕЙ АЙМАҒЫНДАҒЫ ҚЫНАЛАРДЫҢ ТҮРЛЕРІ, ОЛАРДЫҢ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ӨСУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	31
<b>Жакенов Ж.К.</b> ТЕХНИЧЕСКАЯ ПОДГОТОВКА ЮНЫХ ФУТБОЛИСТОВ.....	33
<b>Кравцова Л. А.</b> АДАПТИВНАЯ ФИЗИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА ДЛЯ ДЕТЕЙ С НАРУШЕНИЕМ ЗРЕНИЯ В ДОШКОЛЬНОЙ ОРГАНИЗАЦИИ.....	34
<b>Адришева М.С.</b> ЗНАЧЕНИЕ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ В СЕМЬЕ И ИХ ВЛИЯНИЕ НА ОБЩЕЕ РАЗВИТИЕ РЕБЕНКА.....	37
<b>Маулетова А.К.</b> ҚЫСҚА ҚАШЫҚТЫҚҚА ЖҮГІРУ ӘДІСІН ҮЙРЕТУ.....	39
<b>Сайлаубекова А.Е.</b> ПРОБЛЕМЫ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ ДЕТСКОГО САДА С СЕМЬЕЙ ПО ФИЗИЧЕСКОМУ ВОСПИТАНИЮ.....	40
<b>Нурмухаметова Р.Б.</b> СОВРЕМЕННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В ФИЗКУЛЬТУРНО–ОЗДОРОВИТЕЛЬНОЙ РАБОТЕ С ДЕТЬМИ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА.....	42
<b>Хаметова М.Ж.</b> ҚАЗАҚ КҮРЕСІНІҢ ОҚУ – ЖАТТЫҒУ ҮРДІСІН ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК НЕГІЗДЕРІ.....	44

## ФИЗИКА-МАТЕМАТИКА ҒЫЛЫМДАРЫ

### ФИЗИКО-МАТЕМАТИЧЕСКИЕ НАУКИ

<b>Ерқанат Әлихан</b> 8 СЫНЫП АЛГЕБРА ОҚУЛЫҒЫНА ТАЛДАУ.....	47
<b>Молдабаева А.А.</b> ӨНДІРІСТІК ЕСЕПТЕРДІ ШЕШУДЕ МАТЕМАТИКАЛЫҚ АНАЛИЗ ЭЛЕМЕНТТЕРІНІҢ ҚОЛДАНЫСЫ.....	49
<b>Амангельдыева Н.С.</b> ПРИМЕНЕНИЕ ПРОИЗВОДНОЙ ПРИ РЕШЕНИИ ПРОИЗВОДСТВЕННО-ПРАКТИЧЕСКИХ ЗАДАЧ.....	51
<b>Тоқтасынова Қ.Т.</b> ЛОГАРИФМДІК ТЕҢСІЗДІКТЕРДІ ШЕШУ ӘДІСТЕРІ.....	53
<b>Жамбулатова Ә.Ж.</b> РОБОТТЕХНИКАСЫН ОҚЫТУ НЕГІЗІНДЕ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ОЙЛАУ ҚАБІЛЕТІН ДАМУЫ.....	55
<b>Жарылқасын А.Б.</b> ИНТЕРАКТИВТІ ПРЕЗЕНТАЦИЯ ЖАСАУ.....	57
<b>Төлеуханова А.С.</b> КОМПЬЮТЕРЛІК АРХИТЕКТУРА ПӘНІН ОҚЫТУДА ҚОЛДАНЫЛАТЫН ӘДІСТЕР.....	59
<b>Абеу А.А.</b> СОЗДАНИЕ ВИДЕОУРОКОВ ПО РАЗДЕЛУ «ИНФОРМАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ».....	61
<b>Сарғызова А.М.</b> ЖОҒАРҒЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫНДА MOODLE БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІН ОҚУ ҮРДІСІНДЕ ҚОЛДАНУДЫҢ МҮМКІНШІЛІКТЕРІ.....	63
<b>Өкенова А.Е., Бақытжанова Р.Б.</b> ҚАЗАҚТЫҢ ҰЛТТЫҚ МҰРАСЫ – КИІЗ ҮЙДЕ ФИЗИКА ЗАҢДЫЛЫҚТАРЫНЫҢ КӨРІНІС ТАБУЫ.....	65
<b>Мәдениет Қ.</b> ЖАРТЫЛАЙ ӨТКІЗГІШТЕРДЕГІ ОПТИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ФОТОЭЛЕКТРЛІК ҚҰБЫЛЫСТАР.....	67
<b>Бейсекенов Р.Е., Карымсақов А.</b> МОДЕЛИРОВАНИЕ ПЕТЛЕОБРАЗНОГО ДВИЖЕНИЯ ВНЕШНИХ ПЛАНЕТ.....	69
<b>Ақылбекова Р.Қ.</b> ФИЗИКАНЫ ОҚЫТУДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ СЫНЫПТАН ТЫС ЖҰМЫСТАР АРҚЫЛЫ ЛОГИКАЛЫҚ ОЙЛАУЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ.....	71
<b>Алкенова Н.Ж.</b> «ӘР ТҮРЛІ ОРТАДАҒЫ ЭЛЕКТР ТОҒЫ» ТАРАУЫН ОҚЫТУДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ФИЗИКАЛЫҚ ҰҒЫМДАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ.....	73

<b>Маметекова Д.Т., Шулембаев Б.Б., Дюсюпова Н.А.</b> ГЕНЕРАТОР ВАН ДЕ ГРААФА И ЕГО ПРИМЕНЕНИЕ.....	75
<b>Қабдолла А.Т.</b> АТОМИСТИКАЛЫҚ КӨЗҚАРАСТАРДЫ ПАЙДАЛАНУ АРҚЫЛЫ ФИЗИКАЛЫҚ ҰҒЫМДАРДЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖОЛДАРЫ.....	76
<b>Мусина Д.Ш., Мазанбекова Г.Р.</b> ИЗГОТОВЛЕНИЕ ПРОСТЕЙШИХ ПРИБОРОВ НА ЗАНЯТИЯХ ФИЗИЧЕСКОГО КРУЖКА.....	78
<b>Абдуллина А.Д., Данилова А.</b> КРИСТАЛЛЫ, СПОСОБЫ ИХ ВЫРАЩИВАНИЯ.....	80
<b>Попов Д.Ю., Батраков А.</b> ПРОЯВЛЕНИЕ РЕАКТИВНОГО ДВИЖЕНИЯ В ТЕХНИКЕ, ПРИРОДЕ, БЫТУ.....	82
<b>Максимова З.М., Кибатбаев Д.</b> ФОНТАН ГЕРОНА: ПРИНЦИП РАБОТЫ И ИЗГОТОВЛЕНИЕ.....	84

## ТЕХНИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР

### ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ

<b>Баянбек Р.Б.</b> ҚЫЗЫЛОРДА ОБЛЫСЫНЫҢ (ЖАҢАҚОРҒАН АУДАНЫ) СУАРМАЛЫ ЕГІНШІЛІГІНДЕГІ ТОПЫРАҚ ЖАМЫЛҒЫСЫН ЭКОЛОГИЯЛЫҚ-ГЕОГРАФИЯЛЫҚ МОНИТОРИНГ ЖҮРГІЗУ АРҚЫЛЫ БАҒАЛАУ ЖӘНЕ ТОПЫРАҚ ЖАМЫЛҒЫСЫН ТҮЗДАНУ ТИПІ БОЙЫНША КАРТОГРАФИЯЛАУ.....	87
<b>Исабекова К.С., Сембаев Е.Н.</b> МЕДИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКОЕ КАРТОГРАФИРОВАНИЕ ВОСТОЧНО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ.....	89
<b>Меңдыбаева М.Б.</b> COREL DRAW БАҒДАРЛАМАСЫНДА СОЛТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫНЫҢ 1: 2 500 000 МАСШТАБТАҒЫ КАРТАСЫН ЖАҢАРТУДЫҢ ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ ЖОБАСЫ.....	91
<b>Мухаметжанова Ш.Ш, Кадрбекова И.Е.</b> ҚҰРЫЛЫС ЖӘНЕ СӘУЛЕТ ҮШІН ИННОВАЦИЯЛЫҚ ШЕШІМДЕР.....	93
<b>Нукешова А., Ғайнуллаев Е.,</b> ҚАЗІРГІ ЕУРОПАЛЫҚ СТАНДАРТТАРҒА СҮЙЕНЕ ОТЫРА, ҚАЗАҚСТАН ҚҰРЫЛЫСЫНДА ВІМ-ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ.....	95
<b>Жанымханова А., Тулешова К.,</b> СЕМЕЙ ҚАЛАСЫНЫҢ ҚАЗІРГІ ҚАЛА ҚҰРЫЛЫСЫ МЕН СӘУЛЕТІ ПРОБЛЕМАЛАРЫ МЕН ШЕШУ ЖОЛДАРЫ.....	97
<b>Разуева Д.Т., Сәбиқан А.М., Қалиев А.А.</b> ҚАЗАҚСТАН ҚҰРЫЛЫС ИНДУСТРИЯСЫНДА ЖАСАНДЫ МӘРМӘРДІ ҚОЛДАНУ ПЕРСПЕКТИВАСЫ МЕН ЖАСАУ ТЕХНОЛОГИЯСЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	98

<b>Толеукадыров Е.Т., Сабырбаева М.Е.</b> ПРИМЕНЕНИЕ ЭНЕРГОЭФФЕКТИВНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В СТРОИТЕЛЬСТВЕ ЖИЛИЩНОГО ОБЪЕКТА В ГОРОДЕ СЕМЕЙ.....	101
<b>Азаматова Ә.Т</b> «СТУДЕНТ» МҚ.....	103
<b>Аманжолова Ж.Р., Газизова К.Б.</b> «АҚПАРАТТЫҚ-КОММУНИКАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР» ФАКУЛЬТЕТІНІҢ МӘЛІМЕТТЕР БАЗАСЫ.....	105
<b>Калистратов А.А., Мухаметжанов Т.А.</b> АРМ РУКОВОДИТЕЛЯ НИРС.....	107
<b>Акангалиева С.М.</b> АЛЬТЕРНАТИВНОЕ ТОПЛИВО ДЛЯ АВТОМОБИЛЕЙ.....	109
<b>Дәлелханова М.М.</b> ЭКОЛОГИЧЕСКИЙ ЧИСТЫЙ ТРАНСПОРТ XXI ВЕКА.....	111
<b>Бұғыбай Ж.Т.</b> ЭНЕРГИЯ ТАПШЫЛЫҒЫНАН ШЫҒУДЫҢ ЖАҢА ӘДІСІ.....	113
<b>Нариманов Т., Төлегенов А.</b> ҚАЛАНЫҢ ЭКОЛОГИЯСЫ МЕН АДАМ АҒЗАСЫНА АВТОКӨЛІК ҚОҚЫСТАРЫНЫҢ ӘСЕРІ.....	115
<b>Сахариева А.М.</b> СВИ-1 МАРКАЛЫ ВОЛЬФРАМ.....	117
<b>Төлеуғалиев Н.Б.</b> АҒЫНДЫ СУЛАРДЫ ТАЗАРТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ.....	119
<b>Саматова Б.К., Букумбаева Т.А., Зейноллаева А.А.</b> ЖЕЛ ЭЛЕКТР СТАНЦИЯЛАРЫНЫҢ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	120
<b>Тұрғара А.Н., Сералиева А.С.</b> ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАДАҒЫ САРҚЫЛМАЙТЫН ӘР ТҮРЛІ ЭНЕРГИЯ КӨЗДЕРІ....	122
<b>Асхатова М.А., Жанылханов А.Ж., Рахимжанова Н.Т.</b> РАЗРАБОТКА ТЕХНОЛОГИИ СОКА НА ОСНОВЕ КОРНЯ СОЛОДКИ С ДОБАВЛЕНИЕМ ФРУКТОВ.....	124
<b>Ерболова Ж.Е., Ермекова Г.Е.</b> ТҮШПАРА ӨНДІРУ АППАРАТТАРЫН ТАЛДАУ.....	126
<b>Кабдылжар Б.К.</b> СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ КУТТЕРОВ ДЛЯ ИЗМЕЛЬЧЕНИЯ ФАРША.....	128
<b>Қалиоллаев Д.К.</b> ҚҰРҒАҚ МАЛ ЖЕМІН ӨНДІРУДІҢ ЗАМАНАУИ БАҒЫТЫ.....	131
<b>Сакенова А.</b> МАЙДА ҰСАҚТАУҒА АРНАЛҒАН ҮЗДІКСІЗ МАШИНАЛАРДЫҢ ҚҰРЫЛЫМДАРЫ.....	133

<b>Балтабаева Б.Қ., Мақұтова Д.Б.</b> ДӘРІЛІК ӨСІМДІКТЕР ҚҰРАМЫНДАҒЫ САПОНИНДЕРДІ ЖӘНЕ ФЛАВОНОИДТАРДЫ ЖҰҚА ҚАБАТТЫ ХРОМАТОГРАФИЯ ӘДІСІМЕН АНЫҚТАУ.....	135
<b>Бердалинова А.Н.</b> ОПРЕДЕЛЕНИЕ СВИНЦА В СНЕЖНОМ ПОКРОВЕ ФОТОТУРБИДИМЕТРИЧЕСКИМ МЕТОДОМ.....	137
<b>Есенбаев Н.Е.</b> ПОЛУЧЕНИЕ ГЕЛЬ-ИММОБИЛИЗОВАННЫХ НАНОЧАСТИЦ СЕРЕБРА.....	138
<b>Есенаманова А.Б.</b> РАЗРАБОТКА БАКТЕРИЦИДНОГО МАТЕРИАЛА НА ОСНОВЕ ПОЛИМЕРНЫХ КРИОГЕЛЕЙ.....	140
<b>Кабирова А.Ф.</b> ШҰЖЫҚТЫҚ ӨНІМДЕРІНДЕГІ КОНСЕРВАНТ МӨЛШЕРІН АНЫҚТАУ.....	142
<b>Науырызбек С.</b> ҚАР СУЫНДАҒЫ АУЫР МЕТАЛДАРДЫ ВОЛЬТАМПЕРОМЕТРИЯЛЫҚ ӘДІС АРҚЫЛЫ АНЫҚТАУ.....	143
<b>Сейтжағыпарова А.Е.</b> ЦЕМЕНТ ШАҢЫ УТИЛИЗАЦИЯСЫНЫҢ ХИМИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯСЫ.....	145
<b>Шақаева А.Х.</b> СИНТЕЗ БРИКЕТНОГО ТОПЛИВА ИЗ ПРОМЫШЛЕННЫХ ОТХОДОВ.....	147
<b>Сыдыкова А.Т.</b> ДЕНЕ ДЕФОРМАЦИЯСЫНЫҢ КЕСУ ПРОЦЕССИНЕ ТИГІЗЕТІН КӨРСЕТКІШТЕРІ.....	149
<b>Маташев С., Постой Д.</b> ОПРЕДЕЛЕНИЕ МЕТОДОМ ПОЗИТРОННОЙ АННИГИЛЯЦИОННОЙ СПЕКТРОСКОПИИ ЭЛЕКТРОННЫХ СВОЙСТВ ПЕРЕХОДНЫХ МЕТАЛЛОВ И СПЛАВОВ НА ИХ ОСНОВЕ.....	151

## ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР

### ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

<b>Апсат С.С.</b> АУТОДЕСТРУКТИВТІ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚТЫҢ ЖЕТКІНШЕКТЕРДЕ КӨРІНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	153
<b>Асхатқызы А.</b> К ВОПРОСУ ВОЗДЕЙСТВИЯ КОМПЬЮТЕРНЫХ ИГР НА ПРОЯВЛЕНИЕ УРОВНЯ АГРЕССИВНОСТИ ДЕТЕЙ.....	155
<b>Буркитова Ж.М.</b> ПОЛОЖИТЕЛЬНОЕ ВЛИЯНИЕ КОМПЬЮТЕРНЫХ ВИДЕОИГР НА ПСИХОЛОГИЮ ПОДРОСТКА.....	157
<b>Умерзакова А.А.</b> БІЛІМ БЕРУ СУБЪЕКТІЛЕРІ ТҰРҒЫСЫНАН ЖОО ОҚЫТУШЫЛАРЫНЫҢ ТҰЛҒАЛЫҚ- КӘСІБИ ҚАСИЕТТЕРІ.....	158



<b>Исмагилова Н.З.</b> ВЕРБАЛДЫ ЕМЕС ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС ҚҰРАЛДАРЫ АРҚЫЛЫ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ІС-ӘРЕКЕТТІ БАСҚАРУ ЖОЛДАРЫ.....	161
<b>Омиртаева А.А.</b> СУИЦИД – ӘЛЕУМЕТТІК-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ФЕНОМЕН РЕТІНДЕ.....	163
<b>Шуакбаева Ж.Р.</b> ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ТРЕНИНГ – ТҰЛҒАНЫҢ ИНТЕЛЕКТУАЛДЫ БЕЛСЕНДІЛІГІН ДАМУЫ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ.....	165
<b>Кабылғалиева А.</b> БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМДЕРДІҢ ДЕОНТОЛОГИЯЛЫҚ ДАЯРЛЫҒЫ.....	167
<b>Мазибаева М.</b> ЖЕТКІНШЕКТЕРДІҢ КРЕАТИВТІ ОЙЛАУЫН ДАМУЫ.....	169
<b>Төлеуова А.</b> ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ОҚУ-ТАНЫМДЫҚ ІС-ӘРЕКЕТІ ТАБЫСТЫЛЫҒЫ ТУРАЛЫ ТҮСІНІК.....	170
<b>Мырзасадыхова У.Т.</b> ВЛИЯНИЕ РАЗВОДА РОДИТЕЛЕЙ НА ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ СОСТОЯНИЕ РЕБЕНКА.....	173
<b>Наурызбаева Н.А.</b> ВЛИЯНИЕ ИГР НА РАЗВИТИЕ РЕБЕНКА.....	176
<b>Калиева А.Ж.</b> СДВГ: СИНДРОМ ДЕФИЦИТА ВНИМАНИЯ И ГИПЕРАКТИВНОСТЬ.....	177
<b>Рымкулова А.М.</b> ОСОБЕННОСТИ СИНДРОМА ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ВЫГОРАНИЯ СПЕЦИАЛИСТОВ ПОМОГАЮЩИХ ПРОФЕССИЙ.....	180
<b>Терещенко О.И.</b> ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ДОШКОЛЬНОЙ ИГРЫ.....	182
<b>Бекишева А.Т.</b> ҰЛТТЫҚ НАҚЫШТАҒЫ АКСЕСУАРЛАР БҰЙЫМДАРЫН ЖОБАЛАУ.....	184
<b>Кайратова Д.К.</b> РАЗРАБОТКА СПЕЦ ОДЕЖДЫ ДЛЯ ТЕХНИЧЕСКОГО ПЕРСОНАЛА УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ ШАКАРИМА ГРОДА СЕМЕЙ.....	185
<b>Тлемисова А.Н.</b> РАЗРАБОТКА ДИЗАЙНА ОДЕЖДЫ В СОВРЕМЕННОМ ЭТНО-СТИЛЕ.....	187
<b>Саясат А.Т.</b> ДЕКОТАРТИВНО – ПРИКЛАДНОЕ ИСКУССТВО.....	189
<b>Жоламанова А.М.</b> ДИЗАЙН ИНТЕРЬЕР № 4 ЭТАЖА УЧЕБНОГО ЗАВЕДЕНИЕ.....	190
<b>Жунусов Т.К.</b> ФИРМЕННЫЙ СТИЛЬ.....	191

<b>Рахматуллина А.Е.</b> ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СОВРЕМЕННЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ШКОЛЕ.....	192
--	-----

## ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР

### ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ

<b>Айткенов С.Т.</b> БЕРЕЛ ҚОРЫМЫ.....	195
<b>Ботабекова А.Р.</b> 1965 ЖЫЛДАРДАҒЫ ҚАЗАҚСТАНДА ЖҮРГІЗІЛГЕН ЭКОНОМИКАЛЫҚ РЕФОРМА: НӘТИЖЕЛЕРІ ЖӘНЕ САЛДАРЛАРЫ.....	196
<b>Даутова А.Ф.</b> ЗНАЧЕНИЕ ЯРМАРОК В ЭКОНОМИЧЕСКОМ РАЗВИТИИ ВОСТОЧНОГО КАЗАХСТАНА В XIX – НАЧАЛО XX ВВ.....	198
<b>Магзумова Н.А.</b> 1928 ЖЫЛҒЫ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ӘЛДІ ШАРУАЛАРДЫ ТӨРКІЛЕУДІҢ МАҚСАТЫ НЕМЕСЕ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДЫҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК – ТАПТЫҚ ҚАТЫНАСТАР ТУРАЛЫ.....	200
<b>Шаймарданова Н.С.</b> КЕҢЕС НҮРПЕЙІСОВ ЗЕРТТЕУЛЕРІНДЕГІ АХМЕТ БАЙТҮРСЫНОВ ТҮЛҒАСЫ.....	202
<b>Смағұл Д. Б.</b> «БАБЫРНАМА».....	203
<b>Махетова Н.А.</b> РЕСЕЙ МЕМЛЕКЕТІНІҢ ҚОНЫСТАНДЫРУ САЯСАТЫ (ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН ӨңІРІ БОЙЫНША).....	206
<b>Ешенғазин Д.С.</b> РАЙЫМЖАН МӘРСЕКОВТІҢ ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ ӨМІРІ.....	208
<b>Серіков Қ.Ж.</b> АЛАШ АРЫСЫ - АХМЕТЖАН ҚОЗЫБАҒАРОВ.....	210
<b>Аманжолова Ж.Р.</b> ТОМАС ГОББС ФИЛОСОФИЯСЫНДАҒЫ «АТОМДЫ АДАМ» ИДЕЯСЫ.....	212
<b>Ыбрайхан Н.К.</b> АБАЙ ДҮНИЕТ АНЫМЫНДАҒЫ АДАМ МӘСЕЛЕСІ.....	214
<b>Нурпеисова А.</b> АНАЛИТИКА «ПУТИ ДУХОВНОГО ОБНОВЛЕНИЯ И.А.ИЛЬИНА».....	216
<b>Бикужа Г.С.</b> САНА САРАБЫНДАҒЫ СОҚЫРЛЫҚ.....	218
<b>Есқалиева Е.Д., Төлеуғазы Ж.С.</b> ВОЕННАЯ ЖУРНАЛИСТИКА.....	219

<b>Оспанбаева Р.М.</b> ОПРЕДЕЛЕНИЯ ТЕРМИНА «КОНЦЕПТ» В ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИИ И КОГНИТИВНОЙ ЛИНГВИСТИКЕ.....	221
<b>Кванталиани М.Д.</b> ПРОБЛЕМЫ ПЕРЕВОДА СКАЗОК Л. КЭРРОЛЛА НА РУССКИЙ ЯЗЫК.....	223
<b>Сайдахметова К.К., Сибек А.</b> ИССЛЕДОВАНИЕ БИЛИНГВАЛЬНОЙ СИТУАЦИИ В СТУДЕНЧЕСКОЙ СРЕДЕ.....	225
<b>Минаева В.Ю.</b> СИТУАТИВНОЕ ОБУЧЕНИЕ ЛЕКСИКЕ В МЕТОДИКЕ ПРЕПОДАВАНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА КАК ИНОСТРАННОГО: КОММУНИКАТИВНЫЙ АСПЕКТ.....	227
<b>Омарова А.Б., Кәдірбекова У.К., Орымбек Е.С.</b> РЕЧЕВОЕ РАЗВИТИЕ ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА В УСЛОВИЯХ ПОЛИЯЗЫЧИЯ.....	228
<b>Слямгазыева А.Ж.</b> РОЛЕВАЯ ИГРА ПРИ ОБУЧЕНИИ РУССКОМУ ЯЗЫКУ КАК ИНОСТРАННОМУ.....	230
<b>Корпетаева Б.К.</b> ФОРМЫ ГРУППОВОЙ РАБОТЫ ПРИ ОБУЧЕНИИ РУССКОМУ ЯЗЫКУ КАК ИНОСТРАННОМУ.....	232
<b>Коньсбекова Ж.</b> ЛИНГВОКУЛЬТУРНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ КОНЦЕПТА «СЧАСТЬЕ».....	234
<b>Курмангали Л.</b> ЯЗЫКОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ ЭТИКЕТНЫХ ФОРМУЛ КАЗАХСКОГО, РУССКОГО, АНГЛИЙСКОГО, КИТАЙСКОГО И ТУРЕЦКОГО ЯЗЫКОВ.....	236
<b>Айткалиева А.С.</b> МОТИВ ПОРОГА В РОМАНЕ Ф.М. ДОСТОЕВСКОГО «ПРЕСТУПЛЕНИЕ И НАКАЗАНИЕ».....	238
<b>Борамбаева А.Х.</b> ЖЕСТОВОЕ ПОВЕДЕНИЕ ГЕРОЕВ В РОМАНЕ И.С ТУРГЕНЕВА «ОТЦЫ И ДЕТИ».....	240
<b>Володина Н.М.</b> ЖЕНСКИЕ АРХЕТИПЫ В СКАЗКЕ Е.Л. ШВАРЦА «ТЕНЬ».....	242
<b>Глазinskая Е.Т.</b> «ИСКРЕННЕ ВАШ ШУРИК» Л. УЛИЦКОЙ: ГЕНДЕРНЫЙ АСПЕКТ.....	244
<b>Дотолева А.А.</b> СЕМАНТИЧЕСКИЙ ОРЕОЛ ТРЕХСТОПНОГО АМФИБРАХИЯ В СТИХОТВОРЕНИИ Н. ЗАБОЛОЦКОГО «Я ТРОГАЛ ЛИСТЫ ЭВКАЛИПТА...».....	246
<b>Жаирбаева М.Д.</b> ОРНИТОЛОГИЧЕСКИЙ КОД В ПОВЕСТЯХ ТУРГЕНЕВА .....	248
<b>Бычков А.Е.</b> ТЕМА ЛЮБВИ В СТУДЕНЧЕСКОЙ ПЕСНЕ XX ВЕКА.....	250

<b>Маликова М.В.</b> МОТИВ «УЧИТЕЛЬ И УЧЕНИК» В РОМАНЕ И.ИЛЬФА И Е.ПЕТРОВА «ДВЕНАДЦАТЬ СТУЛЬБЕВ».....	251
<b>Клейносова А.В.</b> ПРОЕКТНАЯ ТЕХНОЛОГИЯ НА УРОКЕ КАК ВАРИАНТ ОРГАНИЗАЦИИ ДЕЯТЕЛЬНОСТНОГО ПОДХОДА В ОБУЧЕНИИ ЛИТЕРАТУРЕ.....	253
<b>Адильбекова М.</b> ФОЛЬКЛОРНО-СКАЗОЧНЫЕ ФОРМУЛЫ РУССКОГО И КАЗАХСКОГО НАРОДА В СРАВНИТЕЛЬНОМ АСПЕКТЕ.....	255
<b>Мелентьева А.М.</b> ПОЭТИКА ДЕТАЛИ В ИЗОБРАЖЕНИИ ДАРЬИ МЕЛЕХОВОЙ В РОМАНЕ-ЭПОПЕЕ М.А. ШОЛОХОВА «ТИХИЙ ДОН».....	257
<b>Кванталиани М.Д.</b> РЕКОМЕНДАЦИИ К ЧТЕНИЮ СКАЗОК Л.КЭРРОЛЛА ОБ АЛИСЕ (СОПОСТАВИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ПЕРЕВОДОВ).....	259
<b>Морозова М.А.</b> РУССКИЙ ДУХОВНЫЙ СТИХ В КОНТЕКСТЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ А.Н. РАДИЩЕВА "ПУТЕШЕСТВИЕ ИЗ ПЕТЕРБУРГА В МОСКВУ".....	261
<b>Леднева С.А.</b> КРАХ ЛЮБВИ В РАССКАЗЕ В. М. ШУКШИНА «ОСЕНЬЮ».....	263
<b>Терещенко О.Ю.</b> ПРОБЛЕМЫ ПОПУЛЯРИЗАЦИИ МИРОВОЙ КЛАССИКИ ДЛЯ ДЕТЕЙ ПРИ ПЕРЕВОДЕ И В СМЕЖНЫХ ИСКУССТВАХ.....	265
<b>Тонкошкурова Е.С.</b> ГЕНДЕРНЫЙ КОД ТЕЛЕСНОСТИ В РОМАНЕ Л. ТОЛСТОГО «ВОЙНА И МИР».....	267
<b>Шелепова А.</b> ИНДУИСТСКИЕ МОТИВЫ В РОМАНЕ Ю. ДОМБРОВСКОГО «ФАКУЛЬТЕТ НЕНУЖНЫХ ВЕЩЕЙ».....	269
<b>Филькин В.Ю.</b> МИФОПОЭТИКА ЧИСЛА В КНИГЕ А. ТАРКОВСКОГО «ВЕСТНИК».....	271
<b>Чернова Г.И.</b> РЕАЛИЗАЦИЯ АНТИЧНОГО МИФА О ВЕЧНОМ ВОЗВРАЩЕНИИ В ТРАГЕДИИ «ДИДОНА» Я. Б. КНЯЖНИНА.....	273
<b>Шишкина А.В.</b> ПУШКИНСКИЙ КОД «КРЫМСКОГО ТЕКСТА» М. ЦВЕТАЕВОЙ.....	275
<b>Утегалиева А.Р.</b> ОРТА МЕКТЕПТЕГІ ШЕТ ТІЛІ САБАҚТАРЫНДА ОҚУ МЕН ТЫҢДАУ ДАҒДЫЛАРЫН БАҚЫЛАУҒА АРНАЛҒАН ТЕСТТЕР.....	277
<b>Уйсинбаева С.Е.</b> СХОДСТВА И РАЗЛИЧИЯ НЕМЕЦКОГО И АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКОВ.....	279

<b>Ғазизова Е.Д.</b> СЫН ТҮРҒЫСЫНАН ОЙЛАУ ТЕХНОЛОГИЯСЫН АҒЫЛШЫН ТІЛІ САБАҒЫНДА ҚОЛДАНУ.....	281
<b>Бакиева А.С.</b> АҒЫЛШЫН ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРДЕГІ КЕЙБІР ЕРЕКШЕЛІКТЕРДІ ҚАРАСТЫРУ.....	283
<b>Нурпеисова А.Б., Урдашева М.К.</b> УЧЕБНО-МЕТОДИЧЕСКОЕ ПОСОБИЕ ДЛЯ ПОЛИЯЗЫЧНЫХ ГРУПП ПО СПЕЦИАЛЬНОСТЯМ ФИЗИКА И ХИМИЯ.....	285
<b>Нурпеисова А.Б.</b> ДИАЛЕКТЫ В НЕМЕЦКОГОВОРЯЩИХ СТРАНАХ.....	287
<b>Даулетканқызы Д.</b> ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ МӘТІНДЕРДІҢ АУДАРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	299
<b>Кадирсизова Г.К.</b> СОМАТИЗМДЕРДІ АУДАРУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	291
<b>Ерімбет С.Т.</b> МЕДИАЦИЯ – ДАУДЫ ШЕШУДІҢ ОҢТАЙЛЫ ӘДІСІ.....	293
<b>Сексенбаева Т.Д.</b> ҚР БАЛА ҚҰҚЫҒЫНЫҢ ҚОРҒАЛУЫ: ТЕОРИЯ ЖӘНЕ ПРАКТИКА (ШҚО МЫСАЛЫНДА).....	294
<b>Болатбеков Д.Б.</b> ҚР САҚТАНДЫРУ ШАРТЫНЫҢ АЗАМАТТЫҚ- ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖАҒДАЙЫ.....	295
<b>Темирбулатова Р.З., Сейдуалиева А.Н.</b> МЕСТО СОЦИАЛЬНОЙ СЕТИ В СОВРЕМЕННОМ ОБЩЕСТВЕ.....	296

## **ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР**

### **ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ**

<b>Мейргазина Б.Н.</b> ПРИМЕНЕНИЕ ПРОГРАММЫ POWERBI И НОВЫХ ВОЗМОЖНОСТЕЙ EXCELL ПРИ ПРОВЕДЕНИИ АНАЛИЗА БИЗНЕСА.....	299
<b>Григорян К.А., Смирнова А.Я.</b> РАЗВИТИЕ РЫНОЧНОЙ ЭКОНОМИКИ В РК.....	301
<b>Болатбекова Ж.К.</b> ЭФФЕКТИВНОСТЬ СТАНОВЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ ВЕНЧУРНОЙ ИНДУСТРИИ В КАЗАХСТАНЕ.....	302
<b>Жуванышева А.А.</b> АЙМАҚТЫҢ ОРТАША ЕҢБЕК АҚЫ ДЕҢГЕЙІН ТАЛДАУ ЖӘНЕ БАҒАЛАУ.....	305
<b>Жұмаділова П.Н.</b> ШҚО ТУРИЗМІНІҢ БӘСЕКЕГЕ ҚАБІЛЕТТІЛІГІН БАҒАЛАУ ЖӘНЕ ТАЛДАУ.....	307

<b>Шайгумаров Р.М., Копеева Б.Т.</b> АНАЛИЗ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ ПИЩЕВОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ ВКО.....	309
<b>Сағындықова Қ.А.</b> КӘСПКЕРЛІК ҚЫЗМЕТТЕГІ ӘЙЕЛДЕРДІҢ РӨЛІ.....	311
<b>Калинкин А.Д.</b> СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННАЯ КООПЕРАЦИЯ В РК, МОЛОЧНО-ТОВАРНЫЕ ФЕРМЫ.....	314
<b>Фаррахова Р.Р.</b> РАЗВИТИЕ И ДОСТИГНУТЫЕ РЕЗУЛЬТАТЫ ВИЭ В КАЗАХСТАНЕ В РАМКАХ ЭКСПО 2017.....	316
<b>Мухатбек А.К.</b> МЕМЛЕКЕТ ДАМУЫҢДАҒЫ АДАМ ДАМУ ИНДЕКСІНІҢ РӨЛІ.....	318
<b>Егинтаева А.Р.</b> ПРОЦЕСС ВСТУПЛЕНИЯ КАЗАХСТАНА ВО ВСЕМИРНУЮ ТОРГОВУЮ ОРГАНИЗАЦИЮ: ТРУДНОСТИ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ СОТРУДНИЧЕСТВА В РАМКАХ ВТО.....	320

**Жаратылыстану, техникалық,  
әлеуметтік–гуманитарлық, экономикалық,  
ауылшаруашылық және ветеринариялық ғылымдар бойынша  
«ЖАСТАР ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ»  
XX ғылыми студенттік конференциясының  
МАТЕРИАЛДАРЫ**

**МАТЕРИАЛЫ  
XX научной студенческой конференции  
по естественным, техническим,  
социально-гуманитарным, экономическим,  
сельскохозяйственным и ветеринарным наукам  
«МОЛОДЕЖЬ И НАУКА»**



Шартты баспа табағы 42  
Форматы - 60x84 1/8.  
Тапсырыс бойынша.

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университетінің  
баспаханасында басылды.